

OIHENARTEREN IV. MENDEURRENA

IVème. CENTENAIRE D'OIHENART

IV CENTENARIO DE OIHENART

IRAILA 1992 SEPTEMBRE

NOTITIA VTRIVSQUE VASCONIÆ IVM IBERICÆ, IVM AQVITANICÆ,

AVTENTICIS ET VERIS MONUMENTIS
scilicet digna, NAYASARÆ Regis Cæteranimpicæ, in illis
insignium virtutibus & dignitate familiarum Romanarum
ex probatis Auctoribus & veteris monumentis
exhibemus.

*Accedant Catalozi, Ponsifera Vasconia Aquitanica,
hactenus editis pleniores.*

Auhtore N. B. MAULEON, MAULEONENSIS.

PARISIIS,
Sumpibus SEBASTIANI CRAMOISI Typographi Regij,
viâ Jacobæ, sub Ciconis.

MDCCLXXII.
CVM PRIVILEGIO REGIS.

LES PROVERBES BASQUES RECUEILLIS PAR LE S' D'OIHENART,

PLUS LES POESIES
Basques du même Auteurs.

EGETARALA

MULTEN, 21. BILBAO.	MEKATZAI INDIAREN BILTARRA
MULTEN, 21. ANTOIHOA.	ETSKALTZAINDIAREN BILTARRA VII. BILTZARRA N. BILBAO.
MULTEN, 22. ANTOIHOA.	BILTZAINDIARRA
MULTEN, 23. ANTOIHOA.	ANTOIETZAINDIARRA
BONAPAIEN, 24. ANTOIHOA.	HISTORIA
25. ANTOIHOA.	HISTORIA

PROGRAMME

MULTEN, DIMANCHE 20.	APPEL ET DISCOURS DE FAUCONNET
MULTEN, LUNDI 21.	SEANCE DE LA COMMISSION D'ORGANISATION DE LA BILTZARRA DE BILBAO
MULTEN, MARDI 22.	LUNDI
MULTEN, MERCREDI 23.	PARADES DE L'EGRET
SAINTEPAIS, JEUDI 24.	HISTOIRE
25. ANTOIHOA.	HISTOIRE

ETSKALTZAINDIAREN
ACADEMIA DE L'UNIVERSITE
BORDELEKOTZAINDIAREN
UNIBERSITATE BORDELEKOTZAINDIAREN
ETSKALTZAINDIAREN
UNIBERSITATE PAYS BASQUE

ETSKALTZAINDIAREN
NATURBARRAZAINDIAREN
BILTZARRA DE BILBAO
BILTZARRA DE ANTOIHOA
BILTZARRA DE ANTOIHOA
BILTZARRA REGIONALE DE SAINT-PAIS
CONSEIL REGIONAL DES PAYS BASQUES

Euskaltzaindiaren XII. Biltzarra

Maule / Mauleon, 1992. IX. 20-23
Donapaleu / Saint-Palais, 1992. IX. 24-25

OIHENARTEN LAUGARREN MENDEURRENA
CUARTO CENTENARIO DE OIHENART
QUARTIÈME CENTENAIRE D'OYHÉNART

IKER 8

EUSKALTZAINDIA /
Real Academia de la Lengua Vasca /
Académie de la Langue Basque
BILBO
1994

Babesleak / Patrocinadores / Protecteurs

- Eusko Jaurlaritza / Gobierno Vasco
- Nafarroako Gobernua / Gobierno de Navarra
- Arabako Foru Aldundia / Diputación Foral de Alava
- Bizkaiko Foru Aldundia / Diputación Foral de Bizkaia
- Gipuzkoako Foru Aldundia / Diputación Foral de Gipuzkoa
- Conseil Général des Pyrénées-Atlantiques
- D.R.A.C. (Direction Régionale d'Action Culturelle)
- Syndicat de Soule
- Euskal Herriko Unibertsitatea / Universidad del País Vasco
- U.R.A. 1055 du C.N.R.S., Bordeaux III

© Euskaltzaindia / R.A.L.V.
Plaza Barria, 15. 48005 BILBO

ISBN: 84-85479-73-4

Legezko Gordailua: BI-1022-94

Fotokonposaketa: IKUR, S.A.
Cuevas de Ekain, 3, 1.º - 48005 BILBO

RONTEGI, S.A.L. Grafikagintza
Avda. Ribera de Erandio, 4 - 48950 ERANDIO (Bizkaia)

**AURKIBIDEA
INDICE
INDEX**

Jean Haritschelhar, <i>Aitzinsolasa</i>	13
Jean Haritschelhar, <i>Avant Propos</i>	15
Jean Lougarot, <i>Mauleko auzapezaren mintzaldia</i>	17
Jean Haritschelhar, <i>euskaltzainburuaren mintzaldia Maulen</i>	21
Beñat Oihartzabal, <i>Oihenart, euskal gramatikarien aitzindaria</i>	27
Miren Azkarate, <i>Oihenart-en lexiko-sorkuntza</i>	49
Patxi Altuna, <i>Oihenarten neurtitzetako adiztegia</i>	79
Emiliana Ramos Remedios, <i>Consideraciones sobre el léxico pretendidamente vasco de la Notitia</i>	103
Rosa Miren Pagola, <i>Hizkuntzari buruzko Oihenarten zenbait ideia</i>	115
Jean-Baptiste Orpustan, <i>Gramatikaz Oihenarten neurthitzetan edo gramatika 'ta neurtitzaren egitura Oihenarten olerkietan</i>	135
Patxi Altuna, <i>Oihenarten euskal prosodia</i>	161
Nerea Arrizabalaga-Patxi Altuna, <i>Oihenarten grafia</i>	175
Xarles Videgain, <i>Oihenarten atsohitzak eta gaurko fraseologia Oztibarren</i>	181
Estibaliz Bedialauneta, <i>Oihenart y su aportación a la discusión sobre los límites geográficos del Vasco Antiguo en la Notitia utriusque Vasconiae: en torno al vascoiberismo</i>	189
Alfonso Irigoyen, <i>Gnomica oihenartiana</i>	203
Jean Haritschelhar, <i>Emaztea Oihenartek bildu atsotitzetan</i>	273
Patri Urkizu, <i>Oihenarten atsotitzak eta poetika berrirakurriz</i>	295
Andres Urrutia, <i>Oihenart: euskal errefrauak eta foru zuzenbidea</i>	329
Luis Maria Mujika, <i>Oihenarten amodiozko neurtitzen tematika</i>	351
Aurelia Arkotxa, <i>Oihenarten amodiozko poesien azterketa konparatiboa</i>	401
Jean-Baptiste Orpustan, <i>Bernat Etxepare 'ta Arnalde Oihenart: ondorio-tasunetik harat</i>	451

Txomin Peillen, <i>Oihenarten eragina Egiategirengan (Oihenarten itzala Egiategiren obran)</i>	467
Patxi Altuna, <i>Lapurarrak Oihenartekin haserre?</i>	477
Renée Goulard, <i>Le Livre I de la Notitia utriusque Vasconiae: la méthode historique d'Oihenart</i>	485
Manex Goihenetxe, <i>A. d'Oihenart historien: aspects de son profil social, politique, culturel</i>	497
Renaud d'Elissagaray de Jaurgain, <i>Un aperçu sur un historien du Pays Basque, historiographe d'Oihenart: Jean de Jaurgain</i>	509
Bernard Lassalle, <i>Donapaleuko auzapezaren mintzaldia (1992ko irailaren 24ean, Oihenart karrikaren estrenatzekari)</i>	525
Jean Haritschelhar, <i>Donapaleuko mintzaldia</i>	527
Monseigneur le Mareschal de Gramond, <i>Catalogue des livres de la Bibliothèque de Bidache</i>	529
Ricardo Cierbide, <i>Fuentes historico documentales de la Notitia utriusque Vasconiae y papeles inéditos de Arnaud d'Oihenart</i>	575
Ricardo Cierbide, <i>Creación de la Senescalía de Saint-Palais 1639</i>	613
Josette Pontet, <i>Arnaud d'Oyhénart, sa famille et les nouvelles élites de son temps</i>	627
Joseba Agirreazkuenaga Zigorraga, <i>A. Oihenarten Notitia utriusque Vasconiae: berrikuntza eta eragina euskal historiografian</i>	643
Anne Zink, <i>La vie en Soule au temps d'Oihénart</i>	653
Jean-Baptiste Orpustan-Clément Urrutibehety, <i>Annexe: Documents sur Arnaud d'Oyhénart et sa famille</i>	673
Oihenarten IV. mendeurrena: <i>Ondorioak</i>	691
IV centenario de Oihenart: <i>Conclusiones</i>	693
IV-ème Centenaire d'Oyhénart: <i>Conclusions</i>	695

OIHENARTEN IV.MENDEURRENEKO BATZORDE AKADEMIKOA/
COMMISSION ACADEMIQUE DU IVe. CENTENAIRE d'OYHENART:

Buru/Président: Juan Mª Lekuona
Kideak/Membres: Patxi Altuna
Manex Goienetxe
Jean Haritschelhar
Jean-Baptiste Orpustan
Txomin Peillen
Euskal Herriko Unibertsitatea/Universidad del Pais
Vasco: Endrike Knör
Deustuko Unibertsitatea/Universidad de Deusto: Rosa
Miren Pagola

OIHENARTEN IV.MENDEURRENEKO ANTOLAKIZUN BATZORDEA/
COMMISSION ORGANISATRICE DU IVe. CENTENAIRE d'OYHENART:

Buru/Président: Jean-Louis Davant
Idazkari/Secrétaire: Jose Luis Lizundia
Kideak/Membres: Pierre Xarritton
Jose Antonio Arana
Juan Jose Zearreta
M. Beraxagar (Sü-Azia)

Antolakizun laguntzaileak/Organisation auxiliaires:

Ricardo Badiola Uriarte
Agnes Dufau

Prentsa zerbitzua/Bureau de presse:

Nerea Azurmendi
Itziar Rekalde

AITZINSOLASA

Jean HARITSCHELHAR
euskaltzainburua

Agertzera doa *Iker 8* liburua, Euskaltzaindiaren XII. Biltzarraren emaitzak zabaltzen dituena. Liburu mardul eta ederra, zortzi ehun bat orrialdekoa.

Derradan berehala XII. Biltzarra izan dela Iparraldean egin den lehena. Parada ederra zeukan Literatura batzordeak erakusteko nahi zituela gure idazle zaharrak goraiatu, biltzar nagusi bat apailatuz, Arnaud Oihenart ziberotar idazleak betetzen zuela sortzearen laugarren mendeurrena. Hortakotz Iparraldean, hortakotz Maulen eta Donapaleun, Maulen sortu delakotz Oihenart, Donapaleun ezkondu eta gehienik bizi izan delakotz.

Liburu honek erakusten duen bezala, itzal haundiko gizona zen Oihenart: legegizon, historialari, atsotitz biltzaile eta olerkari. Oihenart-en aurpegi horiek aztertuak izanak dira agertzen diren mintzaldi eta txostenetan. Horretarako, Euskaltzaindiak bildu ditu Euskal Herriko, Frantziako eta Espainiako unibertsitateetan Euskal Herriari buruz ikertzen ari diren erakasleak. Orotara, hogeita hamar baino gehiago, artikulak sakonak eskaini dituztenak. Har ditzatela gure goresmenik beroenak.

Ez da bakarrik Euskaltzaindia Unibertsitate ikasle-ikerleen biltzaile; jadanik Euskal Herriko Unibertsitatearekin eta Bordeleko Unibertsitatearekin (U.R.A. 1055) sinatu ditu hitzarmenak. Bi unibertsitate horiekin jokatu da, haien diru laguntza eta babesa lortuz. Eskerrak zor zaizkie.

Lehen aldikotz, biltzar horretaz baliatuz, Euskaltzaindiak herri, erakunde eta botere publikoen babesa ere ardietsi du: horiek dira Maule eta Donapaleuko udalak, Ziberoko Sindikata, departamenduko Kontseilu orokorra eta D.R.A.C. (Direction Régionale de l'Action Culturelle) Kultura Minixteritzaren Akitaniako adarra. Nahi ditut hemen agurtu eta eskertu.

Ene eskerrik zintzoenak merezi dituzte Maule eta Donapaleuko XII. Biltzar nagusiaren antolatzaileek: batzorde akademiko eta batzorde eragileko kideek, ahantzi gabe prentsa-bulegoko langileak.

Jalgitzen da kanpora liburu gotor hau. Erakusten du Euskaltzaindiaren lana, euskaraz, euskal literaturaz, euskal historiaz, hots, hitz batez euskal kulturaz arduratzen direnak ez direla debaldetan lanean ari. Azaltzen du liburu honek eusko-ikerketara, sekular baino indartsuagoa eta emankorragoa.

Aurrera doa Euskaltzaindia. Segi beza urratu duen ildotik, euskara eta euskal kulturaren inguruan dauden indar guziak bilduz.

AVANT PROPOS

Jean HARITSCHELHAR
Président d'Euskaltzaindia

Iker 8, livre des Actes du Congrès Oihenart, publie les contributions de ceux qui participèrent au XIIème congrès d'Euskaltzaindia, un beau et imposant ouvrage de plus de huit cents pages.

C'est le premier congrès organisé par Euskaltzaindia en Pays Basque Nord, excellente occasion pour la Commission de Littérature de montrer que l'un de ses buts est de rendre hommage à nos auteurs classiques, en l'occurrence Arnaud d'Oihenart, écrivain souletin, pour le quatrième centenaire de sa naissance. D'où le choix du Pays Basque Nord, de Mauléon et Saint-Palais, Mauléon lieu de sa naissance, Saint-Palais où il s'est marié et a longtemps vécu.

Ainsi que le montre ce livre, Oihenart était un homme de grande envergure, avocat, homme public, historien, parémiologue et poète. Toutes les facettes de l'oeuvre d'Oihenart ont été étudiées au cours de conférences et de communications qui paraissent dans cet ouvrage. Pour ce faire, Euskaltzaindia a réuni les enseignants-chercheurs d'Universités du Pays Basque, de France et d'Espagne qui s'intéressent aux études basques. Plus de trente personnes au total, qui ont fait part de leurs recherches. Qu'elles reçoivent nos chaleureuses félicitations.

Euskaltzaindia ne se contente pas de rassembler les chercheurs en études basques; elle a signé aussi des conventions avec l'Université du Pays Basque/Euskal Herriko Unibertsitatea, ainsi qu'avec l'Université de Bordeaux III, par l'intermédiaire de son équipe de recherche associée au C.N.R.S. (U.R.A. 1055) qui, en outre, lui ont apporté leur contribution financière. Des remerciements leurs sont dus.

Pour la première fois, grâce à ce congrès, Euskaltzaindia a tissé des liens avec des villes, des collectivités territoriales et les pouvoirs publics: les villes de Mauléon et Saint-Palais, le Syndicat de Soule, le Conseil Général des

Pyrénées-Atlantiques et la Direction Régionale de l'Action Culturelle, antenne régionale du Ministère de la Culture. Nous tenons à les saluer et à les remercier de leur aide.

Les organisateurs du XIIème congrès méritent aussi les plus sincères remerciements: les membres de la commission académique responsable du programme, les membres de la commission d'organisation, ainsi que le bureau de presse, qui ont rempli leur rôle à souhait.

Cet imposant ouvrage voit le jour. Il montre le travail d'Euskaltzaindia, il montre aussi la qualité des travaux des chercheurs en linguistique, littérature et histoire basques, de ceux qui s'intéressent à la culture basque, la recherche en ce domaine s'avérant de plus en plus solide et féconde.

Euskaltzaindia va de l'avant. Puisse-t-elle suivre le sillon qu'elle a tracé, rassemblant autour d'elle les forces vives des passionnés de langue et culture basques.

MAULEKO AUZAPEZAREN MINTZALDIA

Jean LOUGAROT

Monsieur le Président,
Monsieur le Vice-Président,
Madame et Monsieur les Membres de l'Académie de Langue Basque,
Mesdames, Messieurs,

L'événement qui nous réunit aujourd'hui dans la capitale de la Soule s'inscrit sans nul doute dans l'histoire de cette maison, de notre Cité, de notre Province.

Merci de tout coeur à ceux qui l'ont provoqué, merci de tout coeur à ceux qui ont choisi de le vivre avec nous en ces lieux chargés d'Histoire.

Je crois avoir souvent affirmé combien j'étais attaché à ces témoignages du passé qui ont été le décor de mon enfance, près des Allées de la Soule, combien j'étais attaché à nos traditions, à notre identité, à notre culture.

J'avoue cependant une lacune regrettable. A la manière d'un mélomane, j'entends, j'aime et je comprends le souletin pour avoir été plongé dès mon jeune âge, et grâce à mes parents, dans sa délicate musicalité. Mais je n'ai, hélas, jamais su jouer correctement de l'instrument.

C'est dire que, chacun attendant ici du Maire de Mauleon, qu'il donne, en quelque sorte, le ton, je vais essayer malgré les difficultés qui me guettent, de m'exprimer l'espace d'un instant en souletin:

Ülhüntze huntan, Mauleko herriko etxia, eüskal kültürari, bere huntarzün osuan, bethi danik aiphatia, largoki eskentzen dü bere atherbia.

Lau-ehün urthen bürian, uhuratzen dügü egün, mauletar seme bat: Allande Oihenart.

Hürrüntik jin zide gure herria eta Xiberua laidatzera, prefosta ohart etxekiren dügü lüzaz zien eginbidia.

Erraiten deiziet, Mauleko aitzindarien phartez, Mauletarren phartez, agur eta hunki jin.

Partikularzki heben, etxen zide.

Othoi, pharka ezaziet, bena ene mintzaldi arrasta, emanen deiziet fransesez, zeren ez beniz segür enthelegatürrik izanen nizala, eta lotsa nüzü beharri zunbaiten mankhazia.

A cette première rencontre marquant l'ouverture du Congrès consacré à Arnaud Oihenart vont succéder des travaux qui, durant toute la semaine, à Mauléon et à Saint-Palais, tendront à mieux cerner la vie et surtout l'oeuvre d'un Basque d'exception: juriste, historien, écrivain, parémiologue et homme public.

C'est, depuis que je suis Maire, la seconde fois que j'ai l'honneur d'accueillir l'Académie de Langue Basque et cela témoigne de la place privilégiée que la Soule, la plus petite des 7 Provinces, occupe dans la culture et l'identité du Pays Basque et au niveau de leur plus éminente instance.

Certes, nul n'est prophète en son pays, et c'est si vrai qu'Arnaud Oihenart serait particulièrement méconnu des Souletins d'aujourd'hui, si le village de Musculdy, voici 7 ans déjà, ne lui avait consacré une très belle pastorale... Oeuvre d'Arnaud Aguergaray-Bordachar, mise en scène par Battite Urruty, jouée par les Muskuldiar groupés auprès des frères Berçaits, elle a connu hier soir un magnifique prolongement lors du spectacle donné au Jaï Alaï de Mauléon, avec ferveur et talent.

Ainsi devons-nous un grand merci à Musculdy comme à l'Académie de la Langue Basque, à ses membres et à son Président, Mr Jean Haritschelhar, pour avoir ravivé le souvenir d'une de nos plus illustres personnalités née au pied du vieux Château-Fort qui, sans doute pour se faire pardonner ses excès de pouvoir d'autrefois, arbore fièrement aujourd'hui les couleurs basques de l'Ikurriña.

C'est pour combattre ces excès de pouvoir qu'Arnaud Oihenart s'engagera dans la défense de sa petite Patrie en devenant Syndic de Soule, en s'opposant au Parlement de Navarre et aux prétentions du Comte de Trois-Villes, s'acquittant de ses fonctions avec la plus grande conscience et la plus forte énergie. Parallèlement, il découvrit sa vocation d'historien, son goût pour les proverbes et la poésie, tout cela étant servi par son érudition, son amour de son pays et de sa langue.

Ne dit-on pas qu'il lisait le latin, le grec, le français, l'espagnol, l'italien et le basque? Un européen avant la lettre! —écrivain surtout en latin, français et basque.

...Loin de moi l'intention, sinon la fatuité, d'analyser ici, devant un tel cénacle de spécialistes, le rôle historique, le talent littéraire et l'apport culturel de l'oeuvre d'Arnaud Oihenart, malgré tout ce que j'ai pu lire depuis l'annonce, il y a un an, de la tenue de ce Congrès à Mauléon, tant il est vrai que j'ai pu mesurer ma profonde ignorance sur cet illustre compatriote.

J'ai également regretté l'absence de détails sur son enfance à Mauleon, dans une époque fertile en événements et en personnages importants tels les Sponde, Belzunce, Jacques de Bela, Jean de Peyrer, Arnaud de Maytie, entre autres.

Il y a là tout un champ d'investigations ouvert aux chercheurs qui se pencheraient sur la vie quotidienne de Mauléon et de Licharre à l'approche du 17ème siècle. Dans l'immédiat, et si le Congrès vous laisse un petit temps de loisirs, je puis vous suggérer une promenade sur les pas d'Arnaud Oihenart depuis l'emplacement présumé de sa maison natale, près du croisement de la rue Labat et de la rue du Fort:

Soit vers Mauléon, la Haute-Ville, avec son Eglise Notre-Dame qui fut à l'époque Cathédrale durant trente ans et le Château-Fort du Capitaine-Châtelain pour lequel je vous recommande un regard, ce soir, à la nuit tombée.

Soit en descendant, vers le vieux pont et son quartier du «Bout du Pont» où nous nous trouvons et où se dressait la maison des SPONDE, jusqu'aux limites de Licharre encore marquées par la Croix-Blanche et l'antique maison des Etats de Soule.

Ainsi chacun pourra-t-il essayer d'imaginer un jeune garçon dévalant les chemins de jadis et dont la destinée allait justifier 4 siècles plus tard un Congrès consacré à son oeuvre. Au moins, ai-je le privilège de partager un point commun avec lui, celui d'avoir vécu mes jeunes années sur le même coin de terre basque, façonné par l'Uhaitza, souvent caressé par l'Aize-Hegoa descendant du massif de l'Orhy et qui ne tardera pas à empourprer toutes les frondaisons de la vallée.

Je ne voudrais pas abuser de votre bienveillante attention mais, avant de conclure, j'ai encore trois choses importantes à vous dire:

1) à l'issue de cette exceptionnelle réunion, je compte sur chacun de vous pour prolonger, d'un moment encore, sa présence dans nos murs en s'arrêtant dans la salle voisine de celle-ci, pour partager un apéritif d'honneur... et d'amitié offert par la Municipalité de Mauléon;

2) soucieux de conserver un témoignage de cette soirée, témoignage qui sera encadré et exposé en bonne place dans notre Mairie, je vous prierai de bien vouloir, à la fin de séance, apposer votre signature sur le document que voici... en utilisant le stylo à encre indélébile que je tiens à votre disposition;

3) enfin, l'occasion m'est offerte de marquer la gratitude, le respect et l'amitié que Mauléon porte à Mr Jean Haritschelhar, Président de l'Académie Basque, fervent défenseur des pastorales et mascarades, auteur de nombreux ouvrages dont une remarquable étude sur Etxahun topet de Barcus, et à Mr Txomin Peillen qui, dans cette Académie, apporte le message de la Haute-Soule, ce pays où la splendeur sauvage des sites s'allie d'heureuse façon à la force des traditions et au fier courage des hommes.

Je suis heureux de leur remettre publiquement et au nom du Conseil Municipal de notre Cité, la Médaille d'Honneur de la Ville de Mauléon que Jean-Louis Davant, Académicien dont les Souletins sont à juste titre très fiers, a pour sa part reçue lors de la création de sa superbe pastorale «d'Abadie d'Arrast» jouée à Mauleon en 1990.

Ceci dit et en conclusion, il me reste à souhaiter à l'ensemble des congressistes qui, durant 4 jours, vont mettre en lumière l'oeuvre historique et littéraire immense, encore imparfaitement explorée d'un fils de Mauléon, un travail passionnant et fructueux dont les résultats contribueront, nous n'en doutons pas, à illustrer l'originalité, la qualité, la pérennité d'une culture ancienne et riche, mais aussi présente et vivante grâce notamment à la compétence et aux efforts des membres de l'Euskaltzaindia, celle du Pays de Soule et plus largement encore celle du Pays Basque et de ses sept Provinces.

JEAN HARITSCHELHARREN MINTZALDIA MAULEN

Mauleko Jaun mera,
Agintari Jaun-Andereak
Euskaltzain kideak
Jaunak eta Andereak,
Agur.

Nehor ez da harrituko eta nehor ez da gaitzituko ere euskaraz hasten balin badut nire mintzaldia.

Eskerrak zuri lehenik, Jaun mera, egin diguzun «hunki jin» ederrarengatik. Eskerrak ere Mauleri eta denbora berean ere eskerrak Donapaleuri. Zertako hemen garen? Oihenarten goraiatzeko. Duela bizpahiru urte, Euskaltzaindiak hartu zuen erabaki bat, eta hauxe da: Euskal Herriak dituen idazleetan, bereziki jende haundienak, behar ditugula goraiatu, horiek baitira gure ondarea, horiek baitira gure altxorra, horiek konda baitira gure historian. Eta besteek egiten dutena guk ere egin behar dugu, erran nahi baita atzerat edo gibelerat itzuliz, ikusi behar dugula nor izan diren gure arbasoak, zer egin duten eta haiek behar ditugula goraiatu. Hortakotz, duela bi urte, Larramendi urtea zela erabaki zuen Euskaltzaindiak. Iaz, Louis Lucien Bonaparte printzeari eskaini diogu urtea. Hirugarren bat bazen aurtengo eta xuberotarra zen, hori zen Allande Oihenart.

Ez zen nor nahi Allande Oihenart. Jadanik behar den bezala erran digu Mauleko auzapezak nor zen Oihenart: legegizona, gizon publikoa, xuberotarren zuzenen zaintzalea, denbora berean historilaria, olerkaria ere eta atsotitz edo erran zahar biltzailea.

Gizon publiko gisa, zaindu ditu xiberotarren zuzenak. Nafarroa Beherean bizi zelarrik, gauza berbera egin du. Hemen, Maulen, hasten balin badugu eta gero Donapaleun segitzen balin badugu gure biltzar nagusi hau, XII. biltzar

nagusia, lehen aldikotz Iparraldean egiten duguna, da, alde batetik sortu zelakotz Maulen eta bertze aldetik, ezkonduz gero, bizi izan zelakotz Donapaleun.

Historilaria: idatzi du *Notitia Utriusque Vasconiae* delako liburua, latinez, latina baitzen orduan hizkuntza noblea eta denek erabiltzen zutena, bai Frantzian eta bai besteetan. Oroit naiz ikusirik tesi bat, XIX. mendekoa, Frantzian irakurtua eta latinez oraindik idatzia. Erran nahi baita latina izan dela denbora luzez gure hizkuntza noblea. Beraz latinez idatzi du. Espainolerat itzulia izan da, frantseserat ez oraindik. Beharko genuke hori ere ardietsi egun batez denek jakin dezaten zer historigile ederra izan den Oihenart, hartzen zuelarik Euskal Herri guziaz, bai Akitaniako Vasconia (Vasconia hitza erabiltzen baitu) eta bai Iberiako Vasconia. Orduan, harremanetan sartua zen frantses eta espainol historilari haundienekin. Artxibategi gehienak ikertu zituen eta badakigu ukatu ziotela sartzea Nafarroako artxibategian ez zuelakotz onartzen Nafarroa garaia Espainiaren menpean izaita.

Olerkaria: hor ditugu lekuko 1656.an agertarazi dituen olerkiak eta atsotitzak. Pariseko argitaletxe batean, olerkien zatiak daraman titulua delarik: *O-en gaztaroa neurthitzetan*. Badakigu ere zer ziren haren ideiak euskal prosodiari buruz. Barbaste familiak emanikako eskuskribu baten bitartez, Aita Lafittek publikatu zuen 1967 an, *Gure Herria* aldizkarian, «L'art poétique basque indiquée dans une lettre écrite à un curé du pays de Labourt au mois de mai 1665.» Idazki horretan ikus daiteke bereizten zituela bertsozintza herrikoa eta bertsozintza jakintsua, zeuzkan ideiak aplikatu dituelarik bere olerkietan. Bide nabar euskal literaturaren historia egiten du jakinaraziz ezagutzen ez genituen olerkariak, hala nola Jean d'Etchegaray *Artzain gorria* deritzan pastoral baten idazlea omen, eta Arnaud de Logras Utziatiko priorea, Amikuze eta Oztibarreko bikario nagusia.

Atsotitz biltzailea: 706 atsotitz bildu ditu eta publikatu, jadanik aipatu dudana liburuan. Paradaz baliatzen naiz erraiteko liburu horren edizio berri bat agertu duela egun hauetan Baigorriko Izpegi argitaletxeak, Jean-Baptiste Orpustan irakasleak paratua, hiru hizkuntzatan egina, frantses eta espainol itzulpenekin. Eskerrik beroenak merezi dituzte Izpegi argitaletxeak eta Jean-Baptiste Orpustan-ek.

Atsotitz biltzailea beraz. Ez da lehenbiziko biltzailea; bertze batzuk izan dira lehenago, baina 706 atsotitz bilduz lan ederra egin du, altxor paregabea baita guretzat.

Nahiz orain bertan eginen dugun kongresuaren irekitze ofiziala, aipatu nahi dut barda ikusi dugun ikusgarria. Duela zazpi urte, muskildiarrek eman zuten Allande Oihenart pastorala Agergaray-ek idatzia. Barda, bertze ikusgarri bat eskaini digute muskildiarrek, zoragarria noski, Oihenart goraituz. Arrakasta haundia ukan du eta esku zarta nasaiek salatu dute behatzaleen atsegina. Eskerrak beraz muskildiarrei eta bereziki Berçaitz anaiei. Badakit Donostiako

antzoki nagusian emanen dutela. Erakusten digu Muskildik, nahiz Zuberoako herrixka bat izan, badirela Zuberoan ahal haundiak. Zorionak jokolari guziei.

Lau egunez ariko gara lanean Oihenart-en obra eta haren garaia aztertuz: hizkuntzalaria, gramatikalaria, olerkaria eta atsotitz biltzailea, astearte eta asteazkenean Maulen; historialaria bereziki ortzegun eta ortziralean Donapaleun. Karia horretara biltzen ditu Euskaltzaindiak Euskal Herrian, Frantzian eta Espainian dauden unibertsitateko irakasle batzuk, Paris, Nanterre, Tolosa, Bordele, Paue, Baionatik etorriak, halaber Euskal Herriko Unibertsitatetik, Deustutik eta UNED Madrilekotik. Agertzen da beraz Euskaltzaindia irakasle-ikerleen biltzaille gisa. Helburu ederra, uzta ederra eman dezakeena, agertuko direlarik biltzar nagusi honen aktak.

* * *

Monsieur le Maire, je voudrais vous remercier de l'accueil que vous faites à l'Académie. Je crois que tout le monde ici est conscient de la qualité de cet accueil. Et dois-je vous remercier personnellement de l'honneur que vous m'avez fait de m'attribuer le médaille de la ville de Mauléon. Croyez bien que cela m'est allé droit au coeur. Mais je profite de l'occasion aussi, parce que je vois Monsieur le maire de Gotein, votre frère, qui est aussi présent, pour vous dire à tous les deux le sentiment de sympathie que nous éprouvons pour la perte de votre père qui a eu lieu ces jours-ci et dont l'enterrement a eu lieu hier. Croyez bien que c'est de tout coeur que nous vous adressons nos condoléances.

Un certain nombre de personnes que nous avons invitées nous ont fait parvenir des messages d'excuses: M. Andrieu, préfet des Pyrénées-Atlantiques, M. Sapède, sous-préfet de Bayonne et M. le Sous-Préfet d'Oloron sont soumis à l'obligation de réserve, ainsi que M. Jutant, inspecteur d'Académie car, en effet, dimanche prochain ont lieu les élections sénatoriales et deux des candidats, M. Duboscq, syndic de Soule, ainsi que M. Dascon, président du Syndicat Intercommunal, m'ont fait savoir qu'ils ne pouvaient être présents; M. Valade, président du conseil régional, avait délégué M. Récapet, lui-même retenu par une réunion importante; autres excusés: M. Labarrère, député-maire de Pau, MM. Coumet, Destrade et Grenet, conseillers généraux, M. Poulou, Maire d'Urrugne, président du Biltzar des maires du Labourd, M. François Maitia, maire d'Ispoure, M. Antxon Laffont, directeur de la Chambre de Commerce et d'Industrie de Bayonne et du Pays Basque. Je m'apprêtais à excuser M. Lassalle, maire de Saint-Palais dont on m'avait dit qu'il était à un enterrement à Pau mais il vient de se joindre à nous et, par conséquent, je salue sa présence.

Je voudrais quand même ici excuser quelqu'un d'autre: M. François Bayrou, Président du Conseil Général des Pyrénées-Atlantiques, dans une lettre qu'il m'écrivait il y a quatre ou cinq jours, m'annonçait sa présence et me disait qu'il avait un certain nombre de choses à dire. Je l'ai eu tout à l'heure au téléphone. Il me téléphonait de Paris. Nous sommes au lendemain

d'un scrutin qui, je crois, a son importance, et m'a-t-il dit, je suis à Paris et nous sommes en réunion et il m'est impossible de venir vous rejoindre. Alors, je voudrais que vous disiez à l'assemblée qui sera ce soir à la mairie de Mauléon à quel point je suis navré de ne pas être là car j'aurais voulu parler devant tout le monde, mais je voudrais que vous disiez surtout à cette assemblée que de la même manière que j'ai reçu le bureau de l'Académie, à Bayonne, de la même manière je tiens à ce que l'Académie soit reçue au Parlement de Navarre, à Pau et j'assure que le Conseil Général des Pyrénées-Atlantiques prendra en compte l'Académie de la langue basque. Le message est donné. Moi je réponds «Hitza hitz» et je souhaite qu'effectivement les paroles que M. Bayrou nous a dites à Bayonne et qu'il m'a répétées tout à l'heure au téléphone soient prises en compte. Je sais qu'il doit venir aussi le 3 octobre à Irisarry et je pense que, effectivement là, il prononcera le discours sur la culture basque qu'il a l'intention de prononcer.

Je voudrais saluer la présence de certaines personnalités: Mme Mari-Karmen Garmendia, qui est la secrétaire générale de la politique linguistique au gouvernement basque de Vitoria. Mme Mari-Karmen Garmendia est ici mais je voudrais en même temps aussi faire part d'un télégramme qui provient du gouvernement basque. Je vous le lirai tel qu'il est: «Hil honen 21.ean (parce que, entre nous soit dit, c'est le basque qui est notre langage commun) Mauleko udaletxean Oihenarten 4. mendeurrena ospatzeko egingo den Euskaltzaindiaren XII. biltzar hasierako ekitaldi idekirat joateko konbidapena eskertzen dizut Lehendakariaren izenean. Lehengo hartutako konpromesua dituenek, Lehendakaria ezin izango dela joan esan behar dizugu. Agur bero bat». C'est signé Begoña Salinas-Solano, Gizarte eta Erakunde harremanetarako idazkari nagusia. Donc, cela vient directement de la part de M. Ardanza. Je voudrais saluer aussi la présence de M. Tomás Uribeetxebarria, qui est le responsable de la culture à la diputación forale de Biscaye, ainsi que celle de M. Jose Luis Mendoza qui vient ici au nom de M. Jose Maria Rodriguez Ochoa, le directeur de la politique linguistique en Navarre, avec les excuses de M. Pedro Ramos, le député responsable de la culture en Alava et de Mme Maria Jesus Aranburu, député de la culture en Guipuzcoa; l'ensemble de toutes les provinces basques est donc ici réuni.

Sans vouloir être trop long, je veux cependant profiter de l'occasion pour dire brièvement ce qu'est l'Académie de la langue basque. Depuis septembre 1918, date de sa naissance au premier Congrès d'Etudes Basques d'Oñate, jusqu'au 7 octobre 1919, au Palais de la Diputación de Guipuzcoa, à Saint-Sébastien où se réunirent pour la première fois les académiciens choisis, il convient de souligner que sur les douze académiciens, trois représentaient les dialectes d'Iparralde, ce qui signifie que dès l'origine, Euskaltzaindia prenait en compte l'ensemble des provinces basques, qu'elle se considérait comme une institution transfrontalière, qu'elle avait à veiller sur une langue et une culture prises dans leur unité. Depuis bientôt trois quarts de siècle le même

but est poursuivi avec plus de vigueur que jamais. En effet, depuis 25 ans, Euskaltzaindia s'est lancée dans la grande aventure du basque standard ou euskara batua, langue essentiellement littéraire dont les progrès ne cessent de s'affirmer de jour en jour, ainsi qu'en témoignent la production des écrivains dont certains atteignent une renommée internationale comme Bernardo Atxaga, grand prix des lettres en Espagne dont le roman *Obabakoak* est traduit en une dizaine de langues parmi lesquelles le français, l'anglais, l'allemand, l'espagnol, l'italien...

Au moment, où, à partir du 1er janvier 1993, avec l'Acte unique, les frontières sont appelées à disparaître, Euskaltzaindia se vante d'avoir annihilé la frontière entre le Nord et le Sud d'Euskal Herria depuis bien longtemps et désire continuer à oeuvrer pour que les barrières psychologiques, spirituelles et culturelles qui existent en chacun d'entre nous soient abattues définitivement par la prise de conscience de l'unité linguistique et culturelle.

Monsieur le Maire, je vous remercie à nouveau de votre accueil. Vous avez bien voulu dire qu'Euskaltzaindia honorait votre ville. Croyez bien que par la tenue de ce Congrès Oihenart, elle ne fait que remplir son devoir qui est, entre autres, de restituer aux Basques leur passé, leur histoire. Les jours à venir en porteront témoignage.

Mesdames et Messieurs, je vous remercie.

OIHENART, EUSKAL GRAMATIKARIEN AITZINDARIA

Beñat OIHARTZABAL
U.R.A. 1055
C.N.R.S., Bordeaux III

Galdegiten delarik noizkoa den lehenbiziko euskal gramatika, edo nor izan zen lehenbiziko euskal gramatikaria, ihardespren desberdinak ematen ohi dira: gramatika denaz bezainbatean, P. Urtek 1712. urtearen inguruan Ingalaterran idatzi zuen, baina abantzu bi mende geroago publikatuko zen *Grammaire Cantabrique Basque* delakoa aipatzen ohi baita, eta bereziki hain famatua izanen zen M. Larramendiren *Arte de la Lengua Vascongada*, 1729.ekoa, azken hau izan baitzen lehen euskal gramatika argitara emana.

Ordean lehen gramatikariaren aipatzeko orduan, ez ohi dira ez Urte eta ez Larramendi izendatzen, ez eta ikasbide gisako lanei hatsarrea eman zieten Voltaire (= 1620) edo Micoleta [1653], edo oraino hamazazpigarren mendearen erdialde horretan bereziki idatzi ziren, baina guganaino iritsi ez diren gramatika lan batzuen egileak ere, hala nola J. Bela, S. Pouvreau, edo D. Bidegaray (Oyharçabal 1989). Alabaina, zuzenez, aitzinago jo behar da euskal gramatikagintzaren lehenbiziko urratsen hatzen aurkitzeko, aipatu azken autore horiek baino mende laurdentsu bat lehenago, biltzar honetan omeneratzen dugun A. Oihenartek baitzeukan jadanik gramatika sail horretan zerbait idatzirik eta argitara emanik, arras egoki baita —geroztik haren obraren parte hori ahantzia izan bada ere— euskal gramatikarien aitzindari gisa ezagut dezagun, Unamuno gazteak bere tesia idazterakoan [1884] jada egin zuen bezala¹.

---

¹ Larramendi baino lehenagoko gramatikariez ari delarik Unamunok (1884/1986: I 19) Oihenarten *Notitia*-ko 14. kapitulua aipatzen du baina menturaz aurretik jadanik beste arte bat ere idatzia izan zela aditzera ematen du Isastiren lekukotasuna ekarriz (*Compendio historial dela M.N. y M.L. provincia de Guipuzcoa* 1 lib. 13. kap. 7. §, 1625). Voltaire eta Micoletaren ikasbideek gramatikazko paradigma batzuk eskaintzen badituzte ere (lehenak badu kapitulu bat *Spece de grammair* deitua (1620: 1-14), eta bigarrenak ere *xaun* hitzaren deklinabidea, eta aditz-jokabide batzuk ematen ditu ([1653]: I 3-10), ez dute aski hedadurarik eta barnatasunik, egiazko gramatikazko idazlan gisa har ditzagun hemen, eta Oihenarten lanarekin —azken hau ere arras laburra izanagatik— gonpara ahal ditzagun.

Oihenart historialari, zuhur-hitz eta atsotitz biltzaile, hitz neurtzaile eta hitz-neurgintzaren arau emaille gisa ezaguna genuen. Baina gramatikari gisa ere ote? Ba ote da hark utzi gramatikazko libururik edo esku-izkriburik? Ez, oraingoz dakigunaz bederen. Izan ote da beraz ondoko mendeetan gramatkaririk Oihenartenganako bere zorra aitortu duenik? Ez. Urtek ez dio deus ere hartaz, eta Larramendik, halaber, ez ditu batere aipatzen haren azterbideak bere gramatikan². Hemeretzigarren eta hogeigarren mendeko gramatikarien artean ere, Saroihandik 1923.eko Euskal Biltzarrean irakurtu zuen idazkiaz kanpo³, aipamen guti kausituko da Oihenarten gramatikazko lanaz. Bada, galda diezaguke batek, gauzak horrela direlarik, nolatan hura egin daiteke euskal gramatikarien aitzindari? Berehala ikusiko dugu nola.

Egia da Oihenartek ez zuela gramatikazko obra berezirik idatzi. Holako lanen berri ez dakigu bederen. Ordean, *Notitia Utriusque Vasconiae* delako haren liburuan badira bi kapitulu —bat bereziki— euskal gramatika zuzenki hunkitzen dutenak. Lehena, 1. liburuko hamaikagarren kapitulua, euskarazko izenen eta izenondoen ondarrean kausitzen den formaz idatzia da. Bigarrena, berriz, hamalagarren kapitulua, ez dagokio pondu berezi bati, baizik eta euskararen gramatikaren, zuzenkiago errateko, morfologiaren aurkezpen orokorrari, hartan deklinabidea eta aditz jokadura oroz gainerik aurkeztuak izanik. Kapitulu horren tituluak honelaxe dio: *Euskal mintzairaren berezitasun batzuez*,

² Larramendik noizbait *Notitia*-ren berri jakin zuen eta Oihenarten izena ere eman zuen bere hiztegi aitzin solas famatuan erdaraz euskarari buruz idatzi zuten idazleen artean. Hala ere, iduri luke bere gramatika egin zuenean ez zuela oraino irakurtu, ez baitu han ez aipatzen, ez baliatzen ere. Batek pentsa dezake alabaina, Larramendik *Notitia*-ko 14. kapitulua irakurtu izan balu mugagabearen nozioa onaturik artikuluaeren azterketa bestela egingen zuela bere *Arte*-n. Eta hala-hala, kasu sistemaren azterketa ere. Ala iberismoaren eta baskonismoaren teorien arteko kontraktasunean zetzan etsaigoa politikoak esplikatzen ote du isiltasun hori? Ezin esan daiteke arras ezinezkoa dela hori (eta ohargarria da ez duela aipatzen oker ez banago ez atsotitz biltzaile ez eta olerkaria ere), baina, halere, gogorsko zaigu guri holakorik sinestea, besteak beste, ez baitirudi Larramendiren maneretan zela kontrakoen molde horretan gudukatzea. Buruz-burukako garaitzak maiteago zituzkeen, gisa horretako ez-galtzeak baino. Zergatik, bada, haren hitza dudatan jar, diolarik *Arte*-aren aitzin solasean *no he tenido guia, que vaya adelante, y me dirija, me ha preciso romper el camino, ...?*

³ Saroihandy bere idazlanean, Oihenartek *Notitia* liburuaeren lehen argitalpenean eta olerkien aitzin solasean proposatu azterbideen biltzera saiatu zen. Oro har argiro egiten du aurkezpena, orduan batere landu gabe zegoen euskal gramatikagintzaren historia kontuan hartu gabe, naski. Ondorioz, zenbaitetan irakurtzaileak ez daki bilduman agertzen diren kontzeptuak norenak diren: Saroihandirenak ala Oihenartenak. Adibidez, transsitibotasunarena. Saroihandyri jarraikiz (§ 35 eta 37) iduri luke Oihenartek kontzeptu hori, gaur maiz egiten den moduan, erran nahi baitu ergatiboa dakarten aditzei aplikatzeko bazerabilela. Baina erran gabe doa Oihenartek ez zuela hola erabiltzen, eta transsitibo hitzari arras beste erran-nahia ematen ziola. Beste batzuetan bermoldaketa hori interpretazioa baino urrunago doa. Adibidez, Oihenartek gizonarik eta emaztearik bezalako formak ematen dituela aditzera ematen du Saroihandy (§ 26). Oihenartek ez zuen, ordean, holako forma desgramatikalik eskaini ereduazko paradigmatan. Are gehiago dena, haren argibideak irakurturik argi eta garbi uler daiteke zergatik ez den holakorik agertzen euskaraz: kasu negatiboa artikuluaekin ez daitekeelakotz ager hain zuzen ere.

eta euskal hitzen deklinatzeko eta konjugatzeko bideaz. Derragun, bada, hango lerro horiek irakurtzen dituen egungo gramatikaria baldituzik gelditzen dela sindiku izanak hamabost aurkezpen horretan erakusten duen argitasun eta zorroztasuna ikusirik.

Gramatika kontuetan beste jakintza sailetan bezala lanen balioa garaiko mota bereko obren arabera eta, halaber, jakintza sail horrek ondotik segitu bideen arabera preziatu behar da. Oihenarten lanaren balioaren neurtzeko, beraz, euskal gramatikaren historiografiaren perspektiban eman behar da, hastapeneko urratsei dagokienaz Larramendiren lana dugularik erreferentzia nagusi, ezin baztertuzkoa. Horra zergatik Oihenartek deklinabideari buruz idatzi zituenak aztertzerakoan, ondotikako gramatikarien eta bereziki Larramendiren ideiak ere gogoraziko ditugun eta Oihenartenekin kontrastean bezala jarriko, ikusiko baitugu horrela pondu askotan ez soilki lehenago, baina begi zorrotzagoz eta molde egokiagoan ere ikertu zuela zuberotar historialariak euskararen gramatika, haren ondotikakoei baino.

Hasi baino lehenago ohar bat baliatuko dugun erreferentziatzko testuaz. Dakigun bezala bi argitalpen izan zituen *Notitia* liburuak hamazazpigarren mendean Oihenart bizi zenean. Lehena 1638.ean eta bigarrena 1656.ean. Bi argitalpenen artean oro-har diferentzia handi-handirik ez den arren, ohargarria da arte horretan gehienik aldatua izan den kapitulu hamalagarrena izan dela, erran nahi baitu gramatikari dagokion hura bera (Goyenche, 1992, Larre 1992). Egia erran, Oihenarten azterkabidearen funtsa ez da gantiatu argitalpen batetik bestera, baina osoagoa da 14. kapitulu hori 1656.eko argitalpenean, besteak beste sartarazi baitzuten hartan Oihenartek hiru azpi-atal berri: lehena izenordainez (*De Pronomine*), bigarrena deklina-ezinezkoek (*De Indeclinabilibus*), eta hirugarrena bertsugintzako silaba-neurketaz (*De syllabarum quantitate*). Bestalde aditz jokaduraren aurkezpena ere osatu, hobekitu, eta berriz antolatu zuen. Zer nahi den ere, Oihenartek kapitulu horri holako aldakuntzen ekartzeak gai horrek harentzat garrantzi zerbait bazuela, eta behar bezala eta artoski landu gogo zuela ere erakustera ematen digu. Aurkezpen honetan lehen edizioa baliatuko dugu aldakuntzarik gabe egon diren gaien aipatzeko, eta bigarrena, berriz, baina beti seinalatuz, berrituak izan diren ponduen erabiltzeko.

Zernahi gisaz, ez ditugu Oihenartek azterkatu morfologiatzko arazo guziak aipatuko, luzeegi bailihoaguke. Aditzaren morfologiari dagokiona bereziki ez dugu hunkiko hemen, nahiz esperantza dugun laster beste lan batean egiten ahalko dugula. Hona, beraz, Oihenarten lana 17. eta 18. mendeko euskal gramatikarienekin erkatuz, zein izanen diren hemen ikertuko ditugun ponduak: 1. Substantiboen ondarreko **-a(k)** delakoaren kontua; 2. Mugatugabetasuna; 3. Kasu gramatikazkoak eta bereziki ergatibitatea; 4. Egun adberbialak direla erraten dugun kasuak.

1. EUSKARAZKO IZENEN ONDARREKO FORMARI BURUZKO EZTABAIDA

Lehen erran dugun bezala, *Notitia*-ko 1. liburuko 11. kapitulua arazo berezi bati eskaini zion Oihenartek, hartan auzitan jartzen baitzuen zenbait autorek euskarazko izenen ondarreko formaz plazaratu jeneralizazio bat, ordukotz aski zabaldua eta ondotik ere franko denbora luze iraunen zuena. Kapituluaren tituluak honela dio: *Euskaldunen mintzairaz, eta egia denetz, hartan izenak a-z bururatzen direla singularrean, eta ac-ez pluralean.*

Oihenartek eztabaidatu nahi zuen ustearen arabera, beraz, euskal izenek eta izenondoek ondarrean -a behar zuten singularrean, eta -ak pluralean. Azterketa horren alde agertu ziren hiru idazle aipatu ondoan: Lucio Marineo Siculo, Paul Merula eta Esteban Garibay, haien baieztapena zorrozki gezurtatu eta gaitzetsi zuen:

«Marineo Siculok badio hizkuntza horretako hitz gehienak a-z bururatzen direla singularrean, eta ac-ez pluralean (...). Makturrean da, ezen batzuetan a letra singularrean, eta ac silaba pluralean, euskal hitzen ondarrean artikulua gisa baliatzen dira (...). Horrela **guiçon** hitzak berez **hominem** erran nahi du. Baina artikuluaekin erran nahi bada, grekoek bezala, **ton andra**, frantsesek bezala, **l'homme**, espainolek bezala, **el hombre**, **guiçona** erran behar da, eta pluralean **guiçonac**, erran nahi baitu, grekoz **oi andrez**, frantsesez **les hommes**, eta espainolez **los hombres**. (1638:36- P7)»

Menturaz zenbaiti *naïveté* gisako zerbait idurituko zaio pundu hau. Baina ez zen batere hala agertzen duela lau mende, ez eta ondoko garaietan ere, Oihenartek horretaz idatzi zuen baino 90 urte geroago pondu horren berritza finkatzea behartu baitzitzaion Larramendiri (Oihenart aipatu gabe, haatik, ez baitzukeen oraino haren lana irakurtua, ik. 2. oharra). Are gehiago 19. mendean oraino aski zabaldua bide zen delako ustea, Darrigolek (1827) *cette persuasion commune que tous les mots basques finissent en -a* aipatzen baitzuen.

Uste dut, komeni den arazoño honetaz zerbait gehiago erran dezagun, zeren -a ondarreko teoriaren alde —azken ele hori itsasoz haraindian egiten duten modu zabalean erabiltzera haizu banaiz hemen— agertu direnetan, ez baitira soilik euskara ez zekiten autore arrotzak aurkitzen, edo euskararen gramatika iragaitz bezala ikertu zuketan Garibay-ren iduriko euskaldun idazleak, Oihenartek bere garaian uste izan zuen bezala⁴. Alabaina Larramendik

⁴ Halere Garibay-ren ohar linguistikoak ez dira gutiestekoak eta badirudi Nebrija-ren gramatikaren berri ere bazekiela (Caro Baroja, 1972:82). Zer nahi den ere hemen aipu dugun arazo horretan Garibayren kasua berezia da. Alde batetik hauxe zioen: «Es cosa de notar en esta lengua, que todos los nombres comunes que no sean propios se acaban en singular en -A y en plural en AC siendo esta regla tan general, que no padece escepcion alguna (1571:77.o.)». Baina bestaldetik Zubiaurrek (1990:190-191) ohartarazten duen bezala, Garibayk euskal erretrauk hitzez-hitz itzultzen dituelarik, badirudi argi eta garbi ikusten duela ondar hizki horiei espainoleko artikulua dagokiela.

bere gramatika idatzi arteko idazle ia guziak agertu dira teoria horren —edo honetarik sortu aldaera baten— alde: bai, Micoleta, Etcheberri Sarakoa eta Urte bezalako tokiko euskalariak, eta bai euskara gutik bezala ikasi ondoan euskal gramatika bat idazten hasia zen S. Pouvreau [1660] bezalako autore bat ere (nahiz honen kasuan teoriak, elementu deskriptibo berak atxikiz, arras beste itxura bat hartu zuen). Are gehiago bide seguretik badakigu batzuek bederen Oihenarten oharra ezagutzen zutela, eta beraz haren erranen gatik agertu direla teoria haren alde. Hona zer zioen, adibidez, Etcheberrik:

«Oraino eskuarak badu bertze diferentzia molde bat, bertze hizkuntzek ez dutena (Oihenartok gure eskualdunak zernahi erran dezan arren, lib. 1 cap. XI p. 35), zeren izen gehienei ematen baitiote akhabantza a letra guztietarik lehenbizikoa, naturalena, eta gozoena (*Lan hautatuak*, 97- 98. o.)»

Nola konpreni daiteke jokabide hori? Zergatik autore horiek lehenagoko ideari jarraiki nahi izan zitzaizkion? Uste dut bi esplikabide mota eman daitezkeen. Lehena, orduko gramatikagintzaren egoeran funtsatzen da, bigarrena apologiazko ikusmoldeetan.

Larramendik eta Darrigolek -a ondarrekoaren teoriak mintzo direlarik azpimarkatzen duten bezala, euskaldunek gauzak izendatzen ditugularik, edo zuzenean, edo berdin erdal hitz baten itzulpena emanez, hitzari artikulua eratzikitzen ohi diogu. Luzaz eta luzaz, adibidez, euskal hiztegieta euskal hitzak —izenak edo izenondoak— artikulua zutela emanak izan dira hala sarreteran nola adierazpenetan. Adibidez, Lécuseren (1828) gramatikan oraino hitzak itxura horretan agertzen dira, hala nola Leizarragaren hiztegi laburrean, bai eta Landucchio eta Pouvreau-renetan ere. Horrela ematen ziren, halaber, Voltoireren (= 1620) eta Micoletaren [1653] ikasbideetan, bai eta Urteren gramatikan [1712] eta Harriet notarioarenean (1741) ere. Larramendik ere, -a ondarrekoaren teoria gaitzetsi zuen arren, artikuluekin eman zituen erdal hitzen euskarazko baliokideak bere hiztegi handian, euskaldunen egiteko ara natural eta jatorrari jarraikiz, beraz. Berdin egiten zuen Oihenartek meta-hizkuntzako aipu gisa zerabiltzalarik. Halatan guziz gisakoa zen, bereziki euskaldun ez zenarentzat, baina ez bakarrik harentzat, mintzaira horretako hitzak -a(k) ondarrean zutela ager zitezen.

Horiek hola, ongi ezaguna den pondu hori oraino barnago zilatatu behar dela uste dut, ez baita dudarik -a ondarrekoaren teoriaren iraupena, artikulua nozioak garai hartan sortarazten zituen anbiguiteei ere darraiel, partez bederen. Bi motatako anbiguiteak aipa daitezke.

Alde batetik, euskaraz artikulua kasu marken itxuran agertzen da, eta batzuetan kasu markarekin amalgamatua, harekin bat egina edo berdin hartan urtua bezala. Halatan oso zail gertatzen zaio -Ø forma duen kasu-markaren noziorik ez duenari artikulua identifikatzea, harentzat -a(k) bukaera, hitzak nominatiboan duen itxurari baitagokio, hala nola latinez izenak nominatiboaren

ondarkiarekin ematen baitira. Ordean, zero marka duen kasuaren teoria, edo kasu markatugabearen teoria, Astarloak sarrarazi zuen euskal gramatikagintzan (lehenago Oihenartek inplizituki baliatu bazuen ere, ik. 6. eta 10. oharrak). Nekez, beraz, balia zekizkiekeen aurreko autoreei azterbide horrek eskaini bideak.

Egia da Larramendik, zero kasuaren azterkabidea erabili gabe ere, hitzen forma behar bezala mugatzen zuela, ondarkiak eta hitzak berak elkarretarik bereiziz (*etxe/a*). Ordean, horren egiteko gaitza egiazki sendatu gabe, beste norabait, urrunxeago, eramaten zuen. Alabaina hark artikulua eta hitza nahasteko orde, artikulua eta kasu marka nahasten zituen, batere elkarretarik bereizi gabe. Harentzat artikulua ez zen gaur egun deitura horren pean izendatzen dugun morfema, baizik ere gaur egun Euskalzaindiaren gramatikan ondarkia deitzen dena; horrela Larramendirentzat *-á*, *-ák*, eta *-ik* eta *-rik* artikulua ziren : haren arabera nominatiboan kausitzen ahal ziren artikulua (1729:3 eta 8). Ikusmolde horretan artikulua soilik baitira deklinatzen, hitzaren forma agerian gelditzen da. Ordean, kasu marka bezainbat artikulua, eta are gehiago ere Larramendiren aztermoldean, kondatzen da.

Oihenarten eta Larramendiren garaien artean bestelako azterkabideak proposatu baitziren, Pouvreurena [1660] bereziki aipa daiteke. Latin ereduari hurbiletik jarraitzen zitzaion eredu horretan, euskarazko hitzen forma nominatiboan zutena baitzen, *-a* ondarrekoa nominatibo singularren kasu markari zegokion. Bukaerako *-a(k)* ez zen egiazki hitzaren parte bat, beraz, ikusmolde horretan, baina nominatiboaren kasu marka. Alabaina, nola zero kasu markaren teoriarik ez baitzen, eta nola iduri baitzuen hitzek beti *-a(k)* bazutela ondarrean, beste markarik ez zutenean, hitzak nominatiboan zirela pentsatzea bidezkoa zen. Bestalde, gogoan atxiki behar da Pouvreurentzat —Oihenartentzat bezala, gero erakutsiko dugun bezala— hitz substantiboak, izenak eta izenondoak, zirela deklinatzen euskarari, eta ez izen sintagma; hots, puntu horretan ere latin ereduari jarraitzen zitzaion euskara. Buruhaustek, naski, ondarreko *-a(k)* hori agertzen ez zelarik sortzen ziren, erran nahi baitu izenaren ondotik ondarkia har zezakeen beste hitz bat (izenondo edo zenbatzailea) bazelarik.

Pouvreau-k, alabaina, izen sintagma azterkatzen zuelarik behar zuen nola-bait argitu, zergatik ardatz izenek, izenondo bat edo **bat** edo **batzu** bezalako zenbatzaile bat jarraitzen zitzaielarik, *-a* ondarrekoa galtzen zuten, zergatik *gizon handia* eta ez **gizona handia* erraten zen, zergatik *gizon bat*, eta ez **gizona bat* (berriz ere, ez ahantz harentzat holako sintagmetan *gizon hitza* deklinatua dela, eta kasu marka dakarrela). Bada, erantzuteko, holako ingurumetan kasu markaren erorketa zekarren morfologiazko ezabaketa erregela bat eratu zuen:

«Le substantif précède toujours l'adjectif primitif, & le plus souvent le nominatif du substantif perd sa terminaison *-a*. (...) Les mots **bat** un **batzu** quelques uns, (...) et autres semblables

qui se mettent toujours après les noms en la suite du discours, leur font perdre la terminaison du nominatif et des autres cas.»

Ikusten den bezala -a marka nominatiboari dagokion marka da Pouvreauk aurkeztu zuen azterketa horretan. Ez, beraz, egiazki hitzaren parte bat, nahiz izendatzerakoan beti itxura horretan agertzen diren hitzak. Artikuluaren eta kasu markaren nahasketa hori Larramendiren gramatikan ere agertzen dela ikusi dugu gorago, baina arras beste manera batean, honek, ondarkiaren nozio morfologikoa izanik, ongi bereizten baitzituen elkarretarik hitza eta honi eraxikitzen zaion ondarkia. Oihenartek, aitzitik, deklinagaiaren kontzepzio sintaktiko garbirik ez izanarren, arras ongi bereizten zituen, oraingo hitzetan erranez, bai hitzak eta ondarkiak (Larramendik bezala), eta bai azken honen barnean artikulua eta kasu marka (Larramendik egin ez zuena).

Bigarren nahasbidea, artikuluz zenbait autorek zuten kontzepzio funtzionalari zerraion. Alabaina, 17. mendeko asko gramatikatan, bereziki irakaskintzaren tradizio enpirikoari jarraikitzen zitzaizkionetan (ikus adibidez Filz 1669), artikulua modu pragmatiko batean adierazia zen, eta beraz frantsesaren edo espainolaren kasuan, genero markatzaile gisa aurkeztua zen. Euskaraz, ordean, genero oposaketarik ez baita hitzetan, nekez balia zitekeen artikuluen nozio molde horretakorik. Hortik, beraz, euskal hitzetan artikulurik ez zelako ondorioa. Azterbide honen adibiderik garbiena P. Urtek ematen digu, honela dioelarik:

«Dans la langue cantabrique il n'y a point d'articles pour distinguer les genres parce que dans les noms il n'y a point de différence de genre masculin, de féminin ni de neutre. ([1712]/1896-1900:56)»

Ikus daiteke, horretaz, -a ondarrekoaren teoria ez zela, ez soilki bederen, ikusmolde kandido baten adierazpena, baina gramatikazko azterkabide zenbaiten ondorioa ere zela autore batzuen kasuan bederen.

Orain, -a(k) ondarkiaren azterketa oztopatzen zuen beste mota bateko ideia bat aipatuko dugu, azken hau, bitxi bada bitxi gaurko irakurtzailearentzat, apologiari eta hizkuntzaren ohore eta abantailei baitagokie. Baina esplika dezagun hobeki pondu hau.

Hastean bagenuen, beraz, euskarari buruzko uste bat, 16. mendean jadanik agertzen dena, eta -a ondarrekoaren teoriak biltzen zuena hain zuzen ere. Berez, ez datxikio uste horri, ez konotazio onik, ez txarrik. Hala eta guztiz ere, euskararen apologia egui gogo zutenak, pondu horretan oinarritu ziren euskararen aspaldikotasunaren eta jatortasunaren alde mintzatzeko. Alabaina -a soinua, naturalena eta nolabait esateko primitiboena zela uste baitzuten orduko hizkuntza ikertzaile anitzek, euskarak soinu horri toki berezia eskainiz, nolabait bere zahartasuna agerian ematen zuela pentsatu zuen zenbait euskalarik

ere. Entzun dezagun Etcheberrik zer dioen a letraz, garai haietan zabalduak ziren zenbait ideiaz baliaturik⁵:

«... letra guztietarik lehenbizikoa, naturalena, eta gozoena, gizonak ere lehenbizirik hitzez moldatzen duena; ezen ikhusten dugu, nola haur enozentak hitzen moldatzen hasten direnean, lehenbizirik hasten direla erraiten A, A, A, zeina bertze letren laguntzarik gabe hain eztiki pronuntziatzen, eta deklaritzen baita: non mutuek ere hunen bidez, eta kheinuekin batean emaiten baitarozkigute aditzera asko gauza, zeinak hainitz hitzez pena baitkenduke adiarazteko.» (*Lan hautatuak*, 98. o.)

Etcheberrirentzat euskal hitzek -a soinuari ematen zioten garrantzia, euskararen zahartasunaren eta jatortasunaren ondorioa baitzen, horretaz baliatzen zen *eskuara hitzen akhabantzetan ere abantaillatuena dela* erakusteko. Hitz batez, mintzairaren nobleziaren seinale bat ikusten zuen euskararen uestezko ezaugarri horretan, hots, euskara *bertze hitzkuuntzetarik ethorkirik gabekoa* zela baieztatzeko argumentu bat.

Ordean, Oihenartek -a ondarrekoaren teoriaren ahulezia enpirikoki agerian eman zuelarik, Etcheberrik ez zituen haren arrazoinak kontuan hartu nahi izan, iduritzen baitzitzaiokeen euskara gutietsiko zuela orduan, eta haren ezaugarri abantailos bati bidegabekeriaz uko eginen ziola. Ohargarri da, alabaina, Etcheberrik Oihenarten argumentuak ez zituela eztaibadatu, ez egiazki beren mamian aipatu ere, baina mespretxuzko *Oihenartok zer nahi erran dezan arren* batez baztertu zuela haren ikusmoldea.

2. DEKLINABIDE MUGAGABEA OIHENARTEN LANEAN

Gauza ezaguna da Darrigolen lanaren (1827) ondotik sartu zela euskal gramatikagintzan deklinabide mugagabearen kontzeptua, eta Darrigolek berak ere pondu horretan bide urratzaile izan zela uste izan zuen. Bizkitartean ezin erran daiteke hura baino lehenago ideia bera inork ez zuela izan. Alabaina, Michelenak (1973) gogorarazi bezala, ideia hori jada aipatu zuen Humboldték Astarloaren lanetan aurkitu ondoan iduriz; ikus Garatek (1933) bildu Humboldtén gramatikazko izkribuak, eta, Astarloak gai horretaz egin azterketez, Alberdiren (1989) lana.

⁵ Kontuan har bedi alabaina Etcheberrik a soinuaz zioena ez zuela berak bere burutik asmatu, aski ikusmolde zabaldua baitzen hori, eta aspaldidanik 18. mendean. Etcheberri baino berantago ere aurkitzen dira holako arrazoinamenduak eta Astarloak Court de Gibelin frantsesaren lanen ildotik oraindik urrunago eramanen ditu gauzak. Euskalarien eremutik kanpo ere Diderot bat Entziklopediako *langue* artikuluan, arras beste testuinguru batean a-rekilako silaben zahartasunaz ariko da frogabidearen ahulaz susmorik izan gabe iduriz. Darrigolek (1827:48) ere, Etcheberrik eta bestek defenditu ideia horren oihartzuna dakarkigu.

Baina zuzenez oraino aitzinago joan behar da mugatugabetasunaren kontzeptuaren aurkitzeko, hain zuzen ere Oihenartek zehatz-mehatz agerian eman baitzuen deklinabide mugatugabea, molderik garbienean, deklinabide artikulugabea deitzen zuelarik:

«Izenak bi moldetan deklinatzen dira, batean artikulurik gabe, bestean, artikulurekin: bata artikuluduna [*bitzez bitz*: artikulatua] deitzen dugu, eta bestea artikulugabekoa. Artikulugabekoak numero bat baizik ez du, aditzari edo izenondoari, berdin singularrean edo pluralean, lotzen baitzaio. (...) Artikuludunak bi numero ditu, singularrekoa eta pluralekoa. (1638:57)»

Egia erran, neke da ulertzea zergatik Pouvreau ez zen bide beretik abiatu, alta Larramendik ez bezala Oihenarten lanaren berri bazekikeelarik honek, bere gramatikaren idazten hasi zenean. Iduri luke, Pouvreau, gorago erran dugun bezala, ordu arte kasik denek onartu zuten -a ondarrekoaren teoriari jarraiki nahi izan zitzaiola, gisa horretan latin eredia segitzeaz beste biderik ez baitzizaion gelditzen. Halatan artikulua kontzeptuari atea hetsi zion, eta ondorioz artikulugabetasunari ere bai.

Larramendik, aitzitik, ongi bereizten zituen elkarretarik hitzak eta deklinabideko ondarkiak, eta beraz errazago gertatu behar zitzaion hari Oihenarten azterbidea ontzat ematea. Bizkitartean ez da horrela gertatu, eta horrengatik pentsatzen dut nik, Oihenarten *Notitia* ez zuela irakurtu 1729.ean Larramendik, iduritzen baitzait egin izan balu artikulua nozioa bertze gisaz erabiliko zuela bere gramatikan; (gauza bera erranen dugu urrunago kasu paradigmaz aritzean).

Erran bezala, Oihenartek hitza eta ondarkia, eta ondarkiaren barnean artikulua eta kasu marka, ongi bereizten zituen. Larramendik, berriz, hitza ondarkitik bereziarren, artikulua kasu markarekin nahasten zuen. Alabaina, mugatugabearen kontzepturik ez izanik⁶, ber-denboran bazioen artikulua soilik deklinatzen zirela (eta ez hitzak, artikulua izen sintagmei lotzen zitzaiola argi baitzeukan), eta kasu bakoitza artikuluen bidez gauzatzen zela⁷. Haren

⁶ Larramendik ez bezala, ordean, Oihenartek kasu zuzenaren bidez (ik. 10. oharra) zero markaren kontzeptua bazuen, baina ez molde argi batean, zeren ez baitzuen batere markarik ez izatetik bereizten. Horrengatik **gizon** ona sintagman **gizon** nominatibo mugagabearen zela erran zezakeen, hala nola ondarkiak deskribatzean datibo marka kasu zuzenari eranstean zitzaiola baieztatu baitzezakeen. Astarloa izanen da Oihenarten ondotik pondu horren hobeki ulertzera lagunduko duen lehenbizikoa nominatiboaren marka (edo *caracteristica* haren hitzaren erabiltzeko), *el no tener* dela erranen duelarik (1883:675).

⁷ Honela zioen alde batetik: «El artículo de todo nombre apelativo se declina assi [eta ondarkien zerrenda ematen zuen] (3.o.), eta beste aldetik kasu bakoitza aipatzean, ondarki forma bakoitza artikulua deitzen zuen: el nominativo de singular tiene dos artículos a, ac (...) el genitivo tiene dos artículos (...) quatro artículos pongo el ablativo ... (4-5.o.)», hots, ondarki bakoitzari artikulua erraten zion. Larramendiren gramatikaz, ikus Alegria (1989) eta Gómez (1991).

arabera, beraz, kasu bakoitzaren itxura desberdinei zegozkien artikulua. Horrengatik oso-oso nahasi eta desegoki emanik agertzen dira haren argibideak, artikulurik gabe egiten den izen berezien deklinabideá aurkezten duelarik⁸.

Ohargarria da deklinabideko paradigma artikulugabea aipatzean, ongi azpimarkatzen duela Oihenartek, numero oposaketa artikulua bidez gauzaten dela eta, beraz, ez dela numero oposaketarik agertzen artikulugabeko deklinabidean (aditz komunztadura singularrean nahiz pluralean ager daitekeela ohartarazirik).

Zorroztasun hori are estonagarriagoa da kontuan hartzen badugu Oihenartek izen sintagmaren deklinamoldea partez baizik ez zuela konprenitu. Alabaina Oihenartentzat euskarak, latinak bezala, izen sintagmako osagai guzietan agertarazten du kasua, ez sintagmako azken osagai bakarrik. Nahiz ageri den arazo hori ez zuela sobera zilatu, Oihenartek, ondotik Pouvreau-k edo Urtek bezala, ez du seinalatzen ondarkia sintagmetako azken osagaiari baizik ez zaiola eransten, eta mugatugabeak komunztaduraren aldetik duen anbiguitateaz baliatzen da, gizon hura/haiek bezalako sintagma nominatiboak aztertzerakoan, haietan gizon izena artikulugabeko nominatiboan deklinatua dela errateko. Mugatugabeak singularreko nahiz pluraleko komunztadura ekar baitezake, horrela esplikatzeko du izenaren ondotik heldu den izenondoa (erakuslea haren adibidean) singularrean nahiz pluralean izan daitekeela.

Hona beraz, eskema batean laburbildurik, nola aurkezten zuen Oihenartek izen sintagmaren deklinabidea, eta izen ardatzaren eta izenondoaren arteko komunztadura; (gogoan izan harentzat artikulugabeko deklinabideak bai singularreantzat eta bai pluralarentzat balio duela komunztadurari dagokionaz).

Ez da dudarik, pondu horretan zorrozkiago jokatuko zela Larramendi (ik. Gómez 1991), eta bide urratzaile gertatu zela euskal gramatikagintzan (hain segur espainolaren egitura latinarena baino gehiago baliatu baitzuen pondu horretan euskararen azterkatzeko):

«... aunque se multipliquen los adjetivos, no por eso se multiplican los artículos, sino que uno basta para el regimen de

⁸ Hona zer dioen Larramendik *De los nombres propios y de su declinación* kapituluan: «Los propios de hombres son en dos maneras, unos, que en Romance se acaban en vocal *Pedro, Pablo, Antonio*, y otros en consonante *Juan, Martin, Felix*. La declinación de los primeros es deste modo; para los verbos neutros no añade nada el nominativo sino que la *o* final sirve de artículo como en los apelativos en *á*, v.g. *Pedro dator, Pablo dirudi* para los activos se añade por artículo una *c* como *Pedroc dio, Pabloc il nau*. En los demas casos sirve el artículo común, perdiendo solamente la *a* inicial. v.g. *Pédroren, Pédrori Pédrorentzat* &c y (...) La declinación de los segundos es como se sigue. Para los verbos el consonante ultime sirve de artículo, sin añadir nada, *Martin gaisto-á da, Juan il omen da*: pero siguiendose verbo activo, añade el nominativo por artículo el *ec. Martinec iltzen nau, Juánec ecarri dit*, (1729.18-19).»

todos, y esse siempre pospuesto al ultimo, v. g. *guizón edér, galant-á*. Demanera, que como en Romance un mismo artículo rige muchos nombres, *la agua clara, limpia, delgada*, sin repetirse el artículo *la agua; la clara, la limpia*, assi tambien sucede en el Bascuenze. (1729:15)»

Horiek horrela direla, Oihenartek eskaini zuen lehen aldikotz gaur egun mugatugabea deitzen ohi dugun deklinabideko ondarkien paradigma berezia. Darrigol eta Astarloa baino anitzez lehenago, beraz. Hona haren lanean nola agertzen den paradigma hori **gizon** izenarekin (ortografia gaurkotuz, baina Oihenartek kasuei eman izenak gordez, eta euskal itxuran ezarririk):

<i>Nominatiboa:</i>	gizon	
<i>Aktiboa:</i>	gizonek	
<i>Negatiboa:</i>	gizonik	
<i>Genitiboa:</i>	gizonen	
<i>Datiboa:</i>	gizoni	
<i>Ablatiboa:</i>	gizonez	(1638:59)

3. ERGATIBITATEAREN AZTERKETA OIHENARTEN GRAMATIKA LANEAN

Euskara ondoko hizkuntzetarik bereizten duten tipologiazko ezaugarrien artean ergatibitateari datxekiona bide da aipabide gehienik eman duena. Bada ikus dezagun nola behatu zion Oihenartek pondu horri euskararen kasu sistema aurkezterakoan.

Hemen ere azpimarkatzekoa da ondoko gramatikalariek baino azterketa anitzez zorrotzagoa egin zuela, harritzeko ere baita nola haren orduko sailkapenak azken urte hauetakoen idurikoak diren.

Lehenik derragun, Larramendi ez bezala, ez dela beldur Oihenart latinaren kasu sistematik urruntzeko. Jarrera oso moderno batean, formei eman nahi zien lehentasuna, haien arabera saiatu baitzen eungo kasu gramatikalak direlakoan sailkatzera⁹.

⁹ Oihenartek berak ez du kasu gramatikalentzat azpisailik egiten. Gero (5) ikusiko dugunaz, gaur egun eta Darrigolez geroztik bereziki zerrendatzen diren kasu guzien artean, alde batetik deklinabideko kasuak (ikus testuan Oihenarten zerrenda) eta bestetik posposizio bereiz-ezinak (*postpositiones inseparabiles*) bereizten zituen.

Hona kasu bakoitzaz zer zioen:

— **Nominatiboa.** Euskarari buruz ari delarik, beti, morfologiako erran-nahi batekin erabiltzen du deitura hori (1638.eko argitaralpenean behinik behin)¹⁰; Oihenartentzat, beraz, marka bakarra dagokio euskaraz kasu horri. Marka horren formaz ari delarik zero markaren kontzeptua inplizituki erabiltzen du, kasu zuzenaren nozioa dela bide, bereziki).

— **Aktiboa.** **Agente** hitza ere erabiltzen du aktibo hitzaren ondoan, kasu horrek, nominatiboak ez bezala, marka propria duela (= agerikoa) azpimarkatuz: *-k*. Latinezko nominatiboari dagokiola erraten du haatik, aditz aktiboekin erabiltzen dela ongi zehaztatuz. Kasu berezitzat dauka (ez nominatiboaren aldakitzat; ikus 10. oharra).

— **Datiboa.** Gaurko moduan erabiltzen du *-i* marka duen kasuaren izendatzeko, ez ondoko autoreek bezala, harekin batean, erran-nahi hurbila izan dezakeen *-entzat* ondarkia ere hor sartuz. Aitzitik, Urtek edo Larramendik datiboaren aldaki bat balitz bezala aurkezten zuten destinatiboaren marka.

— **Negatiboa.** Kasu **dubitatiboa** ere deitzen du. Nominatiboaren tokia har dezakeela azpimarratuz ere, kasu berezitzat hartzen du (ez Astarloak eginen zuen bezala, nominatibo mugatugabearen marka gisa). Haren banaketa zehazten du: artikulugabeko formetan baizik ezin erabil daitekeela erranez, ezezkako, dudazko edo galderazko aditzekin. Bestalde kasu horrek partizipioei loturik duen betekizun berezia seinalatzen du, grekozko forma aoristo batzuei erreferentzia eginez.

Deiturei dagozkien gora-beherak bazterrean emanez, ikus daiteke gramatika modernoetan erabiltzen den sailkapenaren parekoa dela Oihenartena. Kontuan

¹⁰ Alberdik (1992) dio Oihenartek nominatibo hitza nahasiki zerabilela erran nahi baitu morfologiako eta joskerazko balioak bereizi gabe. Oihenartek formulazio zailtasun batzuk izanik ere batzuetan —nola ez— ez dut uste hori egiazki hala den. Ez da dudarik, ene aburuz, bi balioak ongi bereitzen zituela Oihenartek (*Casus agendi est qui verbo actiuo praemittitur vice nominatitui*, 1638:58; ikus halaber latinarekilako gonbareketa egiten duen aipua urrunxeago testuan), eta nominatibo hitzari erran-nahi morfologikoa ematen ziola. Funtsean aski da haren taulei behatzea harentzat nominatibo deiturak erran-nahi morfologiako zuela ikusteko (gaur egun absolutu deitura erabiltzen den bezala). Badirudi Gorosterazuren itzulpenaren arabera ari izana dela Alberdi, eta beharbada hortik dator haren epaia. Oker ez banago, Oihenartek *nominatibo aktibo* deitura ez du behin ere erabiltzen lehen argitalpenean eta behin bakarrik bigarrenean *Formantur autem hi casus a recto hoc modo: Nominatiuus actiuus [actiuus* bakarrik, 1638.eko argitalpenean] *adiectâ consonante C in fine* (1656:58). Azken kasu honetan, iduritzen zait latinari erreferentzia eginez erabiltzen duela deitura, hala nola lerroaldi berean eta arrazoibide berari jarraikiz, 10 lerro geroago, kasu zeharkakoez mintzatuko baita datiboa, genitiboa eta ablatiboa bakarrik gogoan dituela (nominatiboarekin aktiboarekin eta negatiboarekin kontrastean emanez, hots), eta beraz latinaren sailkapena eta terminologia erabiliz hor ere, *casus obliqui formantur similiter à recto, scilicet genitiuus addita in fine syllaba en, datibus addita vocali j & ablatiuus addita consonante S* (1638/1656:59)). Baina pasarte horretaz kanpo ez da hola korik agertzen eta itzuri zitzaizkion formulazio anbiguo horientatik nehondik ere ez daiteke esan latineko nominatibo/oblikuo bereizketa euskararen itsuan aplikatu zuela Oihenartek, ez eta halaber nominatibo kontzeptua ere.

har, latineko kasu akusatiboa edo deikaria ez direla agertzen haren zerrendan, zeren haren erizpideari jarraikiz ez baitute tokirik euskararen gramatikan:

«Halaber, izenek ez dute akusatiborik, ez bokatiborik, haien ordezkasuzuzena erabiltzen baita. (1638:57)»

Gogoan har Larramendik ere akusatiboak eta deikariak nominatiboaren forma bera dutela erraten duela, baina ez du hortik ondorioz atera, eta hiru kasuak berezirik aurkezten ditu bere zerrendan homonimia kontua balitz bezala. Oihenartek berriz, formaren batasunari beti eutsiz, kasu akusatiboa eta deikaria euskararen kasu zerrendatik kentzen ditu, forma bakarrarentzat kasu bakarra —nominatiboa, haren hiztegian, absolutua ere erranen da hogeigarren mendearen bigarren parteko euskal tradizio berrituan— dela baieztatuz.

Gauza bera gertatzen da kasu aktiboarekin. Larramendik ere aditz aktiboekin subjektuari dagokion kasua berezia dela ikusten du (singularrean delarik bederen). Ordean, euskaraz subjektu singularrekoek aditzen arabera bi forma izan ditzaketela kontuan harturik ere, ez ditu bi kasu desberdin bereizten, eta bi forma desberdinak kasu bakarraren aldaki gisa aurkezten ditu. Oihenartek, aitzitik, alderantzizkoa egiten du. Formaren erizpideari lehentasuna emanez nominatiboa (edo kasu zuzena) eta aktiboa (edo kasu agentea) elkarretarik bereizten ditu, kasu aktibo/ergatiboaren azterketa modernoer bide emanez.

Kasu horien erabilpenaz ematen dituen argibideetan ere oso ikusmolde zehatza erakusten du. Alabaina, haien agerpena bi erizpideren arabera mugatzen du: alde batetik, funtzio gramatikalaren arabera, eta bestetik aditzaren nolakotasunaren arabera. Horrela euskararentzat latinaren nominatiboari, erran nahi baitu subjektuari, dagozkion bi marka bereizten ditu: bata aditz aktiboekin erabiltzen dena, eta kasu agentea edo aktiboa deitzen duena, bestea aditz pasiboekin erabiltzen dena, hura nominatiboa edo kasu zuzena deitzen baitu. Oso argiki bereizten ditu beraz euskarazko subjektuek dituzten oinarrizko bi formak, eta alde horretarik euskarak latinak ez bezalako markabidea duela zorrozki zehazten du:

«Kasu agentea aditz aktiboekin nominatiboaren ordezkasuzuzena erabiltzen da. Adibidez: **homo** nominatiboa latinez aditz aktiboekin edo pasiboekin edo besteekin erabiltzen da; erraten dugu berdin **homo est** eta **homo facit**; ez ordean euskal mintzairan, ezen aditz pasibo edo substantiboarekin zuzeneko **guiçon** ematen da, eta erraten dugu **guiçon da, homo est**, baina aditz aktiboaren eraikiduran nominatiboa ordainkatzen duen berezko kasua eman behar zaio : eta ez da erran behar **guiçon eguiten du**, baina **guiçon-ac eguiten du**, erran nahi baitu **homo facit**. (1638:58)»

Aurkezpen hori ondoko gramatikariek eta bereziki Larramendik proposaturikoekin gonbaratzen denean, ez da dudarik Oihenartek gaurko ikusmoldean arabera abantaila handia ateratzen diela. Astarloa ([<1803]/1883) izanen da

ondotik egun kasu gramatikalak deitzen ditugun horiek, latin eredia bazterrean utzirik, modu horretan aurkeztuko dituen lehenbizikoa (ik. beherago). Baina honen lana ez baitzen 1883.a arte argitara emanen, Darrigolek (1827) sartaraziko zuen egiazki azterbide hori euskal gramatikagintzan, Oihenartek baino abantzu berrehun urte geroago, beraz.

Berriz ere, Larramendiren jokabidea ikusirik, zail egiten zaigu sinestea Oihenarten lana irakurtua zuela 1729.ean, pentsatzekoa baita orduan hartaz kontu handiago eginen zuela, eta probetxu gehiago aterako ere¹¹. Menturaz Larramendirentzat garaiko gramatikari askorentzat bezala, latineko kasuak unibertsalak ziren, espainolaren aurkezpenean ere baliatzen baitzituen. Orduan, nahiz teoria mailan bederen, ongi baino hobeki zekien hizkuntza bakoitzak —eta are euskarak— bere berezko jokabideak zituela (*el Bascuenze es una Lengua, que congenia poco con las otras* erran zuen bere aitzin solasean, *lo singular de su artificio* ere azpimarkaturik, hizkuntza 'pospositibo' zela ohartaraziz bereziki), euskararen artea moldatzerakoan, nahi eta ez, latin ereduaren arabera aurkeztu behar zuen deklinabidea.

Labur bildurik, hona Larramendik eta Oihenartek kasu gramatikalez proposatzen zuten sailkapena:

Oihenart:

- **nominatiboa**: kasu zuzena (= marka agerikorik gabekoa), aditz pasiboekin erabilia latineko nominatiboaren orde (=subjektuekin), bai eta akusatiboaren eta bokatiboaren orde.
- **aktiboa**: -k marka (-e- junturazkoa sartzen delarik kontsonante baten ondotik), aditz aktiboekin erabilia latineko nominatiboaren orde (=subjektuekin).
- **datiboa**: -i marka (-r junturazkoa sartzen delarik bokal baten ondotik).
- **negatiboa**: -ik marka (-r junturazkoa sartzen delarik bokal baten ondotik), euskal nominatiboaren orde agertzen da, dudazko, galderazko eta ezezkako aditzekin.

Larramendi:

Nominatiboa: -a, -ák markak singularrean, -ak pluralean. Bai eta galdeka edo ezezka aritzean -ík (konsonante baten ondotik), eta -rík (bokal baten ondotik).

Akusatiboa: -á marka singularrean, -ak pluralean (nominatiboaren irudikoak). Bai eta galdeka edo ezezka aritzean -ík (konsonante baten ondotik), eta -rík (bokal baten ondotik).

¹¹ Micoleta ([1653]/1880:30) eta Urte ([1712]/1896-1900:57) ez ditut aipatzen, baina erran gabe doa latineko kasu zerranda harturik euskarazko ordaineko markak ematen zituztela, ahal bezala, eta arras modu nahasian Urtek. Haien jokabidea oro-har Larramendirena ere izanen da. Harrieten aurkezpena (1741) guziz besteena ez bezalakoa da, nominatibo hitza arras molde berezi batean erabiltzen baitzuen (kasu guztiak harentzat *nominativoak* edo *izgendatcen direnac* ziren, eta beraz ez zen *nominativo* kasu baten deitura) eta paradigmak osoki, izenik eta bereizkuntzarik erabili gabe eskaintzen zituen (gure ergatiboa eta absolutiboa elkarren parean emanez haatik, kasu beraren bi forma balira bezala. ik. 18 oharra).

Datiboa: -arí, -aréntzat markak singularrean; -ai eta -entzat pluralean

Bestalde Larramendik genitiboaren eta ablatiboaren ondoan, kasu bokatiboa ere zerrendatzen zuen:

Bokatiboa: -á marka singularrean, -ák pluralean (nominatiboaren irudikoak); (batzuetan á edo ó aurretik emana delarik)¹².

Ikus daitekeenaz, ez da dudarik pondu horretan ere Oihenartek oso azterkabide aitzinatua erabili zuela. Astarloak eta Darrigolek beren lanak egin artean¹³, beste nehor ez baitzaio kasu aktiboari —kasu berezi gisa— ohartuko.

4. KASU ADBERBIALAK

Deklinabideko kasuen zerrenda egiteko tenorean, latin ereduak oso zedarrri hertsia ezartzen ditu euskarari egokitu nahi izanez gero. Larramendiren jokabidea hor dugu horren lekuko. Gorago ikusi bezala hark latinaren eredia ontzat eman baitzuen, zer egiten zuen euskaran kausitzen zituen kasuen iduriko beste marka guzietan? Bada, nominatiboa eta datiboarekin aurkitu zuen aterabidea zabaldu zuen Larramendik.

Nominatiboan, gaurko kasu absolutu eta ergatiboak, eta datiboan gaurko kasu datibo eta destinatiboak eman zituen bezala, genitiboan gaurko genitibo edutezkoa eta instrumentala jarri zituen, eta ablatiboan, berriz, sozietiboa, motibatiboa, inesiboa eta, uste gabetarik, **gabe** ere (ablatibo kasu hau soberakin kutxa moduan zerabilen antza denaz, gelditzen zitzaizkionak hor sakatzen zituelarik). Jokabide bertsua hartu zuen Urtek bere aldetik ere lehenxeago.

Oihenarten jokabideari so egiten zaiolarik, anitzez zuhurkiago eta egokiago ari izan zela ohart gaitezke, nahiz Larramendik bezala 6 kasutako paradigma euskararentzat gorde zuen (6 artikulugabea, 5 artikuludun, kasu negatiborik ez denaz gero orduan haren paradigmetan).

Jakinik, formari lehentasuna emanez, Oihenartek kasu bakoitzarentzat marka bakarra onartzen zuela, galdera berehala gogora heldu zaigu: nola egin zuen beste kasu marken aurkezteko? Isilean utzi ote zituen? Ez, baina, kasu sistemaren ondoan beste morfema sail mota bat sortu zuen (bigarren argitalpenean baizik ez dena agertzen): posposizio bereiz-ezinezkoen edo bereizgaitzen saila.

1656.eko argitalpenean sartu parafo berrietarik bat *De Indeclinabilibus* deitu zuen Oihenartek, hartan adverbioak, konjunkzioak eta zirkumposizioak, aurkeztu nahi zituen.

¹² Larramendiren arabera, a edo o interjekzio moduan erabiliak direlarik, á gizon! edo ó mutil gaiztoa! (1729: 5) bezalako hizkuntzetan bezala, bokatiboaren artikulua dira (1729: 3).

¹³ Astarloak (1883) paziente-agente-recipiente berezketaren arabera aurkezten zituen kasu gramatikalak; (haatik partitiboa ez zen kasua harentzat baina pazientearen mugagabeko forma). Astarloak pondu horri buruz finkatu azterkabideak arras argiki aurkezten ditu Alberdik (1989).

Hona zer sailkapen egin zuen elementu horien artean.

Lehenik bereizkorrak (*separabiles*) eta bereiz-ezinak (*inseparabiles*) sailkatu zituen.

Deklina-ezinezko bereizkorren artean, berezko adberbioak eta konjunkzioak ematen zituen: **gaizki, geurz, baina, edo, ...** ; bai eta posposizio bakar batzuk ere: **beitan, landan, ...** alabaina Oihenartek ohartarazten zuen posposizio gehienak euskaraz lotu beharrekoak direla.

Bereiz-ezinen artean, beste sailkapen bat egin zuen;

- alde batetik ematen zituen adberbio edo konjunkzio gisa kontsideratzen zituen ondoko atzizki hauek:

-**ean, -no, -z, -la, -larik, -lakoz;**

- eta beste aldetik, posposiziotzat hartzen zituen beste hauek:

- Inpertsionalak: **-ra, -tik, -ko** (singularrean), eta **-tara, -tarik, -tako** (pluralean, eta izenordainekin)¹⁴;

- Pertsionalak: **gana, ganik**¹⁵.

Taula batean laburbidurik honela gelditzen da Oihenarten sailkapen hori:

Deklina-ezinezkoak

berezizkorrak	bereziz-ezinezkoak									
adberbioak: <i>gaizki, geurz, ..</i>	adberbioak & konjunkzioak: <i>ean, no, z, larik, lakoz</i>									
konjunkzioak: <i>baina, edo, ...</i>	<table border="0" style="margin-left: 20px;"> <tr> <td rowspan="3" style="font-size: 3em; vertical-align: middle;">}</td> <td style="vertical-align: middle;">posposizioak</td> <td style="vertical-align: middle;"> <table border="0" style="margin-left: 10px;"> <tr> <td style="font-size: 2em; vertical-align: middle;">{</td> <td style="vertical-align: middle;">sg.: <i>ra, tik, ko</i></td> </tr> <tr> <td style="font-size: 2em; vertical-align: middle;">{</td> <td style="vertical-align: middle;">pl.: <i>tara, tarik, tako</i></td> </tr> <tr> <td style="font-size: 2em; vertical-align: middle;">{</td> <td style="vertical-align: middle;">pertsionalak: <i>gana, ganik</i></td> </tr> </table> </td> </tr> </table>	}	posposizioak	<table border="0" style="margin-left: 10px;"> <tr> <td style="font-size: 2em; vertical-align: middle;">{</td> <td style="vertical-align: middle;">sg.: <i>ra, tik, ko</i></td> </tr> <tr> <td style="font-size: 2em; vertical-align: middle;">{</td> <td style="vertical-align: middle;">pl.: <i>tara, tarik, tako</i></td> </tr> <tr> <td style="font-size: 2em; vertical-align: middle;">{</td> <td style="vertical-align: middle;">pertsionalak: <i>gana, ganik</i></td> </tr> </table>	{	sg.: <i>ra, tik, ko</i>	{	pl.: <i>tara, tarik, tako</i>	{	pertsionalak: <i>gana, ganik</i>
}	posposizioak		<table border="0" style="margin-left: 10px;"> <tr> <td style="font-size: 2em; vertical-align: middle;">{</td> <td style="vertical-align: middle;">sg.: <i>ra, tik, ko</i></td> </tr> <tr> <td style="font-size: 2em; vertical-align: middle;">{</td> <td style="vertical-align: middle;">pl.: <i>tara, tarik, tako</i></td> </tr> <tr> <td style="font-size: 2em; vertical-align: middle;">{</td> <td style="vertical-align: middle;">pertsionalak: <i>gana, ganik</i></td> </tr> </table>	{	sg.: <i>ra, tik, ko</i>	{	pl.: <i>tara, tarik, tako</i>	{	pertsionalak: <i>gana, ganik</i>	
	{		sg.: <i>ra, tik, ko</i>							
	{	pl.: <i>tara, tarik, tako</i>								
{	pertsionalak: <i>gana, ganik</i>									

Ageri da posposizio bereizgaitzen saila, deklinabideko kasuen artean sartu nahi izan ez zituen gaurko toki-denborazko kasuentzat moldatu zuela bereziki Oihenartek (badirudi, haatik, **-eki** soziationaren marka ere sail berean sartu gogo zuela, nahiz aparte aipatzen duen azken hau).

Ohargarria da inesiboa ez dela agertzen zerrenda horretan. Arrazoina ere ageri da. Oihenartek ez zituen posposizio gisa kontsideratzen adizkera jokatupei lotzen diren atzizkiak (**-larik, -lakotz, etab...**). Aditzondo edo konjunkziotzat hartzen zituen. Horregatik, **-ean** ere molde horretakoa izanki, beste atzizki horiekin batean sailkatu zuen egungo inesiboaren kasu marka.

¹⁴ -(ta)ko erran-nahi helburuzkoan hartzen du (lat. *pro*). Ez genitibo bezala.

¹⁵ Pertsionalak deitzen ditu pertson izenei (eta izen ordainei) lotzen zaizkien atzizkiak. Haren adibideetan pertson izen horiek beti izen bereziak dira, eta badirudi hola ulertzen zuela haientzat singular / plural oposaketarik ez baitu aipatzen, inpertsionalentzat, aitzitik, egiten duelarik.

Gora-behera horren gatik, ez da dudarik oro-har Oihenarten posposizioen saila, egungo toki-denborazko kasuei dagokiela.

Zergatik Oihenartek nahiago izan zuen hola jokatu, kasuen zerrenda luzatu baino? Latinaren sei kasutako zerrendaren ereduarengatik ote? Beharbada, baina ez da batere segur, kasu aktiboaren eta kasu partitiboaren sartzeko, eta berdin akusatiboaren eta bokatiboaren kentzeko ez baitzen uzkur egon. Beraz pentsa daiteke horren beharra ikusiz gero latinaren kasuen zerrenda, laburtuz egin zuen bezala, luzatuz ere alda zezakeela.

Beste esplikabide bat bada, itxura gehiago duena ene aburuz. Oihenartek formari lehentasuna ematen ziola ikusi baitugu, gogoan har dezagun tokidenborazko kasuen singularreko paradigmaren artikulurik ez dela agerian agertzen, hala nola ikus baitaiteke Oihenartek, posposizio gisa aurkezturik, marka huentzat ematen dituen singularreko formei so eginez. Alabaina singularreko paradigma hori oinarritzat hartzen bada, oso kontraste agerikoa da tokidenborazko eta beste kasuen artean: batzuek *-a* badute, besteek ez dute. Bestalde pluralean posposizio direlakoek erakusten duten *-ta* morfema ere ez da agertzen gaineratiko kasuen marketan. Badirudi, Oihenartek, hori ikusirik, bi elementu motak berezirik atxiki nahiago izan zituela. Haren azterkabidea ez litzateke, beraz, latinaren ereduaren eraginaren ondorioa, baina formari lehentasunaren emateko haren joerarena.

Ohargarri da Oihenarten jokabide honen oihartzun zerbait aurkituko dugula gero euskal gramatikagintzan, kasu-posposizio bikotearen barnean halako zein gehiagoka bat gertatuko baita luzaz. Astarloaren lanetan ere, *Discursos* delakoetan bereziki, kausitzen da ondorioetan bederen Oihenartenarekin aski hurbil den bereizkuntza. Astarloak, alabaina, hogeigarren mendeko ideia moderno batzuen intuizioaz baliaturik, hizkuntzetan bi erlazio mota desberdinu behar zirela zioen: deklinabidearen edo artikulua bidez adieraziak ziren lehen mailako erlazioak alde batetik (egungo moldean erranik, zuzenean edo zeiharka erlazio gramatikalei dagozkienak, genitiboa barne), eta zirkumposizioen bidez adieraziak ziren bigarren mailako erlazioak (gaurko eran, erlazio adberbialeki dagozkienak) bestetik. Deklinabidearen kontzeptua (gure hitzetan errateko) bakarrik molde mugatu batean baliatzen zuen beraz¹⁶. Gaineratikoak —nolabait ezin zerrendatuzkoak— posposizio gisa kontsideratzen zituen, Oihenartek bezala. Ez du iduri Astarloak mintzairaren morfema-azterketa sistematiko baten ondotik plazaratu zuen ideia hori, baina gramatikari filosofoen bidetik ibiliz, kausa mota desberdinei buruz filosofia tradizioan agertzen ziren kontzeptuak bere gisara hizkuntza kategorietara aplikatuz.

¹⁶ Astarloak deklinabidearen kontzeptua artikulurik ez duten hizkuntzetako atxekitzen zuen. Beraz harentzat euskarak ez zuen deklinabiderik artikulua bazituenez gero. Mugagabeko paradigmaren ere euskarak artikulua mugatu gabeak bazituela zioen; partitiboa, hain zuzen, artikulua pazientearen harentzat (1883:677).

Naski —apologialariaren partetik ez zitekeen besterik igurika—, Astarloak euskararen aurkitzen zituen hobekienik adierazirik molde orokor batean finkatu zituen kategoriak. Eta horrela lehen mailako erlazioen zerrendatzeko tenorean lau sailkatu zituen: pazientea, agentea, hartzailea eta jabea (erran nahi baitu, gutik uste zukeen tokian, hogeita hamar urte honetan kasu-semantikaren arabera moldatu teoria berri guzietan beti kausitzen diren oinarritzko kasuak!). Horrela, arras beste oinarri batetik abiatu Oihenartek aurkitu zituen kasuak (instrumentala gabe, lehen erran bezala) eman zituen Astarloak ere¹⁷.

Ikusten den bezala, dela marken formagatik (Oihenart), dela latinaren ereduari jarraikitzeagatik (Micoleta, Urte, Larramendi), edo arrazoi kontzeptua-lengatik (Astarloa), 19. mendea arte ez dira zerrendatzen euskararen kasu sisteman toki denborazkoak bezalako kasu adberbialak. Urrats hori eginen duen lehenbizikoa, Beauzée-ren (1767) zenbait kritika kontuan harturik iduriz, Darrigol (1827) izanen da¹⁸.

Hona beraz labur bildurik euskal deklinabidearentzat Oihenartek eskaintzen zituen paradigmak (hark eman itxuran eta deiturekin):

Artikulugabea	Artikuluarekilakoa	
	<i>Singularrean</i>	<i>Pluralean</i>
<i>Nominatiboa:</i> gizon	gizon-a	gizon-ak
<i>Aktiboa:</i> gizonek	gizon-ak	gizon-ae
<i>Negatiboa:</i> gizonik		
<i>Genitiboa:</i> gizonen	gizon-aren	gizon-aen
<i>Datiboa:</i> gizoni	gizon-ari ¹⁹	gizon-aei
<i>Ablatiboa:</i> gizonez	gizon-az	gizon-aez

Ohartzen ahal da irakurtzailea artikulurik pluralaren paradigmaren ohi ez bezalako modu batean ematen duela Oihenartek ondarkia, kasu marka agerikoa duten kasuetan: *-ae-*. Hain zuzen ere, pondu horretan ere kausitzen dugu Oihenarten zorroztasunaren beste agerpen bat. Alabaina Oihenartek ongi adierazten du *-ae-* hori ez dela ez entzuten, ez idazten (pluraleko formak *-ek* (aktiboan) *-er* edo *-ei* (datiboan) eta *-ez* (ablatiboan) direla baitio bestalde), eta beraz azterketaren ondorioz sortzen zuen forma eraikia zela.

¹⁷ Artikuluaz eta kasu markaz aski kontzepzio nahasia izanagatik (Larramendiren eraginetik ez zen atera pondu horretan), Astarloak ere, Oihenartek bezala, guziz zorrozki bereizten zituen ondarkiaren barneko elementuak.

¹⁸ Harrietek (1741) ere kasu adberbialak agertarazten zituen bere paradigmaren 11 kasu bereizten zituen. Hona adibidez *on* deklinagaitzat harturik ematen zituen singularreko formak. 1. *on*, *ona*, *onak*. 2. *onaren* edo *oneko*. 3. *onaganik* edo *onetik*. 4. *onik*. 5. *onari*. 6. *onagana* edo *onera*. 7. *onabaitan* edo *onean*. 8. *onaz*. 9. *onarekin*. 10. *onarentzat* edo *ontzat*. 11. *onaganaino* edo *oneraino* (1741:457)

¹⁹ Artikuluarekilako datibo singularra (*-ari*) ez da agertzen 1656. eko argitaralpenen bai ordean 1638. ekoan. Ez ematea errakuntza baten ondorioa zatekeen.

«Hala ere ohartarazi behar da A bokala, pluraleko kasu zeiharkako guzietan aitzinazkenekoa, euskaldun akitaniarren artean ondotik jarraikitzen zaion E bokalarekin diptongo batean hala lotzen dela, non haren soinua ez baita batere entzuten, eta E bokalaren soinua baizik ez baita nabari, luze edo geminaturik : horrela **guicon-aec** errateko orde **guicon-eec** edo **guiconéc**, ahozkatzen da kasu zuzen (sic) pluralekoan, eta gauza bera gaineratiko kasuetan numero berean. (1638:60)»

Berriz ere ikusten dugu Oihenartek pluraleko ondarki artikuludunez egin azterketa morfematikoa zein zehatza (eta modernoa) zen. Artikulua bazela oharturik, singularrean eta pluralean dituen itxura desberdinetan morfema bakoitzaren marka ber-erakitzen du (-a-: artikulua; -e-: plurala), a+e erregela morfo-fonologikoaren ondorioz e soinua baizik, luzaturik, entzuten ez bada ere²⁰. Guziz ikuspegi aurreratua erakutsi zuen, beraz, pondu horretan ere.

5. AZKEN HITZA

Deklinabidearen inguruko azterketak 17. et 18. mendeetan nola egin ziren ikusirik, eta Oihenarten ekarpena ingurumen horren barnean kokaturik, uste dut agerian gelditu den Zuberoako herri gizona egiazko aitzindaria izan zela euskal gramatikagintzan, bai kronologian, eta bai kontzeptugintzan ere. Pondu zenbaitetan kasik 20. mendea igurikatu beharko da hark argi eta garbi finkatu zenbait azterbide onartuak izan daitezten. Adibidez, artikulua azterketa dela-eta, aski da, Ithurryk Dogsonekin *Grammaire basque* famatu hura *Eskualduna* astekarian hostoka argitaratzen hasi zirenean pondu horren gainean izan zuen eztabaidaren ikustea (ikus 1894.08.17ko zb.), Oihenarten ideiak zein aurreratuak ziren ohartzeko. Artikulu pluralarekilako ondarkien haren azterketak ere, uste ez bezalako modernatasuna du (-ek, -ei, -en, -ez formak, -a+e- diptongo *eraikitik* sortarazten baititu), eta Gavelen lanetan aurkituko dugu osaturik gero, bai eta ondotik Lafon eta Mitxelenaren lanetan ere. Halaber kasu gramatikalen haren aurkezpena kasik hitz bat ere aldatu gabe eman daiteke Euskaltzaindiak egiten ari duen gramatikan... Orrialde gutiren barne nekez hoberik egin zitekeen 17. mendeko lehen partean, nahiz ikusi dugun bezala beste pondu batzuetan huts egin zuen: ez zen ohartu, adibidez, euskarari, izen sintagmak, eta ez izenak eta izenondoak, deklinatzen direla, horren ondorioz aski esplikabide bihurriak (jeinutsuak ere, zergatik ez aitor, mugatugabea singularrean nahiz pluralean komunzta daitekeelako ideia baliaturik) eman behar izan baitzituen datuen azaltzeko. Toki-denborazko kasuen azterketarentzat ere, ezin erran daiteke hark proposatu bidea (numeroa dakarten posposizio

²⁰ Kontuan har bedi zubereberaz akzentu tonikoa pluraleko paradigma horretan —e— horren gainean agertzen dela kasu guzietan.

gisa kontsideratzea) egokiena dela, nahiz horretan ere arazoa bera ongi ikusi zuten, ez baita dudarik kasu horiei dagozkien paradigmatik formaren aldetik besteetarik desberdinak diren, eta hori, hain zuzen ere, Oihenartek azpimarkatu bi ponduetan: artikulua ez delako agertzen singularrean (oihan-etik, mendira, liburu-ko), eta -ta- morfema obligatuzki agertu behar delako pluralean (oihan-etarik, mendi-etara, liburu-etako).

BIBLIOGRAFIA

* Kako zuzenen artean emanikako urteak (adib. [1803]) idazlana egin zen urtea ematen du, gako borobilen artekoak, usaian bezala, argitara emana izan zen urtea.

ALBERDI, J. (1989). «Ohar batzuk euskal deklinabidearen historiografiara-ko», ASJU 23-1, 115-132.

ASTARLOA, P. [<1803>/(1883)]. *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva o gramática y análisis razonada de la euskera o bascuense*, Bilbao: Velasco.

BEAUZÉE, N. (1767). *Grammaire générale ou exposition raisonnée des éléments nécessaires du langage, pour servir de fondement à l'étude de toutes les langues*, Paris.

CARO BAROJA, J. (1972). *Los Vascos y la historia a traves de Garibay*, bigarren argitalpena, Donostia: Txertoa.

DARRIGOL, J.C. (1827). *Dissertation critique et apologétique sur la langue basque*, Baiona; fac simileko argitalpena, 1979, Tolosa (Frantzia): Eche.

ETCHEBERRI (Sarakoa) [1712]/(1972). *Lan hautatuak*, Donostia: Lur.

FILZ, (1669). *Méthode courte et facile pour apprendre les langue latine et française*, argitalpen berria, Paris: Jean Baptiste Coignard baitan.

GARATE, J. (1933). *G. de Humboldt. Estudio de sus trabajos sobre Vasconia*, Bilbo.

GARIBAY, E. (1571) *Compendio historial ...*, Amberes, 4 lib.; 2. argitalpenaren (1628) facsimileko argitalpena, 1988, Leioa.

GÓMEZ, R. (1991). «Larramendiren gramatika eta gramatikagintzaren historia», ASJU 25-3, 783-796.

GOYENETCHE, J. (1992). *Analyse critique de l'historiographie basque du XVIe siècle au XIXe siècle*, Doktore tesia, Université de Pau et des Pays de l'Adour.

HARRIET, M. (1741) *Gramatica escuaraz eta francesez composatua ...*, Baiona: Fauvet baitan.

LARRAMENDI, M. de - , (1729). *El Imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*, Salamanca. Fac simileko argitalpena, 1979, Donostia: Hordago.

LARRE, J. M. (1992). «Arnaud Oihenart et la Notitia utriusque Vasconia», in *Bulletin du Musée basque*, 133, 9-30.

LÉCLUSE, f. (1826). *Manuel de la langue basque*, Tolosa (Frantzia); fac similez egin argitalpena, J. A. Lakarraren iruzkinekin, ASJU, XXI-3, 1987, 833-916.

MICHELENA, L. (1973). «Guillaume de Humboldt et la langue basque», in *Lingua e Stile*, VIII, pp. 107-125.

MICOLETA, R. [1653]/(1880). *Modo breve de aprender la lengua vizcayna*, E.S. Dogsonek paratu argitalpena 1897, Sevilla.

OIHENART, A. (1638). *Noticia Vtriusque Vasconia, tum Iberica quam Aquitanica ...* Paris; bigarren argitalpena: 1656; 1656. eko argitalpenaren espaino-lezko itzulpena, J. Gorosterazuren eskutik in RIEV, separata, 1929.

OIHENART, A. [1665]/(1967). *L'art poétique basque*, P. Lafittek paratu argitalpena, Baiona: *Gure Herria* (separata).

OYHARÇABAL, B. (1989). «Les travaux de grammaire basque avant Larra-mendi (1729)», ASJU, 23-1, 59-73.

POUVREAU, S. [1660] (1881). Ikus Vinson (1881).

SAROIHANDY, J. (1923). «Doctrinal grammatical de Oihenart», *Tercer Congreso de Estudios Vascos Lengua y Enseñanza*, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 41-46.

TOVAR, A. 1980. *Mitología e ideología sobre de la lengua vasca*, Madril: Alianza.

UNAMUNO, M. de - , [1884]/(1974). «Crítica del problema sobre el origen y prehistoria de la raza vasca», Doktore tesia (Madril), in *La raza vasca y el vascuenze*, Madril: Espasa-Calpe, 11-52.

URTE, P. [1712] (1896-1900). *Grammaire cantabrique basque*, W. Webster-ek paratu argitalpena, *Bulletin de la Société Ramond*, Bagnères de Bigorre.

VINSON, J. (1881). «Les premiers grammairiens basques. Notes de Sylvain Pouvreau», *Revue de linguistique et de philosophie comparée*, 14, 109-119.

VOLTOIRE (1620) *L'interprète ou Traduction du François, Espagnol et Basque*, Lyon: A. Rouyer baitan.

ZUBIAUR, J.R. (1990). *Las ideas lingüísticas vascas en el s. XVI (Zaldibia, Garibay, Poza)*, Doktore tesia (Deustuko Unibertsitatea); Donostia: Mundaiz.

OIHENART-EN LEXIKO-SORKUNTZA

Miren AZKARATE

Oihenartek euskaraz idatzirik utzi zigun ondaretik —hots, *Atsotitzak eta Gaztaroko neurtitzak*—, idazle xuberotarrak zer-nolako hitzak sortu zituen aztartzekotan, egokiago dirudi bigarren sailekoei, Oihenarten poemei heltzea. Izan ere hor aurkituko ditugu bere-bereak dituen hitz elkartu eta eratorriak; Mitxelenak esan zuen bezala, «Oihenarten egiazko umei lotu bear, berak sortuei alegia, ez auzoan bilduei. Sortu ta utzi zizkigunak, euskaldunen ondasunari bere baitatik erantsi zizkion aleak [...] bere neurtitzak dira»¹. Beste baterako geratuko da atsotitzetako hizkeraren, lexiko-sorkuntzaren azterketa. Interesgarria izan daiteke, dena den, biok konparatzea. Lehenak, hizkuntza lantzeko ahalegin dezentekoa egin zuen poetaren emaitza ageri digu; bigarrenak, herriak, halako helbururik gabe, barne-gramatika horretako erregelez baliatuz sortuak erakutsiko lizkiguke. Ba ote desberdintasunik? Eta hala balitz, zenbaterainokoa da aldea? Beste ekinaldi batean eman beharko zaie galdera horiei erantzuna.

Oihenarten neurtitzetako lexiko-sorkuntza aztartzeko, berriz, bi atal nagusi bereiziko ditugu, ohizkoa denez hitz elkartuei eta eratorriei sail bana eskainiaz. Bestalde, egingo ditudan ohar eta iruzkinek bi xede dituzte, sinkronikoa bata, diakronikoa bestea: Oihenarten lexiko-sorkuntza sistema modura jaso nahi dut, XVII. mendeko zubereraren lekuko, eta, aldi berean, lau mendetan zehar aldaketarik izan den eta gaurko lexiko-auzietan Oihenartek argirik eman ote dezakeen ikusi.

Ohar bat azkenik. Francisque Michel-ek bere 1847.eko edizioan eskaini zituen poemak ere aztertu ditut, nondik hartuak diren jakiteko F. Michel

---

¹ «Arnaut Oihenart», *BAP* IX, 1953, 445-463. or. [Gero beste bi bider jasoa: *Idazlan Hautatuak*, Bilbo, Etor, 1972, 233-256. or. eta *Sobre Historia de la Lengua Vasca II*, Anejos del Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» 10, Donostia, 1988, 866-879. or.]

erantsiaz parentesi artean testuingurua ematean (gainerakoetarako Lopez-Mendizabalaren 1936.eko edizio faksimilaz baliatu naiz). Halaber, Oihenarten lexikosorkuntza osorik jasotzea interesgarri izan daitekeelakoan, hitz eratorri eta elkartu guztiak (oharkabean itzuri zaizkidanak salbu) ezarri ditut testuinguru eta guzti. Grafia-kontuei dagokienez, hitzaren aipamena gaurko grafian eman dut, testuinguruan Oihenartena berarena errespetatuaz (testuinguruetan dena den ez dut bertso bakoitza letra larriz hasi Oihenartek egin zuen bezala; bestalde «z» grafemak Oihenarten afrikatua adierazten du). Azkenik, hitz elkartua edo eratorria Oihenartek berak neurtitzen amaieran erantsi zuen hiztegitxoan azaltzen bada, hala azaldu dut testuinguruaren ondoren. Modu berean, sistematikoki erantsi ditut oinoharretan Lafonek² eginiko iruzkin kritikoak.

HITZ ERATORRIAK

Hitz eratorri ugari ageri dira Gaztaroko neurtitzak izeneko poema-sortan. Bat baino gehiago Oihenartek berak sortuak izan daitezke edo testuetan lehenengoz berak erabiliak behintzat. *Senalcari*, *maitari*, *izartegi*, *laketgia*, *berotsdun* edo Mitxelenak Oihenarten asmakizuntzat dituen *hamarkun*, *hamalaurkun*. Lafonek³ berak ere behin baino gehiagotan aipatzen du halako hitza edo bestea ez dela hiztegitan azaltzen. Hala ere, lehen aldiz neurtitz hauetan agertu izanak ez du esan nahi xuberotar poetak asmatuak direnik; izan daitezke herriko hizkeratik hartuak. Horren ondoan Oihenarten hizkera poetiko «jasoa» ere ezin dugu ahaztu, hizkuntza landu nahiak berak eraman baitzezakeen hitz berriak sortzera. Hitzok, haatik, ez dira aldrebesak, ondoren ikusiko dugun bezala.

Oihenart erator-atzizkiez nola baliatu zen aztertzean, berriz, ondoko puntuetan bilduko nituzke nire ustez azpimarratzekoak direnak:

1. Atzizkien aldaerei dagokienez,

- a. Jatorriz xuberotarra izanik eta ezkondu ondoren zenbait urtez Nafarroa Beherean bizi izana, Iparralde-ekialdeko euskalkietako aldaerak dira aurkituko ditugunak: *-doi*, *-tze*, *-tarzun*, *-gia*...
- b. *-ari* eta *-kari* besterik ez dugu aurkitzen, bigarren aldaera kontsonantearen ondoren eta bokal-bilkura eragozteko batipat.

² «Notes pour une édition critique et une traduction française des poésies d'Oihenart» BSVAP 1955, XI, 135-173. Artikulu bera aurki daiteke ASJU aldizkariko 1955ko alean, 61-99.

³ «Notes...»

- c. *-mendu* eta *-pen* aldaerak ageri dira, banaketa *-a / -i* + *-mendu* eta kontsonantea + *-men / -pen* delarik (kasu honetan txistukariaren ondotik ahoskabea dugu). Lau adibide besterik ez direnez zaila da ondorioak ateratzea; baina aldaera hauen banaketa azaltzeko hipotesi bat izan daiteke.
- d. Gaur galdua dugun *-zu* ageri da oro har, *onbidetsu* eta besteren bat kenduta. Halaber, *-izun*, *-ide* hasierako herskaririk gabeko forma zaharagoak ditugu Oihenartengan.
- e. *-ko* erator-atzizki adjektibalaren bi aldaerak *-ko / -tako* erabiltzen ditu, Iparraldeko tradizioan gertatzen den bezala⁴. Hiru adibide baino ez direnez ezingo da behar bada generalizaziorik egin; dena den ohargarria iruditzen zait izenari eransten zaion forma *-ko* (*aran-lili itxurako*) eta izenondoari zuzenean eransten zaiona *-tako* (*minzatze ederretako, izpiritu are hobetako*) izatea.
- f. Azkenik, zubereraz ohizkoa denez, *-l* kontsonantearen ondoren *-tu* aldaera ageri da, herskaria ahostundu gabe: *hurbiltu, heltu, gibeltu*. Sudurkariaren ondoren, ostera, *-du* aurkituko dugu: *hurrendu, urrundu, hebaindu* etab.
2. Hitz eratorrien sorkuntza, hau da, zein atzizki hautatzen duen eta zein oinarri eransten dion aztertzean, bereziki aipatzekoak dira ondokoak⁵:
- a. *Maitari / maitakari*, izen biziduna lehena, bizigabea bigarrena. Lehen adierarako, Urtek⁶ *maitalari* eta *maitatzaile* proposatzen ditu; Larramendik⁷, *amatzalle, maitatzalle* eta *maitea*. Hitz berriren bat sortzerakoan gaur aurkitzen ditugun bikote eta hirukoteak ez dira, beraz, atzo goizekoak.
- b. 'Egile' izenak sortzeko *-le* da ageri zaigun forma nagusia, *-tzaile*-ren adibidea bakarra izanik. Oro har Azkuek eginiko bereziketaren arabera banatzen dira *-le* eta *-tzaile*, baina badira bi adibide aipagarri. Batetik, *ekoizle* aditz-izena nola hartu behar dugu: *ekoi(t)zi* zen partizipio zaharra, eta horrenbestez ez da harritzeko *-le* agertzea; ala *ekoiztu* izan arren, aditzoinaren amaierako txistukariak indar handiago izan du, nolabait esatearren, *-tu* formako partizipioa izateak baino? Eta bestetik

⁴ Ikus honetaz P. Altuna eta M. Azkarate, «-ko / -dun atzizkiez» *Luis Villasanteri omenaldia*. Iker 6, Euskaltzaindia, Bilbo, 1992, 91. - 112. or.

⁵ Atzizkien ohizko erabilera eta balioez ikus Azkueren *Morfología Vasca* edo L. Villasanteren *Palabras Vascas Compuestas y Derivadas*, Oñate, ed. Franciscana Aránzazu, 1974.

⁶ P. d'Urte: *Dictionarium latino-cantabricum*, Londres, 1715 (P. Urkizu: *Pierre d'Urteren Hiztegia*, Mundaiz Unibertsitate Saila, Euskal Filología, 1 eta 2, Deustuko Unibertsitatea, Donostiako egoitza, 1989)

⁷ M. Larramendi: *Diccionario Trilingüe del Castellano, Bascuence y Latin*, 1745 (Donostia, Txertoa, 1984, edizio faksimila).

zer esan *iorrale* izenaz? Hemen ez baitago zalantzarik partizipioa zein den. Badirudi, beraz, Azkueren bereizketa ez dela hertsian betetzen, eta beti ere *-le* atzizkiaren aldeko jokabidea erakusten duela Oihenartek.

- c. *-goa* atzizkiarekin ditugun izenek —*hongoa, eskasgoa, erhogoa*— erakusten digute hiruretan *-tarzun* atzizkiaren balio bera duela *-goa*-k; hala dirudi behintzat. Alde honetatik hobeto aztertzekoa litzateke behar bada *hongoa* eta *hontarzun*-en artean ba ote dagoen inolako desberdintasunik.
- d. —*zain* atzizkia⁸ *zor*— aditzoinari elkartu izana. Oihenartek berak ematen duen itzulpenak adierazten digu hor aditzoina *sortze* izenaren pareko dela.
- e. Aditz-izenak sortzeko *-tze* atzizkiaz baliatzen da behin baino gehiagotan. Aldiz, *-kuntza* edo *-kunde*-ren adibiderik ez dago. Bestalde aurkitu ditudan *-keta* atzizkiaren bi adibide bakarretan, *pensaketa* (*egon*) eta *elhaketan*, ez dirudi egiazko izenak ditugunik; *-tzen* ‘zertan’ *egon*/aritu-ren baliokide direla esango nuke. Dena den *elhaketan*, *elhe* izena den neurrian, *hizketan*-en pareko da; horrenbestez, ezin da esan egiaz aditza dugunik oinarrian, nahiz ekintza baten erreferentzia *egon*.
- f. *-tu* atzizkiak modu askotako oinarriak hartzen ditu, gaur bezalaxe eta ondorioz aldaera bat baino gehiago ageri du: *-ztatu*, *-ratu*, izenlagun oinarriak berarekin dakarren *-retu* (*guretu*, *zuretu*)... Aditz eratorri hauen artean *hil-nahi* izen elkartuaren gain craikitako *hil-nahitu*, edo *biharamun*, *haragi* izenetik sortutako *biharamuntu*, (*h*)*aragitu*, zeharo gardenak izan arren eguneroko hizkerakoak ez ditugunak, aipatuko nituzke.
- g. Ohargarria da zalantzarik gabe —*ra*— artizkia oraindik ere balio arazlean aurkitzea *erantzun* aditzean.
- h. Azkenik, gaur ihartutzat jotzen ditugun *-duru* eta *-zarre* atzizkien adibide bat edo beste ematen dizkigu Oihenartek: *ogenduru* eta *ukenduru* batetik, *maitazarre*, *beteginzarre* eta *gorazarre* bestetik.

3. Atzizkien emankortasunari begiratu bat emanez ohartzen gara Oihenartentzat bereziki emankor gertatu ziren *-ari*, *-tasun* (*-tarzun*), *-tsu* (*-zu*), edo *-tu* atzizkiak, hala ditugula gaur ere. Bestalde, azken urteetan emankortasun handiko izan diren beste batzuen *-hala nola* *-tegi* edo *-gailu*-ren adibiderik ere ez da falta (*izartegi* edo *herskailu* Oihenartek berak sortuak izan daitezkeenak, Oihenartek ez baitzien inongo euskalki-markarik ezarri bere hiztegitxoan).

⁸ Azkueren atzizkien zerrendan ageri ez den arren, ikus M. Azkarate: *Hitz Elkartuak Euskaraz*, Mundaiz, Unibertsitate Saila, Euskal Filologia, 3, Deustuko Unibertsitatea - Donostiako egoitza, 1990, 380-392. or.

4. Hitz elkartuko bigarren osagai diren ala erator-atzizkitzat hartu behar ote ditugun eztabaida sortu dutenak, edo gramatikariek modu desberdinean tratatu dituztenak behintzat, atzizkien zerrendan sartu ditut. Hala ere *kide* edo *zain* 'zaintzaile' izen bere gain gisa erabiltzen dituen neurrian, gertuago egongo lirateke elkarketatik eratorpenetik baino⁹.

Hona ondoren atzizki bakoitzaren adibideak. Atzizkiak alfabetoaren arabera ordenaturik eman ditut, irakurleari aurkierrazago gertatuko zaizkiolakoan. Bestalde, itxura bereko izan arren, sortzen dituzten hitzen kategoria eta atzizkiaren adieraren arabera, atzizki desberdinak direla garbi dagoenean zenbaki bidez bereizi ditut.

-ari₁

senalkari: beti, su saren lecura / so xuxen ari / nais, senalcari / okerraren eredura (IV)¹⁰

maitari: maitarien iaun erregueac / higu ditu borxa-legueac, / eta haren resuman libertatea, / da gobernari, eta nabouffi alkatea (VIII) 'amant' (O.)¹¹
aldis dun maitariaren / mait' orde hig' vkena (XI)

ban' eracutfu maitari / gaisoac, bai vrricari, / bai gupida tuzula (XIV)
governari: maitarien iaun erregueac / higu ditu borxa-legueac, / eta haren resuman libertatea, / da gobernari, eta nabouffi alkatea (VIII) 'gouverneur'

merkatari: carrountaturic odola, / hala nola, / ordus, mercataria, / saparretic oldarzean / es-vstean / bide-selhataria (Eguberri-koplak) 'le marchand'
zelatari: carrountaturic odola, / hala nola, / ordus, mercataria, / saparretic oldarzean / es-vstean / bide-selhataria (Eguberri-koplak) 'le brigand en embuscade'

zerbitzari: baletfa iaungoicoari / har nensan serbizari (XIII) 'qu'elle me pût pour serviteur'

lasterkari: iauqui disut, et' ihefari / dema, hara, laurherroan: / araus, sein eder laftercari / den suri eracutf-gogoan (XV)

ohaidekari¹²: esisal' ohaidecari, / es' ohoinkeri' eguile, / es guesurreasco iaquile (Iaincoasco nevtizac)

karbari: ora gavan laur karbari / karban hanche siren ari (Lavr karbarien eressia, F. Michel)

⁹ Ikus honetaz M. Azkarate, *Hitz Elkartuak Euskaraz*, Mundaiz, Unibertsitatea saila, Euskal Filologia 3 z., Deustuko Unibertsitatea, Donostia, 1990, 380-392. or.

¹⁰ Lafon, «Notes...»: *Senalcari* me parait être obtenu en ajoutant le suffixe d'agent *-cari* au substantif *senal* (esp. *señal*). Je crois que ce mot signifie «qui fait des signes».

¹¹ O. laburdura ondoren daramaten itzulpenak, Oihenartek berak erantsi zuen hitz-zerrendadoak dira (cf. «Explication des mots rares qui se rencontrent parmi ces vers»)

¹² Hara nola azaltzen duen Oihenartek berak: «Paillard, de *obaide* qui veut dire concubin ou concubine. Ce mot estoit for commun anciennement, comme l'on peut voir en plusieurs vieilles chansons»

konseilari: Corte guehiengan Erregueren confjeillari senaren gorasarretan (Salgvis Iavn, Paveco..., F. Michel)

-ari₂

maitakari: guerostic ešparansas hasi / dut neure maitacaria: / egunes egun irabasi / vřtes sutan ordaria (XV)

janari: Ašpaldi du, harc arrencura / espal' vkan nisas, supura / ioan ninsatela, eta xixari / ehunen eguin han ianhari (Ezkontidearen hil-kexua)

ordari: et' ene bihoz gaxoac / higanic, maita-sari, / herscailu ordari, / sitin tragasa-xiloac (IX)

guerostic ešparansas hasi / dut neure maitacaria: / egunes egun irabasi / vřtes sutan ordaria (XV)

Pazkokari¹³: eta gusis Pascocari / bařc'a adi ceruc' oguias (Elisaren manüac)

-be

ilunbe: lepo' arrai mirazeco, / goxo befarcazeco, / bolarr' ask' ilhumbean / argui serbizazeco (X)

Nic suen asturac et' atunac, / gu baitan orano es ensunac, / arguiratu' tut ilhumbeti (Escontidearen hil-kexua)

aterbe: vřte nuen nihauc er' ekaizac / io banensa, neure surcaizac / sintusquedal' eta habeac, / neur aisolbe, neur' aterbeac (Ezkontidearen hil-kexua)

aizolbe: vřte nuen nihauc er' ekaizac / io banensa, neure surcaizac / sintusquedal' eta habeac, / neur aisolbe, neur' aterbeac (Ezkontidearen hil-kexua)

'S.M. lieu ou l'on est à couvert du vent' (O.)

ber-

berrerosi: seric gogatu isan baita / seruco aita / gure beherostera (Eguberri-koplak) 'Racheter' (O.)

-bide

itzurbide: hilzen, nun izurbideric, / es deus salba nesanic / estun, higanic / ahal nuqueenas berseric (IX)

bakabide: hunl' ene penazea / baka bide bailesa (X)

galbide: ban' ezar' ařqui gaiz, darizat, / gaisqui horren eguiteco; / galbidera, maita sarizat, / maite saituen' egosteco (XV)

-doi

sagardoi: sagardoibaten barnera / sar citen, oren honean (Lavr karbarien ernessia)

-dun

zordun: et oharzen / seren sordun saudeen (II)

¹³ Aditzondo balioan.

¹⁴ Non ez dagoen oso argi zer den *baiz-* eta *-be-*ren artean dagoena.

espanun hant' idokiten, / sordun isan besala, / hic hil nunala, / dinat hil aitorr' vziren (XI)

herotsdun: oin, tipis, herotsduna / sango aratsu, xuguna (XII) 'herots: bruit, renommée; herotsduna: qui est fameux pour quelque qualité particulière qu'il a, soit bonne ou mauvaise' (O.)

-duru

ogenduru: estusu ser vka, sareI' oguenduru / es ser har ait'amen nahia stacuru (VI)

vkenduru: bana galde nausun horres / vkenduru neguisu (II, F. Michel)

-gai, gei¹⁵

hil, ala bizigei: esi ordu dut iakinsu isan, / hil, ala vicigui nisan (VII)

jeigei: barur eguic ieiguetan (Elisaren manüac)

deuskai: esi esta deuscai edertarsuna, / lagun espadu hontarsuna (V)

-gailu

herskailu: et' ene bihoz gaxoac / higanic, maita-sari, / herscailu ordari, / sitin tragasa-xiloac (IX) 'emplâtre ou bandage' (O.)

gordailu: estaskit esterrasket, / gordailuan daunsanac (X)

-garri

pitzgarri: serbait eur 'ontarsuneti, / bihots hunen pitzgarri, / emadan sarri / beguirazeco hilzeti (IX)

dolu egingarri¹⁶: halas gaisquize hunetan / nun alabain esarri, / dolu egingarri, /huna niagon hil minetan (XI)

miragarri: aldís bi beharriac / churi miragarriac, / saldoa maitariri / gorheritan iarriac (XIII)

maitagarri: ni svrezen has besain sarri / berhes nindisun bertaric, / lehen hautatu maitagarri / nituen, nindutenetaric (XV)

lot eta erexekigarri: suhaz motas hob' esina, / et' ongui hauta sedina / honein saindu lohadarri / lot et' erexequi-garri (Vexilla Regis) 'digne d'être lié et attaché (à des membres si sacrés)¹⁷

osagarri (iz.): Aldis, picoa, higanic, / hil-hurrenean isanic, / sitikeguc, guc bisiac / offagarri hic emanic (Lavr karbarien eressia)

hezagarri: noisbait, ala dioite elgarri, / aho hoién hesagarri, / nonbait cerbait espadugu / galdú behar gara sarri (Lavr karbarien eressia)

¹⁵ Non bi formen arteko bereiztasuna nola formula daitekeen ez dudán garbi ikusten (i bokala izan daiteke hurrengoá ixten duena, baina ez dakit arrazoi zuzena den).

¹⁶ Oinarrian *dolu egin* aditz esapidea dagoelakoan eratorrien artean sailkatu dudana. Baina behar bada hitz elkartu sintetikoén artean ere ezar zitekeen.

¹⁷ Lafon: «Traduction française des poésies d'Oihenart». Beraz, -garri-ren balio 'pasiboa' dugu hemen.

-gia

laketgia: haren preondeguia / ene laketguia da (XII)

-gin / -gile

ilagin: banins besain / sembait bezain / edo ilhaguin sarpasu (II)

gaixtagin: egundan' es-aylis iaïo gaxtaguina / Ederza, nescato onaren seguina (VI)

gaizkigile: gaiskiguiler uztec pena, / gaisqui eguines sor utena (Vexilla Regis)

-goa

erhogoia: lagun-artean, / hel nadinean, / elhaketan, erhogoan, / esnun dostazen (III)

hongoa: harren gaurgoiti serbait hongoa / vrgaz nesasu iaungoicoas (V)¹⁸

Eta, suc eguines baisen / cembait-ere hongoa, / hoboro bici ahal naisen / da gauc' esinescoa (II, F. Michel)

eskasgoa: esi afpaldi du haren / meresi handiaren, / esaguza dudala, / et' en' efcasgoaren (XIII)

-(k)izun

ahalkeizun : berarc desan bak' ifuna / eta har ahalkeisuna (XV)

-kara

luzekara: gorpuza düelaric / lusecara, halaric / xuxen du, et' esta lodi, / es mehe soberaric (XII)¹⁹

-keria

ohoinkeria: esisal' ohaidecari, / es' ohoinkeri' eguile, / es guesurreco iaquile (laincoasco nevtizac)

-keta

elhaketa: lagun-artean, / hel nadinean, / elhaketan, erhogoan, / esnun dostazen (III)

pensaketa: en' ixil, eta / mais penfaketa, / egonac siotfan nigati (III)²⁰

ser eguin siroen, oldarbat, / egon, sedin penfaketan (Lavr karbarien ernessia)

¹⁸ Lafon: «Azkue donne *ongo* "accommodement"; et Lhande *ongo* "réconciliation". *Hongoa* est formé à l'aire [sic] du même suffixe que *erhogoia* "folie". Le thème du mot est en réalité (*hjongoa*). C'est l'abstrait correspondant à l'adjectif *bon* "bon"; il signifie "bonté". Sur ce suffixe dont la forme correcte est *-goa*, voir Schuchardt, Introduction à l'édition des oeuvres de Liçarrague, p. XCI-XCII».

¹⁹ Lafonek honako hau dio: «Le mot *lusecara* n'est pas dans les dictionnaires; mais Azkue signale dans sa *Morf.* qu'il l'a entendu dans la vallée d'Erro (dial. haut-navarrais méridional): il le traduit par «larguirucho». Ez da dudarik bai *-kara* atzizkiak eta bai *luzekara* izenondoak ere askoz hedadura handiagoa dutela euskaraz.

²⁰ Lafon: «*Egonac*, qui a pour attributs *ixil* et *mais pensaketa*, est pris substantivement; l'ensemble constitue un syntagme à l'actif singulier, qui a pour déterminant *ene* (...). *Pensaketa* veut dire "en train de réfléchir, de méditer"; *pensaketa zegoen* "il réfléchissait" (Lhande)».

-(k)ide²¹

ezkontide: escontidearen hil-kexua ‘C’est ce qu’on dit en Latin coniu, le mary, ou la femme’ (O.)

bilhakaide: han iarriric ararteco, / bilhacaiden bakezeco (Lavr karbarien eressia)

-kin

utzikin: vxtia sedin, picoequin / garhaitu gab’ vziquinic (Lavr karbarien eressia)

-ko

besapeko: et’ ebilten has besain farri / serbizatu sait besapeco / erorteti beguirazeco (Ezkontidearen hil-kexua)

ohako: mihiscando oihal lodis / abel odis / ohacoa seguion (Eguberri-koplak)

-ko₂

aran-lili itxurako: vkaraiä, beffoa, / arhan-lil’-ixuraco (X)

minzatze ederretako: minsaze’ ederretaco, / spiritu are hobetaco, / adimendus, eransun / nic esin besalaco (XIII)

izpiritu are hobetako: minsaze’ ederretaco, / spiritu are hobetaco, / adimendus, eransun / nic esin besalaco (XIII)

zori gaitzetako: anderaurenic, es eta nescatoric, / ni nisan besain, sori gaitzetacoric (VIII)

-kor

isurkor: horzac äizinzen, xuris, / esein esne iffurcorri (XIII)²²

-kun

hamarkun: hamarcuna edo Iaincoaren hamar manüac (Iaincoasco nevtizac) ‘Dizaine: il peut estre employé auffi pour signifier le Decalogue’ (O.)

hirurkun: Hiri Iainco hirurcuna, / gusiec guehien vguna, / gog’ oroc, bide besala/ elhefari demaiäla (Vexilla Regis) ‘S. Ternaire, (comme laurcuna, quaternaire,) on s’en peut seruir pour defigner la Trinite’ (O.)

hamalaurkun: hamalavrcuna (F. Michel, Salgvis Iavn, Paveco...)²³

-le (ik. -tzaile ere)

ikusle: bana surequi nahi niquesi / elisan nehor suhaur besi, / et’ ikusleric agueri elisan / lekutara sindiaurisan (V)

oina, kaisus, nolaco? / ikuflen gogaraco (X)

erosle: haren erosle senarrak / ser meresi luque? adarrac (VI)

²¹ *-bide* bezala atzizkien artean sartu dudana, nahiz Oihenartek izen bere gain moduan ere badarabilen: «Haren eder isana / da hain gausa becana, / eci estüela kideric / baita genden errana» (XII).

²² Hona zer dioen Lafonek «Oharretan»: «n’est pas dans les dictionnaires: ‘qui a la tendance à s’écouler’».

²³ Lafonek ohar hau egiten du: «*Hamalurcuna*. Note, en marge: «Quatorzain, ou sonnet».

jakile: esisal' ohaidecari, / es' ohoinkei' eguile, / es guesurreasco iaquile
(Iaincoasco nevtizac)

egile: esisal' ohaidecari, / es' ohoinkei' eguile, / es guesurreasco iaquile (Iaincoasco nevtizac)

erhaile: edo seric icarazen, / eta lazen / bait' erhaile gaxtoa (Eguberri-koplak)
ekoizle: (Dioitela) luces isala / horl' vkenfu, horl' ekoisle, / orai isana besala
(Lavr karbarien eressia)

iorrale: Iorralen coblac (F. Michel)

-men/-pen/-mendu

luzamendu: gau-egun, gois-arrats, edate-iatean / eбилte-gueidze, iaikite-ezatean,
/ susas disut penaimendu, / neure penen lusamendu (VI)

pensamendu²⁴: gau-egun, gois-arrats, edate-iatean / eбилte-gueidze, iaikite-ezatean,
/ susas disut penaimendu, / neure penen lusamendu (VI)

adimendu: minsaze' ederretaco, / spiritu are hobetaco, / adimendus, eransun
/ nic esin besalaco (XIII)

ekoizpen: dohatfu hir' orfsto-adarrac, / dohatfu hir' ekoispena (Lavr karbarien eressia)

-ra-

eranzun: hire fendagaila hunen / berria herri orori, / berri hon hori, / dinat
goraqui eransunen (IX)

-ta(da)

eskuta: negvan, elhurte bates, / lastanac eskutabatez, / sudurra saturday (XIV)
'S. poignée' (O.)

-tar²⁵

zuretar: bana ni bano, / es egundano / nehor suretarragoric (IV)²⁶

israeltar: eta glori' emaiteco / israeltarren artean (Simeonen canta)

-tartzun (-tasun)

edertartzun: esi esta deuscai edertarsuna, / lagun espadu hontarsuna (V)

ser prouexu edertarsuna / da hire gorpuzean, / tinc bihozean / badaxen
gogortarsuna? (XI)

amets, al'eguia, d'ote nic ensuna, / emaiten dusula sur'edertarsuna, / hon
estarirozunari (VI)

²⁴ Berez *penaimendu* da ageri dena, baina Lafonek arrazoi duela dirudi: «*Penaimendu*, qui est imprimé dans les exemplaires de Paris et de Bayonne, ne figure dans aucun dictionnaire et contient un *i* que ne s'explique pas. Dans l'exemplaire de Bayonne, il est corrigé en *pensamendu* (avec *p* suivi d'un esprit rude et *s* longue), et cette correction a été ajoutée, également à la main, parmi les «Fautes d'impression» («Notes ...»).

²⁵ Berez euskaraz *-ar* / *-tar* aldaerak ditugun arren, Oihenarten adibideetan *-tar* besterik ageri ez delako aukeratu dudana.

²⁶ Lafon: «le suffixe *tar* exprime l'attachement».

- ontarzun: esi esta deuscai edertarsuna, / lagun espadu hontarsuna (V)
 sure hontarsunarequi / nitan gainen guducazen (VII)
 serbait eur' ontarsuneti, / bihots hunen pizgarri, / emadan sarri / beguiraze-
 co hilzeti (IX)
 prestus, et' ontarsunes, / berze nefc' oro baitu (XIII)
- onarzun: onarsun-trucu huts, alau' esconzea, / esta hori esconze, bana da
 falzea (VI)
- gor(i)tarzun: nitan hozac hazen disu, / oren oros, gortarsuna (VII)²⁷
 nic gortharsun, suc gorrtarsun / deracufquegu elcarri, / biac bardin [sic]
 vermetarsun, / dugu hetan esarri (II, F. Michel)
- gortarzun: nic gortharsun, suc gorrtarsun / deracufquegu elcarri, / biac bardin
 [sic] vermetarsun, / dugu hetan esarri (II, F. Michel)
- gogortarzun: ser prouexu edertarsuna / da hire gorpuzean, / tinc bihozean /
 badaxen gogortarsuna? (XI)
- jakitarzun: eta iaquitarunes / orosas gainti uzia (XIII) 'pour ce qui est du savoir'
 teiarzun: ber' odoals mundu hunen / teiarsunen / offoqui garbizeco (Eguberri-
 koplak) 'S. Vilainie, de teiu, sale' (O.)
- gizatarzun: eta Iainco isanarequi / erexequi / ledin guisatarsuna (Eguberri-
 koplak)
- bermetarzun: nic gortharsun, suc gorrtarsun / deracufquegu elcarri, / biac
 bardin vermetarsun, / dugu hetan esarri (II, F. Michel)
- handitarzun: suc suriac belsuriac, / poru, handitarsunac (II, F. Michel)

-te / -tze

- egite²⁸: beguis ourdin / besain gordin / sarela sur' eguites? (II)
- mintzate: minsaze' ederretaco, / spiritu are hobetaco, / adimendus, eransun
 / nic esin besalaco (XIII)
- iraite: seren, nol' ene maite / vkeiteac iraitte / baitu, hur 'ere' aguian, / lusean
 goga daite (XIII)
- ekoizte: haur da lurreco leguea / gaus' oroc ber' ekoistea (XIV) 'S. jeter. Il
 signifie aussi le fruit ou la production de quelque arbre ou d'autre agent
 naturel' (O.)
- hiltze: O ser hilze laz' enetaco! (Ezkontidearen hil-kexua)

-te₂

- elurte: negvan, elhurte bates, / lastanac eskutabatez, / sudurra sapaturic (XIV)

-tegi

- presondegi: haren prefondeguia / ene laketguia da (XII)

²⁷ «Gortarsun, qui ne figure pas dans les dictionnaires, est une variante de *gortasun* «ardeur, ferveur», dérivé de *gori* «incandescent, ardent» (Lhande, p. 381) et non de *gortasun* «surdité», dérivé de *gor* «sourd» (Lafon «Notes ...»).

²⁸ Lafonek ematen duen itzulpenak ez dirudi zeharo zuzena ('votre air est aussi dur que vos yeux sont bleus'), zuzenagoa litzateke hor 'action'.

izartegi: haren ahorpeguia, / ser, baderragu eguia, / ser derrakegu dela / baicic isarteguia? (XIII) 'le ciel étoilé, le firmament' (O.)

karbategui: herena, karbateguiti, / hetara haur datorrala (Lavr karbarien ernessia)
-ti

egiati: sein ahal den eguiati, / suc beci ehorc eziakisu (VII)

axolati: bana hura, hargati, / nisas est' axolati (X) 'S. axol souci. Adjectif dérivé: axolati' (O.)

-ti²⁹

beheiti: bana jagoiti / beheiti, goiti, / zembat ere bainabila (IV)

goiti: bana jagoiti / beheiti, goiti, / zembat ere bainabila (IV)

-tsu

zarpazu: banins besain / sembait bezain / edo ilhaguin sarpasu (II)

gutiziazu: et' vstasu, / guticiasu / nisan horri berere / amerstera (II)³⁰

nigartzu³¹: han, ni nigartzu / icuffis, harc su / gogoerizen espasitu (IV)

uluzu (eulitsu): ainsiti, ederric gaiz dena, dusu / berhala, nol efné ulusu / denean, edo sagarra harsu / haur ederra buru sakarsu (V)

harzu: ainsiti, ederric gaiz dena, dusu / berhala, nol efné ulusu / denean, edo sagarra harsu / haur ederra buru sakarsu (V)

ospazu: espere, hura hilen d' eta su / harsas-huts sirate hospasu (V)

jakinzu: esi ordu dut iakinsu isan, / hil, ala vicigueti nisan (VII)

aratsu: oin, tipis, herotsduna / sango aratsu, xuguna (XII) 'S. charnu' (O.)

onbidetsu: eguites horla, sinhetfu / eder besain onbidetfu / isanes aipatua / sirat' ororen ahoetan (XIV)

poruzu: ikufi nahi badusu / hain sail denes, sein porusu, / sato, sato so'guitera / banohaco iauquitera (XV)

vkentsu: (Dioitela) luces isala / horl' vkenfu, horl' ekoisle, / orai isana besala (Lavr karbarien ernessia)

dohatsu: dohatfu hir' orfto-adarrac, / dohatfu hir' ekoispena (Lavr karbarien ernessia)

-tu

begizatatu: su beguistatus gueros laquet (I)

herioztatu: seren hartaric alhatu / selacos, sen herioftatu (Lavr karbarien ernessia)³²

²⁹ Ikus -ti honetaz H. Lafon: «Sur les suffixes casuels -ti et -tik» *Eusko Jakintza* II, 1948, 141-150. or.

³⁰ Lafon: «guticiasu "désireux": adjectif dérivé de guticia»...

³¹ Aski harrigarria da grafia hau, -zu aldaera nagusiaren ondoan -tsu ere erabiltzen baitu.

³² Lafon «Notes...»: «herioztatu, qui n'est pas dans les dictionnaires, est formé comme *odolztatu* 'ensanglanté'; cf. Schuchardt, Intord. à l'édition de Liçarrague, p. LXVI».

- segurtatu: balin balu, sabela / garhi nerraque dela, / eci, fegurtazeco, / estu esagun düela (XIII)
- ohatu: nola nisas, / motil-guisas, / siren, iraganean, / serbizatu, / et' ohatu / nesca ororen gainean (II)
- erdi-mugan ohazera / Betlemera / ioan sedin Iosepequi (Eguberri-coplac) 'Ohazea, placer, ranger, s'aliter de maladie' (O.)
- «Hura, nois ere bainenducan / ohaturic minac, dut ukan / neure sain, et' egon sait beti / iguitu gabe faihetsjeti» (Escontidearen hil-kexua)
- besarkatu: lepo' arrai mirazeco, / goxo befarcazeco, / bolarr' ask' ilhumbean / argui serbizazeco (X)
- karrointatu: carrointaturic odola, / hala nola, / ordus, mercataria, / saparretic oldarzean / es-vstean / bide-selhataria (Eguberri-koplak)
- erbiratu: hora nol' erbirazean, / basterres baster, / bethiere lafter / ari nais sure hazean (IV)
- lilitu: gueros oihana lilitu da (I)
- bana ser provexu asquenean, / halza besalacaturic, / lilitu, orfstatu sarenean / espadacarsu fruturic (V, F. Michel)
- orstatu: gueros oihana lilitu da / bait' ar' orstatu lauretan (I)
- sagarzeac, lilitan iarten / bad' eta, lilitu-ondoan / orftazen ere, guero ekarten / du frütia ber' aroan (V, F. Michel)
- bana ser provexu asquenean, / halza besalacaturic, / lilitu, orfstatu sarenean / espadacarsu fruturic (V, F. Michel)
- zilarztatu: erhi mehe, gaineti / silharfstatu iduriac (X)
- vrrestatu: ile vrresftatu horiec, / naducate harturik (II, F. Michel)
- errege-granaztatu: argui da, da diftiau, / et' Erregue-granastatu (Vexilla Regis) 'Erregue-grana (L. oc.): pourpre royale' (O.)
- adiskidetu: arte hartan, ser estut eguin / surequi adiskidezeco? (I)
- penatu: laket nis hortan penazes (I)
- arindu: minac satis arhinzen sauzat (I)
- zulatu: vr-xortac, ardur' arduratus', / harria xila sirosu (I)
- amestu: et' vstasu, / guticiasu / nisan horri berere / amerstera (II)
- gogaratu: su serc hain haitu / eguiten sait / nisas es gogazera? (IV)³³
- lazu: aldis nais lazen, / bilhatus nazen, / ban' es ber saitudanean (IV)
- hil-urrentu: eta nisas eduki contu, / nahi efsanusu net hil-vrhentu, / nola bainusu ia hurrentu (V)³⁴
- hurrentu: eta nisas eduki contu, / nahi efsanusu net hil-vrhentu, / nola bainusu ia hurrentu (V)³⁵
- otoitu: bazutan, luses, luses otoitus (V)

³³ Le verbe *gogaratu*, tiré d l'adverbe *gogara*, ne figure ni dans Azkue ni dans Lhande (Lafon «Notes ...»).

³⁴ *Hil-vrbentu*, litt. «achever de tuer» [...] ürhentü «achever, finir» est courant en souletin actuel (Lafon «Notes...»).

³⁵ *Hurrentu*: variante de *hurrandu*, qui signifie parfois «être près de mourir» (Lafon «Notes ...»).

- hil-nahitu: nois ere bai-nais hausas orhizen, / sin sines, banis hil-nahizen (V)
 honlakatu³⁶: othe niroiènes akit, / ene beti honlacazes (VII)
- gudukatu: ardura dut borogazen / sure hontarsunarequi / nitan gainen guducazen
 (VII)³⁷
- bezalakatu: bana ser provexu asquenean, / halza besalacaturic, / lilitu, orfstatu
 sarenean / espadacarsu fruturic (V, F. Michel)
- hizkatu: guer' oharturic, gast-ara / hiscazetic esfcucara / iin saitesquiela, ioan
 sedin, / gordailuti héc beitarra (Lavr karbarien ernessia)
- ohoratu: alabaina nic estakit, / serbizazes, ohorazes, / othe niroiènes akit (VII)
- urrundu: vrrunzen nizausunean / nisas estusu orhizeric, / es, hurrenzen nisanean,
 / sein ere den ikerzeric (VII)
- hurrendu: vrrunzen nizausunean / nisas estusu orhizeric, / es, hurrenzen
 nisanean, / sein ere den ikerzeric (VII)
- hebaindu: aizinara nais hebainduco, / embaldituco et' esdeuftuco (Ezkontidearen
 hil-kexua)
- ezdeustu: aizinara nais hebainduco, / embaldituco et' esdeuftuco (Ezkontidearen
 hil-kexua)
- hurbiltu: esi behar-beharrenean, / hel-heles egon naisenean / ezizauste hurbiltu,
 es heltu / aizitic sizauste guibeltu (Ezkontidearen hil-kexua)
- gibeltu: esi behar-beharrenean, / hel-heles egon naisenean / ezizauste hurbiltu,
 es heltu / aizitic sizauste guibeltu (Ezkontidearen hil-kexua)
- sendotu: sendozen banun, ainsiti (IX)
- esi balitu Iainco-axeter, / (seinen baizarete bereter) / isenes Phebus
 darizanaac, / hartan eguin ber' escu-lanac, / eta luen ikertu eta lotu, /
 segur da satela fendotu (Ezkontidearen hil-kexua)
- sendatu: seren sur' oldes sendatu / behar naïena, miratu / dut neure beguiequila
 (Simeonen canta)
- aitzindu: horzac aizinzen, xuris, / esein esne iffurcorri (XIII)
- zuretu: ni svrezen has besain sarri / berhes nindisun bertaric, / lehen hautatu
 maitagarri / nituen, nindutenetaric (XV)
- guretu: arguitaratu' tut ilhumbeti, / et' ateraric herrazeti / guretu, et' eman
 hec Euscara cobla honsalen esfcuetara (Ezkontidearen hil-kexua)
- argiratu: arguitaratu' tut ilhumbeti, / et' ateraric herrazeti / guretu, et' eman
 hec Euscara cobla honsalen esfcuetara (Ezkontidearen hil-kexua)
- gabetu: seren bainais harsas gabetu; / seinsas fentatu eta hobetu / vfte bainuen,
 sahartu ondoan (Ezkontidearen hil-kexua)
- sentatu: seren bainais harsas gabetu; / seinsas fentatu eta hobetu / vfte bainuen,
 sahartu ondoan (Ezkontidearen hil-kexua)
- zahartu: seren bainais harsas gabetu; / seinsas fentatu eta hobetu / vfte bainuen,
 sahartu ondoan (Ezkontidearen hil-kexua)

³⁶ «Tiré de l'adverbe *bonla* par adjonction du suffixe d'adverbe *-ca*. *Honla* est une variante de *bonela* «ainsi (comme je suis ou comme je fais)» (Lafon «Notes...»).

³⁷ «guducazen ne signifie sans doute pas ici «combattre», mais «discuter» (Lafon «Notes...»).

eihartu: bana hur' esta hil sahartus, / baicic higatus, et' eihartus (Ezkontidearen hil-kexua)

gor(i)tu: su niganac [sic] hozen-ago, / ni suganat gorzen-ago (VII)
hur' ene foberaren doizen / iarriric, ari sen nois goizen / ene famurregu' isanaren, / nois ene bihoz epelaren / gar behar sen gausetan, gorzen (Ezkontidearen hil-kexua)

doitu: hur' ene foberaren doizen / iarriric, ari sen nois goizen / ene famurregu' isanaren, / nois ene bihoz epelaren / gar behar sen gausetan, gorzen (Ezkontidearen hil-kexua)

otoitu: baian espaizauscot' otoitu, / hala hur' er', ed' est' orhoitu, / edo saque' orobat isan / Ioana hil edo bici lisan (Ezkontidearen hil-kexua)

aragitu: non senti baizesan farri, / miragarri! / elhe' araguituric (Eguberri-koplak)

itzatu: bait' egonic hedaturic / oin-escüac izaturic (Vexilla Regis)

biharamuntu: arguizean, eguerditan / arratfean nazano, / gaüa goisac ordaritan / biharamunt daçano (F. Michel, II)³⁸

-tza

Edertza: egundan' es-aylis iaïo gaxtaguina / *Ederza*, nescato *onaren* seguina (VI)

emaitza: infenf' vrh' eta mirrasco / emaiç' afco / eskeni deraucate (Eguberri-koplak)

-tzaile (ik. -le ere)

honzale: arguitaratu' tut ilhumbeti, / et' ateraric herrazeti / guretu, et' eman hec Euscara cobla honsalen efcuetara (Ezkontidearen hil-kexua)

-tze

sagartze: sagarzeac, lilitan iarten / bad' eta, lilitu-ondoan / orftazen ere, guero ekarten / du frutüa ber' aroan (V, F. Michel)

-zain³⁹

betzain: banins besain / sembait bezain / edo ilhaguin sarpasu (II)

sorzain: caisus doi, esi bara / sorsainac escüetara / hur' eguitean, hartus, / iaquin du sertan bara (XIII) 'S.M. la nature ou l'esprit qui préside à la naissance des enfants' (O.)

artzain: arzainac, ieusten hiz guti / hauc seruti (Eguberri-koplak)

³⁸ Le verbe *biharamuntu*, qui n'est pas dans les dictionnaires, est tiré de *biharamun* «lendemain». Litt. «jusqu'à ce que le matin, en échange, transforme la nuit en lendemain» (Lafon, «Notes...»).

³⁹ Eratorrien artean ezarri badut ere, Oihenartek badarabil *zain* izen bere gain modura: «Hura, nois ere bainenducan / ohaturic minac, dut ukan / neure sain, et' egon sait beti / iguitu gabe aiheteti» (Escontidearen hil-kexua).

-zarre

maitazarre: badut guertus / maitasarre sugana (II)

beteginzarre: Ioanaren bethegvinsarrea (XIII) 'S. Perfection, accomplissement' (O.)

gorazarre: Corte guehienean Erregueren conßeillari senaren gorasarretan (Salgis Iavn, Paveco...)

batzarre: nahis bazarre eguin surequi, / iin nisan çur' okolura (III, F. Michel)

hatsarre⁴⁰: Nabuffi lehenec lan berri gusietan / anhiz elhefari iardiresten dute, / hatfarrea seren emaiten baituté / sein erdia baita gausa guehienetan (Salgis Iavn, Paveco..., F. Michel)

iaukizarre: Iauquisarrea motil / gastearen aldeti (Iorralen coblac, F. Michel)⁴¹

Bada, azkenik, beste izen bat eratorriaren itxura duena: *sendagaila*, *senda(tu)* oinarri lukeena; baina erator-atzizkiak azertu dituztenek ez dute *-gail(a)* atzizkirik aipatu. Oro har atzizki edo amaiera bereko beste izenik, oinarrian aditza duenik, ez badago ez genuke erator-atzizkitzat hartuko:

sendagaila: hire *sendagaila* hunen / berria herri orori, / berri hon hori, / dinat goragui eransunen (IX)

HITZ ELKARTUAK

Hitz-elkarketan ere idazle oparoa dugu Oihenart. Aberastasun hori baina, ez doa zuzentasunaren kaltean; gaur ere bizirik ditugun erregelez baliatuz sortu zituen Oihenartek hitz elkartuak. Zaila zaigu, ezinezkoa esango nuke, zein diren Oihenartek berak sortuak eta zein herritik jasoak esatea. *Orotariko Euskal Hiztegia*-k duen corpusa ikustatuz *nigar-beraki*, *koral-isuri*, *kadrantarratz*, *lantza-zihite*, *larxuri*, *gogoeritu*, *hotz-barritu*, *jauretsi*, *hitz neurtu*, *herritze*, *neurtitz* edo *aitoralaba* Oihenartengan ageri direla lehenik azaltzen zaigu. Ondoren ikusiko ditugun hitz elkartuetatik batzuk Neurtitzen amaierako hiztegitxoan ere jasoak daude. Ez da, beraz, zentzugabekeria berak asmatuak direla pentsatzea.

Eratorriekin egin bezala, ondoko puntuotan bilduko nituzke Oihenarten hitz elkartuen sorkuntzak nire ustez dituen berezitasunak, edo behintzat punturik aipagarrienak:

1. Deigarri gertatzen da bi izenez osatutako menpekotasunezko izen elkartuen eta 'aditzoina + izena' egiturakoen emankortasuna. Izena + izena modukoetan

⁴⁰ *Orotariko Euskal Hiztegia*-k dioskunez, Oihenartengan lehen aldiz ageri ondoren, beste hamaika autorek erabilia Iparralde-ekialdeetan.

⁴¹ Lafonek oharrean dioenez, ertzean honako itzulpena ageri da «L'attaque» («Notes...»).

mota askotako erlazio semantikoak aurki daitezke: iturburua (*pikota-orbain*), ondorioa (*argizar*), garaia (*gau-korronga*), gaia (*zur-kurutze*), etab.

2. Aditzoina + izena kategoriako osagaiak elkarturik sortzen dituen izenetan ere bada zer aipaturik. Bi osagaien artean ‘zertako’ ohizko erlazioa erakusten dutenen ondoan⁴² (*gorde-leku*, *jin-kongita*, *erdi-mugan...*), badira bestelako erlazioen adierazleak ere. Horrela, *gal-kexu* eta *hil-kexu* ez dira ‘galtzeko, hiltzeko kexua’, ‘galtzeak, hiltzeak sortu duen kexua’ baino; era berean *jin-herotsa*, ‘jiteak, jiten denak ateratzen duen hotsa’ eta *ilhots* ‘hiltzean, hil delako egiten den hotsa’ genituzke (azken honetan Oihenarten itzulpena ikusi baino ez dago). Aberastasun handiko egitura da, beraz, hau Oihenartengan.

Azkenik, bereziak dira benetan *Maitenaren gal-kexua* eta *ezkontidearen hil-kexua*, aditzoinaren Thema argumentua denez izenlagunak jasotzen duena; «complainte de la perte de la Maîtresse», «complainte sur la mort de son épouse» itzultzen ditu Lafonek. Ez da, beraz, ‘ezkontidearen edo Maitenaren kexua’, Maitena edo ezkontidea galdu, hil zaiolako bestearen kexua baino. Morfologia Sortzailean esan denez, hitz-elkarketan zein eratorpenean kategoria lexikoek bakarrik hartzen dute parte; eta nekez defendi daiteke *Maitenaren gal* edo *ezkontidearen hil* aditz kategoriako direnik. Hizkuntzaren erregelak mugara eramanez idazleak egin dezakeen sorkuntzaren aurrean gaudela esango nuke; baina egitura hauek ez direla orokorrak, egunoroko hizkuntzakoak.

3. Antzeko gogoeta egingo nuke Dvandva itxurako *edate-jatean*, *ibilte-gelditze-an...* bikoteez. Bertso horietan hain egoki ikusten ditugun egitura horietan bi aditz-izen ala bi perpaus jokatu gabe elkartzen dira? Zaila da zalantzarik gabeko erantzuna ematen: oro har *-tzean* perpaus jokatu gabearen markatzat dugu, baina kasu konkretu honetan beste inolako perpaus-osagirik ageri ez denez, aditz-izentzat ere har daitezke *edate*, *jate* etab. Badirudi berriro ere hizkuntzaren ahalmenak ustiatzeko ahaleginetan dabilela Oihenart.

4. Aditz elkartuen artean egiazko aditz elkartuak eta esapidetzat joko genituzkeenak batera bildu ditut. Ezer azpimarratzekotan, aditz elkartu hauen iragangaiztasuna aipatuko nuke: *gogoeritu zara*, *hats hantu naiz*, *hotz-harritu naiz*, *sabel-lurreratu naiz...* Egia da ez direla guztiak aditz jokatu bezala azaltzen, baina ez dago zalantzarik zein laguntzaile hartzen duten esateko.

5. Bi osagaitik gorako izen elkartuek ere merezi dute bi hitz esatea. Oihenartengan atzeman ditudan gehienak [x eta y] z’ modukoak dira, hau da, lehen idazleetatik gaur arte bizi-bizirik dugun bidearen araberakoak. Mugakizun bereko bi izen elkartzen ditugu, errepikatzen den mugakizuna eskuinean ezarri eta mugatzaileak juntagailuaz elkartuaz. Halakoak dira: *kobla* edo *kantore*

⁴² Ikus Euskaltzaindia, *Hitz-Elkarketa*/3, 1991, *Jarleku* elkarteak kapitulua, eta M. Azkarate eta F. Olarte, «Erator-atzizki ala eratorpen-atzizki» *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo» Gehigarriak, XIV, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia, 1991, 753-765. or.

eske, nigar eta deitore eske, ur edo arno apur baten. Beste adibide batean juntagailua falta da, baina funtsean, Lafonen oharrean argi ikusten den bezala, egitura bera da: *hec ene barascal, hec aubal-iaquiac*; harrigarria, izen elkartua erdibituz sintagma ergatiboa tartekatu izana da. Horrenbestez, ezin dugu izen elkartu bakarraz hitz egin; bitxia izan arren, bi perpaus ditugula esan beharko dugu, bietan sintagma absolutiboaren buru izen elkartua delarik. Bi izen elkartu horietako mugakizuna *jaki* izanik, ezkerrekoan isilpean utzi du. 'Aditzoina + izena' egiturako azken adibideetan bezala, lexikoa eta sintaxia gurutzaturik ditugu.

Bestalde, badu Oihenartek bi osagaitik gorako beste adibide bat ere, *euscara cobla honzale*, aldi berean mugatzaile elkartua (*euskara kobla*) duen elkarte sintetikoa.

6. Hitz elkartu jakin batzuek iruzkinen bat edo beste eskatzen dute:
- errege-grana* 'pourpre royale' bikoteak, izenondo erlazionaldun sintagma euskaraz izen elkartuaz ordaintzeko usadio zaharra erakusten du.
  - (*Herodesi*) *bat-ihesi* adberbioak *batu* aditza duela mugatzaile dirudi (cf. Lafonen itzulpena «pour éviter de rencontrer Hérode»), nahiz 'aditzoina + aditzondoa' ez izan oso ohizkoa.
  - Zaila da interpretatzen *enzüerri*, Lafonek dioen bezala hiztegieta ez datorrena. Lhandek *entzueri* bezala ulertzen du. Badirudi *agerri* eta *enzüerri* batera azter daitezkeela; lehenean *ageri* da nagusitu dena, bestean ere *entzueri* izan daiteke parekoa. Baina nola ulertu behar da? Zein da hor bigarren osagaia? Hiru bertso horiei (*es aguerrri*, / *es ensüerri* / *estateien lekutan* II) Lafonek ematen dien itzulpenak ere («dans des endroits où l'on ne peut être ni vu ni entendu») ez du argi gehiegirik ematen. Non sailkatu ez nekienez, ez dut hitz elkartuen zerrendan sartu.

Dvandvak⁴³

aitamen: estusu ser vka, sarei' oguenduru / es ser har ait'amen nahia stacuru (VI)

gau-egun: gau-egun, gois-arrats, edate-iatean / eбилte-gueidze, iaikite-ezatean, / susas disut penaimendu, / neure penen lusamendu (VI)

goiz-arrats: gau-egun, gois-arrats, edate-iatean / eбилte-gueidze, iaikite-ezatean, / susas disut penaimendu, / neure penen lusamendu (VI)

edate-jatean: gau-egun, gois-arrats, edate-iatean / eбилte-gueidze, iaikite-ezatean, / susas disut penaimendu, / neure penen lusamendu (VI)

ibilte-gelditzean: gau-egun, gois-arrats, edate-iatean / eбилte-gueidze, iaikite-ezatean, / susas disut penaimendu, / neure penen lusamendu (VI)

⁴³ Sailkapenerako ikus bereziki Euskaltzaindia *Hitz-Elkarketa*/4, 1993.

jaikite-etzatean: gau-egun, gois-arrats, edate-iatean / eбилte-gueidze, iaikite-
ezatean, / susas disut penaimendu, / neure penen lusamendu (VI)
ahaide-adiskide: eta hargatic vti banis / ahid', adiskides fida niz / ceruco
iaunac, hari gomendaturic, / enuel' uzico net desconsolaturic (VIII)
xuri-gorri: maselac xuri-gorri, / perla hutfes bidarra (XII)
orzirale larunbatez: bait' elic' aragui iates / orsilare larumbates (Elisaren imanüac)
zeru-lurrak: sure visize suhurrac / seru-lurrac / deracarsque baquera (Eguberri-
koplak)
asto-idiak: sazan gaues / bordan, arsto-idiequi (Eguberri-koplak)
oin-eskuak: bait' egonic hedaturic / oin-escüac izaturic (Vexilla Regis)

Aposizioak

jaun errege: maitarien iaun erregueac / higu ditu borxa-legueac, / eta haren
resuman libertatea, / da gobernari, eta nabouffi alkatea (VIII)
Nazaret hiria: Nazarete hirira / ethor sedin berri haren / Mariaren, / helzeco
beharrira (Eguberri-koplak)
Jainko jauna: Iainco iauna sutan dusu (Eguberri-koplak)
Jesus haurra: han Iesus haurra baturic, / troxaturic / vzioan sazala (Eguberri-
koplak)

Menpekotasunezkoak (I + I)

gaztaro: Oihenarten gastaroa neurthizetan
bazter-leku: bederac' aldis, / baster lecutan baturic (III)
ur-xorta: ur-xortac, ardur' arduratus', / harria xila sirosu (I)
kadran-orratz: kadran-orrzac, / burdin-aiz lazac / hunqui-eta bustan mehea,
/ xuxen, han hara (III)⁴⁴
burdin-aitz: kadran-orrzac, / burdin-aiz lazac / hunqui-eta bustan mehea, /
xuxen, han hara (III)
begi-bazter: begui bafterras laftana, / alabadere, / sos behin ere / ezindeske
iar nigana (IV)
pikota-orbain: edo anderauren beguitarte, / picot' orbaines net bethea (V)
barazkal, hek afal-jakiak: hec ene barafcal, hec auhal-iaquiac (VI)⁴⁵
gau-korronga: gau-corrongac hafperrenac (VI)
bortxa-lege: maitarien iaun erregueac / higu ditu borxa-legueac, / eta haren
resuman libertatea, / da gobernari, eta nabouffi alkatea (VIII)
tragaza-zilo: et' ene bihoz gaxoac / higanic, maita-sari, / herscailu ordari, /
sitin tragasa-xiloac (IX)

⁴⁴ Lafon, «Notes...»: «*Burdin-aiz* «pierre de fer», qui ne figure dans aucun dictionnaire, signifie «pierre d'aimant».

⁴⁵ Lafon: «*Barascal* est, comme *auhal*, le déterminant de *iaquiac*

- maiteri-lege⁴⁶: ser al' ahaze / sausquin maiteri-legueac? (XI)
 hil-aitorra: Hic hil nunala, / dinat hil aitorr' vziren (XI) 'Vne confeffion ou
 declaration qui fait vn homme mourant' (O.)⁴⁷
 begi-zilo: begui xiloac ditu / isar bigues garnitu (XII)
 koral-isuri: espainac badiduri / dela coral-issuri (XII)
 oinzola: burutic oinsolala, / berreguin den besala, / dohainetan neduque /
 haren serbiz' ahala (XIII)
 ahutz-aralde: guero ahuz-aralde, / potarenzat lardea, / est' iguelfu, esta silar,
 / bana cristal-ordea (XIII)
 kristal-orde: guero ahuz-aralde, / potarenzat lardea, / est' iguelfu, esta silar,
 / bana cristal-ordea (XIII)
 arrosa-orri: espainac, arros' orri / gorriac besain gorri (XIII)
 boli-zotala: bidar hori, berhala / nola boli-zotala (XIII)
 urre-izpi: buru ederreco adatfa / laxuric baderaza, / badaiffo guerrirano /
 vrh' ispis aberatfa (XIII)
 artizar: beras, biho' en' artisarra / larderi' oro campora (XV)
 bihotz-min: suc hori eguiten / besambatetan, / nais eri eziten / bihoz minetan
 (XVI)
 kisu-labe: surekin batu / et' aise gabe, / su nais bilhatu, / ta kiflu labe (XVI)
 herratze: arguitaratu' tut ilhumbeti, / et' ateraric herrazeti / guretu, et' eman
 hec Euscara cobla honsalen efcuetara (Ezkontidearen hil-kexua)
 euskara kobla: arguitaratu' tut ilhumbeti, / et' ateraric herrazeti / guretu, et'
 eman hec Euscara cobla honsalen efcuetara (Ezkontidearen hil-kexua)
 itots (idi-hots): eguiten nic eguin-beharrac / berac harzen golde-nabarrac, /
 bera iarten itots-emaiten, / ber' ereiten, ber' ogui epaiten, et' oro berac
 lant-ahala / lanzen, isan balis besala, / es aitoralau', et' emaste, / ban'
 esein nekasale gaste (Ezkontidearen hil-kexua)
 vr-peituz: nola baraze lanzecoan / girofleiac, vda beroan, / vr-peitus lehenic
 ximalzen / baitir', eta net guero galzen (Ezkontidearen hil-kexua)
 golde-nabarrak⁴⁸: eguiten nic eguin-beharrac / berac harzen golde-nabarrac
 (Ezkontidearen hil-kexua)
 Jainko-axeter: esi balitu Iainco-axeter, / (seinen baizarete bereter) / isenes
 Phebus darizanac, / hartan eguin ber' escu-lanac, / eta luen ikertu eta
 lotu, / segur da satela fendotu (Ezkontidearen hil-kexua)
 esku-lan: esi balitu Iainco-axeter, / (seinen baizarete bereter) / isenes Phebus
 darizanac, / hartan eguin ber' escu-lanac, / eta luen ikertu eta lotu, /
 segur da satela fendotu (Ezkontidearen hil-kexua)

⁴⁶ Oihenartek erantsi zuen hiztegitxoan ageri da *maiteri* «amour, amoureux» esanahiarekin, baina ez dago bat ere garbi zein den hor atzikia. Lhandek bere hiztegian dakarren *-ri* ez baita erator-atzizkien zerrendetan azaltzen.

⁴⁷ Oihenarten itzulpenean garbi ikusten da *hil*-en izen balioa. Bestela aditzointzat ere har zitekeen.

⁴⁸ Zalantzak zalantza, «goldearen nabarrak» bezala hartu dudana; beraz, *aizkora-kirten* eta antzekoen pareko.

- hil-erri: esi estuquet berhain aſperric, / Ioan' enea sembait hil-erri, / lupean, air' edo serüan / deracufstano den leküan (Ezkontidearen hil-kexua) 'Région des morts' (O.)
- igande-egun: igand' egun', orhitsuqui, / iragan esac ſainduqui (Iaincoasco nevtizac)
- jei-egun: beguir' ezac iei-egunac (Elisaren manüac)
- Eguberri-kopla: Eguberri-coplac
- Jainko-izana: eta Iainco isanarequi / erexequi / ledin guisatarsuna (Eguberri-koplak)
- haur-lan: haurlanic gab' ama deia / ene deia? (Eguberri-koplak)
- ama-deia: haurlanic gab' ama deia / ene deia? (Eguberri-koplak)
- ele-sari: Hiri Iainco hirurcuna, / gusiec gühien vguna, / gog' oroc, bide besala/ elhefari demaiala (Vexilla Regis) 'S. Louange, congratulation' (O.)
- Nabuffi lehenec lan berri gusietan / anhiz elhefari iardireſten dute (Salgis Iavn, Paveco)
- gurutze-misterio: gu hiharen herioas, / curuze-miſterioas, / salbatu gaitualacos, / xuxen gaizac ſeculacos (Vexilla Regis)
- orai nabaritu doa / curuze miſterioa (Vexilla Regis)
- gizon-iduritan: hanxe guison-iduritan / gauherditan / Ieſus iaio ſequion (Eguberri-koplak)
- gaurdi: hanxe guison-iduritan / gauherditan / Ieſus iaio ſequion (Eguberri-koplak)
- abel odi: mihifcando oihal lodis / abel odis / ohacoa ſequion (Eguberri-koplak) 'Odi, N. Mangeoire. Il ſe prend auffi pour vn vallon enfermé entre des Montagnes' (O.)
- goiz-askari: ſeinec erdi berriari, / gois-ascari / lakioan anhoa (Eguberri-koplak)
- olhiri: bertaric olhirietan, / nekoxetan, / artaldeac vziric (Eguberri-koplak)
- aldiri: hirurac herri handien / iaur-gehien / ſein ber' aldrietan (Eguberri-koplak)
- judu errege: hartan iudu erreguearen / sorzearen / ſenal' ardiſfiric (Eguberri-koplak)
- han hiz Herodeſequi, / churpail ſequien hila-legues, / Iudu-erregues / aipu enſutearequi (Eguberri-koplak)
- aitoralaba⁴⁹: eguiten nic eguin-beharrac / berac harzen golde-nabarrac, / bera iarten itots-emaiten, / ber' ereiten, ber' ogui epaiten, et' oro berac lantahala / lanzen, isan balis besala, / es aitoralau', et' emaste, / ban' eſein nekaſale gaſte (Ezkontidearen hil-kexua) 'Vne genti-femme, femme noble' (O.)

⁴⁹ Forma horren atzean *aitoralaba* dago, *judu-errege*-ren pareko iruditzen zaidana, nahiz ondoan Alborakuntza elkartetat hartuko genukeen *aitonen alaba izan*. *Aitonen seme, aitoren seme* formez ikus L. Michelena «*Aitonen, aitoren seme noble hidalgo*», *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País* XXIV, cuaderno 1º, 1968, 3-18. or.

- zurkaitz⁵⁰: vſte nuen nihauc er' ekaizac / io banensa, neure surcaizac / sintusquedal' eta habeac, / neur aisolbe, neur' aterbeac (Ezkontidearen hil-kexua) 'S. Vn estanfon de bois pour apuyer vn ieune arbre, ou quelque autre chose' (O.)
- non dugu hots⁵¹: Iudeaco herrian / non dugu-otfes, iarri siren (Eguberri-koplak) bide-zeladari: carrountaturic odola, / hala nola, / ordus, mercataria, / saparretic oldarzean / es-vstean / bide-selhataria (Eguberri-koplak)
- lanza-zihite: seintan gaisk' izatequiric, / eta sauris iuhiequiric, / lansa-sihite garrazas, / punta-sorroz, aho-lazas (Vexilla Regis)
- kantalots: David, Erregue preſtüac / hiz neurtutan gaus' emanac / cantalotfes serrazanac (Vexilla Regis)
- Errege-grana: argui da, da diftiatu, / et' Erregue-granaſtatu (Vexilla Regis) 'Pourpre royale' (O.)
- lohadar: suhaz motas hob' esina, / et' ongui hauta sedina / honein saindu lohadarri / lot et' erexequi-garri (Vexilla Regis)
- zuhaitz-mota: suhaz motas hob' esina, / et' ongui hauta sedina / honein saindu lohadarri / lot et' erexequi-garri (Vexilla Regis)
- zur-kurutze: Agur, ô sur curuzea, / seintan baitz' en' vſtea (Vexilla Regis)
- pasione-aro: orai, pafsion' aroan, Iauna dutenac gogoan (Vexilla Regis)
- bizi-lagun: nic nigarrac, sincuriac / ene vici-lagunac (II, F. Michel)
- orſto-adar: dohatſu hir' orſto-adarrac, / dohatſu hir' ekoispena (Lavr karbarien eressia)
- karb' aldi: Hanti-landan er' vrcequi / sesan, gogo handirequi / karbateguira, bait' eguin / karb' aldiat han harequi (Lavr karbarien eressia)
- xori ihiztari: barazes baraze, xori / ihistariac besala (Lavr karbarien eressia)
- ur edo arno apur bat: bai et' eſca hur, edo arno / apur baten ahalmena (Lavr karbarien eressia)
- erramu-boneta: Halacoz hic, Salguis, Eſcaldun Poeta, / burura behar duc erramu-boneta (Salgvis Iavn, Paveco)
- hilarantz: Arrain iaun, Suberoaco Iuge senaren Ilhartiza (VII F. Michel)
- haur-hazi: Arrain, Muſen haur-hacia, / haur, non dazan ehorzia (VII, F. Michel)
- saldoa maitari⁵⁴: aldis bi beharriac / churi miragarriac, / saldoa maitariri / gorheritan iarriac (XIII)

⁵⁰ Bigarren osagaia zein den oso garbi ikusten ez dudana, baina Oihenarten itzulpenaren arabera, 'étançon de bois', menpekotasunezko izen elkartutzat har daitekeena. P. Mugicak, *Diccionario Castellano-Vasco*, 1973, esaterako, 'puntal, étançon' zurkaitz itzultzen du.

⁵¹ Lehenengo osagaia berez galde-perpaua den neurrian berezia dena. Ikus halakoetarako M. Azkarate, *Hitz Elkartuak Euskaraz*, Donostia, Mundaiz, 1990, 373. eta hurrengoak.

⁵² Lafon, «Traduction...»: 'comme des chasseurs d'oiseaux'

⁵³ Lafon, «Notes...»: «Note, en marge: «Epitaphe».

⁵⁴ Aurrerago ikusiko dugun *berri erruna* bezalaxe, kontrako hurrenkeran dagoela esan daitekeena. *Maitari saldoa* da esperoko genukeena; Lafonek ere hala balitz bezala itzultzen du «à la foule des amants» («Traduction...»).

Menpekotasunezkoak: Sintetikoak⁵⁵

- begi-hongarri: xorhi, begui-hontgarri, / hala hala muturra (XIII) ‘Agreeable aux yeux. On dit pareillement *gogohontgarri*, pour dire, agreeable à l’esprit’ (O.)
- itots-emaiten: eguiten nic eguin-beharrac / berac harzen golde-nabarrac, / bera iarten itots-emaiten, / ber’ ereiten, ber’ ogui epaiten, et’ oro berac lant-ahala / lanzen, isan balis besala, / es aitoralau’, et’ emaste, / ban’ esein nekasale gaste (Ezkontidearen hil-kexua)
- ogi-epaiten: eguiten nic eguin-beharrac / berac harzen golde-nabarrac, / bera iarten itots-emaiten, / ber’ ereiten, ber’ ogui epaiten, et’ oro berac lant-ahala / lanzen, isan balis besala, / es aitoralau’, et’ emaste, / ban’ esein nekasale gaste (Ezkontidearen hil-kexua)
- ohoinkeria-egile: esisal’ ohaidecari, / es’ ohoinkeri’ eguile, / es guesurreasco iaquile (Iaincoasco nevtizac)
- aragi-jatez: bait’ elic’ aragui iates / orsilare larumbates (Elisaren manüac)
- euskara kobla honzale: arguitaratu’ tut ilhumbeti, / et’ ateraric herrazeti / guretu, et’ eman hec Euskara cobla honsalen efcuetara (Ezkontidearen hil-kexua)
- gaitz-beha: hura galdus guero sertaco / hemen, ala gaiz-beha nago? (Ezkontidearen hil-kexua)
- kobla edo kantore eske: bad’ es nehor niri obororic / (estudan guero eguin gogoric) / eske iar cobl’ edo kantore, / baici nigar eta deitore (Ezkontidearen hil-kexua)
- nigar eta deitore eske: bad’ es nehor niri obororic / (estudan guero eguin gogoric) / eske iar cobl’ edo kantore, / baici nigar eta deitore (Ezkontidearen hil-kexua)

Menpekotasunezkoak: Aditzoina + I

- neurtitz: Oihenarten gastaroa neurthizetan (titulua) ‘Vers, de *Neurtu hiz*, mots mefurez’ (O.)
- jin-kongita: iin-congita / gaüan behin sugana (II)
- gorde-leku: iin, eta noura, / gorde-lekura, / eta hi han bat aquidan (III)
- gal-kexu: Maitenaren gal-kexva (VI)
- maita-sari: et’ ene bihoz gaxoac / higanic, maita-sari, / herscailu ordari, / sitin tragasa-xiloac (IX)
- hilpenan⁵⁶: leihoti iausis, ohoin’ iduri, / hilpenan behar dut izuri (V)

⁵⁵ Hitz elkartu sintetiko guztiak, izen, izenondo edo aditzondo kategoriako izan, batera eman ditut hemen. Ikus bereziki, Euskaltzaindia: *Hitz-Elkarketa*/3, Bilbo, 1991, «Elkarte sintetikoak» kapitulua.

⁵⁶ Lafon: «*Hilpena* ne figure pas dans les dictionnaires: “souffrance, chagrin de mort” (“Notes...”»).

- hil-min: halas gaisquize hunetan / nun alabain esarri, / dolu egingarri, /huna niagon hil minetan (XI)
- bortxa-ahala: esta, maitefco gausetan, / haurren borx'ahalic hetan (VI)
- zerbitze-ahal: burutic oinsolala, / berreguin den besala, / dohainetan neduque / haren serbiz' ahala (XIII)
- dohainetan neduque / haren serbiz' ahala (XIII)
- maita-sari: ban' ezar' afqui gaiz, darizat, / gaisqui horren eguiteco; / galbidera, maita sarizat, / maite saituen' egosteco (XV)
- erakuts-gogo: iauqui disut, et' ihefari / dema, hara, laurherroan: / araus, sein eder laftercari / den suri eracutf-gogoan (XV)
- hil-kexu: escontidearen hil-kexua
- ilhots: bertanco ilhots havr gastaroan eguina es isanagati, eritfi dut ezaoqueela hemen gaisqui (Escontidearen hil-kexua) 'Complainte ou regret sur la mort de quelqu'un' (O.).
- jasan-egin⁵⁷: nol' enainte ia fan-esines, / eta foinac ihef eguines, / buruspico edo larrapoca / eroric, oro porroca? (Ezkontidearen hil-kexua)
- lant ahala⁵⁸: eguiten nic eguin-beharrac / berac harzen golde-nabarrac, / bera iarten itots-emaiten, / ber' ereiten, ber' ogui epaiten, et' oro berac lant-ahala / lanzen, isan balis besala, / es aitoralau', et' emaste, / ban' esein nekasale gaste (Ezkontidearen hil-kexua)
- erdi-mugan: erdi-mugan ohazera / Betlemera / ioan sedin Iosepequi (Eguberri-koplak)
- iin-herotfa: Guero berzen, vrrundanic, / iin-herotfa hautemanic (Lavr karbarien erezsia)
- hil-bederazurruna: vrhent-beta / hil-bederazurruna, / Iaincoari efkerren emaiten / iragaiten / situen gau' et' eguna (Eguberri-koplak)
- urhent-peitu⁵⁹: Ban' are dutenec beteguinsarretan. / Esarten lan hura guehiago dute, / Esenes ecaic vziten balute, / Ed' vrhent-peituric sembait erezetan (Salgis Iavn, Paveco..., F. Michel)
- ora-gau: Ora gavan laur karbari / karban hanche siren ari (Lavr karbarien erezsia, F. Michel)⁶⁰

⁵⁷ Oro har izenondo balioko egitura izan arren hemen izen balioan ageri zaiguna, Lafonen itzulpenak ere erakusten duenez: «dans l'impossibilité de les porter» («Traduction...»).

⁵⁸ Zalantzas beterik, erlatibo laburtuen mugan legokeelako, baina izentzat hartu dudana, *ahal* izena denez.

⁵⁹ Lafonek honakoa eranstean du: «Note, en marge: "Imparfait" ("Notes...")»

⁶⁰ Lafonek ohar luzea dakar hitz hau dela eta, *ora* aditzointzat hartzearen alde agertzen delarik bera: «Archu traduit: "Voilà qu'une nuit"». Mais cette traduction est certainement inexacte. *Ora* n'est pas *horra*. De plus, *ora-gauan*, dans l'exemplaire de Bayonne, est imprimé en majuscules, comme le premier mot de chaque poème, et avec un trait d'union. Il s'agit donc d'un mot composé. Ce mot ne figure dans aucun dictionnaire. Quel peut être son premier élément? Ce ne peut être le mot qui signifie «chien» qui est chez Oihenart (prov. 250) *hor*. L'a de *ora* serait difficile à expliquer. De plus, que signifierait l'expression «la nuit du chien»? *Ora* ou *orba*, comme premier terme de composé, peut représenter le substantif *or(h)e* «pâte», avec le changement bien connu de *-e* en *-a*; il peut être aussi le radical du verbe qui signifie «pétrir une pâte ou de l'argile, faire du mortier, triturer, gâcher». *Ora-*

Alborakuntza elkarteak

- anderauren: edo anderauren beguitartea, / picot' orbaines net bethea (V)
 nigar-heraki: kexeri, deitore, nigar-heraquiac, / hec ene barafcal, hec auhal-
 iaquiac (VI)
 izen gaizto: Ceren hic hil banuquen, / aipatu duquen / hir isen', isen gaixtotan
 (IX)⁶¹
 Jaincoazun: eta berzeric sinhetsac / Iaincoric es Iaincoaisunic / esin datequiela
 hounic (Iaincoasco nevtizac) 'Dieu feint, Idole' (O.)
 Eguberri: Eguberri-coplac
 hergora: ensunic (hergoretan / bu gloria Iainco honac, / bu guisonac / bakea
 leihorretan) (Eguberri-koplak)
 jaun gehien: hirurac herri handien / iaur-gehien / sein ber' aldirietan (Eguberri-
 koplak)
 hitz neurtu: David, Erregue preftüac / hiz neurtutan gaus' emanac / cantalotjes
 serrazanac (Vexilla Regis)
 mihiskando: mihiscando oihal lodis / abel odis / ohacoa seguion (Eguberri-
 koplak) 'Petit linceul' (O.)
 nescasso: Nescaffobat amataco, / Galileaco / Nasareten hasia (Eguberri-coplac)
 'Vierge, pucelle, de nefca offso, qui veut dire, vne fille entiere' (O.)
 Izenondoak: Bahuvrihiak burzoro: net bilaisi / balis baisi / sensus edo bursoro
 (II)
 ugatz gogor: vgaz gogor, lar-churi, / leunes balous' iduri (XIII)
 lar(ru)-xuri: vgaz gogor, lar-churi, / leunes balous' iduri (XIII)
 punta-zorrotz: seintan gaisk' izatequiric, / eta sauris ihiequiric, / lansa-sihite
 garrazas, / punta-sorroz, aho-lazas (Vexilla Regis)
 aho-latz: seintan gaisk' izatequiric, / eta sauris ihiequiric, / lansa-sihite garrazas,
 / punta-sorroz, aho-lazas (Vexilla Regis)
 buru zakarzu: ainsiti, ederric gaiz dena, dusu / berhala, nol efné ulusu /
 denean, edo sagarra harsu / haur ederra buru sakarsu (V)⁶²

Partizipioa + *berri*

- erdi berria: seinec erdi berriari, / gois-ascari / lakioan anhoa (Eguberri-koplak)
 berri erruna⁶³: efcua xuri, nola / arrause berri erruna (XII)

---

gau peut signifier «nuit où l'on pétrit, nuitdu pétrissage, nuit où l'on triture». Est-ce la nuit où l'on pétrit pour faire le pain? N'est-ce pas nommée. Mais les dictionnaires traduisent *karbari* par «broyeuse de lin» et *karba* par «broie pour nettoyer le lin». Il faudrait connaître la technique du broyage du lin au Pays basque...» («Notes...»).

⁶¹ Lafonek hala interpretatzen du: «*Izen gaixto* "surnom, sobriquet"» (Lhande). Le poète veut dire que le nom de cette personne deviendra un surnom évoquant la méchanceté» («Notes...»).

⁶² Hona zer dioen Lafonek «Oharretan»: «*bur sakarsu* a la valeur d'un adjectif composé qui sert d'attribut à *haur ederra*; suppléer *denean*.

⁶³ Lehen esan bezala bitxi egiten dena hurrenkera horretan.

Aditzak

- gogoeritu⁶⁴: han, ni nigarzu / icuffis, harc su / gogoerizen espasitu (IV)
 hotz-harritu: eci bihoza, su beti hala / icuffis guibel saustadala, / hozarrituric
 orai hil-hila, / hoboro nitan etabila (V)
 hatsartu: em'ibilis, eme hatsartus (V)
 hats hantu: net hatshanturic, sur' oh'ondora / banatorra... (V)
 hitzeraduki⁶⁵: horic iaquinic suc guertuqui, / ezinaten hizerraduki / harzas
 berz' art' iduquitera, / vzi gabe hilzera? (Ezkontidearen hil-kexua) 'Obligé
 enuers quelqu'un, ou qui est tenu de faire quelque chose' (O.)
 hobetsi: Herris campoan nenbilano, / berzen koeitac, neureac bano, hobetfis,
 heier iarraiquiten, / harc saustan neureac eguiten (Escontidearen hil-kexua)
 iauretsi: Iaincotan bat huf iauret'fac (Iaincoasco nevtizac) (bestela baditu
 normalak: onetsi, gaitzetsi, etab.) 'Iaureftea, SM. Reconnoistre quelqu'un
 pour Seigneur, le reuerer, luy faire hommage' (O.)
 galet'fi: kexa sedin (aleguia) / egon sela galet'firic (Lavr karbarien eressia)
 sabel-lurreratu: bertaric nusu icuffico, / hut'fas vrriquituric, / cur aurkian
 belhaurico, / sabel-lurreraturic (II, F. Michel)
 pausu eman: Harc, erian nol' eheinazen, / sendoan er', ene gueinhazen /
 saquien, bait' are pausu emaiten (Escontidearen hil-kexua)
 guibel eman: Nangoenean noispait udalen, / andreac, suen alhor sabalen, /
 nihaurenac guibel-emanic, / et' eguin-gabes hetan lanic, / ikusten nituel
 esteialzen (Escontidearen hil-kexua)
 ihes egin: nol' enainte ia'fan-esines, / eta foinac ihes eguines, / buruspico edo
 larrapoca / eroriric, oro porroca? (Ezkontidearen hil-kexua)

Aditzondoa

bat-ihesi⁶⁶: izulzean, Herodei / bat-ihesi, / bide berri daroate (Eguberri-koplak)

Bikoiztapenak (Amreditak)

- hil-hila: eci bihoza, su beti hala / icuffis guibel saustadala, / hozarrituric orai
 hil-hila, / hoboro nitan etabila (V)
 bi-biak: non bait, bi-biac, helzen baguira / su beti lehiatu sira (V)
 samur-samurra: bertaric nola, samur-samurra, / belar hori simur-simurra, / vzi
 sizadan manus baizausat (V)

⁶⁴ Lafonen oharrak bi modutara ulertzeko bide ematen duela uste dut: *gogo* + *eritu*, nahiz *gogoeri* + *tu* «*Gogoerizen* ne figure dans aucun dictionnaire. La deuxième partie du mot doit être l'abstrait verbal correspondant au participe *eritu* «devenu (ou rendu) malade». *Gogoeri*, qui ne figure dans aucun dictionnaire, est formé comme *gogobera* «clément», *gogoilun* «triste», et signifie «malade de l'esprit, du coeur»; *gogoeritu* veut donc dire «rendre malade moralement»; *eri* peut, d'ailleurs, signifier «triste» («Notes...»).

⁶⁵ Berez *-ra-* arazlea izan arren, egiaz balio kausatiborik ez duena, *zintaten* laguntzaile iragangaitzak erakusten duenez.

⁶⁶ Ikus hitz elkartu honetaz hasierako kontsiderazioetan esan duguna.

zimur-zimurra: bertaric nola, samur-samurra, / belar hori simur-simurra, / vzi
sizadan manus baizausat (V)

berez-bereza: kauffit ahal banesa / nonbait berhes-berhesa (X)

zin zinez: nois ere bai-nais hausas orhizen, / sin sines, banis hil-nahizen (V)

HOTS-ALDAKETAK

Aurreko orrietan ikusi ditugun hitz elkartu eta eratorriak ezin dira erabat esplikatu hots-aldaketak aztertu gabe. Lexiko-sorkuntzan gertatzen diren aldaketok, horrenbeste hizpide eman digutenak, Mitxelenaren *Fonética Histórica Vasca* lanean aurkituko ditugu atalka bildurik. Oihenarti dagokionez ondokoak ditugu hots-aldaketa nagusiak:

1. Osagaia lehen silabakoa izanik, *-i* / *-u* amaierakoa denean, batetik ekialdeko euskalkien berezitasun dena ageri da, hau da, *-u* → ∅ bilakatzekoa, nahiz bestelakorik ere *-u* gordetzen duenik, alegia— ez den falta. *-i* → *-ø* erakusten duten adibideei dagokienez, batzuk —*artizar edo artzain*— erabat hedatuak dira; beste batzuek, ostera, Oihenartek berak eginak dirudite. Horrela, *itzain* ezagunaren ondoan *itots* poema hauetan bakarrik ageri da *Orotariko Euskal Hiztegiaren* corpusean. Modu berean, *behi-zain* da literaturan hedatuena (Urtek, esaterako, *behiçáña*) edo *goritu*. Azkenik, azpimarraztekoa iruditzen zait Oihenartek darabilen *herratze* baztertuz *atzerri* izatea nagusitu dena *erbeste*-ren ondoan.

1a. larru → lar-xuri
buru → burzoro

poru → poruzu
buru → buru-zakarzu
kisu → kisu-labe
judu → judu-errege

1b. idi → it- (itots-emaiten)
argi → art- (artizar)
lohi → lohadar
herri → her- (hergora, herratze)
behi → betzain
ardi → artzain
handi → hantu
gori → gortu

ogi → ogi-epaiten
begi → begi-zilo,
begihontgarri → begi-bazter
bizi → bizi-lagun
xori → xori-ihiztari

2. Bi silabakoa izanik, *-e* / *-o* amaierakoa denean, berriz, badirudi *-e* / *-o* → *-a* aldaketaren adibide mordoskaren ondoan, kontrakoak ere ez dira falta. Behar bada hots-aldaketak direla eta, mereziko luke oro har eratorpenean eta hitz-elkarketan gertatzen direla esateaz gain, piska bat zehazkiago aztertzea hitz eratorrietan joera handiagoa dagoen ala ez aldaketa hauetarako (aditz eratorrien kasuan, esaterako, nabarmen samarra dirudi: *ohoratu, bezatu, luzatu...* / *luzekara, bermetarzun...*).

- 2a. ohe → ohaidekari, ohako   elhe → elhe-sari
orde → ordari   bide → bide-zelatari
maite → maitari   gorde → gorde-leku
gorde → gordailu   luze → luzekara
heze → hezagarri   berme → bermetarzun
ohore → ohoratu
luze → luzamendu
ile → ilagin
ospe → ospazu
- 2b. gaizto → gaixtagin   gogo → gogoeritu
orsto → orstatu   orsto → orsto-adar
beso → besapeko   erho → erhogoa
zulo → zulatu   aho → aho-latz
sendo → sendatu
gogo → gogara
gizon → gizatarzun
3. Bi silabatik gorako osagaiekin, azkenik, azken bokala galtzen duten adibideak eta gordetzen dutenak nahiko parekatuak daudela iruditzen zaigu. Ohargarria da, halere, (h)aratsu izenondoa, *haragitsu* hedatuagoaren ondoan (Urtek, eșaterako, *haraguitoqui* dakar).
haragi → (h)aratzu, baina (h)aragitu, (h)aragi-jatez
burdina → burdin-aitz   Errege-grana
barazkari → barazkal   igande-egun
afari → afal   ohaide → ohaidekari
kantari → kantalots   onbide → onbidetsu
abere → abel-hodi   gurutze-misterio
hilarri → ilhartitz   adiskide → adiskidetu
mihize → mihizkando
4. Kontsonante-aldaketei dagokienez, azken bokala erori ondoko herskarien (-g → -t) edo dardarkarien (-r → -l) aldaketez gain, aipatzekoa da bokal-erortzeari loturik ez dagoen -n → -r aldaketa, *jauretsi* edo *aitoralaba* izenetan ageri dena.
- Beraz, hots-aldaketei dagokienez ere, jokabide bikoitza ikusten dugu Oihenartengan: badirudi berak sortutako hitzetan baduela hots-aldaketak egiteko joera (*ilagin, kantalots edo ilhartitz*); ez beti dena den, *errege-grana* izenak erakusten digun bezala. Hitzak euskararen ondarekoak direnean, aldiz, eta batez ere hitz elkartuen kasuan, ez dirudi hainbestearainoko joerarik duenik aldaketetarako: *judu-errege, xori-ibiztari, gurutze-misterio*... Azken batean euskal testuetan oro har aurkitzen dugun jokabide bera erakusten du Oihenartek ere, nahiz autore batzuk ausartagoak izan hots-aldaketak egitean.

Orain arte esanak labur bilduz, eta Oihenarten lexiko-sorkuntzaz balorazioen bat egitekotan, Mitxelena-ren hitzok adierazten dute ezin hobeto Zuberoako idazlearen jokabidea:

«Oihenart garbizalea genuen. Aita Olabide gogorazten digula esango nuke, naiz itzei dagokionez, naiz ain gogoko zituen adizki sintetikoiei. Auetatik batzu [...] berak asmatu ote zituelako susmoa ere zabaldu da. Alaber itzak: *neurthitz, ilhartitz, ilhots, hamarkuna, hamalaurkuna...* Jakiña, Kimika atzeratuxea egoki artean eta ezin atera bere gaiak gaurkoek bezain uts, garbi eta aratz, batere — ustez beintzat— erdal-kutsurik eta gandurik ere gabe. Etzuen orrenbestekorik nai ere noski, ikusiz eta ikasiz eskarmenturik aski bai baitzuen oraingo zenbaiten antzera bide ortatik abiatzeko. Baiña ordukoek ez bezalako arretaz jasotzen zituen itz zaarrak, gutxi erabilliak, eta maiteago zituen beti euskerak berezko dituenak. Oartzen zen, nonbait, bere kideak geienetan ez bezala, eztuela aski izkuntza batek itzak, bearra sortu-ala, ingurukoetatik artzea, eta ernal-iturria agortu-ala, izkuntza bera ere agortuz doala»⁶⁷

---

⁶⁷ «Arnaut Oihenart», *BAP IX*, 1953, 445-463. or.

OIHENARTEN NEURTITZETAKO ADIZTEGIA

Patxi ALTUNA

1. Sarrera

Oihenarten neurtitzetan barrena bidaldirik luzeenak egin zituen eta besteri egiten laguntzeko estratak gehiena zelaitu eta lautu zituen Lafon izan zen, dudarik gabe. Bere lehenbiziko *Le système du Verbe basque au xvie siècle* deritzan liburua —nahiz Oihenart eta bere obra hortik landan gelditu— eta berariaz geroko lan *Traduction française des poésies d'Oihenart* izenekoa eta ondoko *Notes pour une édition critique et une traduction française des poésies d'Oihenart* delakoa, azken biok ASJU-n 1955ean argitaratuak, ez dituzte geroko ikerlarien lanek hain gainditu, non ez dituen batek oraindik ere kontsultatu behar, edozein pasarte ilun edo dudamudazkotan behaztopatzen denean. Ongi merezia du Lafonek Oihenarten mendeurren honetan bere merezimendu handien ezagutzea eta bestek ere egingo dion arren, harenari neure xume eta xotil hau eratzeki nahi diot.

Oihenartez aritzean aipamen berezia bigarren lekuan Txillardegiri zor zaio. Hau 1971an, halako filologiako lanak gure artean oso jende gutxik egiten zituen garaian, bere liburua, *Atsotitzak eta Neurtitzak. Oihenarte, 1592-1675*, argitara ematera ausartu zen. Lan heltarinxea beharbada, baina txalogarria zernahi gisaz, garai hartan eta ofiziozko ez zen batek egina izateko aski ederra baita, fonetikazko eta grafiazko zenbait arazotan izan ezik.

Grafia aipatu dugunez gero, halere, nahitaez esan behar harrigarria dela bai *Atsotitzei* baieta *Neurtitzei* Oihenartek hasieran ezarri zien hitzaurretxo bana Txillardegiren edizioan ez agertzea, nahiz dakidan ez ziotela asko lagunduko grafia arazoak konpontzen, zeren bigarrean ez baitzuen Oihenartek bere grafia sistemaz tutik ere esan, eta lehenean, berriz, arazorik handienak sortzen dituzten *s* eta *z* grafemei buruz zerbait bai, baina horien balio fonetikoa ezagutzen eta gero gaurko grafiara aldatzen lagunduko zigunik deus ez.

Gehiago esango nuke, badirudi bi hitzaurre horietatik lehenean Oihenartek bi grafema horiei buruz dioena ez duela Neurtitzetako grafian osoro betetzen,

adibidez *ts* dena z idatziko duela, «comme en ce mot Azo, vieux ou vieille, lequel il faut prononcer tout ainsi que s'il estoit escrit *Atso*». Hirugarren neurtitzean, esate baterako, *Itsu hutsa* irakurtzen dugu. Dena den, urteotan Oihenarten *Neurtitzak* eskolan aztertu ditugunok Txilardegiren liburuaz ere baliatu behar izan dugu noraezean.

Damurik ez dago eginik, nik dakidala, Oihenartek bere *Neurtitzetan* darabilen grafia sistemaren ikerketarik, baina badira eta baziren bestelako bizpahiru zantzu ikasteko zein zen grafema horien balio zuzena, edo gutxienez pentsatzen galarazteko *s* nahiz z bere baitan duten hainbeste hitz harengan «oker»(?) agertzen direnean, inprimategiko hutsegiteak zirenik: «Oihenarte-ren fonetika errespetatzen saiatu naiz, 1657-ko edizioan huts asko izanik beti erraza ez bait da!», irakurtzen dugu haren liburuaren hitzaurrean, eta lehen Neurtitzean agertzen diren *adiskidezeco* eta *pensazes* direla eta, «Hutsa da, ene ustez» diosku batean eta «Hutsa, nik uste» bestean.

1657ko edizioan huts asko? Eta Lafon ohartu ez? Eta hutsak zuzendu ez, edo salatu ez, non edo non? Schuchardt-ek Etxepareren edizioaz halako zerbait idatzi zuelako, irmoki atera zitzaion kontra. Gainera hala izanez gero, huts guztiak ia beti —hunetatik laurogeitamar baino gehiagotan bederen— *s* eta z grafemetan gertatu, eta besteetan hain gutxitan? Are gehiago, horrelako grafia «oker» direlakoak ez ditu Oihenartek bere neurtitzetan bakarrik erabiltzen, besteren bertsoak beretzen dituenean ere modu berean aldatzen du bertso haietako grafia eta bere gisara moldatzen. Adibidez Etxepareren distiko

Vztaçu hurrancera amore mayte
Oray particeco damu guinate (X,1)

hartako hitzak, bere baitan xixtukaria dutenak, honela aldatzen ditu bere *Notitia*-ren bigarren edizioan: *Ustasu, hurrezera, partizeco*. Eta gauza bera egiten du *L'Art Poétique Basque*-n, Etxepare beraren lehen kantuko lehen lau bertsoak aldatzerakoan, non haren -z duten hiru hitzak honela ematen baititu: *memorias, vorondates, endelguias*. Beraz ezin uka bazirela zenbait arrazoi gutxienez susmoa pizteko, «oker» zirelako *s,z* haiek ez ote ziren Oihenarten grafia sistema bereziaren zantzuak eta ez inongo edo inoren hutsegiteak. Hutsegiteetan hor bezalako —ez guztizko, egia esan— betibat-tasun eta erregulartasunik ez da gertatu ohi.

Bada azkenik, eta orduan ere bazen, beste iturri bat Oihenarten Neurtitzen grafiari igertzeko: Mitxelenaren artikulua *Arnaut Oihenart* deritzana. Ez zen jatorriz artikulua gisa sortu; hitzaldi bat egin zuen Gipuzkoako Diputazioan eta gero BRSVAP-en argitaratu 1953an, 9. zb., 445-463 or. (Diodan hemen behin, gero gehiagotan esaten ibili gabe, aldizkari horretako testuari nagokiokoeela txosten honetan Mitxelenaren hitzaldi hau aipatuko dudan oro). Beraz beste bien ondotik hirugarren lekuan aipatzen dudan arren, denborari gagozkiola lehen lekua eman beharko niokeen Mitxelenarenari neure lan honetan, zeren hor goian aipaturiko lanetatik Lafonen *Système* bakarrik —Oihenartekin zeri-

kusirik txikiena duena, hain zuzen— baita lehenagokoa, eta Mitxelena ezin baliatu izan baitzen bere hitzaldirako, ondorengoak bezala, Lafonen lanez.

Ez da ordea berez —eta jendaurrean eginiko hitzaldia izan zela jakinik, ezin izan zitekeen— filologiako lana beste biena bezala, eta horregatik utzi dut azkenerako. Badu haatik beste biek ez duten zerbait: *s*, *z* grafema horietaz hitz erditxo bat egiten digu, guk nahi baino gutxiago damurik. Batetik honako hau dio 12. oin-oharrean: «*Naducasu (na(d)ukazu*, alegia)...» eta ohar berean: «...*kaisu*, hau da *kaizu*...», huts konturik ezertarako aipatu gabe. Aurreraxeago beste hau 14. oin-oharrean: «Grafia gaurko gisan aldatu dut bai Oihenarten hitzak, bai beste zaharren batenak aipatzean. Oihenartenetan ez da beti erraz, ez baitzizkioten bere lanak nahi bezala argitara. Zenbait interpretazio sartu behar izan dut, baina ez gehiegi, oker ez banago».

Jakin gabe gelditzen gara, halaz eta guztiz ere, liburuko hutsegiteak asko ala gutxi diren eta, batez ere, horietatik zenbat diren gure *s*, *z* grafemei behatzen zaizkienak eta zenbat, Oihenarten orduko grafia desberdina izateagatik, eta ez bestegatik, Mitxelenak «gaurko gisan aldatu», ez zuzendu, behar izan zituenak. Nahi bezala argitara ez zizkiotela esateak argitasun gutxi ematen digu, izan ere. Zer bai eta zer ez?

Badugu horratik beste froga bat, bakoitzak eman nahiko dion pisukoa, Oihenartengandik beragandik jalkia, halako errakuntzak gutxi direla sinestera lerrarazten gaituena, ene ustez. Hona hemen. Jakina da hark bere liburuari azkenean hutsegiteen zerrendatxo bat berretu ziola. Orain bada, bederatzi makur bildu zituen eta horietatik bat ere ez dagokie gure grafema dontsuei. Okerrak ez ziren seinale!

Eta Mitxelenarengana berriz itzulirik, diodan berez filologiako lana ez zena halakoa bilakatu zela, hitzaldian barrena irakurri baizik egin ez zituen Oihenarten ehun bertso baino gehiago gero argitaratzerakoan, haien «grafía gaurko gisan aldatu» nahirik, «zenbait interpretazio, ez gehiegi, sartu behar izan» zuelako. Ez da burua gehiegi nekatu behar ikasteko zenbat eta zein interpretazio sartu behar izan zituen Oihenarten hitzen grafía gaurkotzeko; aski da biena elkarrekin berdintzea eta azterketa horrek erakusten digu garbiro zein ziren haren ustez sistema horren ildo nagusiak eta zein hark hartarako sarturiko interpretazioak.

Interpretazioetako bat inongo dudarik gabe hau da: Oihenarten *s* bitarikoa dela eta gure *s*-ren ordaina bezala gure *z*-rena ere izan daitekeela, noiz eta non, eta bi fonemetarako grafema beraz baliatzen delarik poeta, gure esku gelditzen dela igertzea noiz den bata eta noiz bestea. Hala XIV. neurtitzeko *escuta*, *sudurra*, *sendi*, *subharturic* bere hartan utziko ditu Mitxelenak, baina hor bereko *bates*, *lastanac*, *sapatuoric*, *nesan* aldatu eta *z* batez idatzirik emango, hauek ere Oihenartek *s* batez idatzi arren gure *z*-*z* ahoskatzen zituelakoan.

Bigarren interpretazioa beste honek dirudi. Hor ditugu batetik *baninz*, *banenza*, *enzunak*, *honzalen*, *iakinzu*, (Etxepareren *zenzuz*), *dawnzanac*, *beteginzarretan*, *-n*-ren ondoan guztiek Oihenartengan *s* dutelarik, Mitxelenak *z* batez aldaturik. Aldiz bestetik, gorago aipaturiko Etxepareren distikoko *hurrancera* hura, han esan bezala, Oihenartek *hurrenzera* idatzirik eta Mitxelenak 13. oinoharrean hori bera *hurrantzera* aldaturik eman diguna. Orain bada, horrek bi gauza esan nahi du: bat, Mitxelenak Oihenarten *-n*-ren ondoko xixtukarien artean bi grafia, eta funtsean bi balio fonetiko, desberdin aitortzen dituela: *hurrantzera* bezala aditz-izen direnena, afrikaria, eta aurreko multzo hartako *baninz* eta abar bezala, ez direnena, frikaria. Hori bat. Bi, horrenbestez Oihenart arras hastantzen dela Leizarragaren usariotik, honentzat *-n-* guztien ondoko xixtukaria beti frikaria baita. Hori dela eta, Mitxelenaren aldaketa batek bakarrik harritzen gaitu: *mintzatzen* traskribatu du, ez *minzatzen*, Oihenartek *minsazen* idatzi zuena (ikus 3. neurtitza, 3. ahapaldia). Ez ote Mitxelenari berari inprimategian egin zioten hutsa?

Hona azkenik beste interpretazioa, hiru bakarrik aipatzeko: Mitxelenak Oihenarten *z* guziak gaurko *tz*-ren pareko jo ditu, bai eta, ikusi dugun bezala, *n*-ren ondoko aditz-izenenak ere: *hurrancera* (Etxepare), *hurrenzera* (Oihenart), *hurrantzera* (Mitxelena), nahiz horretan, esan bezala, Leizarragaren legea urratzen duen. Eta bokal artekoak zer esanik ez: *serbizatu*, *herrazeti*, *ekaizac*, *surcaizac*, *ezizauste*, *aizitic*, *sizauste*, *baizarete*, *darizanac*, *serbizuti*, *izulzecotan* (Oihenarten 17. neurtitzekoak guziak), zeinen *z* guziak Mitxelenak *tz* aldatzen baititu: *zerbitzatu*, *herratzeti* eta abar. Halaber hitzaren bukaerakoak: XIV. neurtitzean Oihenartek *hoz*, Mitxelenak *hotz*; IX.ean hark *bihoz*, honek *bihotz*.

Ez dakit ez ote naizen neure xedetik urrunegi joan, agian bai, baina egingo nuke Oihenarten neurtitzak urte hauetan marruskatu behar izan ditugun guziok puntu honetan bat gatozela; alegia, ez dela erraz Oihenarten neurtitzez mintzatzea haren grafiari buruz bi hitz esan gabe. Eta —diodan apalki eta xumeki— beste puntu honetan ere bai, apika: bi hitz horiek Oihenarten grafiaren gainean, behar bezain klarki bederen, esan gabe zeudela.

Neure txosten honetan Neurtitzei buruz egin diren ikerlanak nahitaez aipatu behar nituen, gainera, aldez haien zordun naizela aitortzeko eta aldez nik gaur dakarkizuedan edonolako lantxo hau orain arte inork bururatu ez duela eta norbaitek egitea merezi zuela arrazoitzeko.

Egingabe utzi zuten eta niri egingarria iruditu zaidan azterketa hau da: Oihenarten neurtitzetan barrena agertzen diren adizki jokatu guziak bildu eta sailkatu. Helburu eta asmo honekin: Oihenarten hizkeraren —ez nahitaez zubereraren, ez baitzen zubereraz, zuberera soilaz bederen, baliatu— aditz sistema osoki ezagutzeko, Etxeparerena eta Leizarragarena iadanik ezagutzen ditugun bezala.

Lan hori Lafonek ez burutu izanak harritzen gaitu bereziki, ezen hor goian aipaturiko bere *Système* delakoaren osagarri bipila izan zitekeen, ez

baitugu uste liburu horretan agortua dagoenik euskara zaharreko adiztegi osoa, XVI. mendekoa bakarrik izan zuelarik ikergai; aitzitik zuzen onez uste dugu badela Oihenartengan han aurkitzen ez den adizki berririk. Horrez gain *Notes pour une édition critique...* izeneko artikulu baliosoa ere egina baitzeukan, lehen esan bezala, gutxi falta zuen guk gaur dakarguna berak lehenago, eta segurki hobeki, egiteko.

Falta zuen gutxi hori osatzera dator gure lan hau eta uste dugu egiteak merezi zuela. Adizki guziak bildurik eta kidea kideari alderaturik ikustean agertzen dira, izan ere, barreiaturik daudenean ikusten ez diren zenbait gauza. Hala nola, zein diren adizki beraren aldaki soilak, zenbaitetan beren artean aski desberdin diruditenak begiratu batera. Exenplu bat bakarrik aipatuko dut, familia bereko —erro bereko eta bakarreko— diruditen adizki batzuk aztertzuz eta bide batez Lafonek inon argitzen ez duen adizki ilunsko bat azalduz.

Hona elkarren antzeko diruditen adizki batzuen sorta:

1. *Eta hunqui-iin erran orde,*
Ari SIZAUSAT belsuri (XXVII)
2. *Nois ere bazen baiZIZAUZAT*
Bidean iragaitean (I)
3. *Eta iarzen SAUST erranes*
Estesaquesul' eman, es (XXIII)
4. Min' iragaiten
SAUTan artean
Nehorat ioaiten
SAUSKIDanean (XVI)
5. *Seren nic suri*
Emanic bahi
Bihoz', izuri
BaiZAUSKIT nahi (XVI)
6. Bihozac SAUTAN-cal ehaiten,
Hur' ene soberaren doizen
Iarriric, ari sen... (XVII)
7. *Harc SAUSTAN neureac eguiten (XVII)*
8. *Morroina beh' aurkinzetan*
BaiZAUTEN, aldarte betan (XXVI)
9. *Eci bihoza su beti hala*
Icussis guibel SAUSTADAla (V)
10. *Vzi sizadan manus baiZAUSAT*
Exequiterago enis ausat (V)

Horko adizki guziok *zau-* dute erroa; horretan ez da dudarik. Baina zer da *zau-*? Aditz erro bakarra al da ala aditz batek baino gehiagok izan dezakete erro hori? Azter ditzagun banaka adizki horiek:

1-5: Jakina da zubereraz adizki laguntzaile iragangaitzaren “nor-nori” formek ez dutela euskara batuan bezala aditz-oina “zai-”, baizik “zau-”. Hori horrela delarik eta bertsoaren zentzuari behaturik, garbi dago 1.ko SIZAUSAT (gaurko grafian *zitzauzat*) euskara batuko *zatzaizkit* baizik ez dela, osagai berdinez osatuak biak: alegia, *za(t)-*en ordez *zi(t)-*, “nor” morfematzat; *-zai-*gabe *-zau-*, aditz-errotzat, eta *-ki-* exkax duen *z* soila pluralgiletzat, baina silabatua eta *za* bilakatua. Horrenbestez aise onartuko da 2.ko *baiZIZAUZAT* ere (gaurko grafian *-zitzauzat*) gauza bera dela, nahiz honek azken silaban *-zat* dioen eta hark berriz *-sat* agiriko arrazoirik gabe.

Ikusi batera lanak ditu sinesteak 3.ko SAUST ere (gaurko grafian *zauzt*) euskara batuko *zatzaizkit*-en eta hainbestez aurreko 1.eko eta 2.eko *sizausat*-en kidea dela, baina hala da halere, nahiz pixka bat murriztua egon. Aurrekaldean *zi(t)-* galdu du, izan ere, eta erroaren ondoren *-z-* pluralgilea soilik ageri da, ez lehen bezala silabatua. Zer esanik ez, *saust* hori eta *saut* (ikus hurrengo 4.) bi direla Oihenartengan, azken hau “hura neri” delarik pluralgile gabea baita.

Ondoko beste bi pasarteetako adizkia ere, 4.ekoa eta 5.ekoa, SAUSQUIT-alegia, aurrekoen kidea dela sinesten errazago da, azken *saust* berbera baita, lehengo pluralgile *z-ri ki* ere erantsi eta beste gabe. Beraz 1.- 5. zenbakietan euskara batuko “*zatzaizkit*”-en hiru aldaera ditugu: gaurko grafiara aldaturik *zitzauzat*, *zauzt* eta *zauzkit* izango liratekeenak. Diogun bidenabar ez direla nahasi behar *sausquit* honekin Vgarren neurtitzeko *sasquio*, ez eta XVgarreneko *sasquit*, biok euskara batuko “zakizkio” eta “zakizkit”-en kide baitira, eta ez indikatiboak.

6-7: Beste erro batekoak dirudite, ostera, testu ingurua aztertuz gero, 6.ko eta 7.ko SAUTAN-ek eta SAUSTAN-ek. Batetik garbi dago adizki laguntzaileak direla, “ehaiten” eta “eguiten” aldamenean baitituzte, eta bestetik ergatiboaren presentziak —*bihozac* eta *harc*— salatzen du adizki horien iragankortasuna. Beraz ez da dudarik “nor-nori-nork” formak direla, lehenaldian noski; euskara batuko “zidan” eta “zizkidan”, alegia. Horien ondoan badaki halere Oihenartek forma osoagoa, *seraustan*, esaten (ikus Neurtitz berean, XVIIgarrenean, 80. lerroan).

8-10: Hona azkenik beste hirukote hau, bere baitan “-ri beha egon”, “-ri gibel egon” eta “-ri manuz egon” esapideak dituela dirudiena. Bestela esan, EGON-en *zago-* formatik sorturiko *zau-* dela dirudiena. Lehenbizikoan —8.an, alegia— “morroina haiei beha zagoten (atzo)” (ikus *dagotenari* XVI. neurtitzean), hau da, “beha zegokien”, irakurri beharko litzateke, antza denez. Bigarrenean, hots 9.an, “zu... ikusiz gibel zauztadala” horrek esan behar “zu neri gibel zauztadala” (<*zagoztadala*) izatea eskatzen duela. Hala izatekotan, euskara batuko *zagozkit*-en pareko izango litzateke horko “zauztat-” hori,

agian “neri” morfemari dohakion marka bikoiztua edo duelarik: alegia, *-ta-t-*; izan ere, *satost* (IV) ikusirik badirudi *sagost* > *saost* > *SAUST* (gaurko grafian *zauzt*) aski litzatekeela, beste *-ta-* ere txertatu gabe. Azkenean, 10.ean, bertsoaren zentzuak eskatzen du “zu neri manuz zauzat”, alegia, “zagozkit” bezala parafraseatzea. Horrenbestez aurrekoaren aldaera izango litzateke, datiboaren morfema bikoiztu gabe *-t* soilarekin, eta pluralgile *z* silabatuarekin. Beraz *zauztat* = *zauzat*.

Azterketa honek erakusten digu erro bereko ziruditen adizki guzti horiek itxuraz hala zirela, itxuraz bakarrik ordea, zeren itxura bereko erro baten atzean zinezko hiru erro baitzeuden izkutatuak.

Hauxe bakarrik esan nahi dut amaitzeko. Norbait harrituko da agian Neurtitzetako Adiztegia bakarrik osatu dudalako eta ez horietakoaz gainera Atsotitzetako. Arrazoia ximplea da, eta kasu honetan ez dut uste xinpletasunak arrazoia ahultzen duenik. Mundu guziak daki, Urkixok eta Mitxelenak aho batez irakatsi zutenetik, zenbait atsotitzek beste hizkuntzetatik Oihenartek euskaratuak diruditelat, bai, baina gehienak noraezean askoz lehenagokoak direla eta ez haren inkudean landuak, eta haietako adizkiak ez direla nahitaez Oihenarten hizkerakoak. Hezeak eta iharrak elkarrekin ez nahastearren utzi ditut bildu gabe Atsotitzetakoak.

II. LAGUNTZAILE IRAGANGAITZA

Oharra: Parentesi arteko zenbakiak zenbatgarren Neurtitza den adierazten du

II.1.	<i>NAIS</i> (4, 4, 4, 4, 8, 8, 12, 16, 16, 17, 17, 17)		
	naisela(6)	naisen(24)	naisenean(17)
	bainais(2,5,15,17,17,17)		banais(4,4)
	espanais(25)	enais(15)	enaisela(4)
	nis(1,1,3,8)	nisan(2,2,2,7,8,25)	nisano(15)
	nisanean(7)	nisala(7,23,27)	
	enis(5)	bainis(1)	
	espainis(17)	banis(5,8)	espanis(3,3)
	<i>AIS</i> (26)	aisela(11)	baihais(28)
	is(9)	isala(26)	isan(11) isana(26)
	baihis(3)	esisala(18)	
	<i>DA</i> (1, 1, 2, 4, 5, 5, 6, 6, 6, 8, 10, 11, 12, 12, 12, 13, 13, 13, 14, 15, 15, 17, 20, 22, 22, 22, 22, 24, 26)		
	bada(12,24,27)	deia(20)	badeia(14)
	den(7,10,10,13,13,15,15,17,24)		
	dena(1,5,11,13,13)	denari(5)	denes(2,15)
	denean(5)	dela(10,11,12,13,13)	delacos(15)
	baita(8,12,13,13,20,20,22,22,22,24,28)		
	esta(5,6,6,7,10,10,12,12,13,13,17,17,26)		

	ezta(8)	esten(2)	estena(11)	estenic(17)
	esteia(8)	estela(11,17)	espada(12,15,15,15)	
	GARA(26)	baguira(5)		
	SARA(20,20)	saren(4,20)	sarenean(27)	
	sarela(2,6)	basara(2)	ezara(15)	
	sira(5,23)	siren(2)	sirenzat(5)	eziren(15)
	<i>baiZARETE</i> (17)			
	DIRA(8,12,22)	baitira(13,17)	direla(26)	
	NISAUSUnean(7)			
	sait(14,17,17)	saita(8)		
	sautan(16)	ezautala(1)		
	sauca(12)			
	saust(23)	sizausat(27)	baizizauzat(1)	
	baizausquit(16)	saukidanean(16) ¹		
	sizauste(17)	ezizauste(17)		
	espaizauskote(17) ²			
	sauzat(1)	sauquin(1)	sausco(26)	
II.2.	SEN(17,17,20,26,26,26)			
	sen(17)	senaren(28,29)		
	cenagati(20)	baizen(21)		
	sela(26)	selacos(26)		
	ezinaten(17)			
	siren(20,26)	sirenean(26)		
	baizautan(17) ³			
	banins(2,2,13)			
	balis(2,17)	aylis(6)	es-aylis(6)	
	lisan(17)	elisan(4,4)		
	espasina(16)			
II.3.	NISATEalacos(25,25)			
	datequiela(18)	estateien(2)		
	sirate(5,14)	sirateen(16)		
	ninzatela(14) ⁴	lisate(13)		
	ninsatela(17) ⁵	satela(17)		
	sauque (o) (17)			
	sauquesuna (7) ⁶	bis(15) ⁷		
II.4.	eNADIN(16)	nadinean(3)		
	esadila(18)			
	dadin(16)			
	gaitesen(23)			
	siteen(2)			
	aquidan(3)			

OIHENARTEN NEURTITZETAKO ADIZTEGIA

	estaquiála(19)		
	ezasquidala(8) ⁸		
	adi(19)	akit(9)	
		bequic(21)	
		sasquit(15)	sasquio(5)
	<i>SEDIN</i> (20,20,20?,20,26,26,26,26)		basedin(20)
	sedina(13,22)		
	citen(26)	siten(20,20,26)	
		sitesen(20) ⁹	
		litesen(20)	
	sequion(20)	cequion(26)	sequien(20)
II.5.	sasquion(20) ¹⁰		
	<i>NAITE</i> (16)	naiteen(16)	naiteeno(16)
	daite(4,13,16)		
	saitesquiela(26)		
		naquidina(3)	
		daquidisula(24) ¹¹	
	<i>ENAINTE</i> (4,17)		
	ainte(9)		
	laite(10,20)	laiteenes(7)	
	ezindesque(4)	ezintesquea(26)	
		laquidita(13)	
		laquidisu(24) ¹²	
		enankidisun(15) ¹³	

III. LAGUNTZAILE IRAGANKORRA

III.1.	banun(9)	espanun(11)	nunala(11)
	<i>NAU</i> ena(21)	banau(13)	naien(7)
	enu(10)	enuela(8)	nuen(8,10)
	nusu(5,24)	nusula(24)	bainusu(5)
		banusu(25)	espanusu(5)
	nutenac(8)		
	nun(3,9,11,11)	esnun(3,3)	nusu(8) ¹⁴
	<i>AUT</i> (3)	uguna(22)	utena(22)
	<i>DUT</i> (1,5,7,8,13,15,17,17,21)		duta(1)
	estut(1,5,13)	badut(2)	baitut(8)
	baduta(2)	dudan(2,3,3,4,6,10,13)	
	dudana(2,8,27)	estudan(10,17)	
	dudala(13,25)	estudala(4,6)	
	estudalaric(4)		
			nausua(15)

	dinat(3,9,11)	estinat(3,26)		
	disut(6,15,25,25) ¹⁵			
	DUC(28,28)	estuna(11)		
	dun(9,11,26)	estun(9) ¹⁶		
	DU(6,10,12,12,12,13,13,13,14,14,17,20,22,27,29)			
	estu(13,15)	estuela(12)	duen(10,13)	
	duenaren(15)	diela(2)	duela(13)	duelatic(12)
	baitu(12,13,13,15,22)		espadu(5)	
	dici(27)	disu(7)	din(11) ¹⁷	
	DUGU(20,24)	espaitugu(25)	espadugu(26)	
	DUSU(5,5,15,20)	dusun(2)	badusu(5,15,23)	
	dusula(6)	estusu(6,7)	dusua(15) ¹⁸	
	estusuna(20)	espadusu(23)		
	DUSUEla(17)	dusuen(17)		
	DUTE(28)	duten(12,26)	dutenac(8,22)	
	dutenean(8)	dutenec(28)	baitute(28)	
	GAITUalacos(22)	baiquitu(4)		
	baSAITUT(16)	saitu(4,15)	saituena(15)	
	saitudan(25)	saitudanean(4)		
	situt(23)	espsaitu(4)		
	SAITUSTET(17)			
	DITUT(16,17,27)	baititut(17)		
	ditu(8,12)	(di)tusula(14)		
	estitusten(26)			
	sitin(9)	sitikeyuc(26) ¹⁹		
III.2.	NUEN(6,17,17)	bainuen(17)	nuenean(6)	
	baizuen(20)			
	baizenduen(20)			
	suten(20)			
	NITUEN(15)	nituela(17)		
	situen(20)			
	NINDUTENetaric(15)	nindisun(15) ²⁰		
	SINTIElaco(5) ²¹			
	baLU(13)	espalu(17)	balute(28)	luen(17)
	balitu(17)			
III.3.	DUQUETA(27) ²²	duquedala(17)		
	estuquet(17)			
	dukesulaco(5)			

	nuquen(9)	banuquen(9) ²³	
	baizituquet(2)	ezituqedala(7) ²⁴	
	duquen(9,9) ²⁵		
	<i>NUQUE</i> (13)	nuqueenas(9)	niquesi(5) ²⁶
	sinuque(5)		
	luque(6)		
	ninduquesula(2)		
	sintusqedala(17)		
	bu(20,20)	bute(28) ²⁷	
III.4.	<i>esTERAUTASU</i> (27)		
	derautasu(2)	derautasue(17)	darote(6)
	baderaucat(7)	baderauca(20)	deraucate(20)
	draucat(10)		
	derausudanean(4)		
	erautan(9)	sautan(17)	
		saustan(17)	
		seraustan(17) ²⁸	
III.5.	<i>DESAN</i> (15)	estesala(18)	dasano(24) ²⁹
	nesana(11)	nesanic(9)	
	espanesasu(16)	enesasula(14,24) ³⁰	
	saizadan(15)	sizadan(5,5)	
	saizan(15)	sizan(25)	
	<i>NENSAN</i> (13)	banensa(17)	
	nesan(14)	banesa(10)	
		albaihesa(19)	
		bailesa(10)	
	sesan(20,26,26,26)	cesana(26)	
		sesano(20)	
	ezesan(14)	baizesan(20)	
	guenzan(22)	guenzanzat(22)	
	banesasu(14) ³¹		
	seson(26)	sesen(20) ³²	
	<i>DESAQUET</i> (1)	estesaguesula(23)	
	enendesaque(27)		
	diroena(10)	siniro(25)	niroienes(7)
			siroen(26)
	sirosu(1) ³³		
	<i>NESAN</i> (11) ³⁴		
	nesasu(5,16)		
	esac(18)	/ ezac(18,19)	
	esasu(15,23)	/ izasu(24)	
		gaizac(22)	

IV. SINTETIKO IRAGANGAITZAK

EGON

nago(10,12,13,13,17,27)	nagoen(12)	nagoan(2)
banago(3)		
saudeen(2)	basau(8)	
beude(10)		
nangoenean(17)		
enendauque(2)	elauque(2) (35)	
ezaoqueela(17)		
nausun(24)	nausuno(23)	
dautano(23)	dagotenari(16)	
baizausat(5)	saustadala(5)	
baizauten(26) ³⁶		
segocola(22)		
niagon(11)	niagosu(1) ³⁷	

ERION

sariola(22)

ETORRI

banatorra(5)	
datorra(15)	datorrala(26)
betor(6,6)	
sato(15,15)	
satost(4)	
ezenhoske'(1) ³⁸	

ETXEKI

banaxeco(5)	
badaxen(11)	daxecone(20)

ETZAN

nazano(24)		
dazan(29)	baitaza(22)	
daunsanac(10)		
sazan(20)	sazanaren(20)	sazala(20)
saunzala(20) ³⁹		

*IAUGI*sindiaurisan(5)⁴⁰*IBILI*

nabila(12)	bainabila(4)	estabila(5)
sabilza(27)		
nenbilano(17)		
sebilela(22)		

JAITSI

badaitso(13)⁴¹

JARRAITU

narrain(3)

banarraisu(25)

darraic'(24)⁴²

JOAN

noa(16)

nohela(1)

banohaco(15)

doa(22)

goas(24)

soas(2)

doasala(26)

bihoa(15,20)

dohatalaric(4)

espadohate(10)

V. SINTETIKO IRAGANKORRAK

EDASI

bailedaske(15)

EDEKI

dedetesuna(20)⁴³

EDUKI

daducasu(27)

estaducasu(5,15,25)

naduca(10,14)

naducasu(4)

naducate(24)

bainenducan(17)

baizeducan(20)

seducana(22)

naduque(10)

neduque(13,13,13)⁴⁴

daduzanac(10)

eduzasu(24)

diaducan(3)⁴⁵

EGIN

neguisu(24)⁴⁶

eguisu(2,7,16)

egui(19)

/ eguisquic(22)

eguin(3)⁴⁷

espegui(16)⁴⁸

beguite(8)

badaguidasu(1,1,25)

baitaguidasu(1,1)

seguion(20)

seguin(26)

seguitela(20)

([^]IDI)

daidita(13)

badaidita(2)

daidisu(16)

badaidiela(15)

saidien(26)⁴⁹

EKARRI

espadacarsu(27)

dacastela(26)

EMAN

emadan(9)

dema(15)

emadasu(2)

demaiala(22)⁵⁰

(*IN—)

badidasu(5)

espadidan(9)⁵¹**ENTZUN**enansuna(20)⁵²**ERAKARRI**

naracarsuno(23)

deracarsque(20)

ERAKUTSI

deracutsunac(19)

deracustano(17)

eracutsu(15)

eracustasu(24)

deracusquegu(24)

ERAMAN

saramaza(15)

ERATZAN

baderaza(13)

EROAN

daroa(20)

daroate(20)

ETSI

baletsa(13)

ERRAN

baderragu(13)

derrakegu(13)

serrazanac(22)

esterrasquet(10)

nerraque(13)

EZAGUTU

estasagusua(15)

esagusu(20)

*IDI (ikus EGIN)

*ION

diosuna(20)

diostala(7)

diotso(20)

dioite(26)

dioitela(26)

siotsan(3)	siotsona(20) ⁵³	
siostela(22)		
bihotsa(13)		
bailihotsa(15)		
IGORRI		
nigorra(20)		
IHARDETSI		
sinhardetsana(26)		
IKUSI		
nacussun(4)		
dacussat(6,7,17)	baitacussu(4)	
icusquisu(7) ⁵⁴		
*IN— (ikus EMAN)		
IRAUN		
diraukedala(9)	dirauke(17)	
IRITZI		
darizat(15)	badariza(20)	
darizana(9)	darizanac(17)	
estarizozunari(6)		
leristan(13)		
IRUDI		
badiduri(10)	sirudien(13)	
JAKIN		
dakit(10)	daquit(24)	
estakit(7,10)	badaquit(17)	
espaitakit(16)		
estaskit(10)	dakidan(7)	
daquidan(3)	daquisun(27)	
sakien(17)	espaizaquien(26)	saquitenac(20)
bacenequi(25)		
eziakisu(7)		
JAURETSI		
iauretsac(18)		
SINETSI		
sinhetsu(14)		
sinhetsac(18)		
UTZI		
ustasu(2)	uztec(22)	
dusquisu(21) ⁵⁵		
ezinsusquet(2) ⁵⁶		

VI. OHARRAK

Hona argibide batzuk testu ingurutik landan biluzi ikusirik ilunsko diratekeen zenbait adizkiri buruz:

- (1) Euskara batuko “zatzaizkit”-en kide diren bost adizkion berri ikus “sarrera”ren azken lerroetan.
- (2) Euskara batuan “-zatzaizkiote”, alegia “zuek hari”, baina Oihenartengan *zat-* (hobeki esan, *zit-*) galdu duelarik.
- (3) Lehenaldia, *hura neri*; euskara batuan “zitzaidan”.
- (4) Euskara batuko *nintzateke* zor zaio.
- (5) Euskara batuko *nintzatekeen* beharko luke, *-ela ez balu*.
- (6) Biok “dateke hari” eta “dateke zuri” dira, baina *zai-* gabe *zau-* aditzoina dutelarik. Euskara batuko *zaioke* eta *zaizuke*.
- (7) Gero (27) ikusiko ditugun *bu/bute* bezalako agintekerak, baina honako *biz* hau iragangaitza.
- (8) Ondoko agintezko *sasquit* eta *sasquio* bezala, sujetoa ZU dutenak.
- (9) Hirurak —*citen, siten, sitesen*— elkarren aldakiak dira, ondoko *sequion* eta *cequion* bezala.
- (10) *Iar* erro soila aurrean daramanez gero, *sasquion* hau gure *zekizkion* subjuntiboari parekatu behar nahitaez. Hogeigarren neurtitzean agertzen diren zenbait «aoristo», Lafonek «temps de récit» deitzen dituenetariko bat da.
- (11) Euskara batuko *nakinake* eta *dakizuke* ditugu bi horietan.
- (12) Hauetan berriz *lekidake* eta *lekizuke*.
- (13) Hau euskara batuan (*ez*) *nenkizukeen* litzateke.
- (14) Hiru hauek alokutiboak dira.
- (15) Hauek ere bai.
- (16) Bi hauek ere alokutiboak dira.
- (17) Hiru hauek ere bai.
- (18) Galderazko *-a* atzizkia du honek.
- (19) Hauek ere alokutiboak dira: *ditu-*rena eta *ditukegu-*rena.
- (20) *Nintzen*-en zutanoa; gure “(joan) *ninduan/nindunan*” Oihenartek *nindian/nindinan* esango zituzkeen.
- (21) Gure *zintue-*
- (22) Galderazko *-a* itsatsia du honek.
- (23) Bi *nuquen* hauek *nor-nork* formak dira («hik ni edoki» dio batak, «hik ni hil» bestea).
- (24) *Zu*, noski.
- (25) *Duquen* hauek *date-*ren hitano femeninoak dirudite.
- (26) *Nikek* eta *niken* bezala, alokutiboa.
- (27) Indikatiboko errotikako agintekerak, *biz/bira* iragangaitzekoen kideak: ikus (7).
- (28) 17garren neurtitzeko hiru adizkiok *hark neri* formak dira, bi azkenak pluralgilea dutenak. Beraz *saustan* eta *seraustan* aldakiak dira. Ikus “sarrera”ren azken lerroak.

- (29) Beste biak bezalaxe hau ere euskara batuko *deza*-
 (30) Lau hauek euskara batuan *naza*- lukete.
 (31) *Nik zuri zerbait*, alegia.
 (32) Hauek euskara batuko *ziezaion* eta *ziezaien* dira.
 (33) Adizki hau ere alokutiboa da: alegia, *diro*, *adizu!* Bestalde *-*iro* erroa duten bostok, gure *dezaket*, *nezake*, eta abarren kideak dira euskara zaharrean.
 (34) *Hik ni*, alegia, agintekeraz.
 (35) *Egon*-en adizki askok bokal arteko -g- galtzen dute maiz. Biok (*ez*) *nendagoke* eta (*ez*) *lagoke* izango lirateke osorik idatziz gero.
 (36) Hiru adizkion berri ikus sarreraren azken lerroetan.
 (37) Beste bi hauek alokutiboak dira.
 (38) Galde perpausa denez gero, *ezenhoskea* behar luke. Elisioa markaturik eman nahi izan zigun poetak, ordea, eta -a ezabatuaren ordeztu ipinirik; inprimategiko okerrezt apostroforik ez dauka testuak, baina bistan da zor zaiola, osteraz silaba baten exkax da bertsoa.
 (39) Liburuaren azkeneko *Fautes de l'impression* delakoan eman zigun testuko *sunzala* (164. bertsoa) honela zuzendua.
 (40) Bokal arteko -g- hor -r- bilakatu da, Lafonek dioen bezala. Berdin ezazu *zin-doa-z-en*-ekin.
 (41) "Hura hari jaitsi", alegia.
 (42) Nahiz «suri huts, et' es berzeri / Darraic' ene gogoaz» dioen testuak, Lafonek «zuri darraica» irakurtzen du pasarte hau, eta ez «zuri darraizu» edo.
 (43) Alegia, "edekitzen (kentzen) diezuna". «Kenduko», Lafonen ustez, geroko balioa omen baitu.
 (44) "Nik hura edukiko nuke", alegia. Guk sintetikoki esan nahi izanez gero, (*nedukan*>) *nedukake* edo esango genukeena, nahiz behin *naduke* dioen. Harrigarriena ordea XIII,102. bertsoa da, non, Lafonek dioen bezala, (*nik*) *hura* morfemak dagozkion adizki honek ez *hura*, baizik *nibaur* (lehen pertsona) baitu osagarri zuzena.
 (45) Alokutiboa da: *daduka*, *adizan!* Guk gehienok (*zeukak*) / *zeukan* esango genukeena.
 (46) Agintekera sintetikoa da: "egin nazazu", alegia.
 (47) *Eguin* hau 2. pertsonako agintekera sintetiko femeninoa da; alegia, "egin ezan"; "egik"-en kidea.
 (48) San Inazioaren martxako «Na(h)iz betor» hura dela eta, Mitxelenak harridura erakutsi ohi zuen *nahiz*-ek ondoan agintekera daramalako. Ez zuen erreparatu nonbait Oihenarten bertso honetan, ez eta Lafonek egiten dion ohar luzean: «Construction doublement remarquable et très rare: *nahis* <quoique> est ici construit avec l'impératif, et la négation *es* est préfixée à une forme d'impératif». Etxeparek ez Leizarragak ez omen dute halakorik, Oihenartek horrez gain besterik ere bai, bizkaieraz *zebegi* eta antzekoak ere hortxe omen ditugu. «Je ne connais pas d'autre exemple où il soit construit avec l'impératif», dio gero. Aipatu nuen behinola, haatik, Ziburuko Etxeberriren «Nahiz biz...» hura (*Manuel*, 1406. bertsoa).

(49) Jakina den bezala. **-idi-* erroko adizkiak ageri dira euskara zaharrean *egin* aditzaren *-ke-* luketen adizki sintetikoen ordainetan. Esan nahi baita, gero *dagiket*-en orde *daidit*, *negike*-ren orde *naidi*, *negi keen*-en orde *naidien*, etab. agertzen dira.

(50) Biak dira hauek, *dema* nahiz *demaiala*, *nor-nori-nork* formak: lehena "hark hari", bigarrena "hark hiri".

(51) *Eman* aditzaren baliokidetzat jo ohi da **i(n)* erro zaharra, *i(n)dazu ur* bezalakoetan ageri dena. Erro horretakoa da hau.

(52) «*Metri causa*» erantsi omen zaio azken *-a*: hala dio Lafonek.

(53) Honi ere azken *-a* arrazoi beragatik erantsi omen zaio (ikus aurreko oharra).

(54) Lafonek okertzat dauka «*suffixe pluralisateur*» omen den *-qui* hori, osagarri zuzena singularra omen duelako. Ez ote da *-que*-ren ordezkia, *icusquesu* alegia? Hobeki dator ondoko adizki *-saukesuna-*, berak bezala *-que* lukeenarenkin. Ikus ondoko 55. oharra.

(55) Adizki honen «*le suffixe pluralisateur -qui ne s'explique pas*» dio berriz Lafonek. Latinez «*dimittis*» da, egia, indikatiboko orainaldi arrunta, baina «*ahal*» balioa eman ohi diote exegetek pasarte honi: «*Ahora puedes dejar a tu siervo en paz*» Ikus W. Bauer-en Lexikon ere: «*Mayest thou let die*». Ez ote da, beraz, aurreko oharrean bezala, *-que, dusquesu*, "utz dezakezu", alegia?

(56) Lafonen ustez adizki honetan oker txiki bat itzuri zitzaien inprimategiko langileei. *Utzi*-ren forma sintetiko honek, ez kenduz gero, *zinzuzket* ez baina *zin-t-uz-ke-t* behar omen luke (gaurko grafian idatzirik); edozein gisaz, perifrastikoki esan balu zubereraz eta behenafarreraz erabili beharko zukeen (*ez utz*) *zintzazket* laguntzailearen *-za-* erroaren eragina izan zitekeela z erabiltzea. Badaiteke hala izatea. Zergatik ez beste hau? Buruan izatea, alegia, *zituquet* (ikus II) eta *zintuket* (ikus IXVII, *sintusquedal'* objeto "zuek" duena), eta *-t-u-* (pluralgile gehi erro) orde *-z-uz-* (pluralgile gehi erro) ipintzea? Ez jakin.

VII

Ikerlariren bati noizbait ongi etor dakiokelakoan Oihenartek adizki hau edo hura erabili zuen ala ez jakitea, abezeko zerrendan ezarriak ematen ditut hemen guziak, aurkitzea errazago izan dakion. Oihenarten grafian utzi ditut, baina sailkatzeko orduan letra bakoitzari Oihenartengan duen balio fonetikoaren ematen saiatu naiz, eta horrenbestez *ezara* (= *etzara*), esate baterako, gorago kokatu dut *esnun* (= *ez nun*) baino. Adizkien ondoko zenbakiek zein neurritzetan agertzen diren adierazten dute eta gehienez bi seinالاتu ditut.

adi (*edin) 19
aylis (izan) 6
ainte (*edin) 9
ais (izan) 26

aisela (izan) 11
aquidan (*edin) 3
aquit (*edin) 9
albaihesa (*ezan) 19

aut (*edun) 3	baizausat (egon) 5
bada (izan) 12,14...	baizausquit (izan) 16
badaguidasu (eguin) 1,25	baizautan (izan) 17
badaidiela (*idi) 15	baizeducan (eduki) 20
badaidita (*idi) 2	baizen (izan) 21
badaitso (jaitsi) 13	baizenduen (*edun) 20
badaquit (jakin) 17	baizesan (*ezan) 20
badariza (iritzi) 20	baizituquet (*edun) 2
badaxen (etxeki) 11	baizizauzat (izan) 1
badeia (izan) 14	baizuen (*edun) 20
baderaza (eratzan) 13	baletsa (etsi) 13
baderauca (*edun) 20	balitu (*edun) 17
baderaucat (*edun) 7	balis (izan) 2,17
baderragu (erran) 13	balu (*edun) 13
badidasu (*in) 5	balute (*edun) 28
badiduri (irudi) 10	banago (egon) 3
badut (*edun) 2	banais (izan) 4
baduta (*edun) 2	banarraisu (jarraitu) 25
badusu (*edun) 5,15..	banau (*edun) 13
baguira (izan) 5	banatorra (etorri) 5
baihais (izan) 28	banaxeco (etxeki) 5
baihis (izan) 3	banensa (*ezan) 17
baiquitu (*edun) 4	banesa (*ezan) 10
bailedaske (edasi) 15	banesasu (*ezan) 14
bailesa (*ezan) 10	banins (izan) 2,13
bailihotsa (*ion) 15	banis (izan) 5,8
bainabila (ibili) 4	banohaco (joan) 15
bainais (izan) 2,5...	banuquen (*edun) 9
bainenducan (eduki) 17	banun (*edun) 9
bainis (izan) 1	banusu (*edun) 25
bainuen (*edun) 17	basaitut (*edun) 16
bainusu (*edun) 5	basara (izan) 2
baita (izan) 8,12...	basaude (egon) 8
baitaguidasu (egin) 1	bacenequi (jakin) 25
baitacussu (ikus) 4	beguite (eguin) 8
baitaza (etzan) 22	bequie (*edin) 21
baitira (izan) 13,17	betor (etorri) 6
baititut (*edun) 17	beude (egon) 10
baitu (*edun) 12,13...	bihoa (joan) 15,20
baitut (*edun) 8	bihotsa (*ion) 13
baitute (*edun) 28	bis (izan) 15
baizarete (izan) 17	bu (*edun), 20
baizauten (egon) 26	bute (*edun) 28

- da (izan) 1,2...
 dadin (*edin) 16
 daducasu (eduki) 27
 daduzanac (eduki) 30
 dagotenari (egon) 16
 daidita (*idi) 13
 daidisu (*idi) 16
 daite (*edin) 4,13
 dacastela (ekarri) 26
 dakidan (jakin) 7
 daquidan (jakin) 3
 daquidisula (*edin) 24
 daquit (jakin) 24
 dakit (jakin) 10
 daquisun (jakin) 27
 dacussat (ikusi) 6,7...
 darizana (iritzi) 9
 darizanac (iritzi) 19
 darizat (iritzi) 15
 daroa (eroan) 20
 daroate (eroan) 20
 darote (*edun) 6
 darraic' (jarraitu) 24
 dasano (*ezan) 24
 datequiela (izan) 18
 datorra (etorri) 15
 datorrala (etorri) 26
 daxeconean (etxeki) 20
 daunsanac (etzan) 10
 dautano (egon) 23
 dazan (etzan) 29
 dedetesuna (edeki) 30
 deia (izan) 20
 dela (izan) 10,11...
 delacos (izan) 15
 dema (eman) 15
 demaiala (eman) 22
 den (izan) 7,10...
 dena (izan) 1,5...
 denari (izan) 5
 denean (izan) 5
 denes (izan) 2,15
 deracarsque (erakarri) 20
 deracusquegu (erakutsi) 24
 deracustano (erakutsi) 17
 deracutsunac (erakutsi) 19
 deraucate (*edun) 20
 derautasu (*edun) 2
 derautasue (*edun) 17
 derausudanen (*edun) 4
 derrakegu (erran) 13
 desan (*ezan) 15
 desaquet (*ezan) 1
 diaducan (eduki) 3
 diela (*edun) 2
 din (*edun) 11
 dinat (*edun) 3,9...
 dioite (*ion) 26
 dioitela (*ion) 26
 diotso (*ion) 20
 diostala (*ion) 7
 diosuna (*ion) 20
 dira (izan) 8,12...
 dirauke (iraun) 17
 diraukedala (iraun) 9
 direla (izan) 26
 diroena (*iro) 10
 ditu (*edun) 8,12
 ditut (*edun) 16,17...
 (di)tusula (*edun) 14
 dici (*edun) 27
 disu (*edun) 7
 disut (*edun) 6,15...
 doa (joan) 22
 doasala (joan) 26
 dohatarlaric (joan) 4
 du (*edun) 6,10...
 dudala (*edun) 13,25
 dudan (*edun) 2,3...
 dudana (*edun) 2,8...
 duela (*edun) 13
 duelaric (*edun) 12
 duen (*edun) 10,13
 duenaren (*edun) 15
 dugu (*edun) 20,24
 duc (*edun) 28

duquedala (*edun) 17	esagusu (ezagutu) 20
duquen (*edun) 9	ezac (*ezan) 18,19
duqueta (*edun) 27	ezaoqueela (egon) 17
dukesulacoz (*edun) 5	ezara (izan) 15
dun (*edun) 9,11...	ezautala (izan) 1
dusquisu (utzi) 21	ezasquidala (*edin) 8
dut (*edun) 1,5...	ezenhoske' (etorri) 1
duta (*edun) 1	ezesan (*ezan) 14
dute (*edun) 28	eziakisu (jakin) 7
duten (*edun) 12,26	ezinaten (izan) 17
dutenac (*edun) 8,22	ezindesque (*edin) 4
dutenean (*edun) 8	ezintesquea (*edin) 26
dutenec (*edun) 28	ezinsusquet (utzi) 2
dusu (*edun) 5,15...	eziren (izan) 15
dusua (*edun) 15	ezituquedala (*edun) 7
dusuela (*edun) 17	ezizauste (izan) 17
dusuen (*edun) 17	esadila (*edin) 18
dusula (*edun) 6	es-aylis (izan) 6
dusun (*edun) 2	esac (*ezan) 18
eduzasu (eduki) 24	esasu (*ezan) 15,23
eguiç (egin) 19	esisala (izan) 18
eguìn (egin) 3 (inperat. femen.)	esnun (*edun) 3
eguisquic (egin) 22	espada (izan) 12,15
eguisu (egin) 2,7	espadacarsu (ekarri) 27
elauque (egon) 2	espadidan (*in) 9
elisan (izan) 4	espadohate (joan) 10
emadan (eman) 9	espadu (*edun) 5
emadasu (eman) 2	espadugu (*edun) 26
enadin (*edin) 16	espadusu (*edun) 23
enainte (*edin) 4,17	espainis (izan) 17
enais (izan) 15	espaitakit (jakin) 16
enaisela (izan) 4	espaitugu (*edun) 25
enankidisun (*edin) 15	espaizaquien (jakin) 26
enansuna (entzun) 20	espaizauskote (izan) 17
enendauque (egon) 2	espalu (*edun) 17
enendesaque (*ezan) 27	espanais (izan) 25
enesasula (*ezan) 14,24	espanesasu (*ezan) 16
enis (izan) 5	espanis (izan) 3
enu (*edun) 10	espanun (*edun) 11
enuela (*edun) 8	espanusu (*edun) 5
eracustasu (erakutsi) 24	espasina (izan) 16
eracutsu (erakutsi) 15	espasitu (*edun) 4
erautan (*edun) 9	espegui (egin) 16

- esta (izan) 5,6...
 ezta (izan) 8
 estabila (ibili) 5
 estaducasu (eduki) 5,15...
 estaquiala (*edin) 19
 estakit (jakin) 7,10
 estarizozunari (iritzi) 6
 estateien (izan) 2
 estasagusua (ezagutu) 15
 estaskit (jakin) 10
 esteia (izan) 8
 estela (izan) 11,17
 esten (izan) 2
 estena (izan) 11
 estenic (izan) 17
 esterautasu (*edun) 27
 esterrasquet (erran) 10
 estesala (*ezan) 18
 estasquesula (*ezan) 23
 estinat (*edun) 3,26
 estitusten (*edun) 26
 estu (*edun) 13,15
 estudala (*edun) 4,6
 estudalaric (*edun) 4
 estudan (*edun) 10,17
 estuela (*edun) 12
 estun (*edun) 9
 estuna (*edun) 11
 estuquet (*edun) 17
 estut (*edun) 1,5...
 estusu (*edun) 6,7
 estusuna (*edun) 20
 gaitesen (*edin) 23
 gaitualacos (*edun) 22
 gaizac (*ezan) 22
 gara (izan) 26
 guenzan (*ezan) 22
 guenzanzat (*ezan) 22
 goas (joan) 24
 iauretsac (jauretsi) 18
 icusquisu (ikusi) 7
 izasu (*ezan) 24
 is (izan) 9
 isala (izan) 26
 isan (izan) 11
 isana (izan) 26
 laite (*edin) 10,20
 laiteenes (*edin) 7
 laquidita (*edin) 13
 laquidisu (*edin) 24
 leristan (iritzi) 13
 litesen (*edin) 20
 lisan (izan) 17
 lisate (izan) 13
 luen (*edun) 17
 luque (*edun) 6
 nabila (ibili) 12
 nadinean (*edin) 3
 naduca (eduki) 10,14
 naducate (eduki) 24
 naducasu (eduki) 4
 naduque (eduki) 10
 nago (egon) 10,12...
 nagoan (egon) 2
 nagoen (egon) 12
 nangoenean (egon) 17
 naien (*edun) 7
 naite (*edin) 16
 naiteen (*edin) 16
 naiteeno (*edin) 16
 nais (izan) 4,8...
 naisela (izan) 6
 naisen (izan) 24
 naisenean (izan) 17
 naquidina (*edin) 3
 nacussun (ikusi) 4
 naracarsuno (erakarri) 23
 narrain (jarraitu) 3
 nauena (*edun) 21
 nausua (*edun) 15
 nausun (egon) 24
 nausuno (egon) 23
 nazano (etzan) 24
 neduque (eduki) 13
 neguisu (egin) 24
 nenbilano (ibili) 17

- nensan (*ezan) 13
 nerraque (erran) 13
 nesan (*ezan) 14 (subj.)
 nesan (*ezan) 11 (inper.)
 nesana (*ezan) 11
 nesanic (*ezan) 9
 nesasu (*ezan) 5,16
 niagon (egon) 11
 niagosu (egon) 1
 nigorra (igorry) 20
 niquesi (*edun) 5
 nindisun (*edun) 15
 ninduquesula (*edun) 2
 nindutenetarric (*edun) 15
 ninzatela (izan) 14
 ninsatela (izan) 17
 niroienes (*iro) 7
 nituen (*edun) 15
 nituela (*edun) 17
 nis (izan) 1,3...
 nisala (izan) 7,23...
 nisan (izan) 2,8
 nisanean (izan) 7
 nisano (izan) 15
 nisatealacos (izan) 25
 nisausunean (izan) 7
 noa (joan) 16
 nohela (joan) 1
 nuen (*edun) 8,10 (hark ni)
 nuen (*edun) 6,17 (nik hura)
 nuenean (*edun) 6
 nuque (*edun) 13
 nuquen (*edun) 9
 nuqueenas (*edun) 9
 nun (*edun) 3,9...
 nunala (*edun) 11
 nutenac (*edun) 8
 nusu (*edun) 5,24 (zuk ni)
 nusu (*edun) 8 (alokut.)
 nusula (*edun) 24
 sinhetsac (sinetsi) 18
 sinhetsu (sinetsi) 14
 uguna (*edun) 22
 utena (*edun) 22
 ustasu (utzi) 2
 uztec (utzi) 22
 sabilza (ibili) 27
 saidien (*idi) 26
 sait (izan) 14,17
 saita (izan) 8
 saitesquiela (*edin) 26
 saitu (*edun) 4,15
 saitudan (*edun) 25
 saitudanean (*edun) 4
 saituena (*edun) 15
 saitustet (*edun) 17
 saizadan (*ezan) 15
 saizan (*ezan) 15
 sakién (jakin) 17
 saquitenac (jakin) 20
 sara (izan) 20
 saramaza (eraman) 15
 sarela (izan) 2,6
 saren (izan) 4,20
 sarenean (izan) 27
 sariola (erion) 22
 satela (*edin) 17
 sato (etorry) 15
 satost (etorry) 4
 sazala (etzan) 20
 sazan (etzan) 20
 sazanaren (etzan) 20
 saudeen (egon) 2
 sauca (izan) 12
 sauque(o) (*edin) 17
 sauquesuna (*edin) 7
 saunzala (etzan) 20
 sautan (izan) 16 (hura neri)
 sautan (*edun) 17 (hark neri hu-
 ra atzo)
 sauzat (izan) 1
 sauskidanean (izan) 16
 sausquin (izan) 11
 sausco (izan) 26
 saust (izan) 23
 saustadala (egon) 5

saustan (*edun) 17 (hark neri haiek atzo)	sinhardetsana (ihardetsi) 26
sasquit (*edin) 15	sintielacoz (*edun) 5
sasquio (*edin) 5	sintusquedala (*edun) 17
sasquion (*edin) 20	sinuque (*edun) 5
sebilela (ibili) 22	siotsan (*ion) 3
sedin (*edin) 20,26	siotsona (*ion) 20
sedina (*edin) 13,22	siostela (*ion) 22
seducana (eduki) 22	sira (izan) 5,23
seguien (egin) 26	sirate (izan) 5,14
seguion (egin) 20	sirateen (izan) 16
seguitelera (egin) 20	siren (izan) 2 (zu)
segocola (egon) 22	siren (izan) 20,26 (haiek)
sequion (*edin) 20	sirenean (izan) 26
cequion (*edin) 26	sirezat (izan) 5
sequien (*edin) 20	siroen (*iro) 26
sela (izan) 26	sirosu (*iro) 1
selacos (izan) 26	sirudien (irudi) 13
sen (izan) 17,20...	siteen (*edin) 2
sena (izan) 17	citen (*edin) 26
cenagati (izan) 20	siten (*edin) 20,26
senaren (izan) 28,29	sitesen (*edin) 20
seraustan (*edun) 17	sitin (*edun) 9
sesan (*ezan) 20,26	sitikeguc (*edun) 26
cesana (*ezan) 26	situen (*edun) 20
sesano (*ezan) 20	situt (*edun) 23
sesen (*ezan) 20	sizadan (*ezan) 5
seson (*ezan) 26	sizan (*ezan) 25
siniro (*iro) 25	sizausat (izan) 27
sindiaurisan (iaugi) 5	sizauste (izan) 17
	soas (joan) 2

CONSIDERACIONES SOBRE EL LÉXICO PRETENDIDAMENTE VASCO DE LA *NOTITIA*

Emiliana RAMOS REMEDIOS

Comentaba Michelena¹ cómo el hecho de que el euskara sea la única lengua prerromana de la Europa antigua en la Península Ibérica ha traído siempre polémicas y ha supuesto un atractivo muy fuerte para los investigadores que buscaban el origen de las lenguas.

Desde Flavio Josefo² son muchos los autores que, a lo largo de los siglos, han intentado dar una respuesta satisfactoria al origen de la lengua vasca. Un gran número de ellos, la consideró descendiente directo de la lengua primigenia de la Península, lo que la convertía para ellos en un «sustrato» muy activo para las lenguas romances, especialmente, como veremos, en el campo léxico.

Esta idea, que generará luego el denominado vascoiberismo, se considera iniciada por Lucio Marineo Sículo, Escalígero y por el discípulo de éste, P. Mérula³. Para los tres, los antiguos pobladores de la Península tenían una lengua «que en esencia era el vasco actual»⁴.

Oihenart, en el capítulo XII de la primera parte de su *Notitia utriusque Vasconiae*⁵, utiliza los textos de estos autores, además de los de Mariana, para rebatir a Ambrosio de Morales (Noticia, 29-34), a quien presenta opuesto a

---

¹ «Thesaurus Praerromanicus, II» (reseña), en *Lengua e Historia*, Madrid, 1985, p. 322.

² Cf. A. Tovar, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*, Madrid, 1980.

³ Cf. J. Caro Baroja, «Observaciones sobre la hipótesis del vascoiberismo considerada desde el punto de vista histórico», *Emerita*, 10 (1942), pp. 236-286 y 11 (1943), pp. 1-59.

⁴ *Ibid.*, p. 237.

Cf. además el artículo de J. Saroihandy, «Oihenart contra Garibay y Morales», en *Revista internacional de estudios vascos (RIEV)*, 13, 1922, pp. 448-455, donde además de las ideas de Oihenart, Garibay y Morales, se recogen textos e ideas de Escalígero, Mérula, Marineo Sículo, Mariana...

⁵ Seguimos aquí principalmente la traducción hecha por el P. Gorrosterratzu para la *Revista internacional de estudios vascos (RIEV)* en 1929. A partir de ahora las citas se harán entre paréntesis como *Noticia*, más número de página de la traducción. La primera edición se hace en París en 1638 y la segunda, también en París, en 1656.

los argumentos de Marineo Sículo, Garibay, Escalígero, Mérula, Mariana y otros, defensores de que «en toda España no se habló en lo pasado otra lengua que la de los Vascos, o Cántabros, como ellos la llaman» (Noticia, 29-30). Morales (Cf. Noticia, 30-34)⁶ había planteado una serie de voces muy conocidas (*cuniculus, cavaticae, vipiones, granum, cusculium, celia...*), dadas por Plinio como propias de la antigua lengua de la Península y no reflejadas ya en su época en la lengua vasca, por lo que suponía que existieron otras lenguas en la Península Ibérica, además del vasco, a las que pertenecerían estas voces. Oihenart propone que la desaparición de estas palabras puede ser debida a la evolución de la lengua, pues los autores latinos atestiguan las variaciones, especialmente léxicas, del latín a través de los siglos, o bien a que sean realmente voces latinas (Noticia, 31); es más, intenta demostrar cómo algunas se conservan aún en el euskara, es el caso de *gurdus, lancea, dureta y gesum* (Notitia, 33-34)⁷.

Hay que matizar aquí que Oihenart manipuló un tanto las fuentes de las que se servía. Mariana no fue tan ferviente defensor de esta idea como él lo plantea, sino que sencillamente expone en primer lugar la posición de los que defienden la idea de que la lengua de los vascos sea la más antigua de España, «y común antiguamente de toda ella, según algunos lo sienten»⁸, para dar a continuación la opinión de los que se oponen a ello: «otros sienten de otra manera, y al contrario, dicen que la lengua vizcaína siempre fue particular de aquella parte, y no común de toda España»⁹, y terminar con su propia valoración: «No negamos empero haya sido [la lengua vizcaína] una de las muchas lenguas que en España se usaban antiguamente y tenían; sólo pretendemos que no era común a toda ella»¹⁰. Del mismo modo opina Saroïhandy¹¹ al afirmar que Mérula tampoco tuvo una opinión tan firme sobre este punto como la que le es atribuida por Oihenart.

El propio Oihenart, a pesar de haberse opuesto a Morales en el capítulo XII de la primera parte de la *Notitia*, se confiesa vacilante en el siguiente capítulo ante el testimonio de las fuentes clásicas:

⁶ Cf. Saroïhandy, art. cit., pp. 450-451.

⁷ Ese mismo razonamiento también es usado antes por otros autores. Por ejemplo, por Baltasar de Echave, quien recoge las voces *coscolloa, cascavilloa* (<CUSCULIUM), *lança, gueçia* o *eçia, gurdo* y *gurduria*, el nombre del dios *Neci*, 'Marte', etc., en el *Discurso de la antigüedad de la lengua cántabra bascongada*, Bilbao, 1971, ed. facsimil, fol. 60 recto y verso (primera edición, México, 1607).

⁸ P.J. de Mariana, *Obras. La historia de España*. Libro I, Madrid, 1950, p. 6a.

Cf. además Saroïhandy, art. cit. p. 451.

⁹ P.J. de Mariana, op. cit. p. 6b.

¹⁰ *Ibid.*, p. 6b. El subrayado es mío.

¹¹ Art. cit., pp. 451-452.

En esta lucha de pareceres opuestos entre sí, yo, así como no quiero sostener con demasiada pertinacia que fué una sola la lengua de todos los españoles en los tiempos pasados, sobre todo cuando Estrabón asegura, en el libro 3, que hubo varias, tampoco admito que la vasca estuviese encerrada dentro de los mismos límites en que está actualmente, pues son muy estrechos y por lo mismo no es verosímil que la sabia disposición de la madre naturaleza haya dado a un pueblo tan pequeño lengua propia, casi inadecuada para todo negocio [...] Creo que esta fue la lengua de todos los pueblos montañoses, que vivían en el Norte de España, es decir, de los Vascos, Várdulos, Autrigones, Caristos, Astures, Cántabros, Gallegos y Lusitanos; pues ya que consta por Estrabón, que todos estos pueblos vivieron con las mismas costumbres y que practicaron la misma norma de vida, es justo creer que también tuvieron una lengua común; que además la lengua de los demás españoles no fue tan distinta, que no tuviera con las demás muchas cosas comunes. Y que se distinguían más como dialectos que como idiomas (*Notitia*, 35)

Continúa diciendo que estos parecidos los ha podido comprobar a raíz de que en la lengua española actual ha descubierto «ciertas reliquias o restos muy conformes a los elementos de la vasca, muchísimas expresiones puramente vascas, o sacadas de éstas» (*Notitia*, 35), como muestra de lo cual propone a continuación una lista de tales voces y expresiones, pertenecientes sólo a las tres primeras letras del alfabeto (en realidad corresponden a más letras del alfabeto español actual: a, b, c, ch y z). Por tanto, Oihenart, con estas voces, cuyas etimologías son desacertadas, en general, no estaba proponiendo tan firmemente como se ha venido comentando¹² que la lengua vasca fuera la primigenia y única de la Península Ibérica, sino más bien que era una de las primeras y que entre todas estas lenguas existió un gran parecido. Aunque las modernas tendencias lingüísticas vienen a demostrar que este parecido no fue tan grande, a pesar de que sí hubo una cierta interrelación entre todas las lenguas prerromanas de la Península debido al contacto o a cuestiones de sustrato¹³, no debemos dejar de reconocerle a Oihenart una visión más crítica y acertada que la de sus antecesores, al prever el plurilingüismo y la situación de lenguas en contacto, que quizá, para él, fuera de parentesco, entre las lenguas de la España prerromana. Caro Baroja nos recuerda en este punto cómo «tuvo que llegar Oihenart en el siglo XVII para frenar un poco la

¹² J. Caro Baroja, art. cit., pp. 239-240; Saroïhandy, art. cit., p. 451; Tovar, op. cit., p. 56.

¹³ Cf. J. Hubschmid, «Lenguas prerromanas de la Península Ibérica. Testimonios románicos», *ELH*, 1960, pp. 27-66; Michelena, art. cit., pp. 322 y ss., etc.

pasión vasco-cantabrista [...] y también algo (aunque no tanto) la pasión vasco-iberista» de autores anteriores¹⁴.

Caro Baroja¹⁵ reconoce asimismo cómo el conocimiento práctico del euskara y de los textos clásicos que tenía Oihenart y su sentido crítico lo elevaron por encima de Garibay, Morales, Mariana, Poza, Echave y otros autores anteriores respecto a ideas lingüísticas, considerándolo, a pesar de sus errores, el primer expositor claro del vascoiberismo, aunque luego no fue citado en la forma merecida por autores como Humboldt que habían basado su método en las ideas de Oihenart, Moret o Hervás¹⁶. Michelena¹⁷ lo define como un hombre con una mentalidad demasiado crítica para confundirse con la grey de los apologistas y demasiado fría también para granjearse el cariño de sus paisanos, lo que quizá favoreció en él la expresión de ideas muy avanzadas en materia de lenguaje que, como veremos, fueron aprovechadas por autores posteriores, Larramendi, entre otros.

Ciertamente, a pesar de que Oihenart, quien al igual que Garibay o su contemporáneo Moret era fundamentalmente historiador, subordinó la lengua a la historia, su principal objetivo¹⁸, sin embargo fueron muchos sus aciertos en cuanto al lenguaje. Su primera innovación fue la manera de tratar la lengua.

Hasta entonces todos los autores que se habían acercado de alguna forma a la lengua vasca lo habían hecho externamente, pocos habían tratado de confeccionar una descripción interna de la misma y, en todo caso, siempre de manera muy sucinta¹⁹. Se proponían teorías acerca del origen de la lengua, de su antigüedad o de su difusión por la Península, en todo caso, para probarlo se ofrecían sobre todo etimologías de nombres de lugar, que atestiguaban el origen vasco de los topónimos españoles y de algunas voces del castellano. Es el caso de Poza o Echave, y también el de autores del XVIII y del XIX: Hervás y Humboldt²⁰.

¹⁴ *Los vascos y la historia a través de Garibay*, San Sebastián, 1972², pp. 184-185.

¹⁵ Art. cit. p. 239-40. Cf. también Tovar, op. cit., pp. 54-58.

¹⁶ Caro Baroja, art. cit., p. 249.

¹⁷ «La obra del P. Manuel de Larramendi», *Sobre historia de la lengua vasca*, II, Donostia-San Sebastián, 1988, p. 904.

¹⁸ El mismo lo expresa cuando no desea extenderse en el análisis de las voces propuestas: «Podría repasar también las otras letras del Alfabeto, y anotar en cada una muchas palabras hispánico-vascas; ni tampoco sería difícil añadir a éstas las que arriba inserté, sacadas casi sólo del idioma de los vascos aquitanos, sobre todo las que son comunes entre los vascos iberos con los habitantes españoles; mas como busco la brevedad, me es forzoso dejar para que otros las investiguen». (*Notitia*, 40)

¹⁹ Cf. J.R. Zubiaur Bilbao, *Las ideas lingüísticas vascas en el siglo XVI (Zaldibia, Garibay, Poza)*, San Sebastián, 1990, donde se exponen los apuntes gramaticales ofrecidos por estos tres autores acerca del artículo, ciertas formas verbales específicas (formas masculinas y femeninas), acento... Tenemos que recordar que hacía más de un siglo que Nebrija había hecho su gramática para la lengua castellana.

²⁰ Cf. los procedimientos similares de Annio de Viterbo (s. XV), cuyas falsificaciones tienen tanta influencia en Garibay, Oihenart..., en J. Caro Baroja, *Las falsificaciones de la Historia (en relación con la de España)*, Barcelona, 1992, pp. 45-111.

Oihenart sigue también este método etimológico, pero ofrece algo diferente en su visión de la lengua, primero un esbozo de diccionario o de léxico etimológico, muy rudimentario e incompleto, eso sí, pero ya rompiendo con la tradición de etimologías de nombres de lugar para dar nombres comunes (hay que recordar también en el punto del léxico las adiciones a Pouvreau), además de un primer intento de descripción interna y completa de la lengua vasca, empezando por su quizá más conocido acierto, establecer que la -a o -ak que se colocaba al final de los vocablos vascos era el artículo, para seguir con la sufijación y la conjugación vascas.

El procedimiento etimológico, punto en el que vamos a centrarnos, sirvió a los defensores de la lengua vasca como lengua primitiva de la Península Ibérica para demostrar sus argumentos, es decir, que en las lenguas romances se hallaban numerosos restos del vasco porque ésta era la lengua que hablaban los habitantes de la Península antes de que llegaran los romanos. Oihenart propone con similar fin un vocabulario de unas 135 palabras, con sus respectivas etimologías vascas, advirtiéndonos que sólo se ha centrado en voces iniciadas por las tres primeras letras del alfabeto español (*Notitia*, 35) —ya se ha dicho que en la actualidad corresponden a las letras a, b, c, ch y z pues, en realidad, Oihenart se referiría más bien a sonidos que a grafías—.

En principio, la evidencia de que la mayoría de las voces carecen de esa etimología vasca que Oihenart pretende nos hace pasar por alto un estudio más detallado de cada una de ellas, pero sí merece la pena hacer algunas observaciones acerca de las mismas.

En la mayoría de las etimologías que ofrece, Oihenart se deja llevar por la intuición, por semejanzas semánticas entre una palabra vasca y otra castellana, o por simples homonimias (*ayo/aio, ama/ama, Alcarria/alcar-erria, azuzena/zuzen...*), sin respetar a veces el propio orden sintáctico del euskara. En su favor cabría recordar que hasta el siglo XIX, los etimologistas se guiaban casi exclusivamente por el parecido formal entre las palabras, por la capacidad evocadora de los sonidos, por la creencia de una relación significante-significado, y también en gran parte por los objetivos extralingüísticos de su labor etimológica²¹. Oihenart (sin llegar a grandes desenfrenos) participó también del método isidoriano que influyó a Garibay y que ha seguido empleándose casi hasta el siglo XX, no sólo entre los etimologistas vascos, sino también entre los castellanos²².

La mayor parte de los vocablos dados como vascos poseen un claro origen latino o árabe, y llegaron al euskara por diversas vías. Evidentemente, los préstamos latinos fueron debidos, bien al contacto directo del euskara con

²¹ J.R. Zubiaur Bilbao, op. cit., p. 147.

²² Caro Baroja, *Los vascos y la historia...*, pp. 347-348.

el latín, bien a través de las lenguas romances²³. Los préstamos árabes se difundirían principalmente en el castellano y en otras lenguas romances a través de los hispanoárabes, en especial los de Toledo, y de aquí pasarían al euskara²⁴. Sin embargo, a una buena parte de las voces, los modernos diccionarios etimológicos le atribuyen un origen incierto o desconocido, incluyéndolas, las más de las veces, en el saco sin fondo de las «voces prerromanas» o suponiendo tímidamente un origen vasco o próximo a esta lengua para algunas.

Hay que tener en cuenta que lexicógrafos contemporáneos de Oihenart, como Covarrubias, sí suelen reconocer en estas voces su origen latino o árabe, pero Oihenart lo niega porque sigue la tradición de los que como Garibay o Poza apoyan la tesis de que la lengua vasca fue la primitiva o una de las primitivas de la Península Ibérica.

De las voces dadas como vascas por Oihenart, tienen un claro origen latino *apuesta, asmar, atreverse, aina, behetrias, borde, borrar, cansar, catar, ceño, cerro, correrse, cuita, cohechar, cuerdo o celada*, pero podemos entender que era más difícil determinar el origen de préstamos latinos que han llegado al vasco a través de otras lenguas diferentes al castellano, por ejemplo, *chamuscar* (derivado de FLAMMA), que llega a través del gallego-portugués al castellano y al euskara²⁵.

Voces árabes son *atocha, arrajaque y barrenar* (del hispano-árabe), *zanahoria, aldea, alcalde, acequia, albricias, alcandora*²⁶, *aljaba, arriate, atalaya, atahona, arroz, zaque, o la famosa azucena*²⁷.

Pero un estudioso del léxico hispánico como Corominas²⁸, habitualmente muy prudente en sus propuestas de etimologías, no precisa el origen de

²³ Véanse G. Rohlf's, «La influencia latina en la lengua y cultura vascas», *Revista internacional de estudios vascos* (RIEV), 24 (1933), 323-348; L. Michelena, «El elemento latino-románico en la lengua vasca», *Fontes Linguae Vasconum* (FLV), VI (1974), pp. 183-209, «Basque et Roman», *Sobre historia de la lengua vasca*, II, Donostia-San Sebastián, 1988, pp. 107-115, «Notes sur les éléments romans du basque», *ibid.*, pp. 116-120, «Sobre el pasado de la lengua vasca», *ibid.*, pp. 30-42, etc.

²⁴ Cf. Louis Cardaillac, dir., *Toledo siglos XII-XIII. Musulmanes, cristianos y judíos: la sabiduría y la tolerancia*, Madrid, 1992, especialmente las pp. 99-130, donde se demuestra la convivencia de las lenguas árabe y romance en el Toledo de los siglos XII y al XIII.

²⁵ J. Corominas, *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, Madrid, 1980-91, vol. II, p. 320a. Según Corominas, esta palabra sólo es citada en *Autoridades* con ejemplos del XVII, por lo que habría que considerarla como una palabra *nueva* en la época de Oihenart.

A partir de ahora todas las citas del *Diccionario* de Corominas se harán colocando número de página y columna detrás de la sigla DCECH.

²⁶ Curiosamente esta palabra árabe ha quedado en el euskara común, mientras que es ya inusual en castellano. Corominas justifica esta etimología árabe en la lengua vasca porque el uso de la camisa de hombre es una costumbre traída de fuera (DCECH, I, 129a).

²⁷ Cf. para estas voces de origen árabe obras como las de M. Asín Palacios, *Toponimia árabe de España*, Madrid, 1942; L. de Eguilaz y Yanguas, *Glosario etimológico de las palabras españolas de origen oriental*, Madrid, 1974; Corominas, *op. cit.*, etc.

²⁸ Cf. DCECH.

palabras de la lista como *azcona*, *ahajar* (*ajar*), *ascua*, *alboroto*, *alcarría*, *amagar*, *arisco*, *apañar*, *argamasa*, *ayo*, *achocar* (*chocar*), *baratar*, *barragán*, *bruces*, *burjaca*, *bucha*, *cazo*, *cazurra*, *cachorro*, *cara*, *casta*, *cerrión*, *cisco*, *zahurda*, *zarza*, *cecial* o *cicial*, *charco*, *zurrón*, *zurrapa* o *bizarro*, entre otras, además de dar numerosas voces de posible origen expresivo (*ama*, *cascar*, *caracol*, *cocote*, *chicha*, *chichón*, *chico*, *china*) u onomatopéyico (*chupar*, *chorro*, *carcajada*, *cencerro*, *coscorrón*, *clueca*, *cecear*, *zapato*...).

A partir de esto podemos claudicar en favor de Oihenart en cuanto que, a pesar de sus desaciertos al dar curiosas etimologías a formas que hoy tienen un origen más o menos reconocido entre los lexicólogos, sin embargo pudo prever otra parte del léxico del español que aún hoy encarna grandes dificultades a la hora de determinar su procedencia; aunque bien es verdad que su tiempo le impidió determinar que ese parecido que él observaba entre el léxico vasco y parte del español era debido a préstamos romances del vasco, y viceversa, a préstamos comunes en ambas lenguas (de sustratos prerromanos, del latín y del árabe), a la similitud, en definitiva, con que todas las lenguas trabajan, valgan como ejemplos la creación expresiva o las onomatopeyas, y a la convivencia que el proto-vasco debió de mantener con las lenguas prerromanas de la Península, no obstante Oihenart capta, frente a Garibay, por ejemplo, la situación de contacto en que vivía la lengua vasca con otras que la rodeaban y de ahí esos parecidos en el léxico que observaba.

Este pequeño vocabulario etimológico que nos ofrece la *Notitia* no carece de precedentes, aunque menos extensos y quizá menos interesantes, puesto que los autores anteriores habían inclinado su labor etimológica sobre todo hacia los nombres de lugar. Como muestra, algunas de las voces del español que Baltasar de Echave²⁹ cita en su obra como vascas y que coinciden con las que luego ofrece Oihenart:

ama, que quiere dezir madre; y *aldea* que significa vezina [...] *Asmar*, que es vocablo antiguo en Castilla, quiere dezir en mi language, pensar, y adivinar [...] *Vizarro*, y *vizarria*, que en romance se usa, le quedo de mi language, en que se usa llamar a un hombre baronil, y de hecho *viçarra*, y es lo mismo que hombre de barba, ò pelo en pecho que dize el castellano (*Discurso*, fols. 59v., 60r. y v.)³⁰

A su vez, podemos considerar a Oihenart como fuente de otros autores, en cuanto al apartado del léxico; es conocida la influencia ejercida sobre

²⁹ Op. cit., fol. 59v., 60r. y 60v.

³⁰ Covarrubias, *Tesoro de la Lengua Castellana o Española*, Barcelona, 1943 (Aparecida en 1611), p. 219a, también dice acerca de *bizarria* que hay quienes pretenden un origen vasco para la misma, dando una definición igual a la ofrecida por Echave, de quien probablemente la debe tomar.

Pouvreau, cuyo diccionario corrige y aumenta Oihenart³¹. Ejerce también una especial influencia, no siempre considerada, sobre Larramendi, pues, aunque, en general, la crítica ha considerado a éste último como el creador de la gramática y del diccionario vascos³², sin embargo, tuvo muy en cuenta las indicaciones gramaticales y léxicas del primero, si bien lo hecho por Oihenart «no es más que un esbozo al lado del cuadro, aunque de proporciones modestas, del jesuíta»³³. Las propuestas del suletino se mantuvieron presentes en los siglos posteriores, ya que, a pesar de los resultados prácticos en la obra de Larramendi, no parece que en el siglo XVIII se llegará a planteamientos teóricos más sólidos que los ofrecidos por Oihenart o Moret, debido al romanticismo en que discurrieron los debates sobre la lengua vasca, hasta el punto de convertirlos en apoloías exacerbadas, más literarias que científicas³⁴.

Por otra parte, Larramendi, a quien se le ha acusado con excesiva crudeza de etimologías fantásticas y de haber equivocado la dirección, al llevar sus etimologías del vasco al castellano y no al revés, había seguido el método de Oihenart³⁵, pues en varias acepciones de su *Diccionario trilingüe*, Larramendi³⁶ sigue, a veces literalmente, al suletino.

Molesto porque la Academia de la Lengua Española no había dado etimologías vascas en su *Diccionario*, Larramendi propuso un número de ellas en cada letra del alfabeto castellano, de modo que de los 13.365 radicales que consideraba la Academia, Larramendi proponía que 1.950 eran vascos, por lo tanto el euskara se colocaba como la segunda lengua en dar préstamos al castellano después del latín. Como dato curioso, la mayoría de las voces que Larramendi señala como vascas habían sido agrupadas por la Academia como voces onomatopéyicas o de origen desconocido³⁷.

³¹ Cf. J. de Urquijo, ed. «Notes d'Oihenart pour le *Vocabulaire de Pouvreau*», RIEV, IV (1910), pp. 220-232.

³² Tovar, op. cit., p. 10.

³³ L. Michelena, «La obra del P. Manuel de Larramendi», *Sobre historia de la lengua vasca*, Donostia-San Sebastián, 1988, p. 904.

Michelena comenta más abajo: «La etimología de *azuzena* [en la obra de Larramendi], de la que se rieron Mayáns y otros, procede en realidad de Oihenart», *ibid.*, p. 905, n.3.

³⁴ Cf. J. de Urquijo, «Los precursores de Azkue», *Euskal Erria* (EE), 53 (1905), pp. 283-287.

³⁵ J. Caro Baroja, art. cit., p. 211.

³⁶ «Bien se sabe, en primer lugar que Oihenart, a pesar de que su información era mejor y sabía valerse de ella con espíritu infinitamente más crítico que otros autores vascos de los siglos XVI-XVIII, no acertó por lo general, si tomamos como definitiva la opinión de los lingüistas actuales, al explicar por la lengua vasca términos romances cuyo origen estaba entonces poco claro y, en algún caso, sigue siendo oscuro en nuestros días. Se equivocó, quiero decir, al pensar que el trueque iba de vasco a romance, cuando hoy en la gran mayoría de los casos se cree que fue al revés», en L. Michelena, «Aitonon, Aitoren seme 'Noble hidalgo'», *Sobre historia de la lengua vasca*, II, Donostia-San Sebastián, 1988, p. 517.

³⁷ *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*, II tomos, ed. facsimil, San Sebastián, 1984 (dado a la imprenta por primera vez en 1745).

³⁸ *Ibid.*, pp. CXIX-CXXV.

A continuación, Larramendi da una lista con las «voces castellanas cuyas etimologías son del bascuence»³⁸. Si comparamos con la lista de Oihenart, más del cincuenta por ciento de voces de esta lista están en la dada por el jesuíta (unas 75 palabras de las 135 ofrecidas por Oihenart). Posteriormente, a la hora de dar la acepción de estas voces, Larramendi indica que es «voz bascongada» o bien que «viene de el Bascuence». Merece la pena comparar la similitud de algunas definiciones dadas por los dos autores:

Azuzena³⁹, «A-zuzena, lo recto, la cosa recta, porque la azuzena cría el tallo más recto y largo de todas las plantas» (*Notitia*, 36).

«es boz Bascongada y viene del Bascuence *zuzena*, que significa derecha, y es la flor, que más derecha sube» (Larram., I, 122a).

Ahajar, «Ahasta, lo marchito y arrugado, por habersele manoseado» (*Notitia*, 36).

s.v. Ajar, «Maltratar manoseando, especialmente las flores. Puede venir del Bascuence *iar*, *igar iartu*, *igartu*, secar, secarse; *añar*, y con el tiempo ajar» (Larram., I, 45a).

Ahorrar, «De la voz vasca *Ahurra* o *ahorra*, es decir, lo que se tiene dentro de la palma de la mano, asido y encerrado» (*Notitia*, 36).

«Reservar de lo que se avía de gastar. En este sentido viene del Bascuence *ahorru*, ú *ahurrá*, que en un dialecto significa la mano medio cerrada, como quien guarda y retiene algo» (Larram., I, 44b).

Ancho, «Andicho, grande» (*Notitia*, 36).

«Viene de el Bascuence *andicho*, grandecito, sincopado en *ancho*, *zabalá*» (Larram., I, 71a).

Atrever(se), «*Atrevize*, de la palabra *Treve*, que en vascuence designa a una persona muy práctica para una cosa, y resuelta para emprenderla» (*Notitia*, 37).

«Viene de el Bascuence *atrebi*, *atrebitzea*, éste de el nombre *trebé*, que significa diestro, y hábil para emprender cualquier cosa». (Larram., I, 114a).

Behetrías, «Del vasco *Bere-tiriac*, pueblos independientes, o, *Behet-Iriac*, pueblos de abajo, por estar situados en lugares bajos, es decir, fundados en los valles, fuera de los montes ásperos; los de aquí no eran defendidos por poblaciones o ciudades, sino por castillos, de donde la mayoría de autores deriva el nombre de Castilla» (*Notitia*, 37-38).

«Es voz Bascongada. En lo antiguo behetrías significaban pueblos, que a su arbitrio elegían señor; y en ese sentido viene de *Beret-iriac*, *bereterriac*, que se interpretan villas y tierras de su arbitrio. En lo moderno, behetrías son lugares, que no admiten nobles, è hidalgos; y en ese sentido viene

³⁸ Ibid., pp. CXXV-CXXXIV. A partir de ahora las citas del diccionario de Larramendi se harán entre paréntesis, bajo la abreviatura *Larram.*, más el número de página y la columna en que se halla la voz.

³⁹ Cf. más arriba la reseña que da Michelena en la p. 4, n. 33.

- de *behet-iriac*, *behet-erriac*, y significa tierras, y villas baxas, inferiores» (Larram., I, 135a).
- Berro**, «Idem, lugar húmedo y sombrío, donde se suele criar esta hierba» (Notitia, 38).
- «Es voz Bascongada, que en el dialecto Labortano significa lugar húmedo, y sombrío, que es donde nace» (Larram., I, 136b).
- Bahía**, «Idem. De aquí la fórmula de deseo de los vascos *Baionian helzea*. Ojalá que esté en seguro puerto» (Notitia, 38).
- «Es voz enteramente Bascongada y significa puerto; y llamamos *Bayona* al buen puerto, y aquella deprecación frecuente en labortanos *bayonean eltzea*, de que lleguen felizmente al puerto» (Larram., I, 124a).
- Buscar**, «Parece proceder del vasco *Pusca*, que significa pequeños pedazos de objetos, y así como entre los latinos viene de *scruto*, *scrutari*, entre los españoles pudo formarse buscar de *Pusca* o *Busca*, (pues de estos dos modos se pronuncia)» (Notitia, 38).
- «Viene del Bascuence *buscá*, *puscá*, que significa pedazo, ù pedacito menudo, que cuesta trabajo el hallarlo, y como el latín, de *scruto* formó *scrutari*, assi el Romance de busca, ò *pusca*, formó buscar. Pero aun viene mejor de *musca*, *muscatu*, y de aquí se diría *muscar*, y después *buscar*; y significa andar mirando, oliendo, registrando de bruces, y de hozicos, como los perros, de *musu* y la terminación *ca*, *musuca* y sincopado *muscá*» (Larram., I, 153a).
- Zahurda**⁴⁰, «Del vasco *Sar*, entrar, *Urde*, cerdo» (Notitia, 39).
- «Pocilga. Es voz Bascongada, de *sar*, entrar, y *urdea*, puerco» (Larram., II, 385a).
- Zanahoria**, «Zan-horia, tubérculo amarillo» (Notitia, 39).
- «Raíz muy conocida, es voz Bascongada, y significa raíz amarilla, qual es regularmente esta raíz» (Larram., II, 386a).
- Charco**, «*Ucharco*, de *Ur*, agua, charco, cosa despreciable» (Notitia, 40).
- s.v. Charca, «Viene de el Bascuence *charcoa*, que significa despreciable, y ruin, como lo son las charcas, y charcos, comparados con los ríos» (Larram., I, 194b).

Sin embargo, como se señala más arriba en nota (p. 16, n. 1), para la voz *zahurda*, se ha olvidado en las lexicografías modernas (p. ej. Corominas) la fuente, Oihenart, para citar solamente a Larramendi, quien no hace más

⁴⁰ Corominas, DCECH, VI, 46a, cita solamente la etimología dada por Larramendi, como inspirador de la misma, entre otros, a los recopiladores del *Diccionario de Autoridades* de la Real Academia de la Lengua (facsimil, Madrid, 1976, 3ª reimp. Aparecido en 1737), III, p. 550a. La primera documentación sobre esta palabra corresponde, según Corominas, a Nebrija, por lo tanto habría que considerarla como una palabra *nueva* en la lengua para la época de Oihenart.

que seguir al primero⁴¹. En otras ocasiones, Corominas da etimologías aproximadas a las ofrecidas por Oihenart, pero sin mencionar a éste con precisión e incluso sin ni siquiera citarlo, mientras que sí hace alusión a Larramendi, a Diez, a Humboldt y a otros; así comenta que, a pesar de la dificultad de que *ascua* (DCECH, I, 373a) se considere vasquismo puesto que ya se documenta en el S. XIII en castellano, podría postularse una etimología ibérica similar a la vasca de (*h*)*auts*, 'ceniza'⁴², que el étimo prerromano de *chocarrero* (DCECH, V, 283a., s.v. *socarrar*⁴³) se relaciona con el vasco *sukarra*, o que el *zurrar* (DCECH, VI, 133a) castellano y el *zurratu* vasco proceden de una misma voz prerromana, conclusiones todas ellas muy próximas a las ofrecidas, antes incluso que Larramendi, por Oihenart. Y lo mismo sucede con otras voces como *barruntar*, para la que la etimología más fiable, según Corominas es el vasco antiguo *barrunti* 'interioridad' (DCECH, I, 530a), tal y como ya había sugerido Oihenart (*Notitia*, 37).

Sin embargo, el *Diccionario de Autoridades* de la Real Academia tiene al suletino como fuente para varias de sus voces, es el caso de *zarza*⁴⁴ o de *zubi*⁴⁵, donde se cita expresamente a Oihenart y a la *Notitia*; en otros casos, como el mencionado de *zahurda*, no se hace la cita claramente, pero parece que sigue la *Notitia* literalmente. Es decir, que la Academia de la Lengua Española tiene en cuenta nuestra lista de etimologías a la hora de confeccionar su diccionario en el siglo XVIII.

Por todo ello cabe concluir que Oihenart es una figura poco reconocida aun siendo el primero en sentar unos principios teóricos básicos para la lengua vasca que se mantienen hasta los siglos XVIII y XIX y una fuente importante

⁴¹ Otro ejemplo es la etimología de *bizarro*, que Corominas, DCELC, I, 467b, atribuye a Echave en 1607 y a Larramendi como su inmediato continuador. Ya hemos mencionado arriba (p. 12, n. 1) dónde recoge Echave esta voz.

En *Autor*. (II, 550a) se ofrece esta etimología, pero sin decir de dónde procede.

⁴² Es verdad que Corominas menciona a Oihenart, pero da como origen de la etimología a la definición ofrecida por el diccionario de Pouvreau, donde se define *ausko* como 'braise, matière de cendre', corrigiendo después Oihenart *ausko* en *azkua*, lo que Corominas considera euskarización de la palabra española (DCECH, I, 373b).

⁴³ Corominas cita a Larramendi como fuente de Diez.

⁴⁴ «Viene del Vascuence *Zarzi*, que significa espinal, o bosque intrincado, y aspero, según Oyenardo, cap. 13» (III, 564b).

Corominas comenta de *zarza* (DCECH, VI, 99a) que puede estar emparentado con el vasco *sasi*, var. *sartzi*, y que *Autor*. menciona que Oihenart ofrece esta palabra vasca como étimo de la castellana.

⁴⁵ *Autor*. (III, 572b) después de dar la etimología árabe *Zub*, ofrecida por Covarrubias, dice que «no falta quien juzgue que viene del Vascuence *Zubi*, que significa puente, y la trahe Oyenardo: *Notitia utriusque Vasconiae*, en el mismo significado que Covarr.».

El término también se encuentra en Larramendi con la misma acepción que en Oihenart (*Larram.*, II, 391a).

Corominas (DCECH, VI, 117b), comenta que no existe la palabra *zubia* en la lengua castellana, sino que procede de Covarrubias y de *Autor.*, y que no hay más que algunos topónimos en Granada y Valencia.

para autores y obras posteriores más estudiados, tanto vascólogos, Larramendi e incluso Humboldt, como castellanos, así el caso del *Diccionario de Autoridades*.

Es cierto, sin embargo, que exagera al dar un origen vasco a una parte del vocabulario castellano, posiblemente el más polémico en su época y también quizá bastante reciente para su momento. Además entre sus etimologías se incluyen algunas fantasiosas, como las mencionadas de *azucena* (< *zuzen* 'recto'), *zanahoria* (< *zan horia* 'tubérculo amarillo') o *behetrías* (< *bere-tiriac* 'pueblos independientes' o *behet-iriac* 'pueblos de abajo'), pero también es cierto que vislumbra aquello de lo que siglos más tarde se va a hablar como contacto lingüístico entre el euskara y, especialmente, el ibérico (posiblemente él lo entienda en realidad como un parentesco), y que pone en la pista de muchas voces castellanas, hoy aún de origen incierto, que se relacionan con el euskara o con sus antiguos parientes y vecinos.

Esto es, que sus etimologías de palabras castellanas no son tan descabelladas como la crítica ha querido ver, si se tiene en cuenta que los etimólogos actuales no pueden dar un origen fiable para la mayoría de ellas. Hay que pensar que no todo es fantasía en la obra de Oihenart, como no lo es en Garibay, en Poza, o en Larramendi⁴⁶. Por otro lado, este tipo de métodos son generales en su tiempo, además de que los mitos y las fantasías se crean en todas las lenguas⁴⁷; de ahí que, a pesar de todo, debamos reivindicar, a parte de otras labores sobre la lengua, su pequeña labor como etimólogo⁴⁸.

⁴⁶ Cf. J.R. Zubiaur Bilbao, op. cit., p. 19.

⁴⁷ Ibid., pp. 146-149.

⁴⁸ Cf. el artículo de E. Coseriu, «Las etimologías de Giambullari», *Tradición y novedad en la ciencia del lenguaje*, Madrid, 1977, pp. 103-116, donde reivindica las etimologías del toscano procedentes del arameo, griego, francés, etc., dadas por este estudioso italiano del siglo XVI y consideradas «fantásticas» por la crítica.

HIZKUNTZARI BURUZKO OIHENARTEN ZENBAIT IDEIA

Rosa Miren PAGOLA

Oihenart aintzindaritzat hartua izan da gure artean, besteak beste, euskara hizkuntzari gramatika ikuspegi begiratzen lehenbizikoa izan zelako, baina oraindik aurreratzaileragozat har daiteke hizkuntzari buruz —hizkuntzei buruz orohar esan nahi bait da— zituen ideietan. Formazio sakona eta hizkuntzetan prestatua eta aditua izanik, horrek denak lagunduko zuen izan zituen irizpide edo teoretara iristeko, maila aintzintu hori, bere herrikide ospetsuen gisa, Europako hizkuntzen enumerazio eta sailkapenak eginez ez bazuen eskuratu ere¹.

Literatura alde batera utziz gero, hizkuntzalaritzara lotuz, *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae* idatzi zuen libururik garrantzitsuen eta, gainera, ia bakarra da². Bertan azaltzen direnak aztertuko ditugu, beraz, datozen puntuetan.

A. Oihenart historialaria izan zen. Ezin da hau begi bistatik galdu, historialariaren ikuspegiak zuzenean baldintzatuko dituelako hizkuntzari buruz-

---

¹ Rodrigo Ximenez de Rada eta Andrés de Pozaz ari gara noski, hauek biak baitira lehenengoak, Espainia mailan batez ere, garai desberdinetan, Europako hizkuntzen deskribapena egin zutenak: Garestarrak, Ximenez de Radak alegia, XIII. mendean, *De rebus Hispaniae*-ko lehenengo liburuan, eta XVI. mendean, urduñarrak, *De la antigua lengua, poblaciones y comarcas de las Españas* liburuan. Aipagarria da garai haietarako zein prestakuntza handia zuten biak ere hizkuntzei zegokienez; Ximenez de Radaz Coseriuk (1972, 200 eta 206, 20. oharra) hauxe dio: «Rodrigo de Toledo había estudiado en París y conocía, según parece, un gran número de lenguas. Según una fuente, en el Concilio Lateranense de 1215 sorprendió a todos hablando en siete lenguas europeas; según otra, sabía francés, italiano, inglés, alemán, griego, latín, hebreo y árabe». Pozak, Salamancatik at, Lovainako unibertsitatean bederatzi urtez ihardun zuen ikasten eta, dirudienez, zekizkien hizkuntzak, euskaraz eta gaztelerez kanpo, honako hauek ziren: flamenkoa, alemaniera, italiera, frantsesa, ingelesa eta zinbrikoa. Hizkuntzen ezaguera honek lagundu zuen agian, biak, bakoitza bere garaian, puntakoak izan bait ziren.

² Bi argitalpen izan zituen, biak Parisen eginak: lehenengoa 1638. urtean. Bigarrena, *Edition emendata et aucta*, hizkuntzari dagozkion ataletan, batez ere, zabalagoa eta gehitua, 1656, urtekoa. A. Javier Gorosterratzuk gaztelarara itzuli zuen azken edizioa eta guk lan honetan jarraitzen duguna da (1926-28).

ko ideiak eta planteamenduak. Horrez gain, legegizona ere bazen, eta baliteke horrek ere eraginik izatea, ez hainbeste bere teoretan, baina bai lanean iharduteko eran. Zorroztasunez planteatzen du esaten duena eta, batez ere, esaten duen hori beti iturri idatzietan oinarritzen du, testu klasikoak ondo ezagutzen bait zituen, alferrikako literaturarik gabe, beti ere objektibitatearen mesedetan. Esan daiteke, beraz, traszendentzia bilatzen duela Euskal Herriko historia edo kronika idazten duenean; eta esaten dugunaren alde ere egongo litzateke, tradizio klasiko eta ofizialarekin jarraituz, latinez idatzia dagoela eta ez frantsesez beste lan batzu bezala³. Bestalde merezi du azpimarratzea historialari bezala izan zuen zorroztasuna, bere garaian ohi ez bezalakoa Caro Barojak dioenez: «su sentido crítico era mucho mayor que el de Garibay y otros historiógrafos posteriores» (1979, 15).

1. HIZKUNTZEN SORRERA. BALORAZIO LINGUISTIKOA

1.1. Kantabrismoa

Garai hartako hizkuntza-ideiei buruz hitz egiterakoan, ezinbesteko gertatzen da Kantabrismoaz mintzatzea hain hertsiki loturik ikusten bait zituzten orduko idazleek leinua eta hizkuntza. XVI. mendetik aurrera, hizkuntzaren apologiarekin batera, kantabrismoaren teoria defendatzen zen. Kantabriarrak eta euskaldunak batzen ziren. Lurraldearen morfologia fisikoa eta herriak elkarren ondoan aurkitzeak bazuen horretan eraginik. Euskal Herria Kantabriarekin bat egitera jotzen zen. Ideia honek, Espainia mailan, XVIII. menderarte iraun zuen, Aita Floresek argitu zuen arte hain zuzen⁴.

Euskaldunek elkarketa berdina egiten zuten beste arrazoi batzutan oinarrituz eta beste helburu batez. Erromatarren aurka egon ziren gudetan kantabroak euskaldunekin bat eginik burrukatu zirela defendatzen zuten, eta erabiltzen zuten hizkuntza bakarra zela, «lengua cántabra» alegia, euskara zelarik hizkuntza hori, noski. Hemendik inongo beste herrirekin ez zela nahastu eta, ondorioz, odolaren garbitasunari eustera pasatu zen. Euskaldunen artean, XVI. mendean

³ Bi korrante kontrajarriak ager daitezkeela XVI-XVIII. mendeetako tarte horretan esan izan da. Bat katolikoena Laburdi eta Hegoaldean kokatzen dena eta protestanteena bestea, Behe Nafarroan eta Zuberoan. Bigarren honek bide bat zabaltzen du, zientifikoa, eta serioa Zalgise eta Bela buru direlarik, erretratuak, hiztegia, gramatika, olerkiak eginez. Eta, neurri on batean, Oihenart litzateke korrante honetan nabarmenena. Lehenengo taldekoak, aldiz, beste abiapuntutik ihardunetz, apologistak lirerateke nagusiki: Etxeberri Sarakoa, Larramendi eta gainerakoak. Dena den, Oihenart katolikoa zen eta, gramatika mailan eta hizkuntza idatzian behintzat, neologismo eta aditz trinko zalea. Bestalde, egin zituen etimologiaren azterketek ere, neurri batetan, aipaturiko bidetik urrutiratu egiten dute.

⁴ Ikus A. Tovar (1980, 13). Laburpen zehatza eta ondo dokumentatua «Pervivencia de los mitos» deituriko atalean, A. de Mañaricuak (1973, 234-237) ematen du.

Esteban de Garibay eta Andrés de Poza Lizentziatua izan ziren ideia horren bultzatzaile garrantzitsuenak, eta geroxeago Baltasar de Echave ere bai⁵.

Tovarrek (1980, 54) honela iritzi zien Oihenarten ideiei teoria honetaz: «En la literatura de vascos sobre el país el libro es original, y representa la reacción de un navarro frente a la identificación que guipuzcoanos y vizcaínos habían generalizado, sin duda con precedentes anteriores de vascongados con cántabros».

Oihenartek iritzi kontrajarriak dituela dirudien arren, ongi irakurtzen bazaio, bere ikuspuntua aski garbi uzten du. Lehenengo liburuko 1. kapituluan, «vascos» eta kantabroak bat egiten ditu, baina beste idazleek azken hitz honi ematen zioten edukia baztertuz. Hona nola dioen beste idazle batzuen iturrietan oinarrituz⁶ (1926, 143-44): «Con el nombre de vascos comprendemos también aquí a los que vulgarmente llaman cántabros; pues ya se ha introducido la costumbre, [...] que en latín se denominen cántabros a los que los franceses llaman Vascos o Vizcaínos, y los españoles Vascongados (éstos son propiamente los vascos)». Bereizi egiten ditu, beraz, «kantabroak» eta «bascos», hauek baskoien leinua edo adierazi nahiz, baina praktikan, goian esaten duen bezala, denak —vascos, vizcainos, vascongados—, bat eginez, eta, nolahi ere, apologisten ideietatik aldenduz. Bigarren liburuko 1. kapituluan, berriro ere garbi azaltzen du: «De los vascos, unos viven en la Iberia, aquende el Pirineo, otros en la Aquitania, allende el Pirineo. Viven a esta parte los navarros, jaccenses, alaveses, guipuzcoanos y vizcaínos; allende el Pirineo los gascones y los vascos. [...] Demos principio a los navarros, a los cuales corresponde principalísimamente el nombre de vascos; porque de ellos provino a todos lo demás, que llevan esta denominación» (1926, 475)⁷.

Beste batzuen iritziak ere eskeintzen ditu. Honela Kantabroak Gaztelako Erresumaren barnean urte askotan egon ziren lurraldeetako biztanleak baizik ez zirela esanez, hau da, bizkaitarrak, gipuzkoarrak eta arabarrak, nafarrak kanpoan gelditzen zirelarik⁸. Ambrosio de Moralesi buruz, berriz, «confunde del todo Cantabria con Vizcaya» dio; azkenik, beste zenbait idazleren ikuspuntua ere, beretik erabat desberdina, azaltzen du: Nafarroako Erresumaren menpe

⁵ Nahastu gabeko herria zela eta euskaldunen odolaren garbitasuna sutsu defenditu zuena Larramendi izan zen. Hain gogorra eta indartsua izan zen bere ideietan, non, hori zela eta, Caro Baroja, honako hitz hauek esatera iritsi bait zen: «[...] podría tomarse como precursor de los modernos racistas» (1958, 89). Ikus Mitxelena ere (1960, 118-19, 16. oharra).

⁶ Ideia honetakoak bait dira, Oihenarten esanetan: Jovio, Julio Scaligero y José Scaligero, Thuan, Ferrón, Florián de Ocampo, Pedro Mártir, M. Del Río y Mariano (1926, 143).

⁷ Horrela, gainera, gure ustez, garbi gelditzen da hitz honen esanahia. Hona J. Gorrochateguik honi buruz egiten duen azalpena: «La diferencia entre vasco y vascón (Basque, Bascon) es la que corresponde a las existentes entre los casos sujetos y régimen en los dialectos galorrománicos; por ej., *emperere/empereor.*» (1984, 71).

⁸ Florian, Mártir, Mariana (1926, 144).

zeuden herriek osatzen zutela Kantabria, kasu honetan ere Bizkaia, Gipuzkoa eta Araba sartzen zirelarik⁹.

Oihenartek ez ditu onartzen Kantabriari beste idazleek ematen zioten hedadura geografikoa eta irizpide historikoa, eta aipaturiko planteamendu desberdin horiek denak gaitzetsi egiten ditu¹⁰.

Iritzi propioa ematen duenean, berriz, deskribapen fisiko zehatza egiten du, bere ikuspegi Kantabria beste zerbait dela agertuz: «Aunque nosotros no podemos describir exactamente por todos los lados el lugar fijo de Cantabria, sin embargo nos atrevemos a afirmar que están en un grandísimo error los que la circunscriben con los límites de Vizcaya, Alava, Rioja y Guipúzcoa, ni una sola de las cuales deberá contarse como parte de ella¹¹» (1926, 145).

Bere iritzia, testu idatzietan oinarritzen delarik esan bezala, garbia da. Ptolomeo, Mela, Plinio eta Estrabonen testuak lekukotzat hartuz, eta euskaldunen leinuen mugak ezarriz, honako galdera erretoriko hau egiten du: «Pero si admitimos a los cántabros en Vizcaya, Alava y Guipúzcoa, los cuales son los últimos pueblos, que terminan a España, por el lado del Pirineo ¿dónde tendrán sus moradas los Autrigones, Caristios y Várdulos, que las deben tener entre los Cántabros y la cima del alto Pirineo?» (1926, 145-146).

Nolanahi ere, baskoien leinuaren kokapena ez da hain eraginkorra eztabaida honetan, azken finean, ez duelako inork, ikusi dugun kasu bakarrean izan ezik, Kantabria delakoaren barnean sartzen. Oihenartek berak ere ez du zalantzatarako bide haundirik ematen: «Ciertamente, si atendemos a la verdad, veremos que los guipuzcoanos y alaveses corresponden a los Várdulos y Caristos, mas los Vizcaínos y Burebanos a los Autrigones, y en fin, los Riojanos a los Berones» (1926, 146).

3. kapituluan aurretik esandakoa osotu baizik ez da egiten. Lehen euskal leinuen eremua zein zen esan badu, orain Kantabriak hartzen duen hedaduraz mintzatuko da. «Se propone la descripción verdadera de Cantabria» izenburuz autrigoien leinua amaitzen zen tokian Kantabria herria hasten zela dio: «aseguramos que el principio de Cantabria se ha de poner en la línea que, partiendo de Villafranca, llamado Montes de Oca, va al puerto de Laredo, en el litoral del Océano Cantábrico; [...] respecto del occidente señalaremos los límites de Cantabria, [...] en el estuario del mar, denominado de Avilés, que está situado en Asturias de Oviedo» (1926, 147-148).

⁹ «[...] eran cántabros los pueblos sometidos a los reyes de Pamplona, llamados vulgarmente navarros, cuya región en su mayor parte corresponde a la antigua Vasconia...». Eta irizpide honen zabaltzailea Prudencio de Sandoval izan omen zen «cuando hizo a Pamplona la Metrópoli de Cantabria, y describió a ésta dando por límites los montes Pirineos, y los ríos Ebro, Aragón y Gállego». (1926, 144).

¹⁰ Besteak beste, Gipuzkoa, Araba eta Bizkaia, Errioxa eta Asturias hartu eta Kantabrierekin bat egiten zutenen aurka mintzo da (1926, 144-45).

¹¹ Azpimarratua geurea da.

Konturatzen da, gainera, hori defenditzea ez dutela denek onartuko, batez ere Euskal Herrian bertan, eta, agian, horregatik sartuko du tartean euskaldunen laudorioa: «No faltarán quienes desaprueben que yo distinga a los Vizcaínos, Alaveses y Guipuzcoanos, pueblos valerosos y belicosos, de los Cántabros» (1926, 155)¹².

Esan daiteke, bada, Oihenarten iritziak aurrerakoiak izan zirela bere garaian, lortu ez bazuten ere behar zuten oihartzunik; zientifikoak, zorrotzak eta nortasunez azalduak, batez ere historiografiari dagokionez.

1.2. Hizkuntzaren aintzinasuna

1.2.1. *Errenazimendua*

Errenazimendua, hainbeste aldaketetarako hain garrantzitsua izan zena, hizkuntzaren historian ere abiapuntu aparta gertatu zen. Erdi Aroak izan zuen eragina ahazten ez bada ere, Errenazimenduak bideratuko ditu XVIII. azken hamarkadetan eta XIX. menderarte hizkuntzaren inguruan egingo diren azterketak¹³.

Ezaguna denez, herri-hizkuntzak duintzea eta kultur mailara jasotzea Errenazimenduari zor zaio, hizkuntza klasikoei bakarrik eskeintzen zitzaizkien begiramena eta azterketa gaindituz eta herri hizkuntzen ernatzea lortuz. Hauxe litzateke lorpen nagusia eta hurrengo mendeetan, XVI. eta XVII. ean batez ere, bide horri jarraitu eta jokabide hori garatu eta sendotu baino ez da egingen.

Herri hizkuntzak, beraz, hurbildu egin zitzaizkien Errenazimenduko jendei eta batez ere jakintsuei, hauei azterketa-gai bihurtzen zaizkielarik. Honela, hizkuntzaren jatorria¹⁴ eta hedapena jakin nahi zituzten aurrena; eta horren ondoren, eta horrekin batera neurri batean, hizkuntzen aniztasunaren arrazoia bilatu nahi zuten eta hizkuntzen bilakabidea ezagutu¹⁵; horien inguruan sortzen ziren galderai erantzun nahi zieten batez ere XVI. mendean. Horren

¹² Alde batera uzten ditugu hain interesgarriak eta gaurkotuak gertatzen diren irizpide eta azalpen historikoak. Bertan, Erdi Aroan, bisigodoen garaian, Baskoien indarraz eta lurraldearen mugak zabaltzeaz mintzatzen da.

¹³ Iritzi horretakoak dira hizkuntzalaritzaren historiaren egileak. Ikus, besteak beste, Robins (1974, 134).

¹⁴ Erdi Aroko eragina garbia da kasu huetan guztietan. Elizako Aitek, San Agustin eta hurrengoek, dagoeneko defenditzen zuten ideia zen, hasiera batean hizkuntza bat eta bakarra zela, eta berau hebraiarra alegia, San Jeronimok zabalduko zuen eta ordutik denak, orpo orpo, segitu zuten.

Adierazgarria gertatzen da Sánchez Monterok, XVIII. mendean, zioena: «es común sentir de graves autores que, si creciesen dos niños en tal sitio que no oyesen hablar persona alguna, ni canto de ave, ni voz de bruto, que naturalmente hablarían la lengua natural que es la hebrea, por ser la primera que recibió la Naturaleza». Ikus, Lázaro (1949, 89).

¹⁵ Bibliaren eragina ere bortitza da hemen. Bertan agertzen den *Erat terra labii unius, et sermonum eorundem* apurtu egingo da, Jainkoaren zigor bezala, gizonaren harrokeria eta gehiegikeriagatik, *Exodo* Liburuko X. kapituluko Babeleko pasartean oinarrituz.

ondorioz mitoak eta dogmak berez sortzen dira, literatura ugarirekin ornituak. Edonola ere, alderdi onak ere agertzen ditu garai honek eta arazo horiek, teoria mailan, hizkuntza bakarrean gertatzen diren banaketen edo zatiketen bitartez planteamendu garrantzitsuagoetara iristen bait dira. Bilakabide honi esker, hizkuntzalaritzak, ez beharbada zientzia mailara iritsiz, aurrera egingen du, denboraz metodo erkatzailea sortuko duelarik. Hori gutxi balitz, Errenazimenduan hizkuntzen sailkapenak eta, bide batez, hizkuntzen barneko deskribapenak, hau da, gramatikak¹⁶ egitea ere lortzen da.

1.2.2. *Euskara Espainian*

1.2.2.1. AINTZINDARIAK ETA BILAKABIDEA

Garai hartan egiten zen hizkuntzaren azterketa eta kanpo historia humanismoak hartzen eta lantzen zituen gaiekin oso nahastua bilakatzen zen. Bestalde, herri hizkuntzak, orohar, apreziatzen eta aztertzen hasten den neurrian, norberaren hizkuntzaren estima ere goraka joaten da. Hori dela eta, Babeleko jatorriaren tradizioari jarraituz, uste zen lurralde bakoitzeko hizkuntza zela lurralde horretan, edo zabalagoetan, mintzatu zen hizkuntzarik zaharrena edo hizkuntzen nahasketatik sortutako lehenetarikoa¹⁷. Hizkuntza mito hauen garapen nagusia XVI. mendean lortu bazen ere, hurrengo mendeetan, XVII. eta XVIII. mendearen erdirarte, behintzat, eutsiak eta defendituak izan ziren¹⁸.

Ez zen euskara korronte horietatik at gelditu, agian alderantziz baizik. Hizkuntza berezia eta desberdina zenez, ideia horiek hari atsiki edo egokitzeke aukera erosoagoa eskeintzen zuen. Euskararen nabarmentasunak berak eragiten zuen ideia horiek euskarari sutsuago ezartzera. Agian, horregatik, Erdi Arorako ere euskararen aintzinasunaren aldeko testigantzak aurki daitezke¹⁹. Dena dela, Euskal Herrian ere, beste tokietan bezala, XVI. mendean indartzen da

---

Alde batera uzten dugu, bestalde, hizkuntzaren jatorriaz eta zabalketaz hedatua zen beste teoria, errazionalistena noski, banakako sorreran oinarritzen bait dute beren teoria.

¹⁶ Denek ere, latinaren eskema eta metodologia jarraitzen dute; halere, ezin daiteke nabarmendu gabe utzi gertatzen den ugaritasuna. Kukenheimek, esaterako, XVI. mendean eginiko gramatikaren kopuruak ematen ditu: italiaraz 72, frantsez 55 eta gazteleraz 37. Dena den, garrantzitsuena gertatzen dena jarrera beraren aldaketa bortitza litzateke, Kukenheimek berak dioen bezala: «A l'époque de la Renaissance, le latin -mais alors celui des bons auteurs classiques- continue d'être objet d'étude, mais il n'est plus seul: s'y ajoutent le grec et l'hébreu et même l'étude des langues vulgaires» (1966, 21).

¹⁷ Horrela defenditu zuten portugesekek, katalanek, espainolek, eta baita, frantsesek edo germaniarrek ere. Ikus, batez ere Frantzian gertatu zen mogimendurako, Dubois (1970, 68-69).

¹⁸ Lázaro Carreter-ek (1949, 29) esaten duenez «Durante el siglo XVII continúa triunfando en España la explicación platónica ingeniosamente aliada con la Biblia».

¹⁹ Badirudi Flavio Josefo izan zela lehenetarikoa eta, honekin batera, Nafarroako Gadeseko Rodrigo Ximenez de Rada, Toledoko Artzapezpikua, euskararen aintzinasun hori defenditu zutenak, Tovar (1980, 17-19); edozein modutan, nafararren argudioak oso garbiak ez dira ikertzaile batzu gaztelerarako ere berdin aplikatzen bait dituzte, ikus polemika honetarako, Zubiaur (1990, 70).

mogimendu hau Zaldibia, Garibay eta Poza euskal idazleekin²⁰. Edozein kásutan, kontutan hartu behar da ez zela izan euskalduna euskararen aintzinatasun hori defenditu zuen lehena. Lucio Marineo Siculok²¹, garai zaharrea Penintsula osoan hitz egiten zen hizkuntza «lengua vizcaina» zela idatzi zuen. Horrekin batera, P. Merula eta J. Scaligero ere aipatzekoak dira, Marineo Siculoren ideiarri jarraituz, Iberoak euskaldun jatorrizkoak zirela esaten bait zuten²². Gaztelazko literaturan ere badago, XV. mendetik hasita, horri buruzko aipamenik, Gaztelako Erreinetako hizkera euskara izan zitekeela eta horren kontzientzia ere nabaritzen zela gizartean²³.

Honako hauek ziren, laburbilduz, garai hartako idazleek mantentzen zituzten jokabide nagusiak:

1. Tradizio biblikoari jarraituz eta, lehen esandakoaren arabera, euskarari ere hizkuntzaren jatorriari eta aniztasunari buruzko garai hartako idciak ezarri zitzaizkion. Tubalen mitoa, esaterako, Zaldibiak eta Garibayk euskarari zuzenean aplikatu zioten; ordutik, ideia hau izan da gehien garatu dena eta duela gutxi arte, hein batean, irau duena²⁴.

2. Aurreko puntuan esaten denetik jarrai daitekeenez, euskara hizkuntz babilonikotzat hartzen zen, lengua matriz edo 72 haietako bat alegia, eta, horren ondorioz, euskara hizkuntza haundia eta ederra zela, besteekin ezin erka zitekeena, noski.

3. Horren aldeko arrazoiak garbiak ziren:

- Euskara jatorri garbi eta noblekoa zela, beste inongo hizkuntzarekin nahastu gabea.
- Penintsula Iberiko osoan erabiltzen zen hizkuntzarik zaharrena eta aintzinako garaian zegoen bakarra.

Baieztapen horiek arrazoi linguistikotan oinarritzeko metodo etimologikoaz baliatzen dira. Andrés de Pozak, Espainia guztitik jasotako toponimiaren

²⁰ Garai hura aztertu dutenen artean bi lan daude ia klasikoak direnak eta ikuspegi aski berezikoak, bat: W. Bahneren laneko (1966) 5. kapituluak «El vasco y el problema de la lengua primitiva de España» (85-99. or.); A. Tovarena (1980) bestea, 2. eta 3. kapituluak batez ere: «Lucas y sombras del Siglo de Oro» eta «Vascos escriben sobre su país» (26-65. or.). Bestalde, aipatzekoa da J.R. Zubiaurren lana ere, XVI. mendeko hiru idazle hauei zuzendua baita (1990).

²¹ Errege Katolikoaren kronikak idatzi zituen *Cosas Memorables de España* (1539); IV. liburuan, hain zuzen, honi buruz mintzatzen da.

²² XIX mendean gorpuztu zen «Vasco-iberismoa»ren teoriaren oinarria hemen dago beraz; hemen eta apologisten lanetan, noski.

²³ Enrique de Villenak eta Alonso de Madrigalek aipatzen dute gaia zuzenean oinarritzen ez badute ere, eta Juan de Valdés ere mintzatzen da horretaz. Ikus Tovar (1980, 28-32).

²⁴ Neurri batean, «falso» Berostotik datozen mito hauetan oinarritzen diren genealogiak lirareke. Bestalde, XVI. mendearen hasieran Alonso de Madrigalek, *el Tostadok*, Tubalen mitoa garatu eta indartuko du besteei bidea zabalduz. Gero XVIII., mendean, Astarloak zabalduko du beste mitoa, Paraisoan erabiltzen zen hizkuntza euskara zela alegia; *Apologia de la lengua bascongada* liburua 1803. urte arte ez bazen argitaratu ere, bere ideiak arrakasta haundia izan zuten egilea bizi zenean ere.

azterketa eginez, euskal etimologiak ematen ditu, eta honen bidez euskara Penintsula guztian hedatzen eta erabiltzen zen hizkuntza bakarra zela frogatzen du. Gero, besteren artean, Baltasar de Echavek ere, XVII. mendearen hasieran, helburu berdinez metodo berau erabiliko du.

Idea hauetatik sortuko da hainbestetan aipatzen den euskararen apologia. Izan ere, mito tradizional horiek defenditzean, mende haietako idazleak euskararen apologistak bihurtzen dira ezinbestez. Horrez gain, Espainian bertan euskararen aurka sortu zen mogimenduaren kontrako erreakzioa ere izan zen euskal hizkuntzari egiten zitzaion defentsa hori²⁵.

1.3. Oihenarten ikuspegia eta ekarria

Kantabrisimoari zegokionez hain berritzaile zen Oihenartek, ze hedadura ematen zion euskarari Aro Zaharrean? Aldentzen al zen kasu honetan ere garaiko jakintsuetatik? Ezetz esan beharko genuke Caro Barojari kasu egingo bagenio: «abandonando el criterio textual, sostiene que el vasco ha sido la lengua de toda la Península en un principio, engendradora en parte del español» (1979, 15). Gorrochateguik, ordea, ez du horrela ulertzen Oihenarten iritzia: «Oihenart no defendía la extensión del euskera por toda la Península, ni siquiera era partidario de que fuera la lengua patrimonial del actual País Vasco: pensaba que el vascuence era la lengua de los “Vascones”, pueblo definido con mucha precisión en las fuentes clásicas de las que poseía un conocimiento bastante bueno.» (1984, 70).

Bi ikuspegi horiek besterik aditzera ematen badute ere, Oihenartek bere iritziak azaltzeko erabili ohi duen metodologia nahiko zehatza eta, ia beti, berdina da: lehenengo, *status quaestionis* edo delakoa agertu eta, horrekin

²⁵ Ezaguna den bezala, XVI. mendean, Espainian, gaztelararen defentsa eta gorakada gertatu zen eta, bide batez, hizkuntza klasikoren beherakada eta zokoratzea, eta bide horretatik hainbat ekintza literario eta erligioso eman ziren eta erabaki ofizialak hartu ere bai gaztelararen erabilera bultzatuz, beti ere latinaren kaltetan. Ikus, honi buruz, Romera Navarro (1929, 204 eta hur.). Gaztelararen aldeko ihardun eta apologia sutsu hori zela bide, euskararen aurkako mogimenduak ere ikusten dira mendearen azken laurdenean. Honen lekukorik nabarmenena Ambrosio de Morales eta haren *Discurso sobre la lengua castellana* (1586) litzateke. Idazle honek ez zuen euskara Penintsulako hizkuntza zaharra zenik ukatzen, baina erabiltzen zen bakarra zenik ere ez zuen onartzen eta ematen zitzaion hedadura zabalaren aurka ere agertzen zen. Marianak ere hitz iraingarriak erabiltzen ditu euskararen aurka, baina euskara Espainia osoan hitz egiten zen aldekoa zen.

Ohartu gaituzten une beretsuan sortzen direla gaztelararen eta euskararen aldeko lanak: Moralesen liburua Garibayrena baino hamabost urte beranduago sortua zen eta Poza Lizentzia-tuarena baino urte bat lehenago.

Kontutan hartu behar da ere, garai haietarako galdua edo erdi galdua zegoela euskararen ospe soziala eta horren lekukotasunak literaturan ugari samarrak dira. Ikus, gai honi buruz, Echenique (1990, 123-124).

Bestalde, Echenique-k berak (1987, 92) honela definitzen ditu euskal apologistak: «eruditos (vascos en general), que ponen especial ahínco en defender la dignidad del vascuence como lengua frente a la concepción del euskera como variedad lingüística baja».

batera, beste idazleen ideiak eta zitak ekarri. Horren ondoren bere iritzia eskeintzen du, nahiz aldekoa nahiz kontrakoa dela, ez badu, behinik-behin, besteen iritziekin batera berea ere sartu, haiekin bat datorrela inplizitoki aditzera emanaz. Nolanahi ere, kontuz irakurri beharra dago Oihenarten zenbait pasarte, darabiltzan arrazoi bideak kontrajarriak diruditen arren, barnean, elkarrekin ongi loturik egon ohi direlako.

Lehen liburuko XII. kapituluko «De la antigua lengua de los españoles. -Si fué la misma que la actual de los vascos. -Se examinan las razones de Ambrosio Morales, que lo desaprueba.» titulupean, beti bezala, aurrena besteen iritzia jasotzen ditu. Lehenengo, Espainia guztian euskaraz baino ez zela hitz egiten defenditzen zutenen izenak ematen ditu: «El mismo Marineo y Garibay creen que en toda España no se habló en lo pasado otra lengua que la de los Vascos, o Cántabros, como ellos la llaman» (1926, 169-170). Mariana ere aipatzen du, ideia hori bera defenditzen baitzuen²⁶.

Goraxeago esan dugu Morales ez zela iritzi horretakoa, euskararekin batera beste hizkuntza batzu ere hitz egiten zirela esaten bait zuen. Oihenartek gogor eta luze ihardesten du Moralesen iritzia, baina ideiaaren aurka doala dirudien arren, hark darabilen metodoaren aurka doala zuzenago esan daiteke. Horretarako Moralesen oinarriko tesia agertzen du: «[...] se esfuerza en probar, que es diversa la antigua lengua de los españoles de la actual de los Vascos» (1926, 174), eta ondoren, zein metodoz baliatzen den tesi horri eusteko: «Morales se esforzó en destruir esta sentencia -euskara España guztian hitz egiten zen hizkuntza bakarra zela, noski-, recogiendo de Plinio y otros algunos vocablos españoles, que según opina, no se encuentran en la lengua moderna de los vascos» (1926, 170).

Jarraian bi galdera erretoriko egiten ditu: «Pero aunque concediéramos a Morales que todos aquellos vocablos son puramente españoles ¿bastaría esto para que nos obligara a admitir por el hecho mismo que en aquella nación existieron muchas lenguas totalmente distintas entre si? ¿No pasa en otras lenguas que en el largo curso del tiempo, se muden las voces y los modos de expresarse?» (1926, 170).

Metodo lexikoaz baliatzen da, beraz, Morales, baina Oihenartek, planteamendu logikoz, ez du metodo hori onartzen. Klasikoen zitaz baliatuz, denboraren iraganaz hitzen balioak eta hitzak berak ere aldatuz eta galduz joaten direla frogatzen du, gero galdera hau egiten duelarik: «En cambio ¿qué argumento tiene Morales para dictaminar que las voces, por él coleccionadas, proceden más bien de la antigua y primitiva lengua de los españoles, y no

²⁶ Esan behar da, halere, J. Saroihandyk (1922, 451) agerian jarri zuen bezala, Marianak beste pasarte batean esaten duena, hau da, euskara ez zela Espainian egiten zen hizkuntza bakarra, beste batzuen artean mintzatzen zenetako bat baizik, hori Oihenartek aipatu ere ez duela egiten.

de la nueva y adoptiva, llamada Romance, porque provino de la romana, siendo así que es cierto e indudable, que aquella había caído en desuso antes de la edad de Plinio, y que ésta había prevalecido en toda la España que obedecía a los Romanos?» (1926, 172). Jakina, hemen latinaren eraginaren aurka agertzen da Oihenart eta, onartzen baditu ere Moralesek latinetik hartutako zenbait adibide, beste batzu euskaratik datozenak direla defenditzen du: «Por lo demás, de ninguna manera es verdad, que todas las palabras, que dan por españolas los antiguos escritores, faltan en la lengua actual de los Vascos. Se conservan todavía algunas, que proceden de la antiquísima y propia lengua de este pueblo»²⁷. Hitz batzu baino ez ditu ematen: *lancea, gurdus, daureta, gesi*.

Kapitulua ez du burutzen bere irizpideak eskeiniz edo arazoa erabat finkatuz, Moralesen aurkako argumentazioarekin jarraituz baizik. Moralesek erabili zituen Tácito eta Sénecaren testigantzak jaso ondoren, Oihenartek bere alde itzultzen ditu: «Estas palabras de Tácito y Séneca arguyen, que los españoles, y quizás también los Cántabros, tuvieron su propia lengua, o dialecto; pero no prueban que fué distinta de la moderna lengua vasca»²⁸ (1926, 174).

Kapitulu honetan, beraz, Moralesen aurka ari denean ez du hainbeste Moralesen teoria eragozten, bere metodo lexikoa gaitzesten baizik, gero Oihenart bera, ikusiko dugun bezala, metodo horretaz baliatuko bada ere.

Hurrengo kapitulua, XIII. alegia, da garrantzitsuena Oihenarten iritzia jasotzeko. Bertan azaltzen du bere ikuspuntua izenburuan dioen bezala: «Opinión del autor sobre la antigua lengua de los españoles» (1926, 329). Horrela hasten du: «Ahora bien, en esta lucha de pareceres opuestos entre sí, yo, así como *no quiero mantener con demasiada pertinacia*²⁹ que fué una sola la lengua de todos los españoles en los tiempos pasados, sobre todo cuando Estrabón asegura, en el lib. 3, que hubo varias [...]», esaldiaren bigarren klausulan jarraitzen duelarik: «[...] tampoco admito que la vasca estuviese encerrada dentro de los mismos límites en que está actualmente; pues son muy estrechos». Edozein modutan ere, horri eusteko ematen duen arrazoa hizkuntzari buruzkoa ez bada ere zuzen zuzenean, ez daiteke uka euskararen izateari eta baliakizunari buruz duen iritzia garbi agertzen duela: «y por lo mismo no es verosímil que la sabia disposición de la naturaleza haya dado

²⁷ Pasarte honetan jasotzen ditu euskararentzako iraingarriak gertatzen diren beste idazle batzuk erakutsiriko irizpideak: «[...] no empero de la adventicia y nueva, a la que Sidonio llama escoria del lenguaje aborto del lenguaje latino» (1926, 173). Marianari buruz ari denean ere ez da isiltzen: «[...] cuyas palabras, que son elegantes y dignas de tan gran escritor (exceptuando aquello que dice, que es una lengua bárbara, y que no admite cultura, siendo así que él no la poseía)». Ez da harritzekoa, bada, Oihenart ere apologista bezala behin baino gehiagotan hartua izatea.

²⁸ Azpimarratua geurea da.

²⁹ Azpimarratua geurea da.

a un pueblo tan pequeño lengua propia, casi inadecuada para todo negocio, y para trato y fomento de consorcio con los pueblos vecinos incómoda» (1926, 329). Bidenabar esan daiteke Euskal Herria, txikia izan arren, herri bezala hartzen duela; baina ez da garbi ikusten zergatik dioen «izadi jakintsuak» ezin diezaiokeala eman hain herri txikiari inguruko herriekin harremanak izateko hizkuntza hain desegokia. Ziurrenik, honek agertzen du historialariaren ikuspegia, ez bait zen euskara *lingua franca* izan eta euskaldunak inguruko herriekin harremanik izatekotan hizkuntza erromaniko batez baliatu beharra bait zuten.

Dena den, arrazoi horretan oinarrituz bere tesi propioa ematera iritsi nahi zuen, beti bezala, historiaren haritik leinuak aipatuz, euskara Penintsulako Iparralde osora hedatzen duelarik: «Creo que ésta fué la lengua de todos los pueblos montañoses, que vivían en el Norte de España, es decir, de los Vascos, Várdulos³⁰, Autrigones, Caristos, Astures, Cántabros, Gallegos y Lusitanos». Hemen ere iturri klasikoetan oinarritzen da: «pues ya que consta por Estrabón, que todos estos pueblos vivieron con las mismas costumbres y que practicaron la misma norma de vida, es justo creer que también tuvieron una lengua común»³¹.

Ongi ikusten da, beraz, Oihenartek ez zuela euskara Euskal Herrira mugatzen, baina ez du Penintsula osora ere zabaltzen, garbi esaten duelako ez zirela berdinak Espainiako iparraldeko eta beste espainiarren hizkuntzak: «que además, la lengua de los demás españoles no fué tan distinta, que no tuviera con las demás muchas cosas comunes». Hau da, hemen zehazki onartzen du latinaren aurretik mintzatzen ziren hizkuntzek bazutela euskararekin antzik, eta honetan oinarri daiteke Oihenart izan zela gero «vasco-iberismo» izenez deitua izan zen oinarritzko teoriaren lehenetariko aurkezlea. Caro Barojak garbi esaten du: «Hay que ver en Oihenart un primer expositor claro del vascoiberismo» (1979, 15); halere, hori soberaskotzat joko genuke, teoria bera baino teoriaren ideia nagusiak edo teoriaren muina jaso daitekeelako Oihenarten hitzetatik, hau da, garai zaharrea erabiltzen zen hizkuntza —iberikoa, alegia— eta euskara oso antzerakoak zirela, edo bazutela elkarrekin ahaidetasunik. Alabaina, ez dugu uste inon esaten duenik euskara Espainia osoan erabiltzen zen hizkuntza izan zenik³². Beraz, Caro Baroja, lehen jaso dugunez, Oihenartek

³⁰ Honekin garbi gelditzen da barduliarren hizkuntza zein zen eta Gorrochateguiren (1984, 70-71) iritzia ez dela hain egokia uste dugu.

³¹ Mañaricuk (1971, 266) zehatz jasotzen du testua.

³² Alde batera uzten dugu «Atsotizac edo Refrauc» (1935, 207) liburuari egiten dion sarreran dioena: «La Langue Basque (qui est la mesme que l'ancienne Espagnole, comme l'au montré ailleurs)». Bidenabar baizik ez du egiten komentario hori eta, egia esan, gure ustez orokorregia gertatzen den aipamena da. Bestalde, berak ematen duen erreferentea aurretik idatzitakoa da, hau da, aurreko urtean argitaratu zuen *Notitia*-ren bigarren argitalpenekoa eta hemen komentatzen ari garena. Horregatik, bada, benetan baliagarria den ikuspuntua, zehatza eta gartua gainera, *Notitia*-n azaltzen duena dela uste dugu.

Espainia osoko hizkuntza euskara izan zela dioenean, ez dugu uste erabat zuzen dagoenik, eta, beharbada, esaten duen hori «vasco-iberismoaren» teoriaren baitan ulertu beharko litzateke. Egia da Oihenartek dioela: «Y que se distinguían más como dialectos que como idiomas (como ahora se distinguen los Castellanos, Portugueses y Catalanes)» (1926, 329), baina alde batetik, ez du dialektuak zirela esaten eta konparazio bezala erabiltzen ditu hitz horiek, «dialecto» eta «idioma», elkarren artean zein antz eta lotura handia izan zezaketen aditzera emateko; eta bestetik, esaldi hori ere Oihenarten testuinguru osoan jaso behar da, eta ingurune horretan garbi agertzen du Espainian hizkuntza ezberdinak erabiltzen zirela.

Hitz hauen eta aurretik Moralesen aurka esaten zituenen artean ez dago, bada, kontraesanik. Laburbilduz, uste dugu Oihenart, puntu honetan ere, aintzintu egin zela eta urrats garrantzitsua eman zuela. Bestalde, Oihenartek hizkuntzalaritzaren historian ere aurrerakada handia suposatzen du, gero eraginik izan ez bazuen ere. Iturri klasikoetan oinarrituz historia errazionalista egiten du, mitoak baztertuz horien inguruan sortua zegoen mitologiarekin erabat apurtzen duelako. Kontutan hartzen baldin bada hori XVII. mendean egin zuela, lorpen handitzat iritzi daitekeela uste dugu. Esan bezala, ez zuen ez eskolarik sortu ez jarraitzailerik izan, eta hori bai dela deitoragarria.

2. OIHENARTEN ZENBAIT BARNEKO IDEIA LINGUISTIKOZ

2.1. Metodo etimologikoa

Oihenartek Moralesen metodologia erabat onartzen ez duen arren, berak ere bide beretsua hartzen du iritziei eusteko. Ez dio ongi irizten Moralesek euskarazkoak ez diren gaztelerazko hitzetan oinarritzea bere froga, baina berak, hain zuzen ere, gaztelerak dituen euskal hitzetan indartzen du argudiobidea eta hitz horiekin frogatu nahi du hizkuntzen ahaidetasuna: «me lo persuade el hecho de encontrarse en la composición de la lengua española actual ciertas reliquias o restos muy conformes a los elementos de la vasca, muchísimas expresiones puramente vascas, o sacadas de éstas» (1926, 329-330).

Egiaz, biak, Morales eta Oihenart, etimologiaz baliatu ziren; XVII. mendean egin zitekeen etimologiaz, zientziaz hagituz urruti eta gaurko ikuspegitik erabat desbideratua gertatzen zena, intuitiboa eta subjektiboa, hitzaren formari antzerako formaren bat bilatuz eta esanahaiak, berez edo bortxaz, horrek ez bait zuen axolarik, elkarrekin egokituz.

Bere zentzu estuan hitz baten etimologia³³ bilatzeko eta hizkuntza ezberdinen edo hizkuntz estratu ezberdinen arteko harreman etimologikoa finkatzeko fonetikaren aldetik sortzen diren korrespondentziek erregularrak behar dute izan eta, halaber, gerta daitezkeen bilakaera semantikoak ere bai. Hauek, dakigun bezala, ez ziren XIX. menderarte lortu, gramatika historikoa garatu zen arte, noski.

Edozein gisatan, etimologia lana berez ez da erraza, baina betitik izan du erakarpen eta xarma berezia, eta hizkuntzen ahaidetasunaren inguruan aritu diren egile gehienak baliatu dira etimologiaz beren teoriak finkatzeko. Helburua linguistikoa izan ohi zen maizenik: hizkuntza baten jatorria bilatu edo bi hizkuntzen artean izan daitekeen jarraigoa finkatu. Esan bezala, hitzen forma hutsez edo hotsen ebokazioaz baliatzen ziren, beti ere edukia edo esanahia elkartuz edo egokituz edo, gutxienez, justifikatzen saiatuz, noski. Baziren, azkenik, etimologiaz baliatzen zirenak hizkuntzalaritzatik kanpoko gaietarako arrazoiak eta oinarriak bilatzeko, hala nola, mitoak, leiendak eta abar sustraitzeko, eta horien laguntzaz, historia bera egiteko. Egia esan, askotan ez da erraza jakiten, etimologietan ari direnean, hizkuntza lantzen edo zertan ari diren.

XVI. mendean egiten dena, latineko etimologia klasikoaren eta San Isidorok egiten zuenaren jarraipena baino ez da. Garbi aski mintzatzen da Caro Baroja dioenean: «El sistema isidoriano les chifla —euskaldunei, alegia—: pero a los “castellanos” les pasa igual y los historiadores, reyes de armas, etc., inventan etimología sobre etimología a base de descomposiciones de las palabras, “apoyadas” en largas narraciones justificativas o en hechos inventados “a posteriori”» (1972, 347). Etimologietarako, toponimia hartzen zuten orohar, toponimia nagusia gehienbat, baina, konbeniz gero, baita xehea ere: herri eta hirien izenak, erreka eta ibaienak, mendienak, eta abar. Antroponimoak edo pertsonen izenak, eta lexema nominal arruntak ere, garai hartan, aztergai etimologikoa garrantzitsua izan ohi ziren sarri.

Euskal Herrian, goian esan den bezala, Garibay³⁴ zabaltzen du metodo hau, gero, bere jarraitzaileen artean, Echavek, Moretek eta Pozak, azken honek batez ere, hark baino izen haundiagoa hartu bazuten ere. Horien asmorik behinena lehen aipatua zen: Espainiako lurretan jasotako toponimiaren azterketaren bitartez Espainian garai zaharrean egiten zen hizkuntza euskara zela frogatzea eta, horren ondorioz, Espainian euskara izan zela hizkuntza lehenengoa eta orokorra.³⁵

³³ *Etimologia* Th. Bynon-ek ulertzen den moduan erabiltzen dugu: «historia formal y semántica retrotraída en el tiempo hasta que se alcance una gramática anterior, o hasta la gramática de una lengua donante, si se trata de un préstamo, cuyas reglas productivas puedan explicarla por completo.» (1981, 95).

³⁴ Garibayk eginiko etimologiaren azterketa ikusteko, Zubiaur (1990, 149-196).

³⁵ Oso esanguratsua gertatzen da Fray Hernando de Ojedak Echavek idatzitako *Discursos* liburuari egiten dion sarreraren dioena, alegia, Echaveri esker daukatela: «noticia de la inteligencia y significación de muchos nombres de pueblos, montes, rios y valles, así de Galicia como

Aipaturiko egile horiek ezagunak zituen Oihenartek eta hizkuntzalaritzaren aldetik interesgarriena den XIII. kapitulu honetan horien erreferentzia zehatza egiten du: «En fin, que los nombres propios de algunas ciudades, pueblos, hombres, montes y ríos de España, que se conservan en los escritores antiguos, conservan huellas de la lengua vasca, ya lo advirtieron Andrés de Poza y Baltasar Chevesio (sic), en los libros publicados sobre este argumento». Baina ohartzen da egin duten azterketa ez dela behar adina aprobetxagarria: «sin embargo, los eruditos en estas cosas tendrán en cuenta que en ellos hay no pocas cosas omitidas y otras escritas con poca cautela» (1926, 336). Oihenart bera ez da toponimiaz gehiegi baliatzen, «Ilia / Iri»ren arteko parekotasunaz mintzatzen bada ere.

Kapitulu beraren hasieran, alfabetoko lehenengo lau letren arabera, gazteleatik hartutako zenbait hitzen etimologia ematen du, denak, bere ustez, euskaran dutenak jatorria. Ez du metodo finkaturik hitzak hautatzerakoan ere. Hona hemen banaka batzu, lehendabizikotik hasita: «*A-zucena*, lo recto, la cosa recta, porque la azucena cría el tallo más recto y largo de todas las plantas» (1926, 330). Era berean, «Ahorrar.- De la voz vasca *Aburra* o *ahorra*, es decir, lo que se tiene dentro de la palma de la mano, asido y encerrado»; «Atrever: *Atrevize*, de la palabra *Treve*, que en vascuence designa a una persona muy práctica para una cosa, y resuelta para emprenderla» (1926, 330); «Behetrías.- Del vasco *Bere-tiriac*, pueblos independientes, o, *Behet-Iriak*, pueblos de abajo, por estar situados en lugares bajos, es decir, fundados en los valles, fuera de los montes ásperos; los de aquí no eran defendidos por poblaciones o ciudades sino por castillos de donde la mayoría de autores deriva el nombre de Castilla» (1926, 332)³⁶.

Deigarria gertatzen da gaur egungoentzat hain arabiar jatorri garbia duten gaztelerako hitzak euskaratik etorri araztea: «alcalde», «alcandora», «aljaba»,

---

de todas las otras Provincias de España, que todos ellos se hallan en la lengua Cántabra, y en ella tiene su propia (sic) significación. Por lo cual viene à entender claramente que *en toda ella se hablo en los principios de su población, la misma lengua que se habla agora en la Cantabria.*» (Azpimarratua gurea da). (1971, 7).

³⁶ Aipagarria da Larramendiren kasua. Ez lexikoari buruz ari denean Oihenarten aipamenik ez duelako egiten soilik, harrigarria gertatzen bada ere, baizik haren etimologiez ez duelako ezer esaten. Aipagarria gertatzen da bere hiztegiari ematen dituen etimologiengatik, hainbat hitz azaltzerakoan zuberotarraren lanean inspiratua dagoela bait dirudi. «Azucena es voz bascongada y viene del vascuence *zucená* que significa derecha, y es la flor que mas derecha sube.» (1853, 17); «Ahorrar, reservar de lo que se habia de gastar. En este sentido viene del bascuence *ahorra* ú *ahurrá*, que en el dialecto significa la mano medio cerrada, como de quien guarda y retiene algo.» (1853, 49). «Atreverse viene del bascuence *atrebi*, *atrebitzea*, y este del nombre *trebé*, que significa diestro y hábil para emprender cualquiera cosa.» (1853, 127). «Behetria es voz bascongada. En lo antiguo behetrias significaban pueblos que á su arbitro elegian Señor; y en este sentido viene de *beret-iriac*, *beret-erriac*, que se interpretan villas y tierras de su arbitro...» (1853, 151).

«almud», «aldea», «atalaya», «zanahoria» eta abar. Latinetik datozenak ere ematen ditu, ordea: «andas», «burbuja», «cansar», «catar», «cuita»³⁷.

Baditu, bestalde, protohispanikotzat jotzen diren hitzak edo etimologia ezagunik ez dutenak: «balsa», «atocha», lehenengoetarako; «bruces», «cachorro», «argamasa»ren lehen partea, «caracol», «zahurda», «zapato», bigarrenengoetarako. Edo euskararekin lotuagoak daudenak ere: «azcona», «carcajada», «cencerro», «zurrar».

Guzti honekin zera esan nahi nuke: erabiltzen duen metodologia eta egiten duen etimologia mota ez bada egun onartzeko modukoa ere, latinaren eta gazteleraren ezagupen sakon eta zorrotzaz gain, hainbat hitz hautatzean ez zebilela hain desbideratua, hainbat kasutan behinik-behin. Ez daiteke Oihenart etimologotzat har, ez ontzat ez txartzat, ez bait da bere xedea etimologia egitea, hitzen zerrenda, berak dioenez, eskaintzea baizik, adibide gisa baino ez bait ditu ematen. Eta berak «hispano-vascas» deitzen dituen hitzen zerrenda ere luza daitekeela esaten du, honekin garbi uzten duelarik hizkuntzaren jatorriaz eta hizkuntzen arteko zerikusiaz edo harremanez ari dela.

2.2. Oihenart fonetista aintzindaria

Oihenarten ikuspegi gramatikala zorrotza izan zen, eta hori ez du inork dudetan jartzen³⁸, baina ez dugu Oihenartek gramatika mailan egin zuen lana aztertuko, badirelako Biltzar honetan beste batzu hori garatu dutenak. Bada, ordea, arlo bat, ez gramatikakoa zuzenean, Oihenartek oso maite zuena, olerkaria eta prezeptista izatearen eraginez ziurrenez, eta etimologiarekin lotzen dena, bestalde: hitzen ahoskera eta ahoskerak izan duen bilakaera, hain zuzen.

Gaztelerako «ue» diptongoa, batez ere hitzen hasieran, «o» bokaletik zetorrela hainbat aldiz ohartu zen: «es frecuente entre los españoles, sobre todo al principio de palabra, mudar la vocal O en diptongo Ue o Oe como son *sueno*; así el *cozar* en *coezar*, y de aquí la palabra *Cohechar*» (1926). Era berean ematen ditu, eusk. *croca* > gazt. *clueca*; eusk. *corde*, *gorde* > gazt. *cuerdo*; eusk. *apostu* > gazt. *apuesta*.

Euskaran biezpainkari sudurkari eta ahozkoaren arteko txandaketaz ere ohartua zegoen: «B y M son letras afines en los nombres vascos y se cambian

³⁷ Corominasen hiztegi etimologikoa hartu da erreferente bezala (1980).

Dena den, Oihenartek zerrenda honetan latinetik datozen hitzak sartu arren, onartzen du etimologia garbia duten beste hitz batzuren latineko jatorria. Garbi agertzen da hori *Atsotizac edo Refravac* liburuari egiten dion sarreran ahoskerari buruz ari denean: «Mais aussi nos Basques; ce qui se collige de ces mots *Baké*, paix, (qui vient du Latin, *pace*) *doné Vikenti*, qui veut dire Saint Vincent, *Legue*, Loy, *Erregue*, Roy (qui viennent du Latin, *Lege & Regue*) & de quelques autres mots qui ont esté empruntez de la langue Latine» (1935, 211).

³⁸ Mende hasierako J. Saroihandyk Euskal Ikaskuntzaren Kongresurako aurkeztu zuen txosten interesgarri eta zehatzean, Oihenarten gramatikazko ekarri garrantzitsuenak laburbilduz ematen ditu (1923, 41-46). B. Oyharçabalek garrantzitsuenak jaso ditu (1989, 60-61).

a menudo»: eusk. *musu* > gazt. *buz* eta *buzos*. Biezpainkari ahostun eta ahoskabearen arteko txandaketa ere aipatzen du: «*pusca* o *busca* (pues de estos dos modos se pronuncia)». (1926, 332-333).

Toponimian hainbeste dokumentatzen den dardarkari / albokariaren aldaketaz ere mintzo da: «Ambrosio de Morales, archivo de toda la antigüedad ibérica, observó ha tiempo, que *Ilia* es voz española antigua, que denota ciudad. Mas esta palabra la conserva la lengua vasca todavía en el mismo sentido, mudando la letra líquida *L* en *R*, como es corriente también en muchas otras voces, tales como *Arava*, por *Alava*, *Añgeru*, por *Angel*, *ceru* por *cielo*». Eta ezaugarri honetan oinarrituz, bereizketa diatopiko bat ere egiten du: «...el Procónsul Tiberio Sempronio Graco, después de vencer a los Celtíberos, fundó, en memoria de sus hazañas, en España, el pueblo de Gracurís, palabra que en Vascuence significa la ciudad de Graco; pues a lo que los Navarros y los Vascos aquitanos llaman *Iri*, los otros vascos, que habitan en la Vardulia, denominan *Uri*» (1926, 336).

Etimologia lana haratago eramaten du maileguten teoria morfologiako atzizkietara pasatzen duenean, aldaketa fonetiko baten bitartez arrazoitzen duelarik atzizkien bilakabidea. Hona zer dioen: «También la sílaba *go*, que algunas veces se une con la preposición con *a* los pronombres de primera y segunda persona, así: *conmigo*, *contigo*, es vestigio de antigua lengua, la cual llevaba la preposición latina *cum*, en vez de *go*, al fin del vocablo, de la misma manera que lo hace hoy el Vasco, por *ga* o *gas*, como *niga* con *migo*, *biga*, contigo: y en cuanto al plural, no es *go* sino *co*, y se dice *connusco*, *combusco*, y no *connusco*, *combusgo*; se ha de decir también esto, porque en aquella lengua al intercalar *g*, dejando la consonante *S*, se transformaba en la suave *C*; lo cual se conserva hoy en la lengua vasca.» Eta hain arrunta den kanpo sandhia dakar: «Por ejemplo, la voz *gara*, que es la primera persona plural del verbo substantivo. Cuando ésta se combina con la partícula negativa es, *G* muda o *C* o *K*. Así del simple *gara*, *somos*, se forma el compuesto *escara*, *no somos*.» (1926, 336).

2.3. Oihenart dialektologia?

Oihenartek, *Notitia* idazten duenean Euskal Herriko historia idazten ari dela beti aurrean izan behar da, beste gaiez ari denean ere helburu nagusi hori agirian jartzen bait da. Hori gertatzen zaio, esaterako, euskalkiez mintzatzen denean, kronika egin bitartean egiten bait du haiei buruzko erreferentzia. XI. kapituluan, hasieran, euskaraz non egiten zen azaltzen du: «la usan a esta parte del Pirineo, ahora la máxima parte de Navarra, toda Guipúzcoa, Alava y Bizcaya; al otro lado del Pirineo, los tres distritos, que se designan con el nombre de Vasconia o tierra de los Vascos, a saber, Laburdi, baja Navarra y Soule» (1926, 169). Azalpen orokorregia Nafarroa eta Arabako lurraldeei

dagokienez; gogora ekartzen dizkigu Zaldibiak eta Garibayk mende bat lehenago egin zituztenak, zehatzaokak baitira³⁹.

Bere Gramatika egiterakoan Iparraldeko hizkera jarraitzen duela justifikatu bidenabar egiten duen euskalkien bereizketa edo ezaugarriketa oso orokorra da: «hemos seguido casi únicamente el dialecto de la Vascitania, es decir, el usado por los vascos aquitanos, vulgarmente denominados los vascos en la actualidad. La forma navarra difiere no poco de ésta, más de la Vardulia, o sea de Guipúzcoa y Alava, más que ninguna la autrigónica, o bizcaína, cuya exposición y mutua comparación en particular no es objeto de nuestro trabajo actual» (1926, 353). Beraz, lau euskalki bereizten dituela esan daiteke, Arabakoa Gipuzkeran sartzen duelarik. Gainera, euren artean desberdintasunik ere gertatzen dela azaltzen du eta Bizkaiko euskalkia gehien bereizten dela ere esaten du beste pasarte batetan: «los vascos occidentales [...] porque se apartan, no sólo de la verdadera analogía, pero también del uso y modo de hablar de la máxima parte de la Vasconia» (1926, 343).

Euskalkiak azaltzean, historialaria denez, lurraldeak eta leinuak lotzen ditu, bizkaitar denak autrigoien leinuan sartuz eta karistiarren aipamenik egin gabe eta, bestalde, Gipuzkoako eta Arabako Ekialdeak, berez karistiarrek, barduliarrekin bat eginez. Caro Barojak, akats hauetan oinarriturik kritikatu egiten du: «Tales reducciones son no sólo insuficientes, sino también inexactas» (1973, 292). Halere, zehatasun batez egiten den lehenengo deskribapena da eta ez zen, gainera, deskribapen hutsean gelditu.

Maila fonikoaren ezaugarrietan oinarrituz egiten ditu euskalkien arteko bereizketak: «ü» bokala Zubereraz eta Behe Nafarreraren zenbait tokitan baizik ez zela ahoskatzen hartaratu zen⁴⁰; «au» eta «o» formen txandaketa aipatzen du erakusleen ahoskeran, bigarren hau Iparraldean (1926, 340); Hegoaldeko aspiraketaren faltaz eta Nafarroako bokalen laburketaz ere mintzo da.

³⁹ Hona Zaldibiarena: «Háblase esta lengua en Guipuzcoa, Vizcaya y Encartaciones, Alava, lo más interior de Navarra y en Labort y Vascos; y donde más perfectamente y con menos mistura de otras se habla es Vascos» (1972, 129). IV. kapituluan, «Que habla de la lengua vascongada y de donde tuvo su origen», egiten du azalpen hori. Adierazgarria gertatzen da hemen «vascos»i ematen dion balorea, ez bait ditu, orohar, Iparraldekoak sartzen.

Garibayk, berriz, behin baino gehiagotan seinalatzen du euskararen hedadura, baina hau litzateke pasarterik zehatzena: «se habla en las regiones de la mayor parte de Cantabria, especialmente en las provincias de Guipuzkoa, Alava, Bizcaya, y en gran parte del reyno de Navarra, y en particular en todo el distrito de la merindad de Pamplona, con las mesma ciudad, cuya merindad es la mayor de las cinco en que todo el reyno se divide. Estiéndose más esta lengua hasta Francia, en las regiones que con Guipuzcoa y Navarra confinan, porque se habla en la ciudad de Bayona y en su Obispado y en todos los vertientes de los Pirineos, hasta el Señorío de Bearne» (1988, 77).

⁴⁰ «L.V voyelle se prononce en Basque comme, ou, tout ainsi que'es Langues Italienne & Espanole, excepté au país de Soule, & en quelques endroits de la Bassé-Nauarre, où il se pronoce comme l'u François» (1935, 212).

Morfologia mailan «a»ren erabilera nominatibo pasiboren kasuan aipatzen du (1926, 340); Iparraldeko ergatibo pluralaren erabilera (1926, 339); eta Mendebaldeko partizipoak egiteko bereizketa.

Lehen aipatu dugu egiten duen «uri / iri»ren banaketa diatopikoa ere.

Azkenik, XVII. mendean egonik, dialekto lexemari balore zehatza eta tinkoa ematen dio «dialecto» eta «idioma» formak aipatzerakoan ipintzen duen adibideagatik, XIII. kapituluaren hasieran Kantabriako herrien hizkeraz ari delarik horrela bait dio: «Y que se distinguían más como dialectos que como idiomas (como ahora se distinguen los Castellanos, Portugueses y Catalanes), [...]» (1926, 329). Ez dago hemendik irmotasun osoz ateratzerik egungo erabilera bezalakoa den hitz honena, baina bai gaurko erabileratik oso hurbil dagoela, eta hori ez da gutxi, gero ere ez bait da faltatuko istilurik zer den eta zela ulertu behar den dialektoa erabakitzeko.

AIPAMEN BIBLIOGRAFIKOAK

ALARCOS GARCIA, E.: 1934, «Una teoría acerca del origen del lenguaje», *BRAE* 21, 209-228.

BAHNER, W.: 1966, *La lingüística española del Siglo de Oro. Aportaciones a la conciencia lingüística en la España de los siglos XVI y XVII*, Ciencia Nueva, Madrid.

BONFANTE, G.: 1954, «Ideas on the Kinship of the European Languages from 1200 to 1800», *Cahiers d'histoire mondiale* I, 680-681.

BYNON, Th.: 1981 (1977), *Lingüística histórica*, Gredos, Madrid. (J.L. Melenaren itzulp.).

CARO BAROJA, J.: 1958, *Los vascos*, Itsmo, Madrid.

— 1972, *Los vascos y la historia a través de Garibay*, Txertoa, San Sebastián.

— 1973, *Estudios vascos*, Estudios Vascos VII, Txertoa, San Sebastián.

— 1978, *Sondeos históricos*, Estudios Vascos VIII, Txertoa, San Sebastián.

— 1979, *Sobre la lengua vasca y el vasco-iberismo*, Estudios Vascos IX, Txertoa, San Sebastián.

COROMINAS, J.-PASCUAL, J.A.: 1980, *Diccionario etimológico castellano e hispánico*, Gredos, Madrid.

COSERIU, E.: 1972, «Andrés de Poza y las lenguas de Europa», *Studia Hispánica in Honorem Lapesa* III, Madrid, 199-217.

— 1972, *Tradición y novedad en la ciencia del lenguaje. Estudios de historia de la lingüística*, Gredos, Madrid.

DUBOIS, C.G.: 1970, *Mythe et langage au seizième siècle*, Ducros, Bordeaux.

ECHAVE, B. de: 1971 (1607), *Discursos sobre la Antigüedad de la Lengua Cantabria Bascongada*, La Gran Enciclopedia Vasca (Edizio faksimila), Bilbao.

ECHENIQUE ELIZONDO, M.T.: 1987, *Historia lingüística vasco-románica*, Paraninfo, Madrid.

— 1990, «Vascos y vascuence en textos romances», *Homenaje al Profesor Lapesa*, Universidad de Murcia, 121-126.

ETXEBARRIA, M.: 1988, «Ideas lingüísticas en la obra de Baltasar de Echave», *Estudios de Lengua y Literatura*, Universidad de Deusto, 67-79.

GARIBAY Y ZAMALLOA, E.: 1998 (1571), *Compendio Historial* (4 ale), Lejona. (1628ko edizioaren edizio faksimila, Gerardo Uñak paratua).

GORROCHATAGUI, J.: 1987, «Andrés de Poza y el euskera», *ASJU* XIX-2, 571-594.

— 1984, *Onomástica indígena aquitana*, EHU/UPV, Bilbao.

LAZARO CARRETER, F.: 1949, *Las ideas lingüísticas en España durante el s. XVIII*, Revista de Filología Española, Madrid.

LARRAMENDI, M.: 1853, *Diccionario trilingüe catellano, bascuence, latín*, (2. argit.), Pío de Zuazua, San Sebastián.

MAÑARICUA, A.E. de: 1971, «Los vascos vistos en dos momentos de su historia», *I Semana Internacional de Antropología Vasca*, 261-304.

- 1973, *Historiografía de Vizcaya*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao.
- MARTINEZ DE ZALDIBIA, J.: 1945, *Suma de las Cosas Cantábricas y Guipuzcoanas*, Diputación de Guipuzcoa, San Sebastián.
- MITXELENA, K.: 1960. *Historia de la literatura vasca*, Minotauro, Madrid.
- OIHENART, A.: 1926-28 (1656) «Noticia de las dos Vasconias, la Ibérica y la Aquitana», *RIEV* 17, (141-174); (329- 355); (475-515). (A. Javier Gorosterratzu-ren bigarren edizioaren itzulp.). (Hemen azaltzen diren orrialdeak *RIEV* 17. zenbakiari dagozkie, hau da, lan honetan aipatzen diren bakarrei).
- 1935 (1657), «Atsotizak edo Refravac», *RIEV* 26, 201-264; 665-719.
- OYHARÇABAL, B.: 1989, «Le travaux de grammaire basque avant Larramendi (1729)», *ASJU* XXIII-1, 59-73.
- PETERSEN, H.: 1931, *Linguistic Science in the Nineteenth Century*, Cambridge.
- ROMERA NAVARRO, M.: 1929, «La defensa de la lengua española en el s. XVI», *Bulletin Hispanique* 31, 69-213.
- ROBINS, R.H.: 1970, *A short History of Linguistics*, Indiana University Press, Bloomington-London. (Gaztelerako itzulpena: 1984, Paraninfo).
- SAROIHANDY, J.: 1922, «Oihenart contra Garibay y Morales», *RIEV* 13, 448-455.
- 1923, «Doctrina gramatical de Oihenart», *3er. Congreso de Estudios Vascos*, Gernika, 41-46.
- TOVAR, A.: 1980, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*, Alianza, Madrid.
- ZUBIAUR, J.R.: 1990, *Las ideas lingüísticas vascas en el s. XVI*, (Zaldibia, Gariabay, Poza), Mundaiz, San Sebastián.

GRAMATIKAZ OIHENARTEN NEURTHITZETAN EDO GRAMATIKA 'TA NEURTITZAREN EGITURA OIHENARTEN OLERKIETAN

Jean-Baptiste ORPUSTAN

U.R.A. 1055 du C.N.R.S., Bordeaux III

Aski ezaguna da olerkaritzako arauak hizkuntzaren egitura xoil edo arrunten aldatzera deramatela, guti edo aski, non ezten bortxatzera, den olerkaririk hoberena, eta hizkuntzaren alderat beiratuena; eta gehiago olerkari ahula, menturaz, edo hizkuntza gaizki ezagutzen duelakotz edo guti errespetatzen. Ikuspegi hedatu horren kontra, egia erran, aitzina daiteke ere bertze hau: izan direla jakitate guzizkoak eta olerkiko edergintza goiengan zenkatena, hizkuntzaren egitura ezagun osoan aldatu dutenak, bereziki joan den mende azkenetik hunarar. Azken hauetan aipa dezadan bakarrik Frantziako Mallarmé baten izena.

Ez ote da «anakronismo» edo aro-zuzengaitz handiegia, nahiz argiena, XVII-garren eta XIX-XX-garren mende elgarretaratze hau? Gauza ezin ukatua dudarik gabe, hain dira urrun aro honetako eta klasikotasuneko edergilen eta olerkarien («kloba-honzalen») gogo-xedeak, Mallarmé 'ta Oihenartenak. Eztut osoki baztertuko, bizkitartean, baduela ere urrundik hurbiltze hunek bere gisako egokitasuna, eta, nahiz bi bide eta gogo osoki ezberdinetan, badutela euskaldun klasikoak eta erdaldun modernoak, bakoitzak bere hizkuntzaren erabiltzean, eta bakarrik huntan, halako ahaidegoa bat.

Oihenartek hautatu zituen beraz bi zailtasun olerkiari eman zenean: 1. erregela europatar klasikoen baitezpadakotasuna (bertsuaren eta neurtitzaren egiturari, silaben zenbakian bere beharrezko elisio eta sinalefeekin —eta ez, aitzinekoek bezala, bakoitzaren hautura—, errimaren, den gutienik silaba bat eta erdiekin, zuzentasun eta aberastasunean... Eta eztut sartu gogo oraino silaben azentuan eta «luzetasunean...»), 2. neurtitzaren laburtasuna (lau silabatik hamabietaraino), silaben zenbakia bietan edo hiruetan aldatuz olerki bertsudun gehienetan. Aldiz, egin ditu ere bertsegabeko olerki zenbait, ez ttipienetarik

(XVII-garrena adibidez: ohar gaiten Bernat Etxeparek eztuela egitura hori ezagutzen), olerkia horrela kantutik berexiz; bainan ezta hauetan gramatika aldaketa gutiago, iduriz. Neurtitz laburren hautu hau hobeki neurtuko da, oroitzen bagira Oihenartek berak diola euskarak duen —edo ukan dezakeen?— gogortasun berezi bat, olerkiko, hitzen luzetasuna dela edo bederen luzatzeko errextasuna:

«...*Cela* (l'élision et la synalèphe) *servira aussy a L'accourcissement des mots, La prolixité desquels, en notre langue, nest pas peu Incommode a la Poesie.* («*L'Art Poétique basque...*, P. Lafitte, in *Gure Herria* 1967, p. 221).

Oihenartek bere luma horrelako ariketara («gymnaztika-ra») menperatuz, ez ote du sortu han edo hemen neurtitz eta bertsuetan, aztertzailerik (René Lafon batek, bereziki) ikusi dizkion «iluntasun» hetarik zenbait, itzultzaileak (Archu bat Francisque-Michelek aitzineko mendean agertu zuen lehen itzulpenen) hutserat, edo bederen dudarat eror-araziz?

Erakutsi nahi ditut, eta ahal denean —ez beti!— argitu gramatikaren eta olerkaritzaren arteko harreman ohargarrienak, edo gramatikaren egitura ohituenak (Oihenartek mintzo zuen euskararen ez jakinean, eta badakit idazkeratik ahozko mintzaira ohituraino badela muga batez bertzerik...) hunkitzen, aldatzen dituztenak, eta zenbait aldiz ere —oro har, guti, uste dut— erran-nahia iluntzen ezpada gordetzen.

Ikertuko dira beraz, azterketa zenbait xehekiago emanez noiztenka, gai hauk:

- 1) deklinabidea,
- 2) aditzaren jobabidea 'ta moldaketa («morfologia»),
- 3) erranaldiaren egitura 'ta joskera («sintasia»),
- 4) neurtitzaren egiturak (bereziki errimak) ekartzen dituen «hauste» eta «jauziak» erranaldi jarraikian,
- 5) egintza berezi zenbait azkenik.

I. DEKLINABIDEAN

Gai hau zabaldu bainuen noizpait xeheki, emaiten da hemen laburpenez eta gauza ohargarrienak erakutsiz bakarrik.

Neurtitzaren «beharretan», eta erran den bezala behar hertsia dituen Oihenartek hautatu, lehen lehenik hor ditugu 1) errimaren aberastasun eta egitura (aldizkatze, besarkatze, jarraikitze eta horien nahasketak: «*les besoins de la rime*» zion René Lafonek), 2) silaben zenbakia jakinez bai elisio bai sinalefak ezin huts eginak direla. Erregela huts horien gainetik, eztira ahanztekoak neurtitzak bereziki, eta ere edozein idazki estiloan ongi artatuk, dituen soinu arauak: zenbait behar direlarik hedatu edo azkartu errankortasunez, edo soinu gaitz («kakofoniko») zenbait baztertu.

Arau horien beiratzeko Oihenart baliatu da deklinabideak eskaintzen zaizkion ezberdintasun eta aldaketetaz, edo molde hutsetan (atzizkietan), edo kasuen balioan. Xuberotarra sortzez, Baxe-Nabartarra (Amikuztarra eta Ozti-bartarra) ezkonduz gerotzik, bainan ere euskalki orotara jakin-nahia, erabili ditu hizkuntzaren marradura edo margodura horiek, guti aipatuko den hiztegian bezala, gramatikako egituretan. Xuxen heldu laiteke hemen L. Michelenak gure olerkariak eta Axularrez zioena: «*Ba-zekiten garbitasunak gutxi ajola diola izkuntzari, aberastasunak, biguntasunak, errextasunak, berriz, asko*» (*Boletín de la Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País*, 1953 or. 461).

Aldaketa guti agertzen da eta ager daiteke, ezpada mugadidean, deklinabideko kasu nagusi batzuetan: nominatibo, ergatibo, datibo, inesibo, eta instrumentalean. Gehiago elatibo, adlatibo, kausatibo, zoziatibo, prolatibo-etan, eta partitiboaren erabiltzean. Behar dira berezi forma eta erran-nahizko balioa.

1. Atzizki moldeak neurtitzaren egituren eta soinuan

(*Oharra*: errimak eta sinalefak emaiten dira hizki lodietan; olerki eta neurtitzen zenbakiak *Izpegi* argitaldiarenak dira).

Elatiboa: —ti, —tik, tila.

René Lafonek zioen Xuberotarrek biak erabiltzen zituztela, gehiago iduriz —ti, eta hau lehenago izen-lagun (adjetibo) egiteko atzizkia izana zela, *Atsotitz* zenbaitetan ikusten denaz («Sur les suffixes casuels —ti et —tik», *Eusko-Jakintza* 1948, orr. 141-150). Xuberotarraren hautuz, edo olerkariaren, Oihenartek badarabil gehiago —ti.

Erriman eztugu hau baizik aurkitzen, eta huna beraz ezberdintasun horren arrazoin lehena, delako «errimaren beharra»:

I 4 *gorreti*, 5 *aldeti*, 33 *gorreti*;

II 26 *gotorreti*; IV 16 *zureti*;

IX 25 *ontarzuneti*, 26 *hiltzeti*, 33 *aintziti*, 36 *hobiti*;

X 42 *penati*; XVII 7 *ilhunbeti*, 8 *herratzeti*, 56 *saihetseti*, 118 *zerbitzuti*;

XX 86 *zeruti*, 136 *lepoti*, 137 *ukoti*;

XXII 13 *kozuti*; 14 *bekauti*; XXVII 33 *jiteti*; 35 *peti*.

Ezpadugu, aldiz, —tik atzizkia erriman aurkitzen, gogoari eman behar da olerkariak aski ukan duela, molde horretako errima egiteko, —rik partitiboa: —ti—rekin orotara, molde bereko izenlagun eta *goiti* (*engoiti*, *jagoiti*) gainerat emanez, hogeita borts errima zenbakatu baldin baditugu, partitiboak egiten ditu bietan hainbertze: berrogeita hamar bat.

Elatibo agertzen da ere aldi bat —tila (XXII 24) atzizki luzatua: ikusiko da molde bereko bertze batzuekin.

Neurtitz barnean, —ti gelditzen bada nagusi (hogei bat aldiz), Oihenartek eztu —tik baztertu (hameka aldiz bederen). Hemen neurtizlariak behar ditu

silaben zenbakia eta soinua moldatu: noiz egin elisio eta sinalefak, silaba bat irabaziz (—ti), edo soinu gogorregiak ezabatu, noiz aldiz soinua bizkortu, edo silaba bat gehitu (—tik).

Lehenbizikoa (—ti) aurki daiteke hiru moldez:

gehienik kontsonante aitzinean: V 39 *leihoti jauziz*, 45 *gaurgoiti zerbait*; XII 33 *hanti nag*; XIV 7 *gaineti, hotzik* (hazkatuak sinalefa debekatzen duenaz geroz, ageri soinuak duela hautua ekarri); XV 31 *hanti datorra*; XVII 60 *erorteti begiratzeko*; XXII 26 *nonti bait*; XXIV 23 *zein ondoti, zein*; XXVI 52 *hanti-landan*, 72 *gordailuti hék*; XXVII 29 *aitziti ni*;

gero sinalefan: X 49 *ainziti, ederrik* (pondukatzeak eztu elisio ez sinalefarik kentzen, euskaran erdaraz bezala, non ezten koplaz zaharreko neurtitz luzearen gelditzean: ikus beherago); XIII 12 *gainti utzia*; XV 48 *jagoiti enanzuna*; XXVI 51 *zurati erautsirik*; XXVII 1 *jagoiti unha*;

azkenik delako hirueko ezberdineko (koplaz zaharreko neurtitz luzearen gelditzean («errima gabeko neurtitza» baitio bitxiki Oihenartek): X 27 *gaineti* /; XII 18 *hanti* /; XXVI 39 *karbategiti* /.

Dudan utziko da adibide hau: XIII 12 *oroaz gainti utzia*. R. Lafonek dio *gaineti* elatiboaren orde dela «menturaz» («est sans doute pour *gaineti*»): Oihenarten «lizentzia poetikoetan» lizate orduan, ezpazen haren aroko mintzairan erabilia; uste dut ere ikus daitekeela hor —ti atzizkiaz egin izen lagun hetarik («tenue par tous pour supérieure»), lizenziarik gabe beraz.

Neurtitzaren barnean, —tik herskariduna, hameka aldietarik bederatziz bokal aitzinean da, sinalefa hautsiz, edo, nahi bada, silaba baten irabazteko: XIII 4 *burutik oinzalala*; XV 9 *geroztik esperanzaz*, 53 *gaurgoitik oinaren*; XVII 26 *zerutik igorria, jagoitik eztela*; XX 129 *saparretik oldartzean*; XXIV 34 *gaurgoitik epa*; XXV 9 *jagoitik ezpaitugu*; XXVI 71 *hizkatzetik eskukara*.

Aldi bat hatskatuaren aitzinean da, horrekin bat egiten duela orduan hemengo euskalkiaren arabera: XV 37 *aitzitik haur da*.

Bakarrik aldi bat ere kontsonante azkarraren aitzinean: XVII 22 *aitzitik zitzauzte gibeltu*: herskari eta xixtukari lerro hortan ikus —entzun, bederen!— daiteke errankortasun bat *Museen kontra*-ko erasia bizkortzen duena; baina zenbat horrelako soinu-joko eztu ezarri Oihenartek kantatzetik berex moldatu dituen neurtitzetan, nahi ukan balu bezala, Mallarmé-k —berriz ere!— erranen duena aitzindu: «musikari bere ontasuna hartu», XVI-XVII-garren mendetako olerkariek, Europa gehienean, gogoan zuten xedea, balinba.

Adlatiboa: —ra, —rat, —la.

Ezta hemen eztabadaturko hea —ra denez —rat-en laburpena P. Lafittek zion bezala (*Grammaire...*, orr. 60. §140), ala —ra den gehitu —t emanez. Badakigu aldiz —la agertzen dela —a azken ahotsa duten hitzetan (id.), eta xuberotarra dela: horrela aurkitzen da aldi bakar batez erriman: XIII 4 *burutik*

oinzolala (hemen, *zola* hitzarekin zuzen heldu bada ere, Xuberoko moldean, errimaren beharrak soinuarena, ene iduriz, gainditu duke!).

Errimak badira hiruetan-hogeita bat hurbil —*ra* elatibodunak, silaba bat eta erditik (—*era*, —*ira*, —*ara*, —*ora*, —*ura*), bietara (—*tzera*, —*tera*, —*rira*, ***hara***) eta goiti (—*atzera*, —*itera*). Aipamen guzien ezartzea luzeegi heldu bailizateke, utziko da. Erran dezadan bakarrik elatiboa ezteela batere segur aldi batez: XXIII 8 *zure begira*, nahiz R. Lafonek zuzen emaiten duen elatibo balioan «à vous attendre»: «zure beha nago» itzuli erran-nahi eta egitura berekoan bezala, **begiratze**-ren aditz erroa izan daiteke.

Nasaitasun horren ondoan, Oihenartek eztu behin ere ezarri —*rat* erriman, edo...ezta behartu.

Neurtitz barnean berdintsu: aldi bakar batez eman du —*rat*, XVI 15 *nehorat joaiten*; nahiz *j*— «*i* konsonata» den Oihenartendako, eta guretzat «erdi-konsonanta», badiduri bokalismo azkarregia (eta «erdi-kontsonanteak» badu hemen zer ikus) hautsi nahi izan duela (*a-j-o-a-i*); ezpada zenbaitek —*rat* atzikiari demoten mogimenduzko balioa, baina bitxi laiteke aldi bakar huntan!

Gaineratuko da bertze adibide hau, —*rat* adlatiboa —*ko* genitiboaz luzaturik emaiten duena: XXV 4 *berzetratko amorioa*. Badakigu konsonante arteko bokal erorte hori, *tra tara*-ren orde, eki-sortaldeko euskalki zenbaitetan (eta xuberotarrean beraz) aurkitzen dela aski goizik, nahiz euskal ahoskerako ereduen etsai hutsa den (euskarak etorkiz ezagutzen ez duen delako «*muta cum liquida*»): guti baderabila orotara Oihenartek, moldea *Atsotitz*-etan zuen (adibidez 6 *aberats* eta 9 *abrats*), eta beharko da noizpait erakutsi atsotitzetan hartua dela Oihenartek olerkietan derabilan «tresneria» gehiena, hiztegi, gramatika, egitura edo gogoeta... Gehiago, lehenbiziko ahots gogortasun horren gainera bi atzizkiak lotu ditu arteko bokal ohiturik gabe: —*ratko* eta ez —*rateko*. Sinalefarekin ondotik, aski molde gaitzeko itzulia iduritzen zaigu, nahiz hobearen egitea gaitz den ere.

Bertze orotan —*ra* aurkituko da, edo konsonante aitzin (hamar bat aldiz) eta koplaz zaharreko gelditzean (aldi bat: XXVI *hetara / hauk datorrala*), edo sinalefa eginez (XVI 20 *nor'ezpaitakit*, XVII 25 *lurrer'etorria*, XX 109 *goitzirir'izar bati*: ohartzeko da elisio moldean emanak direla, baina bereziki azkenean sinalefak soinu hobe demala, *tiriri* baino hobe *tirirai* iduriz...).

Bizidunekilako elatibo-adlatiboak: —*ganik*, —*gana(t)*.

Lehenbizikoak eztu aldaketarik (ikus berdin —*tarik* elatibo plurala eta —*danik* aditz-lagunetan: XVII 19 *oraidanik*...), eta Oihenartek nominatiboari lotzen du, ez genitiboari: III 43, VII 6, 19, XXVI 31 *higanik*; XX 165 *aitaganik*; XXV 23 *zuganik*. Baina zer ote da XX 146 *harganik* ? Eztirudi *huraganik* dugula, bainan bai *harenganik*-en laburpena, beraz genitiboaren ondotik: gai hau urrunago ikertuko da, baina ageri dena da Oihenart ezteela hemen ere molde bakar batean gelditu, *harganik*-ek egiten baititu neurtitz laburreko lau silabetarik hiruak!

Hiztegiko gaia bada ere (idazleak baitema *hitz bekan*-etan), aipatzen dut XVII 25 *berainik* (orai eman ginezake *bere baitarik*), baitirudi *bera-ganik* zahar zenbaiten laburpena dela, edo *bere-ganik* genitiboarekilakoa (hitzetan emaiten duen *nurainik*-en egiteko behar da ustez *neure* edo *nure*...).

Adlatiboko atzizkiak azken herskaria hartzen edo galtzen du: erriman gabe da —*gana* (II, 2, 12, 107; IV 30; XX 40; XXVII 28) eta neurtitz barnean aldi bat (XVIII 33 *zugana jiteti*: erdi-konsonante aitzinean delakotz edo *tjiteti* hiru herskarien gogortasuna arindu nahiz).

Neurtitz barnean alderantziz, azken hau dugu, orotara guti eta hitz berdinetan: VII 23 *zu niganat hotzenago*, 24 *ni zugarat botzenago*: hitz joko, gramatika joko eta errankortasun ere konsonante aitzineko soinu gogor horren erabiltzetik, argiago oraino azken huntan: XV 32 *zure niganat gogorra*. Nahi balitz oraidanik ondorio bat atera, hauxe lizateke: erriman Oihenartek baliatzen ditu gehienik atzizki azken konsonante gabeak, aldi berean laburrenak edo arinenak, kontsonantedunak neurtitz barnean erabiliz eta bekanago.

Iduriz atzizki hau nominatiboari emaiten da, salbu aldi batez: XX 40 *beregana* (ez «*beragana*» edo «*bergana*»). Izan daiteke aldizkatze hutsa den bi egituren artean, ezpada itxuraz nominatibo horretan genitibo laburtu zenbait ikusi behar? Kausatiboan ohar bera egin daiteke, hasteko.

Kausatiboak: —*gati*, —*gatik*, —*gabila*.

«Kausatibo» izendatzen da laburpenez, P. Lafittek dioenean, arrazoinekin, «*causal ou concessif*».

Azken kontsonante gabea, hemen ere, erriman da gehienik (III 21, 24; VII 39; X 40; XIV 26, 26; XV 33, 35, 70, 72; XX 110), genitibo zaharrarekin (—*n* gabearekin) aldi bat: XIV 26 *bategati*, 25 *Iaincoagati*-rekin erriman. Errannahiak eztitu biak berexeten, baina bai 1º bigarrenaren itzuli ohituak («*Jinkuaatik*» entzuten da Baxe-Nabarran, eta «*zuregatik*» etab.) 2º lehenbizikoaren soinu gogorrak arteko —*e* gabe (ikus gorago bizkitartean *berzetratko*).

Neurtitz barnean agertzen da kontsonante aitzinean, biziki bekanago (XIII 12; XV 23; XXIII 14).

Errima guti egiten da azken kontsonantedunarekin: II 49 *horiegatik* (biziki ohargarri ere genitibo zaharra eta «neurtitzeko behar» delako gabea, —*ie*— sineresian ahozkatu behar baita, eta hitzak egiten du lau silabako neurtitz labor osoa), 50 *orogatik*: ohar gaiten bi neurtitzetan balio berean errepikatzen dela («*Malgré tout cela*» Lafon-en itzulpenean, eta nahi bada errepika hitzez hitz itzuli: «*malgré cela, malgré tout (cela)*»).

Neurtitz barnean usuago da, konsonante aitzinean aldi bat salbu (VIII 25 *hargatik utzi*), eta ere genitibo batekin: VII 11 *horregatik hura*. Badaiteke ere, silaba mugatzeaz bertzalde (VIII 25), errankortasun azkarrago bat bilatu duela poetak (adibidez: V 62 *Zergatik? Maite zintielakotz*).

XXII-garren olerkian (*Vexilla regis* elizako himnoaren parafrasia) Oihenart baliatu da —**gabila** atzizkiaz, hitzaren luzatzeko beldurrik gabe, errima eginez —**tila** adlatiboarekin (XXII 23 *gugabila*, 24 *zuretila*. «*L'auteur a sans doute ajouté, pour le besoin de la rime, le suffixe —la au suffixe d'ablatif —ti, par analogie avec le suffixe —kila variante de —ki*» dio R. Lafonek (op. cit. orr. 162). Ezta deus gehitzekorik, ezpada hau: XXII-garren olerki-parafraasiako estilo osoan aurki daitezkeen berezitasunetarik bat dela. Eta oraino hunkitzen dela Oihenartek gramatikari buruz ukan duen gogoia: «analogiaz» edo bertze, hizkuntzaren ahaletaz baliatzea, hedatuz behar denean. B. Etxeparek emana zuen lehen urratsa (bederen ezagun idazkietan aurkitzen dena), **baiezila** (*bayecila*) eginez **baiezi**-tik hiruetan (ikus P. Altunaren hiztegia orr. 28: I 219, IV 6, 15).

Komitatibo edo zoziatiboa: —ki, —kin, —kila.

Lehenbiziko genitiboari lotzen den atzizki (—**rekin**) hunen itxuretan, P. Lafittek dion bezala (op. cit. orr. 60, \$141) —**ki** Xuberokoa da bereziki: hortakotz ote du Oihenartek hoinbertze erabiltzen? ala hedatuago zen, bederen Amikuzeraino, haren aroan? ala hautua laburtasunak du manatzen hemen ere, edo errextasunak neurtitzen beharretako eta arintasunak? Egia da baduela euskarak hortara gabe nahiko hitz (aditz partizipio eta iragan, inesibo, adberbio...) sudurkaritik bururatzen denik, bereziki errimako.

Erriman, bada, aurkitzen da hamabortz bat aldiz (VII 31,33; VIII 23,24; XI 10,11; XIV 24; XX 16,75,78,123,126; XXV 15; XXVI53,54); —**kin** bakarrik bietan (XX 26,26). Neurtitz barnean hau usuago bada, gutiz (konsonante aitzinean XVI 33 *zurekin batu*; koplazaharreko gelditzean XXVI 78 *pikoeikin / garhaitu*; bokal aitzinean XXV 1 *zurekin ezagutze*, XXVI 75 *pikoeikin ezkontzeko*); —**ki** aurkitzen da sinalefan (I 14,17, III, 3,4), koplazaharreko gelditzean (XIII 30), gehienik kontsonante aitzinean (V 15, XV 6, XXV 8, XXVI 34,66; *eneki jin*, bi —**in** heldu ziren).

Molde arraroagoa iduritzen bazaiku ere gaur-egun —**kila** atzizki luzatua —**kin**-en ondoan, Oihenartek huni hautesten du errimako: IV 42 *zurekila*, XII 3 *batekila*, XX 115 *handirekila*, XXI 6 *begiekila*. Barnean aski du aldi batez, elisionean: III 7 *hirekil'aldiz*, baina ezta argi hunen abantaila «*hirekin'aldiz*»-ekin. Laffiten azterketa holaxe zen (op. cit. id. \$142): «—**kin** *marque l'union réalisée*, —**kila** *marque le mouvement pour se joindre à quelqu'un*». Eztut Oihenarten hitzetan holakorik senditzen:

IV 41 *Bat enaint'ehun / 42 Urtez behin zurekila*
(*je ne puis m'unir une fois en cent ans avec vous*),
XII 3 *batu naiz batekila*
(*Je me suis uni avec une*) (itzulpena hitzez hitz),
XX 115 *Lehia handirekila* 116 *Haren bila* (...) 118 *jarri ziren*
(*Avec grand empressement ils se mirent (...) à le chercher*),
XXI 5 *miratu* 6 *Dut neure begiekila*

(*Je l'ai contemplé de mes propres yeux*).

Gauza bera erran daiteke adlatiboaz Laffitek zioenaz: —ra «*je vais à*», eta —rat «*simple aller et retour*» (op. cit. orr. 60 \$140). Eta Oihenartek:

XVI 15 *Nehorat joaiten 16 zauzkidanean*
(*Quand vous me (quittez pour) aller quelque part*),

XVI 19 *Noa horra, hara 20 Nor'ezpatakit*
(*Je vais là, là-bas, sans que je sache où*).

Oihenartentzat, atzizki aldaketen erran-nahia baino gehiago, baliagarri da ahots egitura hutsa, berari doakon errankortasunarekin behar denean (luzeak eta kontsonantedunak azkarrago, gogorrago eta horrela).

Prolatiboa: —tzat, —tako.

Oihenartek baderabiltza biak: P. Lafittek «*à titre de*» itzultzen duen hutsa —(t)zat (X 36 *jabetzat «pour maîtresseà»*), eta Lafittek «*prolatif d'intérêt*» deritzon —tako, bertze batzuek *destinatiboa* (XIII 32 *potarentzat «pour le baiser»*), edo mugagagean, edo genitibo mugatuarekin. Erran nahiz beti berexiak balira, elukete hemen ikertzerik. Baina jakina da ere lehenbizikoa bereziki lapurtarra dela, bederen orai, bigarrena baxe-nabartar eta xuberotarra.

Balirudike horrelako dialektera berexkuntza zenbait badela Oihenarten erabileran: errima bakar bat delarik lehenean (XV 27 *maita saritzat «pour récompense d'amour»*), bortz badira bigarrenean (XVII 29 *enetako*, 30 *zertako*, XX 4 *hartako*, 5 *saritako*, 19 *amatako*; ohar gaiten bortzetarik hiruek har lezaketela —tztat, *enetzat*, *saritzat*, *amatzat*), beraz hemen ere bokaletik bururatu.

Barnean aldiz bigarrena da aldi bat sinalefan (IV 14 *zuretak'aski*: ezarri balu *zuretzat* berdin heldu zen), eta lehena zortzi aldiz: mugagabeen (VI 34 *ezteiaritzat «pour misérable»*, XIII 60 *ororen patroinzat «comme modèle pour toutes»*, XXI 28 *argitzat «pour lumière»*, XXVII 25 «*ezdeustzat zuk dadukazu «vous le tenez pour rien du tout»*), berdin aditzarekin hartzen duela orduan helburuzko balioa (V 55 *zirentzat xahu «pour que vous soyez lavée»*, XXII 13 *xahu gentzantzat «pour qu'il nous purifie»*, eta ondoko neurtitzean balio bera atzizki gabe 14 *Ikez gentzan bekatuti «pour qu'il nous lave du péché»*), genitibo mugatuarekin (X 33 *del'enzat «qu'elle est pour moi»*, XIII 32 *potarentzat lardea «sévère pour le baiser»*). Ondorio bat atera baladi aldizkatze hortarik, soinuarena laiteke: laburrena gehienik orotara, eta errimako bokalduna.

Gertatzen da Xuberotarren moldean, —rentzat genitibodunaren ordez genitibo hutsa balio berean: XI 23 *eder eztena 24 Hi bezalako ederraren «ce qui n'est pas beau pour une belle comme toi»*, XVII 43 *orai baititut baten'biga «car j'en ai maintenant deux pour un»*. Hau da «hitzen laburtzeko» molde menturatuago bat, eta morfologiarekin batean, hunkitzen duena ere gramatikazko egituren erran-nahizko balioa; bainan, zer balioa du apoztrofak?

Bertze deklinabide kasu zenbait...

Oihenarten **datibo ainitza edo plurala**, Xubero Nafarroa Behereko moldean, beti **—er** da (XIII 6 *bertzer ari dir*); **—eri** denean ikusi behar da mugagabea: XXIV *Zuri huts, et'ez bertzeri*, R. Lafonek itzultzen du «*vous seule, et personne d'autre*»; eta berdin **—ri** IX 39 *herri orori*, nahiz pluralaren balioarekin zenbait aldiz, **oro** mugagabea baita. Ohartzeko da bizkitartean biak erriman direla.

Instrumentala-ren forma bakarra **—z** da; baina Oihenartek aditz partizipio edo izen instrumentaldunaren ondotik, **gero** eman dezake instrumentalean, orai Iparraldeko euskalkietan bezala, edo gabe:

III 33 *hik joz geroz bihotzean*, VIII 14 *jarriz geroz amorioa*, IX 36 *sartzeraz geroz, hobiti* (R. Lafonek itzultzen du «*tiré de la tombe alors que j'allais y entrer*»; baina uste dut balio duela «*après y être entré*», «*etxeraz geroz*» «*après être rentré à la maison*» den molde berean);

XVII 30 *hura galduz gero zertako*; XXV 2 *basiz gero Ederragoa* (sinalefa).

Aditz jokatuarekin instrumentalik ezta:

VI 33 *behar dudan gero*; XVII 117 *axol guti* 118 *duzuen gero* (orai hemengo euskalkietan agertuko zen aditza ere instrumentalean: *duzuenaz geroz*).

Inesiboa-k eztu onartzen formaz aldaketarik, **genitiboa**-k bezala (ikusi da Oihernartek, atzizki aitzinean bakarrik, emaiten duela azken sudurkari gabeko genitibo zaharra, zuzenez personaletan gelditu dena, erakusletan: *haregatik, horregatik*; baina ez *Etxeparere kantuia*-k deman bezala izenetan). Bizkitartean ohargarri da XII 2 *Hor, hebe, laztan bila*, eta ez ohi den bezala **heben/hemen** (etimologiaz, **haur** lehen erakusletik, ikus L. Michelena, *Fonética histórica vasca*, orr. 177), atzizki laburtua beraz, xuberotarrez egiten omen dena oraino. Oihenartek hautatu duke laburtasun horren gatik eta azken sudurkariaren errepikaren hausteko («*hemen, laztan*»). Azken sudurkariaren emaita edo erorte ezagun eta euskalki guzietan osoki hedatuetako berezitasun bat beraz.

Nahiz **partitiboaren** atzizkia **—ik** aldagaitza den deklinabidean, azken herskaria galtzen du, dudarik gabe aitzinean erakutsi atzizkiekin analogiaz (eta bereziki elatiboarekin), **baizi(k)** hitzaren erabileran (**—bai** erroaren aldaketak bertzalde): I 4 *Zu bezi ehor* sinalefan, II 65 *Baliz baizi* erriman, V 16, VII 7 *bezi* erriman, XIII 27 *Baizik izartegia*, 81 *Baizik ogen* konsonante aitzinean, XVII 34 *bezi* erriman, 100 *Baizik higatuz* konsonante hatskatu aitzinean, 124 *Baizi nigar* konsonante aitzinean, XXVII 24 *baizi anhitzetan* sinalefan. Hemen ditugu erabil molde guziak, deklinabideko eredu beretan, bereziki errimako bokaldunen hautuan.

Jabetasunezko eta erakusleen deklinabidea

Jabetasunezko eta personalen deklinabideko ezberdintasunetaz baliatzen da ere Oihenart: lehen personan **ene**, **neure** eta ere aldi bat erriman **nure** (II

41 *Eta, nure* 42 *Bezain, zure*: hurbil dezagun berdin Xuberoako moduan eta erriman galdezkoa: III 46 *Jin, eta nura*, aldiz XVI 20 *Nor' ezpaitatik*); bigarrean *hire, eure*. Horrelako ahoskeraren aldaketa hutsak baziren *Atsotitz-en*

«tresnerian». Baliatzen du ere, bere erran-nahi berezian *nihaur, bihaur*.

Erakusletan, lehen edo hurbilak baditu *haur-en* diptongoa laburtuz eta idekiz —o—rekilako formak: *honen, hoién* (XXVI 5 *aho hoién bezagarri*: balio du *hauien*), *hôtan* (XX 43: erriman, azentuak erakusten duela laburpena), *hontan* (IV 9); baina ere bokal bakun hetsia atxiki dutenak kasu beretan: IX 26 *hunén*, XI 25 *hunetan* (erriman).

Jabetasunezko ala erakusle, instrumentala xixtukaririk hasten da: *nizaz, zuzaz, hauzaz, harzaz* (eta adlatiboan *harzara*)... Bitxiago da bigarren edo arteko erakuslearen hau, erriman segurki: XXIV 39 *galde nauzun horrez*. Zuzenago zen forma betean B. Etxepareren *horreçaz* (ikus P. Altuna, op. cit. orr. 101).

Hirugarren erakusleak baditu hirueko bokaldunak: *heiek* ergatiboa, *heier* datiboa, *heien* genitiboa; eta ahozko moldean laburtuak: *hek* nominatiboa, *hetan* inesiboa. Ezta aldaketarik bizidunekin; eta ondoko gairat, kasuen baliorat aitzinatuz, aski argi da itzuli huntan: VI 11 *Ezta, maitezko gauzetan*, 12 *Haurren borx'ahalik hetan*: erran nahi du «aitametan» (ez R. Lafonek uste duen bezala «gauzetan» errepikatuz aski moldegaizki, ezpaita horrelako hutsik, «iluntasunak» baldin badira ere, Oihenarten neurtitzetan).

Zenbaitetan hitz horien biek bokaletaz baliatu da sineresia edo dieresia egiteko, neurtitzaren behar arau: dieresiarekin XVII 72.74 *neure/ak*; sineresiarekin ahozko moldean XVII 3,76 *zuen*. Ahozko ahoskatze (erran badaiteke!) hutsa ager daiteke idazkian, diptongoaren bokal heste ohitu eta sineresian: XXIV 27 *Zuk zuriak belzuriak* (erriman dieresia, aldi berean hitz eta soinu joko ederra).

Nahiz ahoskera hutseko gauza den, aipatuko dut hemen Oihenarten azken olerki ezaguna, *Ilhartitza*: lehenbiziko errima biak eta azkena, oro dieresian, eginak dira ahozko molde hortan: *haitia, maitia, hobia*, zuzenez «hautua, maitea, hobe»; eztu, uste izan den bezala, Oihenartek bietan emaiten hitz bera erran-nahi berean errimako, berak errana baitzuen gain-gainetik debekatua zela olerki zuzenetan: lehenbiziko *hobia* «hil-hobia» da; bigarrena *hobe*; «*Arrain jaun, Zuberoako Iuje zenaren Ilhartitza*», idatzi du biziaren eta biziko mintza-molden idurian.

2. DEKLINABIDEKO KASUEN ERABILTZEAZ

Aitzinean aipatu diren adibideak eztira hemen berriz aztertuko. Ezta ere beti ageriko olerkariaren hautua ereman duen arrazoina, neurtitzaren egitura

(«beharra») den ala ez, ezpaitakigu aski xeheki, menturaz, XVI-garren mendeko euskara, Oihenartek ikasi zuena, nolakoa zen Xuberoa-Amikuzen.

Ohargarriena, gai huntan, forma aldaketarik gabe (—(ta)rik: ikus gorago **baizi/baizik...**), **partitiboaren** erabilera da. Oihenartek berak erakutsi du zein gaizki zen, Etxeberri Ziburukoaren neurtitzen moldean, kasu atzizki hortaz eta bertzetaz behar baino gehiago baliatzea neurtitzen neurriaren betetzeko: «...a fin datraper La mesure de ses Vers, Il redouble souvent l'article Entre l'adjectif et le substantif, comme Lors quil dict, **Enea galdea pour Ene galdea, pensamenduetaric gaxtoetaric pour pensamendu gaxtoetaric**» (*Lettre de l'Art Poétique*, op. cit. orr. 229). Ausartzia ohiz kampoko horietarik («*Licences Exorbitantes*» dio eskutitzak) zaintzen badu Oihenartek bere burua, huna errimako partitibo zenbait: IV 7 **Zu gabetarik** (8 **Dohatararik**); VII 29 **behinere gogorik**, 30 **Niri hunki egitekorik** XIII (hitzen urruntasuna salbu, Etxeberriren errepika iduri du); XIII (14 **halarik**) 15... ez **mehe soberarik**; XVII 121 **nehor niri obororik**, XIX (9 **Eztakiala ioan urterik**) 10 **Eur'aitorr'egin gabarik**; eta azken hau: XX 103 **guer'ondorik**, 104 **Nonbaitkorik**; partitiboak ekarri du elatibo forma zuzenaren aldatzea (**ondotik** elatiboa balio du) erriman. Oihenartek etzukeen «lizentzia» hau ohiz kampokoegia ikusten, are gutiago egiazko bertze partitibo horiek, ezpaitira, egia erran, gramatikazko huts osoak, bainan bai, bizkitartean, erdaraz erraiten den bezala, «iletarik doi bat tiratuak!» Badira bertzalde ainitz partitibo (bereziki **Laur karbarien eresian**) erriman ere osoki zuzenak. Oihenartek ikusten zuen muga lizentzia onargarrien eta hutsezkoen artean; zenbait aldiz, bekan, arina iduritzen bazauku ere, aitzinatuz oraino erakutsiko den bezala. Aipa dezadan oraino, hemen, «prosodia», jakinez nola Oihenarten «beharriaren» arabera («*Vous devez consulter vostre oreille*» dio eskutitzak), partitiboa, adlatiboa, prolatiboa «lerrakorrak» diren «**harzera, harturic, harzeco, avec L'accent en la premiere**» (*Lettre...* orr. 224), eta badutela beraz leku berezia erriman.

Inesiboa-ren erabilera gehienetan ohikoa da. Bereziki XV 14 **Enaiz orano, deusetan**, erriman izanik ere, gauza ezaguna da: «**Zertan zira?**» galdegiten da arruntki, eta ihardesten «**Deusetan**», **naiz/niz** aditza azpientzunez. Eztut beraz hor ikusten R. Lafonek zion «itzuli ilun» («*expression obscure*») hartarik; literalki «*je ne suis encore en rien*», erran nahi du «*parvenu à rien*». Berdintsu XXIV 22 **Dugu hetan ezarri inesibo** zuzena da («*nous y avons mis*») eta ez prolatibo balioan, «*L'inessif a ici la même valeur que dans l'expression bere honetan «pour son bien»*» badio ere R. Lafonek.

Bi inesibo mugagabe, nahiz forma ezberdinean, jarraikitzen dira, xubereraz oraino egiten omen den moldean, VII 34 **nitán gainen**: R. Lafonek dio zati hortaz «*L'ensemble est obscur*», eta inesiboak itzultzen ditu «*à mon sujet*», **nerre gainean** edo hobeki **nitaz** balitz bezala.

Inesibo mugagabea erabilia da ere XVIII 1 «**Iancotan bat huts iauretsac**», erdarako «*en Dieu, en tant que Dieu*» balioan, prolatiboari hurbil beraz («*comme Dieu*») eta aski itzulgaitza erdarala.

Ohargarriago zait bertze itzuli bat, Oihenarten neurtitz ederrenetarik batean. XVII 75 *Nangoenean noizpait udalen*, 76 *Andreak* («Museak» dira), *zuen albor zabal*en; Lafonek dio «*variante de udalan*», beraz errimako ahots aldatze hutsa; bigarrena zer da? *zabal*-en genitibo gibel emana? Huts eginen dut behar bada, baina bertze zerbait ikusten dut, hots bi inesibo: *udalen* erran-nahiz, inesibo garbia («*en travail d'été*»), bainan ere morfologiak, *udalane*n mugagabearen laburpena, euskarak hain ongi ezagutzen duen «haplologia»-ren bidez; *zabalen* erran-nahiz berdin inesiboa «*dans vos vastes campagnes*», eta formaz genitiboa, bainan ere inesibo mugagabe zaharra... Bederen dudazko erabilera, eta Oihenartek ezin ederkiago badagien «lizentzia», hizkuntzaren «arteketaz» baliatuz.

Adlatibo zenbait iker daiteke. Hala nola XIII 46 *Zirudien bertara* erriman; Lafonek «*très obscur*» ziona arrazoinekin: zuzenez datiboa behar lizateke («*ressemblait à eux-mêmes*»), bainan Oihenart datibo eta adlatibo kasuen hurbiltasunaz baliatu da (erdaraz biak à-tik itzultzen dira). Ohigabeago oraino XXII 2 «*Du Alferitzak ahurrera*»: «*le latif ahurrera a la valeur d'un participe passé*» dio Lafonek Lafitten Gramatika aipatuz (§429: «*quelques adlatifs employés comme verbes*»). Molde hortan ohiz kampoko aditza da bizkitartean *ahurreratze*, eta behar luke *ahurreratu*; hemen ere (ezpadu inesibo balioan emaiten: «ahurrean»?) egitura ohitua zabaltzen du olerkariak. Argiago, ene ustez, bertze hau: XXVIII 10 «*Burura behar duk erramu-boneta*», ezpaita hemen batere zuzen heldu bururatu partizipio «bururakorra», eztuelakotz Zalgizek *berak* eman behar «boneta burura», baina bai bertzek, aipamenak, Oihenartek: «*il faut te mettre sur la tête le béret de lauriers*». Errimak du bakarrik galdetzen aditz-izenean III 39-42 «*(...)herabe (...)Dinat, Argia, jitera*»: zuzenez behar zen *jitea* nominatiboan (edo *jiteko* sujeta *herabe* bada: literalki «*j'ai honte pour venir*»). Aditz-izenaren adlatiboari (eta bertze aditz molde batzuer) gehitzen duenean komparatiboaren —ago, hizkuntzako egituretzat baliatzen da, baina hauk doi bat hedatuz: V 30 *exekiterago auzat* (balio du *gehiago exekitera*). Bizidunekilako adlatiboa ohi gabea da itzuli huntan: II 8 *Badut (...)* 9 *Maitazarre zugana*; erran-nahiz maitasunaren mogimendua *norbaitemengana* erakusten du *zuretzat* prolatibo zuzenak baino hobeki, eta ondoko errimak adlatiboa zuen (hemen zuzen): 11 (...) *peitu* 12 *Bazara zu nigana*?

Elatiboan zuzen heldu da, erriman izanik ere, IV 16 «*Zuk ni zureti*»: «*moi de ce qui est vôtre*»; ezta beraz Lafonek uste zuen bezala *zutarik* elatibo personalaren orde: «*equivaut ici à l'ablatif du pronom personnel (...)à cause de la rime*».

Genitiboak ikusi den bezala (**baten'biga**) har dezake prolatiboaren balioa, kasu hau genitiboan egiten denean, eta beraz laburpenez elisione ezaugarriak (')derakutsan bezala: XV 65 *ó/(...)zur'*, ene bano, 66 *Eginen duzu gehiago*: entzuten da *zuretzat*, *enetzat*: bada beraz bigarren atzizkiaren elipsia osoa.

Ezta hain argi zein atzizkik dagien elipsia XXVI 3 *Egarriz botx'egoneta* neurtitz-erdian, eta Lafonek arrazoin duenez diolarik: «**bortxa doit avoir**

valeur adverbiale». Bertzerik ikus daite: hoberenik **bortxaz** «*de force*», baina lehenbiziko instrumentalak (gerundibo balioan) debekatzen zuen.

Duda bat sor daiteke XXII-garreneko adibide huntan: 16 *Ez ur ban' ur-ar'odola*. René Lafon-en azterketa zuzena da, iduriz: «*Ur-ar(a): à la manière de l'eau*». Latinak bizkitartean hau du: «*Manavit unda et sanguine*»: «zarion ura eta odola»; ez ote da entzun behar orduan «*urarekin odola*», zoziatiboko atzizkiaren elipsia osoa? Elizateke parafrasia hortako «lizenzia ausart» bakarra.

Nominatibo huts mugagageak (ikus beherago) prolatiboa balio luke X 22 *Argi zerbitzatzeko* («*argitzat*» erran ginezake, bainan erdaraz «*de lumière*» mugagabea), elipsia deusek ezteularik entzuterat emaiten.

Orotara deklinabidean, atzizkien ezberdintasunetaz harat, Oihenartek esku-ratzen ditu eta menperatzen, neurri batean, baina bekan eta gehienetan bederen neurtitzaren edo estiloaren beharrer hizkuntza gehiegi makurtu gabe, kasuen erran-nahia eta erabilera.

3. MUGAGABE 'TA MUGATU

Estilo arruntean mugaturik eman ginezazkeen hitz batzu Oihenartek mugagabea uzten ditu. Hautu hori ezta beti gramatikazkoa, **bezala** eta erran-nahi bereko (orai bizkaitar) **legez** hitzekilako adibide hauek derakustenaz: mugaturik I 1 *Egia dena bezala*; XXVI 21 *Orai izana bezala*; XX 124 *hila-legez*; eta mugagabea VI 16 *inhar bezala*; XXIV *Lasto-legez*.

Mugagabea eman daiteke mugatuaren balioan, sintagma berak mugatua duenean azken ezaugarria: XXII 16 *Ez ur ban'(...)odola*. Azken —a baliatzen da lehen hitzeko, Etxeberriren hutsari demala beraz «kontra-adibidea»!

Bereziki objeto eta atributoak mugagabea egon daitezke: II 8 *Badut(...) 9 Maitazarre* (ohiz balio luke «*badut ainitz maitazarre*»); VI 18 *Ezta hori ezkontze, bana da saltzea* (bigarren mugatzeak balio du beraz leheneko, eta artean... irabazi da silaba bat!). Berdin, mugatzea alderantziz, XI 17 *Zor din maitatu izateak* 18 *Ordainetan, maitatze*. Aditz osagailua egon daiteke ere mugagabe hutsean: XXVI 32 *Osagarri hik emanik* (ohituago bederen «osagarria»).

Adibide berak erakusten du partizipio bururakorra (atributoa balio du) mugagabe sinalefan eta erriman VIII 5 *naiz maitatu* 6 (...) *dezdixatu*. Aldiz, erriman XIV 33 (...) *aipatua* 34 *Zirat'* (...) 36 *Zerurano alxatua*, mugatuaren indar osoaz baliatuz.

Aditzaren osagailu zuzena mugagabea dago, laburpenak sortzen duela soinu errankorrago bat, XVII 69 *Gar behar zen gauzetan* (ez ohi den bezala *garra*: erdaraz ere muga bagean «*de la flamme*»).

Ber(a) osatuaren aitzinean gerta daite mugagabea: XIII 11 *baita ber-zuhurtzia*. Oihenartek emaiten du ondotik ere atributuan: IV 45 *Ban'ez ber*

zaitudanean (Lafonek aztertzen duela: «*Ber signifie ici «seule». Dans cette acception, il est d'ordinaire employé avec l'article»*).

Errege hitza euskarak mugagabeen du (hasteko jenden erran arruntetan: zenbat eztut entzun lehenago «Angeleterrako, Espainiako errege», nahiz Frantziako Euskaldunek etzuten erregerik!), eta Oihenartek bietan (haren aroko idazle gehienek bezala, baina hemen neurtitzaren gatik!), eta erriman: XX 111 *Iudu erregearen* 112 *Sortzearen*; eta aldiz itzuli berean urrunxago XX 112 *Iudu-erregez*.

Partizipio bururakaitza inesibo «zaharrean», mugagabeen da: X 22 ... *nolako?* 23 *Ikusten gogarako* («ikustean» ginuke, gerundibo balioan, baina Oihenart baliatzen da ere, arrazoinekin ene ustez, inesibo mugagabeaz).

Artetan mugatzea ere errepikatzen da: XIII 10 *Zeren dena guzia* (R. Lafonek: «*Il semble qu'Oihénart, pour exprimer avec plus de force l'idée de «tout», ait employé ici les deux façons de la rendre, dena et guzia»*); bizkitartean ezin arruntago da *den guzia*, eta *den* oraino aditz hutsa («*toute autant qu'elle est*»); beraz erlatiboaren mugatzeak du bakarrik errankortasuna azkartzen, hizkuntzaren mugetarik den gutienik atera gabe.

Aldiz erlatibo mugatuaren (—*na*) elipsia osoa egiten da menturaz: XI 8 *mana nezana guzia*: «*Nezana est pour nezanan, dio Lafonek, comme dans la forme souletine nezaña pour nezañan*». Izan daiteke; baina uste dut mugatua dela hemen ere *guzia*-ren aitzinean, eta behar lukeela zuzenez *nezanana*, eta badiduri, mugatzea atxikiz, kakofonia eztitu dela elipsiarekin..., ezeztatu gabe.

Hutsik edo lizenzia «ohiz kampokorik» badela hor, bereziki aro zaharretako bertze neurtitzlarien ondoan. Etxeberri, Etxepare ala bertze, nork aitzina lezake? Oihenart agertzen zauku, olerki eredu egile, eta aldi berean egiazko euskarazko (erran nahi dut, gehienetan bederen, euskararen egitura berezietarik moldatzen diren) «lizenzia poetiko»-en eraikitzaile.

II. ADITZAREN MORFOLOGIA, JOKABIDEA, ERABILERA

1. Aditzaren elipsia

Hain da ezaguna hizkuntza gehienek duten errextasun hau, eta bereziki latinak... edo euskarak, non auherlan bailitake kasik gaiaren ikerketa xehe bat. *Atsotitz*-en lekukotasuna hor, aitzina, aditzaren elipsia baita «estilo eliptiko» zaharraren (erran nahi dut euskaldunaren) osatzaile nagusia. Errangabe doa eztirela hemen aipatzen neurtitz egiturarekin zerbait ikusteko duten gaiak baizik. Oihenartek, bizkitartean, eztu hainbertze erabiltzen aditzaren elipsia, hau erranaldi xoilenetan baita gehienik, eta Oihenarten erranaldiak gehienetan luzeak eta batzunik baitira; hiru gorputz irudietan (X, XII, XIII) gutiago,

eta beraz horietan da aditz elipsia ohituen leku berezia (ikus adibidez X 16-27, lau bertsu aditz nagusirik gabe).

Gerta daiteke elipsi ohargarria, hala nola XVI-garrenaren lehen bi bertsuak aditz nagusirik gabe dira, R. Lafonek dion bezala: «*Il n'y a pas de verbe dans la proposition principale (...) S'il y en avait un, il serait au conditionnel. Le verbe qui vient à l'esprit est «faire».* Baldintza bai, dudarik gabe; bainan ezan laguntzaileak du bakarrik huts egiten («nezakete»), erroa hor baita «argi» (beraz «*ce sont vos beaux yeux qui m'éclaireraient*»). Eta horra hemen, artetik, Oihenartek moldatu dituen neurtitz arraroenetarik zenbait, estiloaren eta egituraren aldetik. Olerki berak urrunago dio: 7 *Zuk hori egiten 8 bezanbatetan*, behar da entzun *edun laguntzailea (duzun)*, elipsia arraroa ere, jendetasunezko bigarren personan eta erlatiboan.

Mintzaira arruntean ohitua da laguntzailearen elipsia, nahiz ere baldintzan, gero agertzen denean (*enainte*): XVII 44 *nol'ez biga* 45 *Nol'enainte...* 48...*porroka?*

Erranaldi oso batetaraino heda daiteke elipsia: XXVI 64 *Herenak zinhardetsana* 65 (:*) *Eztinat...*(»). Uste dut entzun behar dela erranaldi nagusia «Hau izan zen» edo holako, R. Lafon-ek ikusten badu ere neurtitzeko lizenzia hutsa («*l'a final a été ajoutée pour les besoins de la rime*»): Oihenartek, bederen, «itxurak salbatu ditu», erran nahi dut gramatikarenak eta zuzentasunarenak.

2. Jokabideko aldaketak

Baztertuz aditz erroen ahots aldaketak, hiztegiari lotzen baitira gehienik (adibidez *ikus/ekus, etzan/etzin/etzun, ukhen/uken*) herskari hatskatu ala hats gabe (*ik(h)us...*), aditzaren molde ezberdinetan agerienak izan-en jokabidean dira: oraian Etxeparek etzuen, Nafarroa Beherako molde iduriz zaharrean, *niz* baizik (P. Altuna, op. cit. orr. 115-117) (bizkitartean Iruñeko 1415-eko eskutitzean *nayz*). Oihenartek baditu *niz, hiz* (III 4-5 erriman *baibiz*), olerki berean *niz* eta *naiz* elgarri hurbil (V 41 *Noiz ere bai-naiz orhitzen* 42 *Zin zinez, baniz hil-nahitzen*: aditza barne da neurtitz bakoitzaren bokal harmonian, eta dudarik gabe hunek du manatzen); edo urrunago (VIII 5 *Maite naiz eta naiz maitatu*; 25 *Eta hargatik utzi baniz* 26 *Abaid'*, *adizkidez fida niz*: lehenean harmonia, bigarrean errima); eta ere *nitz* VIII 6,26. Pluralean aurkitzen dira *gara* XXVI 6 eta *bagira* V 23, *zara* II 12 eta *zira* V 24; datibodunetan *zait* XVII 55 eta *zautan* XVI 14, *baitzauzkit* XVI 325 eta *baitzitzauzat* I 24. Bigarren laguntzailearen iragan pluraleko formetan (*edin erroa) aldizkatzen dira *ziten* XX 103,148, XXVI 18,57 eta *zitezen* XX 96 (ohar gaiten olerki berean: XX).

Iragankorrean (**edun, *era(d)un* erroak) huna zenbait ezberdintasun: *naduke* X 61, *neduke* XIII 6,72,77; *duela* XIII 57, *diela* II 15 (Xuberoa eta Nafarroa Behereko diptongo hesturan); *nauen* X 42, *n'aien* VII 6; *baikitu*

IV 51, **ezpazitu** IV 54 (ohar **baikai**—, **ezpazai**— bokal errepika hausten dela, eta beraz «harmoniaren beharra» nagusi, iduriz) eta **gaituelakotz** XXII 55, **zaitu** IV 59 (beraz —**zitu**-ri hurbil!). **Joan** aditzak har dezake, idazle gehienetan bezala, bokal arteko hatstuna: **noa** XVI 19, **nohela** 32. Eztira aipamen guziak emaiten.

Aldaketa horietan leku berezia dadukate Oihenartek atsotitzen lekukotasunaz baliatuz (eta dudarik gabe ere haren aitzineko tradizioe literarioaz) derabiltzan ahozko molde laburtuek. Gehienak eta ezagunenak laguntzaile iragankorrean ditugu: *neke biga itut* (ditut: sinalefak «irabazten» du silaba bat, Lafonek oharatzen duen bezala; emaiten ahal zen «neke bi ditut» XVI 28, **tutzula** (dituzula) XIV 30, **draukat** X 34 (231-garren atsotitzean **drauku**; ikus ere Leizarraga eta b.), **Argiratu'tut** (XVII 7: elipsi markatua). Ohargarriena, hutsa ezpada (?), VI 22 **darote** «derautate»-ren laburpen ohigabez. Zalgizzen zonetoan *bute* hartzen dut agintera zuzen bezala (eta ez R. Lafonek uste zuen **badute**-ren laburpenetako, erran-nahiaz baliatuz, nahiz Oihenarten lizenzien mugen barnean litzatekeen). Ahozko formak dira oraino **dautano** XIII 11, **elauke** II 52, **enendauke** II 61 (dagotano, elagoke, enendagoke).

Ohiz kanpoko formak badira ere, nahiz zuzenak, eta Oihenartek beti bezala neurtitzaren edo harmoniaren beharretako hautatzen dituenak: III 44-45 **Noiz nakidana dakidan Jin** (...) 48 *Eta han bat akidan*: ahots joko hutsa bertsu osoan, Oihenart soinuaz jostatzen balitz bezala, ez ironia eta irri maltzurrik gabe maitarien «zinkurinen» alderat; berdintsu XXIV 33 **Dakit dakidizula**. Errimari zor dira forma zenbait, nahiz zuzenak: II 31 **Haur hal'ezten** («*Vers très obscur*, dio Lafonek, zuzen aztertuz bizkitartean: *La forme relative ezten* (...) *ne peut avoir qu'une valeur finale*(...)»); aditz hutsaren subjuntibo balio hori ezaguna da idazle zaharretan); IX 9 **daritzana** («uste duna?»); XVI 15-16 **Nehorat joaiten zauzkidanean**: Lafonek «obscur» dio, nahiz datiboa zuzen heldu den euskaraz, et oraino arruntki erabilia; IX 30 **Zeren hik hil banuken** 31 **Aipatu duken**: lehenbiziko aditzak (Lafonek aztertzen duen *bai*— ordeko *ba*-ez bertzalde, Xuberoko moldean) erlatibo forma hartzen du (orai —*la*).

Huts zenbait utzi ote du ere Oihenartek jokabidean? XXI 2 **Duzkizu** objeto pluraldunaren orde **duztazu** singularra behar laiteke, arrazoin osoan R. Lafonek dioen bezala. Berdin erabilia zuen VII 19 **ikuskitzu**, baina hemen errima egiteko: lizenzia batek ekarri duke bigarrena, beharrik gabe. Nork eztaki bizkitartean euskal ahots egiturak, bereziki aditzean, baduela —*zk(i)*— multzorat halako ixuri bat? eta ez ote du hemen idazleak emaiten —*zt*— multzoaren ordain? Hona hasteko aditz laguntzaile gabeari ikusi dakon abantaila ageriena: laburtasuna, «*la prolixité*...» delakoaren erremedio bat...

Alokutiboa, hain ezaguna B. Etxepare garaztarraren neurtitzetan, eta ere Garaziko (eta ingurune zenbaitetako) euskalkiaren osagailua, Oihenartek eztu

baztertzan; erregulartasun osorik ezpadu berenaz, gutiago oraino *Oihenarten gaztaroan*. Badiduri neurtitzaren egituratzeko baliatzen duela, eta ardura erriman: I 27 *Harria xila zirozu* 28 (...) *niagozu*; hortik harat *zu* (sujeto ala objeto) gabeko aditzak alokutibo gabe dira: *lilitu da, gnerthatu da, eztut egin, dut, niz, nobela*. Garaztarraren bokal hetsiduna ager daiteke ere: V 15 *nahi nikezi* (=nuke+alok.), bainan olerki berean eta berdin erriman 49 (...) *duzu* (=da+alok.), eta gehienean alokutibo gabe (1 *Nik eztut*: ez «eztizit»). Ikus ere VI 27 *Zuzaz dizut* (silaba bat gehituz *dut* balio du, bainan errepika errankorra da), VII 21 *hatzen dizu*, 34 *etziakizu*. Adibideak gehiago luzatu gabe, argi da Oihenartek baliatzen duela alokutiboa, ahoskera ohituan ala garaztar molde hetsian, edo errankortasunez (eta erregulartasunik gabe izanez, badatxika gehienetan indar berezia, neurtitzaren harmonian sartzen denean gehiago), edo silaben zenbakian, edo erriman. Badira ere olerki alokutibo gabeak: gertatzen da beraz estiloaren ezberdintasunetan sartzen ahal dela.

Alokutiboa arruntago da, edo bederen hala iduritzen zait, *no*-ka eginak diren olerkietan (adibidez III 2 *Eztinat...*, IX 8 *Zitin* (orain *ditin*)..., XI 6 *Prest nun...*, XXVI 65 *Eztinat...*), nahiz ere gehienetan erregulartasunik gabe: Oihenartek entzun-arazten baitu jendearen, eta bereziki gazten arteko mintzaira ohitua.

R. Lafonek ikusi du aldi bat «itsas-aldeko solezismo»: XXII 48 *zor utena*: *zor* hitzarekin jokabidea doi bat berezia bada ere (erraiten da *zor dautzut* eta *zor zaitut*).

3. Aditzetik izena

Euskal aditza izenari hurbil baita, hartzen ditu izenaren edo izenlagunaren markak. Horrela Xuberoako molde berezian, aditz-izena instrumentalean erabiltzen da bertze euskalkiek partizipioa bezala gerundibo balioan: I 1 *zutan pensatzez*, II 16 *zure artatzez* 17 *Zerbitzatzez*, VI 5 *zuri beti iarraikitez*, 6... *zerbitzu egitez*... IX 36 *Sartzeraz geroz* (ikus gorago); bainan ere I a *Zu begistatuz geroz*, 25 *ardur'arduratuz*, V *Em'ibiliz, eme hatsartuz* 33 *Eta haztatzez*...: bi moldeak hemen lerro berean.

Partizipioaren izen huts emaiten, ezaguna da B. Etxeparek bazekiela ezin hobeki. Oihenartek ere, eta deklinatuz (III 23 *Maiz pensaketa* 24 *Egonak*: ohar gaiten alta erranaldi oso bat dela izen egina! XX 12 *Bere bilaz*). Partizipiotako, aldiz, aurkitzen da izenlagun hutsa erriman: XXIV 8 *Nahiz izan sendoa* (=sendatua).

Ausartago da ohi gabeko aditz formek ukaiten dutelarik izen lagunaren gradoen atzizkia: aditz-izen deklinatuan (V 30 *Exekiterago* eniz *auzat*), partizipio bururakaitzean (III 11 *Nun botzen-ago*; VII 24-25 *hotzen-ago* (...)*gortzen-ago*). Atsotizetan baziren horrelakoak: 510 *Axeria nehorik borhostago*... 636 *Iainkoagana, ukhenago duena, da zordunago*. Hona ere soberatasunezko atzizkia partizipio instrumentaldun gerundibo balioan: 511 *Bethegiz zorroa*

lebertu doa. Urrats bat urrunago (urrunegi?) eginez, Oihenartek emaiten du atzizki bat «libro»: XIII 38 *ez egi* «ez sobera» baino laburrago, eta euskaldunago? Egia da atzizki hutsaren eta hitzaren arteko mugak iragankorrek gertatu direla zenbait aldiz euskararen (ikus adibidez J. Etxepare medikua eta —*koi*).

Aditz-izenekat itzuliz, eta baztertuz Oihenartek aditz (edo izen eta b.) egiteko hartzen duen errextasuna, hizkuntzak hitz egiteko duen errextasun beraren araura (adibidez *honlakatze*, *bertzelakatze*, *erbitatze*), xuberotar moldean (ikus Lhande, *Dictionnaire...* 684) lo izenetik emaiten du *lotze* (ez nahasteko bertze *lotu/lotze*-rekin XVII 111) aditz-izena, erriman: III 36... *bait'are lotzean*.

III. JOSKERA ETA ERRANALDIAREN EGITURA

1. Aditz-izenaren osatzailea: genitibo ala nominatibo

Gai hau aski xeheki aztertu baitut joan den Lucien Bonaparten mendeburuko kongresuan, lasterrez aipatzen dut. Oihenarten erabilera zuzena genitiboa da: erran nahi da aditz-izena ez dela aditz bezala baina izen bezala gogatzeko eta erabiltzeko. Hortakotz ezin bekanagoak dira Iparraldeko idazle eta olerkari zaharretan, XVIII-garren menderaino bederen, nominatiboarekiko adibideak; bizkitartean, jakina da olerkariak gehiago derabilatela, eta hemen ere jo egiten dugu delako «neutitzaren beharrekin». Erran behar da oraino, nahiz bazekizkian nehork baino hobeki bere aroan euskararen berezitasunak, latinaz zuen ezagutzak eta erabiltzeak bultzatzen zuela egitura nominatibora; gehiago, ohartzen bagira, euskal hiztegilari bezala ere (*Neurthitz hauetako hitz bekanen adigarria*; Pouvreau-ren hiztegi oharra: ikus Mari Jose Kerejeta «Oihenart Sylvain Pouvreau-ren hiztegi», *ASJU XXV-3*, 1991, 865-899) aditz-izenak, mugaturik ohi zen bezala, erdal «infinitibo»-tik itzultzen zituela.

Aditz-izenaren osatzaile mugagabeak, edozein izenenak bezala erakutsia izan da «genitibo markagabea» balio duela, adibidez:

I 24 *zuri bi hitz erraiten*; V *bi hitz zuri erraiten*; XVIII 83 *itots-emaiten* 84 *ogi epaiten*.

Nominatibo ezaguna guti agertzen da, bederen argiki:

II 48 *En'erranak phuztatzez* («phuztatuz» partizipioan balitz nominatiboa zuzen lizateke: ikus gorago aditz-izen horren erabilera); IX 1 *Berritzen ar'iz(...)* 4 *Egin erautan zauria* (ohargarri da osatzaile nominatiboa aditzaren gibelean urrun, eta ezarri balu «berritzen dun» zuzen heldu zen: ikus beherago erranaldiaren egitura); XXI 10 *Jenter gorde'agertzeko* (elisioneaz ikus gorago, eta beherago); XVII 102 *hék hartzera herabez*.

Egitura horien berdinak badira genitiboan: IV 20 *zur'ikustez*; XII 5 *haren bertuten (...)* 6 *Ari dir'eranzuten*; XX 8 *Teiarzunen 90soki garbitzeko (...)* 11 *Gizonaren* 12 *Bere hilaz pitzeko*; XVII 24 *ene bizi erazitara*.

Hizki organiko elisio denean (XXI 11 *glori'emaiteko*), eta jakinez atzizki osoaren elipsia (ikus gorago) gerta daiteela, duda gelditzen da (XV 28 *Maite zaituen'egozteko*). Arrazoin horien gatik, eta bereziki nominatiboaren bekantasanaren oro har, genitiboa hartzen ez tuten itzuliak ohiz kampoko bezala azter daitezke, eta egiazko «lizenzia poetiko» bezala Oihenarten neurtitzetan; neurtitzaren eta gramatikaren arteko joko horiek bere eragina ekartzen dakote estilo poetikoari.

2. Erranaldiaren egitura: hitzen ohizko lekutik aldatzea

Hizkuntza deklinabidedunen erranaldia, deklinabide gabekoena baino libroago dela gauza ezaguna da, eta, adibide arruntak hartuz, euskarak borogutzen duela latinak bezain ongi, nahiz bere moldean zenbait gauzetan. Bainan deklinabide gabeko hizkuntzetan ere, estilo poetikoaren ezaugarri ohargarriena, edozein irakurtzaile edo entzulentzat, hitzen ohiz kampoko lerrokatetik heldu da.

Oihenartek du, gehienik gure olerkari eta idazle zaharretan, eta urrundik ere, erranaldiaren egitura ohitua kordokatu, edo hitzen lekuz aldatzetik, edo ere neurtitzaren neurkadak (silaben zenbatzeak eta multzokatzeak, eta errimaren indarrak, nahi bada) erranaldiaren batasunari badagion bortxuaren ondorioz. Hortik datorrela, aitzinean aipatu den morfologiaren ezberdintasunetik baino gehiago, Oihenarten irakurtze zaila, nehork guti uka dezake. Ikertuko dira hemen egitura aldaketa horien molde nagusiak, xehetasun orotara sartu gabe.

Eztadin uste izan, hargatik, Oihenarten neurtitz eta bertsu guziak edo gehienak entzun-gaitzak direla, behar dut ere azpimarratu, gure olerkariaren erranaldi ohikoa, «arrunta» nahi bada, ezpada beti egituraz xoila, ezin lañoagoa dela, «laua» (bi hitzak latinetik: «planum»), hitz-laxo hutsa iduritzera inokoa, «prosaikoa», ainitzetan. Hobeki ageriko da laxo moldean idazten eta erraiten badira, neurtitzaren egitura ahantzirik (ariketa hutsa da hau, ez irakur molde zuzena), bereziki olerkien hastapenetan (XVII-garreneko itzuli eta hitzak atxikiz, edo «arkaismoak»):

I 1: *Erranen duta? ahal dezaket, egia dena bezala, zu begistatuz geroz zu bezi ehor etzautala laket* (azken hitza da lekuz aldatu).

II 1: *Margarita, badaidita othe huts zin eginez begiz urdin bezain gordin zarella zure gitez?* (hizki bat aldatu da).

IV 1: *Zuzaz bertzerik maiterik nebor eztudalarik herrian, zu bezain gorrik ez hain gogorrik eztudala da aguerrian* (hitz bat lekuz aldatu da).

XVI 1: *Nahiz ezpegi (=ezpeza egin) gauaz ilhargi, ni zure begi ederrek argi (nezakete), heien gordatzen ari ezpazine beti miratzen dagotenari* (aditza eman da, eta hitz bat lekuz aldatu).

Olerki egituraz preziosenetarik den hortan berean, huna oraino erranaldi lañoenetarik bat (luzetasunak eztu lainotasun gordetzen, hartzen baititu hiru bertsu, nahiz laburrenetarik): *Mina iragaiten zautan artean, nehorat joaiten zawzkidanean, zerik inhara, akit naiteeno, noa horra, hara, nora ezpaitakit, ustez naiteen hel erortera zu zirateen leku berera* (hitz bat ere lekuz aldatu da). Egia erran, uste ginuke maitasunezko eskutitz zenbait, ederki eta biziki itzulia segurki.

Erranaldiaren itxuraldatzeko, eta neurtitzaren beharrari moldatzeko, aski da guti; Oihenartek ainitzetan hitz bakar bat du, erranaldian, lekuz aldatzen edo osagailu ohitutik urruntzen:

aditz laguntzailea edo partizipio-erroak: IV 10 **Banaiz jaikiten...**, 46-47 **Erraiten Ezin derauzudanean**; V 42 **baniz hil-nahitzen** (ohar ere «baizeko» ba-ri); XII 6 **bertzer ari dir'erantzuten**; XIII 8-9 **garhaitu Prestuz, et'ontarzu-nez, bertze nesk'oso baititu**; 79 **Banau er'iraitziko**; XIV 27 **iraitz enezazula**; XVII 35 **naiz hebainduko**; 37 **Zeren bainaiz harzaz gabetu**; 64 **Bihotzak zautan-kal ehaiten** («bihotzak ehaiten zautan-kal»: ikus gorago), 112 **zatela sendotu**; XVIII **etzak ohora**; XX 61-63 **Bazedin ordu berean Otoitzean Iar...** (Aldiz 64 *non senti baizezan*); XXIV 45 **Bertarik nuzu ikusiko**;

atributoa (sujeto edo objektuaren): I 3-4 **Iaket Zu bezi ehor etzautala**; II 51 **Baninz fida**, 103 **Beharrenik emadazu dudana**; XI 13-14 **Zer probetxu edertarzuna Da hire gorputzean...?**; XXIII 7 **Baduz'uste**; XXIV 16 **Da gauz'ezinezkoa** (oraiko Euskaldun batzuen moldeko erdal egitura: baina hemen neurtitzak du manatzen), eta bi moldeak «kiasman» XXII 27 **Argi da, da distiatu**;

objektu, erranaldi «konpletiboa» denean ere: XI 13-14 **Aldiz dun maitaria-ren Mait'orde hig'uken**; aldaketak ekarri du aditz erlatiboaren mugatzea (ikus gorago) XXVII 26 **Nik neke hartzen dudana** (=hartzen dudana nekea);

izen osatzailea (edo izen-laguna:hura aitzinean, hau ohiz gibeletik) eta osatua: VI 14 **Ederza, nezkatu onaren zegina** (bien aldizkatzeak osoki argitzen du itzuli iduriz bitxi hau); XIII 36 **Saldoa maitariri** (xuberotar moduz baliatuz, ezta batere hortakotz «ilun» Lafonek zion bezala: «à une foule d'amoureux»); XV 24 **bertze zerbitza zaitzan bat**; menturaz **zabalen** genitiboa bada (ikus gorago) XVII 75-76 **udalen Zuen alhor zabalen**; XX 18 **Hitz neurtutan gauz'emanak**; XXII 31 **Honein saindu lohadarri** (*honein-ek* erakusten du *saindu* ezteela izen).

Hiru hitzak lekuz aldatu dira erdal egitura emanez... errimaren eta sinalefa-ren-gatik: V 55 **zirentzat xahu eztakuruz** (=eztakuruz xahu zirentzat), XX 141-143 (*Alegia*,) **Gutizia Ioan Iesusi gurtzera** (=Iesusi gurtzera ioan gutizia). Lauak ere XIV 23-24 **Ninzatela zait iduri Sendo** (=iduri zait sendo nintzatela).

Gai hau utzi gabe, aipatzeko da nola Oihenartek *bi(ga)* zenbatzailea emaiten duen batzuetan izenaren ondotik (V 33 *gambara bitan*; XII 17 *izar*

bigez; XVI 28 *neke biga*), *ebun* ere (XVII *xixari ehunen*), eta berdin *ber(a)* (V 49, XIII 49 *berhala*; XIII 11 *ber-zuhurtzia*).

Aldaketa edo aldizkatze xoil horietarik harat, nahiz zenbait guti erabiliak («menturatuak») euskal olerkaritza gehiengan, edo horiekin nahasiz, Oihenartek lekuz aldatzen edo urruntzen ditu ere erranaldiaren egitura indar berezia duten hitzak: *menperatzaile*, *aditzondo* («adberbio») eta bertze: II 25-29 **Hanbat...** *Baninz bezain Zenbait betzain* (=zenbait betzain baninz bezain; ez tuta azpimarratzen ahots jokoak); 80-82 **Zenbat nizan Zutana izan (...)**; *Zein manura Er'ardura* (hemen *zenbat*-en orde *zein*-en errepikatzen dator Lafonek, arrazoin gabe ene ustez, senditzen duen «moldegaizkeria»: erdaraz «à quel point... combien...»); XIII 87 **lehen Etsirik hartu bano** (=hartu baino lehen); XXVIII 3 **Hatsarrea zeren emaiten baitute**.

3. Gramatikatik erretorikara

Elipsiak, erranaldiaren lokailu edo hitz nagusien eta zenbait aldiz hitz guzuen lekuz aldatzeak, horra uste dut azkenean zer diren Oihenarten estilo poetikoaren ezaugarri azkarrenak, edo bederen, irakurtzaileak gehienik senditzen dituenak. Gogoan badugu Oihenartek bazekiela latina (frantsesa baino ederkiago, zion P. Lafittek), eta poetika latinean, espainolean eta italioan bezala, ikusten zituela euskal olerkaritza zuzenaren eredu hoberenak, asma daiteke poetika latina ere sartu dela, silaben neurrian (beraz prosodian) bezala, estiloan. Erakutsiko da menturaz noizpait hemen egiten den baino hurbilagoatik zer egite duten elgarrekin, aldi hortarik, Oihenarten estiloak eta olerkaritza latinak. Errana da erretorika hutsa baztertzeko dutala azterketa honetatik, gramatikako eredu eta neurtitzaren arteko loturetan egoiteko.

Hurbil hurbila dugu bizkitartean erretorika klasikoa, Oihenartek ere, Montaigne batek lehenago bezala (baina hunk hastiatu zuen, bertzeak baliatu!), bere ikastokietan (Maulen ala Bordelen) ikasi behar ukan zuena: Virgilius-en aipamen ezagun batek erakuts dezake hitz-irudi horien aberastasun poetikoa. Ez tuta uste Oihenartek egin zezakeela euskaraz molde berekorik (erran-nahia eta gramatikazko akordatzea aldizkatuz). Huna alta Oihenarten bizpahiru **hyperbata** aski ohargarriak (elgarrekin doatzin hitzak lodiz emaiten ditut): II 62-63 **Bertz' anhitz buruz Norbait onz'eginagorik**: zuzen lerrotatuz heldu da *bertze norbait buruz anhitz onz'eginagorik* («quelqu'autre ayant le visage - littéralement: de tête - beaucoup mieux fait»); III 37 **Bana herabe** 38 **Stakuru gabe** 39 **Dinat**, Argia, jitera; XX 28 **Ethor zedin berri haren** 29 **Mariaren** 30 **Heltzeko beharrira** (= ethor zedin berri haren heltzeko Mariaren beharrira).

IV. ERRIMA ETA ERRANALDIA: JAUZIAK ETA GELDITZEAK

Errima neurtitzaren «kadentzia» edo erortea da, musikarendako erabiltzen den erran-nahi berean. Neurtitz luzeak har baldin badezake erranaldi osoa,

B. Etxepare lekuko, laburrak behar du, nahitez, erranaldia hautsi: non eta nola? Hemen da dudarik gabe Oihenartek ekarri duen gauza itxuraz «modernoen»... bainan itxuraz bakarrik, eta aitor dezadan hastapenean Mallarmé-z egiten nuen aipamena osoki «anakronikoa» zela, aro zuzengaitza: euskal erranaldia eta frantsesarena, eta ere XIX-garren mende azkeneko olerkaritza eta XVII-garrenekoa (eta orduko olerkariak baldin bazuten ere berraurkitu XVI-XVII-etako barrokismoa) gogoz eta izaitez urrun daude egiazki.

Alta, morfologiaren aldaketetan, erranaldiaren egituran bezanbat, hortan da, errima-kadenziak eta erranaldiak elgarrekin badagiten jokoan, Oihenarten estilo poetikoran gai ene ustez ohargarriena. Xehetasun eta adibide guzietara aitzinatu gabe, huna zenbait froga.

1. Aitzin-jauzia

Horrela deitzen dut erdaraz «rejet» zeritzona, errimatik ondoko neurtitzaren hastapenean gelditzen denean erranaldia edo hitz multzoa eta ez erriman (eta kopla zaharreko neurtitz luzean, neurtitz erdiko gelditzean, «césure», orduan erriman baino ahulago). Jauziaren indarra, errimako hitzaren eta ondo-koaren joskerazko loturaren azkartasunak arautzen du, eta ere errimaren ondoko hitz multzoaren luzetasunak: hau laburrago eta jauzia azkarrago. Neurtitzaren laburtasunaren ondorio izan daiteke jauziaren usutasuna, ez beti.

Oihenartek baditu ezin azkarragoak, bereziki aditz laguntzaile 'ta partizipioen arten, osatu eta osatzaile 'ta holako, gehienetan gaketxa batez azpimarraturik:

I 31 *zure minez hiltzera* 32 *Nohela...*

IV 22 *So xuxen ari* 23 *Naiz, senalkari...*

IV 46 *Zer gaitz jasaiten* 47 *Dudan...*

X 37 *Nola nitan botere* 38 *Duen...*

XI 19 *Zer al'ahatze* 20 *Zauzkin...*

XIII 69 *Al'urrix al'orotsa* 69 *Düen...*

XIV 29 *Ban'erakutsu maitari* 30 *Gaizoak...*

XV 49 *et'ihesari* 50 *Dema...*

XV 54 *Etziren-ber zu batere* 55 *Larde...*

XVI-garrenean neurtitzen laburtasunak ainitz ekartzen ditu. Orotako azkarrak izanez —eta atzizki menperatzaile bezala erabilia duenean jauziak aditzetik berexten (jakina zenbait euskalkietan hitzari osoki lotu dela laburtuz —ta/—da):

34 *Zurekin batu* 35 *Et'...*

Vinsonen liburuko aldaketan errepikatzen da: *Behatu / Eta...*

XVII 1 *luzez zerbitzatu* 2 *Zaiztuztet, eta nik hospatu* 3 *Dut...*

Hemen badira errankortasun handia hartzen duten jauziak, aldi oro gaketxaz azpimarraturik:

23 *Utzi derautazue hiltzera* 24 *Ioana*,...
 30 *Hura galduz geroz zertako* 31 *Hemen*,...
 62 *Sendoan er'ene geinatzen* 63 *Zakien*,...
 65 *Hur'ene soberaren doitzen* 64 *Iarririk*,...
 85 *Et'oro berak lant-abala* 86 *Lantzen*,...
 105 *Ur-peituz lehenik ximaltzen* 106 *Baitir*'...

(Ohar gaiten aldi berean nola bederatzi silabako neurtitza nahasten den hameka, hamabi, hamahirueko neurkadarekin).

Molde beretako jauziak, gutiago edo nahiko azkarrak, badira oraino azken olerkietan: XIX 13-14, XX 110 (*Zenagati* 111 *Berri*...: lekuz aldatzea bertzalde), 144, XXI 17, XXVI 22 (22 *bi lehen*a 23 *Aiz*,...), 28 (28 *Zeren hartarik alhatu* 29 *Zelakoz, zen heriostatu* 30 *Eua*,...), 52,67.

2. Gibel-jauzia

Erdaraz «contre-rejet» diote (aski gaizki, ene ustez) errimak hitz multzoa hausten duenean zati laburra lehenbiziko neurtitzean (errimadunean) utziz, adibidez:

III 22*En'ixil, eta* 23 *Maiz pensaketa*,...;
 IV 23 *...zenalkari* 24 *okerraren eredura*;
 V 8 ..., *zu beti hala* 9 *Ikusiz gibel zauztadala*;
 VII 7 ... *ezin*8*Oro harena nisala*;
 IX 11 ..., *biganik* 12 *Ahal nukeenaz*...;
 eta ere: XVII 33 ..., *ezi* 34*Orai alderdi ezpaniz bezi*; 50 ..., *zupura* 51*Ioan ninzatela*,...; XIX 3 ...,*meza* 4*Hetan enzun albaiheza*; XX 14 *...egin* 15*Zedin gure laguna*.

Gauza bera aurki daiteke bertsu zaharreko neurtitz luzearen haustean, baina ahulago errimarik eztelakotz: XXVI 9 ..., *xori / ibiztariak bezala* (badakigu hauste horrek, delako Erdi Aroko «césure épique» izenekoak bezala frantses zaharrean, elisio debekatzen duela, beraz jauzia erakusten).

Orotarat «aitzin-jauzi» horiek bekanago dira, eta ere errankortasunez gehienetan ahulago. Gauza bera erran behar da jauzia «bi aldetara berdina» denean: II 40 ..., *nure* 41*bezain, zure*; V 49 *...duzu* 50 *Berhala*,... Baina orok berdin baderakuste Oihenarten neurtitzaren malgutasun zaintsua (bi hitz hauk uztartzen ahal badira!) hizkuntzako gramatika eredu eta neurtitzaren arteko jokoan.

3. Gaiaren mugatik haraindi, nahas-mahas...

Oihenarten olerkaritzak badu bertze iker gaiik. Hemen lerrokatzen ditut errimari dagozkion zenbait.

Errimako hitz joko ohargarrietan (utzirik bazterrerat aberastasun xola, nahiz ardura ikusteko den) hau: IV 39 ...**ehun** (=«nehon»-en forma zaharra, ezagutarazten du idatziz **ehoun**) 40 *bat'anaint' ehun* (=100) 41 *Urtez behin...*; berdintsu V 5 *hil-urhentu* (=bururatu) 6 *Nola bainuzu ia hurrentu* (=hurbildu), XIII 16-18.

Bada behin «begiko errima» («rime pour l'oeil» erdal olerkaritzako lizenzia ohitua): XX 77 ...*bertz'errekeitu gauetz* (=«gabez»: idazkera zaharrean *b-v-u* batzu bertzentzat erabiliak ziren) 78 *Zatzen gauetz* (=«gauaz» mugagabea). Gehiago dena, ahots (ez bakarrik hizki) aldatzea gertatzen da errimaren zuzentzeko: XXV 7 ...*hanbat dizut hugu* 8... 9...*ezpaitugu*: Lafonek ohartarazten du **higu** eta **higü** direla bakarrik hiztegieta, baina ez ote ere **hügü** xuberotarrez ahots berdintzez Junes Casenavek deman bezala (*Hiztegia* orr. 487)? Oihenartek edo berdintze hori aitzinatu du, edo bazen jadanik haren aroan, eta xuberotar ezpainkatu biak eman ditu **u** arruntean... hizkuntzaren ahalmenetarik atera gabe.

Ezkira bizkitartean hiztegiaren moldatzeko Oihenarten entseguetan urrunago aitzinatuko.

Bururatzeko...

Oihenarten olerkigintza eta euskal gramatikaren harremanetaz (neurtitzak badu ere gehienik hartzen, ohi den bezala, gramatikari eta hizkuntzaren ereduari, artetan ere doi bat ebasten) egin diren azterketa hauetarik, «*urhent-peiturik*» badaude ere «*zenbait eretzetan*», huna ondorio argienak:

1) Olerkariak baliatu ditu hizkuntzaren erregela eta berezitasun gehienak, atsotitzer esker, eta hizkuntzaz zuen jakitateari, bai gramatikan, bai hiztegian (aski baitzakien ezagutzeko ez bakarrik latinari hartu hitzak zein ziren, baina erraiteko ere, atzizkiak behakoa lanotu gabe, *deblauki* erdal hitza zaitekeela: ikus Pouvreau-ren hiztegitiko oharra); «baliatze» hori, ikusi dugu etzela bakarrik «erabiltzea», baina azken ondorioetaraino eremaita, hutsera (hizkuntzan) edo «ohi gabeko lizenziara» (neurtizkintzan) erori gabe, nahiz, bekan, mugaraino ausartatuz.

2) Gramatika eta neurtitzaren elgarrekin egituratzeko «moldea» («*moldeaz idokia*» dio Joanaren betheginzarreaz... edo edertasun osoaz XIII 29), badakigu latina zuela: eta bereziki silabaren eta silaba multzoaren neurtzeko (eta hortik errima ar, eme eta lerrakorrak eta hauer emaiten deien balioa), baina ere erranaldiaren egitura eta hitzen lerrokatzean. Latina gutarik urrun bada orai (XVI-XVII-garren mendetan kultura europatarraren oinarria zen), Oihenartek bazakien biziki untsa, iturburuz eta jatorriz osoki ezberdina izanik ere, auzoko erdarak baino hurbilago zagokola euskarari gramatikazko egitura nagusi batzuetan; eta, azkenean, Europako neurtizkintza gehienak (eta Lafonek ederki erakutsia duen bezala, euskaldunak) hura zuela iturburu zahar eta aberatsena.

Eztu honek erran nahi Oihenarten neurtitzek, ezpadute berak zioen bezala poeta handien jeinu osoa (baina uste dut, zioen baino gehiago, aintz gehiago zenbait aldiz), egiazko euskaltasuna eskas dutela: «neurtizlari jendetarrak» (eztezaket erran, etzuen onhartuko, orai bezala «herritarrak»!) ezpaitira olerkaritzaren jabe bakarrak, behar baita leku ere, eta hobe aintz baliz!, Oihenart bezalako jakintsunentzat.

OIHENARTEN EUSKAL PROSODIA

Patxi ALTUNA

1. Gure artean ia mundu guziak dakien bezala, Oihenartek orduartekoa ez bezalako poesigintza sortu nahi izan zuen euskaraz. Hobeki esan: orduartekoa ez zen poesigintza haren ustez, bertsoigintza baizik, etxerako eta etxe atarirako egokia, baina Europan inori erakusteko traketsa. Horregatik nahi izan zuen sortu euskaraz zinezko poesigintza, ikasia, landua, dotorea, Europako hizkuntza trebatuek ontzen zutena bezalakoa, Europan barrena inongo lotsarik gabe erabiltzeko modukoa.

Hiru liburutan barreiatu eman zigun apurka eta zatika aditzera bere teoria. Lehen apurrak «Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae» izenekoaren bigarren edizioari (Paris 1656) berretu zion «De syllabarum quantitate» (72. or.) delako ataltxoan banatu zituen; bigarrenak 1657an argitaraturiko «Les proverbes basques recueillis par le Sr. d'Oihenart, plus les poésies basques du mesme auteur» liburuaren bigarren zatiak dakarren hitzaurretxoan; hirugarrenak duela juxtu hogeitabost urte (1967 urria) aita Lafittek behin *Gure Herria* aldizkarian eta gero separata gisa emanikoan ezagutarazi zigun inoiz argitaratu gabeko «L'Art Poétique Basque»-n (1665).

Azken argitaraldi hau dotoreki aberastu zuen aita Lafittek aitzinsolas batez eta hiru eraskinez horniturik. Hauetan hirugarrenak titulu hau du: «L'accentuation labourdine au xviiè siècle selon l'*Etorquia* de Pierre d'Urte» (43. or.). Mitxelenak bere aldetik 1971eko *Fontes*-en «Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos» izeneko artikuluan bost orrialde (158-163) eskaintzen dizkio Oihenarten azken izkribu honi. Batak ez besteak ez dute nahi izan, ene ustez, Oihenarten dotrina osoro eta xeheki azaldu, eta hala ez dituzte aintzakotzat hartu hitzaren azentuan eraginik ez zuten haren irakatsiak, hiru silaba baino gutxiagoko hitzei buruz emanak. Haien ekarria pixka bat osatzeko asmoz ekin diot neure lan honi, asmatzeko segurantza handirik gabe, halere. Esan gabe doa, bestetik, Lafonek ez zuela Oihenarten azken izkribu hau ezagutu, argitara zeneko hila baitzen.

Oihenarten poesigintza berrira itzultzen garela, diogun bertsoen azalari begiraturik bi arrazoigatik bederen iruditzen zitzaiola gure herri-bertsogintza narrasa, zarpaila, Europako poesigintza landuarekin berdinduz gero: bat, elisio edo sinalefaren bat egiteko aukera bertsoak eskainirik ere, egin edo ez egin poetaren esku uzteagatik; bi, gehienetan errima edo puntua arrunt exkaxa, ahula, pobrea erabiltzeagatik. Zabarkeria hutsa iruditzen zitzaion bata eta bestea, gehiegizko lasaikeria.

Azalaz gainera bertsoen muinak ere bazuen haren ustez zer apain eta zer eder. Mitxelenak idatzi zuen legez, hark sortu nahi izan zuen poesiak behar zuen izan «sabria por los metros, por los «conceptos» y por las alusiones»¹. Baina ez da azken hau gaur guk aztertu nahi dugun gaia, ezpada bertsoen itxurarekin eta azalarekin, berariak puntuarekin, zerikusi duena.

2. Silaba eta erdikoa nahi izan zedin puntua eta berak halakoa erabili zuen beti, inoiz huts egin gabe. Ez hori eta ez elisio-sinalefen beste legea ez zituen Oihenartek bere baitatik atera, inguruko hizkuntza erromanikoen usarioa zen eta da hori, hitzak izanez gero, euskaraz ia guziak omen diren bezala, «llanas» deitzen direnetakoak. Cupidarik gabe aitortzen du berak hori, eta behin eta birritan aipatzen ditu gaztelera, italiara eta batez ere Erdi Aroko latina, euskarak bereganatu behar lukeen errima motaren eredu.

Horietan ba omen dira bertso harrak eta emeak, baieta bertso irristakorrak —hala derizte berak, «glissans»²—. Bertso harrak omen dira hitz harrez amaitzen direnak; bertso emeak hitz emez amaitzen direnak, eta irristakorrak, berriz, hitz irristakorrez amaitzen direnak. Eta zer da hitz harra eta hitz emea, eta zer hitz irristakorra? Oso gauza ezagunak, izenak berak izan ezik. Harrak azentua azken silaban dutenak, oxitonoak deituak; emeak azentua azkenurreko silaban dutenak, paroxitono direlakoak; irristakorrak, aldiz, azentua hitzaren —hiru silaba bakarrik edo gehiago dituenaren— azken hirugarren silaban dutenak, proparoxitonoak izendatuak.

Horrenbestez edozeinek daki gazteleraz, esate baterako, nolako puntua zor zaion bertso azken hitzari. Honen azentuak agintzen du hori. Azentua daraman silabaren bokaletik hasi eta hitzaren kaburaino izan behar dute berdinak bokalek eta kontsonanteek. Hitz emez amaituriko bertsoez ari naiz, noski, eta ez dut kontuan hartzen puntua asonantea izan daitekeela, Oihenartek ere ez baitu hartzen euskararako.

Euskal bertsoak ontzean zein metodoz baliatzen zen galdetuz eskutitza egin omen zion³ Lapurdiko apaizak ere badaki iadanik ZER diren bertso emeak eta gainerakoak, baieta ZER diren hitz emeak eta besteak, baina oraindik

¹ Michelena, Luis, *Historia de la literatura vasca*, Madrid 1960, 75. or.

² Oihenart, Arnaud, *L'Art Poétique Basque*, tirage à part de *Gure Herria*, 1967, 15. or.

³ *ibid.*, 15. or.

gauza bat jakitea falta du, zailena, Oihenarten gogoko euskal bertsoak egiten hasteko guztiz nahitaezkoa: ZEIN dira euskaraz hitz harrak, emeak eta ZEIN irristakorrak? Zein silabatan darama hitz bakoitzak azentua? Zein da, bestela esan, Euskal Prosodia?

Inork jakitekotan Oihenartek daki hori edo jakin uste du bederen. Ez zen alferrik zuberotarra eta ez zen alferrik zubereraz mintzatu haurretandik. Eta Lafonek, Lafittek eta Mitxelenak aho batez irakasten digutenez zuberera da, baldin batere bada, beti erregelek aginduriko lekuan azentu tonikoa gordezten duen euskalkia. Hona Lafonen hitzak: «...il ne possède pas, sauf dans le dialect souletin, un accent tonique dont la place soit fixée par des règles»⁴.

3. Hasteko Oihenartentzat euskal hitz guziak azentuari dagokionez bi sail handitan bereizten dira: a) Azken silaba luzea dutenak, eta b) Azken silaba laburra dutenak.

Notitia-ren bigarren edizioko atal txiki eta berri —lehen edizioan ez baitago— «De syllabarum quantitate» izendaturikoan irakasten digunaren arabera badakigu, lehenbizikoak euskaraz bi eratakoak izan daitezkeen arren, oro harturik ere ez direla asko, zeren aitortzen baitigu batzuk, azken silaba ez ezik azkenurrekoa ere luzea dutenak (- -), *espondeo* deituak, alegia, gutxi dituela euskarak, eta besteak, azkena luzea baina azkenurrekoa laburra dutenak (v-), edo *ianboak*, ia batere ez, ondoren esateko: «(...no admite)...los masculinos terminados en yambos, de los que carece esta lengua».

Egia esan, beste leku batean dioenaren arabera ez dirudi berak nahi bezain gutxi direnik; are askotxo direla aitortu behar, baina hori beste kontua da eta bere lekuan argituko dugu. Gutxi izan, asko izan, ez ditu inondik ikusi nahi euskal bertsoaren azken kabuan: ez ditu maite —«Se diría que trata de eliminarlas»⁵—, ez ditu behar bere poesigintzan. Eta arrazoia garbi dago: harrak izanik ezin onar dezakete silaba bateko puntua baizik, eta horri gutxiegi deritza Oihenartek.

Bigarren sail handiak ere, hots, azken silaba laburra omen dutenenak, bi eratako hitzak besarkatzen ditu; hau ordea oso ugaria da, hain ugaria non hor sartzen omen baitira ia euskal hitz guziak: «...attendu que leurs mots sont presque tous ou féminins, ou glissants, ou communs, y en ayant tres peu de masculins»⁶. Batetik, azkena laburra baina azkenurrekoa luzea dutenak, (-v), *trokeo* deritzenak, Oihenartentzat *eme* direnak, besarkatzen ditu. Horiek ditu poetak maiteenak, silaba eta erdiko puntua baitagokie bete-betean. Bestetik, azkena bezala azkenurrekoa ere laburra dutenak. Baina hauek bere aldetik

⁴ Lafon, René, «Sur la versification de Dechepare», BRSVAP, XIII (1957), 389. or.

⁵ Michelena, Luis, «Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos», FLV, nº 8, 1971, 161. or.

⁶ *L'Art Poétique Basque*, 31. or.

bitarikoak dira: zeren, azkenaurrekoa ere laburra izanik, izan bailezakete azken hirugarrena edo luzea (—vv), eta horiei *daktilo* derizte, edo laburra (~~), azken hirurak laburrak alegia, eta horiei *tribrakoak* deitzen zaie.

4. Hori horrela da teoria hutsean, baina gero praktikan, «Si asimilamos» —Mitxelenak dioen bezala— «cantidad a acentuación, como hace Oihenart con toda consecuencia»⁷, tribrakoak ez dira gehiago tribrako izango, ene ustez, baizik nahitaez daktilo bilakatuko, zeren izanik irristakorrak, hau da esdrujuoak, berez laburra duten lehen silaba luzatuko baitzaie, tonikoa delakoxe. Latinez ez da horrelakorik gertatzen, jakina. Latinez hitz bat esdrujuola izanagatik, baldin azentua daraman azken hirugarren silaba berez laburra bada, labur izaten jarraituko da. Hala nola *homine, volumus, opere* eta, baldin hiru silaba baino gehiago baditu, gauza bera: *specimine, voluerimus*.

Hori bakarrik ez. Ikusi batera ez da agiri nola balio liezaioketen Oihenarti horiek, hain daktiloek zein tribrakoek, silaba eta erdiko punturako, zeren izanik irristakorrak, «Ce genre de uers pour estre parfait demande encore plus de rime que ne font les feminins, c'est a savoir trois syllabes, ou pour le moins, deux et demy»⁸. Alegia, horiek berez bi silaba eta erdiko puntua eskatzen dute, ez silaba eta erdiko bakarrik.

Baina badu horrek bere itzurbidea eta bitarikoak gainera. Ez zaigu ahaztu behar, batetik, Oihenartek bi lehenbiziko liburuetan ez bezala, *L'Art-en*⁹ erakutsi zigula zenbait hitzek azkenaurreko silaba dudamudazkoa edo zalantzarikoa, *anceps* alegia, dutela, poetak luzetzat nahiz laburtzat har dezakeena. Beraz hitz horietako asko, berez irristakorrak izanagatik, eme bihurtzea poetaren esku dago; aski du horretarako azkenaurreko silaba luzetzat hartzea.

Hori baino gehiago. *L'Art-en* berean hitz irristakorrei buruz hor goian aldatu duguna kontatu ondoren, aurreraxeago erakutsiko digu hori berez horrela izanik ere, latinez bertsoak egin zituztenek berek legea leundu zutela praktikan: «Il faut neantmoins observer qu'a cause de la difficulté qu'il y a de trouver une rime de trois syllabes, ou mesme de deux syllabes et demy, requisite aux vers glissans, la plus part des rimeurs latins se sont contentés d'employer une syllabe et demy tout ainsi qu'aux feminins»¹⁰. Alegia, bi silaba eta erdiko puntua betetzen hain zaila zelako, emeak balira bezala silaba eta erdiko puntua eginez erabili izan zituztela. Eta inon aitortzen ez duen arren, bere Neurtitzen azterketak erakusten digu berak ere beretzat lege leundu hori hartu zuela eta berak irristakorrak direla esandako hitzak bertsoaren kabuan silaba eta erdiko puntuaz erabili zituela gehienetan, ikusiko dugun bezala.

⁷ «Descubrimiento y redescubrimiento...», 162. or.

⁸ Oihenart, Arnaud, *L'Art Poétique Basque*, 19. or.

⁹ *ibid.*, 34. or.

¹⁰ *ibid.*, 21. or.

'5. Heldu gara azkenik jakiteko puntura zein neurritako silabak dituen Oihenarten ustez hitz bakoitzak, nahitaezkoa baitugu hori, baldin haren gogoko bertsoak tolestatu nahi baditugu: zeren bestela gutxiena uste dugunean uztartuko baititugu elkarrekin, Oihenarten haserrea geureganatuz, bertsoaren bukaeran ezin uztar daitezkeen harrak eta emeak, bertso hauetan bezala:

Asetzen ez naute ni
munduko atseginek,
hala dio sarritan
gure Serafinek

gazteleraz batek «descaro» eta «declaró» errimaraziko balitu bezala. Edo zeren aterako baitiegu hitz harrei, harrak direla eta silaba bakarreko puntua baizik onartzen ez dutela ohartu gabe, bi silabako puntua, Oihenartek agindua-
ren kontra, beste bertso hauetan bezala:

Zuk ez uka laguntza
eske datozenei,
ez eta ken ogia
goseak daudenei.

Horiek horrela direla, eta gehiago luzatu gabe, bil ditzagun hemen laburki zenbait hitzen azentuari igertzeko ematen dituen arauak —lauzpabost dira danera—, hauei buruz gogoeta batzuk egitea geroko utziaz:

a. Hiru silabako hitz *-ra*, *-rik*, *-ko* kasu markez amaituak irristikorrak omen dira, «les deux dernières syllabes breues et l'antepenultième longue» baitituzte, *hárzera*, *hárturic*, *hárzeco* ahoskatzen omen direlako¹¹.

b Aldiz hiru silaba baino gehiago dituzten hitzetan ez omen da hala, «hauetariko zenbaitek» —ez dio zeintzuk bai eta zeintzuk ez— azkenurreko silaba dudazkoa omen dutelako, hala nola *erostera*, *erossiric*, *erossico*; *erabiltera*, *erabiliric*, *erabilteco*; hauetan azken hirugarren silaba ez omen baita bi azkenak baino luzeagoa, baizik hirurak kantitate berekoak; hori dela eta, azkenurreko silaba poetak luzetzat nahiz laburtzat har omen dezake, bere gogara, eta hitz hartaz balia omen daiteke bertso emeetan nahiz irristikorretan¹².

c. Ba omen da hiru silabako beste hitz mordo bat lehengoek bezala azkenurreko silaba neutroa duena, luzea nahiz laburra: hala nola, honako nominatibo singular mugatu «ia guzti hauek»: *errea*, *iossia*, *iaucia*, *buria*, *beguia*, *erzea*, *lucea*, *ioaita*, *hilzea*; baieta berorien «ablatibo singularrak»: *erreas*, *iossias*, *burnas*, *beguias*, etc.¹³.

d. Ez omen da berdin plural mugatueta, hauek azken silabak luzeak omen baitituzte: *gauçéc*, *guiçonéc*; *gauçén*, *guiçonén*; *gauçér*, *guiçonér*; *gauçés*,

¹¹ ibid., 34. or.

¹² ibid., 34. or.

¹³ ibid., 35. or.

guiçonés. Salbuespen bat seinalatzen du, haatik: nominatibo pluralek ez dute azken silaba luzea¹⁴.

e. Aitzitik genitibo eta datibo singular mugatuek azken silaba laburra eta azkenaurrekoa luzea omen dute, *guiçonáren*, *guiçonári* ahoskatzen omen direlako¹⁵.

6. Arau bakoitza aztertzen hasi baino lehen, dagigun zenbait gogoeta guziak erabat harturik. Ematen dituen legeak horiexek dira, edonondik begiratzeko zaiela arras exkak, horiek besarkatzen dituzten hitzak euskal hitz guziekin gonparaturik eskumen bat baizik ez baitira. Alde horretatik irakurlea etsiturik gelditzen da hain arau gutxi aurkitzean. Baina ez zaigu ahaztu behar Oihenart hor bere buruari egin dion, edo hobeki esan, Lapurdiko apaizak seguruenik egingo omen dion —«Vous me demanderés peut estre»— galdera konkretu honi erantzuten ari dela: «quels sont ces mots glissants et quels les communs de nostre langue»¹⁶, eta ez emeak zein diren.

Bistan da, izan ere, Oihenartek hor ez digula irakatsi nahi zein den euskal hitzek Hiztegian agertzen diren bere sarrerako edo lemako forma biluzian duten azentua. Horietarik ia guziak emeak direla jakintzat ematen du eta Lapurdiko apaizari ezaguntzat. Irakatsi nahi diguna da zein den ia beti beretzat emeak diren hitz horien zenbait adizkiren eta forma deklinaturen azentua. Bestela esan, nondik ateratzen diren *Notitia*-n aipatu dizkigun irristakorrek, direla distikoak direla tribakoak. Eta hala bost arauetatik hiru lehenek irristakorren etorkia agertzen digute, aldi berean adieraziz horietatik zein diren azkenaurreko silaba dudazkoa dutenak; eta ondoko bi arauak saskiko gereziak bezala aurreko arauetara lotuak daudelako atera dira eta ez apaizaren galderarekin zerikusirik dutelako.

Esan dugu kontuan hartzen diren hitz guztiak zenbait aditz nominalizaturen eta zenbait izenen deklinabideko —ez hiru deklinabideetako— zenbait forma direla, besterik ez. Erabat isiltzen da deklinabide mugagabe osoa, baieta hiru deklinabideetako kasu inesiboa, eta hala jakin gabe gelditzen gara ea inesibo hauentzat, *errean*, *iossian*, *buruan*, *beguian*, eta abarrentzat ere balio duen ala ez *c.* arauan kasu ablatibo delakoaz esan digunak: hots, azkenaurreko silaba luzea nahiz laburra dutela.

Bestalde pluraleko inesiboari badagozkio, ez dugu uste, nominatiboa salbu pluraleko kasuentzat esan duenak, alegia azken silaba luzea dutela, horrentzat balio duenik eta *gauçetán*, *guiçonetán* inondik ere ahoskatu behar denik; baizik gure ustez bere esanpluek iradokitzen digutenez honela: *gauçétan*, *guiçonétan*, aipatzen dituen *gauçéc*, *guiçonéc* eta abarrek duten silaba berean azentua

¹⁴ *ibid.*, 35. or. Leizarragaren «Ecen baldin cecenén eta akerrén...» (Hebr. 9,13) hura gogorazten digu Mitxelenak («Descubrimiento...», 160. or., 21. oinoharra).

¹⁵ *ibid.*, 35. or.

¹⁶ *ibid.*, 34. or.

ipinirik. Mitxelenak ere hala uste du: «El acuerdo esencial entre todos los testimonios, incluido el de Leizarraga en el siglo XVI, están (sic!) en la acentuación columnal del definido plural en los casos oblicuos: temas *gizoné-*, *gerren-*»¹⁷. Baina Oihenartek ez digu esaten, damurik, hala den ala bestela. Halere VI. neurtitzean irakurtzen dugun bertso honek

Esta maitesco gausetan
Haurren borx' ahalic hetan,

eta hori bezalako gehiagok erakusten bide digute Oihenartek *gausétan* ahoskatu duela, silaba eta erdiko puntua baitu. Eta mugagabeokari dagokionez ere isiltasun bera salatu beharrean gaude, ondoko lerroetan xehekiago azaltzen dugun legez.

Azken honi buruz Mitxelenak zerbait ikasi uste du Oihenartek berak egina eman zigun¹⁸ «Lauda, Sion, Salvatorem» eliz kantuaren lehen ahapaldiaren itzulpenetik. Honela dio: «No es éste el momento de entrar en el fondo de la cuestión, pero vale la pena de insistir en que, para Oihenart, la declinación indefinida tenía en suletino, al menos en algún caso local, el tipo de acentuación que Kurylowicx, tomando el término de Saussure, ha llamado «columnal»: el acento, en otras palabras, caía siempre en la misma sílaba, contada a partir del comienzo de la palabra: aquí, en ortografía moderna, *khantóretan*, como *khantóre* “hymnus” y *kóblatan*, como *kóbla* “canticus”, y *ehólatan*, sin duda con *e* nasal, “de alguna manera”, de *ehóla*». Eta susmo berean sendoturik agertzen da «sobre todo porque su comentario de la canción de Andre Emilia supone una acentuación *sáritan*, *hánditan*, *éztitan*, que coincide con la anterior...»¹⁹.

Hala da, bai, baina hala al da beti edozein moldetako nominatibo mugagabeekin? Oihenarten itzulpenetik harturik Mitxelenak hor aipatzen dituen hiru hitz —*khantóre*, *kóbla*, *ehóla*— eta Andre Emilia-ren kantuko beste hiru —*khantóre*, *sari*, *handi*, *ezi*— bokalez amaituriko horietan betetzen omen den azentu lege «columnala» delakoa, betetzen al da horiek inesiboan hartzen duten *-tan* silaba bakarra gabe bi silabako *-etan* hartu beharko luketen kontsonantez amaituriko *bíhotz*, *górputz* eta abarretan ere? Bestela esan: nominatibo mugagabea *bíhotz*, *górputz* dela eta, inesiboa (*bost*) *bíhotzetan* izango al litzateke, edo (*bost*) *górputzetan*? Ezetz uste dugu.

7. Azter ditzagun orain arauak xeheki eta banaka. Lehenak irakasten digunak baditu dudamudazko alderdiak. Bat: hiru silabako «hitzez», edozein hitzez, ari da araua, antza, («Les mots trysillabes»), nahiz gero aditz nominalizatuen exenplua —*hárzera*, *hárturic*, *hárzeco*— bakarrik ematen duen. Bada hona

¹⁷ Michelena, Luis, «Descubrimiento...», 160., or.

¹⁸ Oihenart, Arnaud, *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*, 2. ed., 73. or.

¹⁹ Michelena, Luis, «Descubrimiento...», 159. or.

lehen galdera: exenplua gorabehera, gainerako hitzentzat ere balio al du arau horrek? Alegia, *etxera, etxerik, etxeko; mendira, mendirik, mendiko* eta antzekoak ere esdrujuloak al dira, eta lehen silaba luzea eta beste biak laburrak al dituzte?

Bi: *hárzera, hárturic, hárzeco* direlakoak zergatik dute lehen silaba luzea: azentua silaba horretan daramatelako soilik, ala beste arrazoiren bategatik, hala nola silaba trabatua delako? Lehenagatik baldin bada, hiru silabako beste hauek ere, *jatera, jaterik, jateko; iitera, iiterik, iiteko*, esdrujuloak direnez gero, lehen silaba luzea izan behar, nahiz trabatua ez izan. Bai? Eta gauza bera gertatuko zaie, hortaz, lehen silaba irekia duten *begira, burura, ohera, atera, begitik, burutik, ohetik, atetik* eta gainerakoei, baldin aditz nominalizatuentzat bakarrik ez, baizik guzientzat bada araua.

Bigarren arauari buruz ere galdera berak egin behar ezinbestean. Lehen: Hemen ere exenplutzat aditz nominalizatuak soilik aipatzen dituen arren — *erostera, erossiric, erossico; erabiltera, erabiliric, erabilteco*—, gainerako izen arruntentzat ere balio al du hor dioenak, hemen ere «des mots qui ont plus de trois syllabes» baititu ahoan, eta ez adizkiak soilik? Alegia, *arimara, arimarik, arimako* edo *elizara, elizarik, elizako* eta hauen antzekoek ere azkenaurreko silaba dudamudazkoa al dute eta hitz emetzat nahiz irriskortzat har al ditzake poetak? Bigarrena: *erostera*-k eta *erabiltera*-k azkenaurreko silaba laburtzat hartu eta azken hirugarrena luzea dutela ez zaigu sineskaitz egiten, silaba trabatuak baitira bienak — *-ros-* eta *-bil-* —, baina gauza bera gertatzen al zaie *iakitera, edatera, egitera* eta abarren bezalakoen silaba ireki diren *-ki-*, *-da-* eta *-gi-ri*?

Hirugarren arauan aipatzen diren hitzei buruz honela idatzi zuen Mitxelena: «Todos los ejemplos terminan en *-ia* o en *-ea*, *-ua*, que ya se habían convertido en suletino en *-ia*»²⁰. Hor bertan dugu lekuko bat: *buria*. Beste bat lehen neurtitzean, non *negui* vda irakurtzen baitugu, hots *neguia* (< *negia* < *negua*). Nik neure aldetik hauxe erantsiko nioke Mitxelenaren esanari: hiru sail (*-ia*, *-ea*, *-ua*) horietakoxe hitzak dira Etxeparek, komeni zaionean eta gogoak emanez gero, silaba batez labur ditzakeenak, mugatzailearen aurreko bokala bokalerdi eginez; eta geroko bertsolari baxenafar eta zuberotar guziek ere bai, mundu guziak ezagutzen duen hau bezalako bertsoa —«Txoriak bere umeak baino»— zortzi silabaz, eta ez hamarrez, neurtu ahal izateraino. Beraz ez da harritzeko Oihenartek mugatzailearen aurreko hiru bokal (*-i-*, *-e-*, *-u-*) horiek nominatiboan eta guk instrumentala ohi deritzagun kasuan (bakarrik? ala inesiboan ere bai?) *anceps* direla irakastea.

Laugarren arauak irakasten digu pluraleko kasu guziek, nominatiboak izan ezik, azken silaba luzea dutela. Bestela esan: euskal hitz guzien pluraleko *-ek*, *-en*, *-ez*, *-ei* —zubereraz *-er*— atzizkiz bukatu-rik forma guziak harrak

²⁰ *ibid.*, 162. or., 24. oinoharra.

direla. Hau ez dator ongi, bere lekuan esan genuen bezala, euskarak *espondeo* gutxi eta *ianbo* ia batere ez omen zuelako beste dotrina harekin. Halere Mitxelena nahi du Oihenarten agiriko kontraesan hori nolazpait zuritu eta honela dio: «La aparente contradicción podría salvarse interpretando las palabras de Oihenart en el sentido de que, para él, sí había palabras oxítonas en la lengua, aunque pocas, pero que no creía aconsejable emplearlas en final de verso, para efectos de rima»²¹.

Baina ez dakit horrek kontraesana salbatzen duen, zeren, baldin pluralei buruz dioena egia bada, ez baitira euskal hitz harrak gutxi batzuk («aunque pocas»), ezpada milaka. Ondoren dioena, bai, egia da, hots, asko izan edo gutxi izan, Oihenarti ez zitzaiola inori gomendatzeko moduko gauza iruditzen haiek bertsoaren kabuan erabiltzea; baina horretarako ez zeukan esan beharrik euskaraz ez zela ia batere hitz harrak: askotxo zirela baina, ez erabiltzea agintzen zuela eta kito. Haren esana egin ez dudalako dira, hain zuzen, Oihenarten ustez okerrak neronek asmatu hor goian txertatu ditudan bertsoak; zeren *atseginek*, *datozenei*, *daudenei* pluralak, eta hainbestez harrak, izanik ere, emeak balira bezala silaba eta erdiko puntuaz errimarazi baititut.

Eta Oihenartek berak zer? Baldin uste bazuen —eta hala uste zuen, noski— ez zela inori kontseilatzeko moduko gauza hitz harrak bertsoaren kabuan ipintzea, berak izan behar zuen aurrena haiek ez erabiltzen, bera ere bera baino lehenagoko poetei egotzi zien bekatu berean —«vitium non ferendum»—, baina alde erantzizkoan, eror ez zedin: haiek hitz emeak har bezala erabiliz eta Oihenartek hitz harrak eme bezala hartuz. Egin al zuen inoiz edo behin horrelako irristaldirik? Nik baietz esango nuke. Hona ale batzuk, non letra larriz idazten baititut plural direlako azken silaba luzea omen duten hitzak:

Edo berur' ene PENEZ
 Nozpait kexa laiteenes (VII, 17-18)
 Berrizen ar' is, Churia,
 Nitan egun GUSIES
 Noisten BEGUIES
 Eguin erautan sauria (IX, 1-4)
 Nangoenean noispait vdalen
 Andreac, suen alhor SABALEN (XVII, 76)
 Sein apaindu baizenduen
 Arguizat, herri BILDUEN
 Beguitart' aizinean (XXI, 7)

Eta silaba eta erdiz errimarazi zituen, halere, emeak balira bezala. Hori ere ez al da «vitium non ferendum?».

²¹ *ibid.*, 161. or.

Bosgarren arauaz ez da zer esanik, hau izan ezik: gaur ere, eta hegoaldeko euskalkietan ere bai segurki, genitibo-datibo singular horiek emeak direla.

8. Honenbestez balirudike Oihenarten irakatsiak euskal prosodiaz ahituak direla, haren arauak ez baitira bost baizik. Baina ez da hala. Bost arau dira, bai, hitzaren azentuan eragina dutenak, bi silaba baino gehiago, dituelako hitzak; baina hor daude gero Haranbururen bertsogintzaz ari delarik bi silabako eta silaba bakarreko zenbait hitzen azentuaren gainean ezarian-ezarian ematen dituen iritziak. Hauetan azentuak ez baina beste zerbaitek egin lezakeela silaba bat luze edo labur, latinez bezalaxe, irakatsiko digu Oihenartek.

Haranbururen *Devocino escuarra*-k bigarren edizioan²² dakarren «Çazpi salmo penitencialac» direlakoen itzulpenak ematen dio bide honen metodo aproposa goraiatzeko —«est le seul, entre ceux qui ont fait publier de rimes basques, qui a tenu la bonne methode»²³—, tolestatu omen baititu launako ahapaldietan zortzi silabako bertso emeak eta zazpiko irristakorrak txandaka, eta zer esanik ez, silaba eta erdiko puntua eginez. Laster dario ordea lantua eta keixua: «hobe zukeen gorde», dio lehenik gutxi gorabehera, «itzulpen guzian barrena puntu aberats hori, askotan ez baitu egin»; eta gero beste hau: «-eta berebat ez kokatu inoiz bertso irristakorren kabuan bi silabako hitzik, lehen silaba luzea duenik». (Beraz bertso irristakorren kabuko hitzek azkenaurreko silaba luzea eta, halere, hitz eta bertso irristakorrak horiek? Nolatan? Zer irristakortasun da hori? Oraino ez ezaguna, horratio!).

Puntu horretara iristean, bigarren erru hori dagiten bertso batzuk aipatzen dizkigu eta esaten zein diren beraien amaieran agertzen diren halako hitz aldrebesak: *colpe*, *latça*²⁴, *aiher*, *hurco*, *turco*, *Iainco*, *nôla*, *lurra*: «tous lesquels mots ont leurs premieres syllabes longues»²⁵. Ez da zaila igertzen zergatik duten Oihenarten ustez hitz horiek lehen silaba luzea: batzuek silaba itxia dutelako, hala nola *colpe*, (*latça*), *hurco*, *turco*, *lurra*: beste batzuek diptongoa dutelako: *gaitça*, *aiher*, *Iainco*. Zailagoa de asmatzen zergatik duen luzea *nôla*-k, baina ez lirateke arrazoiak faltako²⁶.

Ez digu ordea hori bakarrik irakasten. Hor bertan esaten digu gainera lehen silaba luzea omen duten bi silabako hitz horiek aurrean, zeinek bere

²² Oihenartek honela dio *L'Art*-en 35. or.: «Le Père Haramburu [...] a tenu la bonne methode en la paraphrase des sept pseumes penitentiaux insérés en la seconde edition de son Escuarra...». Oihenart 1667an hil baitzen, Haranbururen (*Devocino*) *Escuarra*-ren bigarren edizio horrek nahitaez lehenagokoa izan behar. OEH-n badute lehen edizioaren (1635) testu osoa, ez ordea bigarrenarena; lehen horrek ez dakar *Zazpi salmo penitenzialen* itzulpena, hau bigarren edizioari gehitu baitzion autoreak, Oihenartek dioskun bezala.

²³ Oihenart, Arnaud, *L'Art*..., 35. or.

²⁴ *Latça* ez baina *gaitça* amaieran duen bertso bat, bai, aurkitu dut.

²⁵ Oihenart, Arnaud, *L'Art*..., 36. or.

²⁶ Niri hau iruditzen zait bat, Oihenarti hala pentsarazi ziona: galde hitzaren *no- erroa zubereraz diptongoa duelarik ere bai baita —ikus bere Neurthizetan *ehoula* (II,51), *noura* (III,46) eta *ehoun* (<ehon < enon < non) (IV,40)—, latinezko, besteak beste, pentsamoldeaz (*loucus* > *lucus*) uste zuen diptongotik sorturiko bokal bakunak luzea izan behar zuela.

bertsoan, silaba laburra dutela: «et sont precedes par des syllabes breues». Beraz honelako, v-v, amaiera duten bertsoak dira, «nahiz eta bertso irristakorretan bi azken silabek laburrak eta azken hirugarrenak luzea izan behar duten»: «au lieu quaux vers glissans les deux dernieres syllabes doiuent estre breues et l'antepenultime longue»²⁷. («Hortaz ez dira irristakorrak», izango litzateke nornahik aterako lukeen ondorioa. Baina Oihenartek ez).

9. Hemen lehen ez bezala aurreko silaba labur horiek zein diren ikasteko gogoaz largatzen gaitu Oihenartek, ez baitigu esaten, eta jakiteko bide bakarra Haranbururen liburura jotzea dugu. Donostiako Diputazioko liburutegian bada liburu honen ale bat²⁸. Egia esan, Oihenartek bertso horientzat ematen dizkigun orrialde zenbakiak eta Donostiako alearenak ez datoz bat —Oihenarten 253. orrialdea ale honetako 207. da—, baina ez zaio axola; erraz aurkitzen dira hark aipatzen dituen bertsoak, zeren orrialdeen gainaldeari eskerrak bai baitakigu zein orrialdetako bertsoak diren *Zazpi salmo penitenzialen* itzulpenak. Hona bada hor goiko bi silabako hitz haien aurreko hitzak:

açote (colpe)
denean (gaitça)
çaizquit (aiher)
fabore (hurco)
eta (turco)
baitçara (Iainco)
hegazteguian (nola)
(edo agian) Sion (nola)
nola (lurra)

Hauen azken silaba laburra omen denez gero, badakigu Oihenartentzat *-te, -an, -quit, -re, -ta, -ra, -an* (edo *-on*), eta *-la* silaba laburrak direla, gehienak bokalez amaituak, batzuk azkenean *n, t* dutenak.

Inork ez dezala pentsa, ordea, bertsoak bi silabako hitzez bukatzea debekatua dagoenik, ez eta hurrik eman ere. Buka daitezke, bai, dio, baina orduan horien lehen silabak laburra izan behar du edo bestela «anceps» —harritzekoa! orain arte hiru eta lau silabako hitzetan bakarrik zirela silaba dudazkoak uste genuen!—, eta aurrean silaba bakarreko hitza eduki —silaba bakarreko hitz guziak luzeak ote? Geroxeago ikusiko—, edo, gehiagotakoa bada, azkena luzea duena behar du izan. Eta argibide gisa honako lau exenplu hauek ematen ditu:

²⁷ *ibid.*, 36. or.

²⁸ Urkixok Vinsonengandik ikasirik 1690 data eman zion ale honi, beronek lehen orritxoak galdu zaizkiolarik ez baitu inon salatzen inprimatu zeneko urtea. Harizmendik eman zuen argitara, hirugarren edizioa datekeen hau, guziz aldaturik.

*Io ditut
 In dire
 harén bila
 haurrén ona.*

Beraz lau horietan *daktilo* bukaera izango genuke: -vv. Geure buruari galdetzen diogu: *Io* zergatik ote luzea? Silaba bakarrekoa delako bakarrik? Laster ikusiko dugu ezetz, Oihenartek onartzen baititu zenbait silaba bakarrekoko hitz bertsoaren kabuan. *In* agian silaba itxia delako. *Harén*-ek pixka bat harritzen gaitu, lehen (ikus *e.* araua) esan baitigu *guiçonáren* ahoskatzen dela. Bere neurtitzen batean gainera *haren* irakurtzen dugu bertso bukaeran; beraz *háren* ahoskatu-rik (ik. XIII,109; XX,28). Aldiz *haurrén* lehen (ikus *d.* araua) irakatsi digunarekin ongi dator, genitibo plurala baita.

Eta Haranbururen bertso-gintzari buruzko gogoeta hori honelatsuko hitzekin amaitzen du: Are, silaba bakarrekoko hitzez ere buka daitezke bertso irristikorrak, baldintza bat betez gero: ez daitezela izan naturaz nahiz jarreraz luzeak, honako hauek omen diren bezala: *Votz, motz, latz, gatz, hatz, hartz, çurtz, hitz, gaur, haur, bors, sey* eta beste asko. Garbi dago zergatik diren horiek Oihenartentzat silaba luzeak: bi edo hiru kontsonantez amaitzen direlako, ("jarreraz" luzeak), edo diptongoa daukatelako, ("naturaz" luzeak). Baina *io* hitzez buka al daitezke? Luzea dela irakatsi digu lehenxeago «*io ditut*»-, nahiz ez dakigun zergatik, ez baita naturaz ez jarreraz, dirudienez.

Baditu berak neurtitzetan barrena zenbait bertso silaba bakarrekoko hitzez amaituak: *lilitu da* (I,9); *baduta nic* (II,14); *Itsu hutsa nis* (III,5); *hura hilen d'eta su* (V,59), eta abar. Ez genuke kupidarik aitortzeko monosilabo horiek guziak laburrak direla, ez baitira naturaz ez jarreraz luzeak. Baldin laburrak badira, hala izan behar lukete *zu zira* bezalako moldean ere. Ala bertsoaren bukaeran *zu* labur eta beste molde horretan luze, *io* (ditut) bezala? Ala *io* ere labur, bertsoaren kabuan agertuz gero? Zergatik?

10. Horra Oihenartek euskal prosodiaz han eta hemen barreiatu-rik irakatsi eta nik ahal izan dudán bezain klarki txosten honetan bildu ditudanak. Honetaz guziaz neure erabateko iritzia eman behar banu, ez ledin lan hau geldí bestek esanen bilduma soilean, aski eszeptiko agertuko nintzateke eta Mitxelenaren hitzak egingo nituzke neure: «El balance final de estas consideraciones, negativo según toda apariencia, es...»²⁹. Eta aurreraxeago idatzi zituen beste hauek ere bai: «Lo peor de todo es que nunca estamos muy seguros de si el Oihenart que nos habla es el gramático o el métrico o retórico...»³⁰. Mitxelenaren dudak urrunago doaz: «queda por demostrar, y aquí no podemos hacer más que alguna indicación sumaria sobre ello, que Oihenart se atuviera siempre al

²⁹ Michelena, Luis, «Descubrimiento...», 162. or.

³⁰ *ibid.*, 163. or.

acento suletino real»³¹. Neure eszeptizismoaren erroak seinlatu ditut pixka bat, txostenean barrena haren esanetan aurkitu uste izan ditudan kontraesanekin topo egitean. Hemen laburki biltzekotan hauek izango lirateke:

Bat: Beste bi aginduak —alegia, egiteko elisioak beti eta erabiltzeko puntu aberatsa— berak Neurtitzetan inoiz huts egin gabe bete zituen bezala, ez dirudi hain zintzo bete zuenik hitzen azentuaren arabera bertsoaren kabuan puntua egiteko eman zuena. Irristakorrak omen diran hitzak ikusten ditugu, izan ere, emeak balira bezala silaba eta erdiko puntuaz berak errimarazten — eta hori oren buru barkagarriagoa da, bere hitzez baliaturik puntu horren zailtasunaz goian esanagatik— eta, larriago dena, harrak omen direnak ere, silaba bateko puntua baizik zor ez omen zaienak, puntu beraz erabiltzen. Zertako da hortaz har, eme eta irristakorren arteko bereizkuntza, gero batzuk eta besteak puntu beraz erabil ahal badaitez? Aski zukeen agintzea erabil zedin beti silaba eta erdiko puntua, zeinnahi zelarik bertsoaren kabuko hitza, eta kito! Zertako berebat Etxepareri eta Ziburuko Etxeberriri, emeak omen ziren hitzak har gisa errimarazi omen zituztelako, eginiko irriak eta irainak, gero harrak omen zirenak eme gisa erabiltzea berari zilegi izan behar bazitzaion?

BI: Hasteko, irakasten zaigularik euskaraz hitz harrik ia batere ez dugula, gero esaten zaigu kasu plural guziek, nominatiboa salbu, azken silaba luzea dutela. Bego! Bestalde «anceps» edo zalantzazko omen den azkenurreko silaba lau silabako adizki batzuetan eta beste hiruko hitz arrunt batzuetan, *-ea*, *-ia*, *-ua*-z bukatuetan, aurki daitezkeela irakatsi ondoren, hara non esaten zaigun gutxiena ustean horiek ez ezik bi silabako hitzek ere izan dezaketela lehena dudazkoa. Modu berean behin eta birritan esan ondoren bertso irristakorra dela azken bi silabak laburrak eta azken hirugarrena luzea duena, batbatean azaltzen zaigu Haranbururen zenbait bertsoen kabuko neurri [˘]˘ honetako bertsoak ere irristakorrak direla. Azkenik agertzen digularik silaba bakarreko hitzak ere bertsoaren amaieran koka daitezkeela, naturaz ez jarreraz luzeak ez izatekotan, eta berak ipintzen dituelarik kokagune horretan *da*, *nic*, *nis*, *su* eta abar laburrak direlakoan, kontrara «io (ditut)» moldea honelakotzat [˘]˘ dauka eta horrenbestez *io* luzetzat.

Hiru: Oihenarten teoria erabat harturik, gauza batek uzten gaitu biziki harriturik: alegia, haren begi-lausoak, itsumenduak ez esatearren, bi puntu ez erreparatzeko. Nahiz zekien eta zioen ez zela orduarte euskaraz egin berak nahi bezalako bertsoarik eta euskal bertsoagintzan guziz berriak, berak asmatuak (?) zirela eman zituen arau eta legeak, halaz eta guztiz arau eta lege horien arabera iuiatzen du lehenagoko poeten obra, anakronismo larrian jautzirik. Hori batetik. Bestetik, bere ametsetako bertso eme eta irristakor dontsuak ez dauden lekuan ere aurkitu uste ditu noizbehinka; hisia hori du buruan. Hala nola, Haranbururen *Zazpi salmo penitenzial* haietan; eta «qui a tenu la bonne

³¹ *ibid.*, 153. or., 5. oinoharra.

methode» idatzi ondoren, hurrengo lerroan etsipenez aitortu beharrean aurkitzen da lizentziaz baliatzen dela maiz: «de quoy il se dispense souuent»³². Maiz ez, beti, Haranburuk ez baitu Oihenartek ikusi nahi duen metodorik; metodorik gabe txiripaz eta halabeharrez gertatzen zaion gauza baita hori, Haranbururi ez ezik Ziburuko Etxeberriri eta are Etxepare berari ere gertatzen zaion bezala; han-hemen nahi izan gabe eta bila ibili gabe puntu aberatsagoa irtetea, alegia.

Bukatzeko gauza bat garbi geldi ledin nahi nuke kritika ororen gaindik; Oihenartek ene ustez euskal poesigintza berriaren legeak ematen ez zuen asmatu, baina eman legeak bete gabe ere formaren aldetikako euskal poesigintza, berria ez ezik, ederra, zailua, txairoa sortu zuen, ia ondorengorik izan ez zuena damurik.

---

³² Oihenart, Arnaud, *L'Art...*, 36. or.

OIHENARTEN GRAFIA

Nerea ARRIZABALAGA
Patxi ALTUNA

Txosten honen aztergaia, tituluak dioen bezala, Oihenarten grafia bada ere, lehenik laburki Etxeparerena eta Leizarragarena nolakoak diren adieraziko dugu. Hura baino lehenagoko beste bi idazle hauen grafia ezaguturik errazkiago ikusiko ditugu Oihenartenak dituen berezitasunak.

1. Kontua hau da: euskal hotsen grafia-sistema arautu gabe zegoen garaian, idazle bakoitzak asmatu behar zuen zein grafemaz balia euskal hotsak iruditartzeko. Xixtukariek ematen zieten nekerik handiena, zerena, jakina den bezala, ez latinak eta ez frantsesak edo espainolak ez baitzituzten halako hotsik gehienak eta ez baitzen haiek honela edo hala idazteko tradizioirik. Bestalde idazleek hautatu grafemetan kontsonante afrikariak eta frikariak, esate baterako, garbiro bereizten ez baziren, horrek gero nahitaez dudak sortu behar guri behin baino gehiagotan, hitz bat irakurtzeko orduan. Etxepareren «bocen», esate baterako, zer da? nola irakurri behar da, «çucen» bezala? Nola irakurri zuen berak: «bozen» ala «botzen»? Duda handiagotzen da, hori *r, l, n* kontsonanteen ondoan gertatzen denean, gero ikusiko den bezala.

Horietan dauntza diferentziarik handienak idazleen artean eta horiek aztertuko ditugu bereziki, jakiteko nolako hotsa, frikaria ala afrikaria, izkutatzen den Oihenarten grafemen pean, edo bestela esan, nola ahoskatzen zituen Oihenartek xixtukariak inguramendu jakin batzuetan. Honetarako oso baliooa deritzagu Mitxelenak Oihenarti buruz Gipuzkoako Diputazioan egin eta gero BAPen 1953an argitaratu zuen hitzaldiari, han gaurko grafiara aldaturik eman baitzituen tartean-tartean aipatzen zituen Oihenarten bertsoak.

2. Etxeparegandik hasteko, Lafonek honen grafiaz irakatsi zuena oso ezaguna da: Hitzaurrean eta azken bi kantetan —XIV. eta XV.ean—, gainerako hamairuetan ez bezala, bokal artean hots afrikariak eta frikariak bereizteko grafema ezberdinak erabili zituela, honako zerrenda hauek erakusten duten bezala (bizkar albeolareak bakarrik aipatuko ditugu, ugarienak baitira):

I-XIII. kantan

(Afrik.)	(Frikari)
cerbiçatu (=zerbitzatu)	eliçara
bayçaygu (=baitzaigu)	veçanbat
eçitian (=etzitian)	ezticit
iraçar (=iratzar)	beguireçan
ayçinian (=aitzinian)	auciric
eçagucia (=ezagutzia)	malicia
baçu (=batzu)	duçu
deriçut (=deritzut)	meçu

Hitzaurrea eta XIV-XV.kantan

(Afrik.)	(Frikari)
certitzari	içan
scribatzeco	beçala
guelditzen	plaçara
darauritzut	imprimiçalia
batzu	baytuçu
baçautzu	dizun
aitzinerat	Garacico
estimatze	gucira
burlatzen	eceyn
ezpaitzen	

Beraz I-XIII kantetan euskara jakin gabe eta hitzak ezagutu gabe ez dago jakiteko modurik *c* eta *ç* noiz diren frikariak eta noiz afrikariak. Horregatik *valiçate*, esate baterako, bertso batean (III,2) *balitzate* da, nor-nork, alegia —«uci valiçate»— eta beste batean (III,5) *lizate* da —«ederrago liçate»—, «baliz» baitzen orduko forma eta ez «balitz». Aldiz garbi ikusten da Hitzaurrean eta bi azken kantetan aldatu zuela bokal arteko xixtukarien, afrikari zirenekoen, grafia eta horregatik erraz da batzuk eta besteak bereizten. Ez zuen ordea aldatu *l,r,n*-ren ondoko xixtukariena, ondoko bi zerrendetako hitzek erakusten diguten bezala:

I-XIII. kantan

-1-:	hilcen, vilcen, galcen belçari
-r-:	harcen, aguercera, sarcian carcel, çuhurcia, igorciriz, harçara (=atzera)
-n-:	qhencen ençun, cençuz, arhancez, minço, minçatu puncela, venci

sperança, paciença
penitencia, conciencia

Hitzaurrea eta XIV-XV. kantak

galcen / harceco, berce		
goraynci	sciencia	ignoranciaren
inçan	dançara	abançatzeco
prince	francesa	

Honetan gelditzen garela ere, garbi ageri dira bi gauza: bat, ez dagoela batere alderik bi multzoen artean; bi, *l,r,n*-ren ondoan *c* grafema darabilela beti, aditz izenen —*tze*— delarik edo ez delarik, batere heldulekurik eman gabe noiz ahoskatzen zuen frikari noiz afrikari asmatzeko.

3. Alde horretatik Leizarragaren grafia-sistema askoz landuagoa eta zehatzagoa da eta gainera ezin erosoagoa irakurlearentzat, beti baitakigu nolako hotsa edo fonema iruditaratzen duen grafema bakoitzak. Eta hala ez ditu frikari-afrikariak bokal artean bakarrik beti eta sistematikoki bereizten (*eçagun, beçala, içan, naicen*, etab. batetik eta *dedicatzera, ezpaitzuen, orhoitzeac, bihotzetan*, eta etab. bestetik), baita gainerako jarreretan ere. Har ditzagun, esate baterako, Juana de Albret erreginari egin zion bere itzulpenaren eskaintzaz gain, *Heuscalduney* deritzan gutuntxoia eta ondoko bi idazti «Adbertimendua» eta «Somarioa» deritzenak, eta sailka ditzagun hor goian bezala *l,r,n*-ren ondoan bizkar albeolarea duten hitz batzuk:

- l*–: itzultzeco, hurbiltzeco,
biltzarretic, galtzapen
mulço
- r*–: hartzera, sartze, sortzeco
berçalde, berce, bercela, sporçu, cerçaz
çuhurtziaz
- n*–: kencen, bardincen
avança-, minça-, deçadançat, behinçat,
sperançaçaz, ordenançaçaz, dençat
nincela, Belçunce-
principalqui, incitatu,
reverentia, insufficientiaz
ançora

Ongi ageri dira bi gauza: bat, *r,l*-ren ondoan frikaria dela fonema, salbu aditz izenen —*tze*— eta horretatik sorturiko *biltzar, galtzapen* (ikus *biltzen, galtzen*) eta hauen antzekoak direnean; bi, *n*-ren ondoan aldiz frikaria dela beti, baita aditz izenen —*tze*— denean ere. Gatozen orain, bera baino lehenago-ko beste bi idazle horien grafia-sistemaren argitan Oihenartena ikertzera.

4. Haren neurtitzetako edozein orrialdetan liburua zabaltzean berean ohar-tzen da bat bi idazle horiekiko zenbait diferentzia nabarmenez. Hona bi larrienak:

a. Zenbait hitzetako *s* maiz ezinbestean /s/ (frikari apikoalbeolarea) den bitartean, gure *s* bezalaxe, hala nola *sudurra*, *erasten*, *hasten*, *deus*, *stacuru*, *aspaldi*, *uste*, *eskierki* eta abar, aldiz beste askotan —Etxeparegan eta Leizarragan inoiz ez bezala— grafema hori bera /ʃ/ (frikari bizkaralbeolarea) da, esate baterako *su* (=zu), *estinat*, *desaquet*, *besala*, *gueros*, *basterres*, *nis*, *visi*, *besi*, *esi*, *baisi*, *esac* (gure *ezak*), nahiz eta beste batzuetan fonema hori beste grafema batez ere iruditaratzen duen: *beci*, *baicic*, *bici*, *ezen*, *piztu*, *cer*, *cein*, *cegati*, *ceguion*, eta abar.

b. Aldiz Oihenartentzat *z* grafema, gaurko irakurleok bitxi baderitzagu ere, /ç/ fonema da bai hitzaren erdian, (bokal artean, ordea!), bai kabuan; hau da, xixtukari afrikatu bizkaralbeolarea, zenbait salbuespen gorabehera, noski; hala nola, *serbizu*, *estarizozunari*, *izuri*, *uzi*, *sizadan*, *bihoza*, *bazutan*, *bozen*; *gorpuz*, *hiz*, *gaiz*, *anhiz*, *baiez*, *dukesulakoz*, *sintielacoz* —horko «bozen» hori lehen Etxeparek *bocen* idatzirik eman diguna, nola ahoska ez genekiena —gure *zerbitzu*, *eztaritzotzunari* eta abar dira. Nahi adina exenplu aipa liteke, baina aski dirateke emanak. Salbuespenen bat badela esan dugu. Hona hiru: *leguez*, *penez*, *batez*, hauetan frikaria baita, eta doi-doi aurkituko da besterik.

5. Hitz barnean —baina bokal artean— hala dela esan dugu. Zer gertatzen da, ordea, badaezpadako diren *l,r,n* kontsonanteen ondoan? Bat: ze grafemaz baliatzen da? Bi: ze fonema da grafema hori? Ez ahantz, bizkaralbeolareetara mugatzen dugula lana, hauek sortzen baitute buruko nekerik handiena. Ez ahantz ere Leizarragak kuadro hau erakutsi digula:

saltzen eta *elce*
sartzen eta *herce*
                   baina
kencen eta *dençat*.

Alegia, *l,r*-ren ondoan, baldin aditz-izenen *-tze* bada, bai, afrikaria; baldin hala ez bada, frikari soila. Ez, ordea, *n*-ren ondoan, hemen ez baitu ezer bereizten, baizik berdin egiten, aditz-izenen *-tze* izan edo ez izan. Eta Oihenartek zer?

6. Bi lehen kontsonante horiek, *l,r*, direla eta, ia beti batera ari dela esan behar. Ikus dezagun lehenik nola agertzen den *l*.

Aditz izenen multzoak ez dirudi batere salbuespenik erakusten duenik liburu osoan; beti *-ze* grafia agertzen da. Hala nola:

helzen	hilzea	hurbilzea
salzea	estalzen	esteialzen
izulzean	ximalzen	apalzen
	galzen	

Ikus orain aditz izen ez direnak:

alseiru	belsuriac	alsoac
igelsu	arraulse	

Salbuespen bakarra, ene ustez, *halza* da; ez, ordea, *sabilz*, hemen afrikari baita dudarik gabe, pluralgilea bere baitan duena eta hitzaren kabuan z batez iruditaratua, lehen esan dugun legez. Bi multzo horietatik batean beti z eta bestean ia beti s erabiltzeak aski garbi azaltzen bide digu lehena afrikari egiten zuela berak, lehen ikusi dugun bokal arteko eta hitz azkeneko lege orokorraren arabera, eta bigarrena aldiz frikari.

7. Jokabidea ez da batere bestelakoa *r*-ren kasuan. Baldin hartzen badugu lehenik aditz izenen saila, honako hau aurkituko dugu:

harzen	gorzen	gogorzen
ikerze	oharzen	sarzera
oldarzean	gurzera	aguerzeco
sorzearen	iarzen	eiharzen
	ehorzia	

Ehunetik ehunetan z-rekin topo egiten dugu, dudarik gabe afrikatu gisa ahoskatu beharrarekin. Iritzi hau sendortzenago da, aditz izen ez diren beste sail honetako hitzen xixtukaria nola ematen duen ikusirik:

onarsun	edertarsuna	hontarsuna
	(eta beste- <i>tarsun</i> guziak)	
harsu	sakarsu	harsas (=harzaz)
amerstera	sorsainac	orsirale
espadacarsu	deracarsque	naracarsuno
arsto	orsto	orstatu
bors	silharstatu	hersis

Salbuespenen bat edo beste ez da eskas, halere. Ez dago garbi albuespentzat hartu behar diren ere. Izan ere, *nigarzu* idazten du, baina horren ondoan baita *harsu* eta *sakarsu* ere. *Berze* idazten du behin eta birritan, baina horren ondoan *berse* ere bai beste hainbestetan. *Suhurzia* idazten du, baina Leizarragak ere hitz hori *çuhurtzi* ematen digu. *Horzac* irakurtzen dugu, baina horren lexema soilari *horz* idazkera zor zaionez gero —ikus gorago 4.b.—, ez da harritzeko horren analogia nagusitzea hitz barnean bilakatzean ere. Azkenik *bors* aurkitzen dugu idatzia, nahiz *bortz* ahoskerari— eta ez dugu besterik ezagutzen — *borz* grafia zorko litzaiokeen — ikus berriz 4.b.—.

8. Hirugarren badaezpadako kontsonante *n*-ren ondoko xixtukarien azterketa gelditzen zaigu azkenik. Gogora dezagun berriro Leizarragarentzat beti-beti frikaria dela; adibidez, *kencen* eta *nincela*. Eta Oihenartentzat? Hona lehenbizi aditz izen ez direnak:

Sinsurr'	ensuna	enansuna	ensüerri
sensus	ansotan	ainsiti	ezinsusquet
nensan	honsalen	seinsas	banins
lansa	balansa	oinsolala	esparansas
beteguinsarretan		ukensu	

Horietan guzietan *s* grafema ageri da *n*-ren ondoan. Badira halere hitz berean bitariko grafia batzuk: *minsa/minza*, *ninsatela/ninzatela*. Hor goiko *nensan* horren ondoan beste *guenzan*, *guenzanzat* ere irakurtzen ditugu. Bestalde azken honen bukaerako *-zat* hori hor bezalaxe ageri da beste hauetan: *sirenzat*, *potarenzat*, baina *s*-rekin beste honetan: *patroinsat*. Adizki *saunzala* honen grafiaren arrazoia hau izan liteke: *etzan* dela bere partizipioa. Eta azkenik usteko ez genukeen *aurkinzetan* ere *z*-rekin idatzia ageri da.

Ezin uka dudamudazko zenbait kasu izan ezik, gehiengo handiaren grafia frikariaren alde dagoela. Gauza bera gertatzen al da aditz izenetan? Ikus dezagun:

esconze	urrunzen	hurrenzen
lanzen	arhinzen	aizinzen

Sei danera eta seiak *z* dutelarik. Zer pentsa? Aukera egin beharrea gara nahitaez: edota grafema horren atzean, aurreko andanakoan *s*-ren atzean ez bezala, afrikatua izkutatua dagoela aitortzen dugu, eta orduan Leizarragaren legea — *n*-ren ondoko xixtukaria beti frikaria delakoa— bertatik hautsia dugu Oihenartengan, edota, hau ez onartzekotan eta Leizarragaren legeari atxikitzekotan, bai *sinsurr*'-en eta bai *esconze*-ren *n*-ren ondoko xixtukaria modu berean — frikari gisa, alegia — ahoskatzen zituela sinesten dugu, nahiz guk ez dakigun arrazoiren bategatik bataren eta bestearen grafia bereizi zuen. Pentsatu zuen agian bi sail horiek grafiaz beraz bereizi egin behar zirela, ahoskera gorabehera.

9. Puntu txiki bati garrantzi gehiegi ematea zilegi ez den arren, beste argudiorik ezean esan behar Mitxelena lehen hipotesiaren aldeko zela. Hona zergatik: Etxepareren Xgarren kantuko lehen bertsoko «hurrancera» hura Oihenartek honela aldatu zuen beretzat, bere grafiaren arabera: «hurranzera». Hau berau gero Mitxelenak ordea hor goian (ikus 1.) aipatu dugun Donostiako Diputazioko hitzaldi eder hartako orripeko ohartxo batean honela: «hurrantze-ra», Oihenarten *n*-ren ondoko *z* horretan afrikatua irakurririk.

Honenbestez pixka bat argitu uste dugu Oihenarten grafia sistemaren punturik ilunena eta, baldin hala bada, burutu dugu geure buruari ezarri genion xedea.

OIHENARTEN ATSOHITZAK ETA GAURKO FRASEOLOGIA OZTIBARREN

Xarles VIDEGAIN

U.R.A.

1055 C.N.R.S., Bordeaux III

Oihenartek bildu zituen atsotitzen bilduma (1657) bietan da garrantzi handikoa: behin, euskal paremiologiaren historian oinarrizko obra delakotz, Vinsonek jadanik erran bezala; eta bestalde, bere olerkien hontzeko tresneria atsotitzetan esprabatu zuelakotz, J.B Orpustan erakusten ari den bezala. Hain zuzen hizkuntzaren aldetik, atsotitzetan entseatu formak arrabaliatzen ditu bere olerkietan, eta nozioen aldetik ere, atsotitzetan tinko tinko bildu egoera edo gogoeta zombait garatu ditu nasaikiago olerkietan.

Garrantzitasun bikun hori ene lanak ez du ikertuko baizik eta azken bulta honetan dudan arrangura zombait azalduko. Euskal Herriko Hizkuntz-Atlasa bururatu asmoz, gaurko ahozko euskarazko ekeiaren biltzearekin, lexikoaren jasotzean fraseologia ahalaz ez dela bazter utzi behar pensatzen baitut, gertatzen zait ardura jende xeheen ahotik esaerak entzutea. Oihenarten atsotitzen arana gaur entzun daitekeenetz ikertu nahi izan dut Oztibarreko lurretan bildu fraseologiatik abiaturik.

Oztibarre zergatik? Ez eta Oihenartek Oztibarren zituzkeen lotura eta ezagunegatik: halere badakigu Zibitzen sortu bere emazteari esker «juge-jeuant» izendatua izan zela Oztibarren baina azaleko datu horrek Oztibarren hautatzera ez nau bultzatu. Arrazoina xumeagoa da: inkesta andana bat Oztibartarrekin egitea gertatu zait eta han bildu dudan fraseologiaren nolazbait Oihenarten altxorraren item zombaitekin konparatzea interesgarri iduri zait. Ba ote da Oihenarten garaiko atsotitzik gaurregun ere bizirik denik? Bizirik irautekotan, ez ote dute aldaketarik jasan? Hori da oso gaingiroki azaldu nahi nukeena. Luzeegi bailitake Oihenarten korpus osoa aztertzea adibide zombait baizik ez da agertuko.

Hartze du menturaz atsotitzen ezaugarrien emaitzak hatsarrean, Oihenartek berak eman azalpena laburbilduz. Bere 1657ko liburuaren aintzin solasean,

atsotitzen ezaugarriak aski ongi azpimarratu zituen: «egiazko atsohitzen markak» zauzkan labur izaitea eta manera atsegin ukaitea. Ontsalaz, mamirik ez duen atsotitzik ez da; atsotitza jakitate baten adierazten duen banakoa izan behar da. Gehiago dena eta Oihenarten ustez, atsotitza ez da baitezpada jende arrunten hitz-ukaldi hutsa. Jende kultoen aberastasuna dela adierazten digu: egin duen bilketan, Aristote, Théophraste, Erasme, Scaliger eta Hernando Nuñez dauzka aintzindari, eta ez herri-literatura. Atsotitzak antzineko filosofia baten ondarkinak direla dio. Ez ahantz ere bere bilketa bahlolatu zuela Oihenartek: arruntak zitzaizkion atsotitzek ez zuten liburuan sartzerik izan, arruntasuna zeren arabera neurtzen zuen ez zuelarik zehazten.

Ikusiz zoin nasaia den atsotitzez dagoen literatura, alfer aire duke definizio zehatzaren emaitzak. Horrela bil daiteke halere atsotitzaren funtsa: atsohitza da ahalaz modu labur eta atsegin batez eman jakitate adierazten duen unitate kodifikatua.

Beraz mamia behar du bainan zoin nahi axal ez dezake har atsohitza on batek. Mamiaz, bi ezaugarri badauzka: lehenik, balio arau-emailea badu atsohitzak, izakera gnomikoa edo epaikaria; eta bigarrenkorik, balio orokorzalea badu, askotan metaforaren bidez. Diskurtsuaren aldetik, bere independentzia gramatikala badu, lokuzioak ez bezala, eta kasik zitazio edo aipamen gisa sartzen da diskurtsoan. Morfologiaren aldetik dituen ezaugarriak ez ditut hemen aipatuko. Atsotitz batek ezaugarri hauk guziak ez badauzka ere, on izatekotan, gehienak bederen eukitea baitezbadako baldintzak zaizkio bizirik irauteko.

Gehienetan unibersala izanik atsotitzak adierazten duen mezua bere gizarte berezian errotua delako marka erakutsi nahi izan ohi du atsotitz-biltzaleak; batzutan gizarte horrek duen arazo bati bere aburu propioa emaiten dio atsotitzak, gehienetan axaleko joko batez, partikulazki izen propioak baliatuz, nun nahi ezaguna den kontzeptu orokorra hizkuntzaren eremuko leku berezi zombaiten izenak sakatuz, izan daitezzen Arradoi, Orhi, Baigorri, Donostia edo Biriatu, Oihenarten kasuan bezala.

Dialektologiaren ikusmoldetik, eta beraz aldaketari bere garrantzia emanez, fraseologia-mailan ere gertatzen dira aldaketa sinkronikoak eta diakronikoak. Adibide bat Oihenarti harturik, horra zer dion 686. atsotitzak: *Berzeren escuz suguea berrotic athera nahi du*. Zer erran nahi zuen horrek Oihenartentzat eta orduko Ekialdeko Euskaldunentzat? Mezu garbia dauka errannahi analitikoak, metafora baten bitartez: «lan zaila egin-araztea». Baina atsotitzetik idokitzen badugu elementu soil bat hala nola *sugea berrotik ateratzea*, ez ote du erran nahi ere: «bestek egin lanaz baliatzea»? Bigarren errannahi horrek atsotitzaren errannahi analitikoa desbideratzen duela pentsatzen ahal da. Bainan ororen buru errannahi-aldaketa mota ezaguna da hala nola frantsesezko: «tirer les marrons du feu» esaeran. Ez du gaur «lan zaila egitea» erran nahi baizik eta «bestek egin lanaz baliatzea». Egiten dugun esaera baten ulerpena ez dator beraz soilki gure ezaguerara linguistikatik, baizik eta daukagun kulturatik honek

zer ulertu behar dugun erraiten baitigu, motibazioaren kontra joanez ere. Horrelako aldaketa semantikoak ezagunak izanik lexiaren mailan, ez da harritze-koa gauza beraren gertatzea atsotitz-mailan, atsotitzak banako trinko bat osatzen duen ber.

Orain arte aipatutakoak orokorrak izanik, ordu da ikus dezagun gauza bera gertatzen denetz Oihenarten atsotitzak eta egun Oztibarren entzuten diren atsotitzak elgarri konparatuz. Lehenik formaz eta iduriz errannahiz guti aldatu direnak aipatuko ditugu; gero forma berdintsua beiraturik ere, errannahia aldatu duketenak, baita ere errannahi bera adierazten dutenak beste formula batez. Azkenik, egungo fraseologian maiztasun handiko formak sailkatu nahi nituzke, mota berekoak Oihenarten liburuan ez baitira hanitz, behar bada nahitara.

Aldaketa guti erakusten duten atsotitzetarik hasiko gara. Hizkuntzari denborak eragin higadurak nahitaez bere ondorioa dauka atsotitzean. Lexikoan gertatzen da garbikienik. *Esteiari* hitza adibidez hirutan agertzen da Oihenarten atsohitzetan. Gaur hitz hori guti zabaldua: behin bakarrik entzun dut Domintxine herrian, Maule eta Donapaulen artean, nonbaitetik ere; irakur daiteke bestalde A. Aguergarayk Oihenartez egin pastorean. Zaila da beraz hitz horren agertzea gaurko fraseologian. Bainan esaera errotik desagertu gabe, hanitzetan atsohitzairen egiturak eta erranahiak bizirik iraun dezakete, egokitze zombait gorabehera. Horra adibidez: Oih 102 *Bi iaberen horac, sarea gora. Bi eta gora* ez ezik beste hiru hitzak aldatu dira baina erranahi bertsuko atsotitza da gaur Oztibarren jasotzen dudana: *Bi nausiren zakhurrak maiñhaterak gora*. Kasu bera gertatzen da ondoko atsotitzarekin, zeinetan aditz-morfologian gertatu bilakaeraren berri ikusten baita:

Oih 88 *Bentura dadinak harza, estadinac es eta ere barza*. Gaur aditz morfologia aldaturik baina segur aski errimari esker atsohitza bizirik dago Xuberoan; *intseiatü dienac harza, intseiatü ez denak ez eta ere phartza*. Oihenarten lehenbiziko 100 atsotitzetan ondoko hauek bederen bizi bizirik dira: 10, 12, 29, 32, 43, 64, 66, 78, 96.

Beste atal batean, errannahiaren aldetik gertatu aldaketak aipatuko ditut. Oih. 342: *Odolac su gabe diraqi*. Gaur Oztibarren: *Odolak eakitzen*. Formaren aldetik, aditz trinkorik ez dago; eta *su gabe* elementu galdu da. Baina errannahia ere aldatu da. Horra Oihenartek zer dioen: «Le sang boillit sans feu, c'est lors qu'on a du ressentiment de l'injure faite a quelqu'vn de son sang ou parente». Gaur berriz, askazirik ez da aipu: «zeit bauzu gustuko eztuzuna, hola ikhustian odola erakitzen dik» dio lekuko batek. Oihenartek «odol» hitzari emaiten zion konotazioa galdu bide da.

Oih. 383: *Otsoa esta otso araguiti alha...* Gaur: *eztik ez otsoak bere haragitik sekhula jan*. Baina kasu gaurko errannahiari Oztibartarren arabera; nehor ez dela bere buruari harrika ari adiarazi nahi dute eta norbaitek bere buruaren laudatzen ari delarik erabiltzen dute partikulazki.

Oih. 342: *Ogui bezambat gasna nahi luque*. Gaur entzuten dena, *Horrek badik ogi beno gasna*, baina espantuka ari den norbaitez erraiten da. Aldiz konkretuzki xokoleta edo gasna zuhur delarik ogiarekin jateko horra haurreri zer dioten aitamek: *ogiaren ginean behatza*.

Beste aldaketa-mota azalduko dut ondoko lerroetan hizkuntza guzietan ezaguna baita; atsotitzaren zati batek baizik ez irautea bizirik, beste elementuak galtzen direlarik, zeharo edo elipsepean kukuturik.

Horra Oih. 259:

*Iaunetan sein da lazena?
esdeuseti iaunzera heldu dena.*

Gaur atsotitza ez da bere osoan baliatzen. Oztibarren halako jende baten deitzeko *ttipitik handitia* erraiten da baina gehiagotan ere beste metafora hau: *zorri phiztua*, miserian bizi izan ondoan aberastu den eta besterentzat latz bilakatu den jendeaz errana. Azkenik metafora laburrak atsotitz oso eta dorpeak bezenbat informazio emaiten du lekukoek daukaten kulturari esker ezagutzen duten esaeraren testinguru osoaren arabera. Ezaguna da nola bertso edo lexia bakar batetarik alegia bat osorik gogorat etortzen zaigun.

Azkenik, aipatu behar den beste aldaketa mota da nozio beraren adierazia izaita atsotitz diferenteen bitartez honelako adibideek erakusten duten bezala; Oihenartek diolarik 20. atsotitzean: *Amac irin balu, opil balaidi*, gaur Oztibarren nozio bera ulertzen da ondoko esaeraz: *xaz urdia hil bagindu aurten xingarra janen ginduen*.

Oih. 240: *Hiri sionat Alaba, adi esan Alabaisuna*. Errannahi bertsua dauka Oxkaxe inguruan Urdiñarbe eta Müsküldin entzuten den esaerak: *Be xuria, aitzina gorria* edo *Be xuria, konpreni gorria*.

Oih 55: *Hil adi, alaba aite*. Gaur Oztibarren entzun daitekeen atsotitza samina da, metaforaren bidez agerturik ere: *Hil ondoan, asto guziak zaldi eder izanak*.

Oih 96: *Berzeren buruco sorria dacussa, eta ez bere lepoco xerria*. Kurioski jadanik Aintzinatean baliatzen zen irudia bizirik dago gaur ere Oztibarren: *horrek alfortxak untsa tik*. Egiten dudan oharra haxe da bakarrik: ez da beraz Oihenarten bitartez gaurko lekukoengana etorri iduriz iturri kultoa daukan esaera hau. Nundik ote dator, etengabeko herri-transmiziotik edo jakitate kultoaren xartutik, hala nola besteak beste La Fontaineren alegia ezagunetik? Zehazki erantzuteko daturik ez daukat; gaur metafora hori ez dago kultoen munduan zerratua baizik eta herri-literaturan ere hedatua.

Besten buztanaz uliak ohilt, esaera ezaguna da Oztibarren. Anbiguitaterik gabeko errannahiak gogora ekartzen du gorago aipatutako Oihenarten 686. atsotitza: *Berceren eskus sugue berrotic athera nahi du*.

Oih. 264: *Iaureguico emaizac eskea ondoan*. Gaur Oztibarren entzuten den forman aktante zen *Jauregia* desagertu da bainan beste nornahik zerbait

eskaintzen duelarik, ondotik beste zerbait handiagokoren kausitzekotan araz, horra zer dioten Oztibartarrek: *zahia irinain eske*, Oihenarten esaera bezain ez gardena eta hargatik hura baino atsotitzago daitekeen formularen.

Ondoko lerroetan, Oihenartek emaiten ez dituen edo gutitan baizik emaiten ez dituen atsotitz mota zombaiten aipatzera noa, hipotesiak aintzinatuz nahiz ez ditudan frogatzen. Lehenik, laborarien munduan konstatazio enpirikoak adierazten dituzten esaerak ez dira tole 1657ko liburuan. Gaur entzun daiteke Oztibarren beste leku frangotan bezala sineste zahar zombaiten arana:

«Intzaur pian ezta lo egin behar.
Pikotik erortzen dena ezta sendotzen» etabar...

Meteorologiari buruz bereziki edo urtearen zikloari buruz, denborari eta aroari buruz, Oihenartek uzta handiegirik ez digu ekartzen. Alta ez bide ziren gutitan entzuten bere garaian, gaur ere noiznahi emaiten baitira ondoko bezalako esaerak:

«Urriko eguna argiko iluna.
Apehzipikua khanpoan deno, denbora gaitza.
Negia eztuzu sekhuka gainian gelditu.
Eztuzu ibiakoztik eguzki gabekoik nexkato ezkundunahi gabetarik beno.
Martxuan lanhoa norano, aphilian elhurra haano.»

«Lastometak altxatuz gioz, atsaskaria utzi behar edo aldaki hau: Andredena Mariaz, gabineteko giltza etxekanderiak altxatzen du edo: Ogiak joz gioz, etxekanderiak giltza zerurat igortzen edo: Atsaskariko zarea Andredena Mariak eremaiten eta Martxoko Ama Birjinak ekartzen», beren artean arrazoinamendusare bat erakusten duten atsotitzak..

Hipotesi baten aurkeztekotan, erran nezake arlo hontako jakitate-banakoak ez zituzkeela hain gogogoak erudito zen Oihenartek: nago gai horretaz «herri-jakintzak» emandako atsotitzak ez ote zituen Oihenartek sineskeria gutiesgarritzat uzten.

Etnografian «blason» atalean sartzen ohi diren formulak Oihenartek ez ditu ihaurri ekartzen. Aldiz ahozko tradizioan ez dira eskas ditxo gisa ere agertzen zaizkigunak, etnia, herri, ofizio edo izen batez trufatzen direnak:

Biarnes, tripa ba; tripakorik ez.

Manxetik ez aize hunik ez jente hunik Zuberoan entzuten dena eta oihartzuna: *Xibeotarrek ez tie boneten beharrik.*

Eiberazañez khanbia, ohoñez khanbia.

Ber gisan esaera gordinek, ez plantakoek, behar ez bezalakoek, bereziki gorputzaren funzio apaletaz ari direnek leku handirik ez dute izan. Egia da bakan batzuk emaiten dituela Oihenartek esperientzi-egia biribila adierazi nahiz,

hala nola 474.: *Usqui maite higunt elai*te. Bainan oro har gaurko populuak hanitzez gehiago baderabiltza hauk bezalakoak:

Bertz handirat kakin: «lan batean huts egin».

Bakhotxa bere bortatik mintza ditake: norbait uzkerria egin ondoan.

Aphobelatzak jokhatia izan: mozkorrondo txarra duenaz erraiten.

Forma irringarriak ere ez dira anitz eta partikulazki Vellerkeriak deitzen direnak, erran nahi baita ezagunak diren atsotitzak desbideratuak direla geroztik asmatutako elementu irringarri batez. Adibidez horra zer dioen Oihenartek, 399.:

Pica nolaco, vmea halaco. Gaur entzuten den formulak erantsi bat badauka: *pikaren umia, pika; astoarena batzutan mandoa*. Nahiz Oihenart ez den sartzen zuzenki frantses klasisismoaren munduan, ez da dudarik horrelako doinu-haustek aihar zituela. Ber arrazoinaren gatik ene ustez, herri-literaturan hain erabiliak diren makaronismoak ez ditu emaiten; aldiz gaur entzuten da oraino:

«Petit gizon grand pantalon
Merci beaucoup lakha bat mukhu
Adios pereka zak ipurdia olioz»

Ez doinuak ez mintzairak ez dituzke nahasirik eman nahi. Ber maneran haurrei egin solasak liburutik kanpo egon dira. Horra zer entzuten dudan Oztibarreko Larzabalen:

«Aphularra kaxko beltza
nun hintzan
ene ama zena hil zelarik?
Lurrian barna
zazpi trantxa barna
barka othoi barka.»

Pieza hau gehitu behar zaio etnografoek bildu uztari baina ez ahantz Oihenarten garaian atsotitzak goi-mailako jendeen altxorreen sartzen direla: haurren mundua arrotz zaio.

Ikusten dudan azken hutsunea «enuntziatiboak» deitzen ditudan esaeren kopuru ttipian datza. Hizlarien artean hainbat gertakariren aurrean erraiten ohi diren askotan gardentasunik gabeko formuletz ari naiz, Oztibarreko ondoko adibideek erakusten duten bezala:

Argia tanpez joaiten delarik, erraiten ohi da: *Ederrenak argi beza*.

Norbait istripu batetarik onik atera delarik: *Jinkuak argi in du*.

Norbait hil zela uste izan ondoan, eta azkenean bizi dela jakiten delarik: *hamar urthez bizia luzatu*.

Behar zen mementoan solasaldi baten haria ez segiturik, solasaldi horren berri berantegi jakin mina erakusten zaion jendeari horra zer erantzuten zaion: *Orenak joitian kontatzen tuk*.

Horrelakoak guti balinbadira Oihenarten bilduman, uste dut arrazoina bila daitekeela hizkuntza/hizkera bikotearen arabera. Garrantzi handia emaiten dio Oihenartek hizkuntzari, ez hainbeste hizkerari.

Ordu da buka dezadan. Lan gehiago merezi du Oihenartek duela hiru mende idatziz eman atsotitzak oraiko ahozko paremiologiarekin erkatzeak. Besteak beste, ikertu behar litezke sakonkiago elgarren kontra joaiten diren atsotitz-barneko elementuak, hala nola tasun iraukorrak eta atal aldakorrak, antzinatasuna eta gaurkotasunean errotzeko hil ala biziko egokitze beharra, luzaeraren aldetik forma hanpatuak eta forma laburtuak.

OIHENART Y SU APORTACION A LA DISCUSION SOBRE LOS LIMITES GEOGRAFICOS DEL VASCO ANTIGUO EN LA *NOTITIA UTRISQUE* *VASCONIAE*: EN TORNO AL VASCOIBERISMO

Estíbaliz BEDIAUNETA

El propósito del artículo es presentar y valorar en su justa medida la originalidad de la contribución teórica y especialmente metodológica aportada por Oihenart a la discusión sobre las ideas acerca de los límites geográficos del vasco antiguo. Para ello se procede al repaso somero de la gestación, formulación y nómina de predecesores y continuadores de la teoría vascoiberista entendiendo como tal la teoría que afirma la antigüedad y generalidad del vasco en la península ibérica, definiendo el contexto ideológico en que debe enmarcarse la corriente historiográfica vascoiberista peninsular coetánea a Oihenart, con el propósito de contrastarla con la metodología y las ideas lingüísticas de nuestro autor. Lo destacable de su defensa del vascoiberismo lo constituyen los argumentos filológicos por él aducidos, que interesan a la lingüística románica y al debate sobre el léxico prerromano peninsular, proporcionando un largo listado de vocablos supuestamente hispano-vascos y procurando mostrar en su argumentación coincidencias tanto léxico-semánticas como fonéticas entre el castellano y el euskera, para demostrar la influencia o pervivencia de rastros de la segunda lengua en la primera.

El vasco-iberismo entendido como teoría que afirma la antigüedad y generalidad del vasco en la península ibérica, surgida de la interpretación particularista de otro mito antropológico, el tubalismo, ha sido estudiado con brillantez por diversos autores en su gestación, nómina de predecesores y continuadores y ámbito ideológico del que es a la vez derivación y consecuencia. Sin embargo en la bibliografía sobre estas cuestiones Oihenart ha sido apenas nombrado o aludido. Por ello se ha creído oportuno retomar el tema con alguna mayor amplitud que permita presentar y valorar en su justa medida la originalidad de la contribución teórica y especialmente metodológica aportada

por Oihenart en la discusión que nos ocupa, desde el punto de vista lingüístico y del desentrañamiento de las relaciones euskera-castellano.

Hemos ya adelantado como para entender la filiación del vasco-iberismo debemos remontarnos a la tradición tubalista anterior. Tanto Juaristi¹ como Caro Baroja² coinciden en asignar a San Jerónimo la noticia de la primitiva población de España por Túbal, hijo de Jafet y sus descendientes, quien la enunció a partir de un texto de Isaías³ y una malinterpretación de otro texto de Flavio Josefo (Antiq. jud. I, 6, 1). De San Jerónimo pasó a San Isidoro (Etimologías, IX, 2, 28 y ss.), repitiéndola después don Rodrigo Jiménez de Rada, el «Gerundense», Alfonso de Cartagena, Alfonso X y la mayoría de los cronistas medievales.

Juaristi relaciona, citando a Lida de Markiel, el tubalismo en su origen con el pensamiento tradicional judío⁴.

Caro Baroja constata además cómo se va engrosando desde San Jerónimo al s. XVI esta tradición que cree tardía en el mundo hebraico hasta tener lugar lo que podría considerarse la segunda fase en el proceso de gestación del vasco-iberismo: la falsificación de Beroso llevada a cabo por Annio de Viterbo o Giovanni Nanni (1432-1502)⁵ que vendría a confirmar irrefutablemente los tímidos comentarios de los cronistas medievales sobre la llegada del patriarca Tubal a la península ibérica, concertando además las cronologías de la historia sagrada, babilónica, asiria, egipcia, griega y romana.

Esta falsificación es de trascendental importancia para la historiografía española del s. XVI debido a los estragos que causó entre autores de renombre, pudiendo decirse que de manera indirecta el falso Beroso tamizado por Ocampo y reinterpretado en Garibay sentó escuela y consiguió mantener sus tesis hasta casi nuestros días⁶.

¹ «La gnosis renacentista del euskera», *Memoriae*, pp. 117-160 y *ASJU* Gehigarriak XV 1992, pp. 129-172. Las citas pertenecerán a esta última referencia.

² *Los vascos y la historia a través de Garibay*, Tortosa 1972, p. 181.

³ Añade Caro Baroja al texto de Isaías (LXVI) otro de Ezequiel (XXXVIII, 2-3) cf. *ibidem*. Igualmente cree que en la interpretación de San Jerónimo tuvo una importancia destacada la lectura de las *Crónicas* de Eusebio de Cesarea, cf. *Las falsificaciones de la historia en relación con la de España*, Barcelona 1991, p. 59.

⁴ Cf. *op. cit.*, p. 139.

⁵ Cf. *Las falsificaciones de la historia...*, ed. cit., p. 62. Para el contenido del falso Beroso y demás falsificaciones de fragmentos de otros autores que le acompañan cf. *ibidem*, pp. 49-70. *Joan. Annius Viterbiensis. Commentaria super opera diversor. auctor. de antiquitatibus loquentium; eisdem chronographia etrusca et italica. Romae in campo Flore. anno MCCCCXCVIII, per Silberi* con numerosas reediciones (Antuerpiae 1545 y 1552; Lyon 1554-55; Paris 1612 etc.)

⁶ Cf. Caro Baroja, *Las falsificaciones de la historia...*, ed. cit., p. 83 donde se comenta: «El texto... ejerció una influencia considerable sobre los historiadores españoles... hasta muy avanzado el s. XVI y aún después. Sobre él... se lanzaron a emitir conjeturas e hipótesis que ampliaban su significado, creándose... un cuerpo de doctrina que costó mucho desautorizar y del que aún quedan residuos en textos de vulgarización...»

La invención de Giovanni Nanni interesa al filólogo por su pretensión de localizar modernamente topónimos de los que dieron cuenta las fuentes antiguas. La técnica básica en sus elucubraciones etimológicas es relacionar el material toponímico real con una antroponimia fabulosa arbitrariamente asignada a la fantástica nómina de primitivos monarcas españoles⁷.

El éxito fulminante de la obra en España fue debido a su oportunismo político en gran medida, ya que A. de Viterbo dedica su colección de fragmentos falsificados a los Reyes Católicos; la razón: «los textos se habían descubierto...en el momento de la victoria de los mismos reyes sobre Granada.» Este hecho significaba «el dominio de monarcas cristianos sobre la totalidad de la Península Ibérica, y volvía a poner las cosas en un estado hasta cierto punto primitivo o primigenio.»⁸

En definitiva, parece que conscientemente G. Nanni pretendía contribuir a la legitimación del nuevo orden político que se configuraba desde aspiraciones unitaristas.

El falso Beroso interesa también por la dependencia que con respecto a él mantiene la Crónica general de España (1543) de Ocampo, prestando crédito a las sucesiones tubálicas de los reyes y asimilando su técnica de análisis del material toponímico de cuya obra pasará a Garibay⁹, con quien ingresaríamos en una tercera fase que desemboca en la enunciación de la propuesta vasco-iberista¹⁰. Para Caro Baroja es evidente la dependencia de Garibay con respecto a *Los quatro primeros libros de la Crónica general de España*, Medina del Campo 1543¹¹.

A estas alturas debe recordarse la importancia que había cobrado para la lingüística renacentista la búsqueda de los orígenes del lenguaje y la

⁷ Cf. Caro Baroja, op. cit., pp. 66-67.

⁸ Cf. Caro Baroja, ibidem, p. 57.

⁹ Cf. Caro Baroja, ibidem, pp. 84-89 y 94. Un ejemplo muy citado es el de la explicación de Tafalla por Tuballa y Tudela por Tubella. Enumera Baroja en su excelente ensayo citando fuentes diversas primeros detractores: Sabellico, Volaterrano, Luis Vives, Casaubon, Melchor Cano, Antonio Agustín, Zurita... (cf. pp. 95-97). La lista de seguidores cuenta también con nombres ilustres: Lucio Marineo Sículo, en la edición de 1530 aumentada de su *De rebus Hispaniae memorabilibus* (cf. p. 92), Vaseo (1552), Beuter (1604), Pedro de Medina (1548), Pedro de Alcocer (1554) y especialmente Florián de Ocampo y en su estela Garibay (1571, Larramendi (1736) e incluso autores aún más tardíos entre los divulgadores regionalistas o particularistas además de las derivaciones fabulosas de Alonso Maldonado, Antonio de Nobis o Lupián de Zapata y sus falsos cronicones editados por Argaiz etc. (cf. pp. 98-99).

¹⁰ Cf. Caro Baroja, *Los vascos y la historia a través de Garibay*, ed. cit., pp. 179-180. «Aún en el *Compendio* no es tan explícito; el «tubalismo» se convierte ya en vasco-iberismo... enunciado de modo formal en las *Grandezas de España*».

¹¹ Cf. Caro Baroja, *Las falsificaciones de la historia...*, ed. cit., pp. 176-177, hace notar acertadamente que Ocampo es el causante del descrédito que sufrió el autor guipuzcoano: «... porque Ocampo en el lib. I de su Crónica metió el contenido del falso Beroso y cuanto halló en Annio de Viterbo, corregido y aumentado...» y más adelante «Las diferencias sustanciales entre Ocampo y Garibay, se hallan en la interpretación de los textos desde un punto de vista geográfico y lingüístico.»

aceptación del mito bíblico de la Torre de Babel como explicación a la diversidad de lenguas. Zubiaur¹² nos recuerda que esta búsqueda se relacionaba estrechamente con las teorías sobre los primeros pobladores y los orígenes de las naciones. Si bien fue Garibay el primero que fusionó las teorías sobre Tubal con la lengua vasca, se señala a Lucio Marineo Sículo¹³ como claro antecedente. Pedro de Medina y Juan de Valdés informan sobre la creencia generalizada en la prelación del vasco sobre las restantes lenguas peninsulares entre la erudición coetánea¹⁴.

Caro enumera la lista regular de los que considera vasco-iberistas continuadores: P. Merula, J.J. Scaligero, Andrés de Poza, B. de Echave, Ohienart, Moret, Larramendi, Masdeu, Astarloa, Erro, Hervás, G. de Humboldt, H. Schuchardt y Menedez Pidal. En general encontramos una tupida red de dependencias e interrelaciones¹⁵.

Zubiaur relaciona acertadamente la actitud de ciertos historiógrafos españoles (Mariana, Morales...) ante la doctrina del euskera como lengua primitiva y general de la península ibérica, con el movimiento de defensa y apología del romance castellano y la política lingüística de la monarquía española, encaminada a erigirlo como lengua nacional en el s. XVI¹⁶.

Creemos que la interpretación de Zubiaur complementa, planteando en términos de conflicto lingüístico la propuesta de Juaristi quien analiza toda esta peculiar producción historiográfica, como la expresión literaria de un

¹² Zubiaur, *Las ideas lingüísticas vascas en el s. XVI: Zaldibia, Garibay y Poza*, Cuadernos Universitarios, San Sebastián 1990, p. 67.

¹³ Cf. Juaristi, op. cit., p. 140 y Caro Baroja, *Los vascos y la historia...*, ed. cit., p. 175.

¹⁴ Cf. Juaristi, *ibidem*.

¹⁵ Caro Baroja, *Los vascos y la historia a través de Garibay*, ed. cit., p. 183, constata la dependencia en diversos pasajes (paralelos vasco-armenios, antigüedad de los usos y costumbres del país, guerra de los cántabros y romanos y su localización) de Echave con respecto a Garibay (idem, pp. 184-185). M. Brea Claramonte en «Las ideas lingüísticas del s. XVIII en Lorenzo Hervás: descripción de las lenguas del mundo» ASJU XXV-3, 1991, pp. 769-781 y reeditado en ASJU Gehigarriak XV 1992, pp. 327-339 señala la dependencia de éste con respecto a Larramendi en su creencia de la antigüedad y universalidad del euskera en la península. De necesaria consulta es así mismo el artículo de Joaquín Gorrochategui sobre la «Historia de las ideas acerca de los límites geográficos del vasco antiguo» ASJU XIX-2 1985, pp. 571-564 y ASJU Gehigarriak XV 1992, pp. 1-24. Otros autores señalaron la influencia de Astarloa sobre Humboldt (Tovar, *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*, Alianza, Madrid 1980; también Michelena en «G. de Humboldt y la langue basque», *Lingua e stile* VIII 1973, pp. 107-125 y sus primeros contactos con la historiografía vasca a través de Oihenart, Larramendi... asunto éste pues que cuenta con profusa y documentada bibliografía). Entre los detractores más antiguos tanto Beuter como sobre todo Mariana y Morales se muestran críticos hacia la teoría del vasco primitivo (cf. Zubiaur, op. cit., pp. 71-72). La nómina de discrepantes engrosará en el s. XIX cuando Vinson, Van Eys, Hovelacque... critiquen las posiciones de Humboldt, Duvoisin, Bonaparte, A. Champion... (cf. Granja Pascual «J. Vinson, el euskera y una polémica del XIX» ASJU XX-1 1986 y Gehigarriak XV 1992, pp. 475-493; Gorrochategui, op. cit.)

¹⁶ Cf. Zubiaur, op. cit., p. 72.

conflicto de intereses intraestamentales que alientan la exacerbación de los distintos particularismos, coincidentes sin embargo en su apoyo al proyecto unitarista de la monarquía; todo el constructo teórico del tubalismo y el vascoiberismo pretendería la defensa de ciertos derechos excepciones y privilegios como el de la «hidalguía universal», operando como marco ideológico legitimador¹⁷.

Especialmente desde la edición del Beroso de Annio de Viterbo (1497), la monarquía española goza sin interrupción de una amplia producción historiográfica empeñada en legitimar su proyecto político y escribir una historia a la medida de las necesidades unificadoras del momento a partir de un «tubalismo étnico» al que se le atribuye una organización monárquica primitiva. Para Juaristi: «...el tubalismo» «vizcaíno se había cinvertido en un ideologema básico de la visión cristiano vieja (u oficial) de la historia de España.»¹⁸

El contexto ideológico en que debe enmarcarse la corriente historiográfica vasco-iberista peninsular queda definido por su apoyo al proyecto político de la monarquía católica unitarista y la disputa entre los diversos particularismos por copar parcelas de responsabilidad en la administración imperial.

Sin embargo Oihenart se sitúa al margen de la corriente historiográfica vasco-peninsular que ha formulado, bebiendo de tradiciones propias la teoría que nos interesa; se desmarca de la escuela vasco-española, tanto por la depuración metodológica que representa , como en su actitud política hacia la historia del país vasco peninsular. Reivindica la legitimidad de una historia nacional vasca, pero en último término es un historiógrafo vinculado a la casa real francesa¹⁹.

¹⁷ J. Juaristi, op. cit., pp. 131-133.

¹⁸ Cf. Juaristi, id., p. 158. Resume así Caro Baroja el proceso completo de la mixtificación que encontraría su piedra angular en la falsificación de Annio de Viterbo: «Podemos ver que arrancan de una afirmación (A), más que dudosa, pero hecha ya en la Antigüedad, acerca del origen de los primeros pobladores de España, con interpretación especial de un texto bíblico. Luego se van llevando a cabo más o menos lentamente varias conjeturas. Dos principales, sobre descendencia (B) y reyes comunes (C). Estas se enlazan entre sí (D) y con varias noticias a cual más problemática de aire legendario. Por fin, existe la voluntad deliberada de ordenarlas y ampliarlas (E). Y así se lleva a efecto la falsificación fundamental, que satisface intereses políticos sobre todo. Una sexta fase, podemos decir (F), es aquella en que historiadores más o menos ingeniosos y concienzudos aceptan como ciertos los datos falsificados y sobre ellos tejen nuevas hipótesis y hacen numerosas sugerencias de tipo lingüístico sobre población de tierras, fundación de ciudades, etc.» Cf. *Las falsificaciones de la historia...*, ed. cit., p. 197).

¹⁹ Recuérdese la profesión de los Oihenart al servicio de los reyes de Navarra y su actividad como abogados, al igual que la antigua relación con la corona navarra de su familia política (cf. J.B.E. de Jaurgain, *Arnaud d'Oihenart et sa famille*, París, H. Champion 1885, publicada en *Revue de Gascogne*, t. XXVII, Auch 1886.) Estas implicaciones familiares con

Ambas circunstancias le conducen a depurar de su *Notitia utriusque vasconiae, tum ibericae, tum aquitanicae*²⁰ cualquier referencia al tubalismo, tal vez consciente de su funcionalidad política para la monarquía española, y menos aún del partidista Annio de Viterbo; la ausencia de mención ni siquiera para someterlo a severa crítica, de un elemento de reaparición tan insistente en sus fuentes españolas es significativa.

Nuestro autor conserva su originalidad en cuanto a la modernidad de su metodología histórica²¹ aunque no abandona la concepción genealogista arcaizante como método para ordenar la historia. Este criticismo le singularizaría dentro del movimiento de historiadores navarristas surgidos en torno a la

---

las casas reales de Navarra y Francia y su beligerancia política ante el problema navarro se ponen de manifiesto en su restante producción historiográfica. Además de en la a él atribuida *Déclaration historique de l'injuste usurpation et retention de la Navarre par les Espagnols*, 1625 o la *Memoire touchant l'usurpation de la Navarre* (B.N. Col. Duchesne n° 598, f° 123 y ss.) e impreso en ocho páginas en 4° bajo el título *Navarra injuste rea; sive de Navarre Regno contra ius fasque occupato. Expostulatio*.

Su interés se muestra en el abundante material reunido y localizado en su mayor parte en B.N. Col. Duchesne n° 99, sobre la Navarra de fines del s. XV y el tiempo de la conquista, documentación relacionada con la contienda entre Juan II de Aragón y el heredero legítimo Carlos príncipe de Viana, nombramiento de Leonor de Navarra y Gastón IV de Bearne como lugartenientes del reino etc.

La condición políticamente sospechosa del historiador suletino a ojos de la administración navarra peninsular se muestra en el informe que la Cámara de Comptos de Navarra elevó al Virrey de Navarra el 12 de julio de 1648 instándole a que denegara el permiso para su visita al Archivo del reino, alegando que:

«... dicho Oyanarte es persona d'este Reyno... y tiene compuesto un libro intitulado De la injusta ocupación y retención de este reino, de que es natural francés...» Se nombra así mismo una cédula real en la que se ordena que no se le venda papel ni privilegio. (A.G.M. de Navarra, leg. 4, cap. 34. Cf. Ricardo Cierbide, Estudio introductorio que acompaña la reedición de la *Notitia*, Vitoria-Gasteiz, Eusko Legebiltzarra 1992, p. 23). La administración de la Navarra española percibe en Oihenart un elemento hostil y peligroso.

²⁰ *Notitia utriusque Vasconiae, tum Ibericae, tum Aquitanicae*, París 1638, Sebastián Cramoisy y 2ª edic., corregida y aumentada por el autor tanto en cuestiones de lengua como en informaciones genealógicas y catálogos de prelados de la vasconia aquitana, correcciones de fechas de pontificados y otros detalles, también impresa en París 1656 con privilegio real en las oficinas Cramoisy. Además de las dos ediciones latinas se ha consultado la traducción castellana de la 2ª edic., por el P. Javier Gorosterratzu impresa en *RIEV* 1926-1929, tirada aparte de la *RIEV*, San Sebastián 1929. Todas las citas pertenecen a la 2ª edic. latina.

²¹ Sobre las catas y búsquedas de material de primera mano llevadas a cabo por Oihenart se conservan varios testimonios, entre ellos el de R. Floranes y Encinas, *Memorias y Privilegios de la M.N. y M.L. Ciudad de Vitoria*, Madrid 1775, p. 164 donde comenta tomándolo de Henao los esfuerzos frustrados de Oihenart por conseguir ver el Fuero de Vitoria dado por Sancho el Sabio: «Yo he sabido que habiendo venido de Bayona a Navarra y Cantabria lo procuró harto y no lo consiguió», o su frustrado intento de consulta a los Archivos de Navarra ya mencionada. (Cf. Ricardo Cierbide, op. cit., en nota p. 38).

corte de Albret y que realizan su trabajo sobre todo bajo el reinado de Henrique IV, movimiento que supone la aparición de una producción historiográfica específicamente vasca en cuanto a temática y contenidos en el País vasco-francés, con el que Oihenart debe ser vinculado²².

Oihenart debe asociarse igualmente al brillante cenáculo de eruditos libertinos (Duchesne, Dupuy, Godefroy...) que encontramos en el París de Luis XIII congregados en torno a la biblioteca de los hermanos Dupuy, embrión de la Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, sentando las bases de la historiografía científica francesa con quienes sostendrá una amistosa relación de la que nos queda constancia epistolar. Como es sabido este cenáculo influyó en su obra en un doble sentido, en el rigor crítico hacia sus fuentes y la metodología histórica en general, y facilitándole instrumentos de primera mano, acceso a archivos y consulta de documentos originales²³.

El rigor de la metodología científica aplicada a sus estudios históricos, lo empleará igualmente en sus reflexiones sobre otras cuestiones, en particular lingüísticas. Al tratar en el cap. 12 del lib. I de su *Notitia* sobre la cuestión cuyos antecedentes hemos comentado, las teorías acerca de cual pudo ser la antigua y general lengua de los españoles, la confianza en el prestigio de sus fuentes modernas, Scaligero y Merula junto con Manuel de Vasconcelos, le lleva a sostener en principio una opinión favorable al vasco-iberismo aunque luego matizada²⁴.

Lo destacable en su defensa del vasco iberismo lo constituyen los argumentos filológicos por él aducidos, que interesan a la lingüística románica y al

²² Sobre el conocimiento por parte de Oihenart de la obra de historiadores como Chappuy *Histoire du royaume de Navarre* 1596, Favin, Bordenave *Histoire de la Navarre et du Bearn* 1572 cf. *Notitia*, lib. II, cap. V, pp. 117-118 donde da cuenta de una carta dirigida a Felipe el Atrevido por un gobernador de Navarra copiada por P. Pitheu de un ms. del Archivo Real de París y publicada después por Gabriel Chappuy en nota en su obra citada, con ciertas erratas que Oihenart dice corregir del original. Volverá a citarlo a propósito de una consulta que le hace Duchesne hijo, en documento conservado como es sabido en la B.N., Col. Duchesne n° 46, f° 157.

El encuadramiento de Oihenart en el movimiento historiográfico navarrista es una idea oída a Manex Goyhenetche en el transcurso de una sugestiva conferencia «Nabarrismoari buruzko historiografía Iparraldean» en el marco del ciclo organizado por la Diputación Foral de Bizkaia del 8-12 de junio de 1992 bajo el lema «Euskal Herriko Historiaz: Iparraldea, Ekonomia eta gizartea XVI eta XVII. mendeetan».

²³ Cf. entre otros Langlois, Manuel de bibliographie historique, 1901-1904, Paris, Hachette; reproducción fotomecánica Graz (Austria), Akademische Druck 1968, parte II, cap. 2. Es conocida la correspondencia con Duchesne padre (cf. B.N. Col. Duchesne n° 80, ff. 77r-v) e hijo; entre Jean Besly y Dupuy sobre Oihenart (cf. B.N. Col. Duchesne n° 688, f° 54); Besley a Oihenart (B.N. Col. Duchesne n° 108, f° 5) etc. Se encuentran en los fondos ms. así como en la *Notitia* frecuentes referencias a miembros de este cenáculo de eruditos, por manejar fuentes editadas por ellos (Duchesne y su *Historiae Francorum scriptores* 1636, cf. *Notitia*, p. 178; o los hermanos Sainte-Marthe quienes le permiten consultar su biblioteca, cf. *ibidem*, pp. 357-358).

²⁴ Cf. *Notitia*, lib. I, cap. 12, pp. 38 y ss.

debate sobre el léxico prerromano peninsular, proporcionando un largo listado de vocablos supuestamente hispano vascos, y polemizando con Morales sobre la interpretación del léxico propuesto como hispano por autores antiguos como Plinio, Varrón, Festo²⁵.

En cualquier caso abandona por completo la hasta entonces más explotada vía del análisis de la toponimia de la península Ibérica, para reconducir la discusión hacia el material léxico supuestamente prerromano conservado.

Opone en primer lugar contra Morales (quien había renegado del vasco-iberismo por no encontrar rastro en la lengua vasca coetánea de ciertos vocablos presentados como hispanos por Plinio) una muy razonable objeción, el cambio experimentado por las lenguas en el transcurso del tiempo. Ejemplifica este cambio con los testimonios recogidos de autores antiguos sobre el latín y su alteración no sólo fonética, sino también cambios de significación que afectan a cierto léxico a lo largo de la historia de la lengua²⁶.

Lo mismo afirma de la lengua alemana y la francesa mencionando los Juramentos de Strasburgo del 842 entre Carlos el Calvo y Ludovico el Germánico transmitidos por Nithard en su *Dissensionibus Filiorum Ludovici Pii*, y propone su comparación con el estado coetáneo de ambas lenguas²⁷.

Esta invitación a la comparación diacrónica entre dos estados de lengua, parece serle sugerida por Merula, quien probablemente le sirva de fuente. En su *Cosmografía* transcribe las dos secciones francesas y las dos alemanas del «Juramento», con la misma perspectiva diacrónica. La funcionalidad del pasaje en Merula es apologética, pretendiendo mostrar los progresos efectuados por la lengua galo-romana o francesa desde sus comienzos «ásperos, incultos y escabrosos», hasta alcanzar su actual estado de excelencia²⁸.

Tanto el pasaje de Oihenart como el de Merula del que depende, son deudores de las teorías lingüísticas de J.C. Scalígero. Rechaza éste concepciones neoplatónicas del lenguaje más generalizadas entre los humanistas coetáneos dependientes de las teorías medievales en cuanto a la explicación de la diversidad lingüística mundial (paradigma bíblico babilónico) y que discuten sobre el grado de excelencia de las lenguas teniendo en cuenta su mayor o menor grado de «corrupción» con respecto a un patrón lingüístico previo (ya sea el patrón

²⁵ Cf. *Notitia*, lib. I, caps. 12-13, pp. 37-56. El amplio listado propuesto, ordenado alfabéticamente se localiza en el cap. 13, pp. 45-54. Es conocido el artículo de Saroihandy al respecto, «Oihenart contra Garibay y Morales», *RIEV* XIII, pp. 448-455.

²⁶ Cf. id., pp. 38-39. Transcribe pasajes de Varrón, *De lingua latina* lib. IV, sobre «hostis»; de Polybio *Histor.*, lib. IV; Quintiliano *Institutiones oratoriae*, lib. IX, cap. 3; y Aulo Gelio.

²⁷ Cf. id., p. 39: «Haec nisi fallor satis demonstrant quibus olim mutationibus lingua Latina obnoxia fuerit: De Gallica quoque atque Teutonica idem iudicabit quisquis formulam foederis, inter Ludovicum & Carolum Reges Ludovici Pij Imperatoris filios, anno 842 percussis, quae apud Nitardum utraque lingua extat, cum hodiernis Gallicis atque Teutonicis contulerit.»

²⁸ Cf. Merula, *Cosmographia*, Amsterdam 1605, parte II, lib. III, p. 429.

griego, hebraico...) y según su significación «natural», «necesaria», frente al significado por convención, actitud adoptada por Poza en su apología de la lengua vasca y también por Garibay en su interpretación de la geografía dialectal vasca como corrupción de la lengua etc²⁹.

Los pasajes anteriores indican por el contrario el reconocimiento del carácter arbitrario del signo lingüístico (mostrado por la existencia de un léxico sujeto a alteraciones y modas, y susceptible de desaparición o sustitución), y una teoría del cambio lingüístico en cuanto cambio fonético; por último un reconocer la lengua como hecho histórico susceptible de perfeccionamiento y evolución³⁰.

Oihenart a quien juzgamos discípulo aventajado de ambos Scalígero, hace gala de gran modernidad metodológica en su análisis de la lengua en términos fonéticos, señalando por ejemplo la «afinidad» de las oclusivas dentales sorda y sonora en euskera, cuando pretende demostrar la pervivencia de *Dureta*, vocablo prerromano según Suetonio, en el vasco de la época bajo la forma *Daureta* o *Taureta*³¹. Con estas imprecisas palabras parece estar planteando el hecho de que el carácter sordo o sonoro de la oclusiva en vasco dependa de los sonidos vecinos, sin constituir rasgo fonológico diferencial.

Más adelante insistirá con mayor precisión mostrando el ensordecimiento de la oclusiva velar en vasco, condicionado por el contexto fonético (presencia de sibilante)³², y pretende demostrar la existencia de un tratamiento similar del mismo grupo fónico en castellano apelando a los arcaísmos *connusco* y *convusco*³³.

Lo hace así porque le interesa mostrar en su argumentación vascoiberista coincidencias entre el castellano y el euskera, para demostrar la influencia o pervivencia de rastros de la segunda lengua en la primera mencionando por una parte la existencia de calcos semánticos (hijodalgo, por contracción hidalgo,

²⁹ Poza *De la antigua lengua, poblaciones, y comarcas de las Españas en que de paso se tocan algunas cosas de la Cantabria*, Bilbao 1587; Garibay *Compendio historial* 1571.

³⁰ Hans Arens, *La lingüística. Sus textos y su evolución desde la antigüedad hasta nuestros días*, Madrid, Gredos 1975 (traducción de la 2ª edic).

³¹ Cf. *Notitia*, id., lib. I, cap. 12, p. 42. Para otras propuestas de descripción comparada de fonemas desde el punto de articulación cf. su Prefacio sobre ortografía vasca de sus *Atsotizac edo Refraüac*, publicados en 1657.

³² «... hoc ideo sit quia media g, consonanti S, posposita, in tenuem C transibat in ea lingua, quod etiam hodie servatur in Vasconica. Sit in exemplum, vox gara, quae est prima persona pluralis verbi substantiui, haec, quando cum particula negativa es componitur, G in C vel K mutat: sicque fit a simplici gara, id est, sumus, compositi escara, id est non sumus.» Cf. id., p. 55. Al respecto Luis Michelena, *Fonética histórica vasca*, San Sebastián 1985 (3ª edic.), p. 349 sobre el resultado regular de sibilante fricativa + oclusiva sorda, del grupo consonántico sibilante-oclusiva.

³³ Trae Oihenart a colación los comitativos arcaicos *connusco* y *convusco*, ya presentados como tales arcaísmos por Sebastián de Covarrubias *Tesoro de la lengua Castellana o Española*, según la impresión de 1611, con las adiciones de Benito Remigio Noydens, publicadas en la edición de 1674; y por el *Diccionario de Autoridades*, Madrid 1726.

sería imitación de la expresión vasca Aitorenseme, y lo mismo arguye sobre varios refranes³⁴), es decir, dependencias léxico-semánticas y por otra parte, coincidencias fonéticas.

Concluirá el cap. 13 del lib. I afirmando la semejanza general entre el sistema fonético vasco y el castellano, claro que enunciado en términos de «uso de las mismas letras» y reconociendo su afinidad general con el sistema fonético latino, excepción hecha de las palatalizaciones románicas, expresada como posesión de consonantes que jamás existieron en latín³⁵.

Con respecto a la toponimia recoge de Morales *Ilia* a la que define como voz española antigua que denota ciudad, recordando que la lengua vasca la conserva modernamente pero con la generalizada transmutación de líquidas L > R, haciendo distinción de los dialectos occidentales y orientales *uri-iri* y añadiendo otros ejemplos de este uso, *Arava* por *Alava*, *Añgueru* por *angelo*, *ceru* por *celo*³⁶.

Insistimos en destacar su modernidad metodológica en el hecho de que el autor suletino no sólo identifica fenómenos o usos fonéticos concretos sino que es capaz de la correspondiente generalización y abstracción hasta deducir lo que podríamos considerar un esbozo de ley fonética (a pesar de no identificar el contexto exacto del cambio, la posición intervocálica de la resonante lateral) que opera en la lengua, concepción lingüística como ya se ha dicho dependiente de las teorías scaligerianas, y se encuentra en las antípodas de los vascólogos predecesores, produciéndose en Oihenart un salto cualitativo.

Continúa su argumentación constatando otra semejanza fonética entre el castellano y el euskera, que modernamente se reconoce como influencia de substrato vasco: el tratamiento de F- inicial que como es sabido pasó a (h) aspirada en castellano desde un foco inicial localizado en los ss. IX al XII, en el norte de Burgos, la Montaña y la Rioja. Señala Oihenart la escasa frecuencia de aparición del sonido en ambas lenguas, considera los vocablos en que existe en su mayoría extranjeros o adventicios, y constata su realización aspirada o su sustitución por la oclusiva bilabial sonora en euskera³⁷.

La originalidad de su argumentación es patente, reconduce la polémica vascoiberista hacia la discusión del léxico prerromano peninsular que cree fundamentalmente vasco (explicando las posibles excepciones por natural cambio lingüístico), y a la demostración de la afinidad fonética vasco-castellana, que creemos pueda interpretarse como posible intuición de una influencia de substrato fonético de la lengua vasca sobre la castellana.

³⁴ Cf. *Notitia*, pp. 54-55.

³⁵ Cf. *Notitia*, lib. I, cap. 13, p. 56 «... aliae rursus quas in illud refert, quae nunquam Latino solo donatae fuerunt; huiusmodi sunt quinque illae consonantes quas Hispani his figuris ll, ñ, ç, ch, y x delineant.»

³⁶ Cf. *ibidem*, pp. 55-56.

³⁷ Cf. *ibidem*.

Así por ejemplo, concluye el capítulo mencionando la pronunciación distinta de B entre los españoles, de la de los restantes pueblos y dice ser esta pronunciación en todo semejante a la del vasco, tal vez refiriéndose a la desaparición de la labial fricativa sonora en castellano, pretendiendo mostrarlo como influencia de un uso fonético vasco sobre el uso castellano³⁸.

Complementa su argumentación con la referencia a la presencia en el material toponomástico comunicado por los autores antiguos, toponimia, hidronimia, gentilicios, antroponimia, de huellas de la lengua vasca, cuestión ésta que reconoce haber sido tratada con anterioridad por Poza y otros autores apologistas vascos que le precedieron, advirtiendo que no todas sus afirmaciones se hicieron acertadamente.

Finalmente matizará sus conclusiones: prefiere no sostener con demasiada pertinacia la existencia de una sola antigua y general lengua, común a todos los españoles, frente al testimonio claramente contradictorio de Estrabón, pero tampoco está dispuesto a reducir la extensión del euskera a sus límites contemporáneos; cree probable que el euskera fuera lengua común a todas las culturas montañosas y pastoriles del norte peninsular, ya que la semejanza de modos de vida y costumbres le hace parecer verosímil la comunidad de lengua. Vemos por tanto, que en realidad y pese a las posteriores derivaciones teóricas que se hicieron sobre su propuesta de expansión vascona³⁹, Oihenart no imaginaba tales secuelas lingüísticas, ya que cree a todos los pueblos del norte peninsular, y los enumera, Vascones, Vardulos, Autrigones, Caristos, Astures, Cántabros, Galaicos y Lusitanos, igualmente vascófonos, y sugiere que la lengua de los restantes habitantes de la península sería no muy distinta, es decir, cree que las lenguas peninsulares estarían fuertemente emparentadas diferenciándose más al modo de los dialectos que como lenguas, al modo de las coetáneas castellana, portuguesa y catalana⁴⁰.

³⁸ Cf. *ibidem*. «Ipsius denique B sonus ut a caeterarum gentium proferendi more paululum diversus apud hispanos, sic iisdem cum vasconibus similis omnino, ac compar est.»

³⁹ Cf. la teoría sobre el carácter reciente del euskera en las actales provincias vascongadas y Aquitania argumentado a partir de la propuesta de expansión vascona desde el primitivo solar navarro, por Sánchez Albornoz, J.F. Bladé etc.

⁴⁰ Cf. *Notitia*, lib. I, cap. 13, p. 44: «Itaque, ut paucis meam sententiam aperiam, hanc uniuersis illis montanis populis, qui Septentrionale latus Hispaniae incolebant, communem fuisse existimo, Vasconibus scilicet, Vardulis, Autrigonibus, Caristis, Asturibus, Cantabris, Gallecis, ac Lusitanis, cum enim hos omnes populos iisdem vixisse moribus eademque vitae rationem coluisse constet ex Strabone: lingua quoque concordēs extitisse aequum est credere; sed & aliorum Hispanorum sermonem adeo huic absimilem non fuisse, quin multa inter eos communia fuerint, & dialecto potius, quam genere sermonis discrepasse (quemadmodum nunc discrepant, Castellani, Portugalenses & Catalani)...» Recuérdese al respecto las teorías scaligerianas sobre la clasificación de las lenguas del mundo, organizadas en «lenguas madre» y «dialectos» de éstas derivados cf. «Diatribae De Europaeorum Linguis; item De Hodiernis Francorum; nec non De varia Litterarum aliquot pronuntiatione» *Ios. Iusti Scaligeri Iulii Caesaris filii Opuscula varia ante hac non edita*, Paris 1610; y el original contenido en la *Cosmographia* de Merula, ed. cit., parte II, lib. I, cap. 8, pp. 119-122.

A modo de recapitulación, creemos que el valor de su propuesta reside no tanto en sus conclusiones acertadas o desacertadas, sino en la metodología depurada de elucubraciones gratuitas que desarrolla, contrastando el rigor de su análisis fonético, con el etimologismo más o menos imaginativo de sus predecesores. Creemos que Oihenart marca el punto de inflexión en las reflexiones sobre la lengua vasca, dejando situada la discusión vascoiberista dentro de los parámetros de la filología moderna.

BIBLIOGRAFIA

ARENS Hans : *La lingüística. Sus textos y evolución desde la antigüedad hasta nuestros días*, Madrid, Gredos 1975 (traducc. de la 2a. edic. alemana.)

BREVA CLARAMONTE M. : «Las ideas lingüísticas del s. XVIII en Lorenzo Hervás: descripción de las lenguas del mundo» *ASJU* XXV-3 1991, pp. 769-781 y reedición *ASJU* Gehigarriak XV 1992, pp. 327-339.

CARO BAROJA: *Los vascos y la historia a través de Garibay*, Tortosa 1972.
----- : *Las falsificaciones de la historia en relación con la de España*, Barcelona 1991.

GORROCHATEGUI J. : «Historia de las ideas acerca de los límites geográficos del vasco antiguo», *ASJU* XIX-2 1985, pp. 571-594 y reedición *ASJU* Gehigarriak XV 1992, pp. 1-24.

GRANJA PASCUAL J.J.: «J. Vinson, el euskera y una polémica del XIX» *ASJU* XX-1 1986 y reedición *ASJU* Gehigarriak XV 1992, pp. 475-493.

JAURGAIN J.B.E.: *Arnaud d'Oihenart et sa famille*, Paris, H. Champion 1885.

JUARISTI J.: «La gnosis renacentista del euskera», *Memoriae*, pp. 117-160, y reedición *ASJU* Gehigarriak XV 1992, pp. 129-172.

LANGLOIS: *Manuel de bibliographie historique*, Paris, Hachette 1901-1904; reproducción fotomecánica Graz (Austria), Akademische Druck 1968.

MERULA: *Cosmographia*, Amsterdam 1605.

MICHELENA L.: «G. Humboldt et la langue basque», *Lingua e stile* VIII 1973, pp. 107-125.

-----: *Fonética histórica vasca*, San Sebastián 1985 (3a. edic.)

OIHENART A.: *Notitia utriusque Vasconiae, tum Ibericae, tum Aquitanicae*, Paris 1638; 2a. edic. Paris 1656 y reedición Vitoria/Gasteiz, Eusko Legebiltzarra 1992.

-----: Traducción castellana por el P. Javier Gorosterratzu, *RIEV* 1926-1929.

-----: *Proverbes et poesies basques (1657-1664)*, Izpegi, Baigorri 1992. (Ed. trilingue a cargo de J. B. Orpustan).

SAROIHANDY J.: «Oihenart contra Garibay y Morales» *RIEV* XIII, pp. 448-455.

SCALIGER J.J.: «Diatribae De Europaeorum Linguis; item De Hodiernis Francorum; nec non De varia Litterarum aliquot pronuntiatione» *Ios. Iusti Scaligeri Iulii Caesaris filii Opuscula varia antehac non edita*, Paris 1610; y el original contenido en la *Cosmographia* de Merula, ed. cit., Pars. II, Lib. I, cap. 8, pp. 119-122.

ZUBIAUR: *Las ideas lingüísticas vascas en el s. XVI: Zaldibia, Garibay y Poza*, San Sebastián, Cuadernos Universitarios 1990.

GNOMICA OIHENARTIANA

Alfonso IRIGOYEN

Ponencia presentada en el IV Centenario de Oihenart celebrado en Mauleon y Saint-Palais del 20 al 25 de septiembre de 1992.

Cuando hablamos de Oihenart nos referimos inevitablemente a una de las mentes más cultivadas y lúcidas de Vasconia, tanto de la ibérica como de la aquitana, utilizando aquí su propio lenguaje¹, aunque evidentemente se refiere a Euskal Herria en todo su conjunto, independientemente de que estuviera bajo la tutela de dos monarquías, con intereses en ambos casos en otros territorios, en una de ellas en lo que se refiere a la Alta Navarra por conquista, —se iban gestando los futuros Estados francés y español—, y estaba dotado de una formación humanista en toda regla, si bien no pertenecía al mundo eclesiástico, apartándose en ésto de la norma general de los que se

---

¹ Esta expresión la llevó al título de su importante obra histórica, la cual esta escrita en latín: *Notitia utriusque Vasconiae, tum Ibericae, tum Aquitanicae*, Paris 1638, 2ª ed. 1656.

No obstante, el siglo siguiente el padre jesuita Manuel de Larramendi todavía seguiría defendiendo el mito del cantabrisimo en relación con el País Vasco, con evidente error de perspectiva histórica, lo que ya en 1571, dos siglos antes, se registra en la obra del mondragonés Esteban de Garibay y Zamalloa, quien, como Oihenart, tampoco perteneció al mundo eclesiástico.

Oihenart, sin embargo, coincide con los apologistas vascos del sur en la idea del vasco-iberismo, cuando dice: «La Langue Basque (qui est la mesme que l'ancienne Espagnole, comme i'ay montré ailleurs) auoit sans doute iadis ses lettres & caracteres propres pour escrire, dont il nous reste quelques vestiges dans les anciennes Medailles, rapportées par Antonius Augustinus au Dialogue 8 de son Traité des Medailles, & par Vicentio Iuan de Laстанofa, en son Liure intitulé, *Museo de las Medallas desconocidas*, cfr. p. 3 del «Preface» de su obra *Les proverbes Basques recuillis par le S^r d'Oihenart, plus les poesies Basques du mesme Auteur*, Paris 1657. Hay que tener en cuenta que el desciframiento de la escritura ibérica no se ha llevado a cabo hasta bien entrado nuestro siglo, por mano de Manuel Gómez Moreno, quien tuvo que vencer la fuerte resistencia de un hombre tan prestigioso como Hugo Schurchardt, pongamos por caso, e hizo así posible que aflorase la diversidad lingüística de la Península Ibérica de época prerromana, cfr. *Misceláneas*, Madrid 1949, donde se recogen sus trabajos.

dedicaban al mundo de las letras vascas en su época, y aún después. Era jurista, historiador, poeta, gramático, y recopilador de refranes en lengua vasca, y como hombre público Síndico del tercer Estado de la Soule, etc. Se relacionaba con otros humanistas importantes de su tiempo desde que hizo sus estudios en Burdeos, —se han llegado a publicar cartas en latín con el P. Moret²—. Además de las lenguas clásicas, es decir, latín y griego, y del francés, conocía también al menos el gascón, el castellano, el italiano, y en general las lenguas románicas circumpirenaicas, etc., en las que están escritos los documentos antiguos en los que investigaba, y por supuesto la lengua vasca.

2. Se puede decir que, en cierto modo, Oihenart, hombre posterior al Edicto de Nantes dado por Enrique IV (1598)³, recuperó y reformuló, sin embargo, el punto de vista de Leizarraga en relación con el grupo étnico vasco, quien había estado apoyado por la reina de Navarra Ioana de Albret, después de que Enrique IV, rey, como lo fue Ioana de Albret, de lo que quedara del Reino después de la usurpación de la Alta Navarra, consumada y nunca reconocida⁴, accediera al trono de Francia, atribuyéndosele la famosa frase de que París bien vale una misa. En esta nueva época de la Monarquía se refleja en los cronistas afines al Rey un afrancesamiento en los planteamientos histórico-políticos en lo que se refiere al reino de Navarra.

Ciertamente, el ministro no casado Ioannes de Leizarraga, que había aceptado la Reforma en 1559, hizo también la traducción del Nuevo Testamento a la lengua vasca, por petición al primer Sínodo Protestante de la Iglesia de Navarra-Bearne celebrado el 14 de marzo de 1563 por parte de la Reina de Navarra Ioana de Albret, viendo la luz, junto a otros textos destinados a difundir la doctrina protestante de tipo calvinista, en La Rochelle en 1571⁵.

² Cfr. «Une lettre inédit du Père Joseph Moret à Arnaud d'Oihénart (28 Février 1667)», Traduite et annotée par Pierre Lafitte, *Bulletin du Musée Basque*, n° 39 (3e période n° 17) (1968), pp. 1-16.

³ Con la minoridad de Luis XIV fueron suprimiéndose año tras año los derechos que defendía, acabando por anularse definitivamente en 1685, y expatriándose un gran número de protestantes.

⁴ Tomás Moro, en su *Utopía*, (Introducción y notas de Pedro Rodríguez Santidrián), 2ª edic., Madrid 1985 (Alianza Editorial), en la que la traducción al castellano tiene como base la tercera edición de 1518 hecha en Basilea, si bien la primera edición vio la luz el año 1516 en Lovaina, dice lo siguiente en relación con la usurpación del Reino de Navarra: «... Y hasta alguien sugiere que se ha de aplacar a la divinidad revestida de la magestad imperial, haciéndole una ofrenda de oro en forma de sacrificio. Se habla de llegar a un acuerdo con el rey de Aragón, proponiéndole en pago el reino de Navarra, que no es suyo. Al rey de Castilla se le podría ganar con la esperanza de algún enlace matrimonial. En cuanto a sus cortesanos habría que sobornarlos a fuerza de dinero». La conquista de Navarra tuvo lugar como se sabe, el año 1512.

⁵ Ioannes Leizarraga, *Iesus Christ gure Iavnaren Testamentu berria*, Rochelan 1571. Véase la edición crítica de Th. Linschmann y H. Schuchardt, con una introducción de este último: *I. Leizarragas baskische Bücher von 1571 (Neues Testament, Kalender und Abc)*, Estrasburgo 1900. Puede consultarse la edición facsímil de la citada edición crítica, la cual vio la luz en Bilbao en 1990 por iniciativa de la Academia de la Lengua Vasca, y lleva numeración propia, la cual se cita en este trabajo.

Juan María de Olaizola señala que dicha Reina había abjurado de la Iglesia Católico-romana el día de Navidad, 25 de diciembre de 1560, en la Iglesia de San Martín de Pau, según el historiógrafo de la casa real, el ministro Nicolás de Bordenave. La parte más importante de su reino, es decir, toda la Alta Navarra, había sido ya para entonces separada de su dominio por haber sido conquistada por las armas. Su padre, Enrique, después de la tercera guerra de reconquista (1521-1524), viendo la impotencia de su ejército para lograr sus objetivos, renunció a la guerra, pero sin jamás haber reconocido la usurpación de la Alta Navarra por el rey español Fernando el Católico, casado con la Reina Católica de Castilla Isabel⁶. Es en ese contexto en el que aparece por primera vez, de mano de Leizarraga, el nombre de la nación vasca *Heuscal herria*, en singular, y con la grafía precedente, es decir, con *h-* inicial en los dos miembros del compuesto, hoy *Euskal Herria*, que en la traducción francesa de la dedicatoria a la Reina de Navarra se da como *pays des Basques*, hoy en francés, con toda precisión, *Le Pays Basque*, y en castellano *El País Vasco*⁷.

3. Recientemente Iñigo Ruiz Arzalluz ha publicado un trabajo titulado «El modelo griego de Leizarraga: ¿una quimera filológica?» en el que dice lo siguiente: «Queda, pues, perfectamente perfilada la teoría de Dodgson, igual en esencia a la de Schuchardt, salvo el detalle de los cuatro colaboradores de Leizarraga: nunca el País Vasco dio al mundo tantos helenistas en tan corto espacio de tiempo», p. 112, lo cual trata de rebatir, llegando a la conclusión de que: «Con los datos que tenemos, yo tengo el convencimiento —es decir, él— de que en el escritorio de Leizarraga había sólo una versión francesa y, todo lo más, una Vulgata; tengo la certeza, sin embargo, —es decir, la tiene

⁶ Véase el documentado artículo que firma Juan María de Olaizola Iguñiz titulado «La Reina de Navarra Juana III de Albret-Labrit y el euskera», y publicado en *Deia* el 21 de agosto de 1991, respondiendo a otro artículo del 2 de agosto del mismo año del Canónigo D. Anastasio Olabarriá bajo el título de «¿La Reina Juana de Labrit de Navarra..., 'progresista'?, crítica a su vez de otras opiniones aparecidas en la prensa.

⁷ Con anterioridad, e incluso todavía después de Leizarraga, la identificación del grupo étnico vasco desde fuera del País se hacía de diversas maneras, según las épocas. En la Alta Edad Media circulaba el nombre de *vascones*; más tarde estuvo en vigor también *vizcainos*; y los Apologistas vascos usaban simultáneamente desde el siglo XVI al escribir en castellano *cántabros*, etc., siendo *Euskal Herria* el nombre usado en lengua vasca por los propios vascos, al menos desde el siglo XVI, por lo que considero que Leizarraga se convirtió en creador de la nación vasca al fijar por primera vez este extremo por escrito en el contexto histórico irreplicable que le rodeaba, cfr. mi artículo «*Euskal Herria* territorio de la nación vasca», *Deia* 17 de julio de 1991.

La formulación explícita por parte de Oihenart del uso del nombre de Vasconia, tanto de la ibérica como de la aquitana, supone la recuperación exacta de la memoria histórica en relación con nuestra identificación unitaria como grupo étnico hacia fuera, y seguramente hecha desde fuera en la antigüedad, aunque anacrónica para su época por haber dejado de usarse por las razones políticas que fuere, lo que revela su gran talla de humanista.

El planteamiento de Leizarraga es, sin embargo, un planteamiento implícito basado en la lengua, e identifica el grupo étnico hacia dentro.

él— de que no podemos postular, al menos de momento, un modelo griego», p. 115⁸.

Sorprendentemente Ruiz Arzalluz no cita lo que el propio Leizarraga dice del griego, así como también del francés, en «Testamentu berrico hitz eta minçatzeco manera difficil bakoitz batzu bere declarationéquin», pp. 1201-1213. No traslado aquí más que dos ejemplos⁹: 1. «*Cetá*, hitz hunez vsatu vkan dugu cembeitorduz, Grec-ez *Byssos* erraiten denaren significatzeco, ceï erran nahi baita liho fin crespá irudi duembat: eta harçaz vsatzen çutén, orain taffetasaz vsatzen den beçala», pp. 1203-1204; 2. «*Guerta cedin*, eçarri dugun lekuan, Grecac emaitê du, eguin cedin: baina minçatzeco manera hunez vsatu vkan dugu, ez hala erraiten dugunean, ignorantac minço diraden beçala, venturazco edo tropuzco gauça dela erran nahi dugulacotz, baina lêgoagean moldezcoago itzeuquiz, eta Francesari iarreiquiz», p. 1206.

Leizarraga pone, además, en cursiva las palabras que no aparecen en el cuerpo del texto griego, pero que, no obstante, sirven para aclarar el sentido de tal texto en lengua vasca, tal como ya señaló H. Schuchardt¹⁰, lo que, independientemente de que usara en la traducción al menos una edición francesa de la *Bible de Genève*, lo cual está fuera de toda duda, exigía tener presente el texto griego para ir cotejándolo escrupulosamente. Esta cuestión es perfectamente comprobable con un poco de paciencia. El propio Leizarraga advierte ésto, al parecer, en el apartado titulado «*Hevscaldvney*», p. 254, que va inmediatamente después de la dedicatoria a la Reina de Navarra Ioana de Albret¹¹: «*Berçalde Testamentu berriaren heuscarazco trâslatione hunetan hitz bakoitz batzu letra cheheagoz textu arteâ eçarri içan dirade, eçagun dençat ecen hec teztuan [sic] aditzen diraden hitzac içanagatic, eztiradela ordea textu gorputz berecoac, baina declaragarri iarriac*». No será ocioso señalar aquí, por otra parte, que Stephanus dotó en 1551 por primera vez al texto griego de la distinción y numeración de versículos en la edición de Ginebra.

4. A este respecto no se puede dejar de tener en cuenta que la Corte navarra era a la sazón una de las más prestigiosas de Europa, y que en ella se fomentó el estudio de las humanidades a nivel notorio e importante. En esta línea debe citarse aquí el caso de Ioan Ezponda¹², nacido en Mauleón

⁸ *Memorie L. Mitxelena magistri sacrum*, pars prior, Joseba A. Lakarra editore, Iñigo Ruiz Arzalluz adivvante, Donostia - San Sebastián 1991, pp. 107-115.

⁹ Cfr. también lo que escribo en *En torno a la evolución del sistema verbal vasco*, Bilbao 1985, pp. 50-51, nota 10.

¹⁰ Traducido del alemán por el propio I. Ruiz Arzalluz y J. M. Vélez Latorre, p. 140.

¹¹ No parece que esta observación se refiera a las concordancias de los textos sagrados puestas al margen del texto.

¹² Cfr. lo que se recoge en *Grand Dictionnaire Universel de Pierre Larousse*, tome XIV, edición de hacia 1865. Dice así: «SPONDE (Jean DE), savant français, fils du précédent —SPONDE (Inigo DE)—, né à Mauléon en 1557, mort à Bordeaux en 1595. Il reçut une instruction assez étendue, grâce aux libéralités de la reine de Navarre; mais il récompensa mal la générosité de sa bienfaitrice; il mena une existence irrégulière et contracta de nombreuses

en 1557, cuyo padre, Inigo de Ezponda, fue secretario de la reina Ioana de Albret, siendo asesinado a sangre fría en 1594 después de la toma de Saint-Palais, y muerto en Burdeos en 1595, autor de una serie de obras publicadas el siglo XVI, entre las cuales se cuentan diversas traducciones del griego al latín, así como también el de su hermano Henri, ahijado de Enrique IV, nacido en 1568 y muerto en Toulouse en 1643, quien abjuró del protestantismo en 1595, llegando a ser Obispo, y autor también de diversas obras publicadas, entre ellas algunas en latín¹³.

5. Se puede decir sin temor a error que Oihenart tuvo una especial preocupación por obtener la más amplia información posible del País Vasco del sur de los Pirineos, el cual se movía cada vez con más impulso, sobre todo después de la pérdida de la Alta Navarra, dentro de la órbita e influencia de los reyes de las Españas. Y evidentemente tuvo una información, al menos

---

dettes. Pour le mettre à même de payer ses créanciers, Henri IV le nomma lieutenant général en la sénéchaussée de La Rochelle. Le roi s'était alors converti au catholicisme, et Jean, en habile courtisan, suivit l'exemple du maître. Les Rochelois, qui supportaient impatiemment son autorité, se soulevèrent contre l'apostat et le contraignirent à résigner sa charge. Sponde devint maître des requêtes et mourut misérable et obscur. On a de lui: *Homeri poematum versio latina ac notæ perpetuæ* (Bâle, 1583, in-fol.; Paris 1606, in-fol.); *Hesiodi Opera et Dies*, grec et latin, avec des commentaires (La Rochelle, 1592, in-8°); la *Logique d'Aristote*, grec et latin, avec des notes marginales (Bâle et Francfort, 1591, in-8°); *Recueil des Remontrances de Despeisses et de Pibrac* (La Rochelle, 1592, in-12); *Déclaration des principaux motifs qui induisent le sieur de Sponde à s'unir à l'Eglise catholique* (Melun, 1594, in-8°); *Réponse au traité de Th. de Bèze* Des marques essentielles de l'Eglise (Bordeaux, 1595, in-8°), ouvrage posthume».

En *Grand Larousse encyclopédique* (en dix volumes), tome neuvième, Paris 1964, se dice que «Outre des éditions d'Homère, d'Hésiode et de la *Logique* d'Aristote, il a laissé une œuvre poétique peu abondante, composée de sonnets, qui est un excellent modèle de poésie baroque à la fin du XVIe s. Il ne subit pas directement, comme d'Aubigné et du Bartas, l'influence de la Pléiade; humaniste et biblique, il reste "essentiellement protestant par le meilleur de son œuvre". Celle-ci, longtemps oubliée, a été remise à l'honneur au XXe s. par le critique anglais Alan Boase, puis par Thierry Maulnier et Marcel Arland».

No cabe duda de que la memoria de este humanista suletino, *rara avis*, debe ser recuperada de la situación de ostracismo en la que está inmersa en el círculo de los estudios vascos, y al mismo debe situarse en el rango que le corresponde como hijo del País, cuya aportación fue hecha en un momento crucial para nuestra historia.

¹³ Cfr. lo que se recoge en *Grand Dictionnaire Universel de Pierre Larousse*, tome XIV, edición de hacia 1865. Dice así: «SPONDE (Henri DE), prélat, frère du précédent, né à Mauléon en 1568, mort à Toulouse en 1643. Filleul de Henri IV et élevé aux frais du roi au collège d'Orthez, Sponde accompagna Du Bartas dans son ambassade d'Ecosse, étudia ensuite le droit, se fit une réputation comme avocat et fut nommé maître des requêtes. Ayant abjuré le protestantisme en 1595, après avoir lu les livres de Du Perron et de Baronius, il entra dans les ordres à Rome, où il avait suivi le cardinal de Sourdis, devint évêque de Pamiers et se montra l'ardent ennemi de ses anciens coreligionnaires. Il légua sa bibliothèque aux minimes de Toulouse. Ses principaux ouvrages sont: les *Cimetières sacrés* (Bordeaux, 1596, in-12; Paris, 1600, in-12), traduit en latin par lui-même (Paris, 1638, in-4°); *Annales ecclesiastici Baronii in epitomen reducti* (Paris 1602, in-fol.); *Annales sacri, a mundi creatione usque ad ejusdem redemptionem* (Paris, 1637, in-fol.); *Annalium Baronii continuatio ab anno 1197 ad annum 1640* (Paris 1639, 2 vol. in-fol.), souvent réimprimé; *Ordonnances synodales* (Toulouse, 1630, in-8°). La Monnoye lui attribue un opuscule satirique, intitulé: *le Magot genevois* (1613, in-8°)».

escrita, muy superior a la que comúnmente se suele tener en el País Vasco del norte, a pesar de que en su «Preface», p. 3, refiriéndose a los refranes dice: «*le veux croire qu'il en reste encore beaucoup qui ne sont pas venus à ma connoissance, particulièrement de ceux qui sont en vŕsage parmi les Basques de delà les monts Pyrennées avec lesquels ie n'ay pas eu que fort peu de communication*»¹⁴, lo que encubre claramente la idea de que aspiraba a tener un mayor conocimiento de ellos, y de hecho lo tuvo, ya que en el cuaderno manuscrito inédito que dejó Oihenart se recoge uno de Navarra y 39 de Vizcaya, de los que 38 son procedentes de *Refranes y Sentencias* de 1596. Y aquí deben tenerse en cuenta, además, sus metas como historiador del País Vasco.

La Revolución francesa más tarde acabó con el *ancien régime*, y naturalmente, con toda idea de este tipo, integrándose El País Vasco del norte de una manera definitiva, supuestamente en nombre de la libertad, a lo que había de convertirse en el uniformado y departamentalizado Estado francés de política prefectoral.

6. Para ceñirme más estrictamente a la *gnomica oihenartiana* diré que como primera medida, antes de comenzar a estudiar el texto, he preparado una edición depurada del mismo, corrigiendo las erratas por él mismo consignadas, así como también otras que no detectó, tanto del texto en lengua vasca de los refranes, como de su traducción francesa. Además he colocado la traducción francesa de los refranes a la par que los originales vascos, con el objeto de que puedan ser cotejados cómodamente, lo que resulta engorroso en la edición de 1657. Luis Michelena, por su parte, publicó y comentó, siguiendo el trabajo iniciado por Julio de Urquijo, los refranes del cuaderno de Oihenart, cfr. nota anterior, los cuales no llevan traducción, a diferencia de lo que ocurre con los editados en su tiempo. Me valdré, naturalmente, de su edición, recogida posteriormente en *Sobre Historia de la lengua vasca*, II, San Sebastián 1988, pp. 804-823, aunque el editor confiese que la tarea que ha realizado «está muy lejos de ser acabada y perfecta», y aspira a que el resultado «puedan completarlo y corregirlo» otros, «como sin duda lo harán», p. 11, seguramente por arduas dificultades de lectura, que también las tuvo

¹⁴ Julio de Urquijo †, recoge ésto en «De Paremiología Vasca. Oihenart conoció los «Refranes y Sentencias en Vascuence' de 1596, con prólogo y relectura de L. Michelena, «Los refranes del cuaderno de Oihenart», *ASFVJU*, I (1967), p. 4, y en *RIEV*, 2 (1908), p. 700.

Obsérvese que el término *basques* lo hace extensible a los del sur, «les Basques de delà les monts Pyrennées», lo que, al menos en el sur, era inusual a la sazón, escribiéndose normalmente «los vascos de Francia», con referencia exclusiva a los del norte. Fue Astarloa quien, bastante más tarde, introdujo definitivamente en el uso castellano la palabra *vascos* con referencia a todo el grupo étnico, con independencia de las fronteras políticas. Dechepare escribía en 1545, sin embargo, *bascoac* en lengua vasca, lo que no es normal en otros autores, y podría tener, implícitamente, cierto sentido extensivo.

Julio de Urquijo. A pesar de todo ésto estamos ante una edición muy fiable, y, queda, en todo caso, la cuestión de la revisión futura para cuando se profundice más en el conocimiento de la endiablada letra de Oihenart.

En este cuaderno se recogen 38 refranes vizcainos procedentes de *Refranes y Sentencias* de 1596, dieciocho de los cuales nos son conocidos por el *unicum* que se conservaba en Darmstadt, pero veinte de ellos faltaban, sin embargo, en el *unicum*. Son los que en la edición de L. Michelena llevan los números 307-326, y que van incluidos entre los números 299-336¹⁵. Todos ellos, juntamente con otro más procedente de la obra del Licenciado Andrés de Poza, van bajo el epígrafe de «Biscaye». Hay también uno que está bajo el epígrafe de «Navarre», pero la mayoría se incluyen en «De Soule et Basse Nauarre», 70, en «Labourt», 22, y en «Soule», 55¹⁶.

Pero hay que tener en cuenta que los refranes *Haur ola cirola y Non haci? Çok'oan* se repiten dos veces, una en «De Soule et Basse Nauarre», n° 217 y 271, y otra en «Soule», n° 343 y 388. *Berceren escus suguea berrotic athera nahi du y Ema çurzari lurra ere alba* aparecen con el n° 275 y 285 en «Labourt», y con el n° 390 y 389 en «Soule», además de corresponder el primero al n° 686 de la edición de 1657, y el segundo al 689, y hay algunos más no repetidos en el cuaderno, pero ya registrados en dicha edición. *Escu orotaco makila da y Vrdia lohizera* se leen con el n° 259 y 265 en «De Soule et Basse Nauarre», y con el 341 y 387 en «Soule», además de que el primero corresponde al n° 691 de la edición de 1657. *Mendiác estitaque* [sic] *rencontra, bay gentiac*, n° 252 en «De Soule et Basse Nauarre», se corresponde con *Mendiác eztitazque bat, bai gentiac*, n° 344 en «Soule». *Auço hon dienan, begui lo hon*, n° 354 y 367, ambos en «Soule».

GRAPHIA

7. Oihenart utiliza una grafía propia, la cual explica en su «Preface», aunque a veces la usa con algún descuido, sobre todo cuando se trata de la *f* alta, que además a veces lleva dos *ff*, o de la *s* normal, o de la *z*, etc.

He aquí algunas equivalencias:

S = *z* actual. Ejemplos tomados de los refranes: n° 9, *Apesac asken hiza bere*, que se lee igual que lo que actualmente se escribe como *Apezak azken hitza bere*; pero n° 6, *Adifskide gabe bici den aberaza Picatüetan lo guiten*

¹⁵ Luis Michelena recoge los inéditos, juntamente con otro más de la misma procedencia que, «con mucha verosimilitud», fue «transcrito por el padre Larramendi en el 'Suplemento' de su *Diccionario trilingüe*, San Sebastián 1745, II, s. v. *niño*», en *Textos arcaicos vascos*, Madrid 1964, §3.3.2, pp. 174-176.

¹⁶ En las publicadas en 1657 no se hace ninguna especificación de este tipo.

daza, es decir, *Adiskide gabe bizi den aberatsa Pikatuetan lo giten datza*, donde *bizi* se debe leer como *bizi*, y la *-f-* de *adiskide* corresponde a la *-s-* actual, y, por otra parte la *-z-* de *aberaza* debe leerse como *-ts-*¹⁷, mientras que la de *daza*, es *-tz-*, —el n° 333 tiene, sin embargo *aberatsa* con *-ts-*: *Nescatoa es motila, es aberatsa es kiskila*—; n° 356, *Oilarbat aski da oilo hamarbaten, hamar guison es emaste baten*, que se lee igual que lo que actualmente se escribe como *Oilar bat aski da oilo hamar baten, hamar gizon ez emazte baten*, si bien la *-s-* de *aski* no debe leerse como *-z-*.

f = s actual. n° 342, *Odolac su gabe diraqui*, donde *su* debe leerse con *s-*; n° 59, *Ausilaria sarifsta esac onsa barataria, espere eure susena estaquidic valia*, donde *sarifsta* debe leerse con *-s-* inicial y *-s-* medial.

K o *qu* delante de *e* o *i* = *ke* o *ki* actuales: «*Baké, paix*, (qui vient du Latin, *pace*) *doné Vikenti*, qui veut dire Saint Vincent». Ejemplos tomados de los refranes: n° 7, *Ago Iaincoarequi, Iainco dukec hirequi*, donde *Iaincoarequi* e *hirequi* tienen *-qui*, con *-qu-*, mientras que *dukec* tiene *-ke-*, con *-k-*, terminando en *-c* y no en *-k*; n° 257, *Iaiki sedin naguia suaren pizera, esar sesan exea errazera*, donde *iaiki* tiene *-ki*, con *-k-*.

Gu delante de *e* o *i* = *ge* o *gi* actuales: «*Legue, Loy, Erregue, Roy* (qui viennent du Latin, *Legé & Rege*)», cuyas formas llevan sistemáticamente *-gu-*.

P' = *ph* actual. Ejemplos tomados de los refranes: n° 9, *Ahalgue-gabeac bitu ep'er erreac; ser ahalgorrac? ogui-mocorrac*; n° 112, *Ditüen ontarsunegati, onhetsac adiskidea, eta es vz op'o gutigati, seren dic norc berea*.

La razón del empleo del espíritu áspero del griego para la transcripción de lo que conocemos por *ph*, es decir, *p* aspirada, estriba en que la *ph* se pronuncia como *f*, —se refiere evidentemente a las palabras de cultura procedentes del griego, las cuales en época antigua se pronunciaban también con aspiración, lo mismo que en lengua vasca—, y aunque en su teoría lo hace extensible al parecer también a la *c'*, debido a que *ch* suena como sibilante,

¹⁷ Oihenart dice: «La Z. doit valoir en nostre Langue TS. tout ainsi qu'en la Grecque & en la Latine, veu que l'usage de certe lettre y est fort frequent, & parce que nous auons double S. c'est à sçauoir le *long* & le *court*; le charge le Z. d'un point, lors qu'il doit exprimer l'f. longue jointe au t, comme en ce mot *Azo*, c'est à dire, vieux ou vieille, lequel il faut prononcer, tout ainsi que s'il estoit escrit *Atfo*»

Pero, no obstante, en los textos parece que prefiriere la *-ts-*, y, además, no se ve punto alguno en la *-z-* de *azo* ni en la de *aberaza*, cfr. ejemplos tomados de los refranes: n° 368, *Onhets nesan gure atsoa, iduri sequidan neskaxoa*, que se lee igual que lo que actualmente se escribe como *Onhets nezan gure atsoa, iduri zekidan neskaxoa*, y creo que la *-s-* de *neskaxoa* no hay que leerla como *-z-* actual, mientras que *azo* en el refrán n° 213 debe pronunciarse como *atzo*, 'ayer': *Has nesac egunco araguias, azoco oguias, eta xasco arnoas, eta Axeterrac bihoas*, es decir, *Haz nezac egunko aragiaz, atzoco ogiaz, eta xasko arnoaz, eta Axeterrak bihoaz*.

en la práctica escribe más bien *kh*, cuya grafía no se presta a confusión, —véase este apartado—¹⁸, utilizando por otra parte *x* para la *ch* del modelo francés no referida a palabras de cultura procedentes del griego¹⁹.

Leizarraga distingue la *ph* de la lengua vasca de la *ph* de palabras cultas de la siguiente manera: *-pp-* en palabras vascas, naturalmente con aspiración, y *-ph-* en palabras cultas, con pronunciación de *-f-*, usando, además, *-pp-* como consonante geminada no aspirada en palabras cultas, cfr. *mahainetic erorten diraden appurretaric iaten dié*, «S. Matthev», XV, 27; pero *ecen ezago guixonén apparentiara behá*, «S. Matthev», XXII, 16, y, por otra parte, *Prophetetic bat*, «S. Matthev», VI, 14. Pero por otra parte emplea sistemáticamente *ch* para la *x* actual, mientras que en palabras cultas dicha *ch* corresponde a la *kh* aspirada griega, ya sin aspiración, lo mismo que ocurre en francés, cfr. *Christ*, palabra usada continuamente, y *Çuen magistruac didrachmác eztitu pagatzen?*, «S. Matthev», XVII, 24, y para la *kh* aspirada vasca emplea simplemente *-k-*, distinguiéndola de la *-c-*, no aspirada, o de *-qu-* delante de *-e-* o de *-i-*.

Kh = *kh* actual. Ejemplos tomados de los refranes: n° 636, *Iaincoagana, vrkhenago duêna, da sordunago*; n° 681, *Aberatsi nahi sena vrthe bitan, vrkha sedin vrtherditan*. Más arriba se ha citado un refrán del cuaderno de Oihenart, repetido en los números 271 y 388, que tiene *k'* en lugar de *kh*, según la transcripción: *Non haci? Çok'oan*.

Th = *th* actual. Ejemplos tomados de los refranes: n° 686, *Berceren efcus fuguea berrotic athera nahi du*; n° 687, *Conderanac estu erleric, eta dago estis betheric*.

Leizarraga emplea también *th*, pero no sólo en palabras vascas de uso normal, sino también en palabras cultas de origen griego, en el primer caso representando una pronunciación aspirada de tipo vasco, y en el segundo como simple transliteración, sin que haya de pronunciarse necesariamente como consonante aspirada. Así: *Çuhurrac Orientetic ethor citecen Ierusalemara*, «S. Matthev», II, 1; pero como transliteración de palabra de cultura: *ecen laincoaren thronoa da*, «S. Matthev», V, 34.

¹⁸ Dice en el «Preface», p. 6: «Mais cela n'est pas vray, à l'égard du C, & du P. aspirez —escribe, naturalmente, *elhé, vnhé*, con *-h-* tras *-l-*, *-n-*, etc., sin problema alguno—; Car *PH.* se prononcer [sic] comme, F, & Ch, en l'écriture Espagnole & Française, approche plus du fon de l'S. que de celui du C. C'est pourquoy i'ay mieux aymé me feruir, pour marque de cette aspiration, de l'esprit aspre des Grecs, que de l'h des Latins».

¹⁹ Pero para *tx* actual habla de una *x* marcada con un punto, pero, como en la edición no aparece tal punto, en la práctica la *x* puede representar tanto a una *x* como a una *tx* actuales. Y así pasa, por ejemplo, con *exe*, 'casa', que acaso debiera leerse como *etxe*, salvo que estemos ante una pronunciación no demasiado corriente en la actualidad.

GLOSSA

8. La lengua de los refranes de Oihenart se sitúa en general dentro de un estadio arcaizante. Cuando Axular ya no empleaba formas perifrásticas de aoristo del modo indicativo, tales como *ethor zedin*, *ekhar zezan*, etc., aunque disponía de un bagaje bastante más amplio de formas usadas en otros modos que lo que circula en hablas actuales de tipo demótico, en los refranes de Oihenart se recogen numerosos ejemplos de dicho tipo, lo mismo que ocurre en el caso de nuestro clérigo pilongo bilbaino Rafael de Micoleta, quien todavía en 1653 usa en la traducción de sus diálogos formas como *Xauna nic vostac conta ninçean*, 'Señor las cinco yo las conte'²⁰. Esto hace que, lo mismo que ocurre con los *Refranes y Sentencias* de 1596, los textos de Oihenart, independientemente de su valor en sí, adquieran una importancia notoria a la hora de establecer la historia de la lengua. De ésto se dio cuenta certeramente el lingüista gascón René Lafon, conocedor como pocos de la historia de la lengua vasca, quien en su básico estudio titulado *Le système du verbe basque au XVIIe siècle*, dos tomos, Burdeos 1943, menciona en más de una ocasión ejemplos de Oihenart, a pesar de corresponder al siglo siguiente²¹.

Así tenemos:

²⁰ Del tipo de *konta nitzan*, de raíz *-eza*, que Leicarraga empleaba el siglo XVI.

Cf. *Modo breue de aprender la lengua vizcayna compuesto por el licenciado Rafael Micoleta, presbytero de la muy leal y noble Villa de Bilbao, 1653*, Sevilla 1897. Editado por Edward Spencer Dodgson.

²¹ Así, en las pp. 29-33, 448, y 451-452 trata del verbo *ekharri*, el cual tiene conjugación propia, siempre con valor de aoristo, y para eliminar tal valor recibe el sufijo *-ke*, que no le da en ese caso sentido conjetural, como normalmente sucede, sino que sirve para que adquiera el significado efectivo de presente o de pretérito imperfecto, y para ello cita ejemplos tomados de los refranes de Oihenart, ya que este estado de cosas continuó más allá del siglo XVI, al menos hasta una época bastante reciente, y corrige al P. Lhande, quien traduce erróneamente en su *Dictionnaire basque-français*, p. 195, *dakar*, *dakhar*, p. 201, *dekar*, *dekhar*, señalados como variantes, por 'il, elle porte' con referencia a Oihenart, mientras que para *dak(h)arke*, refranes 512 y 682, etc., da 'il, elle portera, il, elle pourrait porter', considerando Lafon que es todo lo contrario, y que para el valor de 'il, elle pourrait porter' necesitaría una *l-* inicial, no *d-*.

Este mismo fenómeno se constata también en *ethorri*, si bien las formas nudas *nator* y *nyatorqueçu*, —forma alocutiva del tratamiento de *zu* esta última—, que emplea Dechepare, las traduce Lafon erróneamente por 'je viens', en lugar de 'je viendrai', la primera, y por 'je (vous r.) viendrai', en lugar de 'je (vous r.) viens', la segunda, I, p. 160, cfr. mi *En torno a la evolución y desarrollo el sistema verbal vasco*, Bilbao 1985, pp. 14-15.

Los refranes 295 y 416 de Oihenart apoyan plenamente ésto que digo. Forma nuda con valor de aoristo, traducida al francés por el futuro: 295. *Lan-ibessi Craftora, han ere iaquia bera estator ahora*, 'Il va à Castro, pour fuir le trauail, neantmoins là auffi, la viande ne luy viendra pas d'elle mefme à la bouche'. Forma que lleva sufijo *-ke*, traducida al francés con valor de presente: 416. *Sourda tincatus sobera, datorque etenзера*, 'La corde d'vne mandore ou d'vn violon, se rompt en la tirant trop'.

Aoristo gnómico con forma de pasado

8: *Aguian serrana ezadin engana* —la flexión sintética de aoristo *serrana*, por una parte, y la perifrástica *ezadin engana*, por otra—; 10: *Abarra siten alxonac, aguer siten gasna ohonac*; 40: *Arjtoa emoïic arbuïa sesanac, guero eroffsi behar vken suën*; 137: *Emastearen gaizes xikira sedina adarrequi ehorz sedin*; 215: *Haurbat jan nesan, haur-ialea ensun nesan*; 238: *Hil-ordugabe, bere onas emaiza seguïnac kauffit sesan saharze gaiza*; 253: *Hozac maïaza hil sesan, eta ni affe nensan*; 257: *laiki sedin naguia suaren pizera, esar sesan exea errazera*; 275: *Ikus nesan orraz-ohoina asotaturic, vrre molsoarena alcateturic*; 278: *Inhurria sarri hilzecotan, hegaldun eguin sedin, eta es hegafti guertazecotan*; 283: *Iffjis fraide sar nendin, eta ahalgues ialgui enendin*; 284: *Itaxura es-ansia sesanac bere exea gal sesan*; 316: *Mesu eguin nesan herabea, berant ioan sedin, eta barax, eta izul deus gabea*; 336: *Nihaur ninsan guelari, ene vskiari basequion nabari*; 366: *On-goffeac guïçon bat hilic ihes seguïn eliça-barnera, eta esta gueros hantc atera*; 368: *Onhets nesan gure atsoa, iduri sequidan nescaxoa*; 392: *Otfoaren ihessï nenbïlela, bat nendin harzarequi*; 462: *Vrguluc cerura abia-eta, io seguïn ifernura*; 471: *Vrte gusian guerta ezedina, bethirequian*; 477: *Vz sesanac bere alhorra ereiteco xoriegati, bere burua goffes hil sesan xorier barur eraguiteagati*; 487: *Atebati segoen escalea goffec hil sesan*; 517: *Exea vrra sesana egur eguïteco, xas bero sedin, aurten hozes hilzeco*; 519: *Goïseguï bereas seguïnac emaiza, aurkit sesan arratsalde gaiza*; 542: *Aïses isorra sedina puzes erdi cedin*; 667: *Sar sequidan limicatuz, ialguïten sait horzcatus*; 670: *Sobera iaquïnsu isanes gabe sedin axeria bustanes*; 681: *Aberatfi nahi sena vrthe bitan, vrkba sedin vrtherditan*; 699: *Mina nüen lepoan, lot nensaten sangoan*; 705: *Salduna senhar vstean, sahar nendin es-vstean*.

Flexiones sintéticas nudas de aoristo con forma de presente

28: *Anxo limofnari, vrde ebatsiaren oïnac demaza beharrari*, 'Ancho (c'est le nom propre d'un homme) est vn grand faïfeur d'aumoïnes, il donne au pauvre les pieds du pourceau qu'il a dérobé'; 37: *Arrozac es lan daïdic, es deraidic*, 'Vn hoste, ny ne fera aucun trauail pour toy, ny ne te donnera le moyen d'en faire toy-mesme'; 152: *Erroïa has esac, beguïac dedezac*, 'Nourris le Corbeau, il te creuera les yeux'; 153: *Esacuffan beguïc nigar esteguïc*, 'L'oeil qui ne te void pas, ne te pleurera pas'; 176: *Gaïz-derizanac irri deraidic, onderizanac hasperen*, 'Celuy qui te hait, te fera rire, & celuy qui t'ayme te fera souspirer'; 295: *Lan-ihessi Craïtora, han ere iaquia bera estator ahora*, 'Il va à Caïtro, pour fuir le trauail, neantmoins là auffi, la viande ne luy viendra pas d'elle mesme à la bouche'; 441: *Sunharrac eder du adarra, bana fruturic estecarra*, 'L'ormeau a le branchage fort beau, mais il ne porte point de fruit'; 564: *Bihicor da naguiaren alhorra, bana belharsar beci hanti estathorra*, 'Le champ de pareffeux est fertile, mais il n'en fort que de méchantes herbes'.

Flexiones sintéticas no nudas de aoristo con forma de presente y valor de subjuntivo

126: *Egurra daguienac leku gaizean, ekarri beharco du soinean*; 191: *Guesurtiac ser du meritatu?*, *eguia derranean guesurtatu*; 234: *Hihaurc lan eguin-abala, bersec deguiten* estuzala; 575: *Eguic vngui nic diodana, eta es gaisqui nic deguidana*.

Perífrasis no nudas de aoristo con forma de presente y valor de subjuntivo

22: *Ama sinbez estesanac, Amaisuna*; 88: *Bentura dadinac harza, estadinac es eta barza*; 129: *Eiheran dadinac egon-egui, bidean laster begui*; 135: *Emastea har desana handitaric, estate exeagan grina gabetatic*; 202: *Goregui igan dadina ahalgwegabequi, behera ieuts daite ahalgweisunequi*; 251: *Hori da onsa errana, bana eracarrac eguin desana*; 272: *Idia gueinba desanac vstar diro*; 370: *Oren gaizbati izur dadina, ehuni*; 537: *Vstaren-arau suhurraren iatea, Ianago desanac arroz duque gofsea*; 649: *Nahiago dut arsto iassan nesanbat, esies saldi egoz nesanbat*²².

Perífrasis nudas de aoristo con auxiliar de suf. -di- y forma de presente

59: *Ausilaria sarifista esac onsa barataria, espere eure susena estaquidic valia*; 427: *Seha esac ona, boba daquidic, seha esac gaxtoa, bont estaquidic*; 514: *Emoc arlotteari egoffiti, esca daquidic errequiti*; 639: *Latsari onari estaquidio falta latsarri*.

Flexión sintética de aoristo prescriptivo de *ukhan*

384: *Otfoa lagun duanean, albaihu* hora faihetsen.

Imperativos de *ukhan*

9: *Ahalgue-gabeac bitu ep'er erreac; ser ahalgorrac? ogui-mocorrac*; 669: *Sentona agorrilan bides baho, vc eurequi ekitacoa*.

Imperativos de *izan*

91: *Bere abal dena, espis berzeren*; 543: *Ais cortes gusiequin, eta nabaßfi gutirequin*; 647: *Minsa bite gusas seiðar, eta bira gure behar*.

²² En *iassan nesanbat*, y *egoz nesanbat* el auxiliar *nezan* está por *nazan*, y pienso que no hay que confundirlo con *nezan* del pasado como sucede en el n° 215: *Haurbat jan nesan, haur-ialea ensun nesan*; etc., cfr. en el mismo sentido también los números 275, 316, 368.

Subjuntivo de *izan*

287: *Itsuac nahi luke berzeac ere itsu liren.*

Apódosis potencial de futuro de *izan*

187: *Gausa sorta da Erretate, hura gaberac eninsate.*

Apódosis potencial de futuro aoristo de *egin*

20: *Amac irin balu opil balaidi.*

Joan como auxiliar intransitivo para expresar el hábito

332: *Nesca harzen ari dena saldu doa, galdazen ari dena da galdua*, 'Fille qui prend elle se vend, fille qui demande est perdue'; 466: *Vrhe-gacoas, ate gusiac irequi doas*, 'Vne clef d'or ouure quelque porte que ce soit'; 511: *Betheguis sorroa lebertu doa*, 'Par trop remplir, le sac vient à creuer'; 565: *Burla gaxtoa bere sor-lekura izuli doa*, 'Vne méchante raillerie retourne vers le lieu d'ou elle est sortie'.

En textos vizcainos es muy corriente este tipo de perífrasis, empleándose incluso por parte de Juan Antonio Moguel, y debe tenerse en cuenta que el auxiliar transitivo es *eroan*, para cuyo uso Dechepare y Leizarraga emplean el siglo XVI la variante *eraman*, cfr. Leizarraga: *recubratu baitarama bere leheneco edertassun Apostoluén demborán ohi çuena*, «Gvcizco Andre noble ...», 2, y Dechepare: *Mundu honec anbiz gende enganatu darama*, «Amorosen gaztiguya», 74 y ss. Leizarraga usa también *joan*, cfr *Guiçonen manamenduén eta doctrinén arauetzco gauça hauc gucioc vsança berez galdu doaça*, «Colossianoe.», II, 22.

Joan (flexiones sintéticas aspectuales)

61: *Atsoa lehia duna hilzera?, oba azerrira bisizera*; 166: *Estoëla latsara, gazes duena oinsolara*; 213: *Has nesac egunco araguías, azoco oguias, eta xasco arnoas, eta Axeterrac biboas*; 293: *Lan aizineti pagatua ihessi doa*; 320: *Mundu hunec diduri itsaßsoa, iguerica estaquiëna ondarrera doa*; 326: *Nahi duenean doaque bacu'ra, arstoa eta arbalda dituen a escura*; 493: *Bere caltetan sori gaizecoa mercatura doa*; 555: *Behiari darraicala doha gaisquinzetara xahala*; 561: *Berzeren emaste duana-gana maite, oba seiharbideas hal'ere lerra aite*; 580: *Erguela da gordazera doena berecenera*; 602: *Gasteac es iaquines, eta sabarrac esines, doas eguitecoac defeguines*; 606: *Gaxtoen artean esin bisis bahabila, oba berze mundu baten bilha*; 645: *Min-bilha dabila guducara dohena ascarragoarequila*; 669: *Sentona agorrilan bides baboa, vc eurrequi ekitacoa*; 675: *Vrrunera dohena esconzera, edo da enganatu, edo doha enganazera.*

Ezin

63: *Badut ere herabe, senarraren hilsale horri ioaitera iorrale, esin naoque ian-gabe*; 161: *Esina ascarr-ago da esi es sina*; 162: *Esin-gaises da on*; 263: *Iaureguic, berac ardiesten esin duena, du gutiesten*; 588: *Esin daidienac nahi besala, begui eguin ahala*; 602: *Gasteac es iaquines, eta saharac esines, doas eguitecoac defeguines*; 606: *Gaxtoen artean esin bisis bahabila, oha berze mundu baten bilba*.

Conjeturales de conjugación sintética

7: *Ago Iaincoarequi, Iainco dukec hirequi*; 33: *Arraica abunsari, Agosque caparrari*; 132: *Emac buruti, duquec errada*; 135: *Emaftea har desana handitaric, estate exean grina gabetaric*; 326: *Nahi duenean doaque bacu'ra, arstoa eta arbalda ditwena escura*; 329: *Neques irabasteac deracuske ongui beguirazea*; 374: *Oro, bere buruas berzeac, desaguske gaiski erraileac*; 424: *Salduna, eguic semea Duke, esesaguke*; 498: *Eguiteac eguiten deracusque*; 521: *Hafssac direnean elgu' escontgueiac, Nequearenac dirat' esteiac*; 524: *Hogwei vrtetan estena, hogwei eta hamarretan estaquiena, eta berroguieietan estüena da iagoiti estatena, estaquiquena, eta estuqueena*; 537: *Vstaren-arau suburraren iatea, Ianago desanac arroz duque gofsea*; 546: *Aro emearen beha dagoena vda-neguetan, escas date bere gausetan*; 577: *Emac atherbe gaxta-guinari, bera duquec salhatari*; 629: *Ihabalia nois ere ihabaliarequin liscarzen baita, aizinioileac duque garhaita*; 679: *Xekenac onic estu, vrrasaleac estuque*.

Conjetural perifrástico con flexión verbal auxiliar de izan, no nudo y con valor de pretérito perfecto de subjuntivo

677: *Vrthearequila, iragan dateeno, kexa esadila*.

Conjetural perifrástico nudo con flexión verbal auxiliar de izan

695: *Estate vngui serbizatu, bere mainatarequi nahi duena dostatu*.

Grupo verbal con auxiliar intransitivo conjetural

398: *Prestazen esadila ari, guero burhaffic escatu behar izaukeonari*.

Imperativos sin auxiliar

4: *Adiskide eguic es behar düanean, bana behar düaneco*; 7: *Ago Iaincoarequi, Iainco dukec hirequi*; 23: *Amaisuna erradan, no, es, nahiduna*; 30: *Araquna erbac behia, eta indac cornadobaten biria*; 33: *Arraica abunsari, Agosque caparrari*; 54: *Auco sori gaizari ekuru, eta onari aiduru*; 61: *Atsoa lehia duna hilzera?, oha azerrira bisizera*; 73: *Bequi on eta gaizaren berri, cargutan düenac sembait herri*; 85: *Belaz düana es vz hagati, Austore iinguey denagati*; 91: *Bere ahal dena, espis berzeren*; 112: *Ditüen ontarsunegati, onhetsac adifski*

dea, eta es vz op'o gutigati, seren dic norc berea; 119: Domingo eguic emaste, azi lo, berac irazar iro; 166: Estoëla latsara, gazes duena oinsolara; 124: Eguic bat'i, goizeagati; 129: Eiberan dadinac egon-egui, bidean lafter begui; 132: Emac buruti, duquec errada; 133: Emac saretas, bilha estiroc ahurretas; 148: Errac eguia vrka aite; 149: Erradac norequi bis'isan, nic hiri, guero, nolaco isan; 160: Es holla, Vjmena, handiqui, gorapenac soinean diacarken beherapena; 192: Guibel eguioc ekaizari; 193: Guison bisar peituti, eta emaste bisarsuti, ihes-eguic nola ko'suti; 213: Has nesac egunco araguïas, azoco oguïas, eta xasco arnoas, eta Axeterrac biboas; 251: Hori da onsa errana, bana eracarrac eguin desana; 313: Mainata execoari, bersegatic galdo ari bada, hire diruti, edo bihiti, emoc ilhindias vskiti; 351: Ohaidea onhetsac eder denagati, escont-idea bere ontarsunagati; 424: Salduna, eguic semea Duke, esesaguke; 438: Sori onari irecoc atea, eta gaizari auco beha; 458: Vrlïas gaiski erraiteracoan, esarsquic eure faltac golcoan; 500: Emac horari esurra, eta emasteari guesurra; 514: Emoc arlotteari egoffiti, esca daquidic errequiti; 540: Adisquide sabarra berriagatic estuzala; 551: Axeria predicazen denean ari, gogo emac eure oilloari; 561: Berzeren emaste duana-gana maite, oha seiharbideas hal'ere lerra aite; 573: Educacn eure athea herjiric eta es erran eure ausoas gaisquiric; 574: Eguic vngui behin eurey, eta guero, abal badaguic, azey; 577: Emac atherbe gaxtaguinari, bera duquec salhatari; 578: Emac eure xahala, gogooncara, gora abal desaianari ascarrara; 584: Erregal' adi hi eure doiarequi, et' vzac nekazera soroa bere thusto nahiarequi; 587: Es har berzerena, ez galzera vz ihaurera; 606: Gaxtoen artean esin bisis bababila, oha berze mundu baten bilha; 618: Gutietjac handiqueria sorr desaquec bekaisteria; 621: Hire nahis gaiz iin saican horri, erracoc Sancho, vngui ethorri; 642: Mandatari hoza, berant abia, barax ioan, eta izuli hutfa. Ikussac 316 garren atsothiza; 647: Minsa bite gusas seihar, eta bira gure behar; 663: Othoizen estaquiëna laincoari, berraio itsaJoari; 672: Sua daxeconëan auçoco exeari, gogoa emac eureari; 693: Estaguidala ximico, nahi espaduc xarramico.

Otros imperativos

16: Alaba escontesac nahi-denean, Semea ordu-denean; 59: Ausilaria sarista esac onsa barataria, espere eure susena estaquidic valia; 75: Beguira nesac vr emeti, nihaur niaitec lafterreti; 92: Ber'exëa beires daducanac estaliric, espesa auritic berserënera harriric; 95: Bere onac estituëna vrricari, gomenda bedi vrte gaizari; 103: Bici adi ongui onarequi, eta esadila alborota gaxtoarequi; 113: Dixac bila nesatela siotjac; 140: Enganasalea enganatu duenari, eman bequio, es pena, bana sari; 141: Eracuts izatac eure lagunac, nic guero hiri eure atunac; 152: Erroia has esac, beguiac dedezac; 168: Eure guelaria es potikeia, hant estaquia aleguia hura andregueia; 169: Eure haurra, haur deno, esac gastiga, estaquia, guero, esteiari higa; 213: Has nesac egunco araguïas, azoco oguïas, eta xasco arnoas, eta Axeterrac biboas; 226: Helgaiz herenagati esaisela ordeinazeas axolati; 235: Hil adi, alaba aite; 240: Hiri sionat Alaba, adi esan Alabaisuna; 303: Loila esadila hoila, ondotic darraic barandaila; 324: Nahi

baduc bisi minic-gabe, esadila alba gofse gabe; 379: Orotan fida adi, orotarie beguira adi; 394: Otfo larruric iauns estesala, ensun nahi espaduc otfoa isala; 398: Prestazen esadila ari, guero burhassic escatu behar izaukeonari; 402: Saihesquia lauda esac, ordoquia eure esac; 427: Seba esac ona, hoba daquidic, seba esac gaxtoa, hont estaquidic; 428: Sela nahi estuenari eman bequio arbalda; 433: Seinuac deraunsano, sinsarrotsa ioralterano, (adi esac, ensun daiteela ioralterano & es urrunago); 465: Vrhea, emastea, eta oihala, egu-arguis beci bar estizala; 483: Adizen estuan gausa, estesala pusta es naujsa; 484: Ama aizint sasquio puta deizera. Hori erraiten sion puta alababatec, bere amari, ama berze emastebatequi aharrazezan; 488: Axeter sekeneti, Abocatu gofseti, eta partida bien conseilu deneti, beguira adi nola affaieti. Hiru guison mota hauec, affaiac besala, gutica gutica, nehor galzen dute; 538: Adausji deguidala, bana aujsic enesala; 545: Ardi bilba adi, nahis baque, otfoac ian esaque; 584: Erregal' adi hi eure doiarequi, et' vzac nekazera soroa bere thusto nabiarequi; 643: Mandoac offinari. Adiesac vr emaiten duela, guernu eguitean; 647: Minsa bite gusas seihear, eta bira gure behar; 668: Sendo nahi dituca beguiac? lot izac eure erhiac; 677: Vrthearequila, iragan dateeno, kexa esadila; 697: Gathua ohoiin isanagati, estesala obil eure guelati; 704: Saguiac jan liroena, jan beça gathuac.

Prótasis condicionales de subjuntivo

497: *Deus estuena, balu, emaile handi; 503: Es bere escasa, es berzen bortiza, estasqui urguluac senti espadiza.*

Egin (flexiones sintéticas de aoristo —alternando con las flexiones de suf. -di(-)—)

20: *Amac irin balu opil balaidi; 37: Arrozac es lan daidic, es deraidic; 119: Domingo eguic emaste, azi lo, berac irazar iro; 126: Egurra daguienac leku gaizean, ekarri beharco du soinean; 129: Eiheran dadinac egon-egui, bidean lafter begui; 153: Esacussan beguic nigar esteguic; 234: Hihaurc lan eguin-ahala, bersec deguiten estuzala; 192: Guibel eguioc ekaizari; 238: Hil-ordugabe, bere onas emaiza seguinac kaussit sesan saharze gaiza; 366: Ongosseac guison bat hilic ibes seguin eliza-barnera, eta esta gueros hantic atera; 424: Salduna, eguic semea Duke, esesaguke; 462: Vrguluac cerura abia-eta, io seguin ifernura; 519: Goisegui bereas seguinac emaiza, aurkit sesan arratsalde gaiza; 557: Bere eguitecoen eguiten estaquienac, neques daidisque berzerenac; 574: Eguic vngui behin eurey, eta guero, abal badaguic, azey; 575: Egnic vngui nic diodana, eta es gaisqui nic deguidana; 588: Esin daidienac nahi besala, begui eguin ahala; 693: Estaguidala ximico, nahi espaduc xarramico.*

Flexiones factitivas de aoristo de egin con suf. -di(-)

37: *Arrozac es lan daidic, es deraidic; 176: Gaiz-derizanac irri deraidic, onderizanac hasperen.*

Egin (forma perifrástica de aoristo)

278: *Inhurria sarri hilzecotan, begaldun eguin sedin, eta es hegasti guertazecotan.*

Ekharri (flexiones sintéticas de aoristo —formas aspectuales con suf. -ke(-)—)

26: *Anhiz iana, eta anhis edana da hontara nacarrana*, 'Le manger beaucoup, & le beaucoup boire, m'a réduit à cecy, c'est à dire à la pauvreté'; 50: *Afseac bazutan dacarke gofsea*, 'Quelquefois pour trop se saouler, on vient apres á endurer la faim'; 65: *Baigorrico Biscondea, Beldurrac diacarquec ahalguea*, 'Vicomte, c'est la peur qui produit la honte'; 160: *Es holla, Vsmena, handiqui, gorapenac soinean diacarken beherapena*, 'Ne prens point vanité, Vsmene (c'est le nom à vne femme) de ta fortune; car souuent le croissant porte le declin sur ses espaulés'; 185: *Gastaro alferrac dacarke saharze landerra*, 'Vne ieunesse oiseufe produit vne vieilleffe necessiteufe'; 199: *Gois gorriac dakarke vri, arrats gorriac eguraldi*, 'La matinée rouge est presage de pluye, la soirée rouge promet beau temps'; 441: *Sunharrac eder du adarra, bana fruturic estecarra*, 'L'ormeau a le branchage fort beau, mais il ne porte point de fruit'; 512: *Biciro aguinzeac, dekarque astiro vriquizea*, 'Qui tost promet, a loisir s'en repent'; 682: *Atfeguina ac atfeguina dekarque*, 'Le plaisir produit plaisir'.

Erakarri —factitivo de ekharri—

251: *Hori da onsa errana, bana eracarrac eguin desana*; 317: *Minsazeac sobera neracarke galzera*, 'Le trop parler me meine à perdition'.

Ethorri (flexiones sintéticas de aoristo —formas aspectuales con suf. -ke(-)—)

175: *Gaiza hunqui ator, bacar babator*; 295: *Lan-ihessi Craftora, han ere iaquia bera estator ahora*, 'Il va à Castro, pour fuir le trauail, neantmoins là auffi, la viande ne luy viendra pas d'elle mesme à la bouche'; 416: *Sourda tincatus sobera, datorque etenzera*, 'La corde d'vne mandore ou d'vn violon, se rompt en la tirant trop'; 564: *Bihicor da naguiaren alhorra, bana belharsar beci hanti estathorra*, 'Le champ de paresseux est fertile, mais il n'en sort que de méchantes herbes'.

Erran como polirrizo (flexiones sintéticas de aoristo —las de tipo diot / diotsat son aspectuales—)

8: *Aguián serrana ezadin engana*; 113: *Dixac bila nesatela siotsac*; 148: *Errac eguia vrka aite*; 149: *Erradac norequi bis'isan, nic hiri, guero, nolaco isan*; 191: *Guesurtiac ser du meritatu?*, *eguiá derranean guesurtatu*; 233: *Higu dudanas gaiz diojtana finets siroiat, nabis barbana*; 240: *Hiri sionat Alaba, adi esan Alabaisuna*; 377: *Oroc dioitena edo da, edo isanen da*; 434: *Ser dio sutondocoac? ser baitio sut-aizinecoac*; 566: *Burlaric gaxtoena eguia dioena*;

569: *Daquian gusia esterrala, es ian bethi eure ahala*; 575: *Eguic ungui nic diodana, eta es gaisqui nic deguidana*; 621: *Hire nahis gaiz iin saican horri, erracoc Sancho, ungui ethorri*; 630: *Ixilic dagoênac estio guesurric*.

Eman como polirrizo (flexiones sintéticas de aoristo —las de tipo *derant* son aspectuales en Leizarraga y Dechepare, etc.—)

28: *Anxo limofnari, vrde ebatsiaren oinac demaza beharrari*; 30: *Araquna erbac behia, eta indac cornadobaten biria*; 132: *Emac buruti, duquec errada*; 133: *Emac saretas, bilha estiroc aburretas*; 139: *Eneco axeca hi harzari, nic demadan ibeffari*; 313: *Mainata execoari, bersegatic galdo ari bada, hire diruti, edo bibiti, emoc ilhindias vskiti*; 500: *Emac horari esurra, eta emasteari guesurra*; 514: *Emoc arlotteari egoßfiti, esca daquidic errequiti*; 577: *Emac atherbe gaxtaguinari, bera duquec jalhatari*; 578: *Emac eure xahala, gogooncara, gora ahal desaianari ascarrara*; 598: *Estemala deus handi aberatßari, es arbuya eure ahala beharrari*; 612: *Goiserria denean gorriago esenes hori, eure euritacoaSTEMALA nehorri*; 635: *Iaincoac didala behasale besala adisale*; 672: *Sua daxeconean auçoco exeari, gogoa emac eureari*; 690: *Eßkerrac istadan, seren neure hasiendari ondarizadan*.

Eman (forma perifrástica de aoristo)

428: *Sela nahi estuenari eman bequio arbaldá*.

Eraman / eroan (flexiones sintéticas aspectuales)

454: *Vrac esteramana, vharreac*; 530: *Seroretara sautan gogoa, esteietara aiseac naroa*.

Ebili (flexiones sintéticas aspectuales)

13: *Ahoa debilano fabela boz*; 89: *Berant debila nehor conseillu bilha, escucara iines guero etsaiequila*; 128: *Eibera hon da dabileno, eta es gueldiric dagoeno*; 381: *Otorde dabila maiza su eske*; 392: *Otfoaren ibeffsi nenbilela, bat nendin harzarequi*; 439: *Soroa da, bere caltetan, argui bilha dabilena gausa ilhu-[netan]*; 606: *Gaxtoen artean esin bisis bahabila, oha berze mundu baten bilha*; 622: *Hiz-ixila, hirur beharritan iraganes gueros, orotan laßterca dabila*; 645: *Min-bilha dabila guducara dohena ascarragoarequila*.

Erabili (flexiones sintéticas aspectuales)

559: *Bere se hazeco makila darabila*.

Egon (flexiones sintéticas aspectuales)

7: *Ago Iaincoarequi, Iainco dukec hirequi*; 54: *Auco sori gaizari ekuru, eta onari aiduru*; 55: *Aurhide biren alhor-artean ungui dago sedarria*; 63:

Badut ere herabe, senarraren hilsale horri ioaitera iorrale, esin naoque ian-gabe; 77: Beha estagoena aizinara, lerra daite guibelara; 84: Behasalea mais-ago bere gaisquiari, esenes hunquiari beha dago; 105: Buriäa guris duenari, estagoca isatea labecari; 118: Dohain-emanäa serbait hoberen eske dago; 128: Eihera hon da dabileno, eta es gueldiric dagoeno; 137: Emastearen gaizes xikira sedina adarrequi ehorz sedin. Refrau haur at'era da Ilhartiz edo Epitafio hontaric. heben dago, ber'adarrequi, ezina, emastearen gaizes, xikira sedina; 228: Her-iauna otoies dagoenean botoiari, keinus dauke vheari; 319: Motil ona sari eske dago, ixilic ere badago; 352: Ohapean nago gorderic, eniroso ediren; Inhardetsia. Ezizaket, esi enais bilha ebiliren. Hauc dira nescabaten eta morroinbaten arteco hizac; 407: So estagoena gueroari, deies dauco gofseari; 429: Selbatan dagoenac, bere gaiskia hain sarri ensun desaque, sein onguia; 438: Sori onari irecoc atea, eta gaizari auco beha; 546: Aro emearen beha dagoena vda-neguetan, escas date bere gauetan; 568: Cocodazes dago eta estu erruten; 593: Estago ilharguia bethi bere bethean; 599: Estemala eure molfa beguirazera bethi so dagoenari lurrera; 630: Ixilic dagoenac estio guesurric; 658: Oihal ona kuxan dagoela sal daite; 687: Conderanac estu erleric, eta dago estis betheric; 702: Ohi bano naiäna acatazenago, cerbaiten eske dago.

Jakin (flexiones sintéticas aspectuales)

73: *Bequi* on eta gaizaren berri, cargutan duenac sembait berri; 280: Irriric *estaquien* beguitarteä, bihoz lazaren iaquilea²³; 320: *Mundu hunec diduri itsafsoa*, iguerica *estaquiäna* ondarrera doa; 373: *ordea berzeac haren mina esaguturic, inhardetsi siola, basaquieäa* Orhico-berri, esi hantic etorri-berri sela; 446: *Tontoac ser daqui* eguiten? onsa eguinaeren defeguiten; 485: *Anbiz daqui* on eta gaizen berri, inguratu dituenac anbiz herri; 524: *Hogüei vrtetan estena, hogüei eta hamarretan estaquiäna*, eta berroguäietan estüena da iagoiti estatena, *estaquiquena*, eta estuqueena; 547: *Afqui daquic* bicizen *badaquic*; 557: Bere eguitecoen eguiten *estaquienac*, neques daidisque berzerenac; 569: *Daquian gusia esterrala*, es ian bethi eure ahala; 595: *Estaqui* presazen baquearen *estaquienac* berri guerlaren; 616: *Gure horac bustanas daqui* balacu eguiten, eta ahoas aujiquiten; 626: *Hoboro daqui* erhoac ber' exean, ecies suburrac berzerenac; 634: *Ibia duenac igaren, daqui* offina sein den barrhen; 663: *Othoizen estaquiäna* laincoari, berraio itjafsoari.

Potencial intransitivo

75: *Begüira nesac vr emeti, nihaur niaitec* lafterreti²⁴; 77: *Beha estagoena aizinara, lerra daite guibelara*; 109: *Coseillu caparpeco, aguer daite askeneco*;

²³ Aquí el verbo *jakin*, 'saber', puede expresar el hábito.

²⁴ (*Begüira*) *niaitec*, forma alocutiva de tratamiento de *hi* de *naite*.

142: *Erguela mais engana daite, Suhurra behin beisi estaite*; 143: *Ergueltarsuna da sendo estaiteen elharsuna*; 148: *Errac eguia vrka aite*, 'Dis la verité, & tu feras pendu'; 195: *Guison gastea andrecari, biga daite esteiari*; 198: *Gogorra gogorrarequi neques dait' erexequi*; 202: *Goregui igan dadina abalguégabequi, bebera ieuts daite abalguéisunequi*; 219: *Haur maite has-aite, esten-ara big'aite*; 223: *Haur saroco orbaina, esaba daite gataroco*; 235: *Hil adi, alaba aite*, —es potencial, y además voz pasiva, y lo mismo sucede en la perífrasis *vrka aite* del refrán nº 148 recogido un poco antes²⁵: 'Meurs, & apres tu pourras estre loué, d'ordinaire on n'est loué, qu'apres la mort'—; 433: *Seinuac deraunsa-no, sinsarrotsa ioralterano, (adi esac, ensun daiteela ioralterano & es urrunago)*; 470: *Vrte gaisari [sic] bibur daite belaski, arto & vrdai exen duena aski*; 474: *Vsqui maite higunt elaite*; 506: *Gaiz da Arradoian arzea borroca, eror daite ehor, eta burua porroca. Arradoia da Garasico mendi xut, eta harrisubat*; 553: *Bata espada nahi, esquitaquec guduca ni eta hi*; 556: *Belea ikus daite, xurrit estaite*, 'Le Courbeau pût bien se lauer, mais non pas deuenir blanc'; 561: *Berzeren emaste duana-gana maite, oha sei harbideas hal'ere lerra aite*; 633: *Inharbatetaric su handi ialgui daite*; 653: *Noisic behin guertha daiteen gaitzi, on da beguirazea bethi*; 658: *Oihal ona kuxan dagoela sal daite*.

Potencial transitivo

94: *Bere nahis eri denari, norc bilha desaqueio of jagarri?*; 314: *Marteillu sillarrescoac, hauts dezaque ate burdinascoac*; 429: *Selhatan dagoenac, bere gaiskia hain sarri ensun desaque, sein onguia*; 545: *Ardi bilha adi, nahis baque, otsoac ian esaque*; 554: *Behar estena erraiten duênac, adi desaque nahi estüena*; 582: *Erhoa da hasten düena lan vrhent esteçaqueena*; 618: *Gutietsac handiqueria sorr desaquec bekaisteria*; 352: *Ohapean nago gorderic, enirosu ediren; Inhardetsia. Ezizaket, esi enais bilha ebiliren. Hauc dira nescabaten eta morroinbaten arteco hizac*; 429: *Selhatan dagoenac, bere gaiskia hain sarri ensun desaque, sein onguia*; 545: *Ardi bilha adi, nahis baque, otsoac ian esaque*; 554: *Behar estena erraiten duênac, adi desaque nahi estüena*; 562: *Berzes gaisqui minso denac adi dizaque bere oguenac*; 578: *Emac eure xabala, gogooncara, gora abal desaianari ascarrara*; 582: *Erhoa da hasten düena lan vrhent esteçaqueena*; 613: *Gordinac iaten dituênac ian dizaque lirinac*; 618: *Gutietsac handiqueria sorr desaquec bekaisteria*.

Potencial transitivo con auxiliar de tipo diro

133: *Emac saretas, bilha estiroc ahurretas*; 119: *Domingo eguic emaste, azi lo, berac irazar iro*; 233: *Higu dudanas gaiz diojtana finets siroiat, nahis*

²⁵ Cfr. *L'office de la Vierge Marie en basque labourdin par C. Harizmendi, vicaire de Sare et prédicateur*, Nouvelle édition conforme à la première de 1658, Chalon-sur-Saone 1901 —siendo editor Julien Vinson, quien incluye un «Avertissement» (hay una edición facsimil hecha en San Sebastián en 1978)—, quien emplea formas semejantes con sentido de voz pasiva: *Laudatuco çara Ianna / Orai eta secular*, p. 30, es decir: 'seras alabado, Señor'.

barhana; 261: *Iaunstecoac estiro eder ximinoa, balis ere setascoa*; 272: *Idia gueinha desanac vstar diro*; 279: *Insaur duēnac iateco, aurkit diro harri hausteco*; 318: *Minso emeac bihoz gogorra bera diro*; 352: *Ohapean nago gorderic, enirosu ediren*; *Inhardetsia. Ezizaket, esi enais bilha ebiliren. Hauc dira nescabaten eta morroinbaten arteco hizac*; 362: *Onac nekesago bat diro onkidea, esies gaxtoac gaxtokidea*; 604: *Gaxtoac ona kosa diro*; 688: *Ehun vrthetan ikhus diroc jauna bilaunturic, eta bilauna jaunturic*; 704: *Sagüac jan liroena, jan beça gathuac*.

Perifrasis de subjuntivo

168: *Eure guelaria es potikeia, hant estaquia aleguia hura andregueia*; 169: *Eure haurra, haur deno, esac gastiga, estaquia, guero, eJsteiari higa*.

Verbos sintéticos intransitivos que rigen dativo

17: *Alaba escontu-ondoan, Escontgueiac darraifst ondoan*; 33: *Arraica ahunsari, Agosque caparrari*; 116: *Dixa onac, nola baita bera itsu, hari darraisco-nac itsuzen ditu*; 136: *Emastea harzen duenac escont-sari hutsagati, biharamuna du dolu-eguna, gaiz darraiconagati*; 139: *Eneco axeca hi harzari, nic demadan ihessari*; 303: *Loila esadila hoila, ondotic darraic barandaila, 'Ianuier ne te glorifie pas pour tes beaux iours, car le Février te suit de près'*; 520: *Gois iaiquitea baliatuco ezaic, sori ona ondoti espadarraic*; 555: *Behiari darraicala doha gaisquinzetara xahala*; 663: *Othoizen estaquiena Iaincoari, berraio it[s]soari*.

El refrán de Oihenart *Eneco axeca hi harzari, nic demadan ihessari*, 'Eneco, saisis-toy de l'ours, afin que i'aye moyen de fuir', tiene su equivalente en el n° 422 de *Refranes y Sentencias* de 1596, el cual lleva otro nombre de persona, *Chordon*, como señala J. de Urquijo, *RIEV*, XXIII (1932), p. 275 y ss.: *Ausso Chordon arz orri ta nic iñes dayda*, 'ten Hordoño a esse osso, y yo hare huyda', citando también otro de la colección de Garibay que lleva *Perucho* como nombre: *Ausbo Perucho urde orri eta neuc ies daguidan* [la primera palabra léase como *autso*].

Tanto *atxeka* como *autso*, son formas de intransitivo que rigen dativo. No obstante, las flexiones del tipo *dentso*, pongamos por caso, son de forma transitiva, y pasaron tempranamente a ser auxiliares que rigen dativo, paralelamente a las del tipo *dio* y *deranko*²⁶.

²⁶ Cfr. sobre ésto mi «Oihenart-en atsoitz eta errefracuez nota tipia», *Euskera*, XXXIV (1989), pp. 563-566, y *De re Philologica linguae uasconicae*, III, Bilbao 1990, pp. 101-105, así como también mi «Sistema perifrastikoaren laguntzaile batzuen jatorriaz», *Euskera*, XXII (1977), pp. 655-657.

Otros verbos de conjugación sintética

6: Adiskide gabe bici den aberaza Picatiuetan lo guiten daza. Picatiuac erraiten diote Bortuco bide herfi eta campixbati, sein baita Otsagabiren eta Larraneren artean, Nafarroa garaico eta Suberoaco mugan; 33: Arraica ahunsari, Agosque caparrari; 34: Arraina eta arroza, herè egunac, carazes, campora deragoza; 96: Berzeren buruco sorria dacusfa, eta es bere lepoco xerria; 152: Erroia has esac, beguiac dedezac; 153: Esacusfan beguic nigar esteguic; 172: Exoilloac bassilloa sedocan; 157: Efcu batat dicu'ske, berzea, bieç beguitarte; 174: Gaiza gaizagoac derabaza; 176: Gaiz-derizanac irri deraidic, onderizanac hasperen; 179: Ganibet berbatec debaka oguia, eta erhia; 180: Garasiren gaiza Behorleguic derofsa; 182: Garsea gaxtobatac diesaguc berzea; 234: Hihaurc lan eguin-ahala, bersec deguiten estuzala; 239: Hire gaiza estuc net gaiza, hire ausoaren beharrira espadaitsa; 270: Iocoric hobena, gutien diraiena; 288: Itsua da baheti estacussana; 320: Mundu hunec diduri itsafsoa, iguerica estaquierna ondarrera doa; 329: Neques irabasteac deracuske ongui beguirazea; 340: Noren ari ais? lo dazanaren; 342: Odolac su gabe diraqui; 374: Oro, bere buruas berzeac, desaguske gaiski erraileac; 390: Otfoac ser baitetfa, otsemac donhetsa; 424: Salduna, eguic semea Duke, esesaguke; 433: Seinuac deraunsano, sinsarrotsa ioralterano, (adi esac, ensun daiteela ioralterano & es urrunago); 498: Eguiteac eguiten deracusque; 540: Adisquide saharr berriagatic estuzala; 627: Horequi dazana, ieiquten da cucusfoequi; 662: Othoi jainduari, deraunsano ekaizari; 665: Saindu mana, otfo hazana; 672: Sua daxeconean auçoco exeari, gogo emac eureari; 673: Thu exatua cernan gora beguithartera derora; 690: Efkerrac istadan, seren neure hasiendari ondarizadan; 692: Esteiari isan denari bethiere, on derorcona haniz çaio apur badere.

Sintagmas nominales indeterminados absolutamente

73: Bequi on eta gaizaren berri, cargutan duenac sembaüt herri; 91: Bere ahal dena, epis berzeren; 96: Berzeren buruco sorria dacusfa, eta es bere lepoco xerria; 153: Esacusfan beguic nigar esteguic; 184: Gauherdirano, berzeren emastearequi, hal'ere beldurrequi; 211: Harri erabilic estu bilzen oroldiric; 216: Haur duenac anhiz behar, estuenac gogoan-behar; 229: Herric bere legue, exec bere astura; 313: Mainata execoari, bersegatic galdo ari bada, hire diruti, edo bibiti, emoc ilhindias vskiti; 431: Seinec bere ixura, herric bere astura; 439: Soroa da, bere caltetan, argui bilha dabilena gausa ilhu-[netan]; 456: Vrde gofseac escur amets; 491: Beguic es beguista, es gogoc sarista; 492: Bekaistiac, berzetan, estena dacusfa, berartan, dena estacusfa, seren ditu bihurri beguiac; 493: Bere caltetan sori gaizecoa mercatura doa; 494: Berze indar du elheac aberatsac erranic, berze datorrenean gaxoaganic; 528: Nehortan dadina sobera fida, guero heiaçor'ari da; 560: Berzeren diruas duenac exea berrizen, exe saharr eta berria ditu bahizen; 502: Erticarea du lusacorra, berzeren hiltahias denac isorra; 561: Berzeren emaste duana-gana maite, oha

seiharbideas hal'ere lerra aite; 562: Berzes gaisqui minso denac adi dizaque bere oguenac; 587: Es har berzerena, ez galzera vz ibaurena; 595: Estaqui presazen baquearen estaquienac berri guerlaren; 626: Hoboro daqui erhoac ber' exean, ecies suhurrac berzerenean; 686: Berceren escus fuguea berrotic athera nahi du.

Batzu / batzutan / batzuren

50: *Affeac bazutan dacarke gofsea; 72: Bazuren gazonsian ere harrac sorzen dira, —batzutan y batzuren son formas sin artículo, el cual pueden evidentemente recibirlo—.*

Nehor, etc., en frases afirmativas

89: *Berant debila nehor conseillu bilha, escucara iines guero etsaiequila; 241: Hirur gutic, eta hirur anbizec galzen dute nehor, Gutu vke'n eta anbiz gastazeac, Gutu iaquin eta anbiz edasteac, Gutu isan eta anbiz isan vsteac; 330: Nehorc bere barrena, du esaguzeco gaizena; 488: Axeter sekeneti, Abocatu gofseti, eta partida bien conseilu deneti, beguira adi nola affaieti. Hiru guison mota hauec, affaiac besala, gutica gutica, nehor galzen dute; 506: Gaiz da Arradoian arzea borroca, eror daite ehor, eta burua porroca. Arradoia da Garasico mendi xut, eta harrisubat; 510: Axeria nehorc borhostago eta hura oillo-ialeago; 527: Lusazes gueroti guerora eguitecoac, ardiesten du nehor herioac; 528: Nebortan dadina sobera fida, guero heiagor'ari da; 544: Alfer egonez [sic] gaisqui eguiten nehorc ikas diro; 590: Es orrazagatic bana susenagatic behar du nehorc porfiatu; 700: Nihori poteguín behar duenac guibelaldean estu irabasiric lusazea.*

Sintagmas nominales que llevan adjetivo nominalizado

136: *Emastea harzen duenac escont-fari hutfagati, biharamuna du dolu-eguna, gaiz darraiconagati; 190: Guerocoa, hobe vstefcoa, nahiago dut on oraicoa; 221: Haur nigar eguin-nahiac Aitari bisarra ti'ra; 224: ... hausea da ganibet sorroz bi ahotacobat ...; 277: Inhardesteric hobena, eguite lan manatiüarena; 332: Nesca harzen ari dena saldu doa, galdazen ari dena da galdua, 'Fille qui prend elle se vend, fille qui demande est perduë'; 582: Erhoa da hasten düena lan vrhent esteçaqueena; 649: Nahiago dut arsto iaffsan nesanbat, esies saldi egoz nesanbat; 692: Efteiari isan denari bethiere, on derorcona haniz çαιο apur badere.*

Sintagmas nominales con determinación numeral carentes de artículo

524: *Hoguei vrtetan estena, hoguei eta hamarretan estaquiena, eta berrogeietan estüena da iagoiti estatena, estaquiquena, eta estuqueena; 681: Aberatfi nahi sena vrthe bitan, vrkha sedin vrtherditan; 688: Ehun vrthetan ikhus diroc jauna bilaunturic, eta bilauna jaunturic.*

ATSOTIZAC EDO REFRAÜAC

1. Adaußia eta außiquia behincoas vken-tut.
  2. Adiðkidea saharic, contua berric.
  3. Adiðkidea gausa xipian behar da porogatu, handian empletatu.
  4. Adiðkide eguic es behar düanean, bana behar düaneco.
  5. Adiðkideas eguic vrheas besala, ikertu gabe har estesala.
  6. Adiðkide gabe bici den aberaza Picatüetan lo guiten daza. *Picatüac erraiten diote Bortuco bide herfi eta campixbati, sein baita Otjagabiren eta Larraneren artean, Nafarroa garaico eta Suberoaco mugan.*
  7. Ago laincoarequi, lainco dukec hirequi.
  8. Aguian serrana ezadin engana.
  9. Ahalgue-gabeac bitu ep'er erreac; ser ahalgorrac? ogui-mocorrac. *Hauc dira abrat/baten hizac, esen handiqui halacoey¹ ohi saiste laket ahalgue gabeac eta laufengariac.*
  10. Aharra siten alxonac, aguer siten gasna ohonac.
-
11. Aharrauñi vñüa, goße edo lomesua.
  12. Ahateari iguerican eracalte.
  13. Ahoa debilano ñabela boz.
  14. Ahuns duguneco subi.
  15. Aita bilsaleari seme barreiari.
  16. Alaba escontesac nahj-denean, Semea ordu-denean.
  17. Alaba escontu-ondoan, Escontgueiac darrañt ondoan.
  18. Alaba sorhi denean esconzeco, esta erraz beguirazeco.
  19. Alsoas eta² baheas emaita: *Hori erraiten da alßequi, eta abondoñqui emaitagati.*
  20. Amac irin balu opil balaidi.
  21. Ama gupidatsuc eguitentu haur sakarsuc.
  22. Ama ñinhez estesanac, Amaisuna.
  23. Amaisuna erradan; *no, es, nahiduna.*
  24. Amaisuna, estiscoa ere, esta houna.
  25. Amorazea, gastearenzat lorazea, saharrensac da sorazea.
-
26. Anhiz iana, eta anhis edana da hontara nacarrana.
  27. Anñerati es ian sati.
  28. Anxo limoñnari, vrde ebatsiaren oinac demaza beharrari.
-
29. Apesac asken hiza bere.
  30. Araquina erhac behia, eta indac cornadobaten biria.
  31. Ardia ahunsari ile eñke.

¹ En la edición dice erróneamente *halacoey*.

² En la edición dice erróneamente *ett*.

INTERPRETATION DES PROVERBES BASQUES

Ce qui se trouvera en cette interpretation, escrit en lettre Italique, sont des adjouſtements faits au texte Basque, pour une plus ample explication diceluy.

1. L'ay esté abbayé & mordu tout à la fois.
2. L'amy vieux, & le compte recent, *sont les meilleurs de tous.*
3. Il faut esprouer l'amy aux petites occasions, & l'employer aux grandes.
4. Fais des amis, non pas lors que tu en as besoin, mais pur lors que tu en auras affaire.
5. Fais de l'amy, comme de l'or, ne le reçois pas sans l'auoir reconneu *ou esprouué plutoſt.*
6. Le Riche qui vit, sans se faire des amis, est comme vn voyageur qui s'endort au bord d'un precipice, *où il ne faut qu'un demi tour à gauche pour le perdre. Le mot Picatu, au texte Basque, est le nom propre d'un precipice dans les Monts Pyrenées.*
7. Tiens toy avec Dieu, & Dieu sera avec toy.
8. Celuy¹ qui parla par peut-estre, ne se trompa pas.
9. L'effronté, *dans un festin*, se fait traiter avec des perdrix rosties, au lieu que le honteux, *ou le discret*, n'a que les restes du pain.
10. Les valets du Pasteur s'entrequerellerent, & se reprocherent leurs defauts l'un & l'autre, & par ce moyen on decouurit ceux qui auoient dérobé les fromages.
11. Le baaillement [sic] frequent est le mesjager de la faim ou du Jommeil.
12. Apprendre à nager au canard.
13. Tandis que la bouche est occupée à manger, la parole de la joye.
14. *Faisons* des ponts pour lors que nous aurons des chevres.
15. A un pere qui amasse du bien, *succede* un fils qui le dissipe.
16. Marieta fille lors qu'elle en a l'enuie, & ton fils quand l'occasion s'en presente.
17. Apres que j'ay marié ma fille, l'on me vient offrir des partis pour elle.
18. Quand la fille est meure pour estre mariée, la garde n'en est pas aisée.
19. Bailler avec le tablier & le crible, *c'est à dire abondamment.*
20. Si ma mere auoit de la farine, elle feroit des gaſteaux.
21. Une mere qui a trop de tendresse pour ses enfans, les fait teigneux.
22. Celuy qui n'a voulu obeir à sa mere, obeira *par force* à sa marastre.
23. Marastre, dy moy, tien, & non pas, en veux-tu?
24. La Marastre, quoy que faite de miel, n'est pas bonne.
25. Estre amoureux, c'est fleurir, à l'esgard des ieunes mais c'est deuenir fol, à l'esgard des vieux.
26. Le manger beaucoup, & le beaucoup boire, m'a reduit à cecy, *c'est à dire à la pauureté.*
27. De l'Oilon, il n'en faut pas manger quantité.
28. Ancho (*c'est le nom propre d'un homme*) est un grand faiseur d'aumosnes, il donne au pauure les pieds du pourceau qu'il a dérobé.
29. Le Prestre presche, en fin, pour joy.
30. Boucher tué ta vache, & baille moy pour un denier de freſsure.
31. La Brebis est apres la Chevre, en queſte de laine.

---

¹ En la edición dice *Cela*, corregido después en *favtes de l'impression por Celuy*, p. 81.

32. Arima onari euri.
33. Arraica ahunsari, Agosque caparrari.
34. Arraina eta arroza, heré egunac, carazes, campora deragoza.

35. Arrain handiac iaten'tu xipiac.
36. Arroza bekaiz arrozaren.
37. Arrozac es lan daidic, es deraidic.

38. Ar/toac ar/tara.
39. Ar/to-cumea harsara.
40. Ar/toa emoic arbuia sesanac, guero eroffi behar vken suén.
41. Ar/toa offinean, irris irris, itozen da.
42. Arzainaren emastea, arrazean eder.

43. Asen peti sopac iain'tu.

44. Asiti bihia.
45. A/ki du hon & errekeitu, exean deus estenac peitu.
46. Azeac escüa laz.
47. Azearen behiac erroa handi.
48. Azearen sakua xilo.
49. Azerri, Otserri.
50. A/feac bazutan dacarke go/fea.
51. Asken hilac sorrac baka.
52. A/trugaizaren hilzea, esta hilzea bana vnguizea.
53. Atorrac hunquiten, bana araguaia exequiten.
54. Auco sori gaizari ekuru, eta onari aiduru.
55. Aurhide biren alhor-artean vngui dago sedarria.
56. Aurtendanic gueurs-dara anhiz Eki eta euri.

57. Aurten haurrac has, gueurs ileac ilas.

58. Ausilaria nekesiaren escutaria.
59. Ausilaria /arista esac on/a barataria, espere eure susena estaquidic valia.

60. Atsequina bikun da denean lafter eguina.
61. Atsoa lehia duna hilzera?, oha azerrira bisizera.

B

62. Badu ere axeriac biloa vsten, bere eguitea estu bilusten.
63. Badut ere herabe, senarraren³ hilsale horri ioaitera iorrale, esin naoque ian-gabe.

64. Bago erorira egurcari gusiatic lafter-ari dira.
65. Baigorrico Biscondea, Beldurrac diacarquec ahalguea.
66. Baigorrin baxera lurren, nic haraguei nüenean⁴ vrres.

---

³ En la edición dice erróneamente *fenarrarem*.

⁴ En la edición dice erróneamente *nüeneam*.

32. Le temps pluuieux, *en la mort de quelqn 'vn, est le signe d'vne bonne ame.*
33. Va apres la Chevre, elle te iettera dans le hallier.
34. Le poisson & l'hoſte deuiennent puants, *paſſé trois iours, & les faut ietter hors de la maison.*
35. Le gros poisson mange le petit.
36. Vn hoſte porte enuie à l'autre.
37. Vn hoſte, ny ne fera aucun trauail pour toy, ny ne te donnera le moyen d'en faire toy-meſme.
38. L'Aſne *procede* en Aſne.
39. L'Aſnon va à reculon.
40. Celuy qui refuſa l'Aſne en don, fut obligé apres de l'achepter.
41. L'Aſne Je noye, tout en riant, dans la riuiere, *c'est à dire en montrant les dents.*
42. La femme du Paſteur Je pare ſur le ſoir, *c'est d'autant que c'est à cette heure la quelle doit reuoir ſon mary.*
43. Il a mangé la ſoupe par deſſous le chou qui la couuroit. *Cela ſe dit, quand vn domeſtique ou quelque autre, duquel l'on ſe fie, fait ſupercherie.*
44. Le grain vient tel qu'etoit la ſemence.
45. Celuy-là a aſſez de bien & de prouiſion, à qui rien ne manque en ſa maiſon.
46. L'eſtranger a² la main alpre ou rude.
47. La vache de l'eſtranger a le pis gros.
48. Le ſac de l'eſtranfer eſt troué.
49. Païs d'eſtranger, païs de loups.
50. Quelquefois pour trop ſe ſaouler, on vient apres à endurer la faim.
51. Que le dernier qui mourra *de nous*, paye nos debtes.
52. Le mourir du Jouffreteux, n'eſt pas mourir, mais guerir.
53. La chemiſe me touche, mais la chair *m'eſt plus proche, car elle ſe tient à moy.*
54. Souffre en patience la mauuaiſe fortune, & demeure en attente de la bonne.
55. La borne ſied tres-bien entre les champs de deux freres.
56. Entre-cy & l'année qui vient, il ſe paſſera beaucoup de iours ſereins, & pluuieux, *c'est à dire qu'il y arriuera bien des changemens.*
57. Faut nourrir les enfans cette année, & differer à carder les laines iuſques à l'autre, *c'est à dire que l'education des enfans doit preceder toute autre choſe.*
58. Le plaideur ordinaire eſt l'eſcuyer de la miſere.
59. Plaideur ſalarie bien le Notaire ou le Greffier; car autrement à ton droit tu ne te dois fier.
60. Le plaisir eſt double, lors qu'il eſt fait promptement.
61. Vieille te tarde-il de mourir? va-t'en viure en païs eſtrange, *Et ton ſouhait ne tardera guere à reuſſir.*
62. Encore bien que le Renard change ſon poil, il ne change pas ſon naturel.
63. Quoy qu'il me ſoit fort faiſcheux d'aller ſarcler pour le meurtrier de mon mary, ſi eſt-ce que ie ne puis me paſſer *de trauailler*, pour auoir de quoy me nourrir.
64. Tout le monde court ſur vn arbre abattu, pour en tirer du bois.
65. Vicomte, c'eſt la peur qui produit la honte.
66. A Baygorri la vaiſſelle eſt de terre; lors qu'on parloit de m'y marier, elle eſtoit toute d'or.

---

² En la edición se lee *à*.

67. Barurac hirur aſſe. Hirur aſſe hauc adizen dira, barureguneco baruſcarias, aizineguneco auharias, eta biharamuneco aſcarias.
68. Bata bosa, berzea xila ari da.
69. Bata mingarri, berzea ſorgarri.
70. Bat ehunen, ehun es baten.
71. Batean ama, berzean amaiſun guertatu ſait.
72. Bazuren gazonſian ere harrac ſorzen dira.
73. Bequi on eta gaizaren berri, cargutan duénac ſembait herri.
74. Begui-bates aski du Saltunac, ehun eſtitu ſobera eroſtunac.
75. Beguir nesac vr emeti, nihaur niaitec laſterreti.
76. Behorraren vſticoac, eſtitu ſendi garanoac.
77. Beha eſtagoena aizinara, lerra daite guibelara.
78. Beharrac aharra.
79. Beha lehenic, minſa askenic.
80. Beharra eraguile handi.
81. Beharrac ſaharra mercatura.
82. Beharrac iſurriaren manac ditu aſkasi-adiskides gabezen gutu.
83. Beharrari emaita, eſta emaita, baiſi ereitea.
84. Behasalea mais-ago bere gaisquiari, eſenes hunquiari beha dago.
85. Belaz düana es vz hagati, Auſtore iinguey denagati.
86. Beldurra bera ſaldi.
87. Beleac ſarratſera.
88. Bentura dadinac harza, eſtadinac es eta barza.
89. Berant debila nehor conſeillu bilha, eſcucara iines guero eſtaiequila.
90. Berant jina, gaisqui ezina.
91. Bere ahal dena, eſpis berzeren.
92. Ber'exea beires daducanac eſtaliric, eſpeſa aurtic berſerenera harriric.
93. Bere nahisco gaizic eſtu nehorc.
94. Bere nahis eri denari, norc bilha deſaqueio oſſagarri?.
95. Bere onac eſtituena vrricari, gomenda bedi vrte gaizari.
96. Berzeren buruco ſorria dacuſſa, eta es bere lepoco xerria.
97. Beſſo minduna bulharrean, Sango eria ohazean.
98. Beti ſerbizari leiala eta preſtüa, harzedun da, bad'ere pagatua.
99. Bide lusean, laſtoa ere, ſorta ſoinean.
100. Bihia peitu den execo gauſa guſiac dira ſalzeco.
101. Bihozaren beharguile mihia.
102. Bi iaberen horac, ſarea gora.
103. Bici adi ongui onarequi, eta eſadila alborota gaxtoarequi.
104. Borxas, eſtuena ſer jan, barurſale.
105. Burüa guris duenari, eſtagoca iſatea labecari.
106. Buruti haſten da arraina karatsen.

67. Le ieufne a³ trois faoulées; c'est à fcaoir le difner du iour auquel on ieufne; le fouper du foir precedent, & le defiuiner du lendemain.
68. Il ne fait que boucher vn trou & en ouurir vn autre. *L'on dit cela d'un qui paye ses debtes, en faifant⁴ de nouueaux emprunts.*
69. L'un fert à nous faire le mal, & l'autre à nous y endurcir.
70. Vn en vaut cent, & cent n'en valent pas vn.
71. Elle m'a feruy de mere à vne occasion, & de marafre en vne autre.
72. Il y en a de fi malheureux, que les vers s'engendrent, iufques dans leur faliere.
73. Celuy qui doit gouuerner vne Prouince, doit auoir connoiffance du bien & du mal.
74. Vn œil fuffit au vendeur, mais l'acheteur n'en a⁵ pas trop de cent.
75. Garde-moy de l'eau douce; car ie me garderay bien de la courante moy mefme.
76. L'estalon ne fent pas les coups de pied de la jument.
77. Celuy qui ne prend pas garde en auant, eft capable de gliffer en arriere.
78. La neceffité engendre noife.
79. Efcoute le premier, & parle le dernier.
80. La neceffité eft fort agiffante.
81. La neceffité fait aller le vieillard au marché.
82. La neceffité fait comme la pefte, elle nous priue de parens & amis.
83. Donner au neceffiteux, n'eft pas donner, mais femer.
84. Celuy qui demeure aux efcoutes, entend plus fouuent fon mal, que fon bien.
85. Ne laiffe pas aller l'efpreuier que tu tiens fur la perche, pour l'efperance d'un autour qui te doit venir.
86. La peur fert elle-mefme de coureur.
87. Les Corbeaux vont à la charogne.
88. Celuy qui s'auenture eft capable de prendre l'ours, & celuy qui ne s'auenture ne fcauroit prendre mefmes vne lende.
89. C'est trop tard qu'on va au confeil, apres qu'on eft venu aux mains avec l'ennemy.
90. Le tard venu, eft d'ordinaire mal couché.
91. Qui peut eftre à joy, ne foit à autruy.
92. Celuy qui a fa maifon couuerte de vitre, ne doit point ietter de pierre fur le toict d'autruy.
93. On n'a guere de mal volontaire.
94. Qui fe voudra mettre en peine de procurer la fanté, à celuy qui eft malade pour fon plaifir?
95. Celuy qui ne plaint pas fon bien, fe peut bien recommander au mauuais temps.
96. Il void bien vn poulx fur la tefte d'autruy, & non pas les efcrouelles de fon col.
97. Le bras malade, il le faut repofer fur la poitrine, & la jambe dans le lit.
98. Toufiours vn feruiteur fidelle & diligent, eft creancier, ores que payé de fa folde.
99. En vn long voyage, la paille mefme eft à charge.
100. Tout eft à vendre en la maifon, où la prouifion du grain manque.
101. La langue eft l'ouuriere du cœur.
102. Le chien qui eft à deux maîtres, a⁶ fa mangeaille placée bien haut.
103. Vis bien avec les gens de bien, & ne te broüille pas avec les mefchans.
104. Celuy-là ieufne par force, qui n'a rien à manger.
105. Il ne conuient pas d'eftre Fournier, à celuy qui a la tefte faite de burre.
106. C'est de la tefte que le poiffon commence à pur: *cela veut dire, que la corruption vient d'ordinaire des chefs.*

---

³ En la edición se lee à.

⁴ En la edición dice en faifaut.

⁵ En la edición se lee à.

⁶ En la edición se lee à.

C Et K ou qu

- 107. Campoan vrso, Exean bele.
- 108. Caftas du erbiac lozor isana.
- 109. Cojeillu caparpeco, aguer daite askeneco.
- 110. Cosina guisen-eguiac iabea du ahulzen, eta exea aurrizen.

D

- 111. Desdixatuac estu adiskideric bere molsas berzeric.
- 112. Ditüen ontarsunegati, onhetsac adij/kidea, eta es vz op'o gutigati, seren dic norc be-rea.
- 113. Dixac bila nesatela siot/ac.
- 114. Dixa duënac alga & abere, estuënac es la/to ere.
- 115. Dixac bi aurhide, on eta adij/kide, de/dixac oboro, diren gaizac oro.
- 116. Dixa onac, nola baita bera itsu, hari darraisconac itsuzen ditu.
- 117. Dohacaiz-dunac Sisurren illuna.
- 118. Dohain-emana serbait hoberen e/ke dago.
- 119. Domingo eguic emalte, azi lo, berac irazar iro.
- 120. Duenac aser biper.
- 121. Dupina emendatus gaixtozen da.

E

- 122. Eder, auher.
- 123. Edosein xoriri eder bere habia.
- 124. Eguic bat'i, goizeagati.
- 125. Eguinac estu eguinqisunic.
- 126. Egurra daguienac leku gaizean, ekarri beharco du /oinean.
- 127. Ehun saldic ehun saltoqui behar.
- 128. Eihera hon da dabileno, eta es gueldiric dagoeno.
- 129. Eiheran dadinac egon-egui, bidean la/ter begui.
- 130. Elhurra, bere aroan, a/legarri, hanti campoan go/legarri.
- 131. Elisaren hurren-ena, aldarearen vrrun-ena.
- 132. Emac buruti, duquec errada.
- 133. Emac saretas, bilha e/tiroc ahurretas.
- 134. Emaizac hau/ten'tu haizac.

107. Il est gay comme vne colombe hors de la maison, & triste comme vn Corbeau, dans la maison.
108. C'est de race que le lievre est peureux.
109. Vn secret qu'on confie derriere le buisson, ne laisse pas en fin de deuenir public.
110. La cuisine trop graisse amaigrit le maistre, & fait deperir la maison.
111. Le malheureux n'a point d'autre amy que sa bourse.
112. Cheris ton amy, pour les bonnes qualitez [sic] qu'il a, & ne l'abandonne pas pour quelque petit defect, car chacun a⁷ le sien.
113. La fortune veut qu'on la recherche.
114. Celuy qui a bon heur à fourrage & bestail, & à celuy qui n'en a⁸ point la paille mesme manque.
115. La bonne fortune a⁹ deux sœurs, l'abondance de biens, & la multitude d'amis; mais la mauuaise en a beaucoup plus, c'est à sçauoir toutes les calamitez [sic] imaginables.
116. La bonne fortune, comme elle est aueugle elle mesme, rend aueugles tous ceux qui la suiuent.
117. Le malheureux est surpris de la nuit à Ciçur. *Ciçur*¹⁰ est un petit village à trois-quarts de lieuë de Pampelune, cité principale du Royaume de Nauarre.
118. Vn present donné, attend quelque chose de meilleur en recompense.
119. Dominique, prens vne femme, & apres dors tant que tu voudras, car elle aura assez de join de t'esueiller.
120. Il n'y a que celuy qui en a, qui mette du poivre sur les choux de son potage.
121. L'augment d'eau gaste le potage.
122. La belle est d'ordinaire faineante.
123. A chaque oiseau, son nid paroist beau.
124. Souffre & aye patience, afin de vaincre.
125. Ce qui est fait, n'a plus besoin d'estre fait.
126. Celuy qui fait son bois de chauffage en vn mauuais endroit, est obligé de le charrier sur ses espaules.
127. A cent cheuaux, il faut cent selles.
128. Le moulin est bon, tandis que la meule se remue, & non tandis qu'elle ne bouge.
129. Celuy qui a trop tardé au moulin, doit courir en chemin.
130. La neige qui tombe en la saison, est capable de nous saouler de grain, & si c'est hors de saison, de nous donner la faim.
131. Le plus proche de l'Eglise, est le plus esloigné de l'Autel.
132. Baille comble, tu ne recouureras que ras.
133. Baille à plain panier, & tu ne pourras recouurer qu'à poignées.
134. Les presens brisent les Rocs.

---

⁷ En la edición se lee *à*.

⁸ En la edición se lee *à*.

⁹ En la edición se lee *à*.

¹⁰ En la edición dice dos veces *Ciçur*, con *c* sin cedilla.

135. Ema]tea har desana handitaric, estate exean grina gabetaric.
 136. Emastea harzen duenac escont-]ari hut]agati, biharamuna du dolu-eguna, gaiz da-
 rraiconagati.
 137. Emastearen gaizes xikira sedina adarrequi ehorz sedin. *Refrau haur at'era da llhar-
 tiz edo Epitafio hontaric.* heben dago, ber'adarrequi⁵, ezina, ema]tearen gaizes, xiki-
 ra sedina.
 138. Emerdi oro soro.
 139. *Eneco* axeca hi harzari, nic demadan ihe]f]ari.
 140. Enganasalea enganatu duenari, eman bequio, es pena, bana]ari.
 141. Eracuts izatac eure lagunac, nic guero hiri eure atunac.
 142. Erguela mais engana daite, Suhurra behin beisi estaite.
143. Erguelarsuna da]endo estaiteen elharsuna.
 144. Erhoaren]ine]tea,]uhur vstea.
 145. Erhobat aski da harricantoinbaten puzura egosteco, bana]ei suhur behar dira harer
 hantac itoiteco.
 146. Erle ioan-nahiac, es esti, es bre]ca.
 147. Eroria borrocara.
 148. Errac eguia vrka aite.
 149. Erradac norequi bis'isan, nic hiri, guero, nolaco isan.
 150. Errazago da hartua vsteco, esies vzia berris harzeco.
 151. Erroiac beleari burubels.
 152. Erroia has esac, beguiac dedezac.
 153. Esacul]an beguic nigar esteguic.
 154. E]kerdunari mucurru isari.
 155. E]cont-eguna, a]le isanaren biharamuna.
 156. E]conze saharas e]tei berri eguitea.
 157. E]cu batac dicu'ske, berzea, bieci beguitarte.
 158. Es estupa ixindien aldean, es ne]catoxea motil gasteen artean.
 159. Es gari herruzecoric, es egur izalbecoric.
 160. Es holla, V]mena, handiqui, gorapenac]oinean diacarken behe]rapena.
161. Esina ascarr-ago da esi es sina.
 162. Esin-gaises da on.
 163. Esta eman oin orori o]kigorri.
 164. Esta⁶ ikaia non estuen bere]staia.
 165. Esta ser fida, es seru isarsuan, es emaste nigarsuan.
 166. Estoela latsara, gazes duena oinsolara.
 167. Estu nehorc ser singuiten ari, eguia laket ezaionari.
168. Eure guelaria es potikeia, hant estaquia aleguia hura andregueia.
 169. Eure haurra, haur deno, esac ga]tiga, estaquia, guero, e]teiarri higa.
170. Execo]ua Execo hauzas e]tal.
 171. Exe hut]a, aharra hut]a.
 172. Exoilloac ba]joilloa sedocan.

⁵ En la edición dice erróneamente *ber'adarequi*.

⁶ En la edición dice *Est*, pero creo que debe decir *Esta*.

135. Celuy qui prend femme de grande maison, ne sera pas sans noise dans sa maison.
136. Celuy qui choisit sa femme par la seule consideration de son dot, s'en repent dès le lendemain, à cause du mal qui luy en reuiet.
137. Celuy qui se fit chastrer par depit de sa femme, fut enterré avec les cornes. Ce Prouerbe est tire de cet Epitaphe. C'y giſt, avec les cornes, le pauure corps sans ame, D'vn qui se fit chastrer, pour déplaire à la femme.
138. Toute accouchee est vaine.
139. Eneco, laissez-toy de l'ours, afin que t'aye moyen de fuir.
140. Celuy qui trompe le trompeur, merite plustoſt lalaire que peine.
141. Montre-moy tes camarades, & ie te diray tes habitudes *ou mœurs*.
142. Il n'appartient qu'à vn ſot d'estre trompé plusieurs fois, le ſage ne le peut estre¹¹ qu'vne fois.
143. La ſottise est vn mal incurable.
144. Le ſol croit estre ſage.
145. Il ne faut qu'vn ſol pour faire cheoir vn quartier de pierre dans vn puits, mais il faut six ſages pour l'en tirer.
146. L'Abeille qui a enuie de quitter la ruche, ne fait ny miel, ny bournal.
147. Celuy qui est abattu, *demande encore* à luicter.
148. Dis la verité, & tu ſeras pendu.
149. Dy-moy avec qui tu te plais, & ie te diray, apres, qui tu es.
150. Il est plus aisé de quitter ce qu'on tient, que de reprendre ce qu'on a quitté.
151. Le Corbeau reproche à la Corneille, la noirceur de la teste.
152. Nourris le Corbeau, il te creuera les yeux.
153. L'œil qui ne te void pas, ne te pleurera pas.
154. A celuy qui est reconnoiſſant, faut donner la mesure comble.
155. Le iour auquel on se marie, est le lendemain du bon temps.
156. Faire nouvelles-nopces d'vn vieux mariage.
157. L'vne main laue l'autre, & les deux lauent le visage.
158. Ny l'estoupe près des tisons, ny la ieune fille près des garçons.
159. Ny grain de lieu mareſcageux; ny bois de lieu ombrageux.
160. Ne prens point vanité, Vjmene (*c'est le nom à vne femme*) de ta fortune; car ſouuent le croiſſant porte le declin ſur les eſpauls.
161. L'impoſſible a plus de force que le ſerment.
162. Il paroist bon, pour n'auoir pas le moyen de faire le mauuais.
163. Il n'appartient pas à tous pieds de porter de rouges ſouliers.
164. Il n'y a point de montée qui n'ait la deuallée.
165. Il ne faut point se fier, ny à l'air ſerein, ny à vne femme qui pleure.
166. N'aille à lauer la leſſiue qui a les pieds faits de ſel.
167. Il ne ſert rien d'affirmer avec ſerment à celuy qui n'est pas bien aisé d'entendre la verité.
168. Ne baiſotte pas ta chambriere, de peur qu'elle ne prenne vanité, croyant deuenir la maiſtreſſe de la maiſon.
169. Chastie ton enfant pendant ſon bas âge, afin qu'apres il ne vienne à se perdre & deuenir miserable.
170. Il faut couvrir le feu de la maiſon avec les cendres de la maiſon.
171. La maiſon vuide est pleine de noise.
172. La poule domeſtique chaffe la ſauuage.

¹¹ En la edición se lee *été*.

G

173. Gabeac hatsa carats.
 174. Gaiza gaizagoac derahaza.
 175. Gaiza hunqui ator, bacar bahator.
 176. Gaiz-derizanac irri deraidic, onderizanac ha|peren⁷.
 177. Gaiz oroc du bere gaizagoa.
 178. Gandeialu [sic] hoz, negua boz: Ganderalu bero, negua Pascos guero.
179. Ganibet berbatec debaka oguia, eta erhia.
 180. Garasiren gaiza Behorleguic derof|fa.
181. Garisuma eta vrkabea, a|turugaizenzat.
 182. Garsea gaxtobatac diesaguc berzea.
 183. Gatua, oinic bu|ti-gabe, arraincari.
 184. Gauherdirano, berzeren emastearequi, hal'ere beldurrequi.
185. Gastaro alferrac dacarke saharze landerra.
 186. Gausa onhet|iric⁸ esta onhezlearenzat ixu|firic.
 187. Gausa |orta da Erretate, hura gaber ic eninsate.
 188. Gueroa alderdi.
 189. Gueroa alferraren leloa.
 190. Guerocoa, hobe v|te|f|coa, nahiago dut on oraicoa.
 191. Guesurtiac ser du meritatu?, eguia derranean guesurtatu. *Berzela*. Guesurtiac ser du mere|ci? eguia erraitan es |inhet|ji.
 192. Guibel eguic ekaizari.
 193. Guison bisar peituti, eta emaste bisarsuti, ihes-eguic nola ko'suti.
194. Guifon erri-bera, edo elguerra, edo alferra.
 195. Guison gastea andrecari, higa daite esteiari.
 196. Guison hebainac gasna nahi erreric, haut|era erori eta egonen gaber ic.
197. Guison Iaincotiarrari⁹ *Biriato* eta *Donostia*, bardin laketguia.
198. Gogorra gogorrarequi neques dait' erexequi.
 199. Gois gorriac dakarke vri, arrats gorriac eguraldi.
 200. Gois orsadar, arrats iturri.
 201. Goldearen amorecati pot nabarrari.
 202. Goregui igan dadina ahalguegabequi, behera ieuts daite ahalgueisunequi.
203. Gof|fea bera iaqui.
 204. Gure andrea irricor, istartean guillicor.
 205. Gut i edatea eta guti |ine|tea, da suhurraren eguitea.

⁷ En la edición dice *hasperren*.

⁸ En la edición dice *onhetiric*, corregido después en *notes de l'impression por onetfiric*, p. 81.

⁹ En la edición dice *Iaincotiarrari*, corregido después en *notes de l'impression por Iaincotiarrari*, p. 81.

173. Le pauvre a l'haleine puante.
 174. Ce qui est pire, fait oublier ce qui est mauvais.
 175. Malheur, sois le bien venu, pourueu que tu sois seul.
 176. Celuy qui te hait, te fera rire, & celuy qui t'ayme te fera soupirer.
 177. Tout mal a son pire.
 178. La Chandeleur froide marque vn bon hyuer: La Chandeleur chaude menace d'vn hyuer apres Pasques.
 179. Vn meisme couteau sert à couper le pain, & à¹² se blesser la main.
 180. Vn chetif vilage porte la peine de la faute de tout vn pais. *Le mot, Garacy, au texte, est le nom propre d'une Prouince en Basques; & le mot, Behorleguy, le nom d'un vilage de la meisme Prouince.*
 181. Le Caresme & la potence sont faits pour les miserables.
 182. Vn melchant connoist l'autre.
 183. Le chat fait sa pesche, sans mouiller les pieds.
 184. On ne peut iouyr de la femme d'autruy sinon iusqu'à la minuit, & encore avec crainte, ou danger.
 185. Vne ieunesse oiseuse produit vne vieillesse necessiteuse.
 186. Il n'y a point de laides amours, pour celuy qui ayme.
 187. La Royauté est vne chose pesante, neantmoins ie ne scaurois viure sans elle.
 188. L'aduenir est perclus de la moitié de ses membres.
 189. A demain, c'est du faineant le refrain.
 190. J'ayme mieux vn bien present, qu'vn meilleur qui est à venir, & gist en esperance.
 191. Que merite le menteur? c'est d'estre dementy, ou bien de n'estre pas creu quand il dit vray.
 192. Tourne le dos au mauvais temps.
 193. Donne-toy de garde d'une femme barbuë, & d'un homme qui n'a point¹³ de barbe, comme de la peste.
 194. Vn rieur ordinaire est, ou sot, ou faineant.
 195. Vn ieune homme qui s'adonne aux femmes tient le chemin de la misere.
 196. L'homme perclus de ses membres, voulut manger son fromage rosty, il luy cheut sur les cendres & n'en sceut cheuir.
 197. A l'homme deuot, le sejour du vilage est aussi agreable que celuy de la cité. *Donostia, c'est le nom de la Cité de Saint Sebastien en Guipuscoa, & Biriato [sic], le nom d'un vilage à trois ou quatre lieues de la.*
 198. Il est mal-aisé de joindre le dur avec le dur.
 199. La matinée rouge est presage de pluye, la soirée rouge promet beau temps.
 200. L'Arc en-Ciel du matin, presage de pluye pour le soir.
 201. On baise le soc pour l'amour de la charué.
 202. Celuy qui monte plus haut qu'il ne doit avec effronterie, est capable de descendre avec infamie.
 203. La faim sert de pitance.
 204. La femme rieuse a la cuisse chatouilleuse.
 205. Boire peu & croire peu est le fait d'un homme sage.

---

¹² En la edición se lee a.

¹³ En la edición se lee poit.

H

206. Habia eguin deneco xoria nil.
 207. Halaco tupati halaco arnoric.
 208. Handurreria, espada *Tuſſuria*, da hura Iduria. *Tuſſuria*, *diabruari erraten sioten euf-
 cara saharrean, eta orano hiz haur uſazen da Suberoan.*
 209. Handiec nahicara, xipiec ahalara.
 210. Handiqui hor ona Otsoen.
 211. Harri erabilic estu bilzen oroldiric.
 212. Harzen duena sordunzen da.
 213. Has nesac egunco araguias, azoco oguias, eta xasco arnoas, eta Axeterrac bihoas.
 214. Haurrac hasi, nekeac hassi.
 215. Haurbat jan nesan, haur-ialea ensun nesan.
 216. Haur dñenac anhiz behar, estuenac gogoan-behar.
 217. Haur dñenac estitu berezat boxiric hobenac.
 218. Haurric estuenac es haur-minic ere.
 219. Haur maite has-aite, esten-ara hig'aite.
 220. Haur merda, gurentu denean alfer da.
 221. Haur nigar eguin-nahiac Aitari bisarra ti'ra.
 222. Haurrequi dena eziten, esta bethi¹⁰ manta'rra xahuric ieiquiten.
 223. Haursaroco orbaina, esaba daite gastaroco.
 224. Hausea eta gredalea emaita. *Hori nahi da erran, bote're gusia emuitea: hausea da
 ganibet sorroz bi ahotacobat, eta gredalea, iaquien errekeitazeco onsibat.*
 225. Hegoa iduri da emasten gogoa.
 226. Helgaiz herenagati esaisela ordeinazeas axolati.
 227. Helgaiz laurdena, ofſagarri gaſtena, herio saharrena.
 228. Her-iauna otoies dagoenean botoiari, keinus dauke vheari.
 229. Herric bere legue, exec bere aſtura.
 230. Herris aldazea, saharrensats da heriozea.
 231. Hi arrasa handico, ni ſeme iaureguico, egur hori norc draucu hautſico?
 232. Hic maka nic ſaka.
 233. Higu dudanas gaiz dioſtana ſinets siroiats, nahis barhana.
 234. Hihaurc lan eguin-ahala, bersec deguiten estuzala.
 235. Hil adi, alaba aite.
 236. Hila lupera, visiats aſſera.
 237. Hileco erdia, hileco eria.
 238. Hil-ordugabe, bere onas emaiza seguinat kauſſit sesan saharze gaiza.
 239. Hire gaiza estuc net gaiza, hire ausoaren beharrira espadaitſa.

¹⁰ En la edición dice *bere*, corregido después en *ſortes de l'impression* por *bethi*, p. 81.

206. Pour lors que la cage a esté faite, l'oïseau est venu à mourir.
207. De tel tonneau tel vin.
208. L'arrogance, si elle n'est pas vne diablerie, elle en a du moins l'apparence.
209. Les Grands font ce qu'ils veulent, & les petits ce qu'ils peuuent.
210. *D'ordinaire* vn bon chien est pour les loups.
211. Vne pierre souuent remuée n'engendre point de mouffe.
212. Qui prend, s'engage.
213. Nourris moy de la chair d'aujourd'huy, du pain d'hier, & du vin de l'année passée, & ie diray adieu aux Medecins.
214. Au moment que les enfans sont acheuez de nourrir, nos peines & soucis commencent à venir.
215. Ie ne mangeay qu'un seul enfant, & on m'appella mangeur d'enfans.
216. Celuy qui a des enfans a besoin de beaucoup de choses, mais aussi celuy qui n'en pas a l'esprit en soucy.
217. Celuy qui a des enfans, ne mange pas les meilleurs morceaux luy-mesme.
218. Celuy qui n'a point d'enfans, est exempt des soins qu'on a pour les enfans.
219. Vn enfant esleué tendrement, vient souuent a perir miserablement.
220. Vn enfant nourry trop delicatement, est fayneant quand il est deuenu grand.
221. Vn enfant qui cherche occasion de pleurer, se met à tirer la barbe à son pere.
222. Celle qui couche avec les enfans, n'a pas toujours sa chemise nette, quand elle se leue.
223. La cicatrice receüe en l'enfance, s'efface pour le temps de la ieunesse. *Cela veut dire que les fautes commises en l'enfance, ne sont point considérées en l'âge viril.*
224. Bailler le couteau & le bassin, c'est à dire bailler tout pouuoir.
225. L'esprit des femmes est leger, comme le vent de midy.
226. Pour la fièvre tierce, ne te mets pas en soin de faire ton testament.
227. La fièvre quarte c'est la santé des ieunes gens, & la mort des vieillards.
228. Quand le Seigneur vst de prieres enuers son sujet, il guigne le baston.
229. Chaque pais a sa loy, & chaque maison a sa coustume.
230. Changement de pais c'est vne mort pour les vieilles gens.
231. *Tu ne daignerois fendre ce bois, comme estant issu de grande race, ny moy, pour estre le fils du Gentilhomme de ce lieu, qui sera-ce donc qui le nous fendra?*
232. Tu fais le semblant de frapper, & moy ie frappe effectiuement.
233. Le mal que tu me diras de celuy que ie n'aime pas, ie le croiray *volontiers*, quoy qu'il soit estrange, & esloigné d'apparence.
234. Le trauail que tu peux faire toy-mesme, ne le renuoye pas à d'autres.
235. Meurs, & apres tu pourras estre loué, *d'ordinaire on n'est loué, qu'apres la mort.*
236. Le mort à la fosse, les viuans à la saoulée; cela se dit à cause des banquets qu'on fait parmy les Basques, aux parens & amis du deffunt, le iour de son enterrement.
237. L'accouchée de ce mois fait la malade durant tout le mois.
238. Celuy qui donna son bien auant que d'estre prest à mourir, passa fort à mal-aise le temps de sa vieillesse.
239. Ton mal n'est pas vn mal formé, tandis qu'il ne vient pas aux oreilles *ou à la connoissance* de ton voisin.

240. Hiri sionat Alaba, adi esan Alabaisuna.
 241. Hirur *gutig*, eta hirur *anhizec* galzen dute nehor, *Guti vke'n eta anhiz gaftazeac*, *Guti iaquin eta anhiz edasteac*, *Guti isan eta anhiz isan vsteac*.
 242. Hiz estic mihia saurzen estic.
 243. Hobe da bakearequi arraulsia, esies aharrarequi bilarrausia.
 244. Hobe da ixil egoitea, esenes gaisqui minsazea.
 245. Hobe da on guti eta isan quito, esies on tusto eta sorres it'o.
 246. Hobe da sahi hutsa, esi es aho hutja.
 247. Hora esta harrukaldis amonzen.
 248. Horac es berac sahia ian, es oilloer vzi.
 249. Horac non mina han mihia.
 250. Hor goffe, los affe.
 251. Hori da onsa errana, bana eracarrac eguin desana.
 252. Hozac estu axol betaxuaren, es goffeac setaxuaren.
 253. Hozac maiaza hil sesan, eta ni affe nensan.

I con/onanta

254. Iaincoa, lusacor¹¹ bad'ere, esta ahanscor.
 255. Iaincoac, bera languile on isanagati, nahi du lankide.
 256. Iaincoari otoi eguines, eta beharrari eguines.
 257. Iaiki sedin naguia suaren pizera, esar sesan exea errazera.
 258. Ian eta hoz, esta axeterra boz.
 259. Iaunetan sein da lazena? esdeufeti iaunzera heldu dena.
 260. Iaun handien otoia, esez errailen seha-doia.
 261. Iaunsteacoac estiro eder ximinoa, balis ere setascoa.
 262. *laureguic* iaca bete xingolas, barnea estupa et'arcolas.
 263. *laureguic*, berac ardiesten esin duena, du gutiasten.
 264. *laureguico* emaizac eskea ondoan.
 265. Iauscari ona capaxar-duna.
 266. Ientainen oihana¹² hurren, bana behar carreiari egurren.
 267. Ieinuea¹³ ascarrari garhait.
 268. *Ioanetac* saia oihal mehes, iaquia ecofaris, falda ehes.
 269. Iocariaren la'terra, gora behera; gorazea hegui erdirano, beherazea ondarrerano.
 270. Iocoric hobena, gutien dirauena.
 271. Iorraia aizurraren bardin nahi.

¹¹ En la edición dice *ahalcór*, corregido después en *fuotes de l'impression* por *lusacor*, p. 81.

¹² En la edición dice *egurra*, corregido después en *fuotes de l'impression* por *oihana*, p. 81.

¹³ En la edición dice *linua*, corregido después en *fuotes de l'impression* por *ieinuea*, p. 81.

240. C'est à toy que ie parle ma fille, entends-moy ma fillastre.
 241. Trois peu, & trois beaucoup, ga'tent le monde; c'est à sçauoir auoir peu, & dependre beaucoup, sçauoir peu, & parler beaucoup, estre peu de chose, & presumer d'estre beaucoup.
 242. Vne parole douce ne blesse pas la langue.
 243. Il vaut mieux vn œuf avec paix, qu'un veau avec guerre, ou dissension.
 244. Il vaut mieux se taire, que mal parler.
 245. Il vaut mieux peu de bien, & ne deuoir rien, que d'auoir beaucoup de bien, & estre accablé de dettes.
 246. Il vaut mieux manger du pain de son, que de n'en manger pas du tout.
 247. Le chien ne s'appriouise pas avec des coups de pierre.
 248. Le chien ne mange pas du son, luy-mesme, ny ne veut souffrir que les pulles en mangent.
 249. Le chien porte sa langue là où il sent son mal.
 250. Vn chien affamé se saoule de dormir.
 251. Cela est bien dit, mais amene-nous quelqu'un qui le fasse.
 252. Le froid ne dédaigne pas vn habit rapetassé, ny la faim le pain mal lassé.
 253. Le froid fit mourir le mois de May, & à moy il me ressalia.
254. Encore bien que Dieu soit lent à punir le pecheur, si est, ce qu'il n'est pas oublieux.
 255. Encore bien que Dieu soit bon Ouurier, si est-ce qu'il veut qu'on l'aide.
 256. Il faut gagner Dieu à force de le prier, & puruoir à la nécessité à force de trauailler.
 257. Le paresseux se leua pour allumer le feu, & il mit le feu à la maison & la brûla.
 258. Auoir froid apres auoir mangé, n'est pas ce qu'il faut au Medecin, à autât que c'est signe de santé.
 259. Quel est le plus rude entre tous les Seigneurs? c'est celui qui est paruenue de rien à estre Seigneur.
 260. La priere des grands, c'est le lieu, là où les refusans trouuent les coups de baston.
 261. L'habit ne rend pas le singe beau, quoy qu'il soit fait de soye.
 262. lauregui (*c'est le nom d'un homme*) a¹⁴ son pourpoint tout couuert de galans, mais le dedans n'est qu'estoupe.
 263. lauregui me'prise ce qu'il ne peut comprendre.
 264. Le present du Gentilhomme est bien-toit luyuy de quelque demande.
 265. Sous vne meschante cappe se trouue souuent le bon sauteur.
 266. A lentin le bois est proche de la maison, mais il le faut charrier.
 267. L'industrie surpasse la force.
 268. Jeannette a sa robe de drap fin, sa pitance c'est de la feve, son potage maigre & tanné comme l'eau de lessiue.
 269. La course d'un ioüeur est tantoit en haut, tantoit en bas, celle d'enhaut va iusques au milieu de la montagne, celle d'embas iusques au fond.
 270. Le meilleur jeu, c'est celui qui dure le moins.
 271. Le sarclat veut aller du pair avec la besche.

---

¹⁴ En la edición se lee a.

I vocala

272. Idia gueinha desanac vstar diro.
 273. Idiac erañji beharrean, gurdiac.
 274. Ihabaliaren espatac punta moz, ahoa lamputs.
 275. Ikus nesan orraz-ohoina asotaturic, vrre molsoarena alcateturic.
 276. Ilumbeco lana eguarguis agueri.
 277. Inhardesteric hobena, eguite lan manatuarena.
 278. Inhurria ñarri hilzecotan, hegaldun eguin sedin, eta es hegañti guertazecotan.
Berzela. Bere sori gaizean inhurriari hegalac ñortu sizaiscan.
 279. Insaure duenac iateco, aurkit diro harri hauñteco.
 280. Irriric estaquien beguitartea, bihoz lazaren iaquilea.
 281. Irunes oihaldun¹⁴ da gur'andrea, es alfer egones.
 282. Isana isen gaiza.
 283. Iññis fraide sar nendin, eta ahalgues ialgui enendin.
 284. Itaxura es-ansia sesanac bere exea gal sesan.
 285. Itsañoac adarric es.
 286. Itsasturuaren emastea, goisean senhardun, arratsean elhargun [sic].
 287. Itsuac nahi luke berzeac ere itsu liren.
 288. Itsua da baheti estacussana.
 289. Itsu bano hobe da oker isatea.
 290. Itsutu behar duenac beguiti.

L

291. Lagun elhatari, videco samari.
 292. Lanac hobe ditu esies erranac.
 293. Lan aizineti pagatua ihessi doa.
 294. Lan baraza, lan araza.
 295. Lan-ihessi *Craftora*, han ere iaquia bera estator ahora.
 296. Lan gaxtoa, borxascoa.
 297. Lan lasterra, lan alferra.
 298. Lasto-su, laster-su.
 299. Lausengaria traidorearen hurren ascasia.
 300. Lehia gaiza berantgarri.
 301. Lekaio alfer, xas esteiari, aurten haur eder, gueurs iaun, han hara lander.
 302. Leku vrrunetico berria, lehen iina da eguia.
 303. Loila esadila hoila, ondotic darraic barandaila.
 304. Lotsa ninsan esnea sen iññuri bana aita da hil, iaincoa esker suri.

¹⁴ En la edición dice erróneamente *oihaldum*.

272. Celuy qui nourrit le bœuf pourra bien l'accoupler.
 273. Au lieu que ce seroit au bœuf de se plaindre, c'est la charette qui fait du bruit.
 274. L'espée de l'homme qui n'a point de cœur, est toujours sans pointe, & a le trenchant émoucé.
 275. Le vis celuy qui auoit derobé des espingles fultigé, & celuy qui auoit volé le tresor, deuenu *Baillif* ou *luge de la Prouince*.
 276. Le trauail fait de nuit, se fait connoître le iour.
 277. La meilleure responce *qu'on scauroit faire*, c'est de faire ce qu'on est commandé.
 278. C'est pour mourir bien tost que la fourmy recouura des ailles, & non pas pour oiseau deuenir. [Autrement] c'est pour son malheur, que les ailles¹⁵ sont venuës à la fourmy.
 279. Celuy qui a des noix à manger, trouuerra [sic] assez de pierres pour les casser.
 280. Vn visage qui ne rit iamais, est le témoin d'un cœur fier & *mauuais*.
 281. C'est à force de filer que nostre maistresse a prouision de linge, & non pas pour auoir demeuré sans traualier.
 282. C'est vn mauuais nom que celuy d'auoir esté, & *ne l'estre plus*.
 283. Le me fis, Moynes par dépit, & ay demeuré de honte sans en sortir.
 284. Celuy qui negligea de faire reparer la gouttiere, perdit sa maison.
 285. La mer n'a point de branches, à quoy on se puisse prendre quand on se noye.
 286. La femme du Marinier est bien souuent mariée le matin, & vefue le soir.
 287. L'aeugle voudroit que les autres le fussent aussi.
 288. Celuy la est aueugle, qui ne voit pas au trauers d'un crible.
 289. Il vaut mieux estre borgne, qu'aeugle.
 290. Celuy qui doit deuenir aueugle, c'est par les yeux.
291. Vn compagnon de voyage qui est beau parleur, sert de monture en chemin.
 292. Il fait mieux qu'il ne dit.
 293. Le trauail payé par auance, s'en fuit.
 294. Le trauail fait ientement, est d'ordinaire beau.
 295. Il va à Castro, pour fuir le trauail, neantmoins là aussi, la viande ne luy viendra pas d'elle mesme à la bouche.
 296. C'est vn méchant trauail, que celuy qui est fait par force.
 297. Vn trauail fait à la haste, est vn trauail inutile.
 298. Le feu de paille est vn feu qui passe viste.
 299. Le flatteur¹⁶ est proche parent du traistre.
 300. Vne haste trop precipitée, est cause de retardement.
 301. Laquais faineant, il n'y a qu'un an qu'il estoit miserable, le voila à present leste, & *bien vestu*, l'année qui vient il sera le monsieur, & en fin deuiendra gueux.
 302. Des nouuelles qui viennent de loin, la premiere venuë est la plus naïue.
 303. Ianuier ne te glorifie pas *pour tes beaux iours*, car le Féurier te suit de prés.
 304. L'ay esté effrayé craignant que le lait fut versé; mais, Dieu mercy, cela n'est pas, c'est mon pere qui est mort. *C'est le discours d'un Pastoureau niais, qui auoit plus d'affection pour son lait, que pour son pere.*

---

¹⁵ En la edición se lee *aiños*.

¹⁶ En la edición dice *flatt ur*.

305. Lusazen duenac estu epazen.

M

306. Macur isanagatic eguiteia, xuxen epaiten du lastogueia.

307. Mahats-arno doiac ditu flacoac ascarzen; soberac ascarrac flacazen.

308. Maiaz eurite, vrte oguite.

309. Maiaza hoz, vrtea boz.

310. Maitazeac maitaze du harze.

311. Mandoa nor duc aita? Bortuco behorric ederrena ama.

312. Mandoac, espadu potroric, es potro-minic ere.

313. Mainata execoari, bersegatic galdo ari bada, hire diruti, edo bihiti, emoc ilhindias vskiti.

314. Marteillu sillarrescoac¹⁵, hauts dezaque ate burdinascoac.

315. Mehaxu porusuac, gupida ditu escuac.

316. Mesu eguin nesan herabea, berant ioan sedin, eta barax, eta izul deus gabea.

317. Minsazeac Jobera neracarke galzera.

318. Minso emeac bihoz gogorra bera diro.

319. Motil ona sari eske dago, ixilic ere badago.

320. Mundu hunec diduri itsa]loa, iguerica estaquiena ondarrera doa.

N

321. Nabuffitaric guertazen da serbizari, bere secretua aguerzen duena motilari.

322. Naguia bethi lansu.

323. Nahasago karatsago. *Hori erraiten da gausa satsu, eta vrrin gaizecoas.*

324. Nahi baduc bisi minic-gabe, esadila alha goffe gabe.

325. Nahikide esta adiskide.

326. Nahi duenean doaque bacu'ra, arstoa eta arbalda dituen a escura.

327. Neque gaberac, esta bisizeric.

328. Neques denean eguina, atfecabezen da atleguina.

329. Neques irabasteac deracuske ongui beguirazea.

330. Nehorc bere barrena, du esaguzeco gaizena.

331. Nesca erabilia aturutsu.

332. Nesca harzen ari dena saldu doa, galdazen ari dena da galdua.

333. Nescatoa es motila, es aberatsa es kiskila.

334. Nic hora mana, horac bere bustana.

335. Nic xoriac otfeman, hic azeman.

---

¹⁵ En la edición dice *sillarescoac*.

305. Qui dilaye, n'acheue pas.
306. Ores que la faucille soit tortuë, elle ne laisse pas de s'ier droit le chaume.
307. Le vin, beu avec mesure, fortifie les foibles, & pris outre mesure, il affoiblit les forts & les gaillards.
308. May pluuieux, l'année abondante en grains.
309. May froid, l'année gaye.
310. L'amour se paye par amour.
311. Mulet qui est ton pere? la plus belle jument qui soit en tous les monts-Pyrenees, est ma mere.
312. Si la mule ne porte pas de poulains, aussi est-elle exempte des soins qui trauillent les bestes qui en ont.
313. Si ton domestique te demande de ton argent, ou de ton grain pour autruy, baille-luy d'un tifon par le cul.
314. Vn marteau d'argent est capable de rompre les portes de fer.
315. Celuy qui menace avec grand bruit, veut epargner ses mains, c'est à dire qu'il n'a pas enuie de frapper.
316. L'employay pour messager le paresseux, il partit tard & marcha lentement, & s'en retourna les mains vuides.
317. Le trop parler me meine à perdition.
318. Vn parler doux est capable d'amollir vn cœur dur.
319. Vn seruiteur qui sert bien demande salaire, encore qu'il ne dise rien.
320. Le monde ressemble la mer, on y voit noyer ceux qui ne scauent pas nager.
321. Celuy la deuiet de maître valet, qui à¹⁷ son seruiteur decouure son secret.
322. La paresseux fait toujours l'occupé.
323. Tant plus on la remuë, & tant plus mauuais elle sent [cela se dit de l'ordure des personnes].
324. Si tu veux viure sans incommodité de ta santé, ne mange iamais sans appetit.
325. Ton competeur n'est pas ton amy.
326. Quand il luy plaira ira à la foire, celuy qui a le bast & l'asne en sa mangeoire.
327. Il n'y a point de vie sans peine.
328. Bien-fait se conuertit en meffait, lors qu'il est fait lentement & à contre cœur.
329. En gagnant avec peine, on apprend à bien garder ce qu'on a.
330. Ce qu'un chacun connoist le moins, c'est son interieur.
- 331.¹⁸
332. Fille qui prend elle se vend, fille qui demande est perduë.
333. Il ne faut point prendre de seruiteur ny de seruante, qui soient ou riches, ou trop chetifs.
334. J'ay commandé le chien de faire cela, & le chien l'a commandé à sa queue. L'on dit cela lors que celuy qui est chargé d'une affaire s'en décharge sur autruy.
335. J'ay chassé les oiseaux, & tu les as pris.

---

¹⁷ En la edición dice a.

¹⁸ En la edición está en blanco.

336. Nihaur ninsan guelari, ene vskiari basequion nabari.

337. Non fida, han gal.

338. Non hona, han huna.

339. Non salda han sopa.

340. Noren ari ais? lo dazanaren.

341. Nori berea, da susen-bidea.

O

342. Odolac su gabe diraqui.

343. Oguenbat paira, berzea gaira.

344. Oguia laberazean moz edo adardun eguiten da.

345. Oguis aŕjezearequi tregoatuxe nais neure minarequi.

346. Ogui besambat gasna nahi luque.

347. Ogui pulua, bekanqui, da iracas xahua.

348. Ogui gogorrari haguin sorroza.

349. Oha eure isebaren exera, bana es mais sobera.

350. Ohaidea eder-arias, escont-idea suhur-arias.

351. Ohaidea onhetsac eder denagati, escont-idea bere ontarsunagati.

352. Ohapean nago gorderic, enirosu ediren; *Inhardetsia*. Ezizaket, esi enais bilha ebiliren. *Hauc dira nescabaten eta morroinbaten arteco hizac.*

353. Ohean eguin suenac [*satsukeria*] porua handienic.

354. Ohoinari ebastea, da perdonansen irabastea.

355. Oihaneco hasiac oihaneco berri.

356. Oilarbat aski da oilo hamarbaten, hamar guison es emaste baten.

357. Oiloac eta emasteac galzen'tu sobera ebilteac.

358. Oilo ebildari, axeriaren ianhari.

359. Oilo saharac jalda ona du eguiten.

360. Oina alda, gogoa muta ari da.

361. Ona bere gaizarequi.

362. Onac nekesago bat diro onkidea, esies gaxtoac gaxtokidea.

363. Onac onari gorainsi.

364. Onarsunac galdus gueros dira esagunac.

365. Onensat da gausa nequea, gaxto-herrian vngui vicizea.

366¹⁶. On-goffeac guicon¹⁷ bat hilic ihes seguin elica-barnera¹⁸, eta esta gueros hantic aterra.

¹⁶ A la izquierda del número 366 se lee marginalmente **L'auarice*.

¹⁷ En la edición se lee *guicon*, siendo lo normal *guison*, cfr. 193, etc., y es posible alternativamente, según 582, etc., también *guicon*, en grafía vasca actual *gizon*.

¹⁸ En la edición se lee *elica-barnera*. Véase la nota anterior de *guicon*.

336. l'estois moy-mesme la clauiere, & il paroist bien à mon derriere, car il est bien gras.
[Les clauieres, ou gouuernantes ont bien autant de soin de se bien traiter que leurs maistres.]
337. On se perd souuent par celuy duquel on se fie.
338. Là où il a son bien, il a son cerueau, c'est à dire son sens & entendement.
339. Là où il trouue du potage, il trempe sa soupe.
340. Pour qui traouilles-tu? c'est pour celuy qui dort. On dit cela quand quelqu'un se donne beaucoup de peine à acquerir du bien, & que celuy qui luy doit succeder est vne personne fainéante, qui ne se donne peine¹⁹ de rien.
341. C'est chose legitime, que chacun ait le sien.
342. Le sang bouillit sans feu, c'est lors qu'on a du ressentiment de l'injure faite à²⁰ quelqu'un de son sang ou parente.
343. Vne injure soufferte en appelle aussi-tost vne autre.
344. A l'enfourner se fait le pain ras ou cornu.
345. En me saoulant de pain, i'ay eu vn peu de tréue avec mon mal.
346. Il voudroit autant de fromage que de pain.
347. Rarement vn monceau de froment est exempt d'iuroye.
348. A pain dur, des dents aiguës.
349. Va-ten chez ta tante, mais non pas trop souuent.
350. Choisis ta fille de ioye par sa beauté, & ton espouxe par sa bonté.
351. Ayme ta garce pour l'amour de sa beauté, & ton espouxe pour sa vertu ou bonté.
352. Je me tiens cachée sous le lit, vous ne scauriez me trouuer. [Re]pon[se] Je n'ay garde de vous trouuer, car ie ne vous iray pas chercher: [C'est vn Dialogue d'entre vne ieune fille, & vn garçon].
353. Celuy qui fit l'ordure au lit, faisoit encore du bruit.
354. Dérober aux larrons, c'est gagner les pardons.
355. Celuy qui est nourry dans le bois, ne parle que du bois.
356. Vn coq suffit à dix poules, mais dix hommes ne suffisent pas à vne femme: C'est le dire des médisans des femmes, qui n'est pas vray, parlant generally.
357. Les trop longues promenades, perdent les poules & les femmes.
358. Poule promeneuse deuiet la proye du renard.
359. Vieille poule fait bon bouillon.
360. Il change d'avis ou de resolution, chaque fois qu'il remue le pied.
361. Il faut receuoir le bien avec son mal.
362. Vn homme de bien a plus de peine de trouuer son pareil, que n'a le méchant à rencontrer le sien.
363. Vn homme de bien fait de bons souhaits pour vn autre homme de bien.
364. On ne reconnoist les biens, qu'après qu'ils sont perdus.
365. C'est vne chose fort mal-aisée à vn homme de bien, de bien viure au pais des méchans.
366. L'auarice ayant tué vn homme se refugia dans l'Eglise, & elle n'en est pas sortie du depuis.

¹⁹ En la edición despues de *peine* hay una mancha que parece una letra.

²⁰ En la edición se lee *a*.

367. Ongui eguiten duenac bilaunari, bere onguia du esteialzen, eta escarnio eguiten capareari. *Kapare da bilaun estena, es eta xoil aitoren seme, bana bien arteco, Espagnan hidalgua den besala.*
368. Onhets nesan gure atsoa, iduri sequidan nescaxoa.
369. Oreina larrean, berza larazean.
370. Oren gaizbati izur dadina, ehuni.
371. Orgá xarrago-eta carranca handiago.
372. *Orhico* xoria *Orhin* laket. *Orhi da Bortuetan mendi gorabat, Nafarroa elgataco, eta Suberaco mugan.*
373. *Orhin* ekhia bero. *Ihardespena.* Han isanic hona nis. *Noispait atsotiz hau offoric erraiten sen. Bana orai esta ihardespena baici erraiten; eta haren erran-lekua da, nois ere norbait oharzen baita berzebatec, enganazecozat, serbait eraguin nahi diola; seren atsoen errana da; behiala. hegastiaco minso sirenean, xoribat neguan hozes-hila habiabatú arrimatu sela. eta hura berze xoribates hartua edirenic, haren hantico atezaco. *finhets araci nahi oken siola, Orhin ekia bero sela; ordea berzeac haren mina esaguturic. inhardetsi siola, basaquela Orhico-berri, esi hantico etorri-berri sela.**
374. Oro, bere buruas berzeac, desaguske gaiski erraileac.
375. Orogen adiskide dena, esta nehoren.
376. Orogen gogara eguitea, da gausa nekea.
377. Oroc dioitena edo da, edo isanen da.
378. Orogen nahis oro gal.
379. Orotan fida adi, orotario beguira adi.
380. Orrazac mundu oro du bestizen eta da bera bilus gueldizen.
381. Otorde dabila maiaza su eske.
382. Otjoa arzain.
383. Otjoa esta otjo araguiti alha, ordea bai berze orotario.
384. Otjoa lagun duanean, albaihu hora jaihetsean.
385. Otjoa non aipa, han guerta.
386. Otjoa jenar duenac oihanera beha.
387. Otjoac estu cauñizen mandatariric bera iduriric.
388. Otjoac eta horac ahunsaren araguias bake.
389. Otjoac nola ireltea, hala sinheltea.
390. Otjoac ser baitetja, otjemac donhetsa.
391. Otjoaren ahotic ixtarbat ere on.
392. Otjoaren ihelji nenbilela¹⁹, bat nendin harzarequi.
393. Otjo goñlea ekurugaiz.
394. Otjo larruric iauns estesala, ensun nahi espaduc otjoa isala.

P

395. Pascos vrcaguei duenac, garisumaren laburres ditu penac.
396. Pica nolaco, vmea halaco.
397. Pitar emoiescoac goso hobea du esies arno erofñiscoac.

¹⁹ En la edición dice erróneamente *nenbilela*.

367. Celuy qui fait du bien au villain dilſipe ſon bien-fait, & fait injure aux honneſtes gens.

368. L'eus de l'amour pour noſtre vieille, & ie la pris pour vne ieune pucele.

369. Tandis que le chaderon, *pour faire cuire le cerf, eſt pendu à la cramailiere, le cerf court parmy le desert.*

370. Qui eſchape à vne mauuaiſe heure, *en eſquieue cent autres.*

371. Tant plus la charrete eſt vſée & chetiue, tant plus elle fait de bruit.

372. L'oifeau qui s'eſt nourry à la montagne d'Orhi, ne ſe plaiſt que là. [Orhi, eſt le nom d'une haute montagne dans les Pyrenées, laquelle eſt preſque toujours couuerte de neige].

373. Le Soleil eſt bien chaud à Orhi. [Reſponſe:] I'y ay eſté, & ne fais qu'en venir. [On ne recite plus ce Prouerbe entier; mais ſeulement la fin, qui eſt la reſponſe, & on s'en ſert lors que quelqu'un s'apperçoit qu'un autre exige de luy quelque choſe, à deſſein de le tromper; Car le conte de vieille porte, que iadis, au temps que les oifeaux parloient, vn oifeau en Hyuer, eſtant tout gelé de froid, aborda vn nid, & l'ayant trouué occupé par vn autre oifeau, deſirant l'en faire ſortir, il luy voulut perſuader, que le Soleil eſtoit bien chaud en la montagne d'Orhi; mais l'autre, connoiſſant la fourbe, luy repartiſt, qu'il ne faiſoit qu'en venir, & qu'il ſçauoit bien quel temps il y faiſoit.]

374. Le médiſant connoiſt tout le monde, fors ſoy meſme.

375. Qui eſt amy d'un chacun, ne l'eſt d'aucun.

376. C'eſt vne taſche fort mal-aiſée, de faire choſe qui à tous agree.

377. Ce que tous diſent eſtre, ou eſt, ou ſera.

378. En voulant auoir tout, on perd tout.

379. Fie-toy de tous, & donne-toy garde de tous.

380. L'aiguille habille tout le monde, & demeure elle-meſme toute nuë.

381. Le mois de May eſt en queſte de feu, en troque de pain; *cela veut dire, que quand il fait froid en May, il y aura abondance de grain.*

382. Le loup eſt le gardien des brebis.

383. Le loup mange de toute ſorte de chair, fors de la ſienne.

384. Quand tu auras le loup en ta compagnie, aye le chien à ton côté.

385. Là où on parle du loup, on le rencontre.

386. Qui a le loup pour mary, iette ſouuent le veuë vers le bois.

387. Le loup ne trouue point de Procureur qui le vaille.

388. Le loup & le chien s'accordent aux deſpens de la chevre, qu'ils mangent enſemble.

389. Le loup ne croit tenir que ce qu'il ſent à la gorge, en l'auallant.

390. Ce que le loup fait, à la louue plaiſt.

391. De la bouche du loup, il eſt bon de ſauuer meſme vne cuiſſe, ſi l'on ne peut dauantage.

392. En fuyant le loup, i'ay fait rencontre de l'ours.

393. Vn loup affamé eſt inquiet.

394. Ne te couure pas de la peau du loup, ſi tu ne veux eſtre réputé loup.

395. Celuy qui doit eſtre pendu à Paſques, trouue le Careſme bien court.

396. Qu'elle eſt la pie, tel eſt ſon petit.

397. Le cidre qu'on a eu en don, a meilleur gouſt que le vin qu'on a acheté.

398. Prestazen esadila ari, guero burhaffic efcatu behar izaukeonari.
399. Puta semea, on bada, venturas, gaxto bada, forcuras.
400. Putequi vicizea da ospitalera abiazea.
401. Puzac pizen du bela, eta bai hilzen ere.

S

402. Saihesquia lauda esac, ordoquia eure esac.
403. Sapar edoceinec du bere izala.
404. Sapar-ondoc behar-ondo.
405. Sapar saillari aioz sorroza.
406. Senar duenac iaun du.
407. So estagoena gueroari, deies dauco gollfeari.
408. Sokarraria, xotila bada, da gosogarri, toldea bada, erdeinagarri.
409. Sonulariaren exean oro dansari.
410. Sorzeti du axeriac malsurkeria.
411. Sua, eguberris sumpurrequi, Pascos aldiz adarrequi.
412. Sua esta hain barna eguiten, non esten kea campora ialguiten.
413. Sualdera hozes hilzera.
414. Sudurra ebaqui, muturra odolsu.
415. Su gaberis esta keris.
416. Sourda tincatus jobera, datorque etenzera.

S edo ç

417. Sacua betaxuaren alde.
418. Sacuti bihia gal, edo sorroti irina, da galze bardina.
419. Saharrago, soroago.
420. Sahar-hizac, suhur-hizac.
421. Saharo seno seren ezen xuxentu, da suhaza macur askentu.
422. Saldi duenac behar saltoqui.
423. Saldi maradicatuac biloa leun.
424. Salduna, eguic semea Duke, esesaguke.
425. Saurin gainen picoa.
426. Sekena beti on-gollfe.
427. Seha esac ona, hoba daquidic, seha esac gaxtoa, hont estaquidic.
428. Sela nahi estuenari eman bequio arbalda.
429. Selhatan dagoenac, bere gaiskia hain sarri ensun desaque, sein onguia.
430. Sein da orotaco aberatsena?, bere doias gogobetazen dena.
431. Seinec bere ixura, herric bere astura.

398. Ne t'amuse pas à prester *ton argent* à celui à qui tu jerois oblige apres ue ne demande.
le chapeau au poing: *c'est à dire à plus grand que toy.*
399. Le fils de putain, s'il est bon, c'est par auenture, s'il est mauuais c'est par nature.
400. La conuerjation des putains, c'est le chemin de l'hospital.
401. En soufflant on allume la chandelle, & on l'esteint aussi: *c'est pour dire qu'une mesme action produit deux effets contraires.*
402. Louë le champ qui est fis sur le coustau, mais acquiers pour toy, celui qui est en plaine.
403. Chaque buisson a son ombre.
404. Derriere le buisson il y a souuent quelque oreille, *qui efcoute ce qu'on croit dire en secret.*
405. A vn rude buisson il faut vne serpe bien trenchante.
406. Qui a mary a seigneur.
407. Qui ne prend garde à l'auenir, inuite la faim à venir.
408. Vn railleur subtil donne du plaisir, mais s'il est grossier, il est degoustant.
409. En la maison du Menestrier tous sont danseurs.
410. C'est de nature que le renard est caut & rusé.
411. *Il faut faire le feu à Noël avec de grosses souches, & à Pasques avec des branches.*
412. Le feu ne se peut faire en vn lieu si creux, que la fumée n'en sorte.
413. On va mourir de froid aupres du feu. *Cela se dit quand il y a vn méchant feu, ou que le remede de quelque autre inconuenient se trouue foible ou impuissant.*
414. Le nez coupé ensanglante la bouche, ou le museau; *c'est quand on ne peut faire du mal à quelque autre, sans s'en faire à soy-mesme.*
415. Il n'y a point de fumée sans feu [c'est à dire de mauuais bruit sans quelque fondement].
416. La corde d'une mandore ou d'un violon, se rompt en la tirant trop.
417. Le sac est fauorable à la piece qui peut seruir à le rapetasser.
418. Perdre le grain de dedans le sac, ou bien la farine de la poche, tout reuient à vn.
419. Plus il est vieux, & plus il est fol.
420. Les dits des vieux, sont les dits des sages.
421. L'arbre est deuenu tortu, pour n'auoir esté redressé lors que ce n'estoit qu'un sion.
|²¹
423. Vn cheual malin a le poil doux à toucher, *C'est pour dire que par fois sous vne apparence de douceur, est caché vn mauuais naturel.*
424. Cheualier, fais ton fils Duc, il ne te connoitra plus.
425. Vn coup de taille sur la vieille playe, *c'est mal sur mal.*
426. L'auaricieux est toujours affamé de bien.
427. Chastie le bon, il deuiendra meilleur; chastie le mauuais, il n'en amendera point.
428. A celui qui ne veut pas de selle, qu'on luy charge le baft.
429. Celui qui demeure aux efcoutes, pourra aussitost entendre son mal, que son bien.
430. Lequel est le plus riche de tous? C'est celui qui se contente de ce qui luy faut iustement.
431. Chacun a sa contenance, & chaque país ou communauté sa coustume.

²¹ El número 422 no aparece en la edición.

432. Seinua ensun nahi estuenac es foca tira.
433. Seinuac deraunsano, sinsarrotsa ioralterano, (*adi esac, ensun daiteela ioralterano & es urrunago*).
434. Ser dio sutondocoac? ser baitio sut-aizinecoac.
435. Setabea berri deno holzeco, guero ere jaguaren hortzeco [sic —con -tz- por graffia].
436. Sinsarri mihi-gabea holzean higa.
437. Sordun gaxtoaganic olo, hura ere es oro.
438. Sori onari irecoc atea, eta gaizari auco beha.
439. Soroa da, bere caltetan, argui bilha dabilena gausa ilhu-[netan]²⁰.
440. Sor saharra minberrisale.
441. Sunharrac eder du adarra, bana fruturic estecarra.
442. Sura berago, harra barnago.
443. Suretic espala.
444. Surguinaren exea sozes, sozes ere mozes.
445. Susen gaxtoac porua handi.

T

446. Tontoac ser daqui eguiten? onsa eguinaren defeguiten.
447. Traidore da bere buruaren, conjeilluari gordazen ari dena eguiaren.
448. Tu/to du irabasten, iocoa eta putac dituenac aha/ten.
449. Tupa nolaco, arnoa halaco.

V

450. *Vhalde*, nola ais horla aberastu colpebates? traidore isates.
451. Vnhaia aiher vnhaiari.
452. Vnsia sembates hutsago, hambates da osenago.
453. Vnsi gaxtoa da, galzen duena arnoa.
454. Vrac esteramana, vharreac.
455. Vrac esnea galzen du, eske soberac adiskidea.
456. Vrde gof/leac escur amets.

---

²⁰ En la edición original la palabra *ilhu-* está inacabada y aquí se ha interpretado como *ilhu-[netan]*.

432. Celuy qui ne veut entendre le son de la cloche, n'en doit point tirer la corde.
433. Tandis que la cloche sonne, la sonnette ne s'entend point plus loin que de l'estenduë du collier qui la soutient.
434. Que dit celuy qui se tient au coin du foyer? Ce que dit celuy qui est assis au deuant du feu. [*D'ordinaire, les Maistres & Maistresses de la maison occupent la meilleure place du foyer, qui est celle de deuant le feu; & les enfans & les seruiteurs se tiennent au coin, & ceux-cy ont accoustumé de dire les choses qu'ils entendent dire aux premiers.*]
435. Vn jas neuf est tenu en reserue, en la paroy pour seruir au besoin, mais cependant la jouris l'entame.
436. La sonnette qui n'a point de battant, vient à s'vler, demeurât toujours accrochée contre la paroy. [*C'est pour dire que qui n'a point de langue pour se faire connoistre, demeurera toujours sans employ.*]
437. D'un mauuais debiteur faut prendre de l'auoyne en payement, quand mesme il n'y en auroit pas assez pour acquitter toute la debte.
438. Ouure la porte au bon-heur, lors qu'il se presente, & attends à pied-ferme le mal-heur qui te doit arriuer.
439. Celuy-là a perdu le sens, qui cherche des éclaircissements aux choses obscures & embrouillées, à son dommage.
440. Vne debte vieille cause de nouvelles douleurs.
441. L'ormeau a le branchage fort beau, mais il ne porte point de fruit.
442. Tant plus le bois est mol, tant plus le ver s'y enfonce. [*Cela veut dire, que tant plus qu'un homme est mol ou facile, tant plus on abuse de luy, & il est exposé à la persecution des méchans.*]
443. Le coupeau tient de la nature du bois duquel il est tiré.
444. La maison du Charpentier est faite de tronçons, & encores de tronçons courts & rognez. [*Ceux qui ne trauaillent que pour le gain, sont plus soigneux de bien trauailler pour autruy, que pour eux-mêmes.*]
445. Celuy qui a le plus mauuais droit, fait le plus grand bruit.
446. Que sçait faire le lourdaut? il sçait deffaire ce qui est bien fait.
447. Celuy-là est traître à soy-mesme, qui cache la verité à son conseil.
448. Celuy-là gagne beaucoup, qui oublie le jeu & les putains.
449. Tel qu'est le tonneau, tel est le vin, ou le cidre qui est dedans.
450. Vhalde, [*C'est le nom d'un homme*] Comment es-tu ainsi deuenu riche tout en vn coup? C'est en faisant des trahisons. [*Le mestier de traître est parfois bien lucratif, mais toujours odieux & detestable.*]
451. Vn vacher veut mal à l'autre.
452. De tant plus qu'un vaisseau est vuide, d'autant plus il retentit.
453. C'est vne mauuaise vaisselle, que celle qui corrompt le vin.
454. Ce que la pluye n'a sceu emporter, le torrent l'emporte.
455. L'eau perd le lait, & trop d'importunité les amis.
456. Le pourceau affamé longe an gland.

457. Vr-garbisura iturburura.
458. Vrlias gaiski erraiteracoan, esarsquic eure faltac golcoan.
459. Vrcatu baten hobian ehun gaxtaguin ehorsten dira.
460. Vrean ito, edo Juan erra, da calte bera.
461. Vrgoi gaiza hastangarri.
462. Vrguluac cerura abia-eta, io seguin ifernura.
463. Vrgulutsua da beteritsu berzen alderat, bererat itsu.
464. Vrhea bere ondora.
465. Vrhea, emastea, eta oihala, egu-arguis beci har estizala.
466. Vrhe-gacoas, ate gusiatic irequi doas.
467. Vrthaur dira, amores esconzea eta vrriquizea.
468. Vrte bata da ama, berzea amasun²¹.
469. Vrte gaiza aldirano, isen gaiza hobirano.
470. Vrte gaisari [sic] bihur daite belaski, arto & vrdai exen duena aski.
471. Vrte gusian guerta ezedina, bethirequian.
472. Vrrunago, berriac handiako.
473. Vrruneco nescac anderauren hots.
474. Vsqui maite higunt elaita.
475. V/tea, esta iaquitea.
476. Vzac ona hobeagati.
477. Vz sesanac bere alhorra ereiteco xoriegati, bere burua goll'es hil sesan xorier barur eraguiteagati.

X edo ch

478. Xasco epaslea, aurtengoen vrcasalea.
479. Xasco arstoac aurtan orroa.
480. Xascoaren adin, gueurscoaren bardin.
481. Ximinoac gora iganago-eta vskia agueriako.
482. Xoriac nic ohil, berzec hil.

Atso-tizen emendioa

483. Adizen estuan gausa, estesala pusta es naujfa.
484. Ama aizint sasquio puta deizera. *Hori erraiten sion puta alababatec, bere amari. ama berze emastebatequi aharrazean.*
485. Anhiz daqui on eta gaizen berri, inguratu dituenac anhiz herri.
486. Arreua bis exea bethe.

---

²¹ Aquí se lee *amasun*, pero los números 22, 23, 24, 533 y 680 tienen *amaisun*.

457. Pour auoir de l'eau claire, il faut en aller querir à la source de la fontaine.
458. Quand tu voudras dire du mal de quelqu'un, mets tes propres fautes en ton sein; afin de les pouuoir voir & confiderer.
459. Cent mal faicteurs trouuent leur sepulture dans la fosse d'un pendu, c'est à dire que le supplice d'un mal-faicteur, rend sages cent autres.
460. Estre noyé dans l'eau, ou brûlé dans le feu tout reuient à vn.
461. Vn fâcheux reproche est capable de rebuter celuy qui fait quelque traual, plustoit que de le faire auancer.
462. L'orgueil ayant pris le vol vers le Ciel, alla fondre aux Enfers.
463. L'orgueilleux regarde les autres avec des yeux chassieux, & soy-mesme sans yeux, en aueugle.
464. L'or va toujours aboutir à la miniere: C'est à dire, a la bourse des riches.
465. L'or, la femme, & les estoifes, ne les choisís qu'en plein iour.
466. Vne clef d'or ouure quelque porte que ce soit.
467. Le mariage fait par amourettes, & le repentir, naissent tous deux en vne mesme année.
468. Vne année sert de mere & vne autre de marastre.
469. Vne mauuaise année se change en meilleure: mais vne mauuaise renommée dure iusqu'au tombeau.
470. Celuy-là resistera gaillardement à la mauuaise année, qui a du pain de mil & du lard en suffisance en sa maison.
471. Ce qui n'arriura durant toute l'année, arriue, par fois, en vn clin d'œil.
472. On fait la nouvelle d'autant plus grande, que le lieu d'où elle vient est éloigné.
473. Vne seruante de país lointain, a bruit de Damojelle.
474. Vn cul vne fois chery, ne scauroit iamais estre hay. C'est pour dire que depuis qu'on a pris le plaisir de la chair avec vne femme, on ne scauroit plus la hair. Aucuns au lieu de Viqui, c'est à dire, cul, au Balque, disent Ister, c'est à dire cuisse.
475. Opinion n'est pas science.
476. Laisse le bon pour le meilleur.
477. Celuy qui laissa son champ sans semer de peur des oyseaux, se fit mourir de faim voulant faire ieusner les oyseaux.
478. Le larron de l'année passée, est celuy qui fait pendre ceux de la presente année.
479. L'aine de l'an passé comence maintenant à braire.
480. Il est de l'age²² de celuy qui est né il y a vn an, & est de la taille de celuy qui naistra d'icy à vn an.
481. Le finge tant plus il monte en haut, tant plus il montre son cul.
482. l'ay fait leuer les oyseaux de dedans le buisson, & vn autre les a pris.

ADDITION DE PROVERBES

483. La chose que tu n'entends pas, ne la vilipende, ny ne t'en gaulle.
484. Ma mere auancez-vous à l'appeller putain. [C'est ce que disoit vne fille de putain à sa mere, tandis que la mere estoit aux prises avec vne autre femme].
485. Celuy qui a couru beaucoup de país, a connoissance de beaucoup de bien & de beaucoup de mal.
486. De deux sœurs, la famille est trop chargée.

²² En la edición dice l'age.

487. Atebati segoen e[calea go]lleac hil sesan.
 488. Axeter sekeneti, Abocatu go]lleti, eta partida bien conseilu deneti, beguira adi nola a]l]aieti. *Hiru guison mota hauec, a]l]aiac besala, gutica gutica, nehor galzen dute.*
489. Baladrea fendoen hilgarri, erhoen sendogarri.
 490. Barnea harro duen Alcateac, astaparretan ditu legueac.
491. Beguic es beguista, es gogoc sarista.
 492. Bekaistiatic, berzetan, estena dacu]l]a, berartan, dena estacu]l]a, seren ditu bihurri beguic.
 493. Bere caltetan sori gaizecoa mercatura doa.
 494. Berze indar du elheac aberatsac erranic, berze datorrenean gaxoaganic.
495. Bidaide, gogaide.
 496. Bilaunaren eskerra, pokerra.
 497. Deus estuena, balu, emaile handi.
 498. Eguiteac eguiten deracusque.
 499. Elsos ere elhia gaiz.
 500. Emac horari esurra, eta emasteari guesurra.
 501. Kida²² berho xoriendaco.
502. Erticarea du lusacorra, berzeren hil-nahias denac isorra.
503. Es bere e]casa, es berzen bortiza, estasqui vrgulua senti espadiza.
504. Esiaquinaren iaquitea, onsa erranaren huts-eri]tea.
 505. Gabearen mindeguia apur, dena ere macur.
506. Gaiz da *Arradoian* arzea borroca, eror daite ehor, eta burua porroca. *Arradoia da Garasico mendi xut, eta harrisubat.*
 507. Gausa becana da axerieren lasoan azamana.
 508. Gure sabelac, gure iabeac.
 509. Iseua enea nihaurenzat, surea elgarrenzat²³.

At]otizen berze emendioa

510. Axeria nehorc borho]tago eta hura oillo-ialeago.
 511. Betheguis sorroa lehertu doa.
 512. Bicro aguizeac, dekarque a]tiro vrriquizea.
 513. Buhurriac ausican, Cortelariac asican.
 514. Emoc arlotteari ego]l]iti, e]ca²⁴ daquidic errequiti.
 515. E]cuac ditu oinetan, eta bihoza sangoetan. *Hori erraiten da bihozgabeas, eta, escu-cara behar denean, ihe] ari denas.*
 516. Esta senteria bano min gaizagoric.
517. Exea vrra sesana egur eguiteco, xas bero sedin, aurtan hozes hilzeco.

²² En la edición dice al parecer *Elkida*, corregido después en *favtes de l'impression* por *Kida*, p. 81.

²³ En la edición dice *elgarrenzat*.

²⁴ En la edición dice erróneamente *e]ca*.

487. Le pauvre qui s'attacha à mandier à vne seule porte, mourut de faim.
488. Garde-toy, comme du mal de phtisie, d'un Medecin chiche & auare, d'un Aduocat affamé, & de celui qui donne conseil à toutes deux les parties. Ces trois genres d'hommes conforment peu à peu les commoditez des personnes, tout ainſi que la phtisie consume les corps.
489. L'hellebore c'est du poison pour les personnes ſaines, & la guerison des fols.
490. Le luge qui a l'ame tachée, tient les loix entre ſes grifes [*C'est à dire qu'il les renuerſe & les déchire ſelon qu'il luy plaît*].
491. Ce que l'œil n'apperçoit, le cœur n'encherit point.
492. L'enuieux apperçoit en autruy ce qui n'y eſt pas, & ne voit pas en ſoy-meſme ce qui y eſt, car il a les yeux faits de trauers.
493. C'eſt à ſon dam, que le malheureux va au marché.
494. Le diſcours a bien autre efficace quand il ſort de la bouche d'un homme riche, que quand il ſort de la bouche d'un pauvre miſerable.
495. Les compagnons de voyage ſ'entrecommuniquent leurs penſées.
496. Le grand-mercy du vilain, c'eſt vn rot.
497. Celui qui n'a rien à donner, donneroit tout, à ſon dire, ſ'il en auoit.
498. En faiſant on apprend à faire: *C'eſt à dire en s'exerçant*.
499. Les mouchérons meſmes ſont faiſcheux, lors qu'ils ſont attroupez.
500. Amuſe le chien avec vn os, & la femme avec vn menſonge.
501. D'un champ ſemé, qui a pluſieurs poſſeſſeurs, les oiſeaux tirent tout le profit. *C'eſt d'autant qu'il eſt mal gardé, les poſſeſſeurs s'en deſchargeans l'un ſur l'autre*.
502. Les friſſons du mal d'accoucher durent longtems à celle qui eſt groſſe du deſir de la mort d'autruy.
503. L'orgueilleux ne connoiſt, ny ſon foible, ny le fort des autres, iuſques à ce qu'il les ſente ou experimente.
504. La ſcience de l'ignorant, c'eſt de reprendre les choſes bien dites.
505. Le complant du pauvre eſt clair, & mal fourny de plantes, & encores celles qui y ſont ſe trouuent tortués.
506. Il fait mauuais luitter en vn precipice; car il y a danger de cheoir & de ſe caſſer la teſte. [*Le mot Arradoy, au texte Baſque, eſt le nom propre d'un precipice*].
507. C'eſt rarement que le renard ſe laiſſe prendre au lacet.
508. Nos eſtomacs ſont nos maîtres.
509. Ma tante, mon bien ſera pour moy ſeule, le voſtre ſera pour nous deux.

Autre ſupplément de Prouerbes

510. Tant plus qu'on maudit le renard, d'autant plus il ſ'acharne aux poules.
511. Par trop remplir, le ſac vient à creuer.
512. Qui toſt promet, a²³ loir ſ'en repent.
513. Tandis que les opiniaſtres ſ'amulent à plaider, les gens de Juſtice font leur ſemaille.
514. Baille au gueur du bouilly, il te demâdera du roſty.
515. Il a les mains aux pieds, & le cœur aux jambes. [On dit cela d'un poltron qui ſ'enfuit, lors qu'il faut ſe battre].
516. Il n'y a pas de pire mal, que celui de ne pouuoir pas durer dans l'aiſe, ou dans la proſperité.
517. Celui qui défit ſa maiſon pour en tirer du bois à chauffer, ſe chauffa l'année paſſée, pour mourir de froid cette année icy.

---

²³ En la edición se lee à.

518. Gafturequico hancortarsunac, oinesco eguiten ditu saldunac.
 519. Goisegui bereas seguinac emaiza, aurkit sesan arrat/alde gaiza.
520. Gois iaiquitea baliatuco ezaic, sori ona ondoti espadarraic.
 521. Ha/ñac direnean elgu' escontgueiac, Nequearenac dirat' esteiac.
522. Hobe da adiskide honbat, esenes ahaide ehunbat.
 523. Hobe da suhurbaten v/tea, esies ehun berzeren ñine/tea.
524. Hoguei vrtetan estena, hoguei eta hamarretan estaquiena, eta berrogueietan estüena
 da iagoiti estatena, estaquiquena, eta estuqueena.
 525. Iocoac, emastec, et' arno onac, dostazes galzen tuste guisonac.
 526. Lankide, gaizkide.
 527. Lusazes gueroti guerora eguitecoac, ardiesten du nehor herioac.
 528. Nehortan dadina sobera fida, guero heiagor'ari da.
 529. Nol' Apesaren cantazea, hala bereterraren inharde/tea.
 530. Seroretara sautan gogoa, esteietara aiseac naroa.
531. Sobera on dena berzentaco, esta on asqui beretaco.
 532. Sangoac behar ditu xuxenac macurren escarniaz en ari denac.
 533. Sorzi egunes ama ditu lurrac, hantic harat amaisun elhurrac.
534. Suhur arditaren, erho dugataren.
535. Sursai oroc adar eihar.
 536. Vskia arcolas duena süaren beldur.
 537. Vstaren-arau suhurraren iatea, lanago desanac arroz duque go/ñea.

Vrheneza.

ATSOTIZEN URRHENQVINA

538. Adau/ñi deguidala, bana au/ñic enesala.
 539. Adisquide eta diru düenaren bihoza esta Alkatearen lot/ña.
 540. Adi/quide saharra berriagatic eltuzala.
 541. Ahoan min düenari estia karmin.
 542. Aises isorra sedina puzes erdi cedin.
 543. Ais cortes gusiequin, eta naba/ñi gutirequin.
 544. Alfer egonez [sic] gaisqui eguiten nehorc ikas diro.
 545. Ardi bilha adi, nahis baque, ot/loac ian esaque.
 546. Aro emearen beha dagoena vda-neguetan, e/cas date bere gausetan. *Berzela*. Neguan
 hozari, eta vdan beroari beldur saiona esta es saldun es merkatari ona.
547. A/qui daquic bicizen badaquic.
 548. Asti bi iin dira gure okolura, batac du isen sohegui, berzeac astura.
549. Aurki gusiac du bere imperzia.
 550. Au/ñartqui acometazea da erdi garhaizea.
 551. Axeria predicazen denean ari, gogo emac eure oilloari.

518. La vanité accompagnée de despenſe, rend les Caualliers pietons.
519. Celuy qui donna ſon bien de trop bonne-heure, rencontra vne mauuaiſe ſoirée. *Ce Prouerbe eſt le meſme que le 238. cy-deſſus.*
520. Il ne te ſeruira de rien de te leuer matin, ſi auec cela, tu n'eſ ſuiuy du bon-heur.
521. On fait les nopces du trauail, ou de la neceſſité, lors que tous deux les mariez ſont ſans commodité.
522. Il vaut mieux vn bon amy, que cent parens.
523. L'opinion d'vn ſage vaut mieux que la croyance, *ou l'aſſurance* de cent autres, qui ne le ſont point.
524. Celuy qui à vingt ans n'eſt, à trente ne ſçait, & à quarante n'a, iamais ne ſera, ne ſçaura, ny n'aura.
525. Le jeu, les femmes & le bon vin perdent les hommes en ſe jouiant.
526. Vn compaignon de meſtier porte *touſiours* enuie à l'autre.
527. En remettant les affaires de iour à autre, la mort nous ſurprend.
528. Qui trop ſe fie, par apres crie.
529. Comme chante le Chapellain, ainſi reſpond le Clerc *ou le Sacriſtain.*
530. L'auois mon inclination aux Religieuſes, mais le vent m'emporte à nopces. *C'eſt le diſcours d'une fille qui feint d'eſtre violentée pour le mariage.*
531. Qui eſt trop bon pour autruy, ne l'eſt pas aſſez pour ſoy.
532. Il faut que celuy qui ſe mocque des jambes tortués, ait les ſiennes droites.
533. La neige, pendant huit iours, ſert de mere à la terre, paſſé ce temps-là, elle tient lieu de maraître.
534. Il meſnage le liard, & prodigue le ducat. [Autrement] chiche pour le liard, & large pour le ducat.
535. Il n'y a arbre qui n'ait quelque branche ſeiche.
536. Celuy qui a le derriere fait d'étoupe, craint le feu.
537. Le ſage mange ſelon la portée de ſa recolte, qui mange plus, aura la faim pour hoſte.

FIN

TRADVCTION DU SVPLEMENT DES PROVERBES BASQVES

538. Qu'il abbaye contre moy, Mais qu'il ne me morde pas.
539. Le cœur de celuy qui a amis & argent ne craint pas le Magiſtrat.
540. Ne quitte pas l'antien amy pour le nouueau.
541. Le miel eſt amer à celuy qui a mal à la bouche.
542. Celle qui s'engroſſa de vent, s'accoucha de veſſes.
543. Sois courtois auec tous, & familier auec peu.
544. En demeurant oyſif, on peut apprendre à mal faire.
545. Fais toy brebis, pour l'amour du repos, le loup te mangera.
546. Celuy qui attend le temps doux en eſté & en hyuer, pour marcher, ſera court en ſes affaires. D'autre façon. Celuy qui apprehende le froid, en hyuer, & le chaud en eſté, n'eſt ny bon cauallier, ny bon mercier.
547. Tu ſçais aſſez ſi tu ſçais viure.
548. Deux deuns ſont arriuez aux auenües de noſtre maiſon, l'vn a nom *prudence*, & l'autre *experiance.*
549. Tout drap à ſon enuers.
550. Attaquer hardiment c'eſt vaincre à demy.
551. Quand le Renard le met à preſcher prends garde à ta poule.

B

552. Bardin da alfer egoitea, eta alfer lan eguitea.
 553. Bata espada nahi, esquitaquec guduca²⁵ ni eta hi.
 554. Behar estena erraiten duênac, adi desaque nahi estüena.
 555. Behiari darraicala doha gaisquinzetara xahala.
 556. Belea ikus daite, xurit estaite.
 557. Bere eguitecoen eguiten estaquienac, neques daidisque berzerenac.
 558. Bere onza gaisqui iarteco du vsten, bere onas hilzera gabe denac bilusten.
559. Bere sehazeco makila darabila.
 560. Berzeren diruas duenac exea berrizen, exe saharra eta berria ditu bahizen.
561. Berzeren emaste duana-gana maite, oha seiharbideas²⁶ hal'ere lerra aite.
562. Berzes gaisqui minso denac adi dizaque bere oguenac.
 563. Berzguin gaxtoac xilobaten thapazeco, alxazen dioza berzari sathicoac.
564. Bihicor da naguiaren alhorra, bana belharsar beci hanti estathorra.
 565. Burla gaxtoa bere sor-lekura izuli doa.
 566. Burlaric²⁷ gaxtoena eguia dioena.
 567. Buru besambat àburu.
 568. Cocodazes dago eta estu erruten.

D

569. Daquian gusia esterrala, es ian bethi eure ahala.

E

570. Edasle handia esta bethi minso eguia.
 571. Ederreguia itju/garri.
 572. Edertarsuna, iraute gutitaco onharsuna.
 573. Educan eure athea herjiric eta es erran eure ausoas gaisquiric²⁸.
 574. Eguic vngui behin eurey, eta guero, ahal badaguic, azey.
 575. Eguic vngui nic diodana, eta es gaisqui nic deguidana [sic].
 576. Elhe ederra egunaren laburgarri.
 577. Emac atherbe gaxta-guinari, bera duquec salhatari.
 578. Emac eure xahala, gogooncara²⁹, gora ahal desaianari ascarrara.
 579. Emaste ederra duëna exean, exea etsai-lurrean, eta mahaltia Karricaldean, esta Koeinta gabe bihozean.
 580. Erguela da gordazera doena berecenera.
 581. Erhoac eguiten duena ondarrean, suhurac eguiten du hat/arrean.
 582. Erhoa da haften dûena lan vrhent esteçaqueena.

²⁵ En la edición dice erróneamente *guduea*.

²⁶ En la edición dice erróneamente *seihaibideas*.

²⁷ En la edición dice erróneamente *Burlaric*.

²⁸ En la edición dice erróneamente *gaisquiric*.

²⁹ En la edición dice erróneamente *gegooncara*.

552. Cét chose equipolante, de demeurer oyfif, ou bien de faire vne bejogne inutile.
 553. Si l'vn de nous ne le veut pas, toy & moy ne nous battons pas.
 554. Celuy qui dit ce qu'il faudroit taire, pourra entendre ce qui ne luy sçauroit plaire.
 555. En luyuant la vache, entre le veau dans le pré, ou dans le iardinage.
 556. Le Courbeau pût bien se lauer, mais non pas deuenir blanc.
 557. Celuy qui ne sçayt pas faire ses affaires, fera mal aisement celles des autres.
 558. Celuy la quitte son aise pour se mettre à mal aise, lequel se dépouille de son bien auant qu'il vienne à mourir.
 559. Il porte le baston pour se faire battre.
 560. Celuy qui refait sa maison avec l'argent d'autruy²⁴, hypoteque, tant sa vieille maison, que la neufue.
 561. Quand tu voudras aller traiter d'amours avec la femme d'autruy, marche par des sentiers escartez, avec cela encore²⁵ seras tu sujet à glisser.
 562. Celuy qui parlera mal des autres sera sujet à entendre ses fautes.
 563. Vn mauuais chaudronier, pour boucher vn trou, enleue de grosses pieces de son chaudron.
 564. Le champ de pareseux est fertile, mais il n'en sort que de méchantes herbes.
 565. Vne méchante raillerie retourne vers le lieu d'ou elle est sortie.
 566. La plus méchante raillerie, c'est celle qui dit vray.
 567. Autant de visions, ou imaginations, que des testes.
 568. Cette poule cocodaque, & ne pond pas.

569. Ne dis pas tout ce que tu sçais, ny ne mange tout ce que tu peux manger.

570. Vn grand parleur ne dit pas toujours vray.
 571. Ce qui est trop beau tient du laid.
 572. La beauté est vn bien de peu de durée.
 573. Tiens ta porte fermée, & ne die pas mal de ton voisin.
 574. Fais du bien premierement aux tiens, & apres, si tu peux, aux estrangers.
 575. Fais le bien que ie te dis, & non pas le mal que ie fais.
 576. Vn beau discours fait trouuer court le jour.
 577. Baille le couuert au mechant, il te decelera.
 578. Baille ton veau de bonne grace, à celuy qui pût te l'enleuer par force.
 579. Celuy qui a vne belle femme en sa maison, sa maison en la terre de l'ennemy, & sa vigne au prez du grand chemin, n'est pas sans soucy.
 580. Cét estre sot que de aller cacher dans le retouble.
 581. Ce que le fol fait à l'extremité, le sage le fait des le commencement.
 582. Celuy la est fol qui commence vn trauail qu'il ne sçauroit²⁶ acheuer.

²⁴ En la edición se lee *d'auy uy*.

²⁵ En la edición se lee *encores*.

²⁶ En la edición dice *seuroit*.

583. Erhogoa da itho-nahiari hedazea e/cúa.
 584. Erregal' adi³⁰ hi eure doiarequi, et' vzac nekazera soroa bere thu/to nahiarequi.
 585. Esagutu nahi vt hobequi, adi/quidetu bano lehen hirequi.
 586. Esesagunic es har lagunic.
 587. Es har berzerena, ez galzera vz iharena.
 588. Esin daidienac nahi besala, begui eguin ahala.
 589. Es min gusiegatic axeterretara, es iharduqui orogatic ausitara.
 590. Es orrazagatic bana susenagatic *behar du nehorc porfiatu*.
 591. E/paransa e/teiriaren othoransa.
 592. Esta deufcai edertarsuna, lagun espadu ontarsuna.
 593. Estago ilharguia bethi bere bethean.
 594. Esta ordus exerazen, bidean ari dena pusken bazen.
 595. Estaqui presazen baquearen estaquienac berri guerlaren.
 596. Esta saharra duena saldarra.
 597. Esta suhur estena erhoaren beldur.
 598. Estemala deus handi aberat/fari, es arbuya eure ahala beharrari.
 599. Estemala eure molja beguirazera bethi /o dagoenari lurrera.

G

600. Gaina *Eder* barrena vher.
 601. Gaiz hartua eracat/farri.
 602. Gasteac es iaquines, eta saharac esines, doas eguitecoac defeguines.
 603. Gathuac alxatura ian, *hori erraiten da edoceinec bere on gusia irion duènean*.
 604. Gaxtoac ona kosa diro.
 605. Gaxtobat gastigazen duènac ehun sitazen.
 606. Gaxtoen artean esin bisis bahabila, oha berze mundu baten bilha.
 607. Gaxtoen artean da gaxtoena bere gai/qui eguiteas cucazen dena.
 608. Guelac ekortu enituen egunean /arthu saizat arrozac exean.
 609. Guilzac guerrian, horac /utheguian.
 610. Guison pre/fuàren errana mugarri.
 611. Gois gusiàc du bere arrat/faldia.
 612. Goiserria denean gorriago esenes hori, eure euritacoa estemala nehori.
 613. Gordinac iaten dituènac ian dizaque lirinac.
 614. Gorpuz eria arimaren /endosale.
 615. Gof/jeac bano guehiago galzen ditu a/feac.
 616. Gure horac bustanas daqui balacu eguiten, eta ahoas au/iquiten.
 617. Guti erran eta anhiz eguina da suhurraren at/eguina.
 618. Gutiet/ac handiqueria /orr desaquac bekaisteria.

H

619. Handikeria lilizen bad'ere esta bihizen.

³⁰ En la edición dice erróneamente *Erregal' ad*.

583. Cét folie de tendre la main à celuy qui se vevt noyer.
 584. Regale toy avec ta mediocrité, & laisse le fol se peiner avec la conuoitise qu'il a²⁷
 d'amasser beaucoup de bien.
 585. Je te veus mieus [sic] connoître, auant que de faire amitié avec toy.
 586. Ne prens pas de gens inconnus pour compagnons.
 587. Ne prens pas du bien d'autruy, ny ne laisse rien perdre du tien.
 588. Celuy qui ne peut [sic] faire ce qu'il voudroit, qu'il fasse ce qui'il pourra.
 589. Ny pour tous les maux aux Medecins, ny pour toutes les contestations à la plaiderie.
 590. Non pour l'espingle, mais pour le droit. *C'est à dire qu'il faut s'opiniastrer, non pour
 l'intereft, mais pour le droit.*
 591. L'esperance est la pitance de ceux qui sont en souffrance.
 592. La beauté n'est rien si elle n'a pour compagne la vertu.
 593. La Lune n'est pas toujours en son plein.
 594. Celuy la n'arriuera pas d'heure à sa maison, qui s'amuse à amasser les festus par les
 chemins.
 595. Celuy la ne sçait pas ce que vaut la paix, qui ne sçait pas nouvelle de la guerre.
 596. Celuy la ne passe pas pour vieillard qui a de clous ou de fronces.
 597. N'est pas sage, qui n'a peur du fol.
 598. Ne fais pas de don considerable au riche, & ne refuse rien du tien au miserable.
 599. Ne baille pas ta bourse à garder à celuy qui a toujours les yeux fichés en terre.
600. L'exterieur clair & serein, l'interieur, ou le dedans, trouble.
 601. Le mal qu'on a souffert sert d'instruction.
 602. Par le peu de sçauoir du ieune, & par l'impuissance du vieillard, les affaires se
 ruinent.
 603. Le chat a mangé le leuain; *Cela se dit quand quelqu'un a dissipé son fonds, ou tout son
 bien.*
 604. Le méchant est capable d'infecter l'homme de bien.
 605. Qui chaitie vn méchant, en cite cent.
 606. Si tu ne peux viure parmy les méchants, va chercher vn autre monde.
 607. Entre les méchants, celuy la est le pire de tous, qui fait gloire de son mal faire.
 608. Le iour que j'ay laissé les chambres sans balier, les hostes sont venus chez moy loger.
 609. Les clefs à la ceinture, les chiens au foyer, ou à la cuisine.
 610. La parole d'un homme de bien est ferme comme vne borne.
 611. Chaque [sic] matinée à sa soirée.
 612. Quand l'orient est plus rouge que iaune, ne preste point ton manteau de pluye, ou ton
 capuchon, à personne.
 613. Celuy qui mangera les vertes mangera bien les meures.
 614. La maladie du corps est la guerison de l'ame. *Par ce qu'elle fait songer à Dieu.*
 615. Le trop saouler en perd plus que la faim, ou le ieuner.
 616. Nostre chien sçait flatter avec la queue, & mordre avec la bouche.
 617. Dire peu & faire beaucoup, c'est le contentement du sage.
 618. Méprise la vanité, tu apriuoieras l'enuie.
619. La vanité, encore qu'elle fleurisse, elle ne graine pas.

---

²⁷ En la edición se lee *d*.

620. Haurrac athean duêna erafi, ſukaldean ſuên ikaji.
 621. Hire nahis gaiz iin ſaican horri, erracoc Sancho, vngui ethorri.
 622. Hiz-ixila, hirur beharritan iraganes gueros, orotan laſterca dabila.
 623. Hobe da alfer egoitea esenes gaisqui eguitea.
 624. Hobe da berant eci ez iagoiti.
 625. Hobe da galdu ecies galdüago.
 626. Hoboro daqui erhoac ber' exean, ecies suhurrac berzerenean.
 627. Horequi dazana, ieiquten da cucuſſoequi.
 628. Hutſ-eguinean tinc egoitea, da berritan hutſ eguitea.

I

629. Ihabalia nois ere ihabaliarequin liſcarzen baita, aizinioileac duque garhaita.
 630. Ixilic dagoênac estio guesurric.
 631. Indargabearen aſerrea, hurr errea.
 632. Inhardetſi onbat erran gaxtobati, guti da gosta anhiz balio duênagati.
 633. Inharbatetariſ ſu handi ialgui daite.
 634. Ibia duênac igaren, daqui oſſina ſein den barrhen.
 635. Iaincoac didala behasale besala adisale.
 636. Iaincoagana, vkhenago duêna, da sordunago.
 637. Iokazea, orogal, da mando hilarequin ehorstea arbalda.

L

638. Laſter bildüa, laſter vrratüa.
 639. Latſari onari estaquidio falta latſarri.
 640. Lexansuco tomborrariari vrre bi ioiteco, ſey ixilſari.

M

641. Mahaian errana bego gorderic dahaillan.
 642. Mandatari hoza, berant abia, barax ioan, eta izuli hutſa. *Ikuſſac 316 garren atſothiza.*
 643. Mandoac oſſinari. *Adiesac vr emaiten duela, guernu eguitean*³¹.
 644. Mihi gaixtoari Alkatea vrkari. *Seren gaxtoac vrka erasiten baititu.*
 645. Min-bilha dabila guducara dohena ascarragoarequila.
 646. Minic handienac, burutic heldu direnac.
 647. Minsa bite gusas seiſhar, eta bira gure behar.
 648. Mothil naguiac, vrhatſbaten gupidas goisean, hamar beharco ditu eguin arratſean.

³¹ En la edición dice erróneamente *egu tean*.

620. Ce que l'Enfant a raconté hors la porte, il l'auoit appris au foyer.
621. Au mal qui t'est venu par ton souhait, dis luy qu'il soit le bien venu.
622. Le secret, apres qu'il s'est promené en trois oreilles, va courant par tout.
623. Il vaut mieux demeurer sans rien faire que faire du mal.
624. Il vaut mieux tard que jamais.
625. Il vaut mieux perdre que surperdre, ou perdre dauantage.
626. Le fol en sçait plus en la maison que le sage en celle d'autrui.
627. Celuy qui se couche avec les chiens se leue chargé de puces.
628. Demeurer ferme en l'erreur, c'est errer deux fois.
629. Le poltron lors qu'il prend querelle contre vn autre poltron, celuy qui frape le premier
a²⁸ l'auantage.
630. Celuy qui se tais^t ne ment point.
631. La colere d'une personne foible c'est comme vne noisette rostie, c'est à dire vne chose qui
ne fait ny mal ny bien.
632. Vne bonne responce à vn mauvais discours, couste peu & vaut beaucoup.
633. D'une bluette peut sortir vn grand feu.
634. Celuy qui a passé le guay sçait combien la riuere est profonde.
635. Dieu me doint de gens qui m'entendent aussi bien que de ceux qui m'écotent.
636. Qui plus a receu du bien de Dieu luy est plus redeuable.
637. C'est ioüer à tout perdre que d'enterrer le baïst avec la mule morte.
638. Ce qui est tost amassé est tost dissipé.
639. A vne bonne lauandiere ne sçauroit²⁹ manquer la pierre pour y battre la lexue.
640. Au meneſtrier de *Lixans* il faut deux pieces de dix huict deniers pour le faire sonner &
six pour le faire taire.
641. Que ce qui est dit à la table demeure caché dans la nappe.
642. Le messager froid s'en part tard, marche lentement, & reuiet tout vuide, voyés le
Prouerbe 316.
643. Le Mulet donne de l'eau à la riuere, quand il y rend son vrine, il *Donne à la riuere ce
dont elle abonde.*
644. Le médisant traite le magistrat de bourreau, sous pretexte de ce qu'il fait mourir les
malfacteurs.
645. Celuy la cherche son mal, qui va faire querelle à vn plus fort que luy.
646. Les plus grands maux sont ceux qui viennent de la teste, *C'est à dire de nos chefs ou
maistres.*
647. Qu'ils parlent mal de nous, & qu'ils ayent besoin de nous.
648. Vn seruiteur nonchalant pour ne vouloir pas faire vn pas le matin, sera obligé d'en
faire dix le soir.

---

²⁸ En la edición se lee *à*.

²⁹ En la edición se lee *scauroit*.

N

649. Nahiago dut arto iaſſan nesanbat, esies saldi egoz nesanbat.
650. Nahicariac edertarazen ditu gausa itſuffiac.
651. Nahi du iaquin sein sen lehen eguina, ala sorroa, ala irina.

652. Neque da beleas aufore eguitea.
653. Noisic behin guertha daiteen gaizeti, on da beguirazea bethi.

O

654. Oguen eguiten du oney barkazen duenac gaxtoey.
655. Ohacoan dena ikasten, nequez da guero ahasten.
656. Ohetic mahaira, mahaitic susulura, korrongas paradusura. *Suçulluan eguiten ohi da eguerdi-loa.*
657. Ohoin handiac vrka erasten ditu xipiac.
658. Oihal ona kuxan dagoela ſal daite.
659. Onegui dena beretaco esta aſqui berzentaco.
660. Orotaco gaxtoê ospina da arno estitic eguina.
661. Orritjetan du erhoac ona gaſtazen, eta suhurrac berea goitiazan.
662. Othoi ſainduari, deraunĵano ekaizari.
663. Othoizen estaquiena laincoari, berraio itſaſoari.

S

664. Sabeldurac gaiz ditu vrac.
665. Saindu mana, otjo hazana.
666. Sariac sathitu-ondoan aguerico da ser den hireric vrpoan.

667. Sar sequidan limicatuz, ialguiten sait horzcatus.
668. Sendo nahi dituca beguiac? lot izac eure erhiac.
669. Sentona agorrilan bides bahoia, vc eurequi ekitacoa.
670. Sobera iaquinſu isanes gabe sedin axeria bustanes.
671. Solca ſolca bilzen da franca.
672. Sua daxeconean auçoco exeari, gogoa emac eureari.

T

673. Thu exatua ceruan gora beguithartera derora.

V

674. Vrdaia eta arnoa, vrthecoa; adiſquidea vrthetacoa.
675. Vrrunera dohena esconzera, edo da enganatu, edo doha enganazera.

649. L'ayme mieux vn aïne qui me porte, qu'vn cheual qui me iette par terre.
650. L'affection fait paroître belles les choses laides.
651. Il veut ſçauoir lequel feuſt fait pluſtoſt, ou le ſac ou la farine, *l'on dit cela de ceux qui ont de curiofitez vaines.*
652. Il eſt difficile de faire d'vn Courbeau vn Autour.
653. Il eſt bon de ſe garder toujours du mal qui peut arriuer, vne fois, ou autre.
654. Celuy la fait tort aux bons, qui pardonne aux méchants.
655. Ce qui s'apprend au berceau s'oublie aprez mal-aifément.
656. Du lic à la table, de la table à l'Archibanc, & de la en ronflant en Paradis. *Cecy ſe dit des feneans & voluptueux, l'Archibanc eſt le lieu³⁰ où l'on fait le ſommeil du midy.*
657. Le grand larron fait pendre les petits.
658. Vn bon drap ſe pourra vendre ſans le ſortir du coffre.
659. Celuy qui eſt trop bon pour ſoy, ne l'eſt pas aſſes (sic) pour les autres.
660. Le plus méchant vinaigre c'eſt celuy qui ſe fait du vin doux.
661. Aux feſtins le fol diſſipe ſon bien, & le ſage eſpargne le ſien.
662. Il prie le ſaint, tandis qu'il y a orage.
663. Celuy qui ne ſçait pas prier Dieu, qu'il s'adonne à la mer pour l'apprendre.
664. Au flux de ventre l'eau eſt mal ſaine.
665. Il a la contenance d'vn Saint, & les actions d'vn Loup.
666. Apres que les ſalaires auront eſté partagés, il paroitra ce qu'il y aura du tien dans le monceau de grain. *Parmy les Laboureurs³¹ du Pays de Balques, on paye en grain ceux qui travaillent à battre les blés.*
667. Il s'introduiſit aupres de moy en leſchant, & il s'en retire en mordant.
668. Veux tu auoir les yeux ſains? lie tes doigts ou tes mains.
669. Vieillard ſi tu voyages en Aouſt, ayes avec toy ton paraſol.
670. Pour auoir eſté trop ſçauant, le Renard perdiſt (sic) ſa queüe.
671. Sou à ſou s'amalſe le franc.
672. Lors que le feu bruſte la maiſon de ton voifin, prens garde à la tienne.
673. Le crachat que tu iettes contre le Ciel, retombre ſur ta face.
674. Le lard & le vin de l'année courante, l'amy de pluſieurs années, *Sont les meilleurs.*
675. Qui loing ſe va marier, ou il eſt trompé, ou il va tromper.

---

³⁰ En la edición se lee *lien*.

³¹ En la edición se lee *Labourenrs*.

676. Vrrun hiriti, vrrun oflagarriti.

677. Vrthearequila, iragan dateeno, kexa esadila.

678. Vrthe ehunes guducan, eta behin ere es colpucan.

X

679. Xekenac onic estu, vrrasaleac estuque.

680. Amaisunari kexüa.

681. Aberatji nahi sena vrthe bitan, vrkha sedin vrtherditan.

682. Atjeguinac atjeguin dekharque.

683. Atjoac sersas erof duenean, est' araguiric araquinzean.

684. Bere burüa esagutea, da iaquitea.

685. Berberac jaten duenac bere oilloa, berberac errekeita beça bere oloa.

686. Berceren e[scus fuguea berrotic athera nahi du.

687. Conderanac estu erleric, eta dago estis betheric.

688. Ehun vrthetan ikhus diroc jauna bilaunturic, eta bilauna jaunturic.

689. Ema surzari lurra ere alha.

690. E[kerrac istadan, seren neure hasiendari ondarizadan.

691. E[cu orotaco makila da.

692. E[teiaris isan denari bethiere, on derorcona haniz çαιο apur badere.

693. Estaguidala ximico, nahi espaduc xarramico.

694. Esta ser e[ca gari suharrari.

695. Estate vngui serbizatu, bere mainatarequi nahi duena do[statu.

696. Gaparrac izala beguisu, bera besala.

697. Gathua ohoïn isanagati, estesala ohil eure guelati.

698. Guc vri badugu, isanen dusue ihiz.

699. Mina nüen lepoan, lot nensaten sangoan.

700. Nihori poteguïn behar duenac guibelaldean estu irabasiric lusazean.

701. Neure behiti esne, guri, eta gazna athera nesan, eta neure xahala gal nesan.

702. Ohi bano näüena acatazenago, cerbaiten e[ke dago.

703. Orrazac bano hariac luceago behar du isan.

704. Sagüac jan liroena, jan beça gathuac.

705. Salduna jenhar v[tean, sahar nendin es-v[tean.

706. Ser da mira, ardiac ot[oiari ihe[ari badira?

VRHENZA.

676. Loin de la Ville, loin de la Santé *C'est d'autant qu'en la Ville l'on trouue des Medecins, & autres choses necessaires au malade, mieux³² qu'à la campagne.*
677. Ne te plains pas de l'année, iuques à ce qu'elle soit passée.
678. Ils se querellent depuis cent ans, & ils ne se battent iamais.
679. Le chiche n'a point de bien, le prodigue n'en aura pas.
680. Porter la plainte à la marastre. *C'est se plaindre en vain, par ce que la marastre n'a pas coustume de faire iustice à son fillastre.*
681. Celuy qui veut deuenir riche dans deux ans, se fist (sic) pendre dans demy an, par ce qu'il voloit pour s'enrichir.
682. Le plaisir produit plaisir.
683. Quand la vieille à dequoy achepter, il ny a pas de chair chez le boucher.
684. Se connoistre soy mesme, est la *traye* science.
685. Celuy qui seul mange la poule, que seul il cueille son auoyne, ou son orge.
686. Il veut tirer le serpent du buisson avec la pate d'autrui.
687. Conderane (*C'est le nom propre d'une femme*) n'a point d'abeilles, & elle a beaucoup de miel. *C'est pour dire que son miel procede de larcin.*
688. Pendant cent ans, tu pourras voir vn Seigneur deuenu roturier, & vn roturier deuenu Seigneur.
689. A vne veue ou orpheline, la terre mesme à nuire s'obstine.
690. Sens moy bon grè, de ce que j'ay soin de mon bien.
691. Il est balton à toutes mains. *C'est à dire il s'accommode avec toute sorte de gens.*
692. A celuy qui a esté toujours miserable, le bien qui luy arriue luy paroist grand, pour petit qu'il soit.
693. Ne me pinse pas, si tu ne veus que ie t'esgratigne.
694. L'on n'a que faire de demander du froment à l'ormeau, par ce qu'il n'en scauroit produire.
695. Celuy la ne sera pas bien serui, qui folastre, ou se ioüe, avec son seruiteur, ou avec sa seruante.
696. Le buisson rend son ombre pleine de trous, selon ce qu'il est luy mesme.
697. Encore bien que ton chat soit larron, ne le chasse pas de ta maison. *Il faut souffrir quelque incommodité, pour vne plus grande commodité.*
698. Si nous auons pluye, vous aurez de la rosée.
699. I'auois mon mal au col & l'on ma pensé la iambe.
700. Celuy qui doit baiser quelqu'un au derriere, à³³ dilaier ne gagne guere.
701. J'ay tiré laict, burre, & fromage de ma vache, & j'ay perdu mon veau.
702. Celuy qui me caresse plus que de coustume, me veut demander quelque chose.
703. Il faut que le fil soit plus long que l'aiguille.
704. Ce que la souris mangeroit, que le chat le mange. *Il vaut mieux laisser prendre nostre bien à celuy de qui nous tirons quelque profit, qu'à celuy qui ne nous fait que du mal.*
705. Dans l'esperance qu'j'ay eu d'espouser vn Cheualier, ie suis deuenüe vieille, sans y penser.
706. Quelle merueille, si la brebis fuit le loup?.

FIN

³² En la edición se lee *misux*.

³³ En la edición se lee *a*.

ATSOTIZAC

EDO

REFRAVAC,

Prouerbes, ou Adages Basques.

Recueillis par Sieur d'OIHENART

A PARIS

M. DC LVII

EMAZTEA OIHENARTEK BILDU ATSOTITZETAN

Jean HARITSCHELHAR
euskaltzainburua
U.R.A. 1055 C.N.R.S., Bordeaux III

Zer ote da emaztea gizonarentzat? Gauza ala presuna? Laguna ala etsaia? Ez ote da izan gizonaren asmu edo amentsetan deabruak bere menpean daukan norbait, gizonaren galgarri? Eba, paradisuari, izan da Adan-i Jainkoak eman zion laguna, hark berak galarazi zuela senarra sugearen aholkuak onartuz. Adan, Eba, deabrua sugearen itxurapean, fruitu debekatua, paradisu galdua. Nor da hobendun? Eba.

Geroztik, gizonak bere baitan dauka emaztearenganako mesfidantza, beldurra berdin eta noiztenka mespretxua. Abere baten pare dela emaztea irakur dezakegu espainol atsotitzetan nola frantses erran zaharretan eta gizonak behar du behar den bezala hezi.

- *La burra y la mujer apaleadas quieren ser.*
- *La mula y la mujer a palos se han de vencer.*
- *Una buena cabra y una buena mula y una buena mujer son muy malas bestias las tres.*
- *El lunes a la parla, el martes a paliza, el miércoles a puño en rostro, el jueves a cocea, el viernes a la greña, el sábado cierne y masa, el domingo descansa.*

Eta dio Correas-ek: «Dice lo que sucede a algunas mujeres por hablar y holgar, que sus maridos las castigan a puñete, palo y cozo».

Ez balinbada on haurren egiteko, abere bilaka daiteke emaztea:

- *La mujer que no pare y empreña, darla de palos, cargarla de leña.*

Ez du iduri bertzerik pentsatzen dutenik frantsesek. Haiek ere parekatzen dituzte emazteak eta abereak, haiek ere aise darabilte makila:

- *Bon cheval, mauvais cheval veut l'éperon,
Bonne femme, mauvaise femme veut le baston.*
- *Dame bien dressée, mule enchevestrée.*

• *Une bonne femme, une bonne mule, une bonne chèvre sont trois méchantes bestes.*

• *Il n'y a femme, cheval, ne vache
Qui n'ait toujours quelque tache.*

Urrunago doaz frantsesak, Jainkoari laguntza eskatzen diotenean: Alargun-
tzea da askatasunaren aurkitzea: eskerrak Jainkoari!

• *A qui Dieu veut aider, sa femme meurt.*
• *Dieu ayme l'homme quand il lui oste sa femme n'en sachant plus que faire.*

Alargunaren nigarra ez da iraunkorra:

• *Deuil de femme morte
Dure jusqu'à la porte.*

Euskal erretrauetan mespretxuz bete hartzeman dudak bakarria hauxe da:
Emak horari ezurra eta emazteari gezurra (500)

Aspaldidanik heldu zaigu jende ezkonduen artean gizona dela nagusi eta bere menpean daukala emaztea.

Jaun Done Paulok erromatarrei eginikako epistolari hauxe dio:

«Alabainan senharraren meneko den emaztekoa, senharra bizi deno legearen lokharrietan da; hiltzera heldu bada ordean senharra, haren legearen azpitik atheratzen da emaztea.

Beraz senharra bizi duelarik, lohi deithua izanen da, bertze batekin egon bada; bainan senharraren legetik atheratu da, hiltzera ethorri bada hura, haletan non ez baita lohi bertze batekin ezkonduerik ere».

(Erromatarrei. VII. kapitulua)

Oso ezaguna da ere ephesoarrei eginikako epistolari Paulok dioena, garai batean ezkontzako mezetan irakurtzen zelakotz:

«Emazteak beren senharrei Jaunari bezala izan beitez ethordun; zeren senharra baita emaztearen burua, hala nola Kristo Elizaren burua baita, haren gorputzaren salbatzailea».

(Ephesoarrei. V. kapitulua)

Hortik dator, giro horretan biziz, euskal erran zaharra:

406. *Senhar duenak jaun du.*

Eba-ren ildotik joanez, agertuko dira erretrauetan emaztearen akatsak, izan dadin neska gazte, amorantea edo ohaide, emagalduta edo putata, atso zahar.

Baina badago ere emaztearen bertze itxura bat. Paradisua galdurik emazte-
rengatik, paradisarako bidea berriz aurki daiteke Kristo-ri jarraikiz, eredu gisa hartuz Maria, Kristoren ama. Horrek ez du tonarik ukanen, hau da garbia, ona, distiranta, emazte guzien eredu. Emakumearen bi itxura horiek aurkitzen dira atsoitzetan.

I - EBA-REN ALABA

I - 1. Ezkontza

Nola ez aurki Eba-ren alabetan jaidura txarrak, galgarriak gizonarentzat egun batez behar balinbadu emazte bat hautatu eta harekin eraman bizia.

465. *Urhea, emaztea eta oihala*
Eguargiz bezi har eztizala

Urhea faltsua izan daiteke, oihala gaizki ehuna, hortakotz egunez behar dira pizatu edo ikusi.

Atsotitz honen oihartzunak badira frantsesez edo espainolez:

- *La mujer y la tela no le cates a la candela*
- *La mujer y la tela no se ha de escoger a la candela*

Aldiz bada bertze bat dioena:

- *La mujer y la tela a la candela.*

baina Correas-ek idazten du ondoan «cuando se vende» bertzeak direlarik «cuando se compra».

Bertze batek parekatzen ditu emaztea, arnoa eta zaldia:

- *Mujer, vino y caballo, mercaderías de engaño.*

Frantsesez, espainolaren parekoa, oihala eta emaztea biltzen dira atsotitz batean:

- *Toille, femme layde ny belle*
Prendre ne doit à la chandelle.

Euskal erran zaharrak aipatzen du urrea, bertzek egiten ez dutena. Horrek salatzen ote du balio haundiagokoa dela emaztea euskaldunarentzat, frantses edo espainolentzat baino?

Ezkontza, gauza serioa da gizonarentzat. Orduan, ez du balio urrunegi joatea; hobe da herrian berean edo auzotegian hautatzea neska ezagun bat, espainol errefrau batek dioenez:

- *Mujer y rocino, tómalo del vecino.*

Arriskuak haundiak dira urrunera ezkontzen delarik. Edozein neskame edo sehi anderearen fama har dezake:

473. *Urruneko neskak anderauren hots.*

Hala gertatzen zen Baigorriin, omen:

66. *Baigorriin baxera lurrez*
Nik haragei nuenean urrez

Aholku gisa derasa atsotitz zaharrak:

675. *Urrunera dohana ezkontzera,
Edo da enganatu edo doha enganatzera.*

Gauza bera edo bertsoa errepikatzen delarik hala espainolez nola frantsesez:

- *Moza hermosa y con dinero, yo forastero
y a mí me la dan: trápala, tranpalán*

Hurbilagoa da frantses erretraua:

- *Qui loing se va marier
Sera trompé ou veut tromper.*

I - 2. Ezkontzaren biharamuna

Gizonarentzat edo neskarentzat ezkont-aintzineko denbora zorionsua zitekeen. Ezkontzaren ametsa egiten bazuten ere, ez zekiten nolakoa izanen zen biharamuna. Ez zuketean erretraua ezagutzen:

155. *Ezkonteguna, aise izanaren biharamuna.*

Lehenago ez ziren ezkontzak egiten elgar maitatzen zutelakoan. Ez ziren hain usu amodiozko ezkontzak eta gehienetan ez zeukaten biharamun goxorik.

467. *Urthaur dira amorez ezkontzea eta urrikitzea.*

Holako zerbait pentsatzen zen Frantzian:

- *Qui en haste se marie, à loisir se repend.*
- *De jeune marié ménage malotru.*

pentsa daitekeela, lasterregeri edo gazteegi ezkonduz elgar maite zutelakoaren seinalea dela.

Holakoak badira ere Correas-ek dakartzanak:

- *Casar y mal día, todo en un día.*
- *Casarte has, y gozarás
de los tres meses primeros
y después desearás
la vida de los solteros.*
- *Casado por amores, casado con dolores.*

Bertze arrisku batzuk badira, hala nola bertze klase bateko emaztearekin ezkonduz edo emazte dirudun batekin ezkontzen delarik gizona, dotearengatik.

135. *Emazte har dezana handitarik,
Eztate etxean griña gabetarik.*

136. *Emaztea hartzen duena ezkontsari hutsa gati,
biharamuna du dolu eguna, gaitz darraikonagati*

Emaiten dut hemen Oihenarten itzulpena:

«Celui qui choisit sa femme par la seule considération de son dot, s'en repent dès le lendemain à cause du mal qui lui en revient».

Alabaina, «ezkontsaria» da dotea eta ez Txillardegik dioen bezala «sexu eskubideak».

• *Mujer de cien mil maravedis y marido de tres blancas* delako errefracuan zenbakiek argi eta garbi adierazten dute zer ezkontza mota egin den.

Ez da hobeki ezkontz gaiak pobreak direlarik:

521. *Hasak direnean elg'ezkontzeiak
nekearenak dirat'ezteiak.*

«On fait les noces du travail ou de la nécessité
lorsque tous les deux mariés sont sans commodité»

I - 3. Emaztearen akatsak

Gero deritzan liburuan Axular-ek aipatzen du lehenik lehenbiziko bi kapituluetan alferkeria, jakinik alferkeria dela bizio guzien ama.

- *alferkeria*

122. *Eder, auher.*

Nahiz ez dakigun euskaraz emakumeentzat edo gizonentzat egina den atsotitz hau, irakurtzen delarik Oihenarten itzulpena ez da gehiago dudarik.

«La belle est d'ordinaire fainéante».

Alferkeria da akatsik haundiena. Barkatuko zaio zer nahi edozeini, baina ez alfer izaitea, lan anitz bazelakotz baserrietan.

268. *Joanetak zaia oihal mehez, jakia ekosariz, salda ebez.*

Joan gaiten Oihenarten itzulpenera hobeki ulertzeko zer erran nahi duen atsotitz horrek.

«Jeannette a sa robe de drap fin, sa pitance c'est de la fève, son potage maigre et tanné comme l'eau de lessive.»

Oihal lodiz egiten ziren jauntziak lehenago eta ez du behar den bezala irun eta ez du denbora haundirik iragaiten sukaldaritzan: alferraren seinalea.

Gordinagoak dira espainol erran zaharrak:

- *Mujer ociosa no puede ser virtuosa.*
- *Mujer no hacendosa, o puta o golosa.*
- *La mujer que poco hila siempre trae mala camisa.*

Azken honen parekoa frantsesez:

- *Femme qui envy file porte chemise vile.*

Bertze biak biltzen ditu honek

- *Fille oisive*
A mal pensive,
Fille trop en rue
Tost perdue.

Alferra izanez, edo leihoan edo kanpoan iragaiten du denbora emazteak. Emazte ibiltariaren kontrako atsotitzak nasaiki agertzen dira.

- *La mujer en la casa y el hombre en la plaza.*
- *La mujer, la pierna quebrada y en casa.*

Frantsesez dio errefrau batek:

- *Fille fenestrière ou trottière*
Rarement bonne ménagère.

Badira halakoak Oihenartek bildu dituen atsotitzetan, baina oiloaren metaforaz apainduak.

357. *Oiloak eta emazteak galtzen du sobera ebitteak.*

- *La mujer y la gallina por andar se pierde aina.*
- *Fille qui trotte et géline qui vole de légier sont admirées.*
- *Fille qui trotte et poule qui vole sont facilement enlevées.*

Parekoak dira errefrauak izan dituen euskaraz, espainolez edo frantsesez. Non asmatua lehenik? Nondik etorria?

358. *Oilo ebildari, axeriaren janhari.*

Ez da dudarik oilo eta azeri hitzen pean edozein euskaldunek badakiela emazte eta gizon ulertu behar dela ere.

551. *Axeria predikatzen denean ari,*
gogo emak eure oiloari.

Predikatze horrekin ageri da metafora hutsean gaudela eta kontuz ibili behar dutela senarrek edo oilarrek. Metafora beraz baliatu zen Axular aipatzen zuelarik Apama, Zyro enperadorearen amorantea, zioelarik: «Amorantea zen nabusi: no zen tho; emaztea gizon, oilloa oillar».

Ibiliaren ibiliz erabilia izan daiteke. Holako zerbait adierazten du 331. atsotitzak.

331. *Neska erabilia asturutsu.*

Ez du itzulpenik egin Oihenartek (?). Halere erranen dugu neska gizakoia edo gizonetan dabilena miserableki bizi dela, emagaldu gisa.

- *Moza ventanera o puta o pедера.*
- *Mujer en ventana o puta o enamorada.*
- *La mujer que a la ventana se pone de rato en rato quiere venderse barato.*

Frantsesez oroitaraziko dut jadanik aipatu dudan atsotitza:

- *Fille fenestrière ou trottière*
Rarement bonne ménagère

- *aldakortasuna*

Aise aldatzen dela emaztea gauza ezaguna da. Hala diote erran zaharrek eta hedatuenerarik den iritzia da.

225. *Hegoa iduri du emazteen gogo.*

Hain zuzen hautatu da hegoa, haize beroa, aise aldatzen dena eta euria dakarrena gero.

Honen oihartzuna da espainiolez

- *Mujer, viento y ventura, presto se muda.*
- *Mujer, viento, tiempo y fortuna presto se muda.*

eta frantsesez:

- *L'esprit des femmes est léger comme le vent de midy.*
- *Temps, vent, femme, fortune,*
- *Tourment et changent comme lune.*

edo

- *Femme est un cochet à vent*
Qui se change et mue souvent.

Oroit daiteke ere Rigoletto operan entzuten denaz italieraz:

La donna e mobile

Aldakortasun horrek bere arriskuak baditu jende ezkonduentzat, bereziki emaztea ederra delarik. Edertasuna galgarri izan daiteke:

592. *Ezta deuskari edertarazuna*
lagun ezpadu ontarazuna.

Orduan senarrak zaindu behar du emaztea:

579. *Emazte ederra duena etxean, etxea etsai-lurrean eta mahastia karrikal-dean, ezta koienta gabe bihotzean.*

Emaztea, etxea, mahastia, balio haundikoak gizonarentzat, atxiki eta zaindu behar direnak.

- *Les femmes fenestrières et les terres de frontières sont mauvaises à garder.*
Aitorpen bertsoa egiten du frantses erretratuak eta urrunago doa honekin:
- *La femme a semence de cornes.*

hala nola Correas-ek dakarren:

- *La mujer que a dos quiere bien, Satanás que la lleve, amen.*
- *La mujer hermosa quita el nombre a su marido.*

Adardun nahi balinbadu izan gizonak aski du egitea errefrau batean agertzen dena:

137. *Emaztearen gaitzez zikira zedina adarreki ehortz zedin.*

Segitzen du Oihenartek, idatziz: «Refrau haur atera da Ilhartiz edo Epitafio hontaric.

Heben dago, ber'adarreki, etzina, emaztearen gaitzez xikira zedina, eta itzultzen du:

Ci-git, avec ses cornes, le pauvre corps sans âme,
D'un qui se fit châtrer pour déplaire à sa femme»

Epitafioak, bere errimarekin, erakusten du frantsesetik datorrela.

- *gormandiza edo sabelkeria*

Bekatu kapitaletan sartzen da alferkeria bezala. Aipatuko dugun erran zaharrak aditzera emaiten du sehi edo neskameek badakitela beren buruaren zaintzen:

336. *Nihaur ninzan gelari
ene uzkiari bazekion nabari.*

Itxuraz ikus zitekeen on egiten ziola janariak.

Espainola bortitzagoa da:

• *La mujer golosa o puta o ladrona.*

- *urgulua*

Hau ere bekatu kapitala. Hemen, metaforaren bitartez aditzera ematen du zer den urgulutsua, gizon ala emazte, baina *izorra* eta *erdi* hitzez apaindurik, emazteaz mintzo dela dirudi eta hala dio Oihenart-ek itzulpenean.

542. *Aizez izorra zedina putzez erdi zedin.*

Halaber bertze atsotitz batekin oiloaren metafora dela medio:

568. *Kokodatzez dago eta eztu erruten.*

erran nahi baita: dena espantu eta ezer ez.

- *zikoizkeria*

Bi erran zahar hautatu ditugu, izeba aipatzen dutenak. Dirudienez izeba hori ez da ezkondua eta amak alabari edo semeari aholku bat ematen dio:

349. *Oha eure izebaren etxera,
bana ez maiz sobera.*

Errefrau horren pean badago beldurra. Ez da aise jakitea zer erran nahi duen.

Bertzea, aldiz, ulert erraza da:

589. *Izeba, enea nihaurrentzat,
zurea elgarrentzat.*

Argi dago izeba eta ilobaren arteko eztabaida horretan ilobak nahi duela bereganatu izebaren ontasuna.

- *jeloskeria* (?)

486. *Arreba biz etxea bete.*

Hemen mintzo da anaia, erakusten duela neska gehiegi izateak familia batean dakarren gaitza.

- *bertze akatsak*

Nigar egiten duela nahi duenean, hona emaztearen itxura, aski ezagutua, armarik hoberena duelarik nigarra.

165. *Ezta zer fida zeru izarzuan
ez emazte nigarzuan.*

Mesfidantza osoa beraz holako emazteari buruz.

Gogorrakoak dira frantsesak eta espainolak. Hona zenbait etsenplu:

- *Mujer se queja, mujer se duela, mujer enferma cuando ella quiere.*
- *Las mujeres sin maestro saben llorar, mentir y bailar.*
- *Lágrimas de mujer, lo que no quieren no alcanzan y acaban.*

Frantsesez:

- *A toute heure
Chien pisse et femme pleure.*
- *Femme rit quant elle peut
et pleure quand elle veut.*
- *Pleur de femme crocodile semble.*

Ohoinkeria ez da bakarrik emazteena. Hala ere, Oihenart-ek akats hori dakar 687. atsotitzean.

687. *Konderanak eztu erlerik
eta dago eztiz beterik.*

Konderana Oihenart-ek dioenez emazte izen bat da, eta erraiten du ohoinkeriaz daukala ezta «C'est pour dire que son miel procède de larcin».

Sorginkerietan badabil emaztea gizona baino gehiago. Hori ikusten da literatura guzietan (Celestina da espainol literaturak daukan adibiderik ederrena XV. mendearen bururatzean) eta ere XVII. mendearen hastapenean dauden auzietan Lapurdin, Gipuzkoan, Logroñon.

193. *Gizon bizar peituti
eta emazte bizartzuti
ihes egik nola kotsuti.*

Egia da bitxia dela bizarrik gabeko gizona, emazte itxura har dezakelakotz eta itsusia dela emazte bizarduna. Baina hobeki ulert daiteke atsotitz hau frantses edo espainol errefrau batekin parekatuz:

- *Femme barbue de loing la salve, un bâton à la main.*
- *Mujer barbuda, de lejos me la saluda,
con dos piedras que no con una.*

Izan dadin makilarekin edo harriekin, nahiago du gizonak urrundik ikusi eta frantses erran zaharraren erran nahia azaltzen du Le Roux de Lincy-k: «Ce proverbe fait allusion à la croyance admise pendant le moyen-âge, qu'une femme vieille et barbue était une sorcière».

Kasu eman behar da ere sobera irri egiten duten emazteekin, sobera irri egiteak bertze zerbait salatzen duelakotz:

204. *Gure andrea irrikor izartean gilikor.*

Hala duelarik jitea ez dakit hain fida daitekeen senarra; hala pentsa daiteke «gure andrea» aipatzen delarik euskaraz. Oihenart-ek, aldiz, itzultzen du frantsesera idatziz: «La femme rieuse a la cuisse chatouilleuse».

- *La mujer abrasa en solo ser mirada.*

Bertze parekatze bat da, begiez eginikakoa.

- *emaztea gizonaren galgarri*

Jokoa eta arnoa doatzi emaztearekin gizonaren galtzeko edozein errefrauetan eta hizkuntza gehienetan, Eba-ren alaba delakotz.

195. *Gizon gaztea andrekari
higa daite esteiari.*

525. *Jokoak, emaztek et'arno onak
dostatzez galtzen tuzte gizonak.*

- *L'on dit par bourgs, villes et villages
Vin et femmes attrapent les plus sages.*
- *Qui hante la femme et le dé
Mourra en pauvreté.*
- *Juegos, pependencias y amores
igualan a los hombres.*

Emagalduek agertzen dira Oihenart-ek bildu atsotitzetan.

400. *Puteki bizitzea da ospitalera abiatzea.*

Miseria, eritasuna lortzen dira orduan, hori da ospitaleak adierazten duena, baina denbora berean emagalduekin ez dabilena ez du dirurik xahutzen anitz irabazten aldiz.

448. *Tusto du irabazten
jokoa eta putak dituenak abazten.*

Aspaldian seigarren manamenduaren kontra dabil gizona, emaztekoa dela-kotz jitez. Emaztearekin juntatzea ezagutuz gero, ez da aise harenganik urrun-tzea.

474. *Uzki maite, higunt elaiete.*

«Un cul une fois chéri, ne saurait jamais être haï».

Hobeki esplikatzeko, Oihenart-ek eskaintzen du komentario bat: «C'est pour dire que depuis qu'on a pris le plaisir de la chair avec une femme, on ne saurait plus la haïr». Aucuns, au lieu de uzki, c'est-à-dire cul, au Basque disent ister, c'est-à-dire cuisse.

Ez zuen bertzerik erraiten Etxepare-k bere «Emazten fabore» olerkiaren azken bertsoan erakutsi duelarik zer plazera hartzen duen gizonak emaztearekin:

Nor da gizon modorroa hartzaz orhit eztena
Eta gero halakoa gaitz-erraiten duiena?
Ezta gizon naturazko hala egiten duiena
Zeren eztu ezagutzen hala ongi egina?

Metaforaren bitartez erakusten da zein atxikia den gizona, behorraren eta garañoaren bitartez hain zuzen:

76. *Behorraren ustikoak
eztitu sendi garanoak.*

Metafora baliatuz doa bertze atsotitz bat:

356. *Oilar bat aski da oilo hamar baten
hamar gizon ez emazte baten.*

Horrekin emaztea nagusi agertzen da, hamar bat gizon dauzkala bere menean, denak asetzen dituela. Halere, gehiegi zaio Oihenart-i komentario bat egiten duela: «C'est le dire des médisans des femmes qui n'est pas vray parlant généralement».

Emaztea hobendun ala gizona, bederatzigarren manamenduaren kontra doatzilarik:

184. *Gauherdirano bertzeren emazteareki
ba'ere beldurreki.*

Asma daiteke senarra berant sartzen dela, gauerdiraino egoiten ahal baldin-bada amorantea. Bere itzulpenean lanjerra aipatzen du Oihenart-ek eta ez bakarrik beldurra:

561. *Bertzeren emazte duana-gana maite,
oha zeiharbideaz hal'ere lerra aite.*

Hau ere aholku gisa baino gehiago manamendu bat dakar, agintekeran ezarria baita aditza: oha. Kontuz ibili behar dela, kukutuz, nehork ez dezan jakin, bereziki senarrak:

- *Qui aime femme mariée
Sa vie tient empruntée*
dio frantses errefrauak.

Kontuz ibili behar da ere sehi edo zerbitzariekin harreman amultsuak utziz alde batera.

168. *Eure gelaria ez potikeia
hant eztakia alegia hura andregaia.*

amentsetan sartuko baita sehia pentsatuz nagusiarekin ezkont daitekeela.

695. *Eztate ungi zerbitzatu
bere mainatareki nahi duena dostatu.*

Bi atsotitz hauek erakusten dute bakoitzak bere lekuan egon behar duela.

I - 4. Burasoen kezkek beren alabekin

Dirudienez, aitamek semeak maitiago dituzte alabak baino. Ez aise hezteko omen? Ez aise ezkontzeko ere? Ez dezagun ahantz jadanik aipatu dugun atsotitza:

Arreba biz etxea betea.

Zerbait salatzen du. Zer ote? Aitamen kezkek, nesken jite berezia?

16. *Alaba ezkont ezak nahi denean,
semea ordu denean.*

Alabak nahi duenean eta, beraz, berak erabakitzen du noiz ezkonduko den, erran nahi baita noiz aurkituko duen senargaia.

- *La hija a quien la pidiere; y el hijo se ha de mirar a quien se ha de dar.*

Zer nahi gisaz, alaba kanpora doa, aldiz errena sartzen da etxean eta kasu eman behar da nor datorren.

- *Casa el hijo cuando quisieres
y la hija cuando pudieres.*

Atsotitz hau euskal errefrauaren parekoa da.

18. *Alaba zorhi denean ezkontzeko
ezta erratz begiratzeko.*

Bertze erran zahar bildumetan, holako zerbait aurkitzen da: neskek, adinera helduz gero, nahi dutela ezkondu, ezkontzeko errabia daukatela.

- *Filles sottes à marier sont bien pénibles à garder.*
- *Qui a des filles est toujours berger.*
- *C'est un fâcheux troupeau à garder*
Que de sottes filles à marier.

Beraz artzainarena egin behar dute burasoeak, adin batetik harat.

- *Mozas locas y por casar, mal ganado es de guardar.*

Frantsesek espainolek bezala ardiekin parekatzen dituzte neskak, batek artzaina (berger) aipatuz, bertzeak azienda edo kabalak (ganado edo troupeau).

Pollita da alabak amari diotsona:

- *Madre de mi madre*
Guardas me ponéis
Que si yo no me guardo
Mal me guardaréis.

Neskek daukaten ezkontzeko errabia espainol errefrau askotan agertzen da:

- *Madre, casar, casar, que Zarapico me quiere llevar.*
- *Madre casarme quiero, que me lo dijo el tamborilero.*
- *Madre casadme cedo, que se me arrufa el pelo.*

Noiztenka nahi luke hautu eder bat egin neskak. Ametsez bizi da, baina gizongaiak baztertuz ez direlakotz aski haundi, adina pasatzen da, xuritzen biloa:

705. *Zalduna senhar ustean*
zahar nendin ez ustean.

Etxahun Gaztalondoko neskatilaz trufatzen zen kantu ezagutu batetan:

Bi berset huntzera nüzü abiatzen
Gaztelondo handiko neskatila gazten.
Hurak nahi dütienez dirade trüfatzen;
Intertan gaxo hurak etxetan zahartzen.

(*Gaztalondoko neskatilak*)

158. *Ez estupa ixindien aldean,*
ez neskatoxea mutil gazteen artean.

Estupa/neska bertzeetan aurkitzen dugu gonparaketa berbera.

- *Ny les estoupes proches aux tisons*
Ny moins les filles pres les barons.
- *Hija después de varon quema como tizon.*

Arriskuak badira beraz eta errefrau horiek adierazten dute sutan sartzen dela neska mutikoekin doalarik. Ez ote du erraiten espainol erran zahar batek:

- *La hembra abrasa en solo ser mirada.*

Estupa eta neskaren arteko gonparaketa aurki daiteke frantsesez eta espainolez errefrau berekin.

- *Fille comme elle est élevée
Et estoupe comme elle est filée.*
- *La moza comme es criada
la estopa como es hilada.*

Bat bertzearen itzulpena da. Nor den lehena ez dugu sekulan jakinen. Bakarrik nabari dena da neskaren jitea edo sexualitatea.

Hori bera ikusten da errefrau honekin:

352. «*Ohapean nago gorderik, enirozu ediren*»
Inhardetsia: «Etzitzaket, ezi enaiz bilha ebiliren».

Eta dio bertzalde Oihenart-ek: «Hauk dira neska baten eta morroin baten arteko hitzak».

Joko berezi bat da, ganbera berean daudela neska eta morroina, zirikatzaile gisa agertzen dela neska. Ez dakit ihardespren bera ukanen zuen bertze batekin.

530. *Seroretara zautan gogoa,
ezteietara aizeak naroa.*

Dio Oihenart-ek itzulpenean: «C'est le discours d'une fille qui feint d'être violente pour le mariage».

Hemen maltzurra da neska: bi ezkontzen artean, Kristorekilakoa (serora) eta gizonakilakoa (ezteiak) berak hautatu du erakutsi nahi duelarik, hitzez dudarik gabe, bortxatua izana dela ezkontzera. Alegia eta egiaren arteko jokoa.

Burasoek daukaten kezka da ezkont ez dadin alaba. Suhiaren beha daude eta beren burua hobeki senditzen dute etorri delarik. Hain zuzen orduan hasten da senargaien proosioa.

17. *Alaba ezkontu ondoan,
ezkont geiak darraizt ondoan.*

Ez dute bertzerik pentsatzen espainolek eta frantsesek.

- *La hija casada sálenos yernos.*
- *La hija casada, cien yernos a la puerta a demandarla.*
- *Quand notre fille est mariée, nous trouwons trop de gendres.*

Halere, frantsesek eta espainolek badaukate erran zahar bitxi bat dioena:

- *D'une fille deux gendres.*
- *Casar una hija con dos yernos.*

Correas-ek esplikutzen du: «por querer cumplir en dos partes; o en muchos con una sola cosa».

Pollitagoa da euskarazkoa diogularik: «Harri batez bi xori».

Neska hartzalea arrisku haundietan dabil, hartzeak emateak galdegiten baitu, galdatzeak are gehiago:

332. *Neska hartzen ari dena saldu doa,
galdatzen ari dena da galdua.*

Hala pentsatzen dute gehienek, lerratzeria doala neska, hartzen duelarik eta galdatzen duelarik.

- *La mujer que prende su cuerpo vende.*
- *Femme qui prend elle se vend,
Femme qui donne s'abandonne.*

Heziketa garrantzi haundikoa da; amek hezten dituzte alabak bereziki.

21. *Ama gupidatsuak egidentu haur zakarzuak.*

Honen oihartzunak badaude bertze hizkuntzetan. Espainolez:

- *Madre ardida hace hija tollida.*
- *Madre aguciosa hace hija perezosa.*
- *Madre aguda cria hija tolluda.*
- *Madre acuciosa, hija vagorosa.*
- *Las madres hacendosas hacen las hijas perezosas.*
- *Madre piadosa cria hija merdosa.*
- *La hija de la cabra, que ha de ser sino cabrita?*
- *La hija de la puta como es criada
y la estopa como es hilada.*
- *Put a la madre, puta la hija
y puta la manta que las cobija.*

Frantsesez:

- *De mère piteuse fille teigneuse.*
- *Femme trop piteuse
Rend sa fille teigneuse.*
- *Mère trop piteuse
Fait sa famille teigneuse.*

Ama, beti haur zain dago. Berekin dauka eta haurrak egiten dituenak jasaiten ditu.

222. *Haurreki dena etziten
ezta bethi mantharra xahurik jeikiten.*

Urrunago doa atsotitz hau, erran nahi baitu norbaitek zerbait egiten duelarik eskuak zikintzen dituela (ikus Jean-Paul Sartre-n antzerkia *Les mains sales*).

217. *Haur duenak eztitu boxirik hoberenak.*

Atsotitz honek salatzen du zein ona den ama bere haurarentzat, nola badakien jan gabe egon edo guti janez egon, haurrak aski ukan dezan.

Azken bi erretrauen bilduma daukagu espainol atsotitz batean «harta» eta «limpia» hitzei eskër.

- *La mujer que cría, ni harta ni limpia.*

Bere umeari amak daukan amodioa haurrak salatzen du ederki.

20. *Amak irin balu opil balaidi.*

erran nahi baita amak baduelarik behar dena, gauza onak, opilak, egin litzakeela haurrentzat.

Amatzen delarik emakumea, zer poza denentzat, baina bereziki berarentzat. Hortik dator:

138. *Emerdi oro zoro.*

Pentsa daiteke luze zaiola senarrari, haurra ukanez gero, ohean amak iragaiten duen denbora.

237. *Hileko erdia, hileko eria.*

Ez da hain urrun Correas-ek bildu duena:

- *Mujer se queja, mujer se duele,
mujer enferma cuando ella quiere.*

Hauek ere badute zer ikusirik:

- *La mujer preñada, la fiebre trae en la manga.*
- *La mujer preñe, en todo tiempo teme.*

Honek ere frantsesez, nahiz ez duen erditzea aipatzen:

- *Femme se plaint, femme se deult,
Femme est malade quand elle veut
Et par Sainte-Marie
Quand elle veut elle est guérie.*

Ama hiltzen zelarik, gazte zela oraindik, gehienetan aita ezkontzen zen berriz. Erdi Aroan anitz ziren hiltzen zirenak haur ukaitean. Ama eta amaizuna agertzen zaizkigu euskal atsotitzetan, frantsesez eta espainolez baino gehiago.

22. *Ama sinbets eztezanak, amaizuna.*

Itzulpenak emaiten dio bere erran nahi osoa atsotitzari: «Celui qui n'a voulu obéir à sa mère obéira par force à sa marâtre». Denbora onak iraganak dira, denbora bortitzak dauzka gainean.

23. *Amaizuna, erradan «no»; ez «nabi duna».*

Hor neskek salatzen du amaizunaren maltzurkeria. Jendeen aintzinean erraiten dio «nahi duena» erakutsiz hautua uzten diola, baina izatez ez da hala.

Idea berbera aurkitzen da 240. atsotitzean.

240. *Hiri zionat alaba, adi ezan alabaizuna.*

alaba deitzen duelarik, baina alabaizun gisa tratatzen.

680. *Amaizunari kexua.*

Atsotitz honek erakusten du amaizunari kexua agertzen diona debaldetan ari dela, elkorrena egiten baitu, zer den egiazki amaizuna baitaki.

24. *Amaizuna eztizkoa ere ezta huna.*

Errefrau guti bertze errefrau bildumetan.

- *Madrastra, el nombre la basta.*
- *Madrastra, ni de cera ni de pasta.*
- *Madrastra, madre áspera.*

Frantsesez bat bakarrik:

- *Qui a marastre a le diable en l'astre.*

Argi eta garbi dago euskal gogoetan amaizunak daukala ezin ahantzizko tokia, baliatzen baita metafora gisa tzarraren adierazteko, doalarik ona-ren (ama) aurka.

71. *Batean ama, bertzean amaizun gertatu zait.*

468. *Urte bata da ama, bertzea amaizun.*

533. *Zortzi egunez ama ditu lurrak,
hantik harat amaizun elhurak.*

II - LA PERFECTA CASADA

Gogorki ari balinbadira atsotitzetan emazteen kontra, badira emazteen fabore jokatzeko direnak, emazte ezkonduen kalitateak goraiatzen dituztenak. Adibide on bat emaiten digu Correas-ek:

• *La dama en la calle, grave y honesta; en la iglesia devota y compuesta; en casa escoba, discreta y hacendosa; en el estrado señora; en el campo corza; en la cama graciosa; y será en todo hermosa.*

Kanpotik ohera kalitate guziak dauzka gizonarentzat eta ez da dudarik gizonaren ikuspegitik jukatua dela.

Zer dira beraz kalitate horiek?

- *ontarzunga*

Hartzen dut Oihenart-ek darabilen hitza. Hain zuzen ezkontidearen eta ohaidearen aurkaketa agertzen dute atsotitzek:

351. *Ohaidea onhetsak eder denagati,
ezkontidea bere ontarzunagati.*

Hobe da emazte edo ezkontide on bat, ederra baino, edertasuna doalarik alferkeriarekin. «Eder, auher».

592. *Ezta deuskai edertarzuna
lagun ezpadu ontarzun.*

Ontarzun da, beraz, kalitaterik haundiena, gizonak emazteari galdegiten diona.

Gauza bera derasate bertzeetan ere:

- *La mujer buena de la casa vacía hace llena.*
- *La mujer buena corona es de su marido.*
- *La mujer que es buena, plata es que mucho suena?*
- *Las mujeres buenas no han ojos ni orejas.*
- *Hermosa es la buena mujer.*

Frantsesez:

- *Bonne femme, bon renom
Patrimoine sans parangon.*
- *De bonnes armes est armé
Qui à bonne femme est marié.*
- *Femme bonne vaut une couronne,
Femme de bien vaut un grand bien.*

- *zuhurtzia*

Hemen ere ohaide eta ezkontidearen arteko gonparaketa: ederra bata, zuhurra bertzea.

350. *Ohaidea eder-ariaz,
Ezkontidea zuhur-ariaz.*

Frantsesak ere balio handia emaiten dio zuhurtziari:

- *Femme sage et de façon,
De peu remplit sa maison.*
- *Bien entretiendra sa maison
Cil qui a bonne sage femme,
Mais une folle sans raison
Rend son hôtel tout infame.*

Espainolak berdin:

- *La mujer de buen recado
hinche la casa hasta el tejado.*

- langilea

Dakigularik zenbat eta zenbat erran zahar baden emazte alferren kontra, uler daiteke emazte langileak daukan balioa.

281. *Irunez oihaldun da gur'andrea, ez alfer egonez.*

Alabaina, langile izatea da kalitate haundia, ez bakarrik emakumeentzat, gizonentzat ere. Anitz barkatzen zaie gizonei langileak balinbadira, bereziki laborari etxeetan.

639. *Latsari onari eztakidio falta latsarri.*

Latsariak emazteak izanez, emazteari dagokio atsotitz hau. Langile ona beti ongi tresnatua da.

Aurkako atsotitzek eskaintzen dute langilearen balioa:

- *La mujer que poco hila tarde hace luenga tela.*
- *La mujer que poco hila siempre trae mala camisa.*

Langilea, aldiz, beti prest dago.

- *La mujer aseada, la cama hecha, la cabeza tocada.*

- fidelitatea

42. *Artzainaren emaztea, arratsean eder.*

erran nahi baita bere senarraren zain dagoela eta ederki jaunzten dela haren hartzeko etxeratzen delarik. Baina denbora luzaz mendian delarik artzaina, ez ote da bertze batentzat apaintzen?

Espainolak erran zahar berbera dauka:

- *La mujer del pastor a la noche se compon.*

Mariñelaren emaztea etxean gelditzen da senarraren beha, dakielarik arrisku haunditan dabilela:

286. *Itsasturuaren emaztea goizean senhardun, arratsean alhargun.*

- umiltasuna

Jadanik aipatu izan da:

406. *Senhar duenak jaun du.*

horretan erakustera ematen dela senarraren meneko dela emaztea.

Baina, nahiz ez den euskal erran zaharretan agertzen, badakigu emazteak bere gain daukala etxea eta nagusi gisa dagoela etxe barnean. Aski abila da nahi duenaren egiteko. Hala dio frantses erretrau batek:

- *Ce que femme veut Dieu le veut.*

Emaztearen botereaz diote bertze errefrau espainolek:

- *La mujer y el oro lo pueden todo.*
- *La mujer sea igual o menor
si quiere ser señor.*
- *La mujer compuesta a su marido quita de puerta ajena.*

Azkenean, nor da jaun eta jabe?

- *elgarrekilako amodioa*

Errana da amodioz ezkontzea ez dela gauza ona, laster hozten dela amodioa.

467. *Urthaur dira amorez ezkontzea eta urrikitzea.*

Jadanik aipatu dugu atsotitz hau erakusteko zer ziren ezkontzaren arriskuak.

Halere, bertze erran zahar batzuk aitortzen dute amodiozko ezkontza zoriontsua izan daitekeela.

186. *Gauza onhetsirik ezta onheslearentzat itsusirik.*

Halako duda bat banuen ez jakinez zer erran nahi zuen «gauza» hitzak. Itzulpena argi dago: «Il n'y a point de laides amours pour celuy qui ayme».

Amodioak denak garaitzen ditu.

Frantsesez:

- *Il n'est nulle laide amour ni belle prison.*

310. *Maitatzeak maitatze du hartze.*

Hau da, dudarik gabe, atsotitzetan den ederrena, amodioz betea, elgarrekilako maitasuna gorapatzen duena, bakoitzaren amodioa bertzearenaren iturria delarik.

Maitatzeak mirakuilu haundiak egin ditzake, hala nola bizi guztiko maitasuna.

368. *Onhets nezan gure atsoa
iduri zekidan neskatxo.*

Amodioz beteak diren bihotzek eta begiek gaztetzen ditu maitatzen den emaztea; zaharra izanagatik beti gazte agertzen da. Maitasunak suntsitzen du denbora.

- *Aymer est doux, non pas amer
Quand est suivi de contre aimer.*

Atsotitz hau pareka daiteke «Maitatzeak maitatze du hartze» delakoarekin, bertzea aldiz honekin:

- *Vieilles amours et vieux tisons
s'allument en toutes saisons.*

Nahiz Oihenart-ek dakarren azken hau:

156. *Ezkontza zaharraz eztei berri egitea.*

Hola doa bizia, amodiozko sua hiltzera doalarik «sü azia» behar dela hauspoz berriz piztu.

AZKEN HITZAK

Aspaldikoak dira erran zaharrak, Erdi Aroan edo lehenago asmatuak, erresuma batetik bertzera doaz, gonparaketak aitortzen duen bezala. Horiek dira gure arbasoen filosofia, berek asmatua edo bertze nonbaitik etorria.

Ez da dudarik gizonek asmatu dituztela. Aski da ikustea nola euskaraz, frantsesez edo espainolez ideia bertsoak agertzen diren eta nola emaztearen kontrakoak aise nasaiagoak diren emaztearen aldekoak baino.

Ebaren alaba da emaztea gizonen gogoetan, Eba bekatorosa, Eba gizonaren galgarri, Eba paradisuaren galtzalea.

Emazte prestuaren itxuri guti agertzen da. Ideia horiek nasaiki barreatuak ziren eta behar ditugu gogoan atxiki nahi balinbadugu hobeki ulertu Etxepareren «Emazten fabore» olerkia.

Gizona emaztearen gaitz-erraila da. Horren kontra joateko gizonaren gain emaiten ditu hobenak. Hastapenetik dio lehen bi neurtitzetan:

«Emaztiak ez gaitz-erran ene amorekatik,
Gizonek utzi balitzate elaidite faltarik.»

Bururutzen du lehen bertsoa erranez:

«Andrek gizoneki bezi hutsik egin daidite»

bakoitzak bere ogena daukala.

Urrunago doa dioelarik:

«Gaixteria jalgiten da bethi gizonetarik.»

Bururatzeko eskaintzen dut 9. bertsoa:

Berthuteak behar luke gizonetan handiago;

Emaztetan nik dakusat hongiz ere gehiago.

Mila gizon gaixtorik da emazte batendako;

Gizon baten mila andre bere fedean dago.

Hau idazten zuelarik XVI. mendean, ez da dudarik Etxepare-k gogoan zuzkala hainbat et hainbat atsotitz emazteen kontrakoak. Hortakotz «Emazten fabore» olerkian ogen gehienak gizonak ditu.

Jean HARITSCHELHARren txostenaren bilduma, frantsesez eta espainolez

L'analyse des proverbes basques, recueillis au xviie siècle par Oihenart et se référant à la femme, fait apparaître une double image: celle de la fille d'Eve, dont les défauts et les vices majeurs sont mis en exergue: paresse, libertinage, gourmandise, etc... entraînant ainsi l'homme à sa perte et l'image de la femme parfaite, bonheur du foyer, remplie de qualités: travailleuse, honnête, économe, fidèle et humble. La comparaison avec les proverbes similaires espagnols et français montre une plus grande retenue dans les proverbes basques.

* * *

El análisis de los refranes vascos, recogidos por Oihenart en el siglo xvii y que se refieren a la mujer, deja aparecer una imagen doble: la de la hija de Eva, cuyos defectos y vicios mayores se han puesto de manifiesto: holgazanería, libertinaje, gula, etc... siendo así la perdición de los hombres y la imagen de la perfecta casada, dicha del hogar, llena de cualidades, trabajadora, honesta, ahorradora, fiel y humilde. La comparación con los refranes similares españoles y franceses muestra una mayor moderación en los refranes vascos.

OIHENARTen ATSOTITZAK ETA POETIKA BERRIRAKURRIZ

Patri URKIZU

Dulce bellum inexpertis
(Erasmus)

Gogoko omen dute gerla ezagutzen ez dutenek, eta hona non nagoen Arnaud Oihenart¹ mauletar herotsdunaren jaiotzaren IV.mendeurrena ospatzen bere sorterri ikusgarrian, baina ez naiz hona etorri gerra egiteko asmotan, utikan, trakets eta nekez josi eta idatziak diren lerro apal hauek, omenaldi xume bezala irakurtzera baizik.

Ez natzaizue ihardungo haren bizitza zertzeladez, ez historiez, ez gramatika oharrez, ez hiztegi lanez, ezta neurtitzez ere, ezen ni baino gaiago eta adituago direnak arlo horietan aritu(ko) baitira luze eta sakon egunotan; baizik eta hala *Atsotitzek* nola *Poetikak* berriro irakurtzerakoan sortarazi dizkidaten gogoetuz.

1. ARGITARATZE URTEEZ

Jakina den bezala Oihenartek 1657.urtean Parisen liburu benetan bitxia argitaratu zuen, antza denez, ez liburu saltzaile inoren baitan, lagunen artean banatzeko asmoarekin egina baizik. Bere lehen eta bigarren orrialdeetako tituluek honela diote:

Les proverbes/basques/recueillis par le Sr./d'Oihenart,/plus les poesies/
Basques du mesme/Auteur (Irudia).
Atsotizac/edo/refrauc,/Proverbes, ou Adages Basques/Recueillis par le Sieur
d'Oihenart/a paris/M.DC.LVIII.

---

¹ Arnald Oihenart (Maule, 1592-Donapaleu, 1667)

Esku artean erabili ditugu Pariseko liburutegi Nazionaleko² Mazarine-ko³ eta Baionako Herri Liburutegiko⁴ aleak eta garbi dago lehen biak berdinak diren bezala hirugarrenarekin ezberdintasun nabarmenak dituztela. Parisekoek lehen partean, 81 orrialdetan, 537 atsotiz euskaraz beren frantses itzulpenekin ematen digute, eta bigarren partean

O. Ten Gastaroa/neurthizetan/La Jeunesse d'O. en vers Basques./A Paris,/M.DC.L VII.

Zeinek 76 orrialde dituen, orotara 157 orrialde direlarik, *fautes d'impression*, moldiztegiratze hutsak barne.

Aldaerez eta beste zenbait xehetasunez luze mintzo zaigu Vinson⁵-adibidez, *Nahis espegui*...poemaren bertsio aski ezberdinaz-hala nola ia zortzi poema gehiago dituen Michelek Bordelen 1847an moldiztegiratu berredizioaz⁶, zeinen gainean Mitxelenak honakoa zioen: «Argitaraldi onek ba-du besteak eztuen zerbait: zenbait poema, 225-250 orrialdeetan, agian egilleak azken-orduan kendu zituenak»⁷.

Bestalde, Stempf-ek⁸ berrargitaratzen duenean *Atsotitzen Urhenquina*..., Vinsonek⁹ urte eta leku aipamenik gabekotzat jotzen zuena, honela dio, «Nouvelle édition conforme à la première de 1657» (?), zalantzan jarriz data eta, noski, bidezkoa zuen duda, zeren Tolosan 1936. urtean Lopez Mendizabalen¹⁰ moldiztegian *bigaren aldiz lenengo irarkaldiaren antzera egiña*, hots, facsimilean plazaratzen denean liburua eta ematen *Atsotitzen Urrhenquina*, alegia, I-537 errefracuen segida, honek ez duen atarikoan ez urte datarik ez deus, garbi dagoelarik, ordea, Madrileko Liburutegi Nazionalean aurkitu eta hemen aurkezten dugun fotokopiaren arabera, *Atsotitzen Urhenquina*.... Jean Desbaratz¹¹ liburu saltzaile eta Erregearen inprimatzaile zenaren baitan, Paben 1665. urtean argitaratu zela.

Beraz, bi atsotitzen edizio ezberdinen aurrean gaude. Bata Parisen 1657. urtean argitaratua, 1665.ean Paben, bestea. Halaberetsu, bi leku ezberdinetan

² Bibliothèque Nationale de Paris, Réserve, Z. 2363.

³ Bibliothèque Mazarine, n.º 44024

⁴ Bibliothèque Municipale de Bayonne, Réserve, n.º 21

⁵ Julien Vinson, *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*. J. Maisonneuve, Paris 1891, 99-107.

⁶ *Proverbes basques, recueillis par Arnauld Oihenart, suivis de poésies basques du même auteur. Seconde édition, revue, corrigée, augmentée d'une traduction française des poésies et d'une appendice, et précédée d'une introduction bibliographique* (par Francisque Michel). Prosper Faye, Bordeaux, 1847.

⁷ Luis Michelena, «Arnauld Oihenart», *Sobre Historia de la Lengua*, ASJU, Donostia 1988, 868, 6. oharra....

⁸ *Supplément des proverbes basques recueillis par Arnauld Oihenart*, n.º 538-706 avec la traduction en français. F. Destouesse, Bordeaux, 1894.

⁹ Idem, 107

¹⁰ RIEV, 1929-1930, T. XXVI, 2-4; XXVII, 3. argitaraldi berezia.

¹¹ *Atsotitzen Urhenquina. Supplement des proverbes basques*. A Pau, par Jean Desbaratz, Marchand Libraire & imprimeur du Roy, 1665.

poemak Jussef Eguiateguyk dioena sinesten badugu 1657. edizioan agertzen ez diren poemak 1664. urtean Paben argitaratuak bailirateke. Hona ondoren, hain zuzen, Zuberoako errejentak dioskuna:

«Mos de Arnalde Oihenartek dereikü ere ützi libürüni bat, Atsotitzak edo Refrañak, izen diana, Parisen moldizkidatia 1657. urthian. Jarraikiz dereikü beraren Gaztaroa neurthitzetan ta azkenekoz Zaharzaroa ere neurthitzetan eman, Paven moldizkidatia 1664. urthian»¹².

Garbiasko adierazten dizkigu, bada, plazaratze urteak, hala nola beste testu honetan:

«Haren obretaric dago liburuñi bat oraino Parisen pharte, bersia Paven moldiskidatia. Hartan da bidantza Erran-Etzaz Mintzo dirade ere hau bi berecitan, batan bere gastaroz bersian bere saharzaroz dutinac solhatzen. Mira sian bi obretan erakhoustia, huscara-ren manua haren luma bersalacoaren pian loteskinde olzekian denaz doitzkintzun lissatekiala»¹³.

Alegia, Oihenartek bi obra idatzi zituela, bata zahartzaroz, gaztaroz bestea, eta horien bitartez erakutsi nahi zuela cuskara poesiarik ederrena sortzeko gai zela. Iharduten du Eguiateguyk, edizio baten hitzaurrean bailegoan, beste idazlanez ere, eta aipatzen digu nola jakintsuek mauletarraren liburuak sekulako alabantzez betetzen zituzten kontsideraturik bakantetarik bakantena, hots, *inter rariores rarissimus*.

Sinesgarri litzateke, beraz, *Atsotizen Urbenquina*....Paben ziur 1665. urtean argitaratu zen bezala *Zaharzaroa ere neurthitzetan* liburuñoa Paben 1664. urtean plazaratu izana, jakin dakigunez¹⁴ Oihenartek hiri honetako artxiboak miatzeko —bere historia jardunetan— maiz bertaratzen zela eta etxe bat ere berea zuela han, zeinen bigarren bizitza Etienne Marsan medikuari 1664.irailaren 29an alokatu zion.

Dena den, urtea egokia daitekeen arren ez dirudi hala titulua, *Zaharzaroa*...., alegia, zeren iritsi zaizkigun ia zortzi poemetarik lau amodiozkoak diren (I,II,III,V), bi ofizioetakoak (IV,VIII), bat goratarrekoa (VI) eta hilititza bestea, nabari denez ez dutelarik gaztaroko beste liburukiarekin aldaketa handirik, hala gaztaroa/zahartzaroa kontrajartzeko. Honela, badirudi Mitxelena-ren ohar hura, alegia egileak azken orduan lehen argitaralditik kenduko zituenak direla ez legoke oker, zeren eta zio ezberdinengatik utz zitzakeen beste baterako, hala nola bere paperen artean aurkitu den beste errefrau multzoa.

¹² Jussef Eguiateguy, *Lehen Liburia edo Filosofo Huskaldunaren ekbeia* (1785), Txomin Peillenek prestatua. Euskaltzaindia, Bilbo, 1983,28

¹³ BNP, FCB, MS, n.º 154, f.24 v.

¹⁴ J.B.E. de Jaurgain, *Arnaud d'Oihenart et sa famille* H. Champion, Paris 1885, 32

2. ATSOTITZEN HELBURUEZ

Oihenartek berak *Hitzaurrean*¹⁵ adierazten digunez, atsotitzen erabilera oso arrunta zen, bai herri xehearen ahotan, bai jakintsuenetan, eta batipat hauek ez zuten inongo kupidarik sentitzen bildu zituztenak liburuetan emateko eta komentatzeko, zeren ornamendurako baliagarri izateaz gain, bizitzarako ere irakaspen ezberdinak ematen zituzten.

Beraz, Oihenartek beste aitzinsolasetan ere zerabiltzaten ohiturari jarraikiz lanaren zergatikakoa argitzean, *principium autoritatis*, delakoa darabilkigu. Hots, antzinateko maisu handiek eta garaikide zirenek hala obratu zutela, eta zerrenda Aristotelesekin hasten da, zeren aspaldi zen jadanik hau mintzatua¹⁶ errefrau moeta ezberdinez eta solaserako zuten balioez. Honen ondoren Clearcus¹⁷, Crisipo¹⁸, Teofrasto¹⁹, Zenobio²⁰, Diogeniano²¹, Michaël Apostolius²² aipatzen dizkigu eta XVI-XVII. mendeetako gizon ospetsuekin jarraikiz Erasmo aitatzten digu, zeinen eragina errenazimendu osoan neurrigabea izan zen batipat bildutako *Adagia-ren* edizioari esker (1501). Honek antzinateko eta filosofo giristinoen jakituria batu egin zituen, jakituriari unibertsalitate balioa emanez, eta kontsideratuz errefrauetan berezko eta sakoneko egiak biltzen direla, zeren bestela nola liteke atsotitz bera ehun herri ezberdinetan hedatua dadin eta bizirik, zahartu gabe, iraun dezan. Horrela bada, errefrau definitzearekin batera lau helburu ematen zizkion, hain zuzen, hauexek:

«Atsotitza, jakituri berrikuntzaren bat daukan esaldi ospetsu bat da, lau balio dituelarik: filosofiarena, komentziaraztekoa, per-pausa edertzekoa eta idazle hoberenak entenditzeko lagungarri izatekoa.»²³

· Eta jarraitzen du humanista zerrenda honekin: Hadrian Junius²⁴, Jose Escaligero²⁵, Andres Escoto²⁶, Martin del Rio²⁷ Luis Novarinus²⁸, Joan Druso²⁹,

¹⁵ Preface, à

¹⁶ Erretorikaren II. liburuaren 21. kapituluan, adibidez

¹⁷ Diogenes Laercio: *Vidas, opiniones y sentencias de los filósofos más ilustres*. Ed. P. Samaranch, Aguilar, Madrid 1964, 1312.

¹⁸ Idem, 1305-1307

¹⁹ Idem, 1241

²⁰ Firenze-ko eleiz-gizon ospetsua (334-415)

²¹ Heracle-an jaiotako Adriano enperadorearen garaikidea, gramatikari grekarrak.

²² Konstantinopla-n sortutako (1453) erretoriko grekarrak.

²³ Erasmo, *Obras escogidas*. Ed. Lorenzo Riber, Aguilar, Madrid 1956, 17

²⁴ Hadrianus Junius, *Adagiorum centuriae octo*. Basilea, Frobenius, 1588

²⁵ Jose Escaligero, poligrafoa eta poliglota, Agen-en jaio (1540) eta Leyden-en hila (1609). *Proverbiales graecorum...*(Paris, 1594).

²⁶ Andres Schott, filologo eta jesuita holandesa (1552-1629), *Adagia...*(Anuers, 1612)

²⁷ Martin del Rio, teologo jesuita holandesa (1551-1608), *Adagialia Sacra...*(Lyon. 1613)

²⁸ Luis Novarinus, teologo teatinoa Veronan jaioa (1594), hebreo eta Ekialdeko hizkuntzetan jantzia.

²⁹ Joan Druso, Flandesen jaioa (1550) Oxforden eta Leyden hebreo irakaslea. *Proverbia Sacra...*

Erpenius³⁰, Levinus Varnerus³¹, Boxhornius³², Hernán Nunez³³ eta Gruterekin³⁴, esanez nola grekoek bezala latinoek, hebrearrek, arabek eta espainolek halaber frantsesek, italianoek, alemanek, flamendarrek eta ingelesak beren biltzai-leak izan dituzten.

Ohar gaitzkeenez Oihenartek antzinateko eta garaiko autoreen ezagutza benetan handia eta sakona zuen, honetan besteren artean, Antonio III Gramonteko duke-mariskalaren (1604-1678) liburuzaina izateak lagunduko zuelarik eta irakurriko zituen, noski³⁵, Bidaxuneko liburutegia ziren 617 titulu ezberdinak eta *Belles-Lettres* deritzan saileko hirurogeita bederatzia.

Helburuen harira lot akigun, ordea.

Hernan Nuñez-en obrari Alexandro Canova argitaratzaileak egin aitzin-solasean hain gizon jakintsuak erretra egiteko arrazoinak azpimarratzean honakoa diosku: «como hombre tan entendido, que veía la mucha doctrina y aviso, que debaxo de breve y gracioso consonante y sonsonete los tales abra-
çan»³⁶

Alegia, laburtasunaz, graziaz, puntuaz lortzen dutela dotrina eta aholkuak garrantzitsu bezala senti daitezten eta modu atseginetan onar. Bi mende berandua-go Eguiateguy bera saiatzen denean Oihenartenak kopiatzen eta bere kabuz bilduak³⁷ hari eransten, honela zioen:

«Oihernarten atsotitzak ta refrauak irakurtzaler agrada zirate-kiela ustian ditut jarri; ta gerthaldiak gizonaren miralla, hantik dükien probetxia ez tate gauza apürra»³⁸.

Hala bada, agradamendua eta probetxua lirateke xuberotarrantzat bi helburu nagusiak, latindarren urratsei jarraikiz, hots, literaturaren *dulce et utile* helburu berari eutsiz.

Solasaren ornamendurako eta bizitzaren irakaspenerako baliagarri izateaz gain, bazen Oihenarten bildumaren funtsean beste arrazoirik, nahi baduzue politikoa dei genezakeena, zeren Sorterriaganako maitasunak bultzaturik gazte-gaztetandik hasi zen biltzen herriaren ahotik, eta herriari itzultzen dizkio

³⁰ Tomas Erpenius (Graum, 1584-Leyde, 1624) Holandako interprete ofiziala

³¹ Levinus Varnerus, Erasmoren laguna (?)

³² Marcos Zuevio Boxhornius (Berg-op-zoon, 1612-Leyden, 1653)

³³ Hernán Nuñez (1473-1553), El Comentador, Cisneros-en Biblia Poliglotaren latinezko itzulpenaren egilea, eta *Refranes o Proverbios en Romance* liburuaren egilea (Salamanca, 1555).

³⁴ Juan Grutere (1560-1627), filologo belga, *Florilegium*....Argentinari, 1624.

³⁵ Jean Robert, «La bibliothèque d'un grand seigneur en Gascogne au XVIIe siècle», XVII, 1976, 56-69.

³⁶ Hernan Nuñez, aip. lib., 3v.

³⁷ Arg. lib., 29

³⁸ «Oharkerak, esangiak eta bibetak Jussef Eguiateguic Suberoan errejent zenak bildu dutianac», (1-2046 gogoeta), BNP, FLB, MS n.º 154.

moldiztegiratuak arruntago, hedatuago eta ezagunago egin eta horrela ez daitezten gal³⁹.

Baina ez 1657. urtean eta ez 1665.ekoan ez zituen denak plazaratu, utzi baitzituen Lapurdi, Nafarroa, Bizkaia eta Zuberoako zenbait argitaragabe, zeinetarik ohar gaitzkeen Oihenartek 1596go errefrau bilduma ezagutu zuela. Horien argitaratze eta ohar multzoa Julio de Urquijo⁴⁰ eta Koldo Mitxelenari⁴¹ zor diegu.

3. IRAKURKETEN ZUZENKETEZ

Lan gaitza egin zuten Urquijok eta Mitxelenak Oihenarten idazkera benetan zaila argitzen, eta bazituzten irakurketari buruz beren duda-mudak. Honen lekuko dira Urkixok Lhanderi egin galderak eta Mitxelenaren hitzok:

«No se me oculta que la tarea que he realizado está muy lejos de ser acabada y perfecta. He hecho lo que he podido y ofrezco el resultado de mi trabajo para que otros puedan completarlo y corregirlo.»

Biltzen eta irakurtzen dituen errefrauak zenbatuak doaz eskuzkribuan 206.etik 349.eraingo Larresorok⁴² bere edizioan 707.etik 892.eraingo kontatzen dituenak *Urhentza* titulupean dira, baina beste 706ak ez bezala hauek alfabetikoki ordenatu gabeak daude.

Paleografía anitzik ez jakin arren Ch. Higounet⁴³ eman zenbait argitasunei esker mauletarraren idazte gaitza-garaiko frantsesaren pareko, bestalde interpretatzerakoan, hark paper zaharren bila komentuetako liburutegietan ibili ondoren bildutako oharra medio, ausartu gara Mitxelenak egin irakurketari ondoren doazkizuen zuzenketa batzuk egitera.

213 **Gizon atzia oihanaz oihana ere arana**

El hombre extranjero entre bosque y bosque también el valle (halla) (?)

214 (Gain marraturik) **Halako duphan halako arno**

De tal tonel tal vino

³⁹ ...J'ay crû aussi que je rendrais à ma Patrie, si, après le soin que j'ay en des mon ieune aage, de recueillir les siens de la bouche du Peuple, je prenois encore celuy de les rendre plus familiers & perdurables par le moyen de l'impression (*Preface*, a ij.)

⁴⁰ Julio de Urquijo, «De Paremiología Vasca. Oihenart conoció los "Refranes y Sentencias en Vascuence" de 1596», ASJU, I, 1967, 3-10.

⁴¹ Luis Michelena, «Los refranes del cuaderno de Oihenart», ASJU, I, 1967, 11-44.

⁴² *Atsotitzak eta neurtitzak. Oihenarte (1592-1675)*, Irakur sail, Donostia 1971, 109-126.

⁴³ Ch. Higounet, «L'écriture de l'érudite Oihenart», *Bulletin de la Société de Bibliophiles de Guyenne*, n.º 85, Bordeaux, 1967, 3-11.

Honen beste aldaera emana zuen ere Oihenartek, errepika paralelismoz aldatuz:

449 **Tupa nolako, arnoa halako**
De tal tonel tal vino

226 **Aseak goserik eztakuske**
El harto no puede ver el hambre

Honen Belaren aldaera ere ematen digu Mitxelenak, hots, *Asek gose eztakusa*, zeinen antzekoa litzatekeen Hernan Nuñez-ek⁴⁴ bildutako italierazko hau: *El passu no crede al zezun. El harto no cree el ayuno.*

231 **Nahi dienak laida beza Azkoiti**
Nik eztirot orai ez jagoiti.

Mitxelenak honela itzultzen du, *Alabe quien quiera a Azkoitia: yo no lo podré (hacer) ni ahora ni luego*, baina Pierre Lhandek⁴⁵ Julio de Urquijori idatzi ohar zenbaitetan beste honako interpretazioa ematen digu:

231 **Nahi dienak laida beza Azkoiti/uzkoiti**
Nik eztirot orai ez jagoiti.

Adule/Ofenda el que quiera a Azkoiti/por detrás, yo no lo podré hacer ni ahora ni luego.

Adierazten digunez Azkoiti batez ere pertsona izena izan daiteke eta ez herri-izena Zuberoan seguruen oso gutti ezaguna izanen baitzen honela bukatzen duelarik, *Como V. vé todo esto no es más que suposiciones; pero puede ser que V. encuentre en ellas algún hilo... Suyo, biotz biotzetik.*

232 **Amorrainen koi aragi erre ez gabe ez ukendun behin ere**
Al aficionado a las truchas no le falta nunca la carne asada.

Irkaitzez betea dela uste dugu atsotitz hau zeini Lope de Isasti⁴⁶ lezotarraren beste hura hurbildu dakioken:

Amuarraya amutic eta anzumea larrutic.

233 **Eriak bathia zorriak/zauriak**
El enfermo sufre las pulgas/heridas

Nere ustez argi dago *Eriak* irakurri behar dela halaxe hasten baita ere hurrengo errefracua, eta *ez ezinak* Mitxelenak idatzi eta Larresorok kopiatzen duen eran. Ez duguna garbi da *eriak zauriak* ala *zorriak* sofritzen dituen, puntuaren arabera logikoago *zauriak* dirudien arren.

⁴⁴ Aip.lib., 122

⁴⁵ Notas de Pierre Lhande sobre los refranes de Oihenart y de Sauguis. MS. del Fondo Urquijo de la Diputación de Guipúzcoa.

⁴⁶ Luis Michelena, *Textos Arcaicos Vascos*. Minotauro, Madrid 1964, 176.

242 **Hira bera da hirgarri**

La cólera, ella misma es generadora de cólera

Beraz *hirgarri* eta ez *sorgarri* «calmante», lehen hitzaren erroa bigarren partean errepikatzen delarik ideia nagusi bezala.

268 **Haurgin beno burmin hobe da**

Es preferible el dolor de cabeza al del parto.

Hots, *burmin*, *burmuin*, *burzoro* bezala osatua eta ez *burgin*, bestalde ezer esan nahi ez duena.

Eskuzkribuan 349. errefrautik aurrera zenbatu gabe egon arren Mitxelenak eman zenbakiari jarraituko diogu.

357 **Eztezala desohora ahal iroena xora**

No deshonres a quien te podría enloquecer (causar algún mal)

Lehen partea bederen oso garbi dago neretzat.

361 **Gaizki eginari ondotik gaitz saria**

A mala obra mala sanción

Mitxelenak, ordea, *oguz saria* irakurtzen du, nere uste apalez garbi dago zentzuari dagokionez bederen egokiagoa dela *gaizki eginari*, *gaitz saria*.

Hamar atsotitz hauen irakurketa zuzentzen saiatu bagara ez da izan, noski, maisuaren lana gutxiestarren, zeinen laguntzarik gabe gehienak irakurri ezinean geldituko zitzaizkidan, baizik eta gorago eman dugun aipamenean zioenari, bere irakaspenen izpirituari jarraikitzearen baizik.

4. ITZULPENEZ ETA IDAZ-MOTAZ

Duela guti J.A. Lakarrak⁴⁷ aurkeztu izan ditu bere duda-mudak Urquijoren iritzi harekin, alegia, RSen iturri nagusia Hernan Nuñezena dela eta zati larri batean gaztelar errefrautagietarik itzulia. Nola Oihenart aski garbia den hitzaurrean munduan barrena hedatuak eta ezagutzen zirenez mintzatzerakoan, hala nola darabilen metodoaz, ez dut uste gehiegi luzatu behar denik arazo honekin, baina nahiko nuke adibide bat hona ekarri, alegia, Hernán Nuñez-ek honela ematen digun 524. errefraua:

«Quien a veynte nô es galan, ni a treynta tiene fuerça no a quarenta riqueza, ni a cinquêta esperiencia, ni sera galan, ni fuerte, ni rico, ni prudente»⁴⁸.

⁴⁷ Joseba Andoni Lakarra, «RS-en testu kritikazko arazoak: Hernan Nuñez-engandik itzulia ote? (XVI. Mendeko bizkaierazko errefrauez II)», Patxi Altunari Omenaldia. Éd. E. Perez Gaztelu, P. Urkizu, *Mundaiz* 1990, 177-190.

⁴⁸ Arg. lib. f. 413

Bada gaztelaniaz ere XVI. mendeko zaldun nafar baten aldaera gutti ezaguna, hots, Julian de Medranoren *La Silva Curiosa*⁴⁹-n aurkitzen dena eta merezi duelakoan ematen duguna.

«Quien à veinticinco no es galán, ni a treinta tiene fuerza, ni à cuarenta riqueza, ni à cinquenta experiencia, ni será galán, ni fuerte, ni rico, ni prudente.»

Hona Oihenarten frantses itzulpena:

524 *Celuy qui à vingt ans n'est, à trente ne sçait, à quarante n'a, jamais ne sera, ne sçaura, ny n'aura.*

Hogei urtetan eztena, hogei ta hamarretan eztakiena, eta berrogeietan eztuena da jagoitik eztatena, eztakikena eta eztukeena.

Haritschelharrek atsotitz hau komentatzerakoan⁵⁰ dioen bezala, oraina eta geroa kontrajartzen dira, hasierako erritmo motelari bigarren parteko bizia, lorpen benetan miragarria kreatuz, eta itzultzaile bazen ere, ez zen itzultzaile makala Oihenart. Frantsesez hiru puntu bakarrik duen errefrauak (*sera, sçaura, n'aura*) euskaraz sei baitu (**eztena, eztakiena, eztuena, eztatena, eztakiena, eztukeena**).

Errefrau honek beste bi dakazkit gogora. Bat Oihenartena, bost puntukoa, eta bestea Eguiateguik⁵¹ bildua, bederatzikoa, hain zuzen:

488a **Atxeter zekeneti, abokatu goseti eta partida bien konseilu deneti, begira adi nola asaieti.**
Hiru gizon mota hawek, asaiak bezala, gutika gutika, nehor galtzen dute.

Glosa hau irakurtzerakoan konturatzen gara badirela ere atsotitzetan barrena halako *amplificatio*, zabaltze, esplikazione eta saihets komentarioak nondikan datorkiokeen hainbat izen ezberdinez⁵² ezagutua izana, hala nola bere izate mugatiarra. Jite honen adierazgarritzat hain zuzen kontsidera dezakegu Geografia esplikazione hauek, adibidez.

⁴⁹ *La Silva Curiosa de Julian Medrano en que se tratan diversas cosas sutilissimas y curiosas, muy convenientes para damas y caballeros, en toda conversación virtuosa y honesta.* 1583. Ed. El Romancero General Español. J.M. Sbarbi, T.X. Madrid, 1978, 43

⁵⁰ Jean Haritschelhar, «Parémiologie et mnémotechnie. L'exemple basque», BMB, 1992, n. 133, 49-66

⁵¹ Zer da gizona? Kabale gosetarik eritasun gehiago diana nigarretan sorthurik hogei bat urte zer den eztakiana, azote kalduz baizik ikasten eztiana, hantik aizina bizipenaren errekeitiaz phorro katurik dagueña, heriuaren lotsaz bizitze txarra berrestatzen diana, beti irrigaitz papagaia bezain elestari, etxahora bezain marrakari berantegi agi dena, hiltzeta ehortzetan dolumenik gabe urthukitzen dena, sobera bizi dena (aip. esk. f. 145)

⁵² Atsotitz, Refrau (Oihenart) esakune, esaera zaharrak... erran komuna, zaharra, adinduna, errefrau, proberbioa (*Pierre d'Urte-ren hiztegia*, Londres 1715. P. Urkizuren edizioa, *Mundaiz*, 1989, I., 215,321)
(R.M.Azkue, «Proverbios Modismos...» *Euskalerriaren Yakintza*, III. 3. ed. Euskaltzaindia & Espasa Calpe, Bilbao 1989, 7ss)

6. Pikatuak erraiten diote Bortuko bide hertsia eta kanpits bati, zein baita Otsagabiren eta Larraneren artean, Nafarroa garaiko eta Zuberoako mugan.

506 Arradoia da Garaziko mendi xut eta harritsu bat

Ohar hauek areago liruditeke enziklopedi batekoak atsotitz soil bilduma batekoak baino. Hala nola topatzen ditugunean beste istoriotxo hauek:

137 Emaztearen gaitzez xikhira zedina adarreki ehortz zedin.

Refrau haur athera da Ilhartitz⁵³ edo Epitafio hontarik:

**Heben dago, ber'adareki etzina
emaztearen gaitzez xikhira zedina.**

139 Eneko, atxeka hi hartzari⁵⁴
nik demadan ihesari

208 [...] Tussuria⁵⁵, diabruari erraten zioten
euskaraz zaharrean, eta oraino hitz haur usatzen
da Zuberoan.

352 Ohapean nago gorderik, enirozu ediren
Inhardetsia-Ezitzaket, ezi enaiz bilha
ebiliren.

Hauek dira neska baten eta morroin baten arteko hitzak.

373 Orhin ekhia bero. Ihardespena: Han izanik hona niz [...] Behiala,
begaztiak mintzo zirenean, xori bat neguan hotzez hila habia bati
arrimatu zela, eta hura bertze xori batez hartua edirenik, haren hantik
ateratzeko, sinhets arazi nahi uken ziola, Orhin ekia bero zela; ordea
bertzeak haren mina ezagaturik, inhardetsi ziola, bazakiela Orbiko-
berri, ezi hantik etorri-berri zela.

484 Ama, aitzint zazkio puta deitzera.

*Hori erraiten zion puta alaba batek bere amari ama bertze emazte
batekin aharratzean.*

Alegiak, kontuak, ipuinak, izkirimiriak, kontakizunak, artazuriketako ixto-
rioek hala nola errefrauek badute denek zerikustekorik mundu zabalago batekin,
hots, herri-literaturarekin, edota Lekuonak, ahozko literatura deitu zuenarekin.
Idazmota, genero mugatiarra, unibertsala, halere txoriei edo hartzei buruzkoak
mundu guztian barrena zabalduak izan arren ez ditut aurkitu katalogatuak

⁵³ Erasmo, Garibay eta beste asko bezala hiltartzak biltzezale genuen Oihenart.

⁵⁴ Gratien Adéma Zaldubiyren «Hartz bat eta bi ihizlari» (1876) alegia oroiterazten dit
(*Kantikak eta Neurtitzak*, klasikoak Ed. A. Bengoetxea, Bilbo, 1991, 118)

⁵⁵ Lhande, *Dictionnaire Basque-français*, Paris, G. Beauchesne, 1926, 983 «d'origine celtique».

berezitasun horiekin ez Stith Thompson-en⁵⁶ lan orokorrean ez Guy Latory-en⁵⁷ eta John Labusquier-en⁵⁸ lan partikularretan, ingurune hurbil eta urrun zenbait izendatzearen soilik.

Lehenago aipatu dugun J. Haritschelharren artikuluak atsotitzak prestatzeko molde eta antzeaz, laburtasunaz eta modu atseginaz mintzo baitzaigu ederki ez natzaizue areago arituko, soilik, zein nolako mugatiarrak diren atsotitz eta bertsoak adierazteko, hiru lauko hauek aurkeztuko dizkizuet:

63.a. Badut ere herabe	112.a. Dituen ontarsunegati	115.a. Ditzak bi aurhide
Senarraren hilzale	Onhetsat adiskidea,	On eta adiskide
Horri joaitera gorrale	Eta ez utz opho gutigati	Desditzak oboro
Ezin naoke jangabe.	Zeren dik nork berea.	Dira gaitzak oro.

Bertso moldeak ikusten denez argi eta garbi **abba**, **abab** eta *aabb* ditugu, «redondilla, cuarteta, pareado de arte menor» gaztelaniaz⁵⁹ deituak.

Atsotitzen egiturez eta irudiez, hizkuntza tasunez hainbestek idatzi du Mario García-Page-k⁶⁰ ageri digun bezala, eta nola gai nagusiez bezala ttipiez mintzatu baitira lehenago bai A. Etchart⁶¹, bai J.M. Leizaola⁶², eta berriki J. Haritschelhar⁶³ ere, ez dudala uste hemen denak hemen aipa eta agortu behar direnik, aztertzaile berrientzat ere zerbait utzi beharko, neronek eta zuek ere gaurkoa luzetsiko baizenuteke, eta beraz, laburki bada ere hel diezaiodan solasaren bigarren parteari, hots, *Poetikaren* berrirakurketaren aurkezpenari.

⁵⁶ Stith Thompson, *The Folktale*, Holt..., New York, 1946

⁵⁷ Contes. *L'imaginaire Gascon*. Reclams, 1987.

⁵⁸ *L'autre fois. Récites de Gascogne & d'ailleurs*. Maisonneuve, Paris 1899

⁵⁹ T. Navarro Torres, *Métrica española*. E. Labor, Barcelona, 6.ª ed. 1983

⁶⁰ Mario García-Page, «Propiedades Lingüísticas del refrán (1)», EPOS, n' VI Uned, Madrid, 1990, 499-510.

⁶¹ A.Etchart, «Les proverbes de Oihenart», *Eusko Jakintza*, 1950, 353-366

⁶² J.M. Leizaola, *El refranero vasco antiguo y la poesía vasca*. Ekin, Buenos Aires, 1978.

⁶³ J. Haritschelhar, «Jainkoa eta jainkotiarrak Oihenart-en atsotitzetan», Iker 6, *Luis Villasanteri omenaldia*. Euskaltzaindia, Bilbo 1992, 195-207; «Emaztea Oihenarten atsotitzetan», Iker 8, *Oihenarten IV. mendeurrena*. Euskaltzaindia, Maule 1992, 273-294.

ARNAUD OIHENART

Euskal poetika
L'art poetique basque
 (1665)

Lehen-lehenik bego hemen aitorturik Piarres Lafitte *Poetika* honen lehen argitaratzaileari⁶⁴ diogun zorra euskal literaturaren ezagutzan eta azterketan mugarri den lana eskaini zigulako.

Oihenartek 1665. urteko maiatzean Lapurdiko apez bati gutun batean euskal poesiaz idatzi zizkionak benetan Oihenart gure literaturgintzaren kritikan lehen mailara altxatzen dute, ezen hamabi urte lehenago Rafael Micoleta lizentziatuak⁶⁵ idatzi zituenak askoz ere murriztagoak diren.

Orokorki bai Patxi Altuna⁶⁶, bai Koldo Mitxelena⁶⁷ mintzatu dira bertan ageri diren ideia nagusiez: nola bere poesiagintzan Oihenartek ez zituen segitu idazle frantsesak, espainolak eta italianoak baizik, eta batipat erdi aroko idazle latindarrak, nola neurtzen dituen bertsolerroak, nolako azentua duten xuberotar hitzek, etabar. Beraz, esandakoak ez errepikatzearren ez naiz horietaz arituko egin dugun itzulpenaz baizik.

Eskuzkribuaren fotografiak erabili ditugu gure euskal itzulpena egiterakoan. Hogeita zortzi folio dira zenbait lekutan aski zailak irakurtzen, baina zuzenketak egiterakoan Oihenartek aipatzen dituen originaletara jo dugu eta pasarteak bilatu eta konparatu ondoren, Lafittek eginiko irakurketa zuzendu egin dugu gure uestez, edo bederen zertxobait erraztu, oharretan doazelarik erreferentziak.

Bukatzen dut, bada, aurkezpen eta azterketatxo hau eranskin gisara emanik aipatu fotokopiak eta itzulpena. Hau, noski, ez dut egin frantsesaren gutxiesteko, zein nire esku balego Euskal Filologiako ikasle guztiei ezinbesteko ikasgaitzat ezarriko niekeen beren ikasketen artean, baizik eta Oihenartek berak bere atsotitz-poema liburua plazaratu zuenean ukan helburu berarekin, hots, Euskal

⁶⁴ Piarres Lafitte, «L'Art Poétique Basque d'Arnaud d'Oyhénart» (1665) *Gure Herria*, Bayonne 1967.

⁶⁵ Rafael Micoleta, «Modo de la vizcayna poesia y sus versos», *Modo breve de aprender la lengua vizcayna*, compuesta por...Bilbao 1653, Ed. E.S. Dodgron, Sevilla 1897, 33-34.

⁶⁶ Patxi Altuna, «Oihenarten metrika» FLV, 1979, 269-285.

⁶⁷ Koldo Mitxelena, «Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos» aip. art., 716 ss.

Herrian altxor hau, harri eder eta prezios hau, frantsesez ez dakitenek irakurtzeko aukera ukan dezaten, eta, beraz, gogo balute bertako aholkuez beren bertsotan balia daitezten.

f1

1665. maiatzean Lapurdi herrialdeko apaiz bati idatzi gutun batean adierazitako Euskal Poetika

Zein nolako metodoz baliatzen naizen neurtitzak ontzeko, galdetzen didazu. Erantxuten dizut ze egiteko honetaz arduratzen nintzenean (aspaldian utzia baitut) Italiako eta Espainiako poeten gisara moldatzen nintzela, eta areago oraindik errimez idatzi zuten latindarren modura, frantsesenera baino, hauena hiru hizkuntza horietatik detaile zenbaitetan ezberdina baita.

Lehen diferentzia honetan datza, alegia, frantsesa bertso arrez emeez baino gehiago baliatzen dela, eta beste hirurak ia beti emeez eta kasu bakarretan arrez, zeinen orde z baliatzen diren italiarrek *sdrucchioli*, frantsesek *glissans* eta espainolek *esdrújulos* deitzen dituztenez.

Ez dut dudatan ipinten badakizunez zer diren bertso ar eta emeak, baina halere esanen dizut bidenabar arrak silaba luze batez bukatuak direla, eta emeak, alderantziz, silaba labur batez, zeini aurretik luze doakion, Petrarca⁶⁸ *Soneto eta kantuak* liburutik hartu bertsootan ohar zaitezkeenez.

Voi, ch'ascoltate in rime sparse il suono
 Di quei sospiri, ond'io nudriva il core
 In sul mio primo giovanile errore
 Quand'era in parte altr'uom da quelchi sono;

f2

Bai lau bertsook, bai hamalauko beste guztiak emeak dira, hala nola hurrengoarenak. Baina hirugarren sonetoarenak erdiak emeak dira, eta arrak beste erdiak. Hona hemen:

Era il giorno ch'al sol si scoloraro
 Per la pietà del suo fattore i rai
 Quand'io fui preso, e non me ne guardai
 Che'i be' vostr'occhi, Donna, mi legaro.
 Tempo non mi pareo da far riparo
 Contra colpi d'Amor; pero n'andai
 Secur, senza sospetto, onde i miei guai
 Nel commune dolor s'incominciaro⁶⁹.

⁶⁸ Francesco Petrarca (Arezzo, 1304- Padova, 1374). Irakurketa zuzenketarako erabilitako edizioa honakoa: *Petrarch's Lyric Poems. The Rime sparse and other Lyrics*, translated and edited by Robert M. Durling. Harvard University, 2. arg., 1979, 37.

⁶⁹ Idem, 39

Zortzi bertsolerro hauetatik lehena, laugarrena, bostgarrena eta zortzigarrena emeak dira eta beste lauak arrak. Hona gaztelaniaren beste adibide bat Cervantesen⁷⁰ *Galateatik* aterea:

Pues si es el trabajo vano
De mi llanto y sospirar
Y dél no pienso cesar,
A mi dolor inhumano,
¿Cuál se le podrá igualar?

Bost bertsolerro hauetatik hiru harrak dira, alegia, bigarrena hirugarrena eta bostgarrena, *sospirar*, *cesar* eta *igualar* amaiera-hitzez azken silabak luzeak baitituzte. Eta beste biak (hots, lehena eta laugarrena) emeak dira, *vano* eta *inhumano* amaiera-hitzez azken silabak laburrak eta azkenurrekoak luzeak dituztelako.

f3

Bertso arrak eta emeak ezberdinak dira, ez bakarrik errima kontuagatik, neurriagatik ere bai, zeren eta izariaren arabera emeek harrek baino silaba bat gehiago behar duten izan, lehen aipatu Petrarcaen hirugarren sonetoan ageri diren bertso italianoetan bezala, zeinetan emeak hamaika silabakoak diren arrak hamarrekoak diren bitartean. Cervantesen bertsolerro arrek ez dute bakoitzak zazpi silaba baizik, eta emeek zortzi.

Errimari dagokionez, bertsolerro emeek bi silabakoa behar dute, edo bederen silaba t'erdikoa. Silaba erdia deitzen diot hitzaren azkenurreko silabaren bokalari, edo bakarrik, edo darraion kontsonantearekin aurkitzen denean ondoko hitzotan bezala: *âge*, *hommage*. Bokalak berak bakarrik egiten du silaba-erdia, baina *garde* eta *halebarde* bezalako hitzetan, ez da a bakarrik, r-ak ere egiten baitu a-kin batera silaba-erdia. Bertsolerro arrei dagokienez aski dute silaba bat errimarako; eta silaba-erdiarekin ere ohartuko zarenez aipatu bertso italiano eta espainoletan.

Ezin da eman hizkuntza italiano, espainol eta latinoan bertsolerro arrak emeatarik bereizteko, bertsolerro bakoitzeko azken silabaren kantitatea baino beste seinalerik. Baina, nola frantsesean bertso emeak oro e itxi edo emea duten silabez bukatzen diren, eta nola beste moduz amaitzen direnak arrak diren salbuespenik gabe, e zorrotz edo itxiz bukatzen direnak barne, adibide hauetako, hots, *Rose*, *chose*, *je frappe*, *tu frappes* hitzetan e-a emea delarik, hala nola, *Roses*, *choses*,

⁷⁰ Miguel de Cervantes (Alcalá de Henares, 1547- Madrid, 1616). *La Galatea* (1585). Obras Completas. Ed. Aguilar, 681.

f4

ils frappent pluraletan, eta beste berdintsuetan. Eta halako hitzetan bukatzen direnak oro dira emeak. Eta beste bokalez amaitzen diren bertsoerrootak denak arrak dira e bokal itxian edo azentu zorrotzez kargatuak diren hitzak hala nola hitzok, *bonté, charité, frappé* eta beste berdintsuak. Philippe Desportes⁷¹ -enak diren bertsoerroot haueetan frogatu ikus dezakezunez:

O nuit, jalouse nuit contre moi conjurée,
Qui renflames le ciel de nouvelle clarté,
T-ai-je donc aujourd'hui tant de fois désirée
Pour être si contraire à ma félicité?

Badakusazunez lau bertsoerroot e bokalez amaitzen dira, baina lehena eta hirugarrena e itxi edo emeaz. Hona bada zergatik bi bertsoerroot emeak diren eta é zorrotzez amaitu beste biak, hamabisilabako arrak, beste biak, ordea, bakoitza hamahiru silabako den. Gauza beraz konturatu zara Desportes-en kanta beraren beste lau bertsoetan:

Je⁷² vais, je viens, je fuis, j'écoute et me promène,
Tournant toujours mes yeux vers le lien désiré
Mais je n'avance rien, toute la rue est pleine
De jaloux importuns dont je suis éclairé.

Frantses poesiaren eta beste hiru hizkuntzako artean aurkitzen den beste diferentzia da frantsesak ez duela ezagutzen italianoek *sdrucchioli*, espainolek *esdrújulos* eta beraiek *glissans* deitzen dituztenak. Beste hiru hizkuntzotako bertsoetan, eta bereziki latinean, maizenik aurkitzen direnak hiru silaba edo gehiago duten hitzetan amaitzen direnak dira,

f5

zeinetarik azken biak labur eta aitzin-azkenaurrekoa luzeak diren. Grekotarren eta latindarren oin daktilikoa osatzen dutenak halaxekoak dira. Bertso molde honek osoa izatearren errima emeek egiten dutena baino osatuagoa behar du izan. Alegia, hiru silaba, edo bederen bi eta erdi, Petrarcaren *Amodio Garaipenaren* (I. Kap.) bertso haueetan ikus dezakezunez, non bigarrena, laugarrena eta seigarrena *sdrucchioli* edo *glissans* diren, eta bisilaba t'erdi dituzten erriman, hots, **-oglio**:

Vidi un vittorioso e somno duce
Pur com'un di color che'n campidoglio
Trionfal carro a gran gloria conduce.

⁷¹ Philippe Desportes (Chartres, 1546- Bonport, 1606). *Contre une nuit trop claire. Poèmes choisis et présentés par Jean-Yves Masson. Orphée*. La Différence, 1989, 63.

⁷² 33. bl.

I'che gioir di tal vista non soglio
 Per lo secol noioso in ch'i'ni trovo.
 Voto d'ogni valor, pien d'ogni orgoglio⁷³.

Eta Ariostorenak⁷⁴ diren hurrengo hauetan, non Marfisak honelaxe mintzaz-
 tzen zaion Guido Salvaggio-ri:

Ma, che t'incresca, che n'habbia ad uccidere,
 Ben ti può increscere anco del contrario.
 Fin qui non credo che l'habbi da ridere,
 Perch'io sia men di te duro avversario,
 O la pugna seguir vogli, o dividere,
 O far la, à l'uno, ó à l'altro luminoso,
 Ad ogni cenno pronta tu ni haurai,
 E come, et ogni bolta, che vorrai.

Lehen sei bertsoak oro *sdrucchioli*, edo *glissans* dituzu eta azken biak arrak.
 Halaber Sannazaro-ren⁷⁵ *Arcadia* osoa bertsoleerro *sdrucchioli*-tan eraikirik dauka-
 zu.

f6

Poeta italianoengandik hartutako adibide hauei bi gaztelaniazko erantsiko
 dizkiet. Lehena *Coplas de Juan de Mena*⁷⁶ *dirigidas a Juan II, rey de Castilla*
 deituatarik aterea da:

Sancta paz, sancto misterio,
 Triumpho viril de gloria,
 Concordia sin vituperio,
 De amas partes victoria,
 De los pueblos refrigerio
 Los tres bienes acarrear
 Que los señores non sean
 De sus siervos cativerio.

Zortziko honetako lehen bost bertsoleerook eta azkena *sdrucchioli* dira, eta
 seigarrena-zazpigarrenak emeak.

Beste adibidea Montemayor-en⁷⁷ *Diana-ren* liburutik aterea dena honako-
 xea da:

⁷³ Petrarca, *Triunfos*. Ed. de Jacobo Cortinas & Manuel Carrera. Nacional, Madrid 1983, 34-36.

⁷⁴ Ludovico Ariosto (Reggio di Emilia, 1474- Ferrara, 1533), *Orlando Furioso* (1516), Ed. Vincenzo Valguisi, Venetia, MDLXXIII, 210.

⁷⁵ Jacopo Sannazaro (Napoli, 1456-1530), *Arcadia* (1504).

⁷⁶ Juan de Mena (Córdoba, 1411-Torrelaguna (Madrid), 1456). *Obra lírica*. Edición, estudio y notas de Miguel Angel Pérez Priego. Ed. Alhambra, Madrid 1979, 183-184.

⁷⁷ Jorge de Montemayor (Montemôr o Velho (Portugal), 1520-Piamonte, 1561) *Los Siete libros de la Diana*, Ed. de Enrique Moreno Baez, Nacional, 1981, 9-10.

Sireno, ¿en qué pensabas que mirándote
 Estaba desde el soto y condoliéndome
 De ver con el dolor que estás queixándote?
 Yo dexo mi ganado allí atendiéndome.

Eta beherago:

Andaba mi pasión solicitándole
 Con medios no importunos, sino lícitos,
 Y andaba el crudo amor allá estorbándole.
 Mis tristes pensamientos muy solícitos,
 De una a otra parte revolviéndose
 Huyendo en toda cosa el ser ilícitos.

Eta oraindik beheraxeago:

f7

Con cualquier trabajo «en» encontrándola
 De ovejas y corderos lo olvidábamos
 Hablando ella conmigo y «yo» mirándola.
 Otras veces, Silvano, concertábamos
 «La zampona y rabel con que tañíamos
 Y mis versos entonces allí cantábamos»
 Después la flecha «y arco» apercebíamos
 Y otras veces la red, y ella siguiéndome
 Jamás sin caza a nuestra aldea volvíamos.⁷⁸

Bertsolero guztiok *sdrucchioli* edo *glissans* dira, San Bernardoren⁷⁹ latinezko besteok bezalaxe:

Jesus, Spes penitentibus,
 Quam pius es petentibus,
 Quam bonus te quaerentibus
 Sed quid invenientibus.

Hala nola B. Jacobonus Tudertinus-en⁸⁰ *De medulla precatationum* liburuaren 518 orrialdean irakur daitezkeen besteok:

Cur mundus militat sub vana gloria,
 Cuius prosperitas est transitoria?
 Plus crede litteris scriptis in glacie
 Quam mundi fragilis sauce fallatae.

⁷⁸ Idem, 33

⁷⁹ Bernardo (Fontaine - les - Dijons 1090 - Clairvaux (Aube), 1153), *Opera Omnia*...D. Joannis Mabillon...Reprint by Brepols, 1976, T. V-VI, 1318.

⁸⁰ F.J.E. Raby-k *The Oxford Book of Medieval Latin Verse*-n, 1959, XIII. mendekoa eta anonimoa bezala jotzen du, 433.

Beharrezkoa da, ordea, konturatzea ze hiru silabako edo silaba t'erdiko errima eskatzen duten bertsolerro *esdrújulos* delakoak aurkitzeko diren zailtasunengatik latinezko bertsoegile gehienek askietsi izan dutela errimarako silaba t'erdia, bai bertsolerro *glissans* deituetan, bai emeetan, baina ez hala, ez italiano, ez gaztelaniazkoak.

f8

Aurki daitezke bertsolerro *glissans* delako hutsak ar eta emeen nahasketarik gabe eleiza testuetan. Hala nola: *Veni, sante Spiritus/Et emitte coelitus*, etc. hasiera duen Izipiritu Sainduari eskainitakoan⁸¹; *Veni, virgo virginum*, hasiera duen Ama Birjinarenean; *Antonius humilis*, hasiera duen San Antoniorenean; Santa Genobebarenean, zein hasten den, *Genovefae solemnitas/Solemne parit gaudium*;⁸² San Dionisio, Rustiko eta Eleuterio gorpuen aurkikuntzarenean, zein hasten den, *Genovefae solemnitas/Solemne parit gaudium*;⁸² San Dionisio, Rustiko eta Eleuterio gorpuen aurkikuntzarenean, zein hasten den, *Laudemus omnes inclita*, eta beste askorenean adibidez, San Bernardorenean, zeinen titulua *Jubilus in commemoratione Sanctae Pasionis* den, eta zeinen hasiera honelaxe:

Nil canitur suavius
 Nil auditur jucundius
 Nil cogitatur dulcius
 Quam Jesus Dei filius.⁸³

Gualterus Maper⁸⁴, Ingalaterran dagoen Oxfordeko artxidiakonoak duela 450 urte ziren garaiko bizioen kontra oihukatuz idatzi Golias Aitasainduaren Apokalipsia ere, bertso *esdrújulo* delakoetan dago. Hona exenplua:

Ecce capitulum legi de moribus
 Archidiaconi, qui suis faucibus
 Quidquid a proesulis evadit manibus
 Rapit et lacerat rostris et unguibus.
 Ecclesiastica⁸⁵ jura venalia
 Facit pro patulo, sed venialia,
 Cum venum dederit vacat a venia,
 Quam non inveniens vendit Ecclesia.

⁸¹ Idem, 375, d. 1228

⁸² Adam de San Victor (1192), in Dag. Norberg, *Manuel pratique de Latin Médiéval* Picard, Paris 1980,82.

⁸³ In Joannis Mabillon, ed., 1318.; 17 Walter Mapes, Gautier de Châtillon (Lille, 1135-Amiens, 1201)

⁸⁴ :in) *Die Zehn fedichte des Walther von Lille, genannt von Châtillon nach der Pariser Handschriftberichtigtn und zum eresten male vollständig herausgegeben* von Dr. W. Müldener, Hannover, Carl Rümpler 1859, 24 or. IV Contra Ecclesiasticos iuxta visionem Apocalypsis 153. bl. Ecce capitulum....

⁸⁵ 169 bl.

Eta beherago:

f9

Jussus⁸⁶ dirimere lites quas suscitāt
 A veris profugus falsis inhabitāt,
 Certus in dubiis, in certis dubitat,
 Quae pie loquitur, dolore cogitat.
 Injustum⁸⁷ promovet et justum conterit
 Spretor justitiae cum lucrum senserit.

Poema hauek, benetazko bertsolerro *esdrujulo*-z eginak izan arren, ez dira hain maiz moldatzen nola emez nahasiak diren *esdrujulo*-ak. Nahaste hau, edo bertso moldatze hau era ezberdinetara egiten da, zeren batzutan (eta maizenik) bi bertsolerro *edrujulo*-ekin batera lau eme doazen, era honetara konposatuak, alegia, hirugarrena eta seigarrena *esdrujulo*-ak eta besteak meak, Trinitatearen testu honetan bezalaxe:

Confitentes Unitatem
 Veneremur Trinitatem,
 Pari reverentia.
 Tres personas asserentes
 Personali differentes
 A se differentia.

Hala nola Sakramentu Santuarenean⁸⁸:

Lauda, Sion, salvatorem,
 Lauda ducem et patorem,
 In hymnis et canticis.

⁸⁶ 201. bl;

⁸⁷ 213.bl.; 21 F.J.E. RABY, aip. lit. 398: St Tomas Aquinas. d. 1274

⁸⁸ Hona nola itzultzen dituzten Oihenartek (*Notitia...* 2. arg. 1656, 73), eta Ormaetxea «Orixek» (*Idazlan guztiak. II. Itzulpenak*, Etor 1992, 68) bertso hauek euskarara:

Oihenart
 Gohets, sion, Salbaria
 Artzain et'aitzinaria,
 Kantoretan, koblatan
 Gohets ezak ahalaria,
 Ezi guziz askitara
 Eresak eholatan.

Orixe
 Sion, goretsazu Jauna,
 Salbatzaille ta artzaia,
 Eresi ta lelotan.
 Al aiña gora ezazu,
 Motx geldituko baitzera
 Aren gores penetan.

Quantum potes tantum aude,
 Quia maior omni laude,
 Nec laudare sufficis.

Batzutan sei eme ipinten dira bi *esdrujulo*-ren artean, hala Dominique Chartreux dohatsuaren *Penitentziarako exortazionean*, zein Mildendor Pius-ek argitaratu duen bere *Historia Monastica*-ren bukaeran:

f10

Homo dei creatura
 Cur in carne moritura,
 Est tam parva tibi cura
 Pro aeterna gloria.
 Illa quanta si scires,
 Praeter eam nil sentires
 Nec mundana sic ambires
 Vana, transitoria.
 Et si poenas infernales
 Agnovisses, quae et quales
 Tuos utique carnales
 Appetitus frangeres
 Et innumera peccata
 Dicta, facta, cogitata,
 Mente, tota consternata
 Merito deplangeres.

Ohartu naiz ere zortziko molde hau ematen dela eleiza testu zenbaitetan, hala nola Mendekozte ondoko Hirugarren Ferian, zein honela hasten den, *Lux jucunda, lux suavis*, alegia, *Consolator almae veni* bertsoaren ondoan Ama Birjinaren, *Verbum bonum et suave-z*, eta Santa Paularen, *Virgo mitis gloriosa-z* hasten direnetan.

Jeronimo Boselli-k⁸⁹ bere *Del modo di comporre versi nella lingua italiana* saioaren 4. kapituluan dioenez, bertsolerro *esdrujulo*-ak besteak baino silaba bat gutxiago dute (esan nahi du emeak baino). Baina hau ulertu behar da errima italianoek, eta inolaz ez latinezkoek, non arruntean bertsolerro *esdrujulo*-ak emeak baino silaba bat laburrago diren, lehen aipatuetan ageri zaigunez. San Bernardo berezia da, bertsolerro guztiak berdinak egiten baititu silaba kopuruaren arabera,

⁸⁹ Hieronimus Bosellus (Bologna, 1634-1700), *Poesie e prose divine* (1660), *La Corte Accademica*....(1665)

f11

emeak eta *esdrujulo*-ak, Kristo sofriztailearen lohadar bakoitzaz moldatu dituen neurtitzetan bezala:

Salve, mundi salutare,
 Salve, salve, Jesu chare,
 Cruci tuae me aptare
 Vellem vere, tu scis quare,
 Da mihi tui copiam.

 Ac si praesus sis accedo
 Imo te praesentem credo.
 O quam mundum huic te cerno!
 Ecce tibi me prosterno:
 Sis facilis ad veniam.⁹⁰

Poema hau hamarrekoz moldatua dago non bostgarren eta hamargarren bertsolerroa *esdrujulo*-ak diren eta beste zortziak emeak. Horrelako hamarrekko berdintsu asko dago kantika izpiritualak deitu latinezko bilduman.

Batzutan bertsolerro emeen ondoren berehala doaz *esdrujulo*-ak, Berterius-ek ⁹¹ Orleans-eko eleiz-gizonak 1187 urte inguruan, Gregorio Villa aitasainduaren garaietan konposaturiko neurtitzetan bezala, zein historiagile ingeles baten liburu batean irakur daitezkeen:

Juxta Threnos Jeremiae
 Vere Syon lugent viae,
 Quod sollemni non sit die,
 Qui sepulcrum visitet
 Vel casum resuscitet
 Huius prophetiae

f12

Contra quod propheta scribit
 Quod de Syon lex exhibit,
 Numquid ibi lex percibit,
 Nec habebit vindicem,
 Ubi Christus calicem
 Passionis bibit?

⁹⁰ San Bernardo, aip. lib. Rhythmica oratio ad unum quodlibet membrorum Christi Patientis et a cruce pendentis, 1319.

⁹¹ F.J.E. Raby, aip. lib., Berter of Orleans, C. 1187, Call to Crusaders, 297-298

Lignum⁹² crucis
 Signum ducis,
 Sequitur exercitus;
 Quod non cessit
 Sed praecessit
 In vi sancti Spiritus.

Azken seiko hau errepika da, beste seikoen ondoren errepikatzen dena, eta bestetarik ezberdina, zeren emeek lau silaba besterik ez duten (beste seikoenek hamaika duten bitartean). Badira poemak seiko labur berdintsuak dituztenak, adibidez, 1628. urtean Munster-en moldiztegiratu *De Medulla Precationum*⁹³ liburuaren 53, 67, 68, 96 eta 148. orrialdetan agertzen direnak. Oso arinak dira, baina bere laburtasunagatik aski moldagaitzak, bertsolerro gehienak lau silabakoak eta emeak baitira.

Badira ere beste poemak hirukotan moldatuak, hirurak errima eme bera dutelarik. Adibidez, Hilen testuok:

Dies⁹⁴ irae, dies illa,
 Solvet saeculum in favilla
 Teste David cum Sibylla.
 Quantus tremor est futurus
 Quando iudex est venturus
 Cuncta stricte discussurus!

f13

Badira oraindik mota batzuek, zein lau bertsolerro emeez osatzen diren, denak errima berekoak, hala nola Gariel-ek⁹⁵ bere Magueloneko Apezpikuen Historia-k (171.or.) ematen duen *Antigua Admonitio Ad clerum Ecclesiae Dei* deitu poema:

Cum⁹⁶ pastores ovium sitis constituti,
 Non estote desides, sicut canes muti,
 Vobis non deficient latratus acuti,
 Lupus rapax invidet ovium saluti.
 Spectat⁹⁷ ad officium vestrae dignitatis
 Gratiae petentibus dona dare gratis,
 Sed, si unquam fidei munera vendatis,
 Incursuros Giezi lepram vos sciatis.

⁹² Eskuskribuan hiruko bezala ematen da.

⁹³ B. Jacobonus Tudertinus-ena

⁹⁴ F.J.E. Raby, aip. lib., Thomas of celano, d.c. 1255, 392-393

⁹⁵ Petro Gariel, *Series proesulum Magalonensium....Tolosae*, 1652, 171,172.

⁹⁶ 29 bl.

⁹⁷ 41. bl.

Gratis Eucharistiam plebi ministrare,
 Gratis confitermini, gratis baptizate,
 Secundum Apostolum cuncta gratis date,
 Solum id quod fuerit vestrum conservate.

f29

Izpiritu⁹⁸ Sainduaren Ofiziozko himnoak, hala nola Ama Birjjanaren Sorkunde-koak ere, bertsomolde honetan eratuak daude:

Nobis Sancti Spiritus gratia sit data,
 De qua Virgo virginum fuit obumbrata,
 Cum per Sanctum angelum fuit salutata,
 Verbum caro factum est, virgo fecundata.

Sorkundearenak era honetan hasten dira:

Salve, mundi domina, caelorum Regina,
 Salve, virgo virginum, stella matutina,
 Salve, plena gratiae, clara lux divina,
 Mundi in auxilium domina festina.

Badira ere beste zenbait, non bertso eme eta *esdrujulo*-ak kopuru berdinean eta gurutzatuak dauden, hala nola *Pange*^{98bis}, *lingua, gloriosi/corporis misterium, / sanguinisque pretiosi*, etabar, seikoak direnak. Baina aurkeztu dizkizudan errima guztien artetik, hirugarren eta seigarren bertsolerroa *esdrujulo*-ak dituztenak eta beste lauak emeak, dira onartuenak, konturatuko zaren bezala astirik hartzen baduzu eleiz-testuak irakurtzeko, zeinetarik bi herenak bederen halaxe-koak diren, hala nola duela laurehun edo bostehun urte argitaraturiko poema anitz Illiricus-en *De corrupto Ecclesiae statu, Kantika*

f14

Izpiritualak latinez eta 1628.urtean Munster-en moldiztegiratu *Medulla precatio-num* bildumetan aurki daitezkeenak, hala nola beste zenbait lekutan, zeinetarik hemen adibideren bat emango dugun, Pasio garaian Elizan entzuten den kanta ilun deboziziozkoaz hasiko naizelarik:

Stabat⁹⁹ mater dolorosa,
 Juxta crucem lacrimosa,
 Dum pendebat filius,

⁹⁸ *Izpiritu*-tik hasi eta *festina*-raino eskuskribuaren bukaeran ematen da, ertz-oharrear
 hara bidaliz

^{98bis} F.J.E. Raby, aip. lib. St. Thomas Aquinas, d. 1274, Hyma for Vespers, 401.

⁹⁹ Idem, 13.m., 435

Cuius animam gementem
Contristatam et dolentem
Pertransiuit gladius.

Hona hemen beste adibide batzuk gorago aipatu Gualterus Maper-en *Satirak* liburutik hartuak

Quid¹⁰⁰ desertum¹⁰¹ nisi mundus?
Mundus quidem, sed immundus,
Quia munda polluit;
Qui sunt spinae tribulique?
Qui? pastores praelatique
Amatores muneris.

Cum non pascant, sed pascantur
Non a pasco derivantur
Sed a pascor, pasceris.

...
Omnis habens muneratur
Non habenti supplantatur
Id ipsum quod habuit;

In deserto mundi huius
Nemo floret, nisi cuius
Bursa nondum vomuit.

Ondoren aurkezten ditudanak beste poema batekoak dira:

Nihil sunt virtutes cunctae
Et jacent quasi defunctae
Nullibi est charitas.

f15

Metu namque terga vertit
Et fides sub scamno stertit,
Superbit humilitas.

Ob hoc ego cum legistis
Advocatis et juristis
Prandens inter pocula.

¹⁰⁰ Aip. lib. (17 oharra), VIII, Domino Papae, 31-33 bl., 43-48 bl., 55-60 bl.

¹⁰¹ Zuzen dago idatzita eskuskribuan gure ustez, beraz, Patxi Altunak Oihenarti egotzi hutsa (Francisco Maria ALTUNA, *Versificación de Dechepare, Métrica y Pronunciación*. Mensajero, Bilbao, 1979,83) Piarres Lafitteri legokioke (Pierre Lafitte, «L'Art Poétique Basque d'Arnaud d'Oyhenart (1665)». *Gure Herria*, Baiona, 1967,27).

Indefesse litem gero
Cur pervertant cura quaero
Nummo dantes oscula.
Quivis sic mihi redicit
Sed quem nummus jam non vicit?
Vel quis spernit munera?
Et si nondum ara nummo
Fabricata sit, in summo
Tamen plus diis colitur.
Si nondum canonisatus
Nummus sit, neque beatus
Isti iam genu flectitur.
O quanta numme operaris,
Quod plus quam deus amaris
A clero et a laicis.
Iam, te sine, nullus sapit
Per te homo quod vult capit
Quod vis totum perficis.

Hurrengo bertsoak *De Mundi Miseriis* kanta izpiritual-etik hartuak dira:

Sanctae Leges caelo datae,
Spretae jacent et calcatae,
Dominante vitio.
Umbra fallax honestatis
Nomen gerit aequitatis
Regnante mendatio.

f16

Ecquis modus est malorum
Vel quae restat spes bonorum
Ubi scelus colitur?
Honos Ehem quam indignis
Hic habetur, et malignis
Quam injuste redditur!
Primas saepe dignitates
Atque summas potestates
Temeret iniquissimi. etc.

Oraindik infernuko penez ari den *Kondenatuen Auhentatirik* harturiko besteok erantsiko nituzke:

Nullus patet hic amicus,
Solus adest inimicus,
Nullus amat socium.

Nullus amor vincit patris,
Nullus matris, nullus fratris
Unum regnat odium.

Hic clamores eiulatus
Plangores et ululatus
Atgue stridor dentium.

Caelum, mundum, detestari,
Deum ipsum execrari,
Hic est furor omnium.

Seiko gutzi hauek zortzi eta zazpi silabakoak dira.

Bada lauко mota bat nere ustez euskaldunena dena, batez ere eta bereziki, ez dudalako aurkitzen beste hizkuntzetan. Hiru bertsolerro errima bereko, hau da, lehena, bigarrena eta

f17

laugarrena, hirugarrena errimarik gabe gelditzen delarik. Froga ikusiko duzu *Emilia*¹⁰² izeneko neskatxa baten kantan, zeinekin maitemindurik mairu batek urretan erosi zuen:

Andr' Emili' andre gora,
Ezin diro ogirik ora,
Artorik jorra hain guti,
Bihoa mairu herrin gora.

Saldu nintzen saritan,
Aski sari handitan,
Ehun pizu urhetan eta
Berrehun dupha eztitan.

Aita nuen saltzale,
Ama diru hartzale,
Anaierik xipiena
Mairuetarik khentzale.

Lehen lauкоak zortzi silabako bertsolerro emeak ditu, eta beste biek zazpi silabako bertsolerro *esdrujulo*-ak. Bertso molde hau dotorea da eta bere erabilera mantendu behar da.

---

¹⁰² Aldaerak eta komentarioak: Luis Michelena, «Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos», *Sobre Historia de la Lengua Vasca*, II, Donostia 1988, 713-728.

Ondorioztatzen dut, euskal poesiara emanak direnek beren bertsoak moldatu behar dituztela batipat aurkeztu berri ditudan latinezkoen errimatzekeo erara frantsesenera baino areago, onduz, edo bertsoleerro eme hutsak, edo *esdrújulo* hutsak, edo mota hauek nahasiz, bere hitz gehienak, edo eme, edo *esdrújulo*, edo arruntak direlako, harrak oso gutti izanik. Gainera beti bete behar dituzte elisioak eta sineresiak, alegia, hitz bat bokalez bukatzen

f18

bada eta jarraian doakiona bokalez ere hasten bada. Eta ez mespretsatu, edo berdinetsi, Virgilio, Catulo, Ovidio eta beste poeta latinezkoen usuarioa, zenbait bertsoegile latindarrek egin duten arabera, ezen betez gero bokalen topaketek sortzen duten aharrausia saihestuko den. Halaber, honek balioko du hitzen luzera laburtzeko, holakoan luzetasuna gure hizkuntzan oso desegokia baita Poesiarako.

Elisioa egiten da, dakizunez, bi hitzen artean aurkitzen den bokal baten hotsa janez edo galeraziz, adibidez, hitz bi hauetan bezala, *entre eux*, non *entre* hitzaren bukaerako e-a jan eta galtzen den *entr'eux* idatziko bailitzan ahoskatuz.

Sineresia suertatzen da bokalen topaketa horretan, aitzin hitzeko azkena jarraian doan hitzaren lehenarekin lotzen denean, diptongoa eratuz, honela biak silaba soil bat egiten dutelarik. Hona hemen adibide batzuk Lope de Vega Carpio¹⁰³, poeta espainolaren *Peregrino en su patria* liburuaren bigarren orrialdetik hartua:

Philida, nunca mi amor
Enterneció tus sentidos.

Lehen bertsoleerroan *mi amor* hitzek ez dute bi silaba baizik egiten, zeren eta *mi* hitzaren i-a eta *amor* hitzaren a bokala, sineresia dela eta, lotzen diren biak bat besterik egingo ez bailutekeen, eta *mia* diptongoa balitz bezala, hurrengo bertsootan ere ageri den bezala:

Verdad es que un pescador
Tan humilde poco vale
Que aunque a todos nos iguale....

f19

Lehen eta hirugarren bertsoleerroko *Que* eta *aunque* hitzek duten e letra desagertu egiten da, edo jan egiten da, horrela harra den lehen bertsoleerroan

¹⁰³ Lope Félix de Vega Carpio (Madrid, 1562-1635), in; *Colección de las obras sueltas así en prosa, como en verso de....*T.V., Madrid, Antonio Sancla, MDCCLXXVI, 3

zazpi silaba besterik ez delarik, elisioa gabe, ordea, zortzi lirateke. Eta emea den hirugarren bertsolerroan, hamar silabez ondua izan arren, zortzi besterik ez dira kontatu behar, zeren *que* eta *ainque* hitzen bukaeran aurkitzen diren e letrak jan egiten diren. Hala nola lehen orrialdeko bertso hauetan:

Que a la insigne Barcelona
El muro antigo corona.

Lehen bertsolerroko *Que* hitzaren bukaeran aurkitzen den e-a kendu egin behar da a-k jarraituz diolako, hala nola *la* hitzaren a bokala. Eta bigarren bertsolerroan, sineresia medio, *muro* hitzaren o-a *antigo* hitzaren a-kin lotu behar da.

Elisio hau ez da bakarrik gertatzen bokal edo silaba laburrekin, luzetan ere gertatzen baita, hala nola Cervantesen¹⁰⁴ *La Galatea*-n aurki daitezkeen bertsoetan:

Muy bien podrá ser llamado
Sobre todos desdichado,
Pues que vendré a perecer
Adonde el alma he dexado.

Hirugarren bertsolerroko *vendré* hitzaren bukaerako e-a kendu egiten da luzea izan arren. Horrelakorik ez da ematen hizkuntza frantsesean, ondoren frogatuko dudana bezala.

Poeta frantsesek elisioa e emez amaitzen diren hitzetan egiten dute soilik, eta ez beste kasuetan. Hala, adibidez, Du Bartas-en¹⁰⁵ *Premier Jour de la Semaine*-n

Providence et Bonté estoient à tous momens

Bertsolerro honetan e emez amaitzen den *providence* hitzaren e-a jan egiten da, eta ez *bonté* hitzaren e-a, hau harra eta luzea baita. Baina benetan bertso gile latindarrek ez dute elisioa beti egiten, batzutan betetzen duten arren, mespretxatu egiten baitute bestetan.

f20

Bernardo¹⁰⁶ deunak *Jubilus* izeneko poeman ere betetzen du, bertso hauetan bezalaxe:

¹⁰⁴ Aipt. lib., 682

¹⁰⁵ Guillaume de Salluste, seigneur du Bartas (Montfort, 1544 - Paris, 1590) *La Sepmaine ou La Création du monde* (1578-1584) Edizio. erkatua Yvonne Bellenger-ena, Paris, Librairie Nizet, 1981, 4; 61. bl.

Providence et Bonté estoient á tous momens
la sacré-sainct object de ses hauts pensemens.

¹⁰⁶ Aip. lib., 1318

Quocumque in loco fuero
Mecum Jesum desidero.

Non *quocumque* hitzaren e-a kendu behar den bestela bertsoleerroa bederazi silabakoa bailitzateke, beste guztiak bezala zortzi eduki beharrean. Baina idazle honek ez du elisiorik egiten beste bertso pila batean, hala nola Santo Tomas Canterbury-ko¹⁰⁷ apezpikuaren martirioaz Stapleton-ek argitaraturiko *De Tribus Thomis* idazlanean moldaturiko bertsootan:

Ante chaos iurgium indigestae molis
Adhuc hyle gravida faetu magnae prolis,
Necdum orto lumine lunae neque solis
Nec discretis aëre, terra, mari, polis.
In natura, in serie rerum mundanarum

Natura hitzaren azken a *eliditu*, jan egin behar da, bestela bertsoleerroak hamalau silaba izanen lituzke. Eta ondorengo *lapsu* hitzaren u-a arrazoi beragatik jan egin behar da, edo lotu, sineresia medio, hurrengo e-arekin bertso honetan bezala:

Thomas¹⁰⁸ lapsu erigitur incipit finitus

Eta gorago aipatu *Diruaren edo Lukurreriaren kontrako Satira*-n aipatutakoetan gauza bera:

Heu, quanta numme operaris
Quod plus quam deus amaris
A clero et a populo.

Clero hitzaren o-a kendu edo lotu egin behar da, sineresia medio, jarraian doakion hitzaren e-arekin.

Egoki irudituko litzaidake bertso eme eta *esdrujulo*-ak nahasiz, seikoak ontzea nahiko balitz, emeak lehenik joango balira, ezen, aurretik badoaz *esdrujulo*-ak eta emeak ixten hirukoa, hain atsegina ez den poesia, argi eta garbi baita.

f21

*Lauda, Sion, Salvatorem/Lauda ducem et pastorem/In hymnis et canticis...*eko testuak ondorengoak baino askoz ere grazia handiago dut noski:

Res est admirabilis
Virgo venerabilis
Parit sed intacta,

¹⁰⁷ *Prontuarium Catholicum ad instructionem Concionatorum contra haereticos nostri temporis...De Martyrio S. Thomae Cantuariensis Archiepiscopi Carmen Rhythmicum, Historicum, Allegoricum et Morale...*1588; 982.

¹⁰⁸ Idem, 987

Operante spiritu
Sine viri coitu,
Genitrix est facta.

Galdetuko didazu agian zein diren hitz *esdrújulo* hauek eta zein lehen aipatu *arruntak* gure hizkuntzan, eta erantzungo dizut *esdrújulo*-ei dagokienez, direla azken silabak laburrak eta aitzin-azkenaurrekoa luze dituztenak, Zeuk ezagutu nahi badituzu belarriari galdeiozu, dudarik gabe beraxek erakutsiko baitizu *-ra, rik,-tik* eta *-ko* bukaera duten hirusilabako hitzak direla eite honetako, ahoskatzen ditugunez *hártzera, hárturik* eta *hártzeko* azentua lehenean ipiniz, eta ez *hartzéra, hartúrik* eta *hartzéko* azentua azkenaurrekoan ezarriz, eta guttiago oraindik azkenean duten *hartzerá, harturík* eta *hartzekó* bezala.

Ez dago hiru silaba baino gehiago duen hitzik, zeren haietariko anitzetan azkenaurreko kantitatea dudakorra edo halamodukoa da, hitzotan ageri denez, *erostera, erosirik, erosiko; erabiltzera, erabilirik* eta *erabilteko*, zeinetan aitzin-azkenaurreko silaba ez den bi azkenak baino luzeagoa, baina hirurak neurri eta denbora berean ahoskatzen diren; beraz ikus dezakegu azkenaurrekoa nahi bezala poetaren gogo arabera erabil daitekeela, luze edo labur gisara, hori dela eta arrunt edo dudakorra deitzen zaio.

f22

Bada ere hiru silabako hitz andana handia azkenaurreko silaba arrunta duena et honen medioz balia daitekeena, bai eme, bai *esdrújulo* den bertsoleerroarentzat, halaxekoak dira, hain zuzen, mugatzailea duten nominatibo ia gehienak nola, *errea, josia, jauzia, buria, begia, ertzea, luzea, joaitea, hiltzea* eta besteak. Halaber beren singularreko ablatiboak: *erreaz, josiaz, buruaz, begiaz*, etabar. Beste kasua da mugatzailea duten pluralak, zeinek duten (nominatibo pairuzkoa ezik) azken silabak luzeak, ahoskatzen baititugu, *gauzék, gizonék, gauzén, gizonén, gauzér, gizonér, gauzéz, gizonéz*, azken silaba luzatuz.

Bestalde, mugatzailea duten singularreko genitibo eta datiboak azken silaba laburra dute, eta azkenaurrekoa luzea, ahoskatzen ditugunez *gizonáren*, eta *gizonári*, eta ez *gizonarén* ezta *gizonari*.

f23

Aita Haramburu¹⁰⁹ kaputxinoa izan da bakarra errimak euskaraz publikarazi dituztenen artean, bere *Eskuarra*-ren bigarren argitalpenean sarturiko *Zazpi*

¹⁰⁹ Joanes Haramburu, *Debocino eskuarra miraila eta oracinotegia, Virginaren debocionea, marinelena eta San Francesen heren Ordena, berce anhitz debocionozco othoitzequin...* Bordelen, 1. arg. 1635; Vinsonen arabera 2. edizioa 1642.goa litzateke (*Essai d'un bibliographie de la langue basque*, Paris, 1891, 75) Lehen argitaraldiko 207. orrialdean aurkitu dut laukoa.

salmo Penitencialak-en itzul inguruan metodo on hori erabili duena, zeren tetrastiko edo laukoetan nahasi egin dituen zortzi eta zazpi silabako bertso eme eta *esdrújulo*-ak:

Utzazu, Jauna, kolera
Ene mehatsatzeko,
Ezen lizate sobera
Ene gastigatzeko.

Baina desiragarri zitekeen denetan berdin jokatu izan bazukeen, bederen silaba t'erdiko errima erabiliz, (zeinez maiz ahanzten den) eta bertsolerro *esdrújulo*-tan ez bazukeen erabili bi silabako hitzik, zeinetarik lehena luze zitekeen. Hau gertatzen baitzaio zenbait parajeetan, hala nola *kolpe*-z bukatzen den 253. orrialdeko lehen bertsolerroan, eta *latza*-z bukatzen den 254. orrialdeko azkenaurreko bertsolerroan, eta *aiher*, *hurko* eta *turko*-z bukatzen diren 255. orrialdeko 15. 17. eta 19. bertsolerrotan, eta *jainko*-z bukatzen den 257. orrialdeko 17. bertsolerroan, eta *nola*-z bukatzen den 267. orrialdeko lehenean. Hitz guzti hauek lehen silabak luzeak dituzte, eta labur diren silabak aitzinatzen dituzte, eduki beharrean, ohi bezala hitz *esdrújulo*-etan, azken bi silabak laburrak eta aitzin-azkenaurrekoa luzea. Horregatik, askoz erosoago bukatzen da hiru silabako hitzekin, eta bi silabakoekin amaitu nahi baldin bada, honela behar da egin, alegia, hitzek

f24

behar dute eduki lehen silaba luzea edo arrunta, eta aitzineko silaba bakarreko hitza beharko du izan, edo azken silaba luzeduna. Hona hemen adibideak: *jo ditut, jin dire, harén bila, haurrén ona*. *Esdrújulo*-ak diren hitzak amaitu daitezke ere silaba bakarreko hitzekin, baldin eta lekuz edo jitez luzeak ez badira, ondorengoak eta beste asko diren bezala: *botz, motz, latz, gatz, hatz, zurtz, hitz, gaur, laur, bortz, sei...*

Ohartu naiz ere Nafarroa Garaian eta Bizkaian moldaturiko zenbait kantetan neurria gorago aipatu *Emilia*-renean bezala gordetzen dela, hala nola bizkaitarra den honetan:

Atsein andia da amore eutea,
Eta bere bada guztiz firmea,
Ezin esan leidiz ondo munduak
Zein andiak diren aren gustuak
Gloriaz beterik jaio nindia
Ikusiaz gero zen, Ene Eguzkia.

Bertso guzti hauek hamaika silabako bertsolerro emeak dira.

Ez dakit duela ehun eta hogeitaz urte idazten zuen Mossen Bernad d'Etcheparek, Garaziko herrialdean Eyheralarreko apaiza zelarik, bertso arrak ala emeak

egin nahi izan zituen, zeren *esdrújulo* -ei dagokienez ez dut uste ezagutu zitzakeenik, François Morpain-en etxean Bordelen inprimarazi zuen Euskal Poesian, zein geroago baina akatsez josia Erruanen Adrian

f25

Morront-enean¹¹⁰ bermoldiztegitatu den. Bere obra engainatzen ez banaiz, saratarra, eta Bordeleko Parlamentuan Erregeren abokatu jenerala zen Leheteko jaunari eskaini zion. Bi partetan banatua dago, lehenak *Doctrina Christiana*-ren pasarte batzuek ematen dizkigu, eta besteak (bere kartzelatze auzuek aparte) amodiozko neurtitzak, aski errespetu gutxikoak eleiz gizon batentzat, eta batipat arimazain den apez bati ez dagozkionak.

Bai errimaren kalitate pobre eta eskasagatik, bai bere bertsoak kantarazten zituen doinu eta musikagatik, esan dezaket bertso arrak egiteko asmoa izan zuela, baina metodo txar batez baliatu zela, hau da, bortxatu egin zituela berez labur zirenak, bertsolerro bakoitzeko azken silabak luzeak bilaka zitezen.

Hona nola hasten den:

Mundian¹¹¹ den gizon orok behar luke pensatú,
Jaungoikoak nola duien bat bedera formatú,
Bere Iduri propiara, gure arima kreatú,
Memoriaz, borondatez, endelguiaz goarnitú.

Denak hamabost silabako bertsolerroak dira, berdinek ez dutenak poeta frantses, italiano eta espainolen artean, (zeinen baitan bertsolerro luzeenak hamahiru silabako alexandrino emeak diren), are gutxiago latinezkoen artean.

Bertsolerro hauen mozte eta atsedean uneak leku askotan ere irregularrak dira.

f26

Honen ondoren izan zen beste apaiz bat Donibane Garazin jaioa, Jean d'Etchegaray¹¹² Jauna deitua, euskal poesian aritua eta *Artzain gorria* izeneko

¹¹⁰ Adrien Morront Erruanen moldiztegitale (1604-1630), Ambrosio Salazar-en *Las clavellinas de recreación...* (1614) ere argitaratu zuena (*Gallia Typographica...* par George Lepreux, T. III, Paris 1912, 334).

¹¹¹ *Doctrina Christiana*

Munduyâ den guiçon oroc behar luque pêsatu
langoycoac nola duyen bat bedera formatu
Bere irudi propiara gure arima creatu
Memoriaz vorondatez endelguyaz goarnitu.

(*Linguae Vasconum Primitiae* per Dominum Bernardum Dechepare Rectorem Sancti Michaelis veteris, François Morpain, Bordeaux, 1545)

¹¹² Bidarten 1601. urtean apaiz zegoen Jean Detcheharay bera ote? (Bibliothèque Municipale de Bayonne, Archives....FF 357, H H 181)

pastoralaren egilea, zein hiri honetan zenbait aldiz jokatu zen. Duela ehun urte idatzi zuen. Ikusi dut bere eskuz euskal poemekin idatzitako liburu bat, bertso hauetarik gehienak ere hamabost silabakoak dira eta Detcheperak egin hutsaldi berdintsuak dituzte. Gauza bera esan dezaket bere eskuz idatzirik ikusiak ditudan Arnaud de Logras¹¹³ Jaunaren, Amikuze eta Oztibarreko Bikari eta Utziatiko priore zenaren neurtitzez.

Azter ditzagun ondoren Ziburuko apeza zenaren d'Etcheberri Jaunaren *Manual*-ekoak¹¹⁴, eta aurkituko dugu hauek ere hamabost silabakoak direla bat bedera, eta kantitatearen bortxatze bizio beraz ikutuak, izatez labur diren¹¹⁵ azken silabak luzetzat jotzen baititu; horregatik Baionako Apezpiku Jaunari zuzenduriko Dedikazionezko Gutunean, errimarazten ditu *prelata* eta *baita* (bi hitz hauen azken silabak azentu zorrotza bailuten ahoskatuz). 11 orrialdean *partale/gardatzaile*-rekin; 14. orrialdean *conseiluz/ereduz*-ekin; 19. orrialdean *oro/maizkiago*-rekin, eta 27. orrialdean *abisu/gorritu*-rekin. Eta bigarren liburu-ko 45. orrialdean *ahantzi/moldezki*-rekin; eta 46. orrialdean *eskaturik/mundutik*-ekin.

f27

52. orrialdean *aiphamen/entzuten*-ekin, 98. orrialdean *agindua/libratua*-rekin, 99. orrialdean *duena/arima*-rekin. Bada oraindik bere *Manual*-ean hainbat bertsolerro halako egitura dutenak, alegia, bakarrik azken bokala dutenak elkarren oihartzun moduan. Batzutan gainera errima burutzeko hitz bera errepikatzen du zentzu berdinaikin bi bertsolerroren bukaeran, hala nola lehen liburuaren 11. orrialdean, non *gabe*-k jarraiaiko bertsolerroan ageri den eta esanahi berdineko *gabe* berarekin errimatzen duen. 52. orrialdean *Egia*-k/*egia*-rekin, eta 58. orrialdean *beretzat-ek/beretzat*-ekin. Bere *Noelak*¹¹⁶ *Egunorozkoa*¹¹⁷, eta *Elizara erabiltzekoa*¹¹⁸ -n darabiltzan erak ez dira hobeak. Errimarazten baititu *doloraturen/jakinen*-kin, *galdetzen/zuten*-ekin, *galdurik/norbaitik*-ekin, *garbi/humilki*-rekin, eta beste lekutan gehiegizkoaz diren lizentziak aizuztat jotzen baititu, eta bere errima zenbait aldiz bi bertsolerroren amaieran

¹¹³ Agian Martin de Logras Olhonzeko jauna eta erregearen kontseilari zenaren semea, eta Graziana de Logras, Oihenarten andererearen lehengusu txikiaren anaia.

¹¹⁴ *Manual Devotionezcoa, edo ezperen oren oro escuetan erabiltçeco liburutchoa Escarazco versutan eguiña...* Bordelen, Millanges, 1.ed. 1626.

¹¹⁵ Claudius de Rueil, erregearen kontseilari eta Pariseko semea.

¹¹⁶ *Noelac eta berce canta spiritual berriac. Jesus Christoren biciaren mysterio principalen gañean. Eta sainduen ohoretan besta buruetacotz.* Joannes Etcheberri Doctor Theologoac eguiñac. Bordelen, G. Millanges, 1630.

¹¹⁷ Galdua antza denez.

¹¹⁸ *Eliçara erabilceco liburua* Ioannes Etcheberri Dotor Theologoac eguina eta iaun Noble Bertrano de Etchhaus Tursco Apezpicu digneari dedicatua. Bordelen, G. Millanges, 1636, 37....

Confiteor, guero apheçac/Erraten du devotqui/Virgina purificatu/Cen tenpluan humillqui/çuc naçacu, Jauna, neure/Hobenetariac garbi.

hitz bera errepikatuz moldatzen baitu, eta bere bertsoek neurri bera ukan dezaten maiz errepikatzen ditu adjetibo eta substantiboaren arteko mugatzailea, esaten duenean, adibidez, *Enea galdea*, *ene galdea*-ren ordez, *pensamenduetarik gaxtoetarik*, *pensamendu gaxtoetarik* ordez.... Bestalde oso gutxitan darabil elisioa eta sineresia, eta bertsoak haietan hamabost silabakoak dira *Manual*-ekoak bezala laukoetan banatuak izan arren, zeren bi bakarrik errimatzen duten laukoan, beste biak hemistikioak bezala hartu behar direlarik eta ez bertsolerro osoen gisara.

f28

Tamalgarría da izpiritu honek hobetsi izana poesia eta ez prosa¹¹⁹, non inongo dudarik gabe arrakasta handia ukanen zuen, (moldiztegiratu lanez kanpo) bere adiskideekiko Gutunek, bere Hiztegiak eta (bere eskuz idatzirik ikusi ditudan) bere Konjugazioneak hizkuntza honetan zuen gaitasuna adierazten baitigute. Bere neurtitzak ontzen zituen garaiari entzun nion, batipat itsasoan marinelek kanta zitzaten lantzen zituela, beraz, epaitu dezakegu batez ere karitateak eraginik eta ez anbizioak edo handigurak, eta benetazko eliz-gizon baten gisara bere lagun urkoaren probetxurako garrak bultzaturik.

---

¹¹⁹ Halere *Manual*...ean badu zati bat «prosan edo hitz lanoetan», Bi-garren liburuaren azken partea-n, 161-191.

OIHENART: EUSKAL ERREFRAUAK ETA FORU ZUZENBIDEA

Andres URRUTIA

«Elütüke galdü behar
Lehenagoko legiak
Bere mintzaje ederra
eta bere ohidürak»

«Ez, sinhesten düt, fermoki,
anaitzarzünian direla,
egün batez, üskaldünak
Biziko algarrekila!»

A. d'Oihenart: *Phastuala*.
1985.urtean Muskildin emana
Egilea: Arnaud Aguergaray-Bordaxar

1. Sarrera. Hizkuntza eta Foru Zuzenbidea Euskal Herrian. Ideia orokorrak.
2. XVI. - XVII. mendeak. Foru Zuzenbidea euskararen eskutik. Oihenart.
3. Oihenarten errefrauak Euskal Foru Zuzenbidearen ikuspegitik.
  - 3.1. Errefrauak, Foru Zuzenbidearen edukin ezidatzi baten adierazleak.
  - 3.2. Arloz arloko errefrauen azterketa.
    - 3.2.1. Zuzenbidearen oinarriak.
    - 3.2.2. Justizia - Administrazioa.
    - 3.2.3. Etxea eta etxaguntza.
    - 3.2.4. Harreman juridikoak.
4. Azken gogoetak.

1. SARRERA: HIZKUNTZA ETA FORU ZUZENBIDEA EUSKAL HERRIAN. IDEIA OROKORRAK

«*Ubi societas, ibi ius*», «*Ibi ius, ubi societas*» dio brokardo latindarrak. Eta ildo beretik ere, zera esan dezakegu guk ere, oker ibiltzeko arriskutan jausi gabe: «*ubi societas, ibi lingua*», «*ubi lingua, ibi societas*». Beraz, «*non gizartea, han zuzenbidea*» eta era berean, «*non hizkuntza, han gizartea*».

Izan ere, bikote hau, hinkuntza/zuzenbidea, beti izan da aipatua eta erabilia giza multzo baten berezitasunik berarizkoenak zehazterakoan. Are gehiago, hizkuntza eta zuzenbidea gizarte eta herri baten adierazlerik gogokoena bezalaxe hartuak izan dira aspalditik «*herri*» delakoaren kontzeptua marrazterakoan. «*Herri*» horren osagai bakarrak ez badira ere, bai ordea, «*herritasun*» edukinaren oinarriak eta sustraiak direnik ezin uka, batez ere, SAVIGNY jurista germaniarrak sorturiko «*Zuzenbidearen Eskola Historikoa*»ren ondorioz¹, eskola honek jarri baitzuen, XIX.mendearen ondarretan, bi kontzeptu hauen arteko emango den lotura hertsia.

Lotura hori, berebizikoa izanik ere, ez da izan, horratio, Euskal Herrian, beste leku askotan gertatu den harreman sakona. Euskal gizartean, orokorrean, euskara ez da izan historian zehar euskaldunek sortu dituzten lege idatzi propioen lanabes edo tresna, ez eta, legegizonek erabili duten hizkuntza ere. Arrazoi franko eman dira honen inguruan, baina testu idatzien errealitatea hortxe dagokigu, guri so, erremediorik gabe.

Euskal Foruak, euskal zuzenbidearen testu nagusiak, gazteleraz edo gaskoineraz idatziak izan ziren bitartean, herriak mintzaturiko hizkuntza beste bidetik zihon, paperetan berezkoak zitzaizkion erakunde juridikoak euskaraz besteko hizkuntzez bizi zituela.

Honela, Euskal Herriaren kasuan, beste herri askotan ez bezalaxe, hizkuntza eta zuzenbidea ez dira historian zehar batera etorri, maila idatzian bederen, ziur asko ahozko mailan gertatzen zenaren kontra.

Horrexegatik, egoera aldatzen hasi den gure garaiko aldi honetan, beharrezko eta zilegi eritzi diogu kongresu honen jomuga den Oihenart autorea, ikuspegi juridiko-linguistiko batetik berreskuratzeari, bere baitan biltzen baitira euskal zuzenbidea eta euskara estekatzen dituen katearen zenbait elementu garrantzitsu.

Batetik, Oihenart legegizona dugu eta baita ere euskararekiko grina nabari zaio. Euskal Herria «oso»aren lehen historiagile zaigun zuberotar honen olerki-gintza, kondaira eta errefrauen bilketa nabarmendu badira ere euskal

¹ Ikus A. DAFOUR: «Droit et langage dans l'Ecole historique du Droit», 1974, XIX A.P.D. 151-180 orr.

literaturan, bere kezka euskal erakunde juridikoekiko eta berautan eduki zuen partehartze arrakastatsua ere ez dira ahaztu behar.

Jacques de Bela bere lehengusu protestatearen antzera, zuberotar ohituren gainean ez badu idazten ere, Oihenartek Zuberoako aldirik foralena biziko du, alegia, ohiturak bildu eta gerokoa, bilduma testu horretan lehendik zetorren euskal ohiturazko zuzenbidea idatzi zelarik.

Eta ohiturazko mundu horretan kokatu nahi dugu guk ere gure zeregina. Maila idatzitik at, herriak egunero bizitzen zuen ohiturazko zuzenbide propioan. Horretarako aukeratu ditugu errefraua, Oihenartek bildurikoak, erakunde, printzipio, eta errealitate juridiko euskaldunen ispilu diren neurrian eta beraietatik ikaskizun zerbait atera ditzakegulakoan.

Honetan ikusten dugu guk, gainera, Oihenarten ekarpena egungo legegizozentzat, hain zuzen ere, euskal zuzenbide honek izan dituen zerbait printzipio edo oinarrien formulazio euskaldunean («*euskaradunean*» esan nahi dugu), horrela ere, ezari-ezarian, euskal zuzenbide posible baten mundu sinbolikoa osa daitekeelakoan baikaude.

Jan alperra ? Baliteke. Baina gure tradizioaren ezagueran zuberotar honek badu bere lekutxo. Eta leku hori legearen aldetik aztertze, bi arlotan bereiztuko dugu gure eginkizuna. Lehendabizikoz, Oihenart girotuko dugu bere sasoiko lege munduan, hots. Euskal Foru Zuzenbideak bizi zuen XVI. - XVII. mende bitarte hartan eta bigarrenez, Oihenartek baturiko errefrauen edukin juridikoa azalduko dugu, Oihenarten ikuspegi gutxilandu bati ekinez.

2. XVI.-XVII. MENDEAK. FORU ZUZENBIDEA EUSKARAREN ESKUTIK. OIHENART

Oihenart duela lauhun urte, 1592.urteko Maulen jaio zen. Beraz, hamaseigarren mendeko azkenetan dator mundura legegizon, historiagile eta euskaltzale zuberotarra. Mende bitarte honetan, Euskal Herriko errealitatean aldaketa eraginkor batzuk gauzatuko dira, hain zuzen ere, mauletan honen bizitzan ondorio zuzenak izango dituztenak.

Hasteko, euskal hamaseigarren mendeko hiru ardatz nagusi posible zehaztuko ditugu, autore honen bizi ingurua arakatu eta ikertzeko baliagarri izan dakizkigukeelakoan. Errenazimendu garaian gaude, ez ahaztu, eta honako hauek lirake esandako ardatzok, besteak beste:

A) Nafarroa Garaia eta Beherearen arteko zatiketa. Bereizkuntza 1512.urtean gertatu zen eta ondorenez, Nafarroa Garaia Castillarekin batera lerrotzen den bitartean eta haren koroipekoa geratu, Behenafarroan erresuma txiki bat agertzen da, Bearnekin batera loturik, beste «*Navarra*» izango dena.

Honela Nafarroa osorako amankomunak ziren erakunde eta foruek bidea zabalduko diote etendura juridiko-administratiboari. Azkenean, 1622.urtean,

Behenafarroak ere bere Foru propioa izango du, esanahi eta testuinguru bereziki bada ere².

Honekin batera ere, erreforma protestantea dugu bitarteko auzi honetan. Euskal Protestantismoa, Jeanne d'Albret erreginak bultzatua, laster zabaldu zen Euskal Herriko Iparraldetik eta bere eragina nabaria izan zen Iparraldeko hiru euskal lurraldeetan, Zuberoa ere barne. Erliijo gatazka honek mamituriko gizartearen jaioko da Oihenart eta katolikoa izan arren, bere familiaren barnean izango ditu bestelakoak, hala nola lehen esandako Jacques de Bela zaldun protestantea, bere moduko legegizona eta «*Leben hala, orai hula, guero ez dakit nola*» izenburutzat zeukan Belatarren leinukoa.

B) Hamaseigarren mendean, baita ere, Ipar Euskal Herriko lurraldeetako foruen bilketa burutzen da. Esan bezalaxe, 1522.urtean biltzen dira Zuberoakoak eta 1514.urtean Lapurdikoak.

Foru bilketa hauexek, erregek emandako ordenantzen bidez eragin ziren, euskal lurraldeetako erakunde errepresentatiboek egin bazuten ere. Honela, kasurik gehienetan, «*droit coutumier*» zena, testu idatzietara pasatzen da. Testu idatzi hauetan, gainera, ordurarte ohiturazko sistema juridikoa zena, lege idatzia izatera igaro zen, beti ere, autoreek ondo zehaztu dutenez, euskal lurraldeetako foru zuzenbide bereziki zuten amankomuneko funts juridikoa gordetzen zelarik.

Dena den, lege bilduma hauek, nahiz eta izenburu euskalduna duten erakunde franko barruhartu, ez dira euskaraz idatziko. Aldiz, gaskoinera izango da nagusi testu hauen idazkera prozesuan. Honela, esaterako, Zuberoako legetestua gaskoineraz idatziko da. Nussyk³, eta bide beretik Regnierrek ere⁴, honen arrazoa Lannesko Seneskaletzak Zuberoaren gainean zuen boterean ikusten dute, hango hizkuntza ofiziala, euskara edo frantsesa ez ezik, gaskoinera zelako.

Testu hauetan (eta Euskal Herriko Hegoaldeko testuetan ere) sarri gertatzen da erakunde juridiko batzuen deiturak euskaraz agertzea, agertze horrek haien

² Honen inguruan ezinbestekotzat jo daiteke J. Goyhenetcheren aportazioa: *For et Coutumes de Basse Navarre*, Elkar, Baiona, 1985. Bertan agertzen da, Behenafarroako Foruen edizio kritikorekin batera, foru testu honen sortze prozesuaren bidea. Bestalde ere, Nafarroa Garaiairen konkistari buruz, ikus daiteke, AA.VV. «*475 Aniversario Conquista de Navarra, Jornadas Históricas*», Eusko Ikaskuntza, San Sebastián 1989. Horretan oso interesgarriak gertatzen dira J.M. Satrustegik egindako euskarari buruzko ebaluazioa eta T. Urzainquik egiten duena, azken hau, eta bereziki, foruen ikuspegitik. Ikus, berrikitan argitaraturiko. J. Goyhenetcheren lana: *Les basques et leur histoire*, Elkar, Baiona, 1993.

³ M. NUSSY: *Le país de Soule, Essai sur la coutume basque*, Clèdes et fils Editeurs, Bourdeaux, 1955, Annexe III. bereziki.

⁴ J. M. REGNIER: *Histoire de la Soule*, Ekaina, St-Jean-de-Luz, 1991, 167. orr. eta jarr. Aipagarria, baita ere, erreferentzien mundutik: J.L. ETCHECOPAR-ETCHART, *Histoire de Pays de Soule, Recueil de References*, Imp. de Arce, Mauleon 1992, 2. arg.

berezko sena zein zen ezin argiago erakusten digula. Ohar ditzagun, besteak beste, eta Zuberoako Foruan, II. ataleko VI. artikulua⁵, non agertzen zaigun *sainhoa edo zaingoa*, auzokoen zaindaritzari dagokiona, edo, baita ere, XXIV. ataleko XVI. artikulua⁶, *abel haxacarri* esaera duena eta ezkontzari ekarritako abereen fruituen erregimenari dagokiona. Ikusten denez, aspalditik Caro Barojak⁷ Nafarroako Foruan hauteman zuen fenomeno berbera dugu hauxe ere.

Hizkuntzaren auziaz gain, halare, testu hauexetan, autore juridikoentzat nabaria dena zera da, lehen aipaturiko Euskal Foruen artean oinarri erkidetasuna, «*piriniotar zuzenbide*» batez mintzatzea bideratzen duena⁸.

Bestalde ere, bere bilketaren prozesutik aurrera eta zenbait kasutan, ohitura, zuzenbidearen lehen iturburu gisa ordurarte eduki zuen zeregin nagusia aitortua izan arren (adibidez, Nafarroa Garaian edota Bizkaian), testu juridiko nagusi hauek, zeinek bere lurralde propioan, sistema juridiko bakoitzaren euskarri nagusiak bilakatuko dira, hango biztanleek gorde eta gordearaziko dituztenak, laster hasiko diren erregeren erasoetatik.

C) Mende berekoa da, alegia, XVII. gizaldikoa, Ipar Euskal Herrian euskal literaturak izango duen lehen loraldia. Detxeparek jarritako lehen harriak segidan ikusiko du jarraibidea. Leizarragaren itzulpenak eta Lapurdiko autoreen sorta, Axularrengan bere gailurra eskuratuko duena, euskaraz egindako literaturaren hastapen eta aldi berean, urrezko garaitzat hartuak izan daitezke.

Garaikidetasunik izango du mugimendu honek aldi berean Hego Euskal Herrian euskararen inguruan garatzen ari zen beste gogoeta moldearekin. Ari gara, ari ere, euskarari buruz jardungo duten zenbait autorek egindako lanaz. Poza, Garibai, Etxabe eta Zaldibiak⁹, beste askoren artean, bete dezakete gune hau.

Horrela hasten da Hego Euskal Herrian luze iraungo duen euskararekiko ideologia, foru eta foralismoarekin lotuta. Euskara, kontu hauetan, Tubal

⁵ Zuberoako Foruaren aipamenak Haristoyren obratik egiten dira: P. HARISTOY, *Recherches historiques sur le Pays Basque*, Laffite Reprints, Marseille, 1977, berrarg., 381. orr. eta jar. II. Ataleko VI artikulua honela dio:

«Null homme auquel tombe le charge de fermance veizelère, qui au langage du pays est appellé *sainhoa* ou *zaingoa*, ne peut être juge en la cour de Lixarre ni en autre cour de Soule...»

⁶ XXIV. Ataleko XVI. Artikulua:

«Aussi les lits eta habilements lui doivent être rendus, s'ils sont en nature, et la moitié des bestiaux qui sont donnés pour *abel haxacarri*, étrennes ou joyaux et de leur suite s'ils sont en nature».

⁷ J. CARO BAROJA: «Observaciones sobre el vascuence y Fuero General de Navarra», in *Fontes Linguae Vasconum. Studia et Documenta* Número 1. Pamplona, 1969, 61-95 orr.

⁸ Autore askoren partetik, ikus: NUSSY, ibidem, 84. orr.

⁹ J. R. ZUBIAUR BILBAO: *Las ideas lingüísticas vascas en el s. XVI* (Zaldibia, Garibay, Poza), Universidad de Deusto, Donostia 1990. Orobat, F. ELIAS DE TEJADA: *El Señorío de Vizcaya*, Ed. Minotauro, Madrid 1963, 73. orr. eta jar.

patriarkak ekarririko paradisuko hizkuntza izango zaigu, pare eta orbangabea. Hortik euskaldunen jatorrizko aitonsemetasuna aipatzera beharrezkoa den urratsa eman eta gero, espainolik espainolenak izango omen dira euskaldunak eta bere erregimen berezia erregek errespetatu beharrezkoa, datarik gabeko antzintasun baten ordezkaria delako.

Pasa gaitezen orain, hiru ardatzok aintzakotzat hartu eta gero, Oihenart hauexen aurrean non kokatzen den zehaztera:

A) Nafarroako etendurari buruz, Oihenartek beti defendatuko ditu Nafarroako egiazko erregeren eskubideak (berarentzat Iparraldeko Behenafarroarenak) Castillatik etorri zen konkistaren aurrean. Idatzi ere, ildo honetatik idatziko du, Eugene Gohienetxe zenak gogoratu zigunez¹⁰, eta ondorioz, hamaika oztopo edukiko ditu bere lan historikoetarako behar zuen materiala eskuratu eta erabiltzeko, batipat Nafarroa Garaia buruz, Albretarren aldeko joera hori Nafarroa Garaia agintarien aldetik ezaguna zelako, Jaurgainek erakutsi zuen bezalaxe¹¹.

Hortik kanpo ere, Oihenarten lana erabat ongarria izango zaio euskal «*lurraldetasun*» modernoari, bera izango baita lehena, hain zuzen ere, osotasun horren aldarrikapenean. Bere obra nagusiaren izenburutik bertatik mintzo zaigu kontzeptu hori, «*Notitiae Utriusque Vasconiae, tum ibericae, tum aquitanicae*», 1638.urtean argitaratua¹². Ezaguna denez ere, Oihenarten grina eta agian, gaur eguneko euskaldunei eskaintzen dien gauzarik nabarmenena izan daiteke aipaturiko ideia hori, behin eta berriro errepikatu izan denez.

B) Halaber, Oihenartek bere jakituria Foruen alde jartzen du. 1623.urtean Zuberoako «*Silviet*» delako batzar legegilean hirugarren estatuaren ordezkari dugu. Lanbide honetan behin eta berriro auzitara jo beharko du zuberotarrak idatziberriak ziren Zuberoako Foruak errespetatuak izan zitezten ahaleginetan.

Egia da Oihenartek ez duela idatziko, lehen esandako Bela bere lehengusu protestanteak egin zuen moduan, Zuberoako ohiturei buruzko komentariorik.

¹⁰ E. GOIHENETXE: «Arnaut Oihenarte, Gizona, Kondairagilea eta abertzalea», Larresorok prestatuturiko *Atsotitzak eta Neurtitzak* liburuaren hitzaurrea, Irakur Sail, Donostia 1971. Hor aipatzen ditu bi titulu hauek: *Déclaration historique de l'injuste usurpation et rétention de la Navarre par les espagnols* (1625) eta *Navarra injuste rea... sive de Navarrae regno, contra ius fasque occupato*.

¹¹ J.B.E. DE JAURGAIN: *Arnaud d'Oihenart et sa famille*, H. Champion Libraire, Paris 1885, 25. orr. Jaurgainek aipatzen du, Yanguasen eskutik, Nafarroa Garaian zegoen erregeordekoak Oihenarti lurralde horretako dokumentuak miatzeko eman zion ezetza, berba hauexekin: «fundándose en que el verdadero objeto de Oyanart era escribir contra la ocupación de Navarra por los reyes de Castilla y contra la opinión que las cadenas de las armas de Navarra procedían de la batalla de las Navas de Tolosa».

¹² «*Notitiae Utriusque Vasconiae, tum ibericae, tum aquitanicae*» París 1638. Gaztelerazko itzulpenik ere badago: P.J. GORROSTERAZU: *Noticia de las dos Vasconias, la Ibérica y la Aquitana*, Sociedad de Estudios Vascos, Donostia 1929.

Belaren «*Tablette*»ak zeregin horretan alboraezinak zaizkigu, eta nola ez, hark izkiriaturiko «*Commentaire sur la coutume de Soule*» eskuskribua. Halare, Oihenart benetako *forista* dugu, foruek eraikitako sistema barnetik bizi duena, eta *foralista* direlakoan aurka, hau da, testu idatzi batzuen komentarista eta ohar egileen kontra, foru barneko bizitzan zuzenbidearen bilakaera eta garapenaren bila doan legegizona¹³.

Oihenartek, gerora ere, eta ezkontzaren bidez Nafarroako aitonsemea bihurtu ostean, Nafarroako Parlamentuan hartuko du parte eta ez partehartze nolanahikoa, erantzukizun handikoa baino. 1632.urtean, esaterako, Erresumaren Justizia Arantzel berria ikustatzeko izendatuko den batzordearen partaide izango da. Molde bereko izango da Jaurgainek¹⁴ aurkezten digun bere azken ekintza, hau da, hil aurretik, 1665.urtean, Baionako apezpikuaren eta Orreagako Monastegiaren arteko itun baten sinatzailea ageri zaigula, Nafarroako Parlamentuaren lehendakariaren ordezkari gisa. Ez ahaztu, baita ere, eta lehen esan dugun legez, Oihenart abokatuak Lixarre eta Pabeko auzitegietan maiz defendituko dituela zuberotarren foruak eta eskubideak.

C) Oihenartek, euskal idazleen garaikide aldean, olerkigintza eta errefrau bilketa landuko du batipat euskaraz eta historiagintza erdaraz eta latinez. Olerki gisa merezi duen balorazioa beste esku jakintsuago batzuetan dagoenez, gure zeregina konstatazio honetara mugatzen da, hau da, euskaraz gai literarioak erabili bazituen ere, legegizon hau garai horretako euskal literaturaren lehen partaide laiko izango dela azaltzera.

3. OIHENARTEN ERREFRAUAK EUSKAL ZUZENBIDEAREN IKUSPEGITIK

3.1. Errefrauak, Foru Zuzenbidearen edukin ez idatzi baten adierazleak

Lehen azaldu den moduan, errefrauak dira, neurri batean bederen, gizarte oso baten elementuen islada. Honela gertatu izan da eta gertatzen da Euskal Herrian ere, eta hortik abiatuta aztertuko dugu guk hemen Oihenartek bilduriko errefrauek eduki dezaketan esangura juridiko-linguistikoa.

Dena den, errefrauekin zuzenean hasi baino lehenago, pare bat berba bota behar ditugu «*errefrau*» eta «*atsotitzak*» direla eta. Izan ere, Oihenarten liburuak honelakoa du izenburua, euskaraz behintzat, *Atsotitzak eta errefrauak, Proverbes ou Adages basques, Recueillis par le sieur d'Oihenart*, Paris, 1657.

¹³ Forista eta foralista kontzeptuen artean dagoen mundua zehazteko, ikus daiteke J. LALINDE ABADIA: «Derecho y Fueros» in *Comentarios a la Compilación del Derecho Civil de Aragón*, Lacruz Berdejok zuzenduak, Diputación General de Aragón, Zaragoza 1988, 11. orr. eta jarr.

¹⁴ J.B.E. DE JAURGAIN, ibidem, 33. orr.

Bi esamoldeon arteko bereizketa Haritschelharrek miatu du arestian¹⁵, beraien arteko desberdintasunak zehazteko asmotan. Guk, ordea, hemen orokortasunean hartuko ditugu guztiak, eta bide horretatik, Oihenarten bilduman agerturikoa «*adage*» edo «*esakera*» juridiko gisa erabiliko dugu, kasu bakoitzaren funtsean dagoen erakunde edo printzipio juridikoaren adierazle bezalaxe.

Hala ere, beste xehetasun bat ere inposatzen da oraingo honetan, azterketa honi ekin aurretik. Ari gara, ari ere, Julio de Urkijo euskal paremiologian jakintsu zen hark, mende honen hasieran bota zuen erronkari buruz¹⁶, alegia, ea ez ote ziren errefrau hauek herrikoiak baino askoz gehiago «*erudito*» eta jakintsuen artekoak. Bide honetatik, On Juliok aldameneko errealitate eta hizkuntzen eragina ikusten zuen nahitanahiezkoa euskal errefraueta (Oihenarten bildutakoak ere barne) eta hauen jatorrizko euskal izaera gutxietsi, itzulpenaren bidezko esakune hutsak bailiren.

Eritzi hori matizaturik izan bada ere gure garaietan, Lacarra eta beste autoreen aldetik¹⁷, ezin uka argumentu honek gure zereginean duen berariazko eragina.

Izan ere, alboko herriekiko parekotasunak ez du suposatzen, gure ustez, alboko errealitatearen itzulpen hutsak direnik. Eta diodan hauxe, frogaren bidez azaltzen ere saiatuko naiz oraingo honetan.

Demagun, esaterako, Oihenarten garaikide den 1596. urteko «*Refranes y sentencias*» (RS) bizkaitarra eta bere 327. errefrau «*adisquide baco bicicea, auço baco heriocea*». Urkijok hemen zera adierazten du: «*el castellano correspondiente dice «testigo» en vez de «vezinos»*». Alabaina, euskal tradizioa ezagutzen duen edonork arin ulertuko duenez, «*vecino/amigo*» bikote hori beste era batera uler daiteke, Euskal herriaren inguruan «*auzotasun*» delako hori esannahi askoren kontzeptua baita.

Besterik gabe ekar dezakegu orrialde hauetara Bonifacio de Etxegarai zenak idatzirikoa testua, «*La vecindad. Relaciones que engendra en el País*

¹⁵ J. HARITSCHELHAR: «Parémiologie et mnémotechnie: l'exemple basque» in *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, J. Lacarra editore, I. Ruiz Arzalluz adivvante, Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo», Gehigarriak XIV, Donostia 1991, 185. orr. eta jarr.

¹⁶ J. DE URQUIJO: *El refranero vasco, Tomo I, Los refranes de Garibay*, Imprenta Martín, Mena y Cia, Donostia 1919. Hain zuzen ere, honen LV. errefrau da, garai horretako herri euskaldunak politika nola bizitzen zuen adierazteko biderik egokiena, Gonzalo Moro korregidoreak gaizkileen aurka egin zituen ekintzak goraiatzeari: *Gonçalo Moro tati tati, gaxtoa gaxtigaetan daqui*.

¹⁷ J.A. LACARRA: «RS-en testukritikazko arazoak: Hernán Nuñezengandik itzulia ote (xvi. Mendeko Bizkaierazko errefrauaz II)», in E. Perez Gaztelu eta P. Urkizu Sarasua (ed.), *Patxi Altunari Omenaldia*, Universidad de Deusto, Donostia 1990, 178. orr. eta jarr. Baita ere, J.R. ZUBIAUR BILBAO, ibidem, 214. orr. eta jarr.

Vasco»¹⁸ eta ikusiko ditugu auzotasun honek heriotze uanean dituen betekizun eta betebeharrak. Ez zebilen hain oker beraz errefrau honen paperatzailea, euskal tradizioaren ikuspegitik behinik behin¹⁹.

Era berean, hirugarren ñabardura bat ere inposatzen zaigu Oihenarten errefrau bilduma honen ikerketan. Izan ere, Oihenart ez da bakarria euskal errefrau bilketan. Jorratze lan horretan garaikide ditu lehen aipaturiko «*Refranes y sentencias*» bizkaitarra edota Esteban de Garibai arrasatearrak egindako euskal errefrauen bilduma²⁰, lan horretan ibilitako beste batzuk ere ez aipatzearen²¹. Lehendabiziko hiruok arakatu ditugu, beren bildumetan eskura daitekeen edukin juridikoaren bila joan eta azken batean, Oihenartengan topatu dugunaren betegarri modukoak izan zaizkigu beste biak, geroxeago adieraziko denez.

Errefrauak, zuzenbidearen barne, eta guri interesatzen zaigun aldetik, era askotan ager daitezke, jakina denez. Errefrauak, gainera, jakituria orokorragoko lekuko eta eramailea den aldetik, balio aparta du hainbat egoeraren testigantza emateko.

Oihenartek badaki hori eta herriaren mihi eta ahotik errefrauak jasotzen ahalegintzen den neurri berean, jakitunentzat ere erabilgarri izan daitezkeela uste du. Eta esan ere, horrela dio bere liburuaren hitzaurrean, esakuneok biltzerakoan duen gogoaren berriemate:

«Ce n'est pas sans raison qu'on a fait estat en tout temps, des Proverbes, non seulement parmy le commun Peuple, en la bouche duquel ils sont si familiers, mais encore les Sçavants... Ils continrent plusieurs enseignements pour la conduite de notre vie.»

Zuzenbidearen barnean, alabaina, errefrauak, ohituraren bidez eraikitako mundu berezi baten artekoak dira. Errefrauak, kasu askotan, zuzenbidearen oinarria, arauen lehen izatea adierazi eta barneratzen dute eta gainera, barneratu ere, lege, erreglamendu eta agindu guztien gainetik egiten dute.

¹⁸ B. DE ECHEGARAY: «La vecindad, Relaciones que engendra en el País Vasco», RIEV, Año 26, tomo XXIII, nos. 1,2,3 y 4. arg. berezia, San Sebastián 1933, 22. orr. eta jarr. Oso argigarria, baita ere, Bearn inguruko lurraldeetan auzotasun honek zuen indarra ezagutzeko, P. TOULGOUAT: *Voisinage eta solidarité dans l'Europe du moyen age*, Lou besí de Gascogne, G.P. Maisonneuve et Larose, París 1981. Bertan ere, auzotasun honen jatorri euskalduna azpimarratzen da.

¹⁹ Ikus 16. oharra.

²⁰ Ikus 16. oharra.

²¹ Besteak beste, hauek ere baditugu euskal errefrau biltzaile garai horretan:

— J. de Bela zuberotarra. Zaldun honek bilduriko errefrauen testua ikus daiteke in L. Mitxelena: *Textos Arcaicos Vascos*, Ed. Minotauro, Madrid 1964, 183. orr. eta jarr.

— *Beltrán de Sauguis mauletarra*. Honen gainean, ikus daiteke, Julio de Urquijo: «Los refranes vascos de Sauguis», RIEV II, 677-724. orr. eta RIEV III, 144-157 orr. Jaurgain, J.: «A propósito de <Los Refranes Vascos de Sauguis>», RIEV III, 320-330. orr. eta RIEV III, 456-461. orr. Múgica, Gregorio: «Notas adicionales a los Proverbios de Sauguis», RIEV III, 527-530. orr. Honi buruzko iruzkinak ere ikus daitezke in I. Sarasola: «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», in *Anuario del Seminario de Filología vasca* «Julio de Urquijo», XI, Donostia 1990, 307. orr. eta jarr.

Errefrauak, zuzenbidezko aldarte honetatik, ordenamentutik kanpo, horren gainean dagoen zerbait badira. Honela, errefrauak «*secundum edo praeter legem*» baino «*contra legem*» ere izan daitezke, lege konkretuen gainetiko zuzenbidearen printzipio orokorrak barruhartzen baitituzte.

Hori ere gertatu da Euskal Herrian. Foruak erdaraz idatzi baziren ere, herriak mintzaturiko hizkuntzak bere horretan bizi eta irauten zuen. Hortik dator, etorri ere, ohiturazko zuzenbidearen aztarnak nonahi agertzea, batzutan, gainera, euskarazko jantziarekin. Lekuona zaharrak ere aipatzen du horietariko bat²², oso oinarritzkoa, eta lurraren erregimenari egokitzen dena, alegia, «*soroak zor du larrea*» nekazariak abeltzainari zor zion eskubidea bermatzen zuena.

Horrelakoak ere baditugu Oihenartek egindako errefrau bilduman eta hauexek azaltzen eta aldi berean, orduko Euskal Foru Zuzenbidearekin antzematzen saiatuko gara, honelakoetan gure herriak ere, bere adierazpen kulturalen tradizioa baduela baieztatzeko, ahalgarri den heinean.

Dagigun horretarako jarraian azalduko ditugun errefrauen sailkapena²³, bere esangura eta edukinaren arabera:

1) Lehen multzo batean, zuzenbidearen printzipioak adierazten dituzten errefrauak kokatuko genituzke guk, ia-ia zuzenbide naturalaren manamenduak

²² M. de Lecuona: «Instituciones Vascas» in *Euskaldunak*, tomo I, Ed. Etor, Donostia 1978, 43. orr. eta jarr. Baita ere, AA.VV. Revolución-Represión o Burujabetza. Ed. Etor. Donostia, 1981, 107. orr. eta jarr.

Bide beretik aipagarria izan daiteke Bizkaiko Foru Zaharrean agertzen den honako hau: «De las fermas de los bienes muebles.

(Al margen: Manda general/ de bienes muebles/ non vala).

109. Otrosi dixieron que por quanto quando alguno ferma a alguno/fijo suyo o fija, o a otro heredero, alguna casa e caseria con todos/ los bienes muebles e rayzes a ella pertenecientes ponen duda/si daçion general de bienes muebles vale o non; e por quitar esta/ dubda dixieron que hordenauan e estableçian que la tal daçion gene/ral e fermamiento de la tal casa e caseria e bienes raizes, vala/e en quanto la daçion general de lo bienes muebles, non vala (signo) // (Fol. 59 vº) (Al margen: Fuero Viejo de/ Vizcaya), saluo si dieren nombrando e declarando cada cosa sobre si; pero/por tal donaçion general no nombrando otros ganados o dine/ros se entiendan auer dado los bienes muebles que el Fuero Antigo de Vizcaya manda *vr de Vrdaondo e açia Etondo* (kurtsiba geurea da), que son/la casta de lo puercos que fueren en casa, e el pan que ouieren co/gido en casa, asi trigo como borona e çebada que aya cogido en/aquel anno e en esto non se entienda de el pan que truxiere/ de fuera parte, ni lo toçinos por muchos que tengan, saluo el/que estouiere ençentado, e vna cuba en que tenga la despensa, e/vna arca en que tenga el pan cozido e la caldera que se tru/xiere de cada dia e unos manteles e las layas e açadas e hachas/e cosas menudas de labrar que ouiere en casa, e vna cama de/ropa de las comunales que ouiere en casa/. (HIDALGO DE CISNEROS, Concepción, LARGACHA, Elana, LORENTE, Araceli, MARTINEZ, Adela: «Fuentes jurídicas medievales del Señorío de Vizcaya», «Fuentes documentales medievales del País Vasco», *Sociedad de Estudios Vascongados*, San Sebastián 1986, pág. 129) eta A. Irigoyen: «Urde Urdaondo e(ta) açia etondo» in *De Re Philologica linguae Vasconicae III*. Bilbao 1990, 96. orr. eta jarr.

Konpara daiteke hauxe, gaur indarrean dagoen legeak esaten duenarekin:

Bizkaiko Foru Zibila. 26. atala.

*Baserría gainerantzekoekin dohain eskualdatzerakoan, besterik esan ezean, altzariak, abereak, lanabesak eta ustiapen-ezarkinak sartuko dira.

eta zenbait kasutan ere, zuzenbidearen izaera eta eite berezi baten adierazle direnak. «*Nori berea da zuzenbidea*», «*Herrik bere lege, etxek bere aztura*» eta abar lekutuko lirateke bertan, edozein zuzenbidetan aplikagarri eta eragingarri diren arauok barneratuz.

2) Bigarren multzoan, ordea, errealitate juridiko baten mezulari diren errefrauak sartuko genituzke, zuzenbidearen erakunde juridiko konkretuen eramaile direnak. Guk, horretarako eta Euskal Foru Zuzenbidearen berezitasunak kontuan hartuta, hiru gai nagusi atalkatu ditugu, posible diren aukera guztietatik.

2.a) Lehen atalean, Justizia Administrazioari buruzkoak sartu ditugu, hauetan ia unibertsala den justizia prozesua eta honen protagonistekiko mesfidantza nabari zaigularik. Hortxe leudeke, besteak beste, «*Auzilaria, nekazarien ezkuntaria*», «*Auzilaria, sarista ezak onsa barataria, ezpere eure zuzena ezdakidik balia*».

2.b) Bigarren atalean, Euskal Foruetan eta orohar, zuzenbide piriniotarren barruan ere, hain garrantzitsua den «*etxe*» eta «*etxaguntza*»ren ingurukoak sartu ditugu. Hemen, «*etxe*» eta bere inguruan bizi den familiaren gertakizunak dira errefraugai, lagungarri gertatu zaigula kontu honetan eta ezbairik gabe, «*Refranes y Sentencias*», lehen esandako testua. Horrela, eta publikoki aitortu beharra dago honako hau, beste legelari euskaldun batek, hain zuzen ere, Leizaola lehendakariak hasitako lanari jarraitu besterik ez diogu egin²⁴.

2.c) Hirugarrenez, etxetik kanpo ere, harreman juridikoetan sortzen diren auziez arduratu gara. Hemen interesatu izan zaiguna zera izan da, salerosketa,

²³ H. ROLAND eta L. BOYER: *Adages du froit français*, Ed. Litec, Paris 1992, XI. orr. eta jarr. Baita ere, 6. CORNU: *Linguistique juridique*. Ed. Montchrestieu, Paris 1990, 357. orr. eta jarr.

²⁴ J.M. DE LEIZAOLA: *El refranero vasco antiguo y la poesía vasca*, Ed. Ekin, Buenos Aires 1978, 130, orr. eta jarr. Autore berberaren liburu hau ere aipa daiteke: LEIZAOLA, J.M.: *Contribución de los vascos a la formación y a la Ciencia del Derecho*. Publicaciones Minerva. Bilbao 1937. 34. orr. Hortxe agertzen da honako hau:

«(5) Un paréntesis. Tan grande fué la obra de Moro y de Andía que los dos han entrado en el cancionero popular vasco.

Del primero se dijo:

«Gonzalo Moro, tati, tadi:
gaxtoak gaxtigaetan daki».

(«Gonzalo Moro, ofrecer y no dar, ofrecer y no dar, al malo sabe castigar». Si «tati» fuera el español «tate», la traducción del primer verso sería: «Gonzalo Moro, poco a poco, poco a poco»).

Del segundo esto otro:

«Sagar eder gezatea;
ezpata ala gerrian
Domenjon de Andía
Gipuzkoako erregia».

(«Como la manzana, sosa, así la espada en el cinto Domenjón de Andía, el rey de Gipuzkoa»).

Ningún otro de los que se han de citar por razones de derecho ha llegado a este privilegio de popularidad».

negozio eta horrelakoetan, errefrauen ekarpena azpimarratzea. Hain zuzen ere, latinetik datorkigun «*do ut des*», sinalagma honetatik «*emok emailleari eta egiok egilleari*» doan bide laburra/luzeari ekitea izan da gure eginkizuna.

3.2. Arloz arloko errefrauen azterketa

3.2.1. Zuzenbidearen oinarriak

049 Atzerri, otserri

Duela bizpahiru urte Irigoyenek²⁵ errefrau «politiko» honen aurrean, latinaren eragina ikusten zuen, aliterazioa eta guzti, hizkuntza horretan ezagutzen den *hospes ostis* delakoaren ildotik. Ikuspegi juridiko batetik, hona hemen, Nazioarteko Zuzenbidean ohizkoa den printzipioa, hau da, arrotzekiko mugak eta oztupoak. Denok dakigunez, nazio modernoek eta ordukoek ere bai, naziokide edo hiritarrak ez diren kalterako muga juridiko batzuk jartzen dituzte, dela zuzenbide publikoan (adibidez kargu publikoetarako hautesle edo hautagai izateko) dela zuzenbide pribatuan (zenbait sektore estrategikoetan sartzeko baimena murriztuz) naziotasun horren ezak gaitasun juridikoaren muga suposatzen duela.

051 Azken hilak zorrak baka

Esakune honen kontua, oso bestelakoa zaigu. Izan ere, zorrengatiko erantzukizuna dabilkigu hemen dantzan. Gure ustez, heriotzea dela bide, bizitza bitartean sorturiko erantzukizun eskualdaketari dagokio honako hau, bi ikuspegi desberdinez:

a) Heriotzearen ondoko eskualdaketari, hau da, zorren luzapena oinordekoarentzat eta honek zor horiek jasotzeko duen obligazioa, berarentzat kaltegarriak izan arren, «*damnosa hereditas*» erromatarra.

b) Jaraunspen edo heredentziaren eskualdaketa osoa, hildakoaren jarraitzaile eta ordezkari bihurtzen den oinordekoarentzat.

073 Beki on eta gaitzaren berri, kargutan duenak zenbait herri

Zuzenbide Politikoaren barnean, sasoi hartan «*on*»aren kezka erakusten digu honek, hain zuzen ere, gobernari «*on*»aren ildotik.

Orekan omen datza gobernuaren mamia, «*autorictas*» delakoaren funtsa, egungo politikoez ere sarri askotan ahanzten dutena.

²⁵ A. IRIGOYEN: «Oihenarten atsotitz eta errefrauez nota tipia» in *Euskera*, XXXIV, 2. aldia, (1989,2) Bilbo. 563. orr. eta jarr.

0229 Herrik bere lege, etxek bere aztura

Errefrau honetan biltzen da zuzenbide osoaren sistema eta bere azterketa alde askotatik egin daiteke. Antzekoak ere topa daitezke inguruko hizkuntzetan, hala nola biarneseraz: «*A cada bilatye, Soun usage; Cade mayson, Sa faysson*»²⁶ eta baita ere Sauguisen bilduman.

Esan bezala, ekin diezaiozun gure egitekoari:

1) Lehen so batez, hemen dugu bildua eta batua egungo kezka den zuzenbide publikoa/zuzenbide pribatuaren arteko bikoiztasuna. «*Herria*», hau da, nolabaiteko publikotasuna duenak sortzen du legea, lege idatzia batipat, eta hau, «*herri*» horrek aukeraturiko ordezkariak testu eztabaidatu baten bidez gorpuzten da. Bestaldean, etxean, pribatutasunaren zirkuluan, ohitura da nagusi. Mendeetan oinarritutako prozesu baten bidez, fintzen, sakontzen eta errotzen ari den ekimen etengabearen bitartez erdiesten da «*etxe*»aren inguruko erregimen juridikoa.

2) Bereizketa honek, era berean, beste esanahi bat ere eduki dezake euskal zuzenbidearen historian, eta horrela aipatzen dute autoreek, errefrau honen azalpen juridikoa egiterakoan²⁷. Ohituraz sorturiko zuzenbidea, etxe autonomoen bilketan jaioriko arau moeta hau agindu multzoa izango da, geroxeago lege idatzia bihurtuko dena. Ohitura dago bizirik, etxeari lotuta, zuzenbidearen lehen itun gisa, itun soziala alegia. Hitz batez esateko, gaurko gizarte zibila, erabide autonomo baten gune bezala kontsideratua. Ildo honetatik dator, etorri ere, euskal foru sisteman, ohitura oraindik orain Nafarroako sistema juridikoan zuzenbidearen lehen iturburua izatea²⁸ eta Bizkaian, xvi. mendean, Foru Berria idatzi zenean, beñtan izkiriartzen zena, ohituraz eta indar osoz bizirik zirauen foru zuzenbide osoaren zati bat besterik ez zela aitortzea²⁹.

²⁶ V. LESPY: *Dictons et Proverbes du Béarn*, André Cadier Libraire-Editeur, Bayonne 1990, birrarg., 226. orr.

²⁷ NUSSY, ibidem, 71. orr.

²⁸ Ikus adibidez, M.C. OLIVER SOLA: *La costumbre como fuente del derecho navarro*, Gobierno de Navarra, Departamento de Presidencia, Pamplona 1991.

²⁹ Ikus Fuero Nuevo de Vizcaya, Autos de la Junta:

«se dexaron de escribir en el dicho Fuero, y se usa, e plática por uso, y costumbre...» in *Fuero Nuevo de Vizcaya*, Leopoldo Zugaza editor, Durango 1976, 2. orr. Errefrau honen interpretazioarako bestelako elementuak ere ematen ditu Caro Barojak, alegia, etxe bakoitzak bere ohiturak dituela euskal tradizioan.

«Hay una tercera circunstancia en que se da la matrilocalidad: en aquellas partes en que rige la estricta ley de primogenitura y la hija es la mayor. Esta ley se hallaba vigente en otra época, aquí y allá, a lo largo de casi todo el Pirinero. En el país vasco-francés el fuero de Soule la admite, y se regía por ella también el Labourd; la baja Navarra, no tanto. Aunque en el mismo Soule cada dominio tenía sus excepciones (de derecho feudal o nacional), y de acuerdo con el refrán recogido por Oihenart: <Herric bere legue, exec bere aztura> (<cada país su propia ley, cada casa su costumbre>), ya Jacques de Béla (1585-1667) hallaba un fundamento clarísimo y general a esta ley, válido para todo el País vasco, en las condiciones de la vida económica y, sobre todo, agrícola. La mujer estaba, según él, en las mismas condiciones para regentar la hacienda que el hombre, pues hombres y mujeres trabajan de modo semejante». (CARO BAROJA, JULIO: *Los Vascos*. Ediciones Istmo. 3ª edición. Madrid 1973. 211 orr.).

Forua da ohiturazkoa, lege idatzia honen testigantza, askotan ohiturapean gelditzen dena.

0341 Nori berea da zuzenbidea

Hona hemen, baita ere, euskaraz formulaturiko zuzenbidearen printzipio nagusienetariko bat. Izan ere, zuzenbidearen ideia horretan biltzen da: Bakoitzari zor zaion uziaren asepena, besteenarekin loturik eta aldi batera lortzea.

Aatik, errefrau honek eta berak darabilen «zuzenbidea» hitzak arazo jakingarri bazuk planteatu ditu euskararen erabileran.

Izan ere, egungo legegizonok «zuzenbide» hitza ez genuke erabiliko Oihenartek edo Detxeparek³⁰ erabili zuten sentidu berberean, hau da, Oihenartek errefrauaren itzulpenean ordainez ematen duen «*chose legitime*» horren ordezkotik. Guretzat, horren sentidua gehiago doa zilegi, bidezko edo «legezkoa» (sensu lato) denaren aldetik «*deretxo*»aren araberakoa den lorratzetik baino.

Horrexegatik, egunotan egiten dugun bereizketa: «zuzenbidea» berdin arau multzoa, sentidu objektiboan eta «*eskubide*» berdin nork bere eskuan dituen ahalmen juridikoak sentidu subjektiboan, arazoak konpontzeko baliagarri izan zaigu, «*Justizia*»ren kontzeptua, aldiz, azken desideratum bezala uzteko, hain zuzen ere, «zuzenbide» honen egiteko nagusitzat. Uste dugu honetan zuzenbidean ibili garela, okerbidean baino. Geroak esango du hori ere.

0431 Zeinek bere itxura, herriak bere aztura

Aurretiaz azalduko 0229 errefrauaren antzerakoa da honako hau ere. Berriz ere, hemen interpretazio juridiko baterako giltza zera da, lege idatziaren bateratasun arrazoigabetutik abiatuta, nork bere ingurumarian dituen baldintzei egokitutako kontzeptua arau munduan ere baliotsua dela baieztatzea. Eta araugintza honen mamia aurkitzen da, argi eta garbi, azturak (ohiturak) eragindako legegintzan. Honek, ostera, Euskal Zuzenbidean hark —ohiturak— duen sona azpimarratzeko parada ematen digu. Aipu ia mitiko batekin buka genezake iruzkin hau, hain zuzen ere, Gregorio de Altube eskribau zenak 1949. urtean emandako hitzaldi baten tituluarekin: «*El paisaje como fuente de derecho*», hau da, herri bakoitzaren ezaugarri fisiko zein soziologikoen nola

³⁰ B. ETXEPARE: *Linguae vasconum Primitiae* P. Altunak paraturiko edizio kritikoa, Euskaltzaindia, Bilbao 1980, 136. orr. eta jarr.

IV, 23:

«Lan eginaz esquer gayxto galdu yrabacia
bercerenzat gueldicen da ene çucenbidia»

P. Altuna berak ere, honela ematen du zuzenbide honen ordaina: «derecho», «droit, bien légitime» in F.M. ALTUNA: *Ettxepareren Hiztegia*, Ed. Mensajero, Bilbao 1979, 181. orr.

baldintzatzen duten herri horrek sortzen duen zuzenbidea³¹. Beraz, «Zeinek bere itxura, herriak bere aztura».

RS 261 Errege barri, lege barri

Hona hemen, lehenengo sail honi azkena emateko, zuzenbidearen aldakortasuna adierazten duen errefrau. Urkijok dakarren testutik³², aldendu gara eta nahiago izan dugu beste irakurketa posible bat ematea, alegia, errege (edo orokorrean boterea) aldatzen denean, legea ere aldatzen delakoa, errege honen interesei men eginez eta ondorioz, legeen erlatibotasuna aldarrikatuz. Beste sentidu batean ere, esakune hau legearen erlatibotasun honen adierazlea da eta sakonean, legeak botere politikoarekiko (garai modernoetan herriak aukeratua omen) duen menpekotasunaren erakuslea.

3.2.2. Justizia - Administrazioa

058 Auzilaria nekezarien ezkutaria

Edota era berean, auzien bila doana bere baitan dituen arazoak estaldu nahian dabilela. Antzekoa da, izan ere, RS 148 *Urigaldua auzia eskuan*. Berez, auzia, arazoan konponbide bezala da hemen arbuaiatua, ezerezte eta deuseztapenaren estalki balitz legez.

059 Auzilaria, sarista ezak ontsa barataria ez bere eure zuzena ez dakidik balia

Berriro ere, atal honetan nabarmenduko zaigun gauza bera agerian dugu, hots, prozesuan, nork bere uziari eutsi behar dionean, prozesu honen egile edo aktore nagusiak diren funtzionarioei ordaindu beharra, eskubide arazoa baino diru kontua dela justizia eta auziaren irabaztea.

Dena den, bizpahiru xehetasun egin daitezke hemen:

1) Lehena, errefrau justizia prozesuaren barneko «barataria»z ari dela, hau da, «Ancient Regime» delakoaren eskribauaz, egungo notari eta auzitegi idazkarien zereginak biltzen zituenaz. Beraz, askotan, herriak «eskribaua», antzinatik datorren adiera hau euskaraz erabiltzen duenean ere, ikuspuntu juridiko batetik bi funtzio hauek bereiztu beharra legoke. Gaur zuzenbide espainol zein frantses modernoan *Notario/Notaire* horrentzat «eskribaua» erabiliz geroz, auzitegietako «*sekretario*» direlakoentzat gorde daiteke idazkari, biak

³¹ J.B. VALLET DE GOYTISOLO: «Plenitud y equilibrio de percepción sensorial en las antiguas fuentes de derecho foral» in *Estudios sobre fuentes del derecho y método jurídico*, Ed. Montecorvo, Madrid 1982, 489. orrialdeko oinean egiten den 35. oharra.

³² JULIO DE URQUIJO: *Refranes y Sentencias de 1956*, Editorial Auñamendi, San Sebastián 1967, Tomo II, 69. orr.

baitira fede publikoaren titularrak, nahiz bata (*Notario/Notaire*) auzitegietatik kanpoko fede emaille izan eta besteak nagusiki auzitegietako barnean jokatu.

2) Berriz ere, «*zuzena*»ren kontzeptua erabiltzen da, gaur «*eskubide*» (*droit subjective/derecho subjetivo*) erabiliko genukeen lekuan. Besteak beste, esan gabe doa honek 0341. errefracuari buruz esandakoarekin duen lotura hertsia, egungo zuzenbide/eskubide bikoiztasun hori zehazterakoan.

Bide batez, ohar bedi baita ere «*baratari*» honek izan duen zorte txarra, kasu bakar batzutan izan delako erabilia gaurko «*notario*»aren ordezkotzat, testuinguru garbizaleetan batipat. Gainera eta hiztegiatan kontsultatu besterik ez dago, kontzeptua ez da oso ohoretsua, esannahiaren aldetik korapilo, gezur, nahaste eta zaratekin lotuago agertzen baita justiziaren ideiarekin baino³³.

Jakingarri izan dadin, aipatu besterik ez dut egingo hemen, baina Behenafarroako Foruaren testuan xedapen linguistiko hau aurki daiteke: lege testu honen arabera, barataria edo notario izateko, kontratu egileen hizkuntza berba egin eta ulertzeko gai izan behar zela, derrigorrezko baldintza legez. Honela dio IX. ataleko I. artikulua:

«Augun que no defens lo royaume, ou resident, et que no sapy parler, et entender lo lengoadge deus contrahents, ho sera probedit de offic de notary, ny sera reçebut en l'exercicy dequet.»³⁴

0354 Ohoinari ebastea da perdonantzen irabaztea

Erdarazko ordaina ezaguna zaigu gaztelera: «*Quien roba a un ladrón, cien años de perdón*». Halare, zigor zuzenbidean edo zuzenbide penalean badago zeresan nahikoa kontu honetan, lapurtua izateak askotan ez baitu lapurtzeko baimena ematen. Ekitatea eta justiziaren berezko gisa senen kokatuko litzateke hau, lege nagusitasunetik kanpo eta mendekuaren zor.

0488 Atxeter zekeneti, abokatu goseti eta partida bien kontseilu deneti, begira hadi nola asaieti

Aurreko errefracuetan legez, bertan ere Justizia-Administrazioaren aktoreekiko mesfidantza eta errezeloak dira hemen nagusi, medikua ere tartekoa dela. Azken batean lehen azaldiriko ideia berbera, hau da, mundu hori diruak eragiten duelako ustea, eta bertan hartzen den tratua eta aintza txanponen menpean dagoelako susmoa.

³³ L. MITXELENA: *Diccionario General Vasco/Orotariko Euskal Hiztegia*, Euskaltzaindia, Bilbao 1990. IV. tomoa, 5. orr.

³⁴ J. GOYENETCHE, *ibidem*, 111. orr.

Baita ere, M. Goyhenetche: «Euskaren erabilpena Naparroako erreinuan XVI-XVIII. mendetan», in *Piarres Laffite-ri omenaldia*, Iker 2, Euskaltzaindia, Bilbo 1983, 251-257 orr.

Ohar bedi, azkenez, atxeter, abokatu eta abarren berba bereziak, profesioen aldetiko ñabardurak onartuz.

3.2.3. *Etxea eta etxaguntza*

Has gaitezen, arlo honetan, RS delakoaren ekarpena Oihenartenarekin alderatzen:

RS 58 Ezkondu baino etxaguntza lenago

Hau da, ezkontzaren aurrekoa dela etxea eta etxe ingurukoa (lanabesak, altzairuak, etab.) bilatzea. Horrexegatik ezkontza aurreko elementu dugu etxea, eta etxaguntzaren eskuratzea beharrezkoa izango da ezkontza hori ondo gauza dadin, ezkontideen ekarpenak garrantzitsuak diren neurri berean, laster eta ezkontsari buruz jarduterakoan azalduko dugunez.

Molde berekoa dugu RS *Etxe palagadua baño alogadua hobeago* jabetzaren indarra etxearekin lotuz, azken batean familiaren egoitza den etxea familia horren jabetzapekoa izatea hobesten delarik.

RS 6 Basoa eta ibaia auzo au ezdaben etxea gaiso

Nolako etxea, ordea, errefrau «*ekologiko*» honek nahi duena?

Ezbairik gabe, basoa eta ibaia alboan dituena. Baserri girokoa beraz, eta Euskal Herriaren tradizioan doi-doi errotzen dena.

016 Alaba ezkont ezak nahi duenean, semea ordu denean

Hasten zaigu hemen etxe barneko giroari dagokion kontua, hots, familiaren barneko gorabeherak. Jakina denez, Euskal Herrian primutasuna edo maiorazgoa izan da nagusi etxe eta baserriaren eskualdaketan, belaunaldiz belaunaldi.

Aatik, primutasun honek bere oharrak baditu. Horrela, Zuberoan semeei aitortzen zaien lege-testuaren lehentasun absolutuaren aldean (Foruaren XXVII. Atala, 1. artikuluan, nahiz tokian tokiko egoera desberdinak egon Zuberoaren barnean ere) beste euskal lurraldeetan, irtenbide diferenteak zeuden primutasun haua arautzerakoan. Funtsean, hemen jokoan dagoena zera da, semea etxerako (horrexegatik ezkondu behar da ordu denean) eta alaba kanporako (ezkondu ahal denean), gure gaurko ikuspegitik hain «*feminista*» ez dena.

0136 Emaztea hartzen duenak ezkontsari hutsagati, biharamun du dolueguna, gaitz darraikonagati

Esandako honek, zuzenbidearen ikusmiratik irakurketa berezia eduki dezake, mamian maitasunaren ezaz beste gauza guztiak (ezkontsariak ere barne) alperrikakoak direla esan arren. Ezkontsari honen barruan sartzan zen, ezbairik gabe, emazteak edo ezkongaiak ezkontzara zekarren diru edo ondasunen multzoa, hain zuzen ere, ezkontza desegite kasurako edota ezkontza barneko

tirabiretan nolabaiteko asegurantza suposatzen zuena emaztearentzat edo kasua gertatzen zenean, ezkontsari ekarlearentzat.

Gauzak honela, Euskal Foru Zuzenbideak arautuko du erakunde hau eta adibidez, Zuberoako Foruan, XXIV. ataleko XI. artikuluan dago esaten dugun honen lekukotasuna³⁵. Ezkontza eta bere kontratua izango dira urte luzeetan, Lafourcade irakasleak³⁶ eta Etcheverri-Ainchart notarioak³⁷ erakutsi duten moduan, etxearen oinordekoak eta etxera etorritako ezkontideak erabili duten lanabesa, etxe horren osotasuna mantentzeko.

Mantentze horretan, alabaina, ezinbesteko baldintza izango da ondorengotza. Horretaz dihardu, berriz ere erretrau hauexen garaikide den beste honek ere: RS 463 «*Eztai etxerik eztauenak aurrik*». Ikusten denez, aurren ugaltzearen aldeko politikak ez dira berriak.

0406 Senar duenak jaun du

«Senar-emazteen artekoari dagokion giroan lekutzen da honako hau ere, senarrak etxe barnean eta kanpoan ere duen aginpidearen adierazle den aldetik, hain zuzen ere, eta hau esan beharra dago, euskal tradizio juridikoaren barne, emazteak izan duen boterearekin oso ondo lotzen ez dena.»

3.2.4. Harreman juridikoak

074 Begi batez aski du saltunak, ehun eztitu sobera erostunak

Zuzenbidearen ikuspegitik, horra hor, salerosketa kontratuaren barnean, saldua izan den objektuaren oker edo eta akats ezkutuengatiko erantzukizuna. Beraz, erosten duenak behin bereganatu eta gero, epe jakin batean erreklamaziorik ez badu egiten, gerorako eskubideak galtzen ditu. Horretaz dihardu ere,

³⁵ HARISTOY, ibidem, 420. orr.

«Le mari ou le femme survivant qui est adventice et qui a porté dot, pour laquelle les biens de l'autre, qui est propriétaire, lui sont assignés, possède lesdits biens jus qu'à ce que l'enfant, s'il y en a, soit d'âge el marié. Auquel cas, le survivant prend le quart du douaire du mariage de l'enfant, et les trois quarts pour l'enfant propriétaire.»

TX. Peillenek ere, ezkontsariaren garrantzia gogoratu du. Gauzak honela, iraultza bezperazko beste idale zuberotar batengan aurkitu du Peillenek ezkontsariari buruzko aipamena, erakunde honek gizarte haretan suposatzen zuena argi erakusten diguna:

«jendia ütsütü eta aberatstarzünaren üdüriak dü eskeletü, hantik etxiak zathizka erorten, dotiak ezteietan janik...» (XIV. Berezita, 836. oharra, in JUSEF EGIATEGI, *leben liburria edo Filosofo Huskaldunaren Ekbeia* —1785—, Tx. Peillenek prestatua, Euskaltzaindia, Bilbao 1983, 114. orr.

³⁶ M. LAFOURCADE: *Mariages en Labourd sous l'ancien regime*, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, Bilbao 1989.

³⁷ J. ETCHEVERRY-AÏNCHART: «Après la revolution l'etxe toujours» in *Etxea on la maison basque*, Lauburu, St-Jean-de-Luz 1980, 61. orr. eta jarr.

Zuberoako Foruaren XVII. ataleko IX. artikulua, lehen esan dugun ohiturari indar nagusia emanez³⁸.

Egun, ordea, kode modernoek berme berarizkoak eta aproposak ezarri dituzte arrisku hauetatik aldentzeko baina herri-jakituriak, argi ikusten denez, mendetako aurrerapena hartu dio legeari.

0125 Eginak ez du eginkizunik

Edo beste era batera esanda, behin eginez geroz, egindakoa berriro ere ez da egin behar. Egiteko berezia dena, egin eta gero, berriro egina izan dadin egindua ez da bidezkoa.

0212 Hartzen duena zorduntzen da

Hots, zerbait hartzen duenak gero ordaintzeko betebeharra du. Obligazioaren kontzeptu juridikoa dago hemen laburtua, honek norberari eman, egin edo ez egindako zerbaiten trukean (diru edo beste gauza bat) beste bati zerbait eman, egin edo ez egitera behartzen duenean.

0789 Emok emailleari eta egiok egilleari

Hau da, «*dut des*», «*facio ut facias*», eman, zuri eman diezazuten eta egin, zuri egin diezazuten. Lehen azaldu denez, aldebietako obligazioa, «*sinlagma*» dago hemen jokuan, eta horren edukina den bi alderdien arteko prestazioen (zerbait eman, egin edo ez egin) oreka zaila, esamolde labur honetan euskaraz emana.

4. AZKEN GOGOETAK

Gaingiroko azalpen labur hau bukatzeko, bi hitz besterik ez zaizkigu gelditzen, esandako guzti honetatik zerbait profitagarri atera dezakegun:

4.1. Oihenart jurista euskalduna izan zen, Foruen defentsarekin konprometitua. Euskal Foruen Bilketa garaia bizi zuen Behenafarroan eta Konpilazioaren ondoko Zuberoan, eta bere ekarpenak egin zituen prozesu horretan, erabat praktikoak teorikoak baino. Ikuspuntu honetatik, «*forua*» bizi zuen «*forista*» baten aurrean gaudela esan dezakegu, «*foralisten*» ezaugarriak (gogoratu Belaren iruzkinak, Zuberoako ohituren gainean) agertzen hasiak baitziren ordurako Euskal Herrian.

³⁸ XVII. Ataleko IX. artikulua:

«Item par la coutume, dime se doit payer seulement des choses dont est accountumé de payer dime, et icelle doit etre leveé en la manière et façon accountumées. Et en cette matière ne se peut faire autre déclaration ni limitation pour les divers usages qui sont sur ceci en divers lieux eta paroisses dudit pays».

4.2. Oihenarten errefrau eta garaikide dituen beste errefrau bildumetan ere, etnografia juridikoaren lekukoak diren neurrian, zenbait irakaspen eta ondorio atera ditzakegu, hain zuzen ere, unibertsalak baina aldi berean ere, euskal tradizioarekin lotura dutenak, orrialde hauetan zehar erakusten saiatu garenaz. Printzipio hauek, Euskal Foru Zuzenbideak erdaraz eduki izan dituen parekoak³⁹ eta euskaraz formulaturiko euskal zuzenbide baten barruan onargarri eta erabilgarriak izan daitezkeelako ustea dugu duk, etorkizunean euskarazko mundu juridiko bat eraiki eta sortzen baldin bada bederen.

Bitartean, eta horretarako ahaleginetan Oihenart lagun dugula, gera bedi hemen, denon ezagutzarako, xx. mendeko Bizkaiko legegizon euskaldun batek, historiari lau mende zaharrago baina zenbait arlotan garaikide ere izan dakiokkeen Zuberoako legelari euskaldun bati, Oihenarti hain zuzen ere, gogobetez egiten dizkion olesa eta agurra.

OIHENART: REFRANES VASCOS Y DERECHO FORAL

Se trata de profundizar en la perspectiva de Oihenart como jurista vasco. Oihenart, además de historiador y hombre de literatura, es un jurista que trata de tomar parte en el debate jurídico de su época, que es precisamente, el de los fueros y su traducción en norma escrita, lo que nos sirve, además, para describir algunos de los principios del derecho foral de los territorios vascos a través de la formulación que a los mismos se les da en lengua vasca en su recopilación de refranes.

Dos son las líneas directrices de la exposición:

A) Una breve descripción de la actuación de Oihenart como jurista en la época inmediatamente posterior a la recopilación de la costumbre foral y su proceso de reducción a ley escrita, que tiene lugar en aquellos momentos en los territorios vascos de Pays Basque Nord o Iparralde.

B) La descripción del contenido jurídico de los refranes vascos recogidos por Oihenart a través del estudio de alguna de sus manifestaciones como son las clásicas de «*Nori berea da zuzenbidea*», «*Herrik bere lege, etxek bere*

---

³⁹ Horrela, kasurako, Nafarroako zuzenbidean erabiltzen den «paramiento fuero vienze» edo «paramiento ley vienze» (Nafarroako Foru Berriaren 7. legea). Sentidu berebanean, Aragoan, «*standum est chartae*» dugu printzipio nagusienetarikoa bat eta egun, indarrean dagoen Foru zuzenbidearen zutabea ere. Hain zuzen, oinarri garrantzitsu hau, zuzenbide horren testu nagusian, hots, *Compilación de Derecho Civil de Aragón* delakoaren 3. artikuluan azaltzen da, foru zuzenbide hauen iturburuen ondoan, alderdien artean itundutakoak legearen gainetik duen eraginkortasunaren erakusle gisa.

OIHENARTEN AMODIOZKO NEURTITZEN TEMATIKA

Luis Maria MUJICA

SARRERA

Oihenarten euskal idazkietara, eta, batez ere, bere neurtitzetara hurbildu diren autore gehienek (hala-nola, Lafon, Gavel, Irigarai, Mitxelena) gure poetaren mintzo hertsia, labur eta gaitza azpimarratu dute. Izan ere, bere idazkietako morfologia bereziak, sintaxia gaitzak, sinkopaziozko joerek eta lexiko arkaizanteak zailtasun guzti horiek argitan uzten dituzte.

Aldi berean, nabarmen utzi dute batzuek gu hemen azterkizun dugun amodiozko poetikaren alde ezkutu eta gaitza. Oihenartek, inork ez bezala, eta orain lau bat mende, gurean hain ohizkoa izan ez den bide kultista eta landua hartu zuen, garaiko iruditeriaz hornitua. Bide hain gaitzak, noski, jarraitzaile urri izanen zuen, estetika hark Euskal Herrian lirika zaharrak herriko uretatik jasoriko bidea saihesten baitzuen, nolabait.

Halere, bere bidea erro-errotik ikusten bada, nahiz-eta jantzi kultistaz eman, amodioa edozein literaturatan dituen ildoetatik doa, hots, kontraesan, grina, ezinegon, arbuio, uko, samin eta gisako aldartetatik. Bestalde, berarengan atzemandako iruditeria errenazentista ere naturaren so estetiko batetik hurbil dago, eta alde horregatik aurrez uste izan daitekeen baino hurreagoa da Oihenart. Ez, noski, formaren eta mintzairaren ikuspegitik. Bere sinbolismoa errenazimentutik hurbil damaren somatismoa *perlaz*, *koralez*, *kristalez* hornitzen duenean. Amodioaren aldartetan, alde batetik, ertaro osotik datorren amodioaren trataera ezagun bat atzemangarri (Etxeparek hain ongi isladatzen digun amodioaren sekretua, grina, arbuioa, samina), eta, bestetik, errenazimentua itsasten dion iruditeria klasizista. Alde horretatik, bada, Oihenart ez da uste litekeen bezain originala.

Guk azterketa honetan bere amodiozko neurtitzen tematika aztertuko dugu hogeita bi puntu ukituz, eta horien artean, amodioaren guztizkotasuna, edertasunaren ikuspegi, arbuioa, samina, epiteto zenbait, koloreak, damaren

somatismoa eta poetaren iruditeria ernazentista. Beraz, ez gara mugatzen *Joana* emazteari eskainitako poetikara, bere amodiozko sorkuntza poetiko *zabalera* hedatzen baino. Aldiz, erlijiozko poesigintza ez dugu hemen ukituko.

Oihenart Etxeparekin erkatzen badugu laster azaltzen da honen desberdintasuna, mintzoaren aldetik ez ezik, amodioren trataera benetako eta hurbilagotik. Oihenart hotz eta kultista zen, Etxepare, aldiz, zuzen eta sutsuagoa. Bietan, halere, amodioaren pasarteak antzekoak; bietan grina, amodio ezkutua, damaren arbuioa, malura eta sumintasunaren zikloa. Dena den, Mitxelenarekin esan dezakegu Oihenarten poetika Etxeparearena baino kanpotikoagoa dela: «Baina negarrak, zinkuriak, zauriak eta eriotza aipatu arren, ez tigu alako biotz-ondokorik ematen. Axalekoak dirudite Detxepare-ren itzen ondoan. Onenak, soillagoak eta zakarragoak izanagatik, kementsuago inarrausten gaituzte, obeto ezagutzen baitzuen amorioaren indar purrukatzaillea eta maitemiñak jo duen biotzaren ezinetsia»¹.

Azkerketa hau egitean gure asmo apala Oihenart bezalako euskaldun argi eta edertzalearen amodiozko hurbilketa osatzea da, eta, prezeski, bere bihotzaren aldarreak hobeto ezagutzea.

I. MAITASUNA, AMODIOA

Oihenarten neurtitzetan, batez ere, poetaren gaztaroa eta amodiozko soslaiak isladatzen zaizkigu. *Argia*, *Beltxarana*, *Xuria*, *Graziana* dira amodio horren adirazpideak, nahiz eta ezezagunak izan guretzat dama horiek. *Joana* izanen da, soilik, egiazko amodioaren euskarri, poetaren emazteki bihurtuko zelako.

Oihenarten amodiozko zertzelada positiboetan garaiko jarduera, zintzotasuna, amodioaren eksklusibitatea, maitasunaren guztikotasuna, edertasuna, eta abar azaltzen dira. Baita amodio gaitzaren, hots, amodio erosi eta behartuaren alde txarrak. Denak bertso sotil eta hertsatuetan, bertso ebaki eta gaitzetan eskaintzen zaizkigu. Lehenik ikus dezagun bere mintzoa *maitasunari* dagokionez.

Nik eztut ehor maite zu beizi.
Zuk zeren nahi nuzu ireizi?

Oihenarten aitopen honek maitalearen eksklusibitatea adierazten du. Bigarren bertso-lerroak, berriz, amodioaren errezeloa nabari, hots, maitearen arbuioaren kezka.

¹ Luis Mitxelena, «Arnaut Oihenart», in BAP (1953) 445 or. Guk hemen erabiliko dugun Oihenarten testua Txillardegik Ed. Lur-en argitaratutako Oihenarten *Atsotitzak* eta *Neurtitzak* lanetik harturikoa da, autorearen garaiko ortografia gaurkotuz eta egoki den zuzenketa zenbait eginez.

² V. atala, 1 ahap.

Poetak amodioa heriotzea sortzeko lain dela esaten digu. Errezelo jeloskor horretan andereak maitalearen heriotzea ekar lezake, amodioa izanez tarteko:

Ezpere, hura hilen d' eta zu
harzaz huts zirate hospazu
gizon bat galdu dukezulakotz,
zergatik? maite zintielakotz³.

Oihenarte dama hotzaren aitzakietara ateratzen da. Gurasoen kontrajoera ez da aski ezetza jasotzeko; anderekiak nahita ezkon litezke, gurasoak ez daitezkeelako kontrajarri. Poetaren arrazoi horien azpian arbuioaren eztena nabari:

Eztuzu zer uka, zarel' ogenduru,
ez zer har ait'amen nahia stakuru.
Ezta maitezko gauzetan,
haurren bortx'ahalik hetan⁴.

Beraz, Oihenartek arrazoikotzat ematen du gurasoei uko egitea; errua, ordea, kasu honetan anderekiaren aldetik dago. Bide beretik hurrengoa:

Nihaturen azkazi hurrenak
dira poxelatzen dutenak,
eta nutenak nihaur er'asaldatzen,
zergaiti baitut hura hambat maitatzen⁵.

Maitaleak bortxakeria oro arbuiatzen du; maitatzea bihotzaren arazoa da edozeinengan, askatasuna balio nagusia izaki:

Maitarien jaun erregeak
higu ditu bortxa-legeak,
eta haren resuman libertatea
da gobernari, eta nabusi alkatea⁶.

Askatasuna, errebindikatuz, *governari* eta *alkate* irudien pean, amodioaren arazoetan hirugarren pertsona baten borondate ukatzailea arbuiatzen da. Amodioak guztiz askea izan behar du erabakiak hartzeko, eta, baita, maiterearen amodioarekiko «tink egoiteko».

³ V. atala, azken zatia.

⁴ VI. atala, 3. ahap.

⁵ VII. atala, 3. ahap. *Stakuru* (lat. *obstaculum*-etik), bokalearteko likidaren ohizko aldaketaz eta txistukariaren aurretiko protetikaz.

⁶ VIII. atala, 5. ahap. Amodio horrek, bestalde, beste atal batean ikusiko denez, probaren beharra du, poeta pertsonalki eskaintzeko prest dagoena: «Ezar nezan porogutan (hemen hitzak anaptixia PR taldea deuseztatuz); /ordea, hambateki,/ez isireki /har, den'eztela, burutan» (XI. atala, 2. ahap.). *Isireki* unitibo ez mugatuan Lafonek dioenez *isi*-ren ildotik («Notes pour une édition critique et une traduction français de poesies di Oihenart» in ASJU (1955), 76 or.).

Bestalde, poetak maitasun horren guztizkotasuna eta gorentasuna kantatzen ditu. Maitalea sutsua da, jarrera guztizkoen zale. Anderekiari jarrera bera eskatuko dio.

Hona poetaren guztizkotasun horren adibide bat:

Bana ni bano
ez egundano
nehor zuretarragorik⁷.

Dena den, guztizkotasun horren egia maitalearen tasunak ere (*prestutasuna, ontasuna*) gorenak direlako da; nolabait, hainbatekotasun baten ordaina da:

Zeren baita hain haitu,
eta zeren garhaitu
prestuz et'ontarsunez
bertze nesk'oro baitu⁸.

Hurrengoan maitearen zuhurtzia eta jakintasuna ohorarri:

Zeren dena guzia
baita ber zuhurtzia,
eta jakitarzunez
orozaz gainti utzia⁹.

Poetak garbiri aitortuko du bere maitasuna gehiegizkoa («maitegiak») dela damaren aldetik halako lotsakizuna pairatzeko; okerrak, bada, bestearen aldetik datoz.

Zer ere zugati, nigati
bailedask'izterbegiak,
gal zaitzadan eztu hargati
merezi ene maitegiak¹⁰.

Aitorkizun bera, hots, maitasun guztizkoaren testigutza hurrengo neurtitzean ere, neskari jarrera berbera eskatuz. Maitasuna elkarrekikoa da; etzaio laket arbuioa eta hoztasuna maitalearen aldetik.

Maite banuzu, berzez goiti,
nik zu zaitudan bezala,

⁷ IV. atala, 11. ahap.

⁸ XIII. atala, 3. ahap. Lafonek dio: «*Haitu* désigne ici une qualité et ne peut signifier «hautain» comme en IV, 58 («Notes pour une édition...», 78 or.).

⁹ XIII. atala, 4. ahap. Hurrengoan, berriz, damaren mintzoa, izpiritua eta adimena estimagarri: «Minzatze'ederretako, /spritu are hobetako, (adimenduz, eranzun /nik ezin bezalako» (Ibidem, 5. ahap.). Fonetikoki *spritu* delakoan protesi-ezaren kultismo nabaria eta azentu bortitzak sorturiko atzetonikaren erorketa, PR sasi-taldea sortuz.

¹⁰ XV. atala, 5. ahap. *Bailedas(e)* «*edasi*» aditzaren sintetikoa. Cfr. R. Lafon «Notes pour une édition...» p. 8. Bi azken lerroen itzulpen hurbilekoa: «Mon amour exagéré ne mérite pas que je vous perde» (Ibidem).

zuanik hon ardietsi engoiti
pens'ezazu ordu dudala¹¹.

Ikusi dugunez, poetak kontrajarrerazko tenorez, maitasunaren jarduera *kosista* oro arbuiazen du; maitasuna ez daiteke eros, ez eta sal. Neurtitzen seigarren apala maitasun erosi horren arbuioa da:

Onharzun-truku huts, alab'ezkontzea,
ezta hori ezkontze, bana da saltzea;
haren erosle senarrak
zer merezi luke? Adarrak¹².

Logikoki, maitasunak jarrera garbia eskatzen du zuzterretik, ostera amodio-erosleak zorigaitza luke berarekin emaztearen fideltasuna galduz. Ordainetan, emaztea fideltasunetik aske legoke «adarrak» delakoak ironikoki azaltzen duenez.

Bere maiteari (*Ederragoa* deituari) poetak amodiozko maila gorena eskatzen dio, hitz batean, bihotzak maiteminduari ematen dion bera¹³.

II. MAITASUNAREN ZINTZOTASUNA ETA ESKLUSIBITATEA

Hurrengo pasartetan Oihenartek maitaleari dion amodiozko eskusibitatea eta fideltasuna isladagarri. Bi tasunak amodio baten esparruan loturik egon behar lukete, beti. Horixe eskatzen dio poetak maitaleari, bere amodioa eredutzat jarritz. Herri eta literatura guztietan azaltzen da giza antropologiarekin bat datorren amodioaren tasun hori, alegia, *fideltasunarena*, eta berarekin amodio «bakarraren» tematika.

Maitalearekiko fideltasuna edo zintzotasuna ohizko ildoetatik dabil, hots, maitaleak damari zor dion jarreratik. Amodioak absolutizatu egin nahi du joera, eta guztizkotasan horrek eskusibitatea eskatzen du. Hona pasarte zenbait:

Zenbat nizan
zutan izan

¹¹ Ederragoari, 5. ahap. *Engoiti* = aurrerakoan.

¹² VI atala, 5. ahap. Oihenartek amodioaren tematikan dakarren beste adierazpena «jabetzarena» da. *Jabe/zerbitzari* kontzeptua isladagarri testuetan. Maitaminduak dama bere jabetzat nahi luke, zerbitzaria poeta delarik. «Zerbitzatu, er'ohatu/neska ororen gainean» (II. atala, 13. ahap.), «Laur urte du, zuri beti, zure beti jarraikitez,/higatzen naizela, bai zerbitzu egitez» (VI. atala, 2. ahap.) «Alabaina nik eztakit,/zerbitzatzez, ohoratzez,/othe niroienez akit» (VII atala, 3 ahap.), «Eta nola jabetza/hartu dudana berura» (X. atala, 12. ahap.), «Et'egitera/mana nezana guzia» (XI. atala, 1. ahap.), «Dohainetan neduke/haren zerbitz'ahala» (XIII. atala, 2. ahap.). Denetan argiena, agian, hurrengoa: «Aspaldi nola zuen norhabe/izan bainaiz, zuek ene jabe» (*Ezkontidearen hil-kexua*, 1. eta 2gn. multzoa).

¹³ Ederragoari, 5. ahap. Lafonek: «Si vous m'aimez, comme je vous aime, plus que les autres, pensez qu'il est temps que j'obtienne désormais du vous des faveurs...». «Traduction française des poésies d'Oienart», in ASJU (1955), 34 or.

beti tink eta ekhuru;
zein, manura
er', ardura
erpai, ern'et'aiduru¹⁴.

Hemen guztizkotasun hori jarrera psikologikoz (ardura) eta *ern(e)* eta *aiduru* epitetoen bitartez isladaduta. Zintzotasunak, gainera, jarrera horretan eustea eskatzen du, beti esperantzari ateak irekirik:

Horiegatik
orogatik,
etzintuzket ehula
banintz fida
zuk gupida
noizpait nindukezula¹⁵.

Iraupenean sostengatzen da, bada, maitasuna, eta bertan datza, gerorantz ere, maitalea bereganatzeko bermerik trinkoena¹⁶.

Dena den, zintzotasun absolutizatzaile eta eskluitzaile horretan poetak tenore berezia maitearen gogortasuna salatzen kontrajoeraz:

Zuzaz berzerik
nehor maiterik
eztudalarik herrian,
ze bezain gorrik,
ez hain gogorrik
eztudala d'agerrian¹⁷.

Bi mutur horiek, hots, *fideltasuna* eta maitatuaren *gortasuna* nabariago ondorengo orritan. Gortasuna maitasun ororen kontraispilu da; okerrago, oraindik, kontraispilua arbuio definitibo bihurtzen denean, Oihenarte poetak errezeloa duen bezala.

Ondorengo pasartean nabarmen maitasun horren bakarrekotasuna edo eskusibitatea. «Nik eztut ehor maite zu beizi»¹⁸. Anderkia, ordea, arbuioaz salatzen du: «Zuk zeren nahi nuzu ireizi? (arbuiau)»¹⁹. Baten ardurak bestearen mesprezua eta desardura du ordain. Kontraposizioak «oro harena naizala» eta «ezta nizaz arregura» artean:

¹⁴ II. atala, 14. ahap. *Ekhuru/ekhürü* (zubereraz) «tranquilo» esanahiaz, lat. *securus* etimologikotik hurbil.

¹⁵ II. atala, 9. ahap. Lafonek zailtasunak aurkitzen *ezinsusquet* dela eta. Ikus art. c. 64 or.

¹⁶ «Zeren nol'ene maite/ukeiteak iraitte/baitu, hur'ere agian /luzean gora daite» (XIII. atala, 30. ahap.).

¹⁷ IV. atala, 1. ahap. *D'agerrian* = nabarmen («Il est en vue, à decouvert») (Lafon, art. c. 67. or.).

¹⁸ V. atala, 1. ahap.

¹⁹ Ibidem.

Erran baderaukat ezi
oro harena naizala,
nehor ere, hura bezi,
onhetsirik eztudala,
bana horregatik hura
ezta nizaz arregura²⁰.
Nola nitan botere
duen, handi hal'ere,
eta berze maiterik
nol'eztudan batere²¹.

Poetak damaren hautaketa egin duelako lehendiko maitale oro albora utzi du bati bakarrik atxikitzearren; ezerk ez dezake desitsas bihotza haren makurre-ratik. Kasu honetan *Joana* emazteari zuzendutako ahapaldia:

Ni zuretzen has bezain sarri
berhez nindizun bertarik,
lehen hautatu maitagarri
nituen, nindutenetarik,
orain eta betiereko
zureki tink egoiteko,
eta berhez neholatan
enankidizun gisatan²².

Tenore bera (Baionako liburutegian aurkituriko) azkenaldeko amodiozko olerkietan. Maitasun horren esklusibitatea aitorturik arima eri dagoela adierazte-an:

Zuri huts, et'ez bertzeri
darraik'ene gogoa,
zuzaz, nola bait' er'eri
nahiz izan sendoa²³.

III. MAITEREKIN TOPAKETA. ELKARREKIKOTASUNA.

Topaketaren tematika, nolabait, «segeretuarekin» lotu ohi da, maitaleak maitatua bakarrik ikusi nahi izaten baitu. Amodioa ezin daiteke elikatu harreman fisikorik gabe. Etxepareren poesian aski nabarmen topaketaren alde hau:

²⁰ VII. atala, 2. ahap.

²¹ X. atala, 13. ahap.

²² XV. atala, 1. ahap. *Enankidizun* = ez nekizun. *Neholatan* = inolatan («Forme d'eventuel à suffixe relatif» (*Lafon*, art. c. 81 or.).

²³ Beste zenbait olerki, II, 1 ahap. Eta, oraindik: «Zurekin ezagutze hartzten/hasiz gero, Ederragoa,/sendi dizut nitan eihartzten/bertzetrako amorioa, /orai eta sekulakoz /zure nizateala-koz» (Ederragoari, 1. ahap.).

Ene gogoa baliaki, maite bide ninduke;
 ni errege balin banintz, erregina lizate.
 Hura hala nahi balitz, elgarreki ginate;
 haren haurrak eta eniak aurridero oso lirake²⁴.
 Ene gogoa nola baita zuzen iarri hargana,
 haren ere langoikoak dakarrela nigana,
 ene pena sar dakion bihotzian barrena,
 gogo honez egin dazan desiratzen dudana²⁵.

Poetak *Argia* deituriko damari ikustordua zehaztea eskatzen dio, eta aldi berean tokia. Tokia *sekretuzkoa* izatea komeni da, bakardadeak barnekoitasuna areagotzen baitu:

Beraz higanik
 egin, jadanik,
 noiz nakidina dakidan
 jin, eta hura,
 gorde-lekura,
 eta ni han bat akidan²⁶.

Topaketaren esperantza gordetzen du poetak *Argiarekin* solasean, tokiaren isilekotasuna zainduz:

Atsegin ustez
 har, zur'ikustez
 beti, zu zaren lekura
 so xuxen ari
 naiz, senalkari
 okerraren eredura²⁷.

Ikustaldiaren grina adierazteko *zakurra* eta *erbiaren* sinboloaz ere baliatzen da gure Oihenart, urratsaren lehia hobeto isladatzearen:

Zu nahiz batu
 eta minzatu,
 hora nol'erbiratzean,
 bazterrez bazter,
 bethi ere laster
 ari naiz zure hatzean²⁸.

²⁴ B. Etxepare, Olerkia, Edt. Txertoa, 110 or.

²⁵ B. Etxepare, ibidem, 112 or.

²⁶ III. atala, 8. ahap. *Nakidina* = nadin higana (femeninozko itanoan). Aditza hobeto zehazteko ikus R. Lafon, *Le système du verbe basque au XVIe siècle*, t. II, 34-35, 45 or.

²⁷ IV. atala, 4. ahap. *Senalkari* = seinalekari, seinalea egiten duena, —*kari* atzizki aktiboaz. *So...ari naiz* = so egiten dut.

²⁸ IV. atala, 6. ahap. *Hora nol'erbiratzean* = zakurra nola erbiarengana...

Argia damaren jarrera, tamalez, arbuiozkoa da; andereki honek beti presa eta ukoa ditu ordain latz. «Nombait, bi-biak, heltzen bagira» da topaketazko koadroaren alde bat, eta «utzi zitzadan manuz baitzauzat» beste mutur negati-boa²⁹. Bestetan, berriz, topo egitea ez dago maitaleen esku, gurasoen ukoaren mende baino:

Ni maite nuen, nik maitenik dudana
ezt'ehon hauzu hurbiltzera nigana³⁰.

Topaketa lehendik eginiko minaren ordain daiteke; amodioa elkarrekin ikusiz elikatzen da. «Kausit ahal baneza/nonbait berhez-berheza»³¹.

«Batzarre» hitzak Oihenarten poesian topaketaren semantika du³².

Bien arteko amodioa komeni da elkarrekikoa izatea. Maiteak maitemindua bilatzen du; berarengan du poza, erantzun-ezak, ordea, samindura. Amodioaren tenkadura elkarrekiko maitasun baten andanan doa.

Ikus dezagun elkarrekikotasun hori zertan datzan:

Zuk nizaz, nik zuzaz atsegin
biek oroz bat hartzeko³³.

Hemen *ni/zu* izenorde pertsonalen bitartez elkarrekikotasunaren adierazpe-na. Berdin hurrengoan:

Han erasten
zerik hasten
bainaiz ene gaizkia,
eta, nire
bezain, zure
nola nizan egiaz³⁴.

Batek bestearekiko duen ordaina nabarmen «zordun» hitza erabiltzean, maitasunaren tenorea azalduz. Ordain hori, noski, jarrera jeloskor batetik sortzen da:

Eia bada,
ordua da,
zuretan has ziteen
ene hartzen,

²⁹ V. atala, 4. ahap.

³⁰ VIII. atala, 2. ahap.

³¹ X. atala, 15. ahap. Hemen *berhez-berheza* delakoak *sekretuaren* tematika gogarazten du.

³² «Mirets ziniro bazeneki/gau et'egun, zein ardura,/nahiz batzarre egin zureki,/jin nizan zur'okolura» (Ederragoari, 3 ahap.). *Okolua* hitzak jatorria lat. *locullum* delakoan, bere aldakiak beste euskalkietan *ikullu*, *ukullu*, *okelu* direlarik. Cf. Luis M. Mujika, *Latina eta erromanikoaren eragina euskarari*, 56. or.

³³ I. atala, 3. ahap.

³⁴ II. atala, 7. ahap. *Nure* «neure»ren diptongo murrizketa. *Erasten* = mintzatzen.

et'ohartzen
zeren zordun zaudeen³⁵.

Oraindik garbiago hemen azterkizun dugun elkarrekikotasuna «hiltzea gaitz da, gaitzago bana/ mait'uken, et'ez mait'izana»³⁶ dioenean. Oihenarten maite-esperientzia, bada, maiz, porrota izan da, ez du erantzunik eduki. Maitasunak, batzutan, maiteminduen mende ez dauden oztopoak ditu; adibidez, gurasoenak. Orduan elkarrekikotasun fisikoaren baldintza falta da. Hori dela eta poetaren kexua:

Maite dut, eta naiz maitatu,
bana naiz hambat desdixatu,
ni maite nuen, nik maitenik dudana
ezt'ehon hauzu hurbiltzera nigana³⁷.

Taxuzkoa da, noski, amodioa duenak maitasuna eskatzea maitaminduari. Amodioaren neurriak, gainera, parekoa izan behar du, ahalik eta handiena. «Baletsa Jaungoikoari/har nenzan zerbitzari/hark er', eta leriztan/hambat on zein nik hari!»³⁸.

Maitearen esperientzia, tamalez, gaitza da, lagunak huts egiten baitio; ordainik ez ematen jarrera berdinez; *ordaria* falta zaio, hitz batean. «Geroztik esperantzaz hazi /dut neure maitakaria, /egunez egun irabazi /ustez zutan ordaria»³⁹. Ideala norberarena baino gehiago maitearena izatea litzateke. Hori plastikoki adierazita hurrengoan: «Zeren bainaz, bizi nizano,/nihauren bano zureago»⁴⁰.

Jarrera horretatik onura baino ez datorkio damari, amodioa ondasun bikoitza delako. «Hal'egitez zur', ene bano,/ eginen duzu gehiago»⁴¹.

Poetaren samindura elkarrekikotasun horretara ez ailegatzea izanen da, *Argia*, *Xuria*, *Beltxarana* damen kasuetan, adibidez. Horretan datza arbuioaren egia latza. Maitalearen barrunbea damaren pentsamendura atxikia egonen da,

³⁵ II. atala, 12. ahap. Etxeparek ere «zor handian zaude» (IX, 24) zioen maitale eskergabeari.

³⁶ V. atala, 6. ahap.

³⁷ VIII. 2. ahap. *Hauzu* = zilegi. *Lafonek* «n'a le droit» itzultzen du (art. c. 13. or.). Antzeko oihartzunak hurrengoetan: «...Ezi zu bazaud'eneke,/ni bizi eta hil nahi nuzu zureki» (VIII. atala, 6. ahap.), «Zu niganat hotzenago,/ni zugarat gortzenago» (VII. atala, 4. ahap.), «Nombait bi-biak, heltzen bagira/zu beti lehiatu zira» (V. atala, 4. ahap.), «Edo zoriak/nombait, bi-biak,/ noiz ere heltzen baikitu/ han, ni nigarzu/ikusiz, hark zu/gogoeritzen espazitu» (IV. atala, 9. ahap.).

³⁸ XIII. atala, 25. ahap. *Leriztan* ikusi R. Lafon, *Le système* I, 282 ond. *Baletsa «etsi»* aditzaren sintetikoa, datiboko kasuari (*Jaungoikoari*) atxikia.

³⁹ XV. atala, 2. ahap.

⁴⁰ XV. atala, 9. ahap.

⁴¹ *Ibidem*.

erantzukizunik izan ala ez. «Non ere, noreki ere baniz, /pena dut zutan pensatzez»⁴². «En'ixil, eta (maiz pensaketa /egonak, ziotsan nigati»⁴³.

IV. HIL ALA BIZI MAITASUNEZ

Heriotza eta *bizitzaren* antitesia ere nabarmen Oihenarten neurtitzetan; halere, heriotzea gehiago azaltzen da damaren jarrera uzkur eta mesprezagarrien ondorio delako. «Ezi bihotza, zu beti hala/ikusiz gibel zauztadala, /hotzarriturik orai hil-hila»⁴⁴.

Argia damari zuzenduriko neurtitzetan «Hilpenetan behar dut itzuri» eta «Noiz ere bainaiz hauzaz orhitzen, /zin zinez, baniz hil-nahitzen» (*Lafonek* «très sincèrement je désire mourir») gisakoak ixurtzen ditu bihotzaren malura azalduz. Baita «Hiltzea gaitz da, gaitzago bana/ mait'uken, et'ez mait'izan»⁴⁵.

Poetak, espero zuen amodioa ez lortzean, ezkaturik gabeko lanturuz herioari deitzen dio; maitasunik gabe bizitza gorrotagarri zaio:

Behar dudan gero zuzaz net etsitu...,
betor betor herioa,
bizi ene hastioa⁴⁶.

Ondorengo kasuan, berriz, *hil* eta *bizi* antitesia maite-jarrera guztiko baten adierazpen gisa; poetak fideltasuna indar osoaz, hots, biziarekin eta heriotzarekin ondu nahi luke:

...Ezi zu bazaud'eneki,
ni bizi eta hil nahi nuzu⁴⁷.

Zuria deituriko damari bere arbuioaz eta mesprezuaz herio baten errudun gerta daitekeela dio. Poetaren bihotza hil dezake:

Zerbait eur'ontarzuneti,
bihotz hunen pitzgarri,
emadan sarri,
begiratzeko hiltzati:

⁴² I. atala, 3. ahap.

⁴³ III. atala, 4. ahap. Ildo beretik hurrengoak ere: «Banaiz jaikiten, /banaiz etziten, /zu zatozt beti gogara» (IV. atala, 2. ahap.), «Zuganik hon ardietsi engoiti/pens'ezazu ordu dudala» (Ederragoari, 5. ahap.).

⁴⁴ V. atala, 1. ahap.

⁴⁵ V. atala, 5. eta 6. multzoak. Baita hurrengoak: «Ezperere, hura hilen d'eta zu /harzaz huts zirate hospazu» (Ibidem, azken multzoa).

⁴⁶ VI. atala, 9. apala. Lehen pasartea gaurko euskara arautuan: «Zutzaz guztiz etsi egin behar izanen dudanez...».

⁴⁷ VIII. atala, 6. ahap.

ezpadidan, lur orotan,
zeren hik hil banuken...»⁴⁸.

Beltxaran damari ere herio-salaketa bera amodioa ukatu diolako. Oraingoan, ordea, salaketa hori zuzenagoa da, dudarik gabe:

Ezpanun hant'idokiten,
zordun izan bezala,
hik hil nunala
dinat hil-aitorr utziten⁴⁹.

Hemengo «hil-aitorr(a)» damaren jarrera zapuztzaitetik. Poetak damari doluzko egoeratik ateratzea eskatzen dio, amodio-ezak sorturiko egoera gaitzetik askatzea. Salaketa «hil hil nunala» delakoa da.

Joana emaztekiaren jokabidea, aldiz, positiboa izanen da. Haren amodioa *bizi eta hiltzea* merezi duen opari da. Horregatik: «Batez nago harturik/ hura gogoan sarturik, /ezin hil, ezin biziz, /nago net eihaturik»⁵⁰. Logikoki, *Joanak* bizitza fisikoaz galtzen duenean poetak zertarako bizi bear duen esaten du; ez du merezi lur hontan irauteak bizitza *heriotzea* bilakatu baitzaio poetari:

O zer hiltze latz'enetako!
Hura galduz gero zertako
hemen, ala gaitz-beha nago?⁵¹.

V. AMODIOAREN SEKRETUA

Ertarotik ernazimendura amodioren adierazpenetan «sekretuaren» tematika da berezitasun argienetako bat. Maitaleak sekretuan maite du dama; jelsokortasunak ezkutuko aldarteak maite ditu amodioa adierazteko. Beste maitaleen soetatik gorde nahi luke galaiak neska. Jokabide hau ere aski nabarmen euskal alorrean Etxepareren poetika gozo eta xaloan. Aski ditugu hurrengo testuak kontutan hartzea:

Balinetan nik banerro hari neure bihotza,
eta gero balin balit respuesta bortitza,
dardoak bano lehen liro erdira ene bihotza;
duda gabe eror neinde han berian bihotza⁵².

⁴⁸ IX. atala, 4. ahap. *Hil banuken* = hilko bait naun. Zubereraz «*baitnūken*. Heriotzearen aipua hilobiaren irudipidean «Zeren nuken idoki/halaz osoki/sartzeraz geroz, hobiti» dioenean (Ibidem, 5. ahap.).

⁴⁹ XI. atala, 4. ahap.

⁵⁰ XIII. atala, 1. ahap.

⁵¹ Ezkontidearen hil-kexua, 4. gn. multzoa

⁵² B. Etxepare, *Olerkiak*, 110.or.

Tenore berdinekoak «Sekretuki behar dizit harekila mintzatu» eta «Biok behin sekretuki nonbait mintza gitian».

Etxepareren, eta garaiko frantziar poesiaren, ildotatik hurbil hurrengo pasarteak Oihenartengan:

Haur hal ezten
ardiresten
baitzituket batzutan,
ez agerri,
ez enzuerra
eztateien lekutan⁵³.

Beraz, maitemindua ez *entzun* eta ez *ageri* (ikusi) daitekeen lekutan atzematen da. Poetak dama toki bakartietan (bazter lekutan) topatzea nahi luke; leku ageriak gorrotatzen ditu:

Hirekil'aldiz
bederak'aldiz
bazter lekutan baturik
nonbait banago...⁵⁴.

Poeta, aldiz, ez da ausartzen *Argia* damaren etxe ondora agerian hurbiltzea; sekretuan nahiago luke:

Bana herabe,
stakuru gabe
dinat, Argia, jitera
hir'etx'irira
leku agerira...⁵⁵.

Hurrengo ahapaldian, garbiro, toki sekretuaren guraria; topaketaren lekurik egokiena ezkutukoa da, hots, besteen soetara gorderik dagoena. Gorde-lekuaz mintzo da, bada Oihenart Etxepareren hurbiletik:

Beraz higanik
egin, jadanik,
noiz nakidina dakidan
jin, eta nura

⁵³ II. atala, 6. ahap. Lafonek: «Pour qu'il n'en soit pas ainsi, je vous surprende parfois dans des endroits où l'on ne peut être ni vu ni entendu» («Traduction français...», 6 or.).

⁵⁴ III. atala, 2. ahap. *Hirekila* = hirekin; sozietiboan zubereraz —*kila*. *Bedaraka* = bakanka, bakarrik.

⁵⁵ III. atala, 7. ahap. *Ivira* = hurbilera, ondora. *Stakuru* = aitzakia, lat.*obstaculum*-etik.

gorde-lekura
eta hi han bat akidan⁵⁶.

Bihotzak duen malura eta samina adierazteko poetak ez du bakar-tokia baino besterik opa. Askatasun eta egokitasun hobea du maitaleak ezkutuan bihotza hustutzeko:

Kausit ahal baneza
nonbait berhez-berheza,
hun'ene penatzea
baka bide baileza⁵⁷.

Beste batzutan ezkutapena damaren aldetiko arbuioaren eta mesprezuaren adierazpen da; ez poetaren desiragarri:

Aitziti ni ekus-eta, gorde
nahiz zabiltz' et' itzuri;
eta hunki-jin erran orde
ari zitzauzat belzuri⁵⁸.

Galaiak, gainera, dama *gauean* ikusi nahi luke («Margarita, /jin-konjita/, gauan behin zugana»)⁵⁹.

VI. SUA

Suaren tematikak ez du halako garadurarik Oihenarten poetikan, nahiz eta molde errenazentistaren aldetik esperatzekoa izan:

Bero huntarik lipar bat,
su huntarik huts inhar bat,
O, laztana, eretxeki
ahal banezazu zuri,
nintzabela zait iduri
sendo hainbertzereki⁶⁰.

⁵⁶ III. atala, 8. ahap. «Eta hi han bat akidan» delakoak, garbiro, topaketaren egitateak isladatzen du. *Nakidina...jin* = nakinan etor, itanozko femeninoan. *Argia* damari, oraindik, bien artetik kanpoko ikusle oro arbuiauz: «Bana zureki nahi nikezi/ elizan nehor zuhaur bezi,(et'ikuslerik ageri elizan/ lekutara zindiaurizan» (V atala, 2 ahap.). *Zindiaurizan* = *jaugin* aditzaren sintetikoa, *etor zintezen*). *Lafonek jaugin* dela eta:» g est devenu r, comme dans soul. *tziauri* «venez» («Notes pour...» 69. or.).

⁵⁷ X. atala, 15. ahap. *Berhez-berheza* = bakan-bakanka, bakar-bakarrik.

⁵⁸ Beste zenbait olerki, V, 8 ahap. *Ari zitzauzat* = ari zatzazkit. *Itzuri* = ihesi.

⁵⁹ II. atala, 18. ahap. *Jin-konjita* = etorri-baimena. Amodioa, beraz, suaren irudipean adierazten da; suak bezala, amodioak erre egiten du maitalearen bihotza. *Joana* emazteari zuzenduriko neurritz batean su horren txinpart bat, bederen, eritasuna sendatzeko aski litzatekeela dio:

⁶⁰ XIV. atala, 4. ahap. *Inhar* = txingar. *Hainbertzereki* = besterik gabe.

Poetak sobera du su horren nimiño bat eskuratzea, gaisotasun orotik sendatua sentitzeko. Bestalde, poetak bere burua antitesi baten aurrean ikusten du, hotzak berotasuna eta urak sua sortzen baitizkio:

Ban'orai, miragarritan,
hotzak beroa du nitan,
urak sui'eraikiten⁶¹.

Gorago, irudi berarekin jarraituz, elurrak sua sortzen zuela bihotzean zioen («Elhurak alabadere naduka ni, hotz badere, /errerik bihotzean»)⁶².

Emaztekiari eskainitako atalean, oraindik, beste hitz-jokuak *sua* eta *hautsa* (ceniza) delakoekin, eta, era berean, *sua* eta *kisulabearekin* (calera):

Zurekin batu
et'aize gabe.
Su naiz bilhatu,
ta kisu-labe.
Maita nezazu,
halaz hil daite.
Espenezazu
hauts gertha naite⁶³.

Beste pasarte batean ere suaren ideia «ilhaunt enadin» hitzen bitartez.

VII. EDERTASUNA

Damaren kalitate fisikoetan aipatuenetakoa edertasuna. Hori konstante bat da Oihenarteren neurtitzetan, eta poetak ezagutu dituen andereki guztiei atxikia azaltzen da. Nahiz eta atal berezian aztertuko, ditugun poetak dama bakoitzari egozten dizkion deskribapenak (ernazimenduko iruditeriatik hurbil *begi*, *lepo*, *bular*, *sabel*, *beso*, *esku*, *zango*, eta abarren trataeran), hemen edertasunari zentzu *zabalean* atxikitakoak kontsideratuko ditugu.

Edertasunaren tematika, bereziki, *Zuria*, *Joana* eta *Beltxarana* damen deskribapenetan. Hona lehen pasarte bat:

Amets, al'egia, d'ote nik enzuna,
emaiten duzula zur'edertarzuna,

⁶¹ Ibidem, 3. ahap.

⁶² Ibidem, 2. ahap.

⁶³ XVI. atala, 9. eta 11. ahapaldiak. *Kisulabe* = calera, lat. *gypsum*-etik; Hegoaldeko (G.B.) *igeltsu*, aldiz, gaztelania zaharreko *yelso-tik*, Cfr. Luis. M. Mujika, *Latina eta erromanikoaren eragina euskarari*, 67, 128. or.

hon eztaritzozunari,
moien apur baten sari?⁶⁴.

Hemen nolabaiteko salaketa damaren edertasuna diru-trukezkoa bailitzan. Maiteak edertasun garbia nahi du, ez «ederrik gaitz dena» eta konparaketa baten bitartez «nol' ezne'uluzu» dena⁶⁵. Ez daiteke edertasuna (*Edertza* dio oraingoan Oihenartek —*tza* atzizkia —*tarzuna* ordez abstraktukiago erabiliz) diruaren menpe ezarri; hori maitasuna mesprezatzea litzateke:

Egundan'ez ailiz jaio gaiztagina,
«Edertza», neskato «Onaren» zeregina,
edo jai' —eta, berhala
hil ailiz, inhar bezala⁶⁶.

Zuria damaren edertasun berezia da; behar bada, beste guztiena baino areagoa. Aitorpena *betartea* kontutan edukita:

Ederrenen bardina
(ezpadohat'aitzina)
da begitartez, eta
diskret oboro ezina⁶⁷.

Beltxarana anderekiari edertasun somatikoa zertarako duen galdetzen dio, bihotzez gogorra bada. Eta, berriro, edertasunaren aitorra («Eder eztena/hi bezalako ederraren»)⁶⁸, baina bihotzaren gogorkeria ere adieraziz:

Zer probetxu edertarzuna
da hire gorputzean,
tink bihotzean
badatxen gogortarzuna?⁶⁹.

Edertasun horren gorengotasuna ondorengoetan ere:

Haren eder izana
da hain gauza bakana,
ezi eztuela kiderik
baita jenden errana⁷⁰.

Haren gorputz lerdena
nik dudan maitena;

⁶⁴ VI. 1. ahap.

⁶⁵ V. atala, azken ahapaldia.

⁶⁶ VI. atala, 4. ahap. *Ez ailiz jai(o)* = jaio izan ez baledi. *Inhar* = txinpart.

⁶⁷ X. atala, 5. ahap. *Ezpadohat(2)* = ez badohakie. *Bardina* hemen dardarkari aurretiko apofoniaz, bizkaieraz ohizkoa dena.

⁶⁸ XI. atala, 3. ahap.

⁶⁹ XI. atala, 2. ahap. *Badatxen* = atxekitzen zain. Ikus Lafon, *Le système*, t. I, 170-172.

⁷⁰ XII. atala, 3. ahap.

baitare gerri hersiz
orotako lehena⁷¹.

Oihartzun antzekoak *Ederragoari* deituriko atalean damaren oroitzapenak: «Zurekin ezagutze hartzen/ hasiz gero, Ederragoa,/ sendi dizut nitan eihartzen /berzetrako amorioa»⁷².

VIII. TASUN GORENAK

Edertasuna maitearengan gailen izanarren, dama beste *tasun* askoz hornitua egon daiteke oraindik, adibidez, onberatasunez, diskrezioz, zuhurtasunez, adime-nez. Maitaminduak kalitate onenak atxiki ohi dizkio maitatuari. Horren isladapen hurrengo pasarteak:

Hur'ezagutzen duten
oro haren bertuten
goresten, eta bertzer
ari dir'eranzuten⁷³.

Ezi aspaldi du haren
merez handiaren
ezagutza dudala...⁷⁴.

Ondorengo bi ahapaldietan, alde batetik, *prestutasuna* eta *ontasuna* (Lafonek *sagesse*, *bonté* gisa itzuliak) aipatzen dira, eta, bestetik, *izpiritua* eta *adimena* (*esprit*, *intelligence*). Hona lehenengo kasua:

Zeren baita han haitu,
eta zeren garhaitu
prestuz et'ontartzunez
bertze nesk'oro baitu⁷⁵.

Eta *izpiritu* eta *adimen* gorenak aipatuz:

Minzatzte'ederretako,
spritu are hobetako,

⁷¹ XIII. atala, 8. ahap. Ederraz gain, onbidetsua da *Joana* emaztea; horregatik maitearen beste goratarrea: «Egitez horla, sinhetsu, /eder bezain onbidetsu/izanez, aipatua/zirat'ororen ahoetan...» (XIV. atala, 6. ahap.).

⁷² Ederragoari III atala, 1 ahap. *Berzetrako* = bestetarako.

⁷³ XII. atala, 2. ahap. Lafonek frantses itzulpenean: «Tous ceux qui la connaissent ne cessent d'exalter ses qualités et de les proclamer aux autres» («Traduction français...», 17. or.).

⁷⁴ XIII. atala, 28. ahap.

⁷⁵ XII. atala, 3. ahap. Gaurko euskara arautuan honela litzateke: «Zeren bait da hain hautaturikoa, eta gaintu bait du beste edozein neska prestutasunez eta ontasunez».

adimenduz, eranzun
nik ezin bezalako⁷⁶.

IX. MAITASUNAREN DENBORA

Aldia da amodioaren uea. Maitatzeko aldi oro da on, maitaleak jarrera absolutua, guztizkoa eskatzen baitu. «Eia bada,/ordua da,/ zuretan has ziteen/ ene hartzen»⁷⁷. Guztizkotasun hori gau-egunak eta goiz-arratsak une-aldarteak seinatlatzean (beste eginkizun zenbait «edate-jatean /ebiltze-gelditze» ere ahortzi gabe):

Gau-egun, goiz-arrats...
zuzaz dizut penamendu
neure penen luzamendu⁷⁸.

Maitalearen dolua une eta egoera gehienetara luzatzen da. Bestalde, *Xuria* damari, nahiz-eta berandu izan, etortzeko eskatzen dio. Hobe da, beraz, berant hurbiltzea, inoiz ez ailegatzea baino:

Hobe duken ainik ere,
honki egite', engoiti,
ezi ez jagoiti.
Hel akit, berant bad'ere⁷⁹.

Joana emaztekiari eskainitako neurtitzetan ere *aspaldi, orano, luzean, neguan* gisako *denborazko* kontzeptuak jokuan. Iraupena eta aldia lotuta, noski:

Zeren nol'ene maite
ukeiteak iraitte
baitu, hur'ere agian
luzean goga daite⁸⁰.

Eta *Ederragoari* deritzan ataleko oin-errepikan edo estribiloan «orai eta sekulakoz /zure nizatetalakoz»⁸¹ delakoa *denborari* atxikita, amodioaren aitortpen absolutu gisa.

⁷⁶ XIII. atala, 5. ahap. *Spiritu* = kultismoa, *izpiritu*. Laugarren ahapaldian, beti *Joanari* eskainitako neurtitzetan, *zuhurtzia* eta *jakintasuna* goresten dira: «Zeren dena guzia /baita zeren ber zuhurtzia, /eta jakitarzunez/orozaz gainti utzia» (XIII. atala, 4. ahap.). *Gainti* = gainetik. *Jakitarzuna* = jakinduria.

⁷⁷ II. atala, 12. ahap.

⁷⁸ VI. atala, 7. ahap. Ordua, gainera, maiteagatik hiltzeko eta bizitzeko tenore aparta da: «Ezi ordu dut jakinsu izan,/hil, ala bizigei nizan» (VII. atala, 7. ahap.).

⁷⁹ IX. atala, 4. ahap.

⁸⁰ XIII. atala, 30. ahap. Txillardegiren azalpenean: «Zeren, ene maite-ukaiteak iraupena bait du, hura ere luzaroan gogara etor daiteke» (Op. c. 177. or.).

⁸¹ *Ederragoari*, estribiloa. Baita: «Hel zazkit gauger'otian,/heltzekoz zure bizian» (XV. atala, 9. ahap.).

Dударик gabe, *gaua/eguna* kontzeptua errepikatuena aldiaren guztizkotasuna (maitasunari loturik) isladatzeko. Adierazpen hori doluari, jeloskortasunari, amodioaren tenoreari, eskaintzari atxikia egon daiteke. Ikus dezagun pasarte zenbait:

Gauik, egunik,
eztinak hunik,
hireki ezpaniz, Argia⁸².

Gauaz, epaizkaz, zur'etxen sartuz
em'ibiliz, eme hatsartuz⁸³.

Hambat nago penatan,
nik eztakit nolatan,
gau et'egun gor batek
naduk'arrenkuratan⁸⁴.

Neurtitzei azken partean erantsiriko maitezko olerkietan ere denboraren kontzeptua nabari, egunaren hiru aldarreak eta gaua aipatuz. Denak maitemindua maitatzeko une proposak dira:

Argitzean, eguerditan,
arratsean natzano,
gaua goizak ordaritan
biharamunt dazano
zuri huts, et'ez bertzeri
darraik' ene gogoa...⁸⁵.

X. ESKARIAK

Eskarien tenorea amodioaren zertzeladetara bideratzen da, arrenkurek, zalantzek, kezkek sorturiko abagaduneak isladatuz. Bihotzari jarrera jeloskor batetik eskeak sortzea normala da. Maitearen itzulera, amodioarekiko jarrera eskusiboa eta damaren erantzuna izanen dira gai ohizkoenak. Jainkoa, bestalde, bitartekotzat hartzen da maiz, Oihenarten alderdi erlijiosoak kontuan edukirik.

Hona adierazpen zenbait. Lehenik Jainkoa bitarteko duten eskariak:

Zein ahal den egiati,
zuk bezi ehork etziakizu

⁸² III. 1. ahap.

⁸³ V. atala, 5. gn. multzoa

⁸⁴ X. atala, 1. ahap. Eta beste pasarte ezagun hau: «Nahiz ezpegi/gauaz ilhargi,/ni zure begi/ederrek argi» (XVI. atala, 1. ahap.).

⁸⁵ Beste zenbait olerki, II. ahap. *Biharamunt dazano* = Biharamona den arteraino. Eta ondorengoa: «Mirets ziniro bazeneki/gau et'egun, zein ardura» (*Ederragoari*, 3. ahap.).

bain'engoiti Jainkoagati
dakidan nik er'egizu⁸⁶.

Tenore bera hurrengoetan:

...Fida niz
zeruko jaunak, hari gomendaturik
enuel'utziko net deskonsolaturik⁸⁷.
Beraz otoi, Jainkoagati,
lipar, inhar bategati,
iraitz enezazula⁸⁸.

Azken kasu honetan damari, Jainkoa duelarik lagun, ez arbuiatzea eskatzen dio. Neurtitz erlijiosoetan ere konfiantza bera han-hemen, garaiko jarrera atzemanetz.

Ondorengoetan eskariak jarrera zuzenago bat maiteaganako erantzuna eta makurrera otoituz. «Batzutan, luzez, luzez otoituz,/zure bihotz gogorra goit-huz»⁸⁹.

Eskariak, maiz, topaketa orok isladatzen duen elkarrekikotasunezko giroan azaltzen dira; maiteak maitatua ikusi nahi luke, honen hoztasuna dela oztopo:

Hel zazkit gaurger, otian,
heltzekoz zure bizian,
ezpad'en'asperragati
ezpererik zureagati⁹⁰.

Errepikak eskarien larritasuna adierazten dute, bestetan bezala; horregatik dio «zato, zato sogitera/ba nohake jaukitera»⁹¹.

Eskariak jarrera definitiboagoa *Joana* emazte zenduarekin zeruan bat egiteko guraria agertzean; poetak ez ditu koblak eta kantuak eginen, negarrak baino, haiek eta maitearekin goian ikusi arte. Hori dela eta, alferrik izanen da koblak eskatzea:

Bad'ez nehor niri obororik
(eztudan gero egin gogorik)
eske jar kobl'edo kantore...,

⁸⁶ VII. atala, 7. ahap.

⁸⁷ VIII. atala, 7. ahap. Azken perpausa kera hurbilago batez litzateke: «Ez nauela utziko arras nahigabeturik». Baita goian aipaturiko «Baletsa Jaungoikoari /har nenzan zerbitzari hark er', eta leriztan/hanbat on zein nik hari!» (XII. atala, 25. ahap).

⁸⁸ XIV. atala, 5. ahap.

⁸⁹ V. atala, 3. ahap. Eta damaren errukia eskatuz: «Hel zaizkio, sober' aiduruz, /zugatik hiltzen ari denari, /eta hur' otoi urrikari» (V. atala, azken ahapaldia).

⁹⁰ XV. atala, 9. ahap.

⁹¹ XV. atala, 6. ahap. *Jaukitera* = erasotzera. Gorago *bailiotsa* hipotetikoa io aditz sintetikotik.

lupean, air'edo zeruan
derakustano den lekuan⁹².

Hurrengo ahapaldian «epa itzazu», «edutzazu», «jin dakidizu», «negizu» aditzen bitartez eskari baten antzeko aginduak, perpausa *otoi* delakoaz hasten delarik:

Otoi, otoi ene minak
gaurgoitik epa itzazu,
oranoko gaizki eginak
askitan edutzazu⁹³.

XI. «MEHE», «GURI», «GOXO» EPITETOAK

«Mehe», «guri» eta «goxo» epitetoak amodioaren finezia azaltzera datoz; batzutan, ingurugiro somatiko baten adierazpen huts bezala, bestetan *tasun* izpiritualen azalpen gisa. *Goxo* eta *guri* epitetoak ere antzeko ildotik. Poesia ernazentistaren baliabide literarioetan sartzen dira, besteen artean, epiteko horiek.

Xuria damaren edertasun somatikoak deskribatzean ile-adatsa zeta baino leun eta mehegoa dela dio:

Adats ikustekoa,
aztaleranokoa,
leunez, baitare mehez,
zetaren gainekoa⁹⁴.

Kasu honetan «mehe» epitetoari *leun* erasten zaio. Beherago, berriz, lepoa *gozoa* dela dio edozein besarkada emateko:

Lepho arrai miratzeko,
goxo besarkatzeko⁹⁵.

Poemaren bederatzigarren ahapaldian deskribapen somatikoak «guri» eta «mehe» epitetoen bidez, nahiz eta soin-atal desberdinei atxikia egon. Batean esku-zangoak dira, bestean eriak edo hatzak:

Esku eta zango biak
xuri bezain guriak,

⁹² Ezkontidearen hil-kexua, azken ahapaldia. *Erakustano* = erakusten didano. *Lupean* = lurpean, konposakeran dardarkaria galduz (*lupeko*, *uhalde*, *zuhirin*) hitzetan bezala.

⁹³ Beste zenbait olerki, II. 5. ahap. *Epa itzazu* = ebaki itzazu; *epai* aditzaren esanahia bera isladagarria *epaile* (juez), *epaitu* (juzgar), *epail* (marzo, mes del corte) hitzetan.

⁹⁴ X. atala, 4. ahap.

⁹⁵ X. atala, 7. ahap.

erhi mehe, gaineti
zilharztatu iduriak⁹⁶.

Beltzarana damari, eskainitakoan *eme* epitetoa adizlagun bezala, baina ez deskribapen fisiko bati loturik, mintzamenari baino. *Gozo*, berriz, soari atxikitzen zaio. Boskarren ahapaldian *mebe* adierazpen somatikoz. Hona adibideak:

Nol'arrai miratzea
baitu, eme mintzatzea,
gozo, gozo ere handi
da hari behatzea.

Gorputza duelarik
luzekara, halarik
xuxen du, et'ezta lodi,
ez mehe soberarik⁹⁷.

XII. «ERI», «SENDO»

Batzutan «eri/sendo» antitesiaz, eta bestetan *eri* kontzeptu soilaz, maitasunaren beste erreferentzia eman nahi da. Maitalea *eri* sentitzen da damaren arbuioa, mesprezua eta zapuzketa sumatzean. *Gogorit*u hitz konposatuaz salatzen du, adibidez, Oihenartek *Argiaren* bihotz-gogortasuna:

Han, ni nigarzu
ikusiz, hark zu
gogoritzen ezpazitu⁹⁸.

Hurrengoetan eritasuna nabarmen «bihotz hunen pitzgarri» esatean, eta osasuna «sendotzen banun, ainziti,/ zeren nuken idoki /halaz osoki»⁹⁹ aitortzean. Eritasunak bihotzaren dolua isladatzen du; amodiozko jokaera kiribiltzuen ondorengo egoera:

Zuk hori egiten
bezan batetan
naiz eri etziten
bihotz minetan¹⁰⁰.

⁹⁶ X. atala, 9. ahap. *Erhi* = hatz. *Zilharztatu* = zilarreztatu, zilarrez estali.

⁹⁷ XII. atala, 4. eta 5. ahap. *Beltzaranaren* soina, beraz, lodi eta mehearen tarteko gisa estimatzen du. Lehenago *Argiari* zuzendutako neurtitzean «buztan mehearen» delakoaz aritu da, eta, noski, zentzu fisikoan.

⁹⁸ IV. atala, 9. ahap.

⁹⁹ IX. atala, 4. eta 5. ahap. *Ainziti* = aitzitik, baizik eta.

¹⁰⁰ XVI. atala, 3. ahap.

Eri/sendo-aren arteko kontraegoera, oraindik, garbiago amodioaren gutzitokotasuna adieraztean. Damaren jokabideaz eri edo gaiso aurki daiteke:

Zuri huts, et'ez bertzeri
darraik'ene gogoa,
zuzaz, nola bait'er'ez eri
nahiz izan sendoa¹⁰¹.

XIII. SALAKETA

Maitale minduak dama uzurrari salaketak egitea amodiozko jarrera orokorraren beste berezitasuna da. Salaketaren inguruko literatura nabarmen, bai Frantziako trobalarien neurtitzetan, eta bai ondoren darraikion ernazimenduko poetika nagusian. Oihenartek bietatik har zezakeen eragina.

Salaketak adiera jeloskor eta mesprezuzkoa adiera duten pasartetan gordeta. Hurrengo testuak jarrera animiko hori isladagarri, nolabait:

Bana bertze
ez ikertze
gaugoitik ukeiteko,
oradrano
duzun bano
ongi niri egiteko¹⁰².

Neurtitzaren teknika aldetik aipatzekoa hemen Oihenartek bertso-lerro bakoitzean *aa/bb/bb* puntu-eskema bilatu duela, beste ahapaldi gehienetan *aa/b/cc/b* azaltzen den bitartean. O bokaleaz puntu gozoagoa lortzen du, bokale horrek errepika gehiago duelako.

Kexuaren ohiartzun latz bera hurrengoan:

Gero zuzaz
zeinen luzaz
ikaturik nagoan,
eta halaz,
hambat halaz!
errekeitu gaxtoan¹⁰³.

¹⁰¹ Beste zenbait olerki, II, 1 m. *Zuzaz sendoa* = zuk sendatua.

¹⁰² II. atala, 10. ahap.

¹⁰³ II. atala, 15. ahap. Hemengo puntu-eskema: *aa/b/aa/b*. *Errekeitu gaxtoan* = portaera gaitzean.

Ildo beretik:

Aldiz naiz latzen,
bilhatuz batzen,
ban'ez ber zaitudanean¹⁰⁴.

Amodioa (diru-ordain denean) benetako maitasun-salketa gisa salatzen da:

Amets, al'egia, d'ote enzuna,
emaien duzula zur'edertazuna,
hon eztaritzozunari,
moien apur baten sar?¹⁰⁵.

Bestetan gisa, salaketa paralelismotan bilduta eman daiteke. Beraz, hurbiltasunari urruntasuna dagokio amodiozko arazoetan. Damak urruntzean ahantzi egiten du maitemindua, eta hurbiltzean, berriz, arduraeza eta gaitza azaltzen:

Urruntzen nitzauzunean
nizaz eztuzu orhitzerik,
ez, hurrentzen nizanean,
zein ere den ikertzerik¹⁰⁶.

XIV. DAMAREN ARBUIOA ETA MESPRESUA

Erraza bihurtzen da *arbuioaren* tematika amodiozko neurtitzetan bilatzea. Damaren aldetik jarrera arbuizatzaileak aski nabarmen trobalarien ahoan, eta, ondoren, ernazimenduko poesia zabalean.

Euskal lirika ahozkoaren esparruan ere argi jarrera arbuizatzaile bera. Komeni da Etxepare ere kontutan edukitzea, bere poetikan ertaroko oihartzunak eroso aurki daitezkeelako, eta, prezezki, hemengo kasura egokituak:

Jauna gerthuz hik dadukak porfidia handia.
Ixil endin nahi nitek jala ene fedia!
Hitz gutitan adi ezak, nahi baduk, egia:
hietako eztiadukat gerthuz neure buruya¹⁰⁷.
Horrelako banitatez ni segur uztazu;
probetxurik eztukezu eta zinhets nazazu¹⁰⁸.

¹⁰⁴ IV. atala, 8. ahap. Egungo euskaran litzateke: «Aldiz latzen naiz zu bilatuz, soilik ez bazaude ere...». *Lafonez*: «Au contraire, j'éprouve une impression pénible quand, à force de vous chercher, je vous rencontre, mais pas seule» («Traduction français...», 9. or.).

¹⁰⁵ VI. atala, 1. ahap. *Moien apur bat* = dirubide txiki bat. *Eztaritzozunari* = eritzi ez zaizunari. Baita: «Eztuzu zer uka, zarel'ogenduru,/ ez har ait'amer nahia stakuru» (Ibidem, 3. ahap.).

¹⁰⁶ VII. atala, 5. ahap. *Ikertzerik* = ardurarik, begiramendurik. *Lafonez* «Soin, bon traitement...» («Notes pour...», 65. or.).

¹⁰⁷ B. Etxepare, *Olerkiak*, 142. or.

¹⁰⁸ B. Etxepare, ibidem.

Oihenarten neurtitzetan arbuioa nabarmen, eta *Zuria* eta *Beltzarana* damen kasuetan, bereziki. Behin eta berriz lamentatzen da poeta damaren jarrera hotz eta zapuztzaileaz. *Mesprezuaren* tematika, bestalde, *arbuioarekin* osatuta, biek lotuta daudelakoz. Dena den, *arbuioaren* islada Oihenarten neurtitzetan nagusia-goa, itxuraz.

Ikus dezagun testu zenbait. Lehenik *arbuioari* dagozkionez gorago emana:

Gero zuzaz
zeinen luzaz
ukaturik nagoan,
eta halaz,
hambat alaz!
errekeitu gaxtoan¹⁰⁹.

Hemengo «zeinen luzaz ukaturik nagoan» delakoak kexu baten adierazpena; erantzunik ez duen damaren zain egon da poeta (14gn. ahapaldia). Damaren arbuioa, bestalde, soa ukatuz ager daiteke, bihotzaren jarrera/ aztertzaile gisa («Ala badere/soz behin ere/etzindezke jar nigana»)¹¹⁰.

Ireizi aditzaren bitartez ere arbuioa isladatzen da. Poetak maitearekiko portaera alderantzizkoa du:

Nik eztut ehor maite zu beizi.
Zuk zeren nahi nuzu ireizi?¹¹¹.

Baita:

Hezaz oradrano iraitzi
ikusirik nauzula¹¹².

Ildo beretik damak galaiari maitatzeari *uzteko* agindua ematen dionean:

Utzi zitzadan manuz baitzauzat,
etxekiterago eniz ausat¹¹³.

Arbuioa ere damak poetari eskaturikoa uko dagionean:

Gero zail edireiten zitut
eske gehiago nauzuno,
eta jartzen zauzt erranez
eztezakezul'eman, ez¹¹⁴.

¹⁰⁹ II. atala, 15. ahap. *Errekeitu gaxtoan* = portaera gaitzean.

¹¹⁰ IV. atala, 5. ahap. Lafonek: «Jamais pourtant vous ne dirigeriez vos regards vers moi».

¹¹¹ V. atala, 1. ahap. *Ireizi/iraizi* aditza jatorriz etxekoa dugun bitartean, *arbuiau* mailebua da, hots, lat. *repudiaretik* datorren *arbohuia* gaskoina, dardarkari aurretiko protetikaz eta bokalearteko herskariaren ozendura berantaz edo erromanikoaz. Cfr. Luis M. Mujika, *Latina eta erromanikoaren eragina euskaran*, 157. or., M. Agud, A. Tovar, *Diccionario etimológico vasco*, I, 908.

¹¹² Beste zenbait olerki, 4. ahap..

¹¹³ V. atala, 4gn. multzoa. *Manuz baitzauzat* = agintzen bezala ezartzen zatzait. *Beltxaranari* eskainitako neurtitz batean (XI. atala, 3. ahap.) *higu* hitza *gorroto* gisa, beti *arbuioaren* hurbiletik.

¹¹⁴ Beste zenbait olerki, I, 1 ahap. *Nauzuno* = nauzun arteraino. *Jartzen zauzt* = ezartzen zatzait.

Ederragoari deituriko neurtitzetan salaketa bera, andereak nekez aurki baitezake bizikiago maiteko duen beste gizakirik. Ia olerki osoa kezu baten azalpen da, bere paradigmaz eta guzti. Kasu honetan *uko* hitza:

Zuk niri uko badagidazu,
nik zuri galde bezambat,
eridenik eztadukazu
nik nola maita zitzan bat¹¹⁵.

Jokabide hain deitoragarriak poetaren protesta merezi du, dama gordeka, itzurika eta iheska baitabil maitaminduarekin, topo egin ordez («Aitziti ni ekus-eta gorde /nahiz zabilz'et'itzuri; /eta hunki-jin (*ongi-etorri*) erran orde /ari zitzauzat belzuri») ¹¹⁶.

Lantu bera nekeak damari egozten dizkionean, eskergabetasuna salatuz:

Ban'ezdeustzat zuk dadukazu
nik neke hartzen dudana,
et'eskerrik ezterautazu
jiteaz hala zugana¹¹⁷.

Mesprezuaren gaia ere arbuioaren hurbilekoa, biak lotuta baitaude amodiozko jarretetan. Etxepareren kasuan nabarmen sentimendu bera.

Oihenartek *phuztatze* hitza eskaintzen digu «mesprezua» eta «arbuioa» adieraziz bere lehenengoetako neurtitz batean:

Bana zoaz,
laurherroaz,
ene'erranak phuztatze¹¹⁸.

Maitaleak bihotz-berotasuna dio damari, baino hark ez dio gogorik ordainetan. «Zu zerk hain haitu/egiten zaitu/nizaz ez gogaratzera?» ¹¹⁹. Anderekiak poetaren ardura osoa berarengan duela jakin arren, ez dio arrenkurarik jartzen:

Erran baderaukat ezi
oro harena naizala,
nehor ere, hur bezi,

¹¹⁵ Ederragoari, 6. ahap. *Eriden* = aurkitu.

¹¹⁶ Beste zenbait olerki, V, 8. ahap. Logikoki, arbuioak eskergabekeria azaltzen du damaren aldetik, eta gaitzeskarri da. Oihenartek lazki dio: «Alabana./enegana, orano eia zurerik,(heldu denez/deus ogenez/eta gaitzez bertzerik? (II. atala, 4. ahap.). Lafonek *ogenez* eta *gaitzez* «mechanchetés» gisa itzultzen ditu (Art. c. 5. or.). Hurrengoan garbiago eskergabekeriaren salaketa: «Elkoit dakit elkorra, /esker gabe, gotorra, / del'enetzat, bait'ere/ harri bezain gogorra» (X. atala, 11. ahap.). Ondorengoan dama iheska ageri da: «Zeren nik zuri/emanik bahi/bihotz', itzuri/baitzauzki nahi» (XV atala, 8 ahap.).

¹¹⁷ Beste zenbait olerki, V. 7. ahap.

¹¹⁸ II. atala, 8. ahap. *Phuzta* = mesprezatu, arbuiatu (Txillardegi, op. c.133 or.). IV. atalean *berezi* (apartatu) hitza mesprezuzko jarrera gisa uler daiteke: «Zuk ni zureti (aiher naiz) beti/nadukazu berezirik» (IV. atala, 4. ahap.).

¹¹⁹ IV. atala, 10. ahap. *Haitu* = harroxko, anpurus.

onhetsirik eztudala,
bana horregatik hura
ezta nizaz arregura¹²⁰.

Xuriari ere kexu bera behar bezala«axolati» ez dela salatzean; ez du ardurarik hainbeste maitatu duena saminduratik ateratzeko. Beraz, bestetan bezala, mesprezutik jasoriko protesta:

Bena hura, hargati,
nizaz ezt' axolati,
et'enu itoiten, berak
sartu nauen phenati¹²¹.

Etzintezkea jagoiti unha
ene hain gaizki tratatzez?
Beti zuzaz ezin enzuna
lan duketa deitoratzez?¹²².

XV. JELOSKORTASUNA

Amodiozko lirikan hau da gairik oparoenatekoa, bai euskal esparruan, eta bai kanpotikoan. Ertaro osoa horren lekukoa da. Aski da Probentzako trobalarien lirika aztertzea. Beste hainbeste Gaztela, Italia ala Portugalgoa.

Etxeparerengan maita-joku gisa azaltzen da. Gainera, jeloskortasuna, maiz, gorrotoa, higuina eta malurarekin lotzen da.

Oihenartengan jeloskortasuna, bereziki, *Argia* eta *Beltxaranaren* kasuetan:

Gauik, egunik,
eztinak hunik,
hireki ezpaniz, *Argia*¹²³.

Maitaleak ezin du jasan dama ikusi gabe, eta gurari horretan ez du etengabetasunik, ezen eta «gauik, egunik,/eztinat hunik» dio. Jarrera jeloskorra, benetan, *Argia* damari erakutsia.

Poetak ezin du itxaron. Toki sekretuan maitamindua noiz aurkituko urduri dago, desoseguz dago. Topaketaren aldia irrika biziz espero du:

¹²⁰ VII. atala, 2. ahap. *Arrenkura* = ardura, interesa. *Erran baderaukat* = esan badiot. «Arrenkura» *rencura* erromanikotik. Eta hurrengoetan: «Ez behin-ere gogorik, /niri hunki egitekorik» (VII. atala, 5. ahap.). «Ban', ene zori gaitzetan,/ enaiz orano deusetan» (XV. atala, 2. ahap.).

¹²¹ X. atala, 14. ahap. Atsotizetan *axol/* hitza, 226, 252.

¹²² Beste zenbait olerki, V 1. ahap.

¹²³ III. atala, 1. ahap.

Beraz higanik
 egin, jadanik,
 noiz nakidina dakidan
 jin...¹²⁴.

Elkarrikustekaren toki aproposena, ikusia dugunez, «gorde-lekua» izanen da, «han bat akidan» (Ibidem).

Topaketa-ezaren sentimenduak malura eta gorrotoa sortzen ditu maitamin-duarengan. Bizia aspergarri gertatzen zaio maiterik gabe; haren gabezia herio da («Betor, betor herioa, /bizi'ne hastioa»)¹²⁵. Hori dela eta, maitatu orde, gorrotatu eginen du («Mait'orde hig'ukena»)¹²⁶. Jeloskorrari gehien mintzen diona dama sekretuan ez ikustea da. Guztizkotasun eksklusibozkoa jarrera jeloskorraren eztena:

Aldiz naiz latzen,
 bilhatuz batzen,
 ban'ber ez zaitudanean¹²⁷.

Susmoak, errezeloak eta ezmezeak samaldan datozkio maitamindurari. Batzuek dama, oraindik, maitalearengana bil daitekeela diote, besteek, ordea, ezetz:

Nitan gainen gudukatzen;
 batak etzitukedala,
 baietz bertzeak diostala¹²⁸.

Barneko ezinegonaren tenorea isladatzen digu biziki hurrengo perpausak. Bertan poetak gauzak argitzeko guraria azaltzen du, presa du. Bat ala bestea hautatu beharrean da:

Orain jagoiti minzatzekoz
 minza gaitezen garbiki,
 zuk nigatik deus egitekoz
 egin ezazu gaiziki...¹²⁹.

¹²⁴ III. atala, 8. ahap. *Nakidina* aditz-formulaz. Ikus *Lafon*, Le système du verbe basque au xv^{ie} siècle t. II, 34-35, 45.

¹²⁵ VI. atala, 9. ahap.

¹²⁶ XI. atala, 3. ahap. Dena den, *Joanari* eskainitako neurtitzetan garbi arbuatuarren errua bere gain hartuko duela: «Banau er'irraiziko /eztut ez gaitzetsiko /baizik ogen guzia (nihaurtar' egotziko» (XIII. atala, 27. ahap.). Baita: «Ban'alaz! hambat dizut hugu (gorroto) /zureki mintzatu ezina» (Ederragoari, 1 ahap.).

¹²⁷ IV. atala, 8. ahap. *Ber* = bakarrik. *Lafonek*: «Au contraire, j'éprouve une impression pénible quand, à force de vous chercher, mais pas seule...» (Art. c., 9 o.).

¹²⁸ VII. atala, 7. ahap. *Etzitukedala* = izango ez zaitudala, «que je ne peux pas vous avoir» (*Lafon*, «Traduction française...», 12 or.).

¹²⁹ Beste zenbait olerki, I, 3 ahap. *Gaiziki* = azkar, berehala, fr. promptement (*Lafon*).

XVI. GOGORKERIA, GORRERIA

Erdi Aro eta errenazimenduko poesiak ere dama uzcurraren gogorkeria salatuko du; arbuioak sortzen duen saminak gogorkeriaren eta gorrieriaren salaketa merezi du. Tenore horretako sorketa anitz garaiko poesia ernazentistan Frantzian, Espainian, Italian, eta abar. Frantziako eragina esperatzekoa zen Oihenarten kasuan. Hurbilago, Etxepareren neurtitzetan damaren jarrera gogorrezko aireak ez dira falta.

Oihenartengan, lehenik, *gorrieriazko* aipuak ikusiko ditugu, nahiz eta, gehienetan *gor* eta *gogor* kontzeptuak baturik azaldu:

Bana zer hobe, zuk gorreti
badagidazu zur'aldeti?
Bana zer hobe, zuk gorreti
badagidazu horla beti?¹³⁰

Hurrengoan *gor* eta *gogor* epitetoak batean bilduta; damaren jarrera hotza salatzen da:

Zuzaz bertzerik
nehor maiterik
eztudalarik herrian,
zu bezain gorrik,
ez hain gogorrik
eztudala d'agerrian¹³¹.

Ondorengoan *gogor* epitetoa *gotor* delakoarekin ordezkutzen du, *gor* kausagatik, nahiz eta maitatuak *gotor* eta *gor* jardun:

Aspaldi neure gogara
libertatez biz'izanik...,
gotor eta gor izatez
galdu nahi nuen batez¹³².

Gortasunaren etengabetasuna isladaturik hurrengoan:

Hanbat nago penatan,
nik eztakit nolatan,
gau et'egun gor batek
naduk'arrenkuratan¹³³.

¹³⁰ I. atala, 1. ahap. *Badagidazu* = egiten badidazu. *Horla* = horrela. Azentuaren eraginez erori bide da atzetonika, zubereran doinuak duen azkartasunagatik.

¹³¹ IV. atala, 1. ahap.

¹³² VII. atala, 1. ahap.

¹³³ X. atala, 1. ahap.

Salaketa, oraindik, gaitzagoa damaren jarrera, gotorra ez ezik, *elkorra eta eskergabea* denean, eta, azken finean, harri bat bezain *gogorra*:

Elkoit dakit elkorra,
esker gabe, gotorra,
del'enezat, bait'are
harri bezain gogorra¹³⁴.

Joana emaztekiaren jarreretan gorrieriak ez du zentzu gaitza, ona baino, bere amodioak besteenganako ixtura azaltzen duelako:

Aldiz bi beharriak
xuri miragarriak
saldoa maitariri
gorheritan jarriak¹³⁵.

Hemengo aipamena *Joanaren* fisikoa deskribatzean, hots, belarrien lerdenta-suna. Oihenartek, maitaminduaren fisiko lerdena ez ezik, haren jarrera eskusiboa goratzen du; bera ez den beste edozeinekiko gorra da *Joana*.

Azkeneko maita-neurtitzetan gortasuna antitesietan bilduta *gortharzuna* (*goritasuna* = ardor) eta *gortharzuna* (gorreria) artean jokua eginez, lehenengoan bigarrengoaren kontraesana ematen delarik:

Nik gortharzun, zuk gortharzun,
derakuskegu elkarri,
biek bardin bermertarzun
dugu hetan ezarri¹³⁶.

Kexu baten isladapena hurrengoan ere:

Enezazula gal gorrez,
kalte jin lakidizu,
bana galde nauzun horrez
ukenduru negizu¹³⁷.

Ondorengo adibidetan *gotor* eta *gogor* epitetoak azalduko zaizkigu. Goi-koen arabera, gehienetan, maitale hotzaren jarrera salakizun, amodioaren alorrean kontrajarrerak areagotuz.

¹³⁴ X. atala, 11. ahap. *Elkoit* = bakarrik. *Elkorra* = lehorra.

¹³⁵ XIII. atala, 12. ahap. *Saldo* = samalda, multzoa. *Gorheritan* inexibo ezmugatuan, — *eri* atzizkiak *eritasuna* adierazten duelarik *sugurreri*, *itsueri*, *urguneri* hitzetan bezala. Ikus Lafon «*Notes pour...*», 78-79. or.

¹³⁶ Beste zenbait olerki, II. 3. Lafonek pasartea honela itzultzen du: «Je me montre ardent (*goritik abiatuta*), et nous sourde (*goretik abiatuta*): telle est notre attitude mutuelle. Nous avons mis deux une égale opiniâtreté» (*Traduction française des poésies d'Oihenart*, 33. or.).

¹³⁷ Beste zenbait olerki II. 5. ahap. *Jin lakidizu* = etor lekizuke. *Negizu* = egin nazazu.

Hanbat beti
gotorreti
egiten derautazu¹³⁸.

Batzutan, luzez, luzez otoituz,
zure bihotz gogorra goithuz,
norabait jitez hitz badaidazu,
hur'ere ger'eztadukazu¹³⁹.

Beltxaranari eskainitako neurtitzetan kexu garratza edertasunak ez duelako amodiozko ordainik bihotzean. Gogorkeria azaltzen dio nagusiki:

Zer probetxu edertarzunga
da hire gorputzean,
tink bihotzean
badatxen gogortarzunga?¹⁴⁰

Solas gaitz baten andanan, protesta bera hurrengo ahapaldian ere maitearen bihotz-gogorkeria dela eta:

Izterbegia minzutzen
delakoz guzaz, kexatzen
hark zaitu, hanti datorra
zure niganat gogorra¹⁴¹.

Hemen *gogorra* sustantibaturik, *gogorra* hitza (izenlagunezkoa) *datorra* aditzarekin puntua egiteko egokiagoa izaki.

XVIII. SAMINA, PENA

Amodiozko poesietan beste tematika errepikakorra samina eta dolorearekin loturikoa da. Noski, arbuio eta mesprezuzko jokabideekin erlazionatzen da, ezen eta maitaminduaren ukoak eta ihesak samina sortzen du maitearengan. Alde anitz saminak Oihenarten neurtitzetan. Arbuioaren mende dagoen sentimendu hau, behar bada, adierazkorrena:

Niri bai baten erraitera
etzenthozke ehoiz ere?
Orai, zure minez hiltzera
nohela, ikusiz berere¹⁴².

¹³⁸ II. atala, 5. ahap.

¹³⁹ V. atala, 3. ahap. *Goithuz* = garaituz, gaintituz. *Jitez* = etorriz.

¹⁴⁰ XI. atala, 2. ahap. *Badatxen* = etxekitzen zain, femeninozko aditza. Ikus Lafon, *Système*, I, 170-172.

¹⁴¹ XV. atala, 4. ahap. *Izterbegi* = etsai, arerio. *Minzutzen* = mintzitzen, kasu honetan, beste askotan bezala, afrikaziorik gabeko NZ taldea.

¹⁴² I. atala, 7. ahap. *Nohela* = nohala.

Saminezko aitopena maitatuaren jokabide hotzetik dator. Damaren jarrera deitoragarria da poetarentzat.

Xuria damari zuzenduriko lehen ahalpaldian garden bihotzak sentitzen duen zauria, ukoak suposatzen dizkion tragazak edo geziak:

Berritzen ar'iz, Xuria,
nitan, egun guziez,
noizten begiez
egin erautan zauria;
et'ene bihotz gaxoak
higanik, maita-sari,
herskailu ordari,
zitin tragaza-xiloak¹⁴³.

Tragaza edo gezi-zuloak «maita-sari» ironikoak dira, bihotzean «zauria» sortzen dutenak. Esan beharrik ez dago, *geziaren* irudia ernazimenduko poesian ohizkoa zela, Oihenarten beste *perla*, *esne*, *ur*, *zilar*, *kristal*, *koral* gisakoak bezala.

Maitalearen bihotzak samin biziagoa du, altzairuz, burdinez eta berunez ordeztu, haragiz eratu baitago. Kontraposizioa, beraz, nabarmen «eztun altzeiru, ez burdina,/ez-eta berun hotza, /ene bihotza./ Ban'aragiz dun egina»¹⁴⁴ dioenean. Samina, bestalde, arbuioak ez beste, gaiztakeriak sortu du. Maitalea ezin da utzi «ehor gaizki tratatzez irabazi?». «Gaizkia»¹⁴⁵ maitale gorraren ondorioa da («Han erasten/zerik hasten/bainaiz ene gaizkiaz»)¹⁴⁶. Ildo beretik ere: «Alabana,/enegana.../heldu denez/deus ogenez,/eta gaitzez bertzerik».

Erlazio hain gaitzak penaz beterik daude. Penak ikuspegi zabala Oihenarten poesian erantzun txar eta eskergabetasunaren ondorio bezala. Batzutan, pena nolabaiteko masokismoz onartzen da:

Non ere, noreki ere bainiz,
pena dut zutan pensatzez;
hal'ere, hanbat neur'etsai niz,
laket niz hortan penatzez¹⁴⁷.

Samina, bestalde, jeloskortasunarekin atxikita, damak ez baitio maitaleari fideltasunik, ez eta erantzunik, beste amorante bat duelako:

¹⁴³ IX. atala, 1. ahap. *Herskailu* = zauri-oihal. *Tragaza* = gezia, Cfr. *Txillardegi*, op. c. 157 or.

¹⁴⁴ IX. atala, 2. ahap.

¹⁴⁵ VIII. atala, 4. ahap. Baita hurrengo onhestea arbuioari kontrajarrit: «Hezaz oradrano iraitzi,/ikusirik nuzula,/orai onhestea gaitzi/dakit dakidizula» (Beste zenbait olerki, II. 4. ahap.).

¹⁴⁶ II. atala, 7. ahap. Egungo euskarari honela adierazia litzateke: «Han nire gaitzaz erasten hasten naizelarik...».

¹⁴⁷ I. atala, 4. ahap. Maitalearen topaketak, ordea, samina sor dezake: «Noiz ere batzen baitzitzautzat/ bien iragaitean,/minak zatiz arhintzen zautzat,/zuri bi hitz erraitean...» (Ibidem, 5. ahap.).

Aldiz naiz latzen,
bilhatuz batzen,
ban'ez ber zaitudanean;
zer gaitz jasaiten
dudan erraiten
ezin derauzudanean¹⁴⁸.

Erantzun-eza, maiz, antitesietan biltzen da, poetak hurbil uste zuena urrun baitago, maitaminduari maitea kentzen baitzaio:

Ikus jende hunak, ikus ene pena,
altxatzen darote nik nuen maitena;
hurren uste nuenean,
haur dakusat urrunean¹⁴⁹.

Pena hori iraupen handikoa da, gau t'egun luzaturikoa bihotza arrenkuraz utzirik («Hambat nago penata,/ nik eztakik nolatan,/ gau et'egun gor batek/ naduk' arrenkuratan»)¹⁵⁰.

Poetak damarengan samin bera sortarazi nahi luke, amodioak eskatzen duen elkarrekikotasunaz hobeto jabetzearren. Kexutan bilduta dio:

Kausit ahal baneza
nombait berhez-berheza,
hunl'ene penatzea
baka bide baileza¹⁵¹.

Poetak ezin du onatu, ez eta ulertu, maitearen ezkututzea; bihotza eri uzten dio, penetan itoa. «Zuk hori egiten/bezambatetan,/ naiz eri etziten / bihotz minetan»¹⁵². *Gorra* eta *eria* kontzeptuak aztertzean hemengo tematika bera, azpi-hari bezala.

Poetaren azkenetako kexua saminaren luzapenarena da. Heldu da garaia doluak albo batera uzteko, damaren onespena lortuz:

Otoi, otoi, ene minak
gaurgoitik epa itzazu,
oranoko gaizki eginak
askitan edutzazu¹⁵³.

¹⁴⁸ IV. atala, 8. ahap. «Aldiz naiz latzen» Lafonek «je suis impressionné» gisa itzultzen du («Notes pour...», 68. or.).

¹⁴⁹ VI. atala, 6. ahap. Penak zalantzetan biltzen dira, maiz, maitaleak errezeloa baitu doluak kexua sor dezakeenarena: «Ene beti honlakatzez,/ edo berur'ene penez/nozpait kexa laiteenez» (VII. atala, 3. m). Egungo euskaran honela moldatuko luke Txillardegik: «Inoiz bera ene penez eta honela jokatzez ez ote denez kexatuko» (Ibidem, 153. or.).

¹⁵⁰ X. atala, 1. ahap.

¹⁵¹ XI. atala, 15. ahap. Testuko hitz zenbait: *baka* = ordaindu, lat. *pacare*-tik. *Kausit* = gertatu. *Berhez-berheza* = bakar-bakarrik.

¹⁵² Ikus Lafon, *Notes pour...*, 74. or.

¹⁵³ Beste zenbait olerki II. 5. ahap. *Epa itzazu* = ebaki itzazu. *Askitan edutzazu* = nahikotzat eduki itzazu.

Ohizkoa denez, saminak negarrak eta malkoak sortzen ditu sufritzen duenaren bihotzean. Negar dagi maitaleak maitatu behar lukenaren hoztasuna eta arbuioa atzematean:

Edo zoriak
nombait, bi-biak,
noiz ere heltzen baikitu,
han, ni nigarzu
ikusiz, hark zu
gogoeritzen ezpazitu¹⁵⁴.

Hildo beretik hurrengoa ere:

Kexeri, deitore, nigar-harakiak,
hek ene baraskal, auhal-jakiak... ¹⁵⁵.

Penarekin elkartzen da maluraren tematika. Maitale arbuiatuak zorigaitzaren esperientzia latza du, damak ez baitio hurbiltzen uzten eihagoraka: «Zuk heiagora /egiten duzu, ni hautemanik, /et'ordu hartan, gaxoa nik,/leioti jauziz, ohoin'iduri,/hilpenan behar dut itzuri»¹⁵⁶. Zuzenkiago, oraindik, ondorengo kexua: «Ehon erakutsiko zaita/anderaurekin, ez eta neskatorik,/ ni nizan bezain zori gaitzetakorik?»¹⁵⁷.

XVIII. GONPARAKETAK

Gonparaketa da literaturan erabili ohi den beste baliabidetako bat, bai literatura klasikoan eta bai gaurkoan. Gonparaketa batean adierazpen-sareak metaforetan baino gardenagoak gertatzen dira *iduri*, *bezala*, *lako*, *gisako* juntagailuen bitartez. Oihenartengan *bezain* /*itxuraz*/*nola* gisako juntagailuak. Batzutan, juntagailua falta da, eta orduan irudia metafora bilaka daiteke. Hurrengoan *zerik* esplikatiboak gonparatiboaren funtzioa bete bide du:

Zerik inhara
naiteeno akit
noa horra, hara,
nor' ezpaitakit¹⁵⁸.

¹⁵⁴ IV. atala, 9. ahap. *Gogoeritzen* = arimaz gaisotzen. Hitz konposatu egokia. *Nigarzu* = negarti; adjetiboetan —*su* atzizki ugaritzailera hegoaldeko —*tsuren* (*negartsu*, *euritsu*, *maitatsu*) ordezt, frikazioz. Dena den, Hegoaldean *mukizu* eta *kakazu* formulak ere ezagunak. Gorago *zazpazu* (II. 5. ahap.).

¹⁵⁵ VI atala, 8. ahap. *Auhal-jakiak* = afal-jakiak. *Nigar-berakiak* = negar irakinaf. Baita: «Nik nigarrek, zinkuriak/ene bizi-lagunak,/zuk zuriak belzuriak,/poru, handitarzunak» (Beste zenbait olerki, II. 4. ahap.).

¹⁵⁶ V. atala, 5. ahap.

¹⁵⁷ VIII. atala, 1. ahap.

¹⁵⁸ XVI. atala, 5. ahap. *Akit naiteeno* = akitu, nekatu artean.

Hemen poetak bere burua *enaratzat* (golondrina) dauka esplikazio bidez. Hurrengoan, ordea, juntagailu erkatzailea zuzen:

Margarita,
ba daidita
othe huts zin egitez,
begiz urdin
bezain gordin
zarela zu egitez?¹⁵⁹.

Erkaketa sugerigarria damaren eitea begi urdinekin konparatuz. Hurrengoan, berriz, poeta *ilhagina* eta *betzainarekin* erkatuta: «Baninz bezain/zembait betzain/edo ilhagin zarpazu»¹⁶⁰.

Amodio jeloskor eta segitzailearen alorrean V. ataleko azken ahapaldia dugu aberatsena; bertan esne eulitsu, sagar harjoa, haur «zakarzu» eta «pikot orbainez» delakoekin gonparaketak. Beraz, lau gonparaketa edertasun gaitza isladatzeko medio:

Ainziti, ederrik gaitz dena, duzu
berhala, nol' ezne uluzu
denean, edo sagarra harzu,
haur ederra buru zakarzu;
edo anderauren begitartea,
pikot orbainez net bethea¹⁶¹.

Ederdura fisikoak ere sortzen ditu beste irudiak, adibidez, ukabil eta besoaren kasuan. Bestetan, ordea, konparaketarik ez propioki, irudi sinbolikoa inolako juntagailurik gabe ematen delako:

Oina, kaizuz, zolako?
Ikusten gogarako:
ukaraia, besoa,
arhan-lil' itxurako¹⁶².

¹⁵⁹ II. atala, 1. ahap. *Daidita* = egin aditzaren sintetikoa. Cfr. XIII, 60.

¹⁶⁰ II. atala, 5. ahap. *Ilhagin* = cardador de lana. Erbia zakurraren atzetiko irudia dakar hurrengoan maitalearen maitaiganako atze-segida adieraziz: «Hora nol'a erbiratzean,/bakterrez bazter,/bethi ere laster/ari naiz zure hatzean» (IV. atala, 6. ahap.). *Zarpazu* —zu atzizkia, ohizko —*tsu* afrikariaren ordez.

¹⁶¹ V. atala, azken ahapaldia. *Ulluzu* = eulitsu. *Pikot'orbainez* = nafarrerria orbainez. *Anderawren* hitzaz ikus *Lafon* «Notes pour...», 71. or.

¹⁶² X. atala, 8. ahap. Gure lirika zaharreko erreferentzia begetalak ikus: *Luis M. Mujika*, Euskal lirika tradizionala, t. III, 513-533 or. Ondorengoan, berriz, konparaketa maila sozialaren esparruan: «Orduan pausu nuke, eta/ nihaur neduke,/handiago ezi baninz/Baroin edo Duke» (XIII. atala, 26. ahap.). Eskua ere arraultze batekin erkatuta: «Eskua zuri, nola/arraulza berri erruna» (XII. atala, 10. ahap.). Eta begiak *lasto* gisa: «Begi leinhuru goriek/lasto-legez garturik» (Beste zenbait olerki, II. 2. ahap.).

Gonparaketaren lotura hemen, beraz, arlo botanikoaren erreferentzian, hots, *aran-lorea*-ren aipuan, lirika zaharrean hain ohizkoa den naturarekiko adierazpen begetaleen andanan. *Mertzika, mihilua, otea, lizarra, sagarra, iratzea* ildo horretakoak dira.

XIX. ANTITESIAK

Amodioaren kontrajarrerak argitan jarriz, Oihenarten neurtitzetan antitesi anitz, *hotz/bero, hurbil/urrun, uda/negu, itsu/argi* gisakoak. Gehienetan, maitale mesprezatzaillearen jarrerak argitzera datoz.

Antitesi horietan, maiz, amodio ez-erantzun baten kexuak, jarrera arbuia-tzaile eta zapuzketa eskergabe baten nolabaiteko adierazpenak. Hona kasu zenbait:

Geroz oihana lilitu da
bait'ar'orstatu lauretan
ud'ere negu, negi'uda
gerthatu da haimbertzetan¹⁶³.

Maitenaren gal-kexua deituriko atalean agertzen diren antitesi garbienak *ebiltze/gelditze, jaikite/etzate, herio/bizia, hotzenago/gortzenago, urruntzen/hurrentzen, hil/bizi* gisakoak. Dena, noski, amodioaren zertzelada korapilotsuetan sartzen da:

Hil/bizi:

...Ezi zu bazaud'eneki,
ni bizi eta hil nahi nuzu zureki¹⁶⁴.
Ezi ordu dut jakinsu izan,
hil, ala bizigei nizan¹⁶⁵.

Herioa/bizia:

Behar dudan gero zutzaz net etsitu,
et'esteiaritzat lurtean gelditu,
betor, betor herioa,
bizi'ene hastioa¹⁶⁶.
Hurren uste nuenean,
haur dakusat urrunean¹⁶⁷.

¹⁶³ I. atala, 2. ahap. Ildo beretik besteok: «Hireki ezpaniz/itsu hutsa niz,/zeren bai hiz en'argia» (III. atala, 1. ahap.), «...Zure artatzez,/zerbitzatzez,/et'onhestez kampora? Alabana,/enegana.../deus ogenez,/eta gaitzez bertzerik?» Azken kasu honetan bi jarrerren kontraezarpena, *onhestez/gaitzez* (II. atala, 3. eta 4. ahap.).

¹⁶⁴ VIII. atala, 6. ahap.

¹⁶⁵ VII. atala, 7. ahap. Txillardegik eskaintzen duen kera gaurkotuan: «Ezen garaia bait da, hilko ala biziko ote naizen jakin dezadan». Ibidem, 155. or.

¹⁶⁶ VI. atala, 9. ahap. *Net* = biziki, erruz, hitz gaskoina.

¹⁶⁷ VI. atala, 6. ahap. *Dakusat* = ikusten dut.

Antitesi anitzak:

Gau-egun, goi-arrats, edate-jatean
 ebiltze-gelditze, jaikite-etzatean,
 zuzaz dizut penamendu
 neure penen luzamendu¹⁶⁸.

Maite/gorroto:

Aldiz dun maitariaren
 mait'orde hig'ukena,
 eder eztena
 hi bezalako ederraren¹⁶⁹.

Heldua/joana:

Haren izena Joana,
 ez ote gaizki emana?
 Ezi orai heldu dena
 nola lizate joana¹⁷⁰.
 Etzitzauzte hurbiltu, ez heltu
 aitziti zitzauzte gibelu¹⁷¹

Jabe/nerabe:

Aspaldi nola zuen norhabe
 izan bainaiz, zuek ene jabe¹⁷².

Hotza/beroa:

Hotzak beroa du nitan,
 urak sui'eraikiten¹⁷³.
 Elhurak alabadere
 naduka ni, hotz badere,
 errerik bihotzean¹⁷⁴.

¹⁶⁸ VI. atala, 7. ahap.

¹⁶⁹ XI. atala, 3. ahap. *Hig'ukena* = *bigu* edo gorroto ukana. *Ukena* balio sustantibalez. Cfr. *Lafon*, «Notes pour...», 76 or.

¹⁷⁰ XIII. atala, 7. ahap. Hemen antitesiazko jokua *Joana* emaztekiaren izenez baliatuz. Hurrengoan *handi/eskas*-en arteko kontraezarpina: «Ezi espaldi du haren/ merezi handiaren/ ezagutza dudala,/et'ene eskasgoaren» (XIII. 28. ahap.). Baita «Gaua goizak ordaritan/biharamunt dazano» (Beste zenbait olerki, II, 1 ahap.).

¹⁷¹ Ezkontidearen hil-kexua, 3gn. multzoa.

¹⁷² Ibidem, 2gn. multzoa.

¹⁷³ XIV. atala, 3. ahap. *Urak sui(a) eraikiten* = urak sua sortzen.

¹⁷⁴ XIV. atala, 2. ahap. Ildo beretik *gortharzuna* = batean *gothor* (duro) eta bestean *gori* (incandescente) gisa: «Nik, gotharzun, zuk gorthazun,/derakuskegu elkarri» (Beste zenbait olerki, II. 3. ahap.). *Lafonen* itzulpenean antitesia nabarmen: «Je me montre ardent, et vous sourde: telle est notre attitude mutuelle» (Art. c. 44. or.). *Begirada* ezkutapenaren antitesiaz «gordatzen... miratzen» dioenean (XVI. atala, 2. ahap.). Baita *iluna/argiaren* kontrajarrera «Nahiz ezpegi gauaz ilhargi/ni zure begi/ederrek argi» (XVI. atala, 1. ahap.).

XX. KOLOREAK

Oihenarten poetikan azaltzen diren aipu kromatiko gehienak zentzu fisiko eta somatikoan daude, hots, *Xuria* eta *Beltzarana* gisako damen soinaren deskribapen gisa. *Xuri* kolorea da geihenik aipatua; gero *xuri-gorri*, *beltzuria* (nahiz-ta *belzuria* hitzak zentzu desberdina eduki, noiz-noiz), eta, ondoren *horia* eta *gorria*. *Urrea* eta *zilarra* ere adierazpen kromatikoak daude, maiz, poesia ernazentistaren ildotik. Ikus ditzagun, lehenik, kolore soilak:

a) *Zuria*:

Esku eta zango biak
xuri bezain guriak¹⁷⁵.
Ezpainak ba dirudi
dela koral-isuri,
hortzak, lepo, bulharra
elhurra bezain xuri¹⁷⁶.
Eskua xuri, nola
arraulze berri erruna¹⁷⁷.
Aldiz bi beharriak
xuri miragarriak¹⁷⁸.
Esku, erhi, et'ahurra,
hain xuri, zein elhurra¹⁷⁹.

Komeni da kontuan edukitzea Ertaroan eta Ernazimenduan kolore *zuria* zela onetsiena, *beltzarana*, aldiz, gutietsiagoa. Horren adierazpen hurrengoak: «Aunque soy morena,/blanca yo nací,/guardando el ganado/la color perdí» (*M. Frenk Alatorre*, *Lírica española de tipo popular*, 121. or.), «Blanca me era yo/cuando entré en la siega;/díome el sol,/y ya soy morena» (*Ibidem*, 122 or.)¹⁸⁰.

Dena den, Oihenartengan *Beltzarana* gaztaroko dama bat delarik baliteke kolore hori hain gutietsia ez izatea; halere, kolore *zuriaren* lehentasuna nabari Oihenarten neurtitzetan ere.

b) *Horia*:

Buruko bilo hori
urhea bezain hori¹⁸¹.

¹⁷⁵ X. atala, 9. ahap.

¹⁷⁶ XII. atala, 9. ahap.

¹⁷⁷ XII. atala, 10. ahap.

¹⁷⁸ XIII. atala, 21. ahap.

¹⁷⁹ XIII. atala, 21. ahap.

¹⁸⁰ Luis M. Mujika, *Euskal lirika tradizionala*, III alea, 491-492. or.

¹⁸¹ XII. atala, 7. ahap.

c) *Urdina:*

Margarita,
bai daitita
othe huts zin egitez,
begiz urdin
bezain gordin
zarela zur'egitez¹⁸².

d) *Kolore konposatuak:*

Xurigorri:
Kristalez du belarra
sudurr'oro zillarra,
mazelak xuri-gorri,
perla hutsez bidarra¹⁸³.

Beltzuri:
Zuk zuriak belzuriak,
poru, handitarzunak¹⁸⁴.
Eta hunki-jin erran orde,
ari zitzauzat belzuri¹⁸⁵.

e) *Metaleak esanahi kromatikoz:*

Urrea:
Buru ederreko adatsa
laxurik baderatza,
ba daitso gerriraino
urh' izpiz aberatsa¹⁸⁶.

XXI. SOMATISMOA

Oihenarten poetikan oso nabarmen autoreak maitaturiko anderekien gor-puzkera deskribatzeko joera. Maiteminduen gorputz-atal gehienek aipu berezia dute. Batzutan, aipu horiek halako aldarte erotiko xume baten adierazpenetan ematen dira. Oihenarten erotismoa apala da, noski, ernazimenduko oldetan kokatu beharrekoa, hots, sensualitate sotilez bilduriko somatismo adierazkor

¹⁸² II. atala, 1. ahap. *Urdin/gordin* delakoan hoskidetasuna, agian, bi epitetoen hurbiltasunaren arrazoia.

¹⁸³ XII. atala, 8. ahap. *Lafonek* «Le menton en perles pures» *perla hutsez bidarra* delako itzultzean («Notes pour...», 77. or.).

¹⁸⁴ Beste zenbait olerki, II. 4.

¹⁸⁵ Beste zenbait olerki, V. 8. ahap. *Hunki-jin* = ongi-etorri. *Ari zitzauzat* = ari zatzaiz.

¹⁸⁶ XIII. 22. ahap. Gaurko euskararen honela litzateke: «Buru ederreko adatsa lasaki erortzen uzten badu, gerriraino jaitsiko zaio (*daitso* «jaitsi»ren formula sintetikoa), urre izpitan aberats».

batean. Ondorengo beste atal batean ikusiko dugunez, damaren soin-atalak iruditeria ernazentista batez trataturik daude, *perlak*, *kristalak*, *marfila* (bolia), *korala* eta gisakoak azaltzen zaizkigularik. Hona bere neurtitzetan somatismo sentzuala isladagarri den testu zenbait:

a) *Soina orokorki*:

Gorputza duelarik
 luzekara, hilarik
 xuxen du, et'ezta lodi,
 ez mehe soberarik¹⁸⁷.
 Haren gorputz lerdena
 da nik dudan maitena¹⁸⁸.

b) *Ileadatsa*:

Buru ederreko adatsa
 laxurik baderatza¹⁸⁹.
 Adats ikustekoa
 aztaleranokoa¹⁹⁰.

c) *Biloa, ilea*:

Buruko bilo hori
 urhea bezain hori¹⁹¹.

d) *Bekokia*:

Lehenik, bekokia
 moldeaz idokia
 iduri, iguzkiareki
 argiz ihardukia¹⁹².

e) *Betartea, aurpegia*:

Haren ahorpegia
 zer? Baderragu egia
 zer derrakegu dela
 bizik izartegia?¹⁹³.

¹⁸⁷ XII. atala, 5. ahap.

¹⁸⁸ XIII. atala, 8. ahap.

¹⁸⁹ XIII. atala, 23. ahap. *Baderatza* = *etzan* aditzaren sintetikoa. Iruditeria ernazentista *ileadatsa* bizkarrean gerrirano *ur*re kolorez (*ba daitso gerrirano/urh'izpiz aberatsa*) jaisten dela dioenean.

¹⁹⁰ X. atala, 4. ahap.

¹⁹¹ XII. atala, 7. ahap.

¹⁹² XIII. atala, 10. ahap.

¹⁹³ XIII. atala, 9. ahap. *Īldo beretik*: «Ederrenen bardina/ (ezpadohat'aitzina)/da begitartez» (X. atala, 5. ahap.).

f) *Begiak:*

Begiz urdin
bezain gordin
zarela zur'egitez?¹⁹⁴.
Noizten begiez
egin erautan zauria¹⁹⁵.
Begi gureak-ara
zirudien bertara¹⁹⁶.

g) *Sudurra:*

Kristalez du belarra
sudurr'oro zillarra¹⁹⁷.
Oi, zeric du sudurra!
Ez egi', ez apurra;
xorhi, begi hont-garri,
hala hala muturra¹⁹⁸.

h) *Belarriak:*

Aldiz bi beharriak
xuri miragarriak...¹⁹⁹.

i) *Masailak:*

Gero ahutz-araldea
potarentzat lardea...²⁰⁰.
Mazelak xuri-gorri²⁰¹.

j) *Ezpainak:*

Ezpainak ba dirudi
dela koral isuri²⁰².
Ezpainak, arros'orri
gorriak bezain gorri²⁰³.

¹⁹⁴ II. atala, 1. m

¹⁹⁵ IX. atala, 1. ahap. *Xuria* dama aipatuz. Baita: «Begi bizi, so hutsaz/maitharazi diroena» (X. atala, 6. ahap.), «Begi xiloak ditu/izar bigez garnitu/begitartea hanti/zauka hambat argitu» (XII. atala, 6. ahap.).

¹⁹⁶ XIII. atala, 16. ahap.

¹⁹⁷ XII. atala, 8. ahap.

¹⁹⁸ XIII. atala, 13. ahap. Eta oraindik: «Neguan, elhurte batez, /laztanak eskuta batez/ sudurra zaturirik/sudurrak min-har etzezan...» (XIV. atala, 1. ahap.).

¹⁹⁹ XIII. atala, 12. ahap.

²⁰⁰ XIII. atala, 11. ahap. *Ahutz* delakoaren etimologia aski probableki lat. *fauces*-etik. Ikus M. Agud, A. Tovar, *Diccionario etimológico vasco*, II, 508. *Maxela* (*masaila*), berriz, lat. *maxilla*-tik. Cfr. Luis M. Mujika, *Latina eta erromanikoaren eragina euskaraz*, 64. or.

²⁰¹ XII. atala, 8. ahap.

²⁰² XII. atala, 9. ahap.

²⁰³ XIII. atala, 14. ahap.

k) *Ahoa eta mihia:*

Ahoño, mihi ozena,
hortzik den aratzena²⁰⁴.

l) *Hortzak:*

Hortzik den aratzena²⁰⁵.
Hortzak aitzintzen, xuriz,
ezain ezne isurkorri²⁰⁶.

ll) *Okotza:*

Bidar hori, behala
nola boli-zotala²⁰⁷.

m) *Lepoa:*

Lepho arrai miratzeko,
goxo besarkatzeko²⁰⁸.

n) *Besoak:*

Besoa bertz'oreoren
patrointzat sor zedina²⁰⁹.

o) *Eskua, ukabila:*

Ukaraia, besoa,
arhan-lil'itxurako²¹⁰.
Esku eta zango biak
zuri bezain guriak²¹¹.

p) *Hatzak:*

Esku, erhi, et'ahurra
hain xuri, zein elhurra²¹²
Erhi mehe, gaineti
zilharztatu iduriak²¹³.

r) *Bizkarra:*

Ezta gupi, ez zehar, ez,
bana xuxen bizkarrez²¹⁴.

---

²⁰⁴ X. atala, 6. ahap.

²⁰⁵ X. atala, 6. ahap.

²⁰⁶ XIII. atala, 14. ahap.

²⁰⁷ XIII. atala, 17. ahap. Lafonek itzultzen du: «Son menton ressemble à un bloc d'ivoire» (Art. c. 19. or.).

²⁰⁸ X. atala, 7. ahap. Eta, oraindik, idarokikorrage: «Lepoa perla biziz/orhatua bezala» (XIII. atala, 17. ahap.).

²⁰⁹ XIII. atala, 20. ahap.

²¹⁰ X. atala, 8. ahap. «Eskua xuri, nola/arraultze berri erruna» (XII. atala, 10. ahap.).

²¹¹ X. atala, 9. ahap. Ildo beretik: «Ordua, bi hitz zuri erraiteko,/zur'eskuari banatzeko» (V. atala, 5. ahap.).

²¹² XIII. atala, 21. ahap.

²¹³ X. atala, 9. ahap.

²¹⁴ X. atala, 3. ahap.

s) *Bularrak:*

Bolharr'aski ilhumbean
argi zerbitzatzeko²¹⁵.
Ugatz gogor, lar-xuri...²¹⁶.

t) *Gerria:*

Baitare gerri hersiz
orotako lehena²¹⁷.
Beru ederreko adatsa
laxurik baderatza,
ba daitso gerriraino...²¹⁸.

u) *Sabela:*

Balin balu, sabela
garhi nerrake dela...²¹⁹.

v) *Zangoa, aztala:*

Zango aratsu, xuguna...²²⁰.
Zango zorhiki egina
paieruz hobe'ezina²²¹.
Adats ikustekoa
aztaletaranokoa²²².

w) *Oinak:*

Oina, kaixuz, nolako?
Ikusten gogarako...²²³.
Oina doituz bezala
meharr'eta laburra²²⁴.

XXII. IRUDITERIA ERRENAZENTISTA

Esan beharrik ez dago Oihenart dugula euskal poesia kultista aintzinakoan poetarik landu eta errenazentistena, jarrera estilitikoa, garbizaletasun lexikala eta,

²¹⁵ X. atala, 7. ahap.

²¹⁶ XIII. atala, 18. ahap.

²¹⁷ XIII. atala, 8. ahap.

²¹⁸ XIII. atala, 22. ahap.

²¹⁹ XIII. atala, 19. ahap.

²²⁰ XII. atala, 10. ahap.

²²¹ XII. atala 20. ahap.

²²² X. atala, 4. ahap.

²²³ X. atala, 8. ahap.

²²⁴ XIII. atala, 21. ahap.

batez ere, hemen azterkizun dugun iruditeriaren aldetik. *Gazteluzarren* txinparta ernazentista zenbait askoz apalagoa da Oihenartekin gonparatuta.

Jakina denez, ernazimenduan Grezia eta Erromako kultura klasikora itzulera gertatu zen Italian, Frantzian eta Espainian, batez ere. Honela, Italian Ariosto, Torcuato Tasso eta beste batzuk Homero eta Virgilioren poetika berreskuratu zuten, eta bere eragina, maiz, bilustasunez bilduta, Espainiara Boscán eta Garcilaso de la Vegaren eskutik etorri zen.

Frantzira ernazimendua prosan Rabelaisen eskutik, batez ere, sartu zen, eta poesian Marot eta Ronsarden bitartez. Ronsarden poesia amodiozkoak eragin handia izan zuen olerkian. Bere *Odes* eta *Amours* obrak gaur egun gogozkoenak. Dena den, Ronsardek bi joera ditu, bat erudito eta hanpurusogoa, bestea apal eta intimistagoa. Azken honek eragin handia eduki zuen.

Oihenart XVII. mendean kokatzen da, nagusienik. Bai Marot eta bai Ronsard XVI mendeko autoreak ditugu. Ernazimenduaren ukitua, Oihenarti behar bada, iritsi ziezaiokeen autore hauen eskutik. Bestalde, Oihenartek kultura klasikoaren zukeen ezagumena, hots, Grezia eta Erromakoarena, ez da ahantzi behar. Guri ez dagokigu hemen eragin literario hipotetikoaren azterketa egitea, irudien eta sinboloen konstatapena baino. Horretara mugatuko gara. Francisque-Michel euskalariak Maroden eragina bilatzen dio, baino Oihenartek Marotengandikoa baino zabalagoak eduki ditzake.

Oihenarten gaztaroko neurtitzetan ez da hain nabarmen kutsu bukolikoa, hots, artzain girokoa, amodioaren pasartetakoa baino. Alde honetatik kultur klasikoan ezaguna zen irudi zenbait, gerora Italian zehar Frantziara, Espainiara eta abarretara hedatua, konstatagarri Oihenarten poetikan ere. Adibidez, ileadatsa *urrezkoa* (cabellera de oro) dela esatea, ezpainak *arrosak*, hortzak *esnezkoak*, begiak *izarrak*, larrua *elur-kolorezkoa* (*piel nivea*), bekokia *eguzkia*, masailak *kristal* eta *marfilezkoak*, eta abar iruditeria ernazentista erabiltzea da, eta, azken finean, urreneko iturri batetik datorren kultura klasikoan atondutako irudi batzu gureganatzea. Ronsard eta Garcilaso gisako autoretan iruditeria hori atzemangarri. Oihenarten kasuan, noski, Frantziako ernazimenduaren eragina zuzenagotzat jo behar da.

Sarrera honetan esandakoak kontuan edukirik, azter dezagun hurbilagotik Oihenarten sinbolismo somatikoak. Nahiz eta poesia bukolikoko elementu zenbait atzeman bere neurtitzetan, funtsean, damaren somatismoa eta harekin loturiko iruditeria ernazentista da hedatuena. Paisaiako elementuak ez dira hain ugariak; adierazpen somatikoak, ordea, bereziki, *Xuria*, *Beltzarana* eta *Joanaren* soina deskribatzean, oso sugerigarri, bizi eta oparoak dira, eta gehienak iruditeria klasiko-erenazentista baten ildotik.

Irudi batzuk arlo botanikotik datoz, *arana* (besoa) eta *arrosa* (ezpainak) kasuak bezala; beste batzuk naturako fenomenoetatik (*elurrezkoak* dira, adibidez, hatzak, bularrak, hortzak, eta lepoa; *izarrak*, *izartegia*, *artizarra* eta

eguzkiaren gisako bekokia, betartea, begiak). Bestalde, metale preziatuen aipua *urra* (ileadatsa), *zilarra* (hortzak), *perla* (lepoa, okotza), *korala* (bularra), *marfila* (okotza), *kristala* (belarria) kasuetan. Iruditeria hau, noski, errenazentista da, eta tradizio klasikoko mintzairarekin lotua ²²⁵.

Goazen iruditeria hau damaren soin-atalak aipatuz aztertzeraz; sailkapena sinboloen ildotik eginen dugu.

1) *Izadiko elementuak*:

a) *Eguzkia* = bekokia, kopeta:

Lehenik, bekokia
moldeaz idokia
iduri, iguzkiareki
argiz ihardukia²²⁶.

b) *Izarrak, izartegi, artizarra* = begiak, betartea, biloa:

Haren ahorpegia
zer? Baderragu egia
zer derrakegu dela
baizik izartegia?²²⁷
Beraz bilho; en 'artizarra,
lardei'oro kampa²²⁸.
Begi gureak-ara
zirudien bertara,
bana kanbiatu da
geroz izarretara²²⁹.
Begi xiloak ditu
izar bigez garnitu,
begitartea hanti
zauka hambat argitu²³⁰.

²²⁵ Gazteluzarren poesian badira, esan dugunez, iruditeria errenazentistaren zentzuak, bainan ez Oihenarten hedaturaz. Hona kasu zenbait: «Urrun adi Parnaseko /musa zahar profanoa/ eta zu zaro zeruko /musa berri dibiñoa», «O diamanten klartasuna;/ o perlen distiadura» (*Egia katolikak...*).

Orixen kasuan (XX. mendeko autore klasizista) iruditeria gehiago konektatzen da Gaztelako mistiko eta aszetikoekin (San Joan Gurutzekoa, Fr. Luis Leongoa eta kideekin); azpi oinarriak, neurri handi batean, Bibliako *Kantuen Kanta* liburuaren iruditerian, nahiz eta itxia ez egon ernazimenduko simbolismora aipaturiko autoreen zehar. Cfr. Luis M. Mujika, «Sinbolismoa eta eraginak Orixe-ren poesian», in *Orixe-ren aportazio literarioak*, EHU (Udako ikastaroak), 47-94. or.

²²⁶ XIII. atala, 10. ahap.

²²⁷ XIII. atala, 9. ahap. Ahapaldi honetan *erran* aditzaren bi sintetiko: *derrakegu* = *erran* dezakegu, *baderragu* = *erraten* badugu.

²²⁸ XV. atala, 8. multzoa. *Artizarra* = *estrella venus*, *argi* eta *izar* konposatuetatik. *Argi* delakoak konposakeran *art-* formula, *arturratu* kasuan bezala.

²²⁹ XIII. atala, 16. ahap.

²³⁰ XII. atala, 6. ahap.

d) *Elurra* = eskua, hatzak, hortzak, lepoa, bularra:

Esku, erhi, et'ahurra,
haim xuri, zein elhurra;
oina doituz bezala
meharr'eta laburra²³¹.

d) *Ilargia* = begia:

Nahiz ezpegi
gauaz ilhargi,
ni zure begi
ederrek argi²³².
Ezpainak ba dirudi
dela koral-isuri,
hortzak, lepo, bulharra
elhurra bezain xuri²³³.

2) *Botanikatik jasotako elemenduak:*

Kontutan edukitzekoa da euskal lirika zaharrak zenbateraino garatu duen botanika arlotik datorren iruditeria gozo eta sotila, *arana*, *ezpela*, *iratzea*, *sagarra*, *mihilua*, *arrosa*, *mertsika*, *gerezia*, besteen artean, aipagarri direlarik. Cfr. Luis M. Mujika, *Euskal lirika tradizionala*, III. alea, 513-533.

a) *Arrosa* = ezpainak:

Ezpainak, arros'orri
gorriak bezain gorri²³⁴.

b) *Arana* = besoa, ukabila:

Oina, kaisuz, nolako?
Ikusten gogarako;
ukaraia, besoa,
arhan-lil'itxurako²³⁵.

c) *Jirofleia*

Nola baratze lantzekoan
jirofleiak, uda beroan (*Ezkontideen bil-kexua*, 10. multzoa)

²³¹ XIII. atala, 21. ahap. *Elurraren* aipamena ere antitesi baten barnean, bihotzaren aldarteak adieraziz: «Elhurraz gaineti, hotzaik,/bai karroinik, bai izotzik/ba deia deus lurrean?» (XIV. atala, 2. ahap.). *Karroin* = jela, horma.

²³² XVI. atala, 1. ahap.

²³³ XII. atala, 9. ahap.

²³⁴ XIII. atala, 14. ahap.

²³⁵ X. atala, 8. ahap. *Ukaraia* = ukabila. *Arhan-lil(i)* = arana (flor de ciruelo).

d) *Liliak*:

Sagartzeak, lilitan jarten
 bad'eta, lilitu ondoan
 ostutzen ere, gero ekarten
 du frutua ber'aroan (*Beste zenbait olerki, V, 3 ahap.*)
 Nik hatsean, lili orde, zuten
 bat'ukan ditut karezak (*Ibidem, 4 ahap.*)
 Geroz oihana lilitu da
 bait'ar'orstatu lauretana
 ud'ere negu, negi'uda
 gerthatu da hainbertzetan (*I atala, 2 ahap.*)

3) *Metale preziatuak*:

a) *Urrea* = biloa (ilea):

Buruko bilo hori
 urhea bezain hori,
 bana gordatzen du, eta
 salhatze'ez da sori²³⁶.
 Ile urrestatu horiak
 nadukate harturik²³⁷.

b) *Zilarra* = eriak, hatzak:

Gero ahutz araldea,
 potarentzat lardea,
 ezt'igeltsu, ezta zilar,
 bana kristal-ordea²³⁸.
 Esku eta zango biak
 xuri bezain guriak,
 erhi mehe, gainetik
 zilharztatu iduriak²³⁹.

4) *Elemendu bitxiak*:

a) *Korala* = ugatzak, ezpainak:

Ugatz gogor, lar-xuri,
 leunez balouz'iduri;

²³⁶ XII. atala, 7. ahap. *Sori* = zilegi.

²³⁷ Beste zenbait olerki II. 2. ahap.

²³⁸ XIII. atala, 11. ahap.

²³⁹ X. atala, 9. ahap.

mokoetan xartaturik
koralez bi mohuri²⁴⁰.

b) *Marfila* = okotza:

Bidar hori, berhala
nola boli-zotala²⁴¹.

c) *Perla* = lepoa, masaila:

Lepoa perla biziz
orhatua bezala²⁴².
Mazelak xuri-gorri,
perla hutsez bidarra²⁴³.

d) *Kristala* = kopeta:

Kristalez du belarra
sudurr'oro zillarra²⁴⁴.

5) *Beste zenbait elemendu:*

a) *Esnea* = hortzak:

Ezpainak arros'orri
gorriak bezain gorri:
hortzak aitzintzen, xuriz,
ezein ezne isurkorri²⁴⁵.

Hemengo irudietan metafora zenbait lotuta, damaren deskribapen somatiko-koa egitean eta emaztekoa karakterizatzean irudi berezitara jotzen baitu. Hala-nola, *zeta*, *burdina*, *tragaza* (gezia), *beruna*, *altzairua*, *enara*, *hautsa*, *igeltsua* ildo horretakoak. *Tragaza*, garbiro, irudi ernazentistaren ildokoa amodioaren trataeran.

a) *Enara:*

Zerik inhara
naiteeno akit,
noa horra, hara,
nor'ezpaitakik²⁴⁶.

²⁴⁰ XII. atala, 18. ahap. *Mohuri* = bihi, ale. *Balowz(a)* = fr. velours, gazt. terciopelo. Baita: «Ezpainak badirudi dela koral isuri» (XII atala, 9 ahap.).

²⁴¹ XIII. atala, 17. ahap. Baita sudurrari dagokionez: «Kristalez du belarra/sudurr'oro zillarra» (XII. atala, 8. ahap.).

²⁴² XIII. atala, 17. ahap.

²⁴³ XII. atala, 8. ahap. *Mazela* = masaila, lat. *maxillam*-etik.

²⁴⁴ XII. atala, 8. ahap. Azken irudi gehienok gaztetako *Beltzarana* damari eskainitakoak.

²⁴⁵ XIII. atala, 14. ahap. Azken hau *Joana* emaztekiari eskainitako neurtitzetan.

²⁴⁶ XVI. atala, 5. ahap.

b) *Tragaza* (gezia):

Et'ene bihotz gaxoak
higanik, maita-sari,
herskailu ordari,
zitin tragaza-xiloak²⁴⁷.

c) *Zeta*:

Leunez, baitare mehez,
zetaren gainekoa²⁴⁸.
Adatsa ikustekoa
aztaleranokoa

d) *Burdina, altzairua, beruna*:

Ez, ez, ahal aint'engana;
eztun alzeiru, ez burdina,
ez-eta berun hotza²⁴⁹.

e) *Hautsa*:

Ezpaneazazu
hauts gertha naite²⁵⁰.

f) *Igeltsua* (kisulabea):

Zurekin batu
et'aize gabe.
Su naiz bilhatu
ta kisu-labe²⁵¹.

Ezkontideen hil-kexua delakoan (hots, *Joana* emazte hilari eskainitako hil-eresian) *musak* eta *Febus* mitologiakoa nabarmen («Ezi balitu Jainko arxeter/ (zeinen baitzarete bereter) /izenez Phebus deritzanak»).

²⁴⁷ IX. atala, 1. ahap.

²⁴⁸ X. atala, 4. ahap.

²⁴⁹ IX. atala, 2. ahap.

²⁵⁰ XVI. atala, 11. ahap. Baita: «Laster hil dadin/zuhaurk egigu; /ilhaunt enadin, ahal daidizu» (XVI. atala, 10. ahap.).

²⁵¹ XVI. atala, 9. ahap. *Kisu* = lat. *gypsum*-etik.

Hasieran aipatzen genuenez, Oihenarten mintzaira arkaizanteak gaur egun itzalirik dugun hitz eta adizkera anitz. Hona pilaturik neurtitzetako adiz *sintetiko* zenbait, batzu, dagoeneko, testuan azalduak: *Baitagidazu*, *narrain*, *nakutsun*, *zindiaurizan* (*jawgin aditzatik*), *banatxeko*, *dakusat*, *dirankedala*, *neroske*, *dauntzanak* (*eizan aditzatik*), *datxen* (*etxekei aditzatik*), *baderragu*, *derrakegu* (*erran aditzatik*), *leriztan*, *zaramatza*, *bailedas(e)*, *derakustano*, *derakuskegu*, *negizu* (*egin aditzatik*) *narraizu* (*jarraitu aditzatik*), *badagidazu*, eta abar.

OIHENARTEN AMODIOZKO POESIEN AZTERKETA KONPARATIBOA

Aurelia ARKOTXA,
U.R.A. 1055 C.N.R.S., Bordeaux III

Oihenarten lan literarioetaz hitz egiterakoan lehen oztopoa garaiak dakargu, garaiazen urruntasunak, erran nahi da, guretzat, Erromantismotik lehenagoko den garai bat... Bigarren oztopoa hemen tratatuko den gaiaren baitan atxeman dezakegu: amodioaz mintzo zaigunean, Oihenart esperientziaz mintzo ote zen? aipatzen dituen emazteak, maitasun inguruan diren gertakizunak, bizi ote izan zituen? Hitz batez: Joana bere ezkontideaz egin hil-kexutik kanpo, esperientzia intimo baten aztarnak atxeman ote ditzakegu Oihenartek utzi dizkigun 21 amodiozko poesietan?

Erantzunak guretzat baldin baluke ere garrantzirik, ez dirudit horrela zenik preseski Oihenarten garaian, garai hori zentzu zabal batean hartuz.

Soako batek ekar diezagukeen berri bakarra hauxe liteke: Oihenartek ez dituela bere amodiozko poesiak emazte maite bakar baten zeinupean idatzi izan nahi, bertze ezagut zezazkeen poeta batzuk egin izan zuten gisan (xiii. mendean Dante-k Beatrice, xiv. mendean Petrarca-k Laura, xvi. enean, Olivier de Magny-k Louise Labé poeta, Maurice Scève-k Pernette du Guillet («Délie») edo Agrippa d'Aubigné-k, bere *Primadera*-n Diane Salviati, eta Garcilaso-k Isabel Freyre...).

Oihenart hor Ronsard (1524-1585) baten (oroit honek aipatzen dituen Cassandre Salviati, Hélène de Surgères, Marie e.a.) eta Lope de Vega (1562-1635) baten ikuspuntutik (ez ote zituen honek Elena de Osorio, Isabel de Urbina eta Marta de Nevares kantatu?) frango hurbil dabil. Baina Oihenartek aipatzen dituen emazteei (Joanaren kasua aparte utzirik) zail liteke deitura bat ezartzea, menturaz ez direlaketz sekulan izan, sekulan izan ez ziren bezala Ronsard-ek aipatu emazte anitz.

Nahiz Oihenartek ez duen bere burua poeta handitzat hartzen¹ eta nahiz poema gutti utzi digun, konbeni zaigu aztertzea zein neurritan bere amodiozko

---

¹ Ikus *Art Poétique*

poesia lotzen ahal den Errenazimenduko garaian italieraz, frantsesez eta gaztele-
raz, (nonbait mugatzekotan azterketa hau) loratu zen poesia mota batekin,
amodio-hizkuntza mota eta kodifikatze batekin.

I AMODIO-BIDE KODIFIKATUA:

I 1 «Innamoramentoa» eta maitearen obsesioa:

I 1a: *Begi-bihotzetarako zauria*

Hona hemen maitasun sortzeaz diren bi aipamen:

«Ni, hala hala
Tiraz bezala
Hik joz geroz bihotzean», (III)

«Noizten begiez
Egin erautan zauria»; (IX)

Amodioa zauri da, beraz, sofrikario. Etsenplu ugari bagenituzke europako
poesia neo-petrarkistean, ikus ditzagun, adibidez, espainol «Urrezko Mende»-
etatik (xvi. xvii.mendeak)². heldu zaizkigun biga:

«Quién me dijera, Elisa, vida mía,
cuando en aqueste valle al fresco viento
andábamos cogiendo tiernas flores,
que había de ver con largo apartamiento
venir el triste y solitario día
que diese amargo fin a mis amores?
El cielo en mis dolores
cargó la mano tanto,
que a sempiterno llanto
y a triste soledad me ha condenado;
y lo que siento más es verme atado
a la pesada vida y enojosa,
solo, desamparado,
ciego sin lumbre en cárcel tenebrosa». (Garcilaso de la Vega,
Nemoroso, in *Egloga primera*).

«Donde el dolor me lleva vuelvo al paso,
tan cansado y perdido que no tengo
para arribar fuerza, y nunca vengo
a conceder holganza al cuerpo laso

---

² Espainiako literatur garai opariena xvii. mende erdia baino lehen bukatua zen, GONGO-
RAREN heriotzarekin (1627), LOPE de VEGARENAREKIN (1635) eta QUEVEDOARENAREKIN (1645).

El mal me sigue de uno en otro paso,
perpetuo y grave, tal que lo sostengo
sólo por entender que en mí me vengo
de cuanta pena por Amor yo paso». (*Fernando de Herrera*,
soneto 88).

Baina, garai hori baino lehen, Santillana-ko Markesak (1398-1458), Petrarca imitatuz, hauxe zioen:

«Amor, el qual olvidado
cuydava que me tenía,
me fece bevir penado,
sospirando noche e día.

(...)

Pero, Amor, pues me feçiste
amador, faça me que crea
ser amado de quien viste
que me firió sin pelea:
si no, dome por burlado,
pues dona de tal valía
me faze bevir penado
sospirando noche e día» (*Marqués de Santillana*, *Decir*, in *Cancio-
nes y decires*).

Lan honen hastapenean Oihenarten poematarik atera bi aipamenek ongi erakusten zuten bezala, amorantearen sofrikario guzien hoberenduna da emaztea eta bereziki haren begiak, emaztearen begiek baitute amorantearen bihotza zauritzen —«E i feritor questi begli occhi foro» dio Ariosto-k (1474-1533), VI. sonetoan— begietarik baita amodioa sartzen eta maitalea defentsarik gabe gelditzen, Petrarca-k (1304-1374) zion bezala:

«Trovonmi Amor del tutto disarmato
Et aperta la via per gli occhi al core», (*Dal Canzoniere*, III).

«Amor m'ha posto come segno a strale,

(...)

Da gli occhi vostri uscìo 'l colpo mortale,
contra cui non mi val tempo né loco;
da voi sola procede, e parvi un gioco,
il sole e'l foco e'l vento ond'io son tale». (*Dal Canzoniere*,
CXXXIII).

Ronsard-ek irudia bereganatuko du:

«Dans le serain de sa jumelle flamme
Je vis Amour, qui son arc desbandoit,
Et sus mon cueur le brandon éspandoit». (*Les Amours* III)

Edozoin tresna xorrotzek, zagi, nabal edo, Oihenarten poesia honetan bezala, tragasak, kolpa dezake amorantea:

«Noizten begiez
Egin erautan zauria;
Et'ene bihotz gaxoak
Higanik, maita-sari,
Herskailu ordari,
Zitin tragasa-xiloak» (IX)

Amodio-zauriaren inguruan idatziko duten poetak ezin kontatuak izanen dira^{2bis} hona zer dion Juan Boscán-ek:

«Qué haré? Pues estoy tal,
que aunque está mi vida ufana,
es mi llaga tan mortal
que se tiene menos sana
cuanto está con menos mal.
Que el amor
cuendo hiere, es muy mejor
que sea su mal crecido,
porque se pierda el sentido,
con la fuerza del dolor».(XVI, *Libro Primero*).

eta Fernando de Herrerak:

«Yo vi unos bellos ojos, que hirieron
con dulce flecha un corazón cuitado,
y que para encender nuevo cuidado
su fuerza toda contra mí pusieron.

^{2 bis} Seguraski PETRARCAk ezagutzen zituen Mahai Borobileko eleberrietan («Les romans de la Table Ronde») atxeman daitezke itxura berberak, *Le Roman de Jaufré* (XIII.m.), okzitanieratik frantsesera itzulia den kontaketa ikus daitekeen bezala:

«Brunissen a soupiré et elle a jeté sur Jaufré un regard si expressif et si doux que, venant de l'oeil, il lui est descendu jusque dans le coeur, tandis qu'à elle, le sang montait du coeur au visage et la faisait rougir. Tous deux sont cruellement blessés d'un dard empenné par Amour qu'on ne voit pas venir et qu'aucune armure ne peut arrêter, tant son coup est subtil et puissant à la fois. «(...) Il blesse quand il lui plaît grièvement, délicieusement, doucement, sans qu'on voie venir le coup, sans qu'on l'entende, et sa blessure ne sera jamais guérie sinon par celui qui l'a faite. Mais comment peut-il frapper et blesser puisqu'il lui faut ensuite guérir? Je vous en dirai bien la raison: je vous ai blessé et vous, moi; si tous deux nous pouvons guérir mutuellement, nous serions fous de nous laisser mourir, car chacun de nous a hâte de guérir de son mal, tant il souffre. Mais quand l'un seulement a blessé l'autre, il faut déployer beaucoup plus de finesse, car le blessé doit chercher comment il pourra frapper à son tour celui qui l'a frappé, puisque rien sinon ne saurait le guérir. Et je vais vous dire comment il peut le frapper: en se mettant bien à son service et en lui faisant bien la conversation, en flattant, en se faisant humble». (in *La Légende Arthurienne*, 904.or.)

Yo vi que muchas veces prometieron
remedio al mal, que sufro no cansado,
y que cuando esperé vello acabado,
poco mis esperanzas me valieron». (*Soneto 22*)

Santillana-k:

«E bien como la saeta
que por fuerça e maestría
sale por su liña reta,
do la vallesta la envía;
por semejante fazía
a do sus puas lançava;
así que mucho espantava
a quien menos las temía» (*Infierno de los enamorados*, XVI, in
Decires narrativos)

Maitearen begietarik pozoina ere ixur daiteke eta pozoin horrek ere begi-
bihotzetarako³ zauria dakarke, Maurice Scève-n neurtitz hauetan ikus daitekeen
bezala:

«Si doucement le venin de tes yeulx
Par mesme lieu au fonz du coeur entra», (*Délie XVII*)

Non eta begiak diren hoberendunak, maitearen begien leinurua bera (ikus
Oihenarten «begi leinhuru» XXIV. poeman) lanjeros izanen da, begietatik
jalgitzen baitira izpiak:

«E como la flama ardiente
de sus çentellas embía
en torno, de continente
de sus ojos parescía
que los rayos desparcía
a do quier que regardava
e fuertemente turbava
a cualquier que lo seguía». (*Marqués de Santillana, Infierno de
los enamorados*, XVI).

«El rayo, que salió de vuestros ojos,
puso su fuerza en abrasar mi alma
dejando casi sin tocar el pecho». (*Fernando de Herrera, soneto 8*)

Marsilio Ficino (1433-1599) filosofoaren lerro hauetan ideia berak atxeman
daitezke baina hemen amodioaren sortzeak kutsu franko lanjeros eta beltzagoa
hartzten du sorginkeriarekin parekatzen baita:

³ OIHENART-en miresle handi zen LIZARDIren *Bihotz begietan* poemategia gogoratuz...

«Qui s'esmerueillera donc si l'oeil ouvert, et avec ferme attention dressé vers quelcun darde aux yeux de qui le regarde les fleches de ses rais: et ensemble avec ses fleches, qui sont le chariot des esprits tire ceste vapeur sanguine, que nous appellons esprit ? De là vient que la fleche veneneuse transperse les yeux, et d'autant qu'elle est dardee du cueur de qui la jette, pourtant elle se brandit au cueur de l'homme feru, quasi comme à une region qui luy est propre et naturelle. Là elle ferit et blesse le cueur, et en sa rondeur pyramidalle espesse et dure se reserre et s'epessit, et se convertit en sang. Ce sang estrange, lequel est élongné de la nature qui blesse, trouble le sang propre de celui quy a receu la playe. Et le sang propre troublé et presque empoisonné devient infirme et debile. De là vient l'ensorcellement, c'est à dire, le mal de l'oeil en deux manieres...»^{3bis}

Innamoramentua sorginkeria batekin konpara dezakegunez geroz, maitalea arras norabaiteratua ibiliko da, maitearen itxuraz hartua, zorigaitz bat jasaten balu bezala:

«Gauik, egunik,
Eztinat hunik,
Hireki ezpaniz Argia:» (III)
«Hi beti, beti, aut gogoan» (III)
«Banaiz jaikiten,
Banaiz etziten,
Zu zatozt beti gogora» (IV)
«Argitzean, eguerditan,
Arratsean natzano,
Gaua goizak ordaritan
Biharamunt dazano
Zuri huts, et' ez bertzeri
Darraik'ene gogoa,
Zuzaz, nola bait' er' eri,
Nahiz izan sendoa». (XXIV)

Ikus Santillana-ko Markesa:

«De mortal golpe llagado
en mi pecho, e mal ferido
en el campo amortecido
yo finqué desconsolado;

^{3 bis} Ikus *Discours de l'honneste Amour sur le Banquet de Platon*. Guy LEFEVRE de la BRODERIE-k Frantsesera itzulia 1555-ean Parisen.

e prestamente robado
yo fui como Proserpina,
e de Cupido e Çiprina
a pensamiento entregado». (El Sueño, in *Decires narrativos*,
LXXII).

«Del cual soy apressionado
en grandissimas cadenas,
do padezco tales penas
que ya non vivo, cuytado». (Fin, in *Decires narrativos*).

Kartzelatze⁴ horretan maitearen hileen kuzkulek zer ikusi ukanen dute:

«Ile urrestatu horiek,
Nadukate harturik,
Begi leinhuru goriek,
Lasto-legez garturik;»
(...) (XXIV)

Ile urreztatuen artea Petraca-rengandik dator bixtan dena:

«Tra le chiome de l'or nascose il laccio,
Al qual mi strinse, Amore;
E da'begli occhi mosse il freddo ghiccio
Che mi passo nel core» (Rime, LIX)

eta gero Ariosto-rengandik:

«La rete fu di queste fila d'oro,
In che'l mio pensier vago intrico l'ale,
E queste ciglia l'arco, e'l guardo strale,
E i feritor questi begli occhi foro». (Soneto VI)

Ronsard-ek eta beste anitzek hartuko duten itxura:

«Puis çà puis là pres les yeulx de ma dame
Entre cent fleurs un retz d'or me tendoit,

⁴ Ikus *Le Roman de Jaufré*:

«Et pour l'amour (de Dieu), dame courtoise, parce qu'il vous a donné tant de valeur, de prix, d'esprit et de beauté, vous devez avoir pitié de moi, car vous m'avez conquis, assujetti, pris dans vos lacs, au point que je ne vois ni n'entends ni ne comprends plus rien, que je ne peux avoir ni joie ni plaisir sans votre amour, et si je ne l'ai pas, je vous le dis, je mourrai bien vite. (...)

«Hélas, mon Dieu! comment puis-je parler ainsi? Je pensais à chaque instant mourir quand je ne voyais pas sa charmante personne (...) Quand je la vois, mon mal, mon tourment, ma douleur redoublent. De l'amour, cela ? Jamais de la vie mais bien le pire mal qui soit au monde, qui m'anéantit de toutes les manières, me tue, m'emprisonne, me tient asservi aussi bien quand je ne la vois pas que quand je peux lui parler. Comment puis-je endurer ce tourment ?» (in op. cit. 906.or.)

Qui tout crespu blondement descendoit
A flotz ondez pour enlasser mon ame». (*Les Amours* III-1552/
1553).

Poetaren esperantzaz gabeko «kexeri, deitore, nigar-heraki»-ek (VI), amodioaren zauri latzek, heriotzea dakarkete; heriotzea arinagoa baita maitemina baino...

Pena, zorigaitza, bakardadean jasaten den bihotz-oinazea, heriotzearen presentzia, neo-petrarkistek, La Pleiade edo eta «Siglo de Oro»-ko poeta petrarkistek behin eta berriz erabiliko dituzten gaiak izanen dira, eta gehienetan joko poetiko hutsak ziren.

Heriotzearen presentzia horrek ez dauka, adibidez, ezer ikustekorik Oihenart sortu baino urte andana batzuk lehenago jadanik zabaltzen ari zen ezpiritu berriarekin: barrokoarekin. Ez da ahanzi behar 1550 (La Pleiade-n sortzearen urtea) eta 1580 arte Frantziako erreinuan giroa aldatu zela azkarki: 1560 ean *la conjuration d'Amboise*, hortik landa izanen zen errepresioa, eta hogoitabortz urte iraunen zuten erlisione gerlak (1572-ko, Barthélémy-ko sarraskian, 20.000 higenaute erahilak izan ziren...)^{4bis}. Humanismoa iluntzen da, tragikoagoa bilakatzen, lirismo sentimentala itzaltzera doa eta natura alde guzietarik zartzan, zabaltzen, usteltzen, itxuraldatzen da.

Heriotze, haragi eta metamorfosiaren tematika barrokoak luzaz neo-petrarkismo eta Ronsard-en imitazioekin batera biziko dira haustura argirik gabe. Horregatik normala da ja xvii.mende erdian Oihenart batek idatz dezan aintzineko mendean bezalatsu (nahiz eta bere V., eta XVII. poemetan baden eritasun eta herioaren aipamen berezi). Bi mugimenduak konparatzeko eta digresione ttipi bat eginez, soako bat bota diezaiegun, XVI. mende bukaeran, garai berrien piztea seinalatzen zuten hiru mintzo berri hauei: Marc de Papillon de Lasphrise (1555-1599), Jean de Sponde (1557-1595) eta Agrippa d'Aubigné (1552-1630).

Marc de Papillon de Lasphrise-k itxura petrarkistak sentsualitatez beztitzen ditu, amodio-giro guzia itxuraldatu arte:

«Jamais ne me verrai-je après tant de regrets
Nager à mon plaisir dedans l'amoureuse onde,
Pignottant, frisottant ta chevelure blonde,
Pressottant, suçottant ta bouchette d'oeillets,

^{4 bis} Ikus B. OYHARÇABALEk dioena:

« On da (...) garai haiek Nanteseko ediktuaren ondokoak zirela gogoratuz, Oihenarten irekidura hori tolerantziaz ere oratua zela gogoratzea, ez baitugu haren lanetan herrazko edo aiherkunderzko elerik aurkitzen partida izan zituzkeen jendeen kontra, hala nola higenauten eretzera». (in *Jakin...*)

Mignottant, langottant, ammorcillant l'accès,
 Mordillant ce téton-petite pomme ronde-
 Baisottant ce bel oeil-digne soleil du monde-
 Folâtrant dans ces draps délicatement nets ?
 Ne sentirai-je point avec mille caresses
 Le doux chatouillement des douces liesses ?
 Ne serai-je amoureux mignonement aimé,
 Recevant le guerdon de mes loyaux services,
 Remuant, étreignant, mignardant les délices,
 Haletant d'aise, épris, vaincu, perdu, pâmé ?»
 (*L'Amour de Noémie*, 53).

Oihenart bezala, Maulen, baina urte batzuk lehenago (1557-an), sortu zen Jean de Sponde-n poesietan berriz, argiki sumatzen da kexadura bat, hestura bat:

«Je ne vois par tout que des ombres,
 Je trouve mesme noirs les cieux,
 Les jours luissans sont des nuicts sombres,
 Les nuicts des Enfers à mes yeux,
 Les Enfers mesmes si funebres
 Sont beaux au pris de mes tenebres.

Ce monde plain d'inquietudes
 Qui flotte tout autout de moy,
 Ce ne sont que des solitudes,
 Toutes plaines de mon esmoy,
 Mais vuides de la douce vie
 Que son absence m'a ravie.

(...)

Lors me rendant en mille sortes
 Tant de plaisirs que j'ai perdus,
 Tant et tant d'esperances mortes,
 Tant de biens en vain attendus,
 Trempez au miel de la presence
 Les amertumes de l'absence». (*Les Amours*)

Eta Agrippa d'Aubigné-ri Petrarca-ren eragina sumatzen baldin bazaio ere Diane Salviati-rentzat sendi zuen esperantzarik gabeko amodioa (ez zen harekin ezkontzen ahal izan erlisione ezberdinetakoak zirelaketoz) aipu duen bere *Printemps de sieur d'Aubigné*-n, ikusiko dugu, *Les Tragiques* baino lehen, agertzen dela hor bisionedun baten amets-gaixtozko begirada, osoki barrokoa:

«Mille oiseaux de nuit, mille chansons mortelles
 M'environnent, volant par ordre sur mon front:

Que l'air en contrepoids fâché de mes querelles
Soit noirci de hiboux et de corbeaux en rond.

Les herbes sècheront sous mes pas, à la vue
Des misérables yeux dont les tristes regards
Feront tomber les fleurs et cacher dans la nue
La lune et le soleil et les astres épars.

Ma présence fera dessécher les fontaines
Et les oiseaux passants tomber morts à mes pieds,
Etouffés de l'odeur et du vent de mes peines:
Ma peine, étouffe-moi, comme ils sont étouffés !

Quand, vaincu de travail, je finirai par crainte,
Au repos étendu au pied des arbres verts,
La terre autour de moi crèvera, de sang teinte,
Et les arbres feuillus seront tôt découverts».
(Stances, I, in *Le Printemps*, 1573 inguruan)

Argi da ez dela horrelako indar trajikorik aurkituko Oihenarten amodiozko poesietan, honentzat, Errenazimenduko neopetrarkisten artean ohi den bezala, heriotzea joko bat besterik ez da, osoki abstraktoa:

«Orai, zure minez hiltzera
Nohela, ikusiz berere ?» (I)

«Hiltzea gaitz da, gaitzago bana
Mait'uken, et'ez mait'izana». (V)

«Betor betor herioa», (VI)

Chariteo-k hona zer dion:

«Morte si chiama Amor veracemente
Quel che non ama vive, et colui more
Che si consuma in amoroso foco». (XXIV)

Eta Santillan-ko Markesak:

I

«Bien cuidava yo servir
en tal lugar,
do me fizieran penar,
mas non morir.

II

Ya mi pena no es pena
;tanto es muerte!;
non es dolor nin cadena,
mas es muerte.

(...)

IV

Ciertamente non cuidara,
ni creyera,
que deste mal peligrara,
ni muriera». (Canción in *Canciones y decires*)

Maitemintzeak bizi arazten dituen gorabeherak ardura antitesiarenen⁵ medioz espresatuko dira, Petrarca-ren poesian ikus daitekeen bezala:

«vegghio, penso, ardo, piango; e chi mi sface
sempre m'è inanzi per mia dolce pena:
guerra è 'l mio stato, d'ira e di duol piena;
e sol di lei pensando ho qualche pace.

Così sol d'una chiara fonte viva
move 'l dolce e l'amaro, ond'io mi pasco;
una man sola mi risama e punge.

E perché 'l mio martir non giunga a riva
mille volte il dì moro e mille nasco;
tanto da la salute mia son lunge». (*Dal Canzoniere*, CLXIV).

«Lloro e río en un momento», dio berriz Santillana-k,
e soy contento e quexoso;
ardid me fallo medroso:
tales disformezas siento
por vos, dona valerosa,
en cuyo aspecto contemplo
casa de Venus, e templo,
donde su ymagen reposa». (Otro decir, III, in *Cantares y decires*).

Herio eta biziaren oposaketa, erabiliko da (gogora aitzineko kantuan Petrarca-ren «Mille volte il dì moro e mille nasco»).

⁵ Hor ere Errenazimenduko iturri hurbilenak kortes literaturan aurki daitezke, ikus 2 bis eta 4. notak, ikus ere ondoko lerro hauek:

«(...) vous êtes celle que j'ai désirée, vous êtes ma mort, vous êtes ma vie, vous avez, soyez-en sûre, le pouvoir de me faire mourir ou vivre, vous êtes celle que, sans mensonge, j'aime, je crois, je crains, j'invoque, vous êtes ma joie, mon allégresse, vous êtes toute ma pensée, vous êtes mon plaisir et mon délice, par vous me viennent joie et tristesse, vous êtes celle qui peut m'aider et qui peut, si elle le veut, m'abattre, vous êtes celle dont je me réclame, vous êtes celle pour qui je brûle, vous êtes celle dont je me loue, vous êtes celle qui tient la clé de tout mon bien, de tout mon mal, vous êtes celle —que Dieu me sauve!— qui peut, à son vouloir, me rendre lâche comme un renard ou hardi, et faire de moi un sot ou un homme supérieur». (in op. cit. 911.or.)

Maurice Scève-n poesian, adibidez:

«Libre vivais en l'avril^{5bis} de mon âge,
De cure exempt sous cette adolescence
Où l'oeil, encor non expert de dommage,
Se vit surpris de la douce présence
Qui, par sa haute et divine excellence,
M'étonna l'âme, et le sens tellement
Que de ses yeux l'archer tout bellement
Ma liberté lui a toute asservie:
Et dès ce jour continuellement
En sa beauté gît ma mort, et ma vie». (Maurice Scève-*Délie*, VI,
1544).

«Sendimenduen gerla» bertze oposaketa batek erakutsiko du: bero eta hotzarenak.

I 2b: *Beroa eta hotzaren arteko borroka*:

Emaztearen begietarik jalgi den zagiak, maitearen presentziak, amorantea sutan jartzen du:

«Su naiz bilhatu
Ta kisu-labe.» (XVI)

Gogo arazten digu Serafino petrarquistaren «Se dentro porto una fornace ardente» (1548); Oihenart, literatur neopetrarkistak eta preziosoak hain higatu zuten, hotza eta beroaren arteko borrokaz baliatuko da ere innamoramentoa deskribitzeko.

Afrodita-ren senarra ez ote zen Efaiztoz, suaren jainkoa; bere maitalea Arez, gerlarena?; eta ez ote zen Eroz, Arez-engandik ukan zuen semea?:

«Neguan elhurte batez,
Laztanak eskutabatez
Sudurra zapaturik;
Sudurrak min-har etzezan,
Bana bertan sendi nezan
Bihotza suharturik.
Elhurraz gaineti, hotzik,
Bai karroinik, bai izotzik,
Badeia deus lurrean ?

^{5 bis} PETRARCA-k LAURA apirilean ezagutu zuen:

«Mille trecento ventisette, a punto
Su l'ora prima il dì sesto d'aprile
Nel laberinto intrai: nè veggio ond'esca».
(*Voglia mi sprona*, CCXI)

Elhurak alabadere
Naduka ni, hotz badere,
Errerik bihotzean. (XIV)

Halere ez dugu pentsatu behar gertakizun hori poetaren bizitza pertsonaletik heldu zaigunik. Hona zer dion preseski Clément Marot-ek (1496-1544):

«Anne par jeu me jeta de la neige
Que je cuidais froide certainement;
Mais c'était feu, l'expérience en ai-je,
Car embrasé je fus soudainement.
Puisque le feu loge secrètement
Dedans la neige, où trouverai-je place
Pour n'ardre point ? Anne ta seule grâce
Eteindre peut le feu que je sens bien,
Non point par eau, par neige, ni par glace,
Mais par sentir un feu pareil au mien. (*Epigrammes*, 151)⁶

Bertze poema batean, eta ideia berari jarraikiz, hauxe dio Oihenartek:

«Laster hil dadin,
Su haur egizu,
Ilhaunt enadin,
Ahal daidizu;
«Maita nezazu,
Halaz hil daite; (XVI)

⁶ FRANCISQUE MICHELEk dio: «Marot-en itzulpen bat baizik ez dela» («qui n'est qu'une simple traduction de Marot», in *Le Pays Basque*, 461. or.), ez naiz bixtan dena batere ados izaten ahal horrelako jujamenduarekin, alde batetik ez delakotz egia «itzulpen» bat baizik ez dela (FRANCISQUE MICHELEk ez du euskal testua ematen ere, baizik eta hartaz egin duen frantses itzulpena...), erran nezake kasik Oihenarten poemaren hastapen hori, freskoago, espresibitatez beteagoa dela Marotena baino, eta bertzalde, ez dela sekulan ahanzi behar Errenazimenduan imitazioa birtute bat izan zela, hona, adibidez, zer dioen Joachim du BELLAY-k, *la Deffense et Illustration* liburuan (I. lib., IV. kap.), idazle latinoak dituela gogoan:

«Immitant les meilleurs aucteurs Grecz, se transformant en eux, les devorant, & apres les avoir bien digerez, les convertissant en sang & nourriture, se proposant, chacun selon son naturel, & l'argument qu'il vouloit elire, le meilleur aucteur, dont ilz observoient diligemment toutes les plus rares & exquis vertuz, & icelles comme grephes, ainsi que j'ay dict devant, entoint & appliquoint à leur Langue».

Argi dago ez duela OIHENARTEK MAROT «itzuli», baizik eta imitatu, DORAT, RONSARD eta du BELLAY-ren ikuspundua sagituz, euskal poesiari maila gorago bat emateko; bertzalde, OIHENARTEK arras ongi ezagutzen zituen xvi.mendeko teoria poetikoak eta La Pleiade deitu mugimendua. Harentzat imitazioa zen eginbeharra euskaraz, RONSARD-endako, du BELLAY-rendako bezala, hori baitzen bide bakarra, haien ustez, idatz-molde berri batetaz jabetzeko, H. WEBER-ek ongi erakusten duen bezala:

«Pour Ronsard et du Bellay, formés par l'enseignement de Dorat, la traduction se limite à un texte qu'il s'agit de rendre avec précision, tandis que l'imitation résulte d'une double pénétration: celle d'une civilisation et d'un style. Ceci les a conduits, il est vrai, à quelques excès surtout quand il s'agit des Italiens. Le génie de cette langue n'étant pas toujours très différent de celui de la langue française (et ceci étant plus vrai au xvième siècle que de nos jours). (...)» (in *La création poétique au xvième siècle*, 119. or.)

Hautsaren klitxe preziosoa Teobaldo-k erabilia, Marot-engan atxeman dezakegu:

«Pourquoy mon cueur en cendre ne se treuve» (*Epigrammes*, CXLVIII)

Irudi bera Scève-k (*Delie* XIII), bertze batzuen artean, erabiliko du eta ere, nolaz ez, Ronsard-ek.

«Il y a trop lon tems que les foudres jumeaus
Des yeus de ma maitresse ont mis le mien en poudre.
Je n'ai plus ni tendoons, ni arteres, ni nerfs,
Venes, muscles, ni poux: les feux que j'ai soufferts
Au coeur pour trop aimer me les ont mis en cendre».
(*Continuations des Amours XLVIII*, 1555)

«Car si j'avoï de chair un coeur humain,
Long tems y a qu'il fust reduit en cendre,
Veu le brasier dont toujours il ard plain». (*Les Meslanges*, sonnet VI, 1555).

Hotza eta beroaren borrokarekin segitzeko, hona zer dioen Oihenartek jadanik aipatu den XIV poeman:

«Hotzak beroa du nitan,
Urak sui'eraikiten».

Gogo arazten digu, bixtan dena, Petrarca-ren «e temo, e spero; et ardo, e son un ghiaccio». (*Dal Canzoniere*, CXXXIV) eta Ronsard-en nehurtitz hauek:

«en mesme instant j'endure froid & chault». (*Les Amours. Nouvelle Continuation des Amours*, XXI, 1578-ko aldakuntzan).

Louise Labé ahantzi gabe:

«Je vis, je meurs, je me brûle et me noie,
J'ai chaud extrême en endurent froidure», (*Sonnets XVII et VII*, 1554).

Aipa genezazke ere, Garcilaso de la Vega:

«En medio del invierno está templada
el agua dulce desta clara fuente,
y en verano más que nieve helada». (*Egloga segunda*).

Fernando de Herrera:

«La fría nieve me abrasó en tu fuego;
la llama, que busqué, me hizo hielo;
el desdén me valió, no el tierno ruego». (*Elegía*, 63)

I 1c: Bertzearen baitan bizitzea

Oihenart-en poemetako amorantea maitearen itxuraz hartua dabila, maitearen baitan biziz:

«Bana ni bano
Ez egundano
Nehor zuretarragorik». (IV)^{6bis}

Petrarca-ren baitan Laura bizi den gisan:

«E vo cantando (o penser' miei non saggi!)
lei che 'l ciel non porìa lontana farme;
ch'i' l'ho ne gli occhi; e veder seco parme
donne e donzelle, e sono abeti e faggi». (*Dal Canzoniere*,
CLXXVI)

Edo Pernette-n baitan M. Scève:

De me veoir vivre en toy trop plus, qu'en moy» (*Délie* CXLIV)

Ikus Ronsard:

«Toujours l'amant vit en l'aimée»: (*Les Meslanges*, X, 1555).

edo:

«Quelque rocher, quelques bois, ou montaigne
Vous pourra bien éloigner de mes yeux:
Mais non du coeur, que pront il ne vous suive,
Et que dans vous, plus que dans moi ne vive», (*Les amours*
1552-1553.XCII)

Eta ere Santillana-ko markesa:

«Mío no, mas todo vuestro
soy después que me prendistes», (*Carta del Marqués a una Dama*,
IV, in *Canciones y decires*).

«De mí, loco infortunado,
por amores, tan sandío,
que soy vuestro más que mía», (*Otras coplas que fizo el señor*
Marqués de Santillana, VII, in *Canciones y decires*)

---

^{6 bis} Ikus in *Le Roman de Janfré*:

«Ma dame, votre grande beauté, la perfection de votre personne, vos yeux, votre belle bouche, vos propos enjoués qui s'introduisent dans mon coeur m'ont si bien assujetti, pris, enlacé, que sur rien au monde vous ne m'avez laissé de pouvoir, car tout est en votre puissance: mon coeur, mon savoir, ma raison, ma vaillance, ma hardiesse, mon plaisir et ma volonté, vous m'avez dépossédé de tout, et tout est plus vôtre que mien*» (in op. cit. 905. or.).

* nik dut azpimarratzen.

Bat bestearen baitan bizitze horrek libertatearen galtzea du azkenean salatzen, Badajoz-eko Garcí Sanchez-ek ongi erakusten duen bezala:

«así yo, que os he mirado,
soy tan vuestro, tan no mío,
tan sujeto a os adorar,
que aunque me fuese tornado
mi franco libre albedrío,
no podré libre quedar».⁷

Bainan galtze hori hain da denbora berean goxo!

«Adieu liberté ancienne,
Comme chose qui n'est plus mienne,
Adieu ma chère vie, adieu,
Ta fuite ne me peut déplaire,
Puis que ma perte volontaire
Se retrouve en un si beau lieu». (Ronsard, *Les Meslanges*, X, 1555)

I 1d: *Fidelitate eta Kortesi*

Oihenarten amodiozko poemetan, behin baino gehiagotan aipatzen dira amodio bakarraren eta fidelitatearen gaiak, hona etsenplu batzuk:

«Nik eztut ehor maite zu beizi», (V)

«Erran baderaukat ezi
Oro harena nizala,
Nehor ere, hura bezi,
Onhetsirik eztudala», (VII)

«Zuzaz bertzerik
Nehor maiterik» (IV)

«Nik nola maita zitzanbat
Orai eta sekulakoz» (XXV)

«Baletsa jaungoikoari
Har nenzan zerbitzari
Hark er', eta leristan/hanbat on zein nik hari», (XIII)

«Alabader'orano
Nahi dutzertarano
Kortes den jakin (...) (XIII)

⁷ XVI.hastapeneko poeta, ikus R.O. JONES in *Siglo de Oro: prosa y poesía*, 58 or.

«(...) nuzu ikusiko
 Hutsaz urrikiturik,
 Zur' aurkian belauriko,
 Sabel-lurreraturik» (XXIV)

Kortes poesian eta gero Petrarca-ren poesian gorai patuko diren gai horiek, anitz poeten obretan atxemanen dira gero, hona Santillana-ren neurtitz batzuk:

«E esto causa la razón,
 e a mí non me desplaçe,
 e todo lo satisfaçe
 vuestra mucha perfección:
 la qual bien reconosçida,
 es mejor por vos morir,
 que por las otras la vida
 ver en palmas sostenida,
 e para siempre vivir». (Decir de un Enamorado, III, in *Canciones y Decires*)

Fidelitate, amodio bakar eta kortesiaren gaiek Petrarca-ren poesian koherentzia atxikitzen badute (Laura kantatuz), Maurice Scève, Louise Labé edo Agrippa d'Aubigné-ren obretan bezala (hauek gehiago idazten zutena biziz), ez da horrela gertatuko Oihenartean, hor emazte berri guzietan fidelitatea eskaintzen baitzaie...

Bertze gai bat, Petrarca-ren poesian eta ere Scève eta Ronsard-enean atxemanen dena: amodio trabatuarena, Laura, Pernelle, Cassandre ezkonduak ziren, Hélène ezin konkistatua, Diane Salviati katolikoa... Emazte horiek aipatu zituzten poetek, aintz ala gutti, beren bizi tiantta bat ixurtzera uzten zuten poesietan; Oihenarten kasuan, badirudi fidelitatearen gaia joko poetiko huts bat bertzerik ez dela, Ronsard-en poesi anitzetan gertatu den bezala eta bertze garaiko anitz poeten obretan.

I 2: Amodio trabatua edo debekatua

I 2a: Maitearen hotzetasuna

Oihenarten poema gehienetan emaztearengandik heldu den ukatzeak ainitzetan hotzaren sentazioa dakar. Orduan, hormarekin konparatzen dira begi eta bihotzak edo harria bezalako minerale eta burdin edo berun bezalako metalekin...

Hona, adibidez, zer dion Margaritaz:

«Margarita,
 Badaidita
 Othe huts zin egitez,

Begiz urdin
Bezain gordin
Zarela zur'egitez ?

(...)

«Gero zuzaz
Zeinen luzaz
Ukaturik nagoan,
Eta halaz,
Hanbat alas!
Errekeitu gaxtoan». (II)

Eta Grazianaz:

«Zuzaz bertzerik
Nehor maiterik
Eztudalarik herrian,
Zu bezain gorrik
Ez hain gogorrik
Eztudala d'aguerrian». (IV)

Urrunago, Xuriaren hoztasunaz kexatzen delarik:

«Eztun alzeiru, ez burdina,
Ez-eta berun hotza,
Ene bihotza
Ban'aragiz dun egina». (IX)

Eta ere:

«Harriz da zure gogoa,
Ezpada gogorra». (XV)

Ronsard-ek lehenago zioen:

«Douce beauté meurtrière de ma vie,
En lieu d'un coeur tu portes un rocher»: (*Le Septième Livre de Poèmes*, XVI, 1569)

«Dites maitresse, é que vous ai-je fait ?
E, pourquoi las ! m'estes vous si cruelle ?
Ai-je failly de vous estre fidelle ?
Ai-je envers vous commis quelque forfait ?
Dites maitresse, é que vous-ai-je fait ?

(...)

Certes nenny: car plutost que de faire
Chose qui deust, tant soit peu, vous déplaire,
J'aiderois mieus mille mors encourir.
Mais je voi bien que vous avez envie

De me tuer: faites-moy donq mourir,
Puis qu'il vous plaît, car à vous est ma vie.
(*Continuation des Amours*, XXXI, 1555).

Amorantearen suaren aitzinean, bazekien jadanik Laura eztiak eza eta gogortasuna erakusten:

«Mie venture al venir son tarde e pigre,
la sperme incerta, e 'l desir monta e cresce,
(...)
Lasso! le nevi fien tepide e nigre,
(...)
prima ch'i' trovi in ciò pace né triegua,
o Amore o madonna altr'uso impari,
che m'hando congiurato a torto incontra». (*Dal Canzoniere*, LVII)

Santillana-ko markesa ere anderearen bihotz gogortasunaz kexu da:

«Yo vos serví lealmente
con muy presta voluntad,
e nunca fallé piedad
en vos, nin buen continente:
antes vuestra crueldad
me faze ser padeçiente;
¡guay de quien con vos contiende! (*Canción Canciones y decires*)
«¿Quién vio tal feroçidat
en angélica figura?
¿Nin en tanta fermosura
indómita crueldat?
Los contrarios se ayuntaron
cuytado, por mal de mí.
Tiempo ¿dónde te perdí?
que así me galardonaron?» (*Otro decir*, V, *Cantares y decires*)

Berdin Fernando de Herrera-ren kasuan:

«Duro es este peñasco levantado,
(...)
más duro es vuestro pecho y más helado,
en quien la piedad no ha hecho asiento,
ni el fuego de amoroso sentimiento
en él jamás, por culpa vuestra, ha entrado». (*Soneto* 112)

Baina amorantearen etsipena ez dator bakarrik maitearen axolagabegatik baizik eta ingurumen sozialarengatik. Maitasuna gerla bat bezala presentatua

zaigunez, beti agertzen da traba bat eta emazteak maite duelarik gizona, zerbait hor dago maitasun horren loratzearen kontra joateko.

I 2b: *Kanpotik datozen oztopoak*

* Ezkontz antolatua

Ezkontzen antolaketetan gurasoek daukaten boterea argiki dager. Farzari (Molière) pentsa arazten digu batzuetan VI. poemaren zati batean bezala:

«Eztuzu zer uka, zarel'ogenduru,
Ez zer har ait'amen nahia ztakuru,
Ezta, maitezko gauzetan,
Haurren borx' ahalik hetan.

(...)

«Onarzun-truku huts, alab'ezkontzea,
Ezta hori ezkontze, bana da saltzea;
Haren erosle senarrak
Zer merezi luke? adarrak». (VI)

Ikusiz gaineko bertsu hauetan mutila dela mintzatzen, zergatik ez pentsa VIII. poeman Oihenartek egoera bera, baina emaztearen aldetik ikusia, nahi izan duela erakutsi, joko literarioa zabalduz?

«Zenbat leihorra zabal baita,
Ehon erakutsiko zaita
Anderaurenik, ez eta nezkatorkik,
Ni nizan bezain, zorigaitzetakorik.
Maite dut, eta naiz maitatu,
Bana naiz hanbat dezditxatu
Ni maite nuen, nik maitenik dudana
Ezt'ehon hauzu hurbiltzera nigana.
Nihauren azkazi hurrenak
Dira poxelatzen dutenak,
Eta nutenak nihaur er'asaldatzen,
Zergati baitut hura hanbat maitatzen.

(...)

Maitarien jaun erregeak
Higu ditu bortxa-legeak,
Eta haren resuman libertatea,
Da gobernari, eta nabusi alkatea.

Halere, poema honen bukaeran badirudi emaztea erregela sozialen kontra altxa daitekeela:

(...)

«Ni bizi eta hil nahi nuzu zureki

Eta hargatik utzi baniz
 Ahaid', adiskidez fida niz
 Zeruko jaunak, hari gomendaturik,
 Enuel' utziko net deskonsolaturik».

Oihenart ezkontza antolatuaen kontra agertzen da azken bertso hauetan, bainan badirudi salaketaren egitea baino gehiago interesatzen zaiola joko prezioso baten egitea «Maitarien jaun erregea», Eroiz-en libertatearen gaia, tratatzeko «Zeruko jaun erregea»-ren konplizitatearekin.

Maurice Scève (esperientziaz mintzo zenak) ere ezkontzaren traba instituzionala kritikatzeko du Jainkoaren libertatearen aintzinean:

«Seul avec moy, elle avec sa partie:
 (...)
 Elle le souffre: &, comme moins robuste,
 Viole amour par ce lyen injuste,
 Que droict humain, & non divin, a fait». (*Délie*, CLXL)

Maiteriaz ez dezake esperantzirik ukan, emazteak mesprexatzen duelakotz eta emaztea ezkontzera doalakotz. Azken finean Oihenartek, petrarkistek eta literatura preziosoak hainbertze higatuko duten gaia erabiltzen du: esperantzirik gabeko amodioarena⁸.

⁸ Ez erromantismorik hor ikus.

Mario PRAZ-ek arrazoinarekin gogo arazten du;

«Les tendances, les thèmes, les tournures à la mode au temps d'un auteur forment un auxiliaire indispensable à l'interprétation de son oeuvre». (in «La chair, la mort et le diable, une approximation romantique —le romantisme noir—», (26. or.)
 eta ere:

«Des approximations comme *baroque*, *romantique*, *décadent* etc., ont pris origine dans des révolutions déterminées de la sensibilité, et il ne sert à rien de les détacher de leur base historique pour les appliquer généreusement aux artistes les plus disparates (...)

Ainsi Pétrarque est surpris à faire du baroque et même à anticiper Proust, le Tasse à faire du romantisme, Marino du d'Annunzio. (...). (in. op. cit. 29. or.)

«Dans ce vers de Dante:

«*Quale ne' plenilunii sereni
 Trivia ride tra le ninfe eterne*

Che dipingon lo ciel per tutti i seni»

(Telle, dans les nuits sereines de pleine lune, Trivia rit parmi les nymphes éternelles, qui enluminent le ciel dans tous ses replis..., Divine Comédie, Paradis, Chant XXIII, v25-27) le lecteur moderne a tendance à reconnaître un des cas les plus riches de magie évocatrice en vertu de la pure sonorité, du jeu des diérèses, de l'emploi de mots suggestifs en eumènes-*plenilunii*, *eterne*-et d'autres rappelant un mythe—*Trivia*, *ninfe*—. Disons-nous pour autant que Dante, dans ces vers, est un romantique met le lecteur moderne en mesure d'interpréter ces vers -là de cette manière ? (...)Un vers de Pétrarque:

«Fior, frondi, erbe, ombre, antri, onde, aure soavi» («Fleurs, feuillage, herbes, ombres, ondes, souffles suaves»)

extasiait les littérateurs du xvième siècle. «C'est le vers le plus beau, le plus sonore, et le plus plein que l'on lise chez les anciens et les modernes», écrivait Sebastiano Fausto da Longiano. Qui de nous modernes peut voir dans ce vers ce qu'on y voyait au xvie siècle?

Connaître les goûts et les sentiments propres à chaque époque, c'est la condition *sine qua non* pour interpréter une oeuvre d'art et l'histoire de la littérature ne peut se passer d'approximations comme celle que nous avons examinée jusqu'ici». (in op. cit., 37. or.)

Oihenarten amodiozko poemen erdia baino gehiago amodio mota horri konsakratua dago (I, II, IV, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XV, XVI, XXIV, XXVII), baina amorantea beti prest da amodioz aldatzeko eta bizia kantatzeko...

* «Izterbegiak»

Amodioak bertzeen jelosia eta gogo txarra tiratzen du, bere esistentzia bera lanjerrean erortzen da:

«Izterbegia mintzatzan
Delakoz guzaz, kexatzan
Hark zaitu, hanti datorra,
Zure niganat gogorra.
Beraz, biho'en'artizarra
Larderi'oro kanpora;
Erakutsu zutan den garra,
Eta zure bihotz gora:
Izterbegia puxatuz,
Eta zinez mehatxatuz
Etx'ezazu, edo kuluaz,
Aski ezpada mehatxuaz. (XV)

Bana herabe
Stakuru gabe
Dinat, Argia, jitera
Hir' etx' irira,
Leku agerira,
Jenten minz' erazitera»: (III)

Maitaleek beren amodioa oztopo guztietatik aparte, libertate osoan, bizi nahi badute, gizartetik baztertzeko beharra senditzen dute.

I 3: Bakartasuna

I 3a: *Bakartasun eta segetetu:*

Maitalea, bere maitearen itxurak hartua, bere lagunengandik bereizten da:

«Lagun-artean,
Hel nadinean,
Elhaketan, erhogoan,
Eznun dostatzen,
Eznun mintzatzan,
Hi beti, beti, aut gogoan» (III)

Lehengo maitaleak uzten ditu:

«Ni zurezen has bezain sarri
 Berhez nindizun bertarik,
 Lehen hautatu maitagarri
 Nituen, nindutenetarik,
 Orai eta betiereko
 Zureki tink egoiteko,
 Eta berhez neholatan
 Enankidizun gisatan» (XV)

Amodioa ezin kondatua da, segetretuzkoa; Petrarca-ren hitzak gogora ditzagun:

«Ben sai, canzon, che quanti'io parlo è nulla
 al celato amoroso mio pensiero,
 che di e notte ne la mente porte»; (*Dal Canzoniere*, CXXVII)

Elgarretaratzea gehienetan zaila izanen da:

«Zu nahiz batu
 Eta mintzatu,
 Hora nol' erbiratzean,
 Bazterrez bazter;
 Bethiere laster
 Ari naiz zure hatzean;
 «Bana jagoiti
 Beheiti, goiti,
 Zenbat ere bainabila,
 Zur' oldez, ehun
 Bat enaint' ehun
 Urtez behin zurekila;
 Aldiz naiz latzen,
 Bilhatuz batzen,
 Ban'ez ber zaitudanean;
 Zer gaitz jasaiten
 Dudan erraiten
 Ezin derauzudanean» (IV)
 Beraz higanik
 Egin, jadanik,
 Noiz nakidana dakidan
 Jin, eta nura,
 Gorde-lekura,
 Eta hi han bat akidan. (III)

Azken poema honetan atxematen den «kadran orratzaren» irudiak, zagi edo nabalarena gogo arazten du karga erotiko handiago batekin.

Amoranteak leku bazter eta gordeak bilatzen ditu mihi luze eta izterbegien-gandik urrun, baina karrikan edo hirian (gehiagoko xehetasunik ez dugu), amorantea batzuetan emaztearen ganbarara igatera, ausartzen da⁹. Hemen ere ohar gaitezen Oihenartek sor arazten duen efektu komikoaz:

«Gauaz, epaizkaz, zur' etxen sartuz
Em' ibiliz, eme hatsartuz,
Eta haztatzez, ganbara bitan
Iraganik, beldur handitan,
Net hatshanturik, zur'oh'ondora
Banatorra, zuk heiagora
Egiten duzu, ni hautemanik,
Et'ordu hartan, gaxoa nik,
Leihoti jauziz, ohoin' iduri
Hilpenan behar dut itzuri». (V)

Bertze poema batean ere agertzen da, xehetasunik gabe, garaiko iskribu eta antzerki irriegangarrietan hain aipatua zen gai hori:

«Gero azkenik,
Beharrenik
Emadazu dudana,
Margarita,
Jin-kongita
Gauan behin zugana». (II)

Beraz, barnean ez daitekeelarik elgarretara, ganbaran (ala elizan Ronsard eta Hélène-n kasua bezala, «Bienheureuse l'Eglise, où je pris hardiesse/De contempler ses yeux qui des miens sont le jour», Sonnets pour Hélène, Liv. I, XXXIX), «bazter leku»-etara ihes egiten da.

Poema horietan ez dugu gure herriko leku berezien aipamenik atxemanen Petrarca-ren zenbait poemetan gertatzen den bezala:

«Quella per cui con Sorga ho cangiato Arno», (*Dal Canzoniere*, CCCVIII)

⁹ Ez da hori bakarrik itxura literario bat, hona zer dion S. F. MATTHEWS GRIEGOK: «Connues sous le nom de *bundling* en Angleterre, de «*marâchinage*», «*albergement*» ou «*créantailles*» en France, différentes formes de relations pré-nuptiales (autorisées par les parents), d'expériences sexuelles, et même de cohabitation ont été relevées à travers l'Europe. *Bundling* signifie en général faire la cour à une jeune fille la nuit, dans une chambre séparée du reste de la famille, au lit, dans le noir, et à moitié nu. Toutefois cette expérience (...) n'entraîne pas de grossesse. (...) Dès le xve siècle, surtout à partir du Concile de Trente (1563), l'Eglise catholique commence une lutte systématique contre toutes les formes de relations sexuelles pré-nuptiales. Dans les communes de Bayonne et d'Alet (...) les relations sexuelles au cours des fiançailles sont la coutume jusqu'en 1640, année où elles deviennent cause d'excommunication». (in *Histoire des femmes, xve au xviiie siècle*) Fréquentations amoureuses et sexualité avant le mariage» kapituluau, 79/80 or.

«Po, ben puo' tu portartene la scorza
di me con tue possenti e rapide onde», (*Dal Canzoniere*, CLXXX)

eta hari segituz Maurice Scève-enetan:

«Tu cours superbe, ô Rhosne, flourissant
En sablon d'or, & argentines eaux». (*Délie* CCVIII)

Diren irudiak, petrarkisten idatz moldeak segituz, amorantearen maitemintzeari lotuak dira eta nahiz iduritzen zaigun han hemenka gure herriko zuhaitz, baratze eta lore atxematen ditugula, gehienetan itxura konbentzionala batzu bertzerik ez dira. Amoranteak bazter lekuak maite dituzenez geroz, naturan du atxemanen bere kontsolazione bakarra.

I 4: Amorantea eta Natura

Petrarca-ren poesian, amoranteak bere zorigaitza bakardadean jasaten du, ez ditu jende tratu eta jendez beteak diren tokiak gogoko, gustora sendi da naturaren artean, bihotzean dakarren segetua zuhaitz, oihan eta bazterrekin partitzen ahal baitu; han du bakarrik bakea lortzen.

Bazterrak eta poetaren arteko konplizitate bat horrela da sortzen.

I 4a: *Naturaren sinpatia*

Oihenarten poesian arras gutti agertzen zaigu Petrarca-k eta neo-petrarkistek hainbetez aldiz tratatu zuten gai hori; hastapenean, bizi zen sendimendu batekin lotzen ahal zen gaia, bertez kasu ainitzetan gertatu zen bezala, gai konbentzionala bilakatuko da Petrarca-ren segitzale anitzentzat, ez hala bixtan dena Maurice Scève batentzat edo Agrippa batentzat.

Hona Oihenarten poesian naturaren sinpatiaz atxeman dezakegun aipamen bat:

Neguan datza
Landan izotza:
Ezt'en'ohatza
bezanbat latza. (XVI)

I 4b: *Amodio eta Naturaren sasoinak*

Emaztearen edertasuna, zuhaitz lilitu baten par baldin bada, harekin maitasuna egitea, haren fruituak jastatzea¹⁰ bezala liteke, bainan, preseski, esker txarreko ederrak ez du bere gorputza fruitutzeroa utzi nahi:

¹⁰ Hemen sagarraren jatea; Laur karbarien eresian, sagarraren itxurak Biblian Ebak jaten duen fruitu bezala agertzen da, hemen, aldiz, Antikitatean zuen sinboloa atxikitzen du. Laur karbaren eresiaz, ikus in *Bulletin du Musée Basque* ° 133, 1er Semestre 1992, J.B.O. ORPUSTANen artikulua «Réalisme rural et Fantaisie narrative chez A. d'Oyhenart...»

Sagartzeak, lilitan jarten
 Bad'eta, lilitu-ondoan
 Orstatzen ere, gero ekarten
 Du frutua ber'aroan
 Nik hatsean lili-orde, zutan
 Bat' ukan ditut karezak,
 Gero ere bai orsto lekutan,
 Aski handirik promesak;
 Bana zer probetxu azkenean
 Haltza bezalakaturik,
 Lilitu, orstatu zarenean
 Ezpadakarzu fruturik. (XXVII)

Altzaren itxurak agertzen duen bezala, Oihenart batzuetan euskal iturri herrikoietaz baliatzen da, nahiz eta bertsu horiek gogo arazten dizkiguten ere bertze oihartzun batzuk:

Adibidez, sagarraren itxura Ronsard-en bertsu honetan:

J'avois l'esprit tout morne & tout pesant,
 Quand je receu du lieu qui me tourmente
 La pomme d'or comme moy jaunissante
 Du mesme mal qui nous est si plaisant.
 Les pommes sont de l'Amour le present:
 Tu le sais bien, ô guerrière Atalante,
 Et Cydipé qui encor se lamente
 D'elle & d'Aconce & d'Amour si nuisant.

Sasoinen kurritzeak amodioaren esperantza gabetasuna gehi dezake, denboraren ezin geldituzko zirriztatzeak zoradura bat sortaraz, indar handiko neurtitz hauek irakurtzean:

Geroz oihana lilitu da
 Bait' ar' orstatu lauretan
 Ud'ere negu, negi'uda
 Gerthatu da hain berzetan (I)

Petrarca-k ere dio, ez lau, baizik eta zazpi urtez, badabilela, bazter batetik bertzera, gau eta egunez, beroan eta elurrean¹¹, Lauraz «kexeri eta deitore»:

«chè, s'al contar non erro, oggi ha sett'anni
 che sospirando vo di riva in riva
 la notte e 'l giorno, al caldo ed a la neve». (*Dal Canzoniere*, XXX)

¹¹ Beroa eta hotzaren arteko jokoa, negua eta udarena bilaka daiteke ere OIHENARTen I. poeman bezala (11.neurtitza).

Denboraren pasatzeak hiltzea hurbil arazten du, amodioa eta heriotzearen gaiak batuz, Petrarca-ren bertze poema batean atxeman dezakegun bezala:

«La vita fugge, e non s'arresta una ora,
e la morte vien dietro a gran giornate,
e le cose presenti, e le passate
mi danno guerra, e le future ancora;
e 'l rimembrare e l'aspettar m'accora
or quinci or quindi, (...)» (*Dal Canzoniere*, CCLXXII)

Bainan, herioaren atarira garaman denborak, bultza gintezke ere biziaren plazerrak alaiki jastatzera oraiaz baliatuz, Oihenarten espresibitate handiko nehurtitz eder hauetan ikus dezakegun bezalaxe:

Badihoakun denbora,
Hurrantzen zahartzea,
Maitazarrea
Harzan engoiti gogara... (XI)

Heldu zaigu hor gogora Catullo-ren errana: «Vivamus, mea Lésbia, atque amemus».

Ronsard-ek hain bereganatuko zuena:

«Vivez, si m'en croyez, n'attendez à demain:
Cueillez dès aujourd'hui les roses de la vie».
(Sonnets pour Hélène II, XXIV, 1578)

eta Garcilaso de La Vega-k:

«coged de vuestra alegre primavera
el dulce fruto¹², antes que el tiempo airado
cubra de nieve la hermosa cumbre». (Soneto XXIV)

Du Baïf-ek, bere mintzatzeko manera zuzenean, ideia bera agertuko du:

«Belle, que vous & moy serons bien à reprendre,
Hé si le bien present nous dédaignons de prendre
Tant que voyans le jour icy nous demourons». (*Amours diverses*
I)

Oihenarten «Badihoakun denbora»-ren gibelean argi dago entzun dezakegula Petrarca-ren «Il tempo passa» (XXXVII); interesa baluke ere aipatzea gai berarekin Scève-k sortarazten duen zoradura:

¹² Ikus 10. nota. GARCILASO-ren neurtitz hauek OIHENARTen XXVII. poemarekin paraleloan ezar daitezke:

«Bana zer probetxu azkenean
(...)
Lilitu, orstatu zarenean
Ezpadakarzu fruturik»

«En moy saisons, & aages finissantz
De jour en jour descouvrent leur fallace,
Tournant les Jours, & Moys, & ans glissantz», (*Délie* XXXXVII)

Denboraren pasatzea eta bereziki heriotzaren gaia aipatzeko agertuko zaigu ere lore ximelduaren itxura, ez preseski amodiozko poema batean, baizik eta bere emazte zenaz Oihenartek idatzi zuen hil-kexuan:

«Girofleiak, uda beroan,
Ur-peituz lehenik ximaltzen
Baitir' eta net gero galtzen» (XVII)

Virgilio, Ovidio, Ronsard eta bertze anitz poetek erabili zuten gai hori aurkitzen dugu ere Santillana-ko Markesaren bertsu batean maiteaz hustu den hiriaren metafora gisa:

I

«Gentil dama, tal parece
la ciudad don vos partistes
como las campañas tristes
do el buen capitán fallece.
(...)

II

«Parece como las flores
en el tiempo del estío,
a quien fallece rocío
y fatigan los calores». (Otras coplas que fizo el
Señor Marqués de Santillana)

I 4c: *Itxura batzuk*:

Emaztearen gorputza laudatzeko, poetek gehienbat naturan aurki zezazketen itxura adierazgarrienak erabiltzen zituzten. Halere, kontestu berezi horretatik kanpo agertzen diren bertze itxura batzuk ere interesa merezi dute, hala nola:

Girofleiak: ikusi dugunez lorearen sinbolika orokorrari lotua agertzen zaigu, biziaren hauskortasunaren seinale ximeltzen hasten den bezain laster; Theokritoren idazki batean girofleia (xuria) biziturri eta plazerraren sinbolo izanen da, arrosa, mirubelar eta ardoarekin batera:

«Bainan egun hartan mirubelar edo arros edo giroflei xurizko korona bat buruan, oporrean hartuko dut ardoa, sutondoan etzanik nagola». (Thalisiak)

Sagarrondo, sagar: XXVI. poeman ikusten ez den bezala, grekoerromatar Antikitatean, sagarra amodioaren sinboloa zen. Catullo-k eta Ovidio-k erakusten

dute sagarraren eskaintzea amoros komita bat zela¹³. Gainera 1571.eko Ronsard-en komentagile batek azpimarratzen du zer analogia baden sagarraren borobiltasun eta emaztearen gorputzaren borobiltasunaren artean (buru, begi, matel, titi, sabel, izter...)¹⁴.

Baratze: bereziki XXVI an.¹⁵ Baratzearen inportantzia Antikitate guzian dager; grekoerromatar zibilizazioan, bixtan dena, baita ere Sortaldeko lurraldeetan, Pertsian bereziki.

Artizar: XV. poeman amoranteak «en' artizarra» erraten dio emazte maitatuari. Izarraren itxura hori arras erabilia izan da amodiozko poesian, artizarra Venus baita, Fernando de Herrera-ren neurtitz hauek erakusten duten bezala:

«Hacer no puede ausencia que presente
no os vea yo, mi Estrella, en cualquier hora,
que cuando sale la purpúrea aurora
en su rosada falda estáis luciente.

Y cuanto el sol alumbra el Oriente
en su dorada imagen os colora,
y en sus rayos parecen a deshora
rutilar los cabellos y la frente.

Cuando ilustra el bellissimo lucero
el orbe, entre los brazos puros veo
de Venus encenderse esa belleza.

(...)» (Soneto 72)

II EME-EDERTASUNAREN KODIFIKATZEA

II 1: Europar iturriak:

Oihenarten poesietan agertzen diren emazteen (ezkontidearen hil-kexua salbu) kalitate handiena edertasuna da eta edertasun hori ez da lanjerosa, ez da «bekatu» seinale. Oihenartek goraiatzen duen edertasuna Errenazimenduak Europa osoan zabaldu zuenaren ildoetatik dabil, erran nahi da jadanik arras erregela berezi batzuen pean mugatua. Hona zer dioen Sara F. Matthews Griego-k:

¹³ Ikus OVIDIO-n (*Heroidez*, XX) CIDIPEn ipuina.

¹⁴ RONSARDen komentagile batek zioen, 1571ko argitalpenean:

«Tout ce qui est de plus délicat en amour tire sur la forme ronde, la teste, les yeux, les joues vermeilles... les tetins, l'enflure du ventre, les genoux, le rond des cuisses et autres belles parties de la femme».

Ikus ere Belleau-k zioena:

«Toute sorte de pommes et principalement les oranges sont dédiées à la Volupté, aux Grâces et à l'Amour».

¹⁵ Ikus J.B.ORPUSTANen artikulua (in op. cit.)

«Alors que la culture des clercs au Moyen Age tendait à inculquer la peur de la beauté féminine et redoutait le pouvoir qu'elle donne à la femme sur l'homme, la Renaissance néo-platonicienne attribue une valeur nouvelle à la beauté en déclarant qu'elle est le signe visible et extérieur d'une «bonté» intérieure visible. La beauté ne représente plus un danger, c'est un attribut nécessaire de la personnalité morale et de la position sociale. Être beau devient une obligation, car la laideur est associée à l'infériorité sociale et même au vice. (...).

Exaltée comme garantie de probité morale et source d'inspiration pour ceux qui ont le privilège de contempler un joli visage, la beauté n'en est pas moins codifiée par une production massive de poèmes d'amour, de traités de civilité et de recettes de fards. Elle s'inscrit dans une définition précise, et les femmes se donnent beaucoup de mal et dépensent des sommes folles pour rendre leur apparence conforme à des critères qui resteront presque immuables pendant toute l'époque moderne. En Italie, en France, en Espagne, en Allemagne, en Angleterre, les règles de l'esthétique sont les mêmes: peau blanche, cheveux blonds, lèvres et joues rouges, sourcils noirs. Le cou et les mains doivent être longs et minces, le pied petit, la taille souple. Les seins sont fermes, ronds et blancs, avec des aréoles roses. La couleur des yeux peut varier (de préférence verte en France, brune ou noire en Italie) et on fait parfois des concessions, aux cheveux bruns, mais les canons de l'apparence féminine restent pratiquement identiques pendant quelques trois cents ans».¹⁶

Aipatu behar litezke, gainera, Castiglione-ren *Il Cortegiano*-k (1528) eta *Morpugo*-ren *Costume de la donne*-k (1536) bere hogeita hamahiru beteginekin XVI. bai eta XVII. mendean Europan ukanen zuten garrantzia.

Bertzalde, gorago aipatzen denaren osagai bezala, erran beharra dago edertasun kodifikatu horren erroak literaturan aurki daitezkeela jadanik eresigile latinoen obretan (Catullo, Ovidio, e.a.); hor, emaztearen edertasuna aipatzeko, gero hain erabiliko diren itxura batzuk agertzen baitira: larrua elurra bezain xuria da eta matelak xuri horren gainean arros lore-hosto gorri, begiak izar, *Propercio*-ren neurtitz hauetan bezala:

«Nec me tam facies, quam sit candida, cepit
(lilia non domina sint magis alba mea,
ut Moeotica nix minio si certet Hiberno,
utque rosae puro lacte natant folia)
nec de more comae per levia colla fluentes,
non oculi, geminae, sidera nostra, faces».¹⁷

¹⁶ in op. cit., 70. or.

¹⁷ H. WEBER-k zitatu in op. cit. 164. or.

Erdi Aroan berriz, Dama kantatzen eta laudatzen da «eskerra» («la mercy») ukateko, H. Weber-ek dion bezala: «l'amour courtois n'est pas platonique»¹⁸ urrunago gehituz:

«Le Roman de la Rose de Guillaume de Loris codifie dans une certaine mesure la tradition courtoise, il y joint l'habitude scolastique de la décomposition des sentiments (...)

En Italie le culte de la femme élaboré par la poésie provençale se teinte de sentiments religieux à l'époque du «Dolce Stil Nuovo». De la Vita Nuova à la Divine Comédie la Béatrice de Dante s'élève de l'idéalisation amoureuse au plan théologique. (...) Si le succès de Pétrarque semble éclipser le prestige des poètes du «Dolce stil nuovo», ils retrouveront une certaine faveur à la fin du xve siècle, lorsque Laurent de Médicis rassemble la plupart de leurs poésies dans un recueil qu'il offre à Frédéric d'Aragon vers: 1476-1477.

Avec Pétrarque, le culte de la femme s'enrichit de toutes les nuances et de toutes les oscillations de la vie intérieure, tandis que la beauté de la femme stylisée en quelques images éclatantes: cheveux d'or, col de lait, joue empourprée, éclat des yeux s'associe à tous les charmes de la nature au sein de laquelle le poète vient rêver. La hantise de Laure se lie ainsi au calme de la retraite qui arrache Pétrarque à la dispersion des plaisirs mondains. L'amour semble par moment conduire à la découverte de la vérité intérieure, mais la tristesse, la souffrance de la passion insatisfaite sont à leur tour un obstacle à la paix de l'âme. (...)».¹⁹

Kritiko berak, gero, Serafino, Chariteo eta Tebaldeo bezalako xv.mende bukaerako petrarkista preziosoak aipatzen dituelarik, azpimarratzen du nola hauek bakarrik Petrarca-ren itxura eta antitesiak dituzten erabiltzen eta nola galtzen den emozio zinezkoen hunkigarritasuna «Ce qu'ils recherchent c'est beaucoup moins l'émotion que l'effet de surprise»²⁰.

Neo-petrarkistek emaztearen edertasunak oraino Petrarca-k baino xehetasun gehiagorekin ospatuko dituzte; 1535 inguruan, Marot-ek moda hori zabalduko du bere *Blason du beau Tetin*-ekin, Erdi Aroko Blasoinen (Blason, frantsesez) usaia amodiozko poesian sartuz:

«Tetin refaict, plus blanc qu'un oeuf,
Tetin de satin blanc tout neuf,
Tetin, qui faict honte à la Rose,
(...)

¹⁸ H. WEBER in op. cit. 165 or.

¹⁹ H. WEBER in op. cit. 166 or.

²⁰ H. WEBER in op. cit. 166. or.

Ikus artikulu honen 1.zatia.

Tetin dur, non pas Tetin voyre
 Mais petite boule d'Ivoice
 Au milieu duquel est assise
 Une Fraise ou une Cerise
 (...)
 Tetin donc au petit bout rouge,
 Tetin qui jamais ne se bouge,
 Soit pour venir, soit pour aller,
 Soit pour courir, soit pour baller,
 (...)
 Quand on te voit, il vient à maintz
 Une envie dedans les mains
 De te tater, de te tenir:
 Mais il se fault bien contenir
 D'en approcher, bon gré ma vie,
 Car il viendrait une autre envie.
 (...)
 A bon droict heureux on dira
 Celuy qui de lait t'emplira,
 Faisant d'un Tetin de pucelle,
 Tetin de femme entiere et belle. (*Epigrammes* 1535)

Ahantzi gabe Ariosto-k bere hamalaudun edo sonetoetan ematen dituen etsenpluak:

«Madonna, sète bella e bella tanto,
 Ch'io non veggio di voi cosa più bella;
 Miri la fronte o l'una e l'altra stella,
 Che mi scorgon la via col lume santo;
 Miri la bocca, a cui sola do vanto,
 Che dolce ha il riso e dolce la favella,
 E l'aureo crine, ond'Amor fece quella
 Rete che mi fu tesa d'ogni canto;
 O di terso alabastro il collo e il seno,
 O braccia o mano, e quanto finalmente
 Di voi si mira; quanto se ne crede,
 Tutto è mirabil certo, e nondimeno
 Non staro ch'io non dica arditamente
 Che più mirabil molto è la mia fede». (*Lirica*, soneto XXV)

Eta bereziki Orlando Furioso-n Alcina-ren potreta egiten duelarik:

«Di persona era tanto ben formata,
 Quanto me'finger san pittori industri;
 Con bionda chioma lunga et annodata;
 Oro non è che più risplenda e lustri.

Spargeasi per la guancia delicata
 Misto color di rose e di ligustri;
 Di terso avorio era la fronte lieta,
 Che lo spazio finia con giusta meta.

Sotto duo negri e sottilissimi archi
 Son duo negri occhi, anzi duo chiari soli,
 Pietosi a riguardare, a mover parchi;
 (...)» (*Orlando Furioso*, VII)

La Pleiade-koentzak ba Petrarca eta ba Ariosto-ren etsenpluak arras garrantzizkoak izanen dira emaztearen potreta egiterakoan, hona Ronsard-en *Les Amours*-etik ateraraia den etsenplu bat:

«Ces liens d'or, ceste bouche vermeille,
 Pleine de lis, de roses, & d'oeilletz,
 Et ces couraulx chastement vermeilletz,
 Et ceste joue à l'Aurore pareille:
 Ces mains, ce col, ce front, & ceste oreille,
 Et de ce sein les boutons verdeletz,
 Et de ces yeulx les astres jumeletz,
 Qui font trembler les ames de merveille» (*Les Amours*, VI)

Eragin berdina sumatzen zaio ere Santillana-ko Markesari bere alaben edertasuna goraiatzan duelarik:

II

«Fruentes claras e luzientes,
 las cejas en arco alçadas,
 las narices afiladas,
 chica boca e blancos dientes,
 ojos prietos e rientes,
 las mejillas como rosas,
 gargantas maravillosas,
 altas, lindas al mi grado.

III

Carnoso, blanco e liso
 cada cual en los sus pechos,
 (...)
 dos pumas de paraiso
 las sus tetas ygaladas,
 en la su çinta delgadas
 con arco aseado.

IV

Blancas manos e pulidas,
 e los dedos no espigados,
 a las juntas no afeados,
 uñas de argent guarnidas,
 rubies e margaridas,
 çafires e diamantes,
 axorcas ricas, sonantes,
 todas de oro labrado». (Cantar que fizo el Marqués
 de Santillana a sus fijas loando la su fermosura, in
Cantares y decires)

Ronsard-ek Nabarra-ko Margaritarentzat idatzi zuen Blasoinean aipatuko du haren egiazko ileen kolorea, baina, halere, ezin da egon ile urreztatuen aipamenik egin gabe:

«Son chef divin, miracle de nature,
 Estoit couvert de cheveux ondelez,
 Noüez, retors, rescrapez, annez,
 Un peu plus noirs que de blonde teinture».

Biziki zaila zen, beraz, emazteari originaltasun bat ematea; Ronsard, bertze nonbait, ausartzen da erratera Cassandre beltzarana dela bainan gehienetan emazte ile urreztatuaren kodigoaren barrenean gelditzen da. Lope de Vega-k, berriz, momentu batean dioelarik «Pero aunque sois morena sois hermosa» (Soneto 149) erakutsi nahi du badakiela kodigo horiekin hausten...

Oihenartek emaztearen gorputzaz egiten dituen aipamenak arras ohiak dira salbu, hor ere, Beltxaran baten aipamena (ohar gaitenez, haren gorputzaren edertasuna duela bakarrik aipatzen, bertze deskribapenik egin gabe:

«Zer probetxu edertazuna
 Da hire gorputzean». (XI)

Bainan ikus dezagun, xehetasun gehiagorekin, zer nolako emazte-edergintza agertzen den Oihenarten poesietan.

II 2: Emazteen izenen semiologia:

Emaztearen edertasun fisikoa aipatu baino lehen. haren izena bera edertasun seinale bezala agertuko zaigu, ez baitira, ikusiko dugunez, au hasard erabiliak izanen.

Joanaren kasua salbu, aise pentsa daiteke, sarreran aipatuaren arabera, gainerako izenak fiktiboak direla.

Etsamina ditzagun. Denetara zazpi dira²¹, zazpi birtuteak bezala; Ronsard-

²¹ 1657 urteko liburuan direnei, 1664-ean (HEGIATEGik dioenez) publikatuak izan zirenak gehituz.

ek erraten du nonbait ez dela birtute bat aski, zenbaki betea («le nombre entier»), erran nahi da zazpi (hutsik gabea, «en rien defectueux»), behar dela. Horregatik ditu Ronsard-ek aipatzen Helena-ren zazpi birtuteak, tradizio luze batek «beteginaren» zeinu bezala erabili izan dituenak (lau bertute kardinalak: prudentzia, negurtasuna, xuxentasuna, indarra, gehi hiru teologoak: fedea, esperantza, karitatea) bere gisara moldatuz:

Une seule vertu, tant soit parfaite & belle,
 Ne pouroit jamais rendre un homme vertueux:
 Il faut le nombre entier, en rien defectueux:
 Le Printemps ne se fait d'une seule arondelle.
 (...)
 Icy à ta beauté se joint la Chasteté,
 Icy l'honneur de Dieu, icy la Pieté,
 La crainte de mal faire, & la peur d'infamie:
 Icy un coeur constant, qu'on ne peut esbranler. (*Sonets pour Héléne XVIII, Liv II*).

Oihenarten zazpi emazte izenak hauxe dira: MARGARITA (II), ARGIA (III), XURIA (IX), GRAZIANA (X), BELTXARANA (XI), JOANA (XIII), EDERRAGOA (XXV).

Ez zaizkigu denak berdin deskribituak:

— GRAZIANA eta JOANAREN blasoinak baditugu, biak ile urreztatudunak, finak, lerdenak dira.

— MARGARITAZ bakarrik dakigu begi urdiñak dituela.

— BELTXARANA izenak ilearen kolorea ematen digu, gainerako deskribapenik gabe.

— ARGIA eta XURIAK azken finean informazio berdina dakarte, argizagien dirdirarena, edertasun sinbolo bezala.

— EDERRAGOA, ez da deskribitua baina tituluaren datza dena.

Gorputz deskribaketatik kanpo, izenetan aurki daiteke ere kalitate moralen berri. GRAZIANAREN Grazia, ARGIA eta XURIAREN Garbitasuna, Birjintasuna, EDERRAGOAREN Onezia.

Batzuetan hitz-jokoek berek erakus dezakete hori.

Izenen inguruan eginak diren hitz-jokoak batzuetan errexak eta ximpleegiak iduritzen baldin bazaizkigu ere guri, xx.mende honen bukaerakooi, ez dugu ahortzi behar garai haietan horrelako jokoak egitea normala zela eta etsenplu goraiatuak bazeudela literaturan, bereziki Petrarca beraren poesian (Laura = erramu hosto), haren segitzaleen obra guzietan eta La Pleiade-n (ikus Ronsard-ek Héléne izenaren inguruan idatzi dituen neurtitzak) edo Siglo de Oro-ko poetetan (Lope de Vega-rentzat Inés Nise bilakatuko da, Elena Filis, Marta Amarilis, Isabel Belisa, eta Garcilaso-rentzat Isabel Freyre, Elisa...); emazte

maitatuaren izen zinezko ala apropos asmatuarekin hitz-jokoak egitea, anagramak erabiliz edo izengoiti erranahikorrek erabiliz, anitz estimatua zen usai bat zen, ja xvii.mendean literatur preziosoak soberakinkerietara eror-araziko zuen usaia eta Molière-n trufagai izanen zena. Gure kasuan ez da Oihenart horrelako muturretara lerratzen.

Hona hemen Oihenartek zazpi andereen izenekin egiten dituen hitz-jokoak:

GRAZIANA/Grazia

«Izena du Graziana,
Graziaz beth' izana;»

Grazia ez da bakarrik izen ximple bat, baizik eta birtute handi bat eta, hitz-jokoak berak aski argi erakusten duen arabera, anderea Ama Birjina «graziaz betea»-ren pare ezartzen da.

JOANA/Joan

Oihenartek Joana izenarekin egiten duen hitz-joko errexak gogarazten du ere, denbora berean, emaztearen urruntze/hurbiltzearen arteko dialektika:

JOANA

«Haren izena Joana,
Ez'ote gaizki emana?
Ezi orai heldu, dena,/nola lizate joana?»

MARGARITA

Margaritaren izenarekin Lorea eta perlaren²² itxurak agertzen dira eta perlarekin batera Venus-en gaia, Ronsard-en poema honetan bezala:

«D'un Océan qui nostre jour limite
Jusques à l'autre, on ne voit point de fleur,
Qui de beauté, de grâce & de valeur,
Puisse combattre au teint de Marguerite,
Si riche gemme en Orient eslite
Comme est son lustre affiné de bon heur,
N'emperla point de la Conche l'honneur
Ou s'apparut Venus encore petite. (*Les Amours* CLXXXIX)

Berriz aipatzekoa da Ronsard-ek Nabarrako Margarita erreginari eskaini zion poemaren titulua: «A la Marguerite et unique perle de France la royne de Navarre» (La Charité-in *Les Amours*).

²² MARGARITA = Perla, latinez.

Venus sortu duen maskorraren itxura Fernando de Herrera-ren ondoko neurtitzetan ere perlaren itxurarekin lotzen da:

«Hermosas perlas, que del Oriente
nacidas en la concha generosa
se esparcen por el último Occidente» (Elegía 107)

XURI(A) / ARG(A)

Emaztea ez da bakarrik Argia izenez, haren gorputz guzia argizari bilaka daiteke:

«Bolharr'ask'ilhunbean/argi zerbitzatzeko».
(X, Graziana)

Laura-ren begien argiek Petrarca argitzen eta gidatzen dute:

«Gentil mia donna, i' veggio
nel mover de' vostr'occhi un dolce lume
che mi mostra la via ch'al ciel conduce»; (*Dal Canzoniere*, LXXII)

Ugari dira poetak emaztea Argia edo Xuria deitu dituztenak, edertasuna bera zeruaren argiaren seinale baitaiteke Petrarcaren neurtitzetatik agertzen den ikuspegi neo-platonikoak ongi erakusten duen bezala.

Hona Fernando de Herrera-ren Clara eta Luz:

«Clara, süave luz, alegre y bella» (Soneto 52)

«En esta soledad, que el sol ardiente
no ofende con sus rayos, estoy puesto,
a todo el mal de ingrato Amor dispuesto,
triste y sin mi Luz bella, y siempre ausente» (Soneto 51)

Lope de Vega-ren Lucinda-n ez ote da ere Luz entzuten?

«Lucinda en ti bañó su planta hermosa;
bien es que su dorado nombre heredes,
y que con perslas por arenas quedas
mereciendo besar su nieve y rosa». (*Rimas* 31)

BELTX(A RANA) =/ XURI(A) - ARG(A)

Zergatik ez pentsa, beraz, Beltxaranaren aipamena Argi eta Ilunaren artean den antitesia aipatzeko erabil daitekeela ere, ohartuz, gainera, Oihenartek berak Argia izenaren aitzikiarekin, gaua (iluna, beltza) egunaren (argi, xuri) par ezartzen duela, ikusten duena itsuaren par ezartzen duen bezala?

«Gauik, egunik
 Eztinat hunik,
 Hireki ezpaniz Argia:
 Hireki ezpaniz Argia:
 Itsu hutsa niz,
 Zeren bai hiz en' argia» (III)

Eguna eta gaua, argia eta ilunaren arteko antitesiak arras erabiliak ziren, hona etsenplu bat Petrarca-rengandik hartua:

«Non vidi mai dopo notturna pioggia
 gir per l'aere sereno stelle erranti,
 e fiammeggiar fra la rugiada e 'l gielo,
 ch'i non avesse i begli occhi davanti,
 ove la stanca mia vita s'appoggia,
 quali io gli vidi a l'ombra d'un bel velo;
 (...)

li veggio sfavillare; ond'io sempre ardo.
 Se 'l sol levarsi sguardo,
 sento il lume apparir che m'innamora;
 se tramontarsi al tardo,
 parmel veder quando si volge altrove
 lassando tenebroso onde si move». (*Dal Canzoniere*, CXXVII)

eta beste bat Juan Boscán-engandik:

«Como en la mar, después de la tiniebla,
 pone alborozo el asomar del día,
 y entonces fue placer la noche oscura²³» (CXXIII)

EDERRAGO(A)

Hona nola agertzen zaigun XXV. poeman, seguraski ederra baino haise gehiago den «Ederragoa»:

«Zurekin ezagutze hartzen
 Hasiz gero, *Ederragoa*
 Senditu dizut nitan eihartzen,
 Berzetratko amorioa,
 Orai eta sekulakoz
 Zure nizatelakoz».

Ederra baino ederragoa den andre horren aipamen neo-platoniko horrek gogo arazten du ere Ludovico Ariosto-ren soneto baten oihartzuna:

²³ J. BOSCÁN-en baitan (1487/92-1542) atxematen den itxura ikus dezakegu gero SAN JUAN DE LA CRUZ-ek (1542-1591) idatziko zuen *Noche oscura* poema hain famatu hartan.

«Madonna, sète bella e bella tanto,
Ch'io non veggio di voi cosa più bella» (*Lírica*, soneto XXV)

du Baif-ek imitatuko duena:

«Ma Francine est par tout excellentement belle». (*Amour de Francine* XX).

Morpugo-k, XVI.mendean, bere Costume de la donne-n, zion emazte ederrak hogeitamahiru «betegin» (perfekzione) behar zituela... Honenbertze gauza ttipi, honenbertze gauza borobil, honenbertze xuri, honenbertze gorri e.a. Oihenarten poemetan agertzen diren emazteek ere Morpugo eta, orokorki hartuz, XV.mendetik XVIII.menderaino iraunen duen eme-estetikaren ardatz nagusiak aurkituko ditugu, moralezko beteginak, argiki kultura neo-platoniko baten eragina daukatenak, bazterrera utzi gabe...

II 3: BETEGINAK

II 3a: Gorputzaren beteginak:

— Burua *Aurpegi:*

«Ederrenen bardina
(Ezpadohat' aitzina)
Da begitartez, eta/diskret oboro ezina»
(X, Graziana)

«Haren begitartea
Garbi. arrosaz bethea (x, Graziana);
«Begitartea hanti/zauka hanbat argitu»
(XII)

«Haren ahorpegia,
Zer, baderragu egia,
(...)
Zer derrakegu dela/baizik izartegia ?»
(XIII)

Aho, hortz, ezpain, mintzo:

«Ahoño, mihi ozena,
Hortzik den aratzena», (X, Graziana)
«Hortzak aitzintzen, zuriz,/ezein ezne isurkorri» (XIII, Joana)
«Baitu, eme mintzatzea» (XII)

Begiak, begirada:

«Begi bizi, so hutsaz,/maitarazi diroena»
(X, Graziana)

«Nol'arrai miratzea» (XII)
 «Begi xiloak ditu
 Izar bigez garnitu» (XII)
 «Zer, ahatz lakidita
 Haren begi polita?
 (...) kanbiatu da/geroz izarretara»
 (XIII, Joana)
 «Begi leinhuru goriek,
 Lasto-legez garturik» (XXIV)²⁴
 «Begiz urdin» (II, Margarita)

Belarri:

«Aldiz bi beharriak
 Xuri miragarriak» (XIII Joana)

Ezpain:

«Ezpainak badirudi
 Dela koral-isuri
 Hortzak, lepo, bulharra/elhurra bezain xuri».
 (XII)
 «Ezpainak arros'orri
 Gorriak bezain gorri»: (XIII, Joana)

Ile, Adats:

«Buruko bilo hori
 Urhea bezain hori,
 Bana gordatzen du, eta/salhatz'ezta zori»
 (XII)
 «Buru ederreko adatsa
 Laxurik baderatza,
 Badaitso gerrirano/urh'izpiz aberatsa» (XIII, Joana)
 «Ile urrestatu horiek» (XXIV)
 «BELTXARANA» (XI)

Kokots (Bidar):

«perla hutsez bidarra» (XII)
 «Bidar-hori, berhala
 Nola boli-zotala» (XIII, Joana)

²⁴ Ikus RONSARD, «rayons de ses yeux», in *Sonnets pour Hélène* II, III).

Kopeta (Belar):

«Kristalez du belarra» (XII)
«Lehenik, bekokia
Moldeaz idokia
iduri, iguzkiareki/argiz ihardukia»
(XIII)

Lepo:

«Lepo'arrai miratzeko,
Goxo besarkatzeko» (X, Graziana)
«Lepo'argi mirestek» (X, Graziana)
«Hortzak, lepo, bulharra/elhurra bezain xuri»
(XII)
«Lepoa perla biziz/orhatua bezala»
(XIII, Joana)

Matel, Abutz:

«Mazelak xuri-gorri» (XII)
«Gero ahutz-araidea,
Potarentzat lardea,
Ez' igeltsu, ezta zilar,/bana kristal-ordea»
(XIII, Joana)

Sudur, Mutur:

«Sudurr'oro zilarra» (XII)
«Oi, zerik du sudurra!
Ez egi', ez apurra» (XIII, Joana)
Xorhi, begi-hontgarri,/hala hala muturra.» (XIII, Joana)

* Gorputzarenak:

Gorputz osoaren itxura:

Oihenarten poemetan agertzen den emaztea biziki lerdena eta harmoniaduna da; haren gorputzak denetan neurri idealak errespetatzen ditu, ez da lodia, baina ez ere «mehe soberarik», haren gerria, hertsia eta meharra da eta haren gorputza «luzekara»:

«Ezta gupi, ez zehar, ez,
Bana xuxen bizkarrez,
Zehe batez lait'izar/gerri hori, meharrez» (X, Graziana)
«Gorputza duelarik
Luzekara, halarik
Xuxen du, et'ezta lodi,/ez mehe soberarik» (XII)

«Kaizuz doi, ezi bara
 Sorzainak eskuetara
 Hur'egitean, hartuz,/jakin du zertan bara (XIII)
 «Haren gorputz lerdena
 Da nik dudan maitena;
 Baitare gerri, hersiz,/orotako lehena» (XIII)

Erhi, Esku, Beso:

Eskuak eta besoak ohiturak nahi zuen bezala, xuri, guri eta delikatuak izanen dira:

«Ukaraia, besoa,/arhan-lil'-itxurako» (X, Graziana)
 «Esku eta zango biak,
 Xuri bezain guriak,
 Erhi mehe, gaineti/zilharstatu iduriak» (X, Graziana)
 «Eskua bol'iduri,²⁵/beso ezne-gatzatu» (X, Graziana)
 «Ezkua xuri, nola/arraulze berri erruna²⁶» (XII)
 «Besoia bertz'ororen/patrintzat sor zedina.
 Esku erri et'ahurra
 hain xuri, zein elhurra», (XIII, Joana)

Izter, Zango, Oin:

Zangoak ere tradizioak nahi zuen bezala, xuriak eta «aratsuak» dira, oinak «meharr eta laburra»-k:

«Oina, kaizuz, nolako ?»
 Ikusten gogarako»: (X. Graziana)
 «(...) zango biak,
 Xuri bezain guriak», (X, Graziana)
 «Oin, tipiz, herotsduna
 Zango aratsu, xuguna», (XII)
 «Zango xorhiki egina
 Paieruz hob'ezina», (XIII, Joana)
 «Oina doituz bezala/meharr'eta laburra», (XIII, Joana)

Sabel:

Sabelik ez du:

²⁵ Ikus in OVIDIO «lacte coacto» eta ere in RONSARD: «Et plus que laict caillé gracieuse et tendrette».

²⁶ Ikus in RONSARD, «le long poli d'une coque de mer», ikus ere in Ovidio.

«Balin balu, sabela
Garhi nerrake dela,
Ezi segurtatzeko,/eztu ezagun duela». (XIII, Joana)

Ugatz, Bulharr:

Ohi zen bezala, bularrak ere xuri, ttipi eta borobilak izanen dira, Oihenartek gehienbat Marot-ek dioena errepikatzen du:

«Bolharr'ask'ilhunbean/argi zerbitzatzeko». (X, Graziana)

«(...)bularra/elhurra bezain xuri». (XII)

«Ugatz gogor, lar-xuri,
Leunez balus'iduri;
Mokoetan xartaturik/Koralez bi mohuri» (XIII, Joana)

Hautuz ez du emaztearen sexuaren deskribaketarik egiten:

Hanbatez beud erranak
Agerriz dadutzanak
Eztazkit ezterrazket,/gordailuan daunzanak.» (X)

Behar bada, Marot-ek 1536 ean idatzi neurtitzak goioan zeuzkalakotz:

«En me suivant vous avez blasonné:
Dont hautement je me sens guerdonné
L'un de sa part la chevelure blonde,
L'autre le coeur, l'autre la cuisse ronde,
L'autre la main décrite proprement,
L'autre le bel oeil déchiffré doctement,
L'autre un esprit, cherchant les cieux ouverts,
L'autre la bouche, où sont plusieurs beaux vers,
L'autre une larme, et l'autre a fait l'oreille,
L'autre un sourcil de beauté non pareille,
(...)
Mais je vous prie que chacun blasonneur
Veuille garder en ses écrits honneur:
Arrière! mots qui sonnent salement,
Parlons aussi des membres seulement
Que l'on peut voir sans honte découverts,
Et des honteux ne souillons point nos vers» (Epîtres, 47).

²⁷ Ikus MAROT-en *le Blason du Beau Tétin*, neurtitz hauek berriz ezartzen ditut OIHENARTenekin duten ahaidetasuna berriz azpimarratzeko (ikus zati luzeagoa artikuluan, in II 1):

«(...) tetin plus blanc qu'un oeuf»
(...)
Tetin dur, non pas Tetin voire
Mais petite boule d'ivoire
Au milieu duquel est assise
Une fraise ou une cerise».

Oihenartek euskaraz aipatzen ditu garai haietako europar poesian emaztearen edertasunaz mintzatzeko erabiltzen ziren itxura berberak. Horrek erakustera ematen digu bere *Art poétique*-en aipatzen dituen idazleetaz gain ongi ezagutzen zituela ere bertze ainitz idazle eta bereziki, Marot eta *La Pleïade*-ko idazle frantsesak eta ere, seguraski, Greziar Antologian bilduak ziren poetak. Ez dadin antikitare eta Errenazimenduko poeten «imitazio» hori Oihernarten talendu poetikoaren guttiesteko balia, huts handi bat egin baigenezake. Preseski, H. Weber-ek azpimarratzen duen bezala, imitazio horrek garrantzi berezia ukan izan baitzuen, bai Italian eta bereziki Frantziar *La Pleïade*-kin, hizkuntza nazionalaren finkatzeko:

«La seule originalité véritable de la Pleïade est dans son refus d'imiter les poètes français qui l'ont précédée pour s'attacher uniquement aux Anciens et aux Italiens. L'imitation des Anciens elle même n'est pas une nouveauté totale. Sans parler de Jean Lemaire et de Marot, qui subissent déjà l'influence de l'humanisme, les poètes du Moyen âge ont connu un certain nombre de poètes anciens, Virgile et Ovide en particulier, (...)

Du Bellay, lorsqu'il trace dans *La Deffence et Illustration* un programme précis de tous les genres anciens à transplanter en français, ne fait que donner un aspect systématique aux tentatives éparses faites en Italie et en France, et il propose comme exemple pour chaque genre aussi bien que des poètes anciens, des poètes italiens ayant écrit soit en latin, soit en langue vulgaire.

Cette imitation des genres antiques n'est pas autant qu'on pourrait le croire un renoncement à la tradition nationale. Elle est au contraire liée à une prise de conscience de la valeur nationale de la langue, qu'il s'agit d'élever à la même dignité que les langues anciennes. (...) Toutefois dans le domaine du style et de la langue, la position des poètes de la Pleïade ne saurait être identique à celle des Italiens, qui possèdent déjà une grande littérature en langue vulgaire avec Dante, Pétrarque et Boccace. (...) En France, la tradition nationale paraissant méprisable aux humanistes, l'imitation portera toujours sur un auteur étranger, qu'il soit latin, grec ou italien».²⁸

Poemen aitzin solasean ikus daitekeenez, Oihenartek ere bazeukan nonbait horrelako asmo bat euskarari buruz:

²⁸ H. WEBER, in op. cit. 118. or.
Oroit gaitzen ere J. PELETIER du MANSen (1517-1582) neurtitz hauetaz:

«J'écris en langue maternelle,
Et tâche à la mettre en valeur,
Afin de la rendre éternelle
Comme les vieux ont fait la leur,
Et soutiens que c'est grand malheur
Que son propre bien mépriser
Pour autrui tant Favoriser.

(A un poète qui n'écrivait qu'en latin,
Vers lyriques, 1547)

«C'est ce qui m'a obligé, après avoir parlé de ces Règles en un autre ouvrage, à souffrir que ce peu de Vers, qui m'étaient échappés en mon jeune âge, voie le jour, afin qu'il apparaisse que la pratique de ces Règles n'est pas si malaisée en notre langue qu'aucuns se sont persuadés, et non point pour autre sujet».

II 2c: *Moralezko beteginak*

Usaiak manatzen zuen bezala, Oihenarten amodiozko poesia gehienetan amorantea emazte ederraren esker txarraz kezu da, hona Grazianaz, «dohainetan (...) harzaz maitatu»a izan nahi lukeenak, diona:

«Elkoit dakit elkorra,
Esker gabe, gotorra,
Del' enetzat, bait'are / harri bezain gogorra». (X)

Halere badago edertasun eta birtuterik baduenik:

«Hur'ezagutzen duten
Oro haren bertuten,
Goresten, eta bertzer/ari dir'ezanzutzen». (XII)

Bainan Joanaren edertasuna da denetan hutsik gabekoa, betegina: haren gorputzaren edertasuna birtute oso eta preziatuen altxor baizik ez da, Errenazimenduko ikuspegi neoplatonikoak nahi zuen bezala:

«Zeren baita hain haitu,
Eta zeren garhaitu
Prestuz, et'ontarzunez,/bertze nesk'oro baitu,

«Zeren dena guzia
Baita ber-zuhurtzia,
Eta jakitarzunez/orozaz gainti utzia.

Mintzatze ederretako
Zpritu are hobetako,
Adimenduz, eranzun/nik ezin bezalako». (XIII)

Gainera, bakarra da segurtasun osoz noble bezala agertzen zaiguna, bakarra, Erdi Aroko modan klarki «kortosatzen» dena, birtuterik baizik ez duena, eta bakarra «Ederragoa»rekin (XXV), maitasun platonikoz maita daitekeena:

«Zurekin izatera haizu
Ezpaniz ere gorpitzez,
Alabadere banarraizu
Bethi gogoz, et'orhitzez». (XXV)

horregatik du XIII. poesiak azpi titulu bat: *Joanaren betheginzarrea*:

«Orduan pausu nuke
Eta nihaur neduke,
Handiago baninz ezi/Baroin, Kont', edo Duke». (XIII)

«Banau er'iraiziko,
Eztut ez gaitzetsiko
Baizik ogen guzia/nihaurtar' egotziko». (XIII)

Edertasuna kasu horietan barneko birtuteen miraila da, Gilles Corrozetek, 1540-ean, «Amour accompagnée de vertu»-n, ongi agertzen duen bezala:

«Voicy amour parent de chasteté
Beauté, bonté, douceur, honnesteté,
Sont avecq luy.
Voila vertu, Royne des bien heureux,
Qui est auprès du Roy des amoureux,
Comme compaigne». (*L'Hécatomgraphie*)

Santillana-ko Markesaren ondoko nehurtitz hauek ongi dagerte edertasun betegina, amodioa, azkenean betegin jainkotiarraren miraila bertzerik ez direla.

«Dios vos fizo sin emienda
de gentil persona y cara,
e sumando sin contienda,
qual Gioto non vos pintara.

Fizovos mas generosa,
digna de ser coronada,
e reyna muy poderosa.

Siempre la virtud fuyo
a la extrema fealdad,
e ceemos se fallo
en compañía de beldat;
pues non es quistion duddosa
ser vos su propia morada,
illustre Reyna hermosa». (*Canción a la reina in Canciones y decires*)

«Después de la mas cercana
a la fama en fermosura,
ques mas divina que umana,
visto su gesto e figura,
vos, señora doña Juana,
sois la mas gentil criatura
de quantas actor explana,
nin poeta en escriptura». (*Loor a Doña Juana de Urgel Condesa de Fox, Canciones y decires*)

Halere, horrelako etsenpluak bakanak ditugu Oihenarten poesian; eta bakantasun hori Joana deritzan andereari lotua denez bereziki, arrazoinak bagenituzke pentsatzeko Joana, Joana Erdoy, andere noblea, Oihenartek berak kortesatzen zuen emazte gaia dela...

Nolaz ez oroitu, bertzalde, Joana Erdoyen heriotzaz Oihenartek idatzi zituen hitz hunkikorretaz?

«Utzi derautazue hiltzera
Joana, ene bizi erazitera
Berainik lurrer'etorria,
Edo zerutik igorria;
Joan', en' emazte karioa,
Ene bihotz' ene gogoia».

Azken hitz bat gehitzekotan, berriz erratekoa liteke Oihenart, xvii. mendedian oraindik, arrunt Errenazimenduko gizon agertzen zaigula. Humanista bat. Bere amodio-poesian, ikusi dugun bezala, neo-petrarkistatzat on har daiteke dudarik gabe.

Gizon bat, Oihenart, Europan hain luzaz, eta hainbertze leku hartu zuen uhain literario batean koka daitekeena... Bixtan dena, ez dio emazteari, zinezko emazteari, lekurik uzten; gure bidai labur honetan ez dugu, ez amarik, ez emazte langilerik^{28bis}, ez emazte intelektual edo artistarik kurutzatu. Oihenarten amodio-poemetan agertzen den emaztearen esistentzia maitasun mota berezi baten inguruan dagon joko baten menpe baizik ez da agertzen. Eta emaztea ez ote da, nonbait, ainitzetan literaturan gertatu izan den bezala, bakarrik J.P.D. Desaiive-k «la femme prétexte»²⁹ deitzen duena bakarrik?, emazte-aitzaki, idazleak idazteko orenean duen gai bat baizik ez, odolezko eta hezurrezko emazteaz gutti axola dena?

Dena den, Oihenarten meritu izigarria izan da hori dena euskaraz ematea, euskarari negurri hori lort-araztea, seguraski obrak galdu zaizkigun bertze bere garaiko poeta batzuekin batera. Bere hizkuntza bortxatuz, bere hizkuntza europako kultura eta pentsamolde inportanteenetarik batean parte araziz ezin eskertu daitekeen zerbitzua eman digu, Lizardik eta bertze xx.mende bukaera honetako euskal poeta bakan batzuek ongi sumatzen eta dakiten bezala. Nola ahantz, bertzalde, bere poesian han hemenka diren azentu harrigarriak, goreneta-ko heinekoak? Urriki bakarra, bertze amodio-hizkuntza bat, ez hain prezioso, zuzenagoa, ez erabilia izatea ere, ezagutzen ditugun poema petrarkistetarik ez jalgitzen jakitea, ez, azkenean, Du Bellay-ren oldarrak kutsatu izatea:

«J'ai oublié l'art de pétrarquiser,
Je veux d'amour franchement deviser,
Sans vous flatter et sans me déguiser:

^{28 bis} Ez da amodio poema batean agertzen, baina halere erran dezagun Joana ERDOY nekazaritzako lanetan (ikus in *bil kexua*) kultura greko-latinoan mamitua den ixura literario bat dirudi dela, errealitatearen miraila bat baino.

²⁹ P. DESAIVE: «Les ambiguïtés du discours littéraire» in *Histoire des femmes* op.cit. 275 orrialdetik 277.ra.

Ceux qui font tant de plaintes
N'ont pas le quart d'une vraie amitié,
Et n'ont pas tant de peine la moitié,
Comme leurs yeux, pour vous faire pitié,
Jettent de larmes feintes.

Ce n'est que feu de leurs froides chaleurs,
Ce n'est qu'horreur de leurs feintes douleurs,
Ce n'est encor de leurs soupirs et pleurs
Que vent, pluies et orages,
Et bref, ce n'est, à ouïr leurs chansons,
De leurs amours que flammes et glaçons,
Flèches, liens, et mille autres façons
De semblables outrages.

De vos beautés, ce n'est que tout fin or,
Perles, cristal, marbre et ivoire encor,
Et tout l'honneur de l'Indique trésor,
Fleurs, lis, oeillets et roses;

(...)

Je ris souvent, voyant pleurer ces fous,
Qui mille Fois voudraient mourir pour vous,
Si vous croyez de leur parler si doux

Le parjure artifice;

Mais quant à moi, sans feindre ni pleurer,
Touchant ce point je vous puis assurer
Que je veux sain et dispos demeurer,

Pour vous faire service. (...)

(«A une dame», *Recueil de poésies*, 1553)

BIBLIOGRAFIA

Oihenarti buruz:

A.S.J.U. (1955) (Ikus R. LAFON.en lana: «Nores pour une édition critique et une traduction...»)

Bulletin du Musée Basque (monografikoa), 1992.ko I. zenb., Baiona.

FRANCIQUE MICHEL: «Arnaud Oihenart» in *Le Pays Basque*, Ed. Itxaropena 1983.

Hegats 7 (monografikoa), Iruñea 1992.

Jakin 45, Emakumea eta Literatua (ikusT. IRASTORTZA-ren artikulua «Emakumezkoa gizonezkoen literaturan: Euskal literaturari errepassoa». Lasarte 1977.

Jakin 74, (Ikus B OYARÇABAL: «Oihenart eta Euskal Herria»; J. AGIRREAZKUENAGA: «Oihenart eta bere garaia» eta M. GOIHENETXE: «Oihenart eta bere ingurugiroa»)

MITXELENA K.: «Arnaut Oihenart», in Koldo Mitxelena, *Euskal idazlan guztiak V-Literaturaren inguruan II*. Klasikoak, Kriselu, Zarautz 1988.

OIHENART A.: *Proverbes et poésies basques*. Ed. Izpegi, Baigorri 1992.

«L'art poétique basque» (in *Gure Herria 1967* Ikus P. LAFITTE-en presentaketa, eta in *Hegats VII* ikus P. URKIZUren presentaketa eta euskal itzulpena).

Garaiaz eta bertze: Lirica a cura di G. Fatini. Bari-laterza, 1924.

ARIOSTO L.: *LIRICA*. A Cura di G. Fatini. Bari-laterza, 1924.

Roland furieux. Textes choisis et présentés par Italo Calvino, CG. Flammarion, Paris 1982.

BIGI E.: *La rassegna della letteratura italiana. 1953.*

BOSCAN J.: *Poesía*. Ed. Orbis, Barcelona 1983.

BRASILLACH R.: *Anthologie de la poésie grecque*. Stock, Paris 1981.

DARCOS X., ROBERT J.P., TARTAYRE B.: **Le Moyen Age et le xvie siècle en Littérature**. Hachette, Poitiers 1987.

DE HERRERA F.: *Poesía*. Ed. Orbis, Barcelona 1983.

DE LA VEGA G.: *Poesía castellana completa*. Ed. Orbis, Barcelona 1983.

RUCHON F., BOASE A.: *La vie et l'oeuvre de Jean de Sponde* P. Cailler. Ed., Genève 1949.

DE VEGA L.: *El caballero de Olmedo. Peribañez y el comendador de Ocaña*. Ed. Orbis, Barcelona 1983.

- *Antología poética*. Ed. Orbis, Barcelona 1983.

DI LAMPEDUSA G.I.: *Conversaciones literarias. Invitación a las letras francesas del siglo xvi*. Bruguera. Barcelona 1983.

DUBY G., PERROT M.: *Histoire des Femmes du xvie au xviii siècle*, sous la direction de N. Zemon Davis et A. Farges. Plon, Paris 1991.

JONES R.O.: *Historia de la literatura española, Siglo de Oro: prosa y poesía*. Ariel, Barcelona 1982.

LAFONT R.: *Renaissance du Sud, essai sur la littérature occitane au temps de Henri IV*, Gallimard, Paris 1970.

La Légende Arthurienne, Le Graal et la Table Ronde. R. Laffont, Paris 1989.

LAZARO CARRETER F.: *Estilo barroco y personalidad creadora*. Cátedra, Madrid 1974.

Les visages de l'amour au XVIIIe siècle. Travaux de l'université de Toulouse Le Mirail, série A, tome XXIV, Toulouse 1984.

MAROT C.: *Oeuvres complètes.* Ed. Grenier.

PETRARQUE: *Dal Canzoniere/Le Chansonnier.* Bilingue Aubier Flammarion, Paris 1969.

PLATON: *Le Banquet ou De l'amour.* Gallimard, Paris 1973.

PRAZ M.: *La chair, la mort et le diable dans la littérature du XIXe siècle, le romantisme noir.* Denoël, Paris 1977.

QUENEAU R. (sous la direction de): *Histoire des Littératures II.* Encyclopédie de La Pleïade, Gallimard, Paris 1968.

RONSARD: *Les Amours* (Edition de H. et C. Weber). Garnier, Paris 1963.

SABATIER R.: *Histoire de la poésie française, La poésie du XVIIIe siècle.* Albin Michel, Paris 1975.

SANTILLANA (MARQUÉS DE): *Serranillas, canciones y decires.* Ed. Orbis, Barcelona 1983.

SCEVE M.: *Oeuvres.* Ed. Guégan.

WEBER H.: *La création poétique au XVIIe siècle en France de Maurice Scève à Agrippa d'Aubigné.* Librairie Nizet, Paris, 1955.

BERNAT ETXEPARE 'TA ARNALDE OIHENART: ONDORIOTASUNETIK HARAT

Jean-Baptiste ORPUSTAN,
U.R.A. 1055 du C.N.R.S., Bordeaux III

(Bernard Dechepare et Arnaud d'Oyhénart: au-delà de l'héritage).

(Aitzin oharra. Izenburuan emaiten diren izenak eztitut, batzuetan aski ausartki egiten den bezala gaur-egun, bere molde zeharretik aldatu: Garaztarrarena berak emaiten baitaiku luzaz gure eskualdetan atxiki duen moldean, eta Mauletarrarena (sortzez), Erdi Aroan eskualde hauetan ere hainbertze erabilia zen **Arnalt** —eta hau gaskoinduz «Arnaud» ofiziala— izenaren ondorio guti aldatua, Yusef Eguiateguy-k XVIII-garren mendean: «*Mosde Arnalde Oihenart*»; emaiten badu ere urrunago *Arlande*, erran nahi da izenaren forma aldatzen eta nahasten hasi zela XVIII-garren mende ondarrean, ez XVII-garrenean).

SARRERA

Badakigu 1967-tik hunarar, P. Lafittek Olerkigintzako eskuitza («L'art Poétique basque, Indiquee dans une lettre écrite a Un cure du pays de Labourt au mois de mai 1665», *Gure Herria* 1967, orr. 205-229) agertu zuenez geroz, Oihenartek ezagutzen zuela hurbiletik Etxepareren olerki lana, eta idazkitik apur bat gehiago ere; eta kritikatzten zuela gehienik olerkaritza zuzenaren erregeletan zituen hutsen gatik, baina ere, doi bat, gaian eta funtsean berean.

Garaztarraraz egiten zuen aipamena, egiazki hirugarrena zen. Izenik ezpazuen emaiten, hura zuen lehen-lehenik gogoan Oihenarten gaztaroa-n, 1657-an beraz, Irakurtzaileari eskaintzen zuen aurritz laburraren hastapenean: «*Au lecteur. Combien que les Basques ayent assés d'inclination a la Poësie, si est ce qu'ils ont fait si peu d'estat iusqu'icy d'en observer les Regles, et mesme de les connoistre, qu'en tout ce que nous avons, soit d'imprimé ou de manuscrit*

de leurs ouvrages poétiques, il y a fort peu de Vers qui soient réguliers... «Eta erakusten zuen erregularitasunak zertan zuen huts egiten.

Urte bat lehenago, 1656-an, *Notitia*-ren bigarren argitaraldiko XIV-garren kapituluan, erakutsirik zein ziren hitz eta neurtitz «emeak eta arrak» euskaran («*faemininos, masculinos*»), doi doietarik ezpazuen jadanik Etxepare izendatua: «*Solent vulgares versificatores, ut versus masculinos, quos vocant, faciant, syllabas finales, naturâ breues, producere, ut in hoc exemplo:*

Uztazu hurrentzera amore maité,
Orai partitzeco damu ginanté,

Author horum versuum ambas syllabas, te, finales, naturâ suâ breues, longas fecit; quod vitium est in carmine non ferendum», edo nahi bada euskaraz: «*ohi dute neurtitzlari jendetarrek, arrak deitzen dituzten neurtitzen egiteko, azkeneko silaba bere baitarik laburren emaita, adibide huntan bezala (...)* Neurtitz hauen egileak *te bi azken silabak, bere baitarik laburrak, luze egiten ditu: hau baita olerkian ezarri behar ezten hutsa*».

Aipamenak izena balio du: orok dakigun Etxepareren hamargarren olerkiaren (*Amorosen disputa*) hastapeneko biekoa baita (azentuak Oihenartenak dira), eta beraz hona «*vulgares versificatores*» guzien nagusia nor den! Hots, Oihenartek, aipatu baditu ere XVI-garren mendeko bertze olerkari garaztarrak, eta berantagoko lapurtar zenbait, azpimarratzen zuen Etxeparek euskal literaturan ordukotz bazeukan lehentasuna. Aldi berean azkartzen bere kritiken indarra.

1665-eko eskutitzeko xehetasun batek badema erakustera Oihenartek bere aitzineko olerkari «jendetarraz» zuen ezagutza, etzela bakarrik liburuetakoa, irakurtzetik ateraia. Hau baitio: «*Je collige tant de la qualité de sa rime, qui est foible et imparfaicte, que du ton et de lair auquel il faisoit chanter ses Vers qu'il a Creu les faire masculins...*»; eta aipatzen ditu hutsak: erriman beraz, eta ere neurtitzaren hauste 'ta gelditzetan («*Les Cesures et les repos de ses Vers sont aussy Irreguliers, en plusieurs Endroits*»), erranez nola Etxeparek derabilan (ez beti, baina gehienetan) hamabortzeko neurtitza, ezezaguna dena olerki frantzes, italiano eta españoletan, eta gutiago («*Encore moins*») latinetan. R. Lafonek zuen erakutsiko Oihenartek bere «klasikotasunean» asma etzezakeena: neurtitz luzearen iturburua ere latinezko bertsu zaharretan aurki zaitekeela.

Aldiz, nolaz zakien bada Oihenartek, mende bat eta gehiago iraganik (eta zein erran den mende gertakariz eta aldaketaz betea, Euskal Herrietan ere!), nolako «doinu eta airetan kantarazten» zituen Etxeparek bere neurtitzak? Hona ixtorioko, eta literatura ixtorioko bereziki, mixterio ttipi bat. Badaiteke bizkitartean erantzuna aski erraza dela, oroitzen bada nor izana zen Juana Erdoikoaren lehenbiziko senarra, Oihenartek berak ezagutu zukeena, 1616-an Parisetik itzultzean hil baino lehen: Jean de l'Hostal, «vice-chancelier de Navarre» kargu ohoragarriarekin («*ainsi est nommé le président du Parlement de ce Royaume*» dio Nicolas de Bordenave Joana Labrit eta erlisioneke germen

ixtoriogile biarnesak: **Histoire du Béarn et de la Navarre**, orr. 142), garaztarra zen, Buzunaritz **Apate**-ko jauna. Apateko jauregian erraiten dute oraino Sarasqueta **Etxepare** aitoretzekoekin eta gure olerkariarekin hangoa bazen uste den bezala, jendakian zirela (nahiz dokumentorik ezten aitzinatu horren borogatzeko, erran behar da oraino bi etxeak ahaide beren eskuetan direla). Oihenarten jakitatea gauza hortan etxeko eta ahozko tradizione bizietarik heldu hel zitekeen.

Olerkintzaz harat, bazuen Oihenartek erasia gotorrago bat bere aitzinekoarendako, hau moraleko eta erlosionekoa, bakarrik delako eskutitzean agertzen dena. XVII-garren mende erditan harat, Luis XIV-garren errege «guziz girixti-noaren» gorrea itxuraz (baita zer erran egiaz...) beharbezalakatua zen («bienséance» delakoa), erresuma ere «debozinoari» emana, kontra-erreforma betean; gogo-aldatze horren lekuko hor ditugu aro hartako hainbertze euskal idazle elizatiar. XVI-garren mende hastapeneko gogo libroa urrun da orduan, Rabelais, Marot, Ronsard batzuen (oro guti edo aski elizari hurbil). «*Un Veritable Ecclesiastique*», Etxeberri Ziburukoan ikusten du Oihenartek, olerkigintzan ahula izanik ere, xeheki aztertzen duen bezala. Etxepareren liburuko bigarren zatiak eztu egokitasun bera alde horretatik: «*La premiere (partie) contient quelques fragments de La Doctrine Chrestienne, Et l'autre (oultre les regrets de la complainte de son Emprisonnement) des Vers d'amour assés mal seans a Un Ecclesiastique, et surtout a Un curé ayant charge d'ames*». Huna beraz bi olerkarien arteko auziaren bigarren arrazoina.

Ezin errana da, ene ustez, auzi horren xahutzeko, edo Etxepareren hutsen zuzentzeko, eta hura bakarrik gogoan egin dituela Oihenartek bertsu guziak, «hontu koblak». Bada alta, olerkigintzan eta handik kampo ere, bien arteko estekadura erakus dezakeen arrazoinik. Hori da bilatuko, ahal bezanbat mugatuko, ikertuz 1) lehenik ageriena: olerkigintza bera eta liburuaren egitura; 2) bigarrenik erlisioneko olerki gaien hautua eta berezitasunak, ikusiz biek neurtitzetan eman duten gai ber bat: «hamarkuna» edo «dekalogoa»; 3) hirugarrenik maitasunaz eta «maitariez» dematen itxura ezberdinagoa; 4) azkenik ere, ondoriotasunetik urrunago, Oihenartek ekartzen dituen berritasun ohargarri batzuk. Eta horrela aterako gira doi bat, agian, azterketa klasiko eta eskolastikoen «paralelo» ohituetako «gaingirotasun» eta formalitatetik.

I. NEURTIZKINTZATIK LIBURUAREN EGITURA OSORA

1. Neurtitzaren moldatzeaz eta errimaz Oihenarten olerki erregeletan, gauza aski ezaguna delakotz eta aztertua jadanik han edo hemen, doi doa orhoitarazten da: 1. silaben zenbaki zuzena jakinez sinalefa eta elisioak beharrezkoak direla (latinean, italianoan eta espainolean bezain hertsiki, dio, eta edozein olerki klasikoekin egin daitekeen gonbaraketak erakutsiko du argiki, aurten ikasle zenbaitekin Gongora-ren III-garren sonetoaz baliatuz egin

dugun bezala: «*Urnas plebeyes...*»), eta ez idazlearen hautura egitekoak, hauste 'ta gelditzeak berdin; 2. errimaren aberastasuna, jakinez silaben luzetasuna ere behar dela gogoan ukan, eta hortik errima «lerrakor, eme, arrak», gero'ta xehekiago aztertu dituenak Notitiatik 1665-ko eskutitzera.

Ohar gaiten bizkitartean Oihenartek eztiuela arau horiek erdal olerkigintzari hartu bakarrik, baina ere euskarazkotik: hortakotz goraiatzen du «*Le Père haramburu cordelier*», nahiz errimak aberastasunez («bederen silaba bat eta erdi») ahul utzi dituen, eta, ohargarriago dena ene ustez, euskal olerkigintza izengabe (ezpadut huts egiten?) zaharra, nabartar («*Andr'Emili...*») eta bizkaitar («*Atseyñ andia da amore Eutea*») adibidek derakutsaten bezala. Nolaz galdu da, «jakintsunagoak» izan behar zuten idazletan, zuzentasun horren axola? Horra iduriz zergatik Etxepare 'ta bertzeak hutsean diren.

Eta Oihenarten lanaren zuzentasuna, alde horietarik, «bethegina» agertzen da, eta nahi den bezain eztabadagarria bada ere euskal azentuaz dioena orokorki eta euskalki batetik bertzera («*problème très ardu...dans nos chansons...on agit comme si toutes les syllabes s'équivalaient*», dio Lafittek, op. cit. orr. 204; bainan ez ote da hau aire zaharren neurkadarekin batean aztertu behar? baditugu ikasleak, orain, gai honi lotzen ari direnak bere tesietan, artetik aipatzeko). Badira ere lanak lehenago edo orain agertuak, bai Etxepareren huts edo bederen ezberdintasunetaz, eta Oihenarten erregulartasunaz, hemen berriz xehetasunetan sartze beharrik ez izaiteko.

2. Neurtitzaren luzetasunean, Oihenartek ezto aipatu Etxeparek erabili duen hamabortzeko neurtitz luzea baizik, ikusi den bezala. Egia da Garaztarraren olerkia gehienetan horrela moldatua baldin bada, azken olerkietan badirela ere zenbait neurtitz laburragoetan: hirueko ezberdina edo koplak zaharra bi neurtitz laburrekin (9.zenbakia, 14) eta bereziki hamekakoa (10.zenbakia, 11); guti nahi bada, aski olerkigintzan hamabortzeko moldatzen baino zerbaite gehiago bazakiela erakusteko.

Alde hortarik, aski argi dago Oihenarten xedea: nahi izan du ahal bezenbat aitzindaritik urrundu, ezpaitu behin ere erabili ez hamabortzekorik bertso osoan, ez eta hamekakorik ere (dakigularik ohituenak direla olerkari «jendetiarretan»!).

«Urrundu» bai, osoki berexi ez: Oihenarten hirueko ezberdinaren neurtitz luzeak baditu hamalau silaba (bi neurtitz-erdiak berdin 7+7), bat gutiago bakarrik; hobeki, behin baino gehiagotan (IX, XI, XIV, XX, XXI, XXV) nahasi ditu, molde ezberdinetan, zortzi eta zazpiko neurtitzak, erran nahi baita Etxepareren hamabortzeko luzea erditik hautsi duela, oharturik errimaren beha bezala zagola hemistikioa, eta ainitzetan bazirela han «barneko» errima edo asonanzak: molde iduriz «erdi-bethegin» hori, badiduri betheginerat ereman nahi izan duela. Berezikiago ageri da XXIV-garrenean, zortziko zuzenean, zortzi eta zazpi silabak errimarekin batean aldizkatuz, beraz Eguiateguy-k zioen *Zaharraro*-an, menturaz, neurkada zaharrerat bere gisan itzuliz.

Baina, orokorki behatuz, Oihenarten neurtitzaren luzetasun zuzena guti gurutzatzen da Etxeparerenarekin (hunen **Kontrapas**-eko laueko iduria dudazkoa baita: errepikatuz, zortzikoa!), laburrenetik hasiz: 4,5,6,7,8,9,10,12 eta 14, hau bakarrik koplak zaharrear, nahiz Oihenartek zioen, huts eginez aldi huntan, «errima bageko neurtitza» zela hirugarren neurtitza, beraz zazpi silabako biga, hamalauko baten orde! Ez, etzen bere nahitan gelditu guk uste dugun bezain garaztarrari hurbil! Nahia, gogo-argikoa, neurtitz labur egitera emana zuen, dudarik gutiena gabe.

3. Bertsuan (berak *kobla* edo *kopla* deitzen du), ikusi denaz, urruntasuna tipitzen da, bereziki delako koplak zahararren erabiltzetik. Eta ere Oihenartek baititu laueko zenbait (VI, VIII, XVI, XXVII) nahiz neurtitzetan beti ezberdinak, beti errimak aldizkatuz, eta beti zuzenak, bortzeko, seiko eta zazpikorik nahasi gabe Etxeparek bezala (kantatzeko nola egin behar zen?). Baliteke menturaz hemen ere lehen begi ukaldiak ezterakutsan berdintasun edo bederen iduripen bat: Oihenartek, nahi izan ditu kantu molde zenbait bertsutan itxuratu, bere errepika ageriekin (X, XXV), edo bi neurtitz berex emanez (VII, XXIII), bainan bertsu guzietan. Orduan oroitarazten du Etxepareren hastapenetako dizitikoaz; zer balio zuen? ala doinuaren emaita? egiazko errepika? Hau ezta argi **Kontrapas**-ean baizik; aski, Oihenarten bildumarekin loturaren egiteko (ikus errepikaz zer dion eskutitzean, op. cit. 215). Jakinez, alta, hunek aitzinekoaren olerki egituraren ondoan (edo kanpoan) zauden kantu ereduak, nahi izan dituela bertsuan berean, bertsuaren «barnean» eman.

Eta honengatik erran daiteke ezteula Oihenarten bertsuak musikan emaita edo kantatze beharrik, Ronsard batenak baino gehiago; bainan, honek «polifonia» hartu zuen bezala bere aroko musikari handien ganik, har lezakeela menturaz, nahiz olerki jakintsunaren musikan emaitako «moda» urrundua zagon jadanik XVII-garren mendean.

Hitz bat behar du ere Oihenarten bildumak dadukan olerki Etxeparenetarik urrunenak: erran nahi da Zalgizeko jaunaren ohorezko sonetoak. Gauza ohargarria segur: etzuketan ahanzi ez Larramendi batek (Oihenarten izena osoki ixiltzen badu ere), ez Eguiateguyk (baina honek «irakurtzaleri» egiten duena «*hamalaurdun*» hutsa da, ez soneto zuzena).

4. Bildumaren egitura

Eztakit aski oharu denez iduriz bitxikeria huni: Etxeparek eman zuelarik, Oihenartek berak dion bezala (ikus gorago) liburua «bi partetan zatiturik», lehenean doktrina girixtinoaren zatiak, bigarrean maitasunezkoak (eta ere presondegiko «*kexua*», Oihenarten hitzaz baliatuz), Oihenartek ere eman zituen bi zati, baina gaiak alderantziz, lehenik maitasunezkoak, bigarrenik «*Iainkoazko neurtitzak*», erdaraz «*Vers de Devotion*» («eta aurritzean «*quelques rimes pies*»). Baionako liburuko olerki berriek (zaharrarokoek, menturaz) eztute egitura

hori ezabatzen, hortarik kampo baitaude, nahiz bere erran-nahiarekin ikusiko den bezala Oihenarten gogoan.

Ageri da zerbait moldez aitzineko liburuak duela ondokoa manatu (eta jakin gabe molde bereko bertze libururik egin zenez bien artean: balirudike, hala izan balitz, Oihenartek etzuela hoinbertze azpimarratuko **Primitiae**-ren planoan, edo hau bakarrik). Nolaz?

Hemen baldintza zenbait aitzinatu behar da: edo erakusteko hobe zela neurtitz mundutarretarik «Jainkoazko»-etara goititzea, alderantziz jaustea baino, nahi bazen morala publikorateko eta erlisionekeo lan egin, eta horra zehatz-bide bat, jadanik, egitura formaletik haratago. Izan daiteke ere Oihenartek tipitu nahi izan duen bere jakintza doktrinala; hor du aipatzen bere olerkari ahultasuna: «*pour exciter ceux qui ont plus d'affection et d'aptitude que moi à la Poésie, à en faire de meilleures, et en plus grand nombre*».

Baina orduan, zenbait erlisionekeo olerkiek huts eypadagi azken olerki betegarrietan, bertze ondorio bat ere gogoratzen da: erlisioneari behar zen agur eta ohorea eginik, Oihenart itzultzen da bizi mundutarrera, eta ere menturaz, XXVI-garrena den **Laur karbarien eresia**-n, doi bat haratago oraino.

Bi zatien artean, Etxeparek ezarri zituen, iragan-bide bezala, **Amorosen gatziguya** («*Bercec berceic gogoan eta nic andredona maria...*») eta **Emazten fauore**, orotara 208 neurtitz. Oihenarten iragan-bidea zer den, ageri da, nahiz laburrago (128 neurtitz) bakarra delakotz: **Ezkontidearen hil-kexua**, emazte baten (berearen) laudorio eta «fabore» segurki. Hunek berak ere menturaz badaduka Etxepareren presondegiko «kexuaren» lekua, hiztegi laburrean **kexu** «*complainte*» itzultzen baitu ere, eskutitzean presondegiak deman hitz bera! Presondegia, Oihenart legetiar eta erregetiarrak, Donapaleuko jujeak, ezagutu bazuen bere aldian, guti eta ez legearen kontra joanik; ez Errege katolikoaren alde izanik, Etxeparez borogatua den bezala Nabarrako gerlan; eta badakigu aski Oihenarten lanetaz, orai, jakiteko Espainiako erregeren Nabarrak «zuzen-gaizki» jabetzea zela ukan zuen politikazko kexu ez bakarra, baina handiena, eta bizi guziko! Bazekiena ere, ote, Etxepareren biziak zerbait, olerkiak dioen baino xehekiago? Galdea erantzun gabe utziko da, jakingabe; baina zer muga hemen bien artean.

Azkenik oraino, ohar gaiten Oihenartek ezarri dituela bigarren bilduma ondarrean olerki «tipiak»..., Etxeparek bezala, eta eztutela egite bakarra ttipitanean, bainan gaian ere: hemen da aipatzen euskal literatura, batek bere burua («*garacico natura*») goretsiz euskarari hastapenak emanik; bertzeak, bere burua aitzinaturik XVII-garrenean Museen izena «*hospatu*» eta Euskal Herrian ezagutarazi zuelakotz, Arrain eta Zalgiz poetak: hau bertzek «*doi hasia*», agian Etxepare hetan, «*burutara*» ereman duelakotz (zertan hori, Zalgizen olerkiak galdurik, salbu atsotitzak? eztakigu zorigaitzez). Noradino egitura hori hausten zuen azken olerkiak (Jorralen koblak), hau ere galdurik izenburua salbu,

ezjakin berdinean gira. Iduri du bizkitartean etzela Etxepare Oihenarten gogotik osoki ateratua bigarren liburu ondarra moldatu zuelarik.

II. «DOKTRINAZ»

Erlisioneari buruz ezberdintasun handiengan dira bi olerkariak, katolikoak izanik ere, orok dazkiten bi arrazoin nagusien gatik: 1) bat apeza baita, bertzea laikoa (lehenbizikoetarik euskal letretan); 2) Etxepare Erreforma aitzinekoa, Oihenart erlisioneko gerlen ondokoa eta Kontra-erreformakoa. Noraino ikus daitezkeen baldintza horien ondorioak bi bildumetan jakiteko eta xuxen ikertze-ko, behar da izan erlisioneko gauzetan ni nizan baino ixuriagoa. Edozein idazleri etzako egintza eskapatuko: Oihenartek nahi izan duela bere moldez berridatzi Etxeparek, (eta haren ondotik Leizarragak eta bertze) itxura guzien arabera lehen aldikotz, neurtitzetan ezarria zuen «dekalogo».

1. «Hamar manamenduyac» eta «Hamarcuna edo laincoaren manüac».

Etxeparek moldatu zuen egitura, xoilaren eta arrazoinezkoa: hamar neurtitz luze eta hamar erranaldi oso, manamendu bezenbat (214-223); eta hamar manamenduak ziren **Iudicio generala**-n sar aitzineko azken muga, arrazoinez ere. Oihenarten liburuan hamarkuna *alpha* da, erlisioneko gauza eta neurtitz ororen hastapena (elizaren manuez osaturik, ikusiko den bezala); eta behar ditu, zenbaki sinboliko xoilari bizkarra itzuliz, hemezortzi zortzi silabako neurtitz (ohartzeko da azkenean Etxepareren silabak direla gehienak, gutiz: 150, Oihenartek 144; laburpen ttipi, baina laburpen, iduri gabeen). Hemen hamarrak bat bertzearen ondotik emanez, Etxepare lehenik, ikusiko da ohargarriena eztagoela horretan:

1. «Adoreçac iangoyco bat onhestz oroz ganetic

Iaincotan bat huts iauretsac

Eta bertzeric zinhetzac (sic)

Iaincoriz ez Iaincoaizunik

Ezin datequiela hunic.

(Oihenartek laueko hau berex emaiten du, bertsu moldean).

2. Haren ycena ez iura causa gabe vanoqui

Haren izen'alferretan

Ez erabil eur'elhetan,

3. Ygandiac eta vestac sanctifica devotqui

Igand'egun', orhituqui,

Iragan ezac sainduqui

4. Aita eta ama ohora içac vici yçan lucequi
Ait'et'am'tzac ohora,
Vizitzeco anhitz dembora:
5. Ehor erho eztaçala ezetare gaycetsi
Ezadil', erhaiten ari:
6. Norc beria vayecila emazteric ez hunqui
Ezizal'ohaidecari,
7. Vercerena eztaçala ebaxi ez eduqui
Ez' ohoinkeri'egile,
8. Fama gayciq eztemala lagunari falsuqui
Ez guezurrezco iaquile,
9. Bercen emazte alabac ez desira gayxtoqui
Et'eztezala desea,
Nehoren er'emaztea
10. Eçetare unhasuna lecot bedi iustoqui.
Ahor, motil, nezkatoa,
Idi ez on gaineracoa,» (sic: azken gakotxa edo hutsa da, edo lotura egiten du ondotik heldu diren **Elizaren manu-ekin**).

Beranteko leitzoneak eztu aitzineko hutsa xahutzen, legeak zuzengaitz iraganekoa zuzentzen duen baino gehiago: ezugu beraz erranen Oihenartek bere aitzinekoaren ondorioko izaiteko orde eta haren ikasle, erakasle agertu nahi izan duela. Derragun bederen aitzinatzaile, baina iduriz aitzinekoaren huts eta gaizkiak nola zuzendu behar ziren erakutsiz, eta zehatzaile.

Ezberdintasun agerienak neurtzikintzakoak dira eta hizkuntzakoak; eta ezpada ere hemen ikertu behar den gai berezi eta mugatua, artelan bezala emaiten dira laburpenez.

Neurtitzean, aldaketa osoa errana da: erditik egin du Oihenartek hamabor-tzeko luzea zortzikorat ttipituz; bainan ere berdintasuna ezberdindu du: laueko bertsu zuzena lehenean, bi neurtitzeko erranaldiak bi, hirur, laur, bederatzi eta hamargarrenean, eta neurtitz bakar bat «arteko» bortz, sei, zazpi eta zortzigarretenan. Galdetzeko da orduan hea egitura hori ezdetika hutsezkoa denez, ala ere baduen zer ikus gogo xede zenbaitekin.

Elisione 'ta sinalefa guziak eginez (Etxeparek hain ezberdinki dematzanean: hiru laugarrenean, bertzerik baterez, aldiz dieresia ahozko moldeak sineresia hobe zuelarik: 3 *ygandiac*), errima aski aberatsak zuzen aldatuz (Etxeparek asonantza bakarra du —i, nahiz errima iduriekin nahasia: —qui (—ki) hamarretarik zortzietan)...

Bai, baina Oihenartek baliatu du ere aitzinekoa, bereari emanaz haren oiharzun bat baino gehiago: hastapeneko lehen hitzak (*adoreçac*) eta azkenak (*gaynetic*) baliatu ditu lehen bertsuaren moldatzeko (—*etsac*, —*unic*) eta oraino «barne errimako» (*bertzeric*, *Iaincoric*); gero baliatu du ere asonantzan den —(*u*)*qui* (2,3,4,6,7,8,9,10) aberastuz (—*uqui* errima hirugarrenean). Baina ezta errima bakar bat bietan baino gehiago, erregelari jarraikiz.

Eztu atxiki aski ederra zen **Ehor erho** (5) itzulia; bainan ohartzeko da bertze zerbaitek ordaintzen duela errima 'ta soinu paralelo aberatsean:

Ezadil', erhaiten ari:

Ezizal' ohaidecari.

Hizkuntzako aldaketak ohargarriago dira, nahiz hemen ere baliatzen duen Etxepareren laugarrena hitzez hitz (alda ote zezakeen, nahi izan balu? uste dut baietz!), baina bakar bat lekuz aldatuz, hiru elisione 'ta sinalefa emanaz, Etxeparek bezala eta neurri berean, nahiz honek laugarren bat huts egiten duen (zortzi silaba: **Ait(a) et(a) ama ohor(a) içac / Ait'et'am'etzac ohora**).

Hitz errepikak bereziki aditzetan (**eztaçala** bietan, **ezetare** ahozko laburpena ere) ezeztatzen ditu (**ezac**, **etzac**, **ezadil'**, **ezizal'**, **eztezala**): ez da azkenean errepika bakarra bi olerkietan.

Gramatikazko bitxikeria zenbait ere: **luzequi** aditz-ondo ohi gabea (**luzaz**, **luzez**), **vayecila** (ikus bizkitartean Oihenarten XXI-garrena), **gaycetsi** erro ordaina (**ezan** laguntzaileak behar luke **gaitzets**, **onhets** lehenean den bezala; berdin **ebaxi**, **eduqui**).

Baina hiztegia du Oihenartek gehienik aldatu, eta ez «garbitu» erran ohi den bezala (ezpaita garbi ez zikinik hizkuntzan, hutsak baizik), baina «euskaldu». Erdalki behar gabeak, hain usu lehenagoko idazkietan eta bereziki elizakoe-tan, baztertu ditu: **adora**, **iura**, **causa**, **vanoqui**, **sanctifica devotqui**, **fama**, **falsuqui**, **desira**; hautatu eta atxiki edo euskal hitzak (**iaurets**, **alferretan**, **erabil**, **gezurrezco iaquile**) edo euskaran ohituagoak (**sainduqui**, **ohora**; **desea** «iberismoz» hautatu duke...).

Zuzenketak diren horien ondoan, euskal hitz zaharrak sartu ditu, bere gordintasunean: **ohaidecari** (ikus zer dioen olerkietako hiztegi laburrean), **ohoinkeri(a)**, **alhor**, **motil**, **nezkato**, **idi**. Eta nork eztu ikusten hemen egunoroko bizi guzia dela sartzen, «fazoinik gabe» erran ginezake, baina ere Bibliari hurbilduz, protestantismoaren erreformatik atera baitzen Kontra-erreforma? Ikusiko da orduan, hemen ikertzen den gai zuzenerat itzuliz, zein den jende xoilari hurbilago, Garaziko bikario jenerala, ala Donapaleuko abokata...

2. Eginbide 'ta erlisione gaien mailak

Manamenduetako erlisione gogo horretaz nahi banu zerbait erran, teologian den gutienik sartu gabe, agerian den hau lizate: Oihenartek zabaltzen duela

lehenbizikoa, pizuena dudarik gabe erlisioneko, bertze zenbait ttipitzen (erhaite, ohaidekaritza, ohointza, gezur). Oroitarazten dauzku Axularrek zabaltzeko hautatu zituen zazpietarik hiru bekatu kapitalak, gogo bakotxak balu bezala bere baitako ikuspegi bat erlisioneko eginbideari buruz. Eta berdin ere Leizarragak, kalbinismoen molde bipilean Jainkoa bera mintzaraziz («ministre de la parole de Dieu» zen), lehen manemenduaren hastapena emanik labur-laburra («*Eztuc ukanen niçaz berce Iaincoric ene aitzinean*»), orrialde erdi batetara zabaltzen duenean gero Oihenartek aipatzen zuen **Iainkoaizuna**, protestantek hain hastio zituzten elizako irudietara hedatuz («*Eztraucac eure buruari imagina ebaquiric eguinen, ez irudiric batre ceruän garayan diren gauenic...*»).

Kontra-erreformako izpiritua erakusten du menturaz Oihenartek emaiten dituelarik berehala ere, eta **Hamarkuna**-ri loturik iduriz gakotxa batez (ikus gorago), zortziko berean, baina laburrago (14 neurtitz), **Elizaren manüak**. Eta hortan gelditzen du «doktrina» bera, beharrenean eta oinarrian. **Otoitzetaz** (*Les Essais*, XVI, «*Des prières*») idatzi zuen entseguan, Montaignek (eta oroit gaiten Bordeleko auzapez aipatua Oihenart sortu zen urte berean hil zela), bere katolikotasun zintzoan, haren gostuz debozioea eta erlisionea sobera erakusgarri eta ikusgarri bilakatuak ziren aroan, zion otoitz bakar batez baliatzen zela: «*le patenostre (...) C'est l'unique priere de quoy je me sers par tout, et la repete au lieu d'en changer*».

Gaineratekoetan, osoki XVII-garreneko moldean, Etxeberriren **Noelak** eta bertze lekuko, ohargarrienik **Eguberri-koplak** dira, utzi duen olerki luzeena (168 neurtitz). Uste dut hemen dela Oihenartek Etxepareren **Iudicio generala** eta «*Andre dona Mariari*» dagien **Oracionia**-ren lekua hartzen duen olerkia. Mariaren erlisionea aitzinatu zen Erdi Aroan, diote zenbaitek, amodio kortesak emazte maitatua sobera goratzen zuelakotz. Eztu Oihenartek holako erlisione sendimendukoia: xoila, jendetarra, gizatarra izaitekotz, hau baita, Jainkoaren gizontasuna, ederkienik erakusten duena, egin duen bertsu molde landuenean (seieko ezberdina, lau silabako neurtitzak dituen bakarra: 8-4-7-8-4-7, bi errima jarraiki eta lau besarkatu):

«Hanxe guizon-iduritan
Gauerditan
Iesus iaio zekion,
Mihiscando oihal lodiz
Abel odiz
Ohacoa zeguion».

Gehitzen bada gurutzearen parafasia (**Vexilla regis**), huna, ez nahi bada doktrina, baina Oihenarten erlisioneko sinesmenaren osagailu xoilak. Etxepareren «doktrina» hiru mailetan zen: bekatua (gizakia) behean, ararteko Maria, ororen buru judizioa (Jainkoa); Oihenartena ere: Jainko legea, Eguberriko jaiotza, gurutze salbatzailea. Simeonen kantuko itzulpenean, behar da ikusi

menturaz Oihenart «zahartuaren» ordain bat. Urrun dabil, hasteko, Etxeparek ala Axularrek zabaldu zituzten erlisioneko irudi izigarrietarik, judizio ala ifernu (egia da etzuela Oihernart laikoak «arimen kargurik»), eta berdin urrun maitasun gizatarra eta doktrina elgarri lotzen dituen erlisione sendimendukeriara ixuritik.

III. MAITASUNA ETA MAITALEAK

1. Maitasuna, bekatua eta beharbezalakotasuna.

Gauza agerrienak begitik ihes doaz, ezpada ohartzen Etxepareri ohian, eta arrazoinekin, emaiten zakon ausartziaren ondoan, nola erakusten duen egiazki maitasuna erlisioneko doktrinaren barnean: bekatuzkoa izanez, noizpait, ahal bezain laster baztertu behar dena, nahi bada judizioan «*seculakoz damnatu*» (I 365) izaitetik bere burua begiratu. Erran behar da Etxeparek erakusten dituen maitasunak, zuzenbidez kanpokoak direla, ezkontzaz kanpokoak bereziki, Erdi Aroko amodio gortesaren moldean (Tristan eta Yzolt ala bertze); edo Etxepare apezak berak ezagutu molde berean (2, 7: «*Nihaurc ere uqhen dicit ceynbayt ere amore*» aipatu neurtitza noradino den aitorra, dirudienez, ala ez, jakiteko gaitz da), edo (eta menturaz) segurrago maitasun gizatarra bere baitarik eta hastapenetik eskasa eta ahula delakotz (id. 11 «*Amoretan othe date leyal denic batere ?*»).

Olerkietan erakusten dituen maitalek berek —eta ezta uste izan behar olerkaria bera dela mintzo maitasunezko elgarriketetan!— olerkariak bezala (id. «*Beqhatuzco amoria bethi date traydore*»), aitor dezakete zenbait aldiz hutsean direla: adibidez 4, 26 «*Nic eztaquit berciac vana ny ary niz bequatu*»; 10, 19 «*Beccatu honetan hilen baguina...*». Hastapenetik izenburuak erakusten zuen Etxepareren xedea: maitasunaren eta maitarien «*gazitiguya*», erran nahi baitu kritika. Eta maitasunezko kasu berezi, gertakari, gutizia eta sendimenduen erakustean, egiazko bizitasun eta aro hartako gordintasunean bada ere, eztu xedeari uko egin, baina hastetik salatu duen maitasunaren ezteuztasuna borogatu.

Oihenartek erasiatu duelarik eskutitzean Garaztarraren ausartzia («*Vers d'amour assez mal seants a Un Ecclesiastique et surtout ayant charges d'James*») gordintasun hura zuen gogoan: izanik ere bakarrik hitz eta gauzetakoa (gogo xedea osoki moralixtak, «ortodoxoak» baitira ikusi den bezala), etzen onhargarri Kontra-erreformako beharbezalakotasun zintzoan, delako «*bienséance*» aipatuan. Beharbezalako olerkietan, euskaldun ala ez, guti da, emazten laudorioaldi berean Erdi Aroko gortesia eta Berpizteko gogo berrian (**Emazten favore**) aurkitzen den irudia bezalakorik, «*hayn eder eta placentic*» (3,55-62). Etxepareren maitariek badakite zenbait aldiz mehatxatzen, bortxatzen, hasten bederen (8 **Potaren galdacia**), eta ere, gehiago dena, maitasunezko egintzaren betetzen,

olerkiaren erdian (10, 66: «*Hiçac haribira dugun eguina*», 67 «*Oray eguyn duçu nahi duçuna* 68 *Eman derautaçı abalgueyçuna*»).

Oihenarten maitasuna, mehatxu bizi bat salbu (X 45) baina hitzetan gelditzen dena, jendetasunaren mugetan dago; hiru gorputzen irudiek, hainbertze XVI-XVII mendetako olerki eta margoetaz orhoituz, gorputza erakutsiz «burutik aztaleraino», badakite hitz pollitez, gordintasunaren ezeztatzen: X 30 «*Eztazkit ezterrazket, gordailuan dawnzanac*»; XIII 55 «*Balin balu, sabela / Garhi nerraque dela, / Ezi, segurtatzeco, eztu ezagun düela*». Gerta daiteke irudi baten sinbolismoak duela entzun-arazten maitasunaren indarra, hala nola «*kadran-orratza*» III 25-36, eta maitasunezko ametsa hitz batez («*bait'are lotzean*»). Azpi-erranz baliatzen da **Karbarien** eresian XXVI 54 «*bait'egin karb'aldi bat han harequi*».

Egia da Etxepareren olerkiak gogoan zituzkeela bizkitartean, erakusten zuenean maitaria gambaran sarturik andereari hurbiltzen, eta hau oihuz «*zuc heiagora / Eguiten duzu*» V 36-37 (ikus Etxepare VIII 21 «*Eyagora*»). Edo maitaria mintzarazten zuenean, mundua lekuko hartuz, **Maitenaren hil-kexuan** VI 21 «*Icus, gende hounac, ikus ene pena*» (Etxepare XII, 45 «*Gende bonac*»); eta oraino VIII-garrenaren galdezko sarreran 1-4: «*Zenbat leihorra zabal bata (...) eracutsico zaita (...) Ni nizan bezain, zori gaitzetacoric ?*» (Etxepare XII 45 «*Egundano yçan daya ni bay dichatacoric?*»). Eta horrelako bertze itzuli zenbait (Lafonek erakutsi zuen bertze hau: Etxepare IX 24 «*çor handian çaude*», Oihenart II 72 «*Zeren zordun zauden*»). Baina ez ote dira maitalen eleak eta arrazoinak, sendimenduak bezala, orotan, eta bereziki literaturan, beti berdintsuak? Donapaleutarrarenak, bizkitartean apainduago, naturalezako edertasunez bereziki (oihan, haltz, sagartze, pikotze, arrosa, julufrai, mohuri, orsto, «*ekoizpen*» eta lore), eta ere, apaindura ohiz kanpokoagoa, bizi arrunteko gauzetaz (arraulze, ezne «*ulutzu*», gisu-labe...).

Baina auherretan da bilatuko Oihenartek maitaler, mutil ala andere, emaiten dezteien ele-sendimenduetan den gutieneko ogenduntasuna. Hemen ezta maitasun debekaturik, aitamena baimenik gabe ere (VI, VIII), ez bekatuaren aipurik: inozentzia hutsean daude maitariak. Bai eta ere doi batez mugak iragaiten dituztenean, laugarren karbariak eta motil gazteak bezala (ikus XXVI 52-57). Oihenartek bere alegiazko (bederen olerkaritzako) «*gaztaroan*», emaiten du Donjuanismo-ra (nahiz andereak «*gorrik*» dauden gehienetan!): Margarita, Argia, Xuria, Graziana, Beltxarana, Joana, «*Ederragoa*»... eta izendatu gabeak... sobera, menturaz; egia ere maitasuna eta maitariak zenbaitetan irrigarri direla, Oihenarten ironia iratzarri, gauzak erranak «*cum grano salis*», gatz pikor batekin!

2. Maitaleak eta maitasuna

Erraz da ikustea alde batetik Etxepareren anderen izengabetasuna, bertzetik aitzinean erran den zerrenda: Garaztarraren «*andre eder jentila*» izengabea da, segetukoa delakotz, maitasuna debekatua. «Jentila» lehengo erdal hiztegian noblea zen (Oihenartek Joana Erdoikoaz erranen du bakarrik «*aitor'alaba*»): maitasun gortesean gira (XII 6), menturaz Garaziko jauregietan. Mintzo dira zenbait aldiz aski azkar, «to»-ka, beti «zu»-ka ari zaienari (VIII, XII). Badira gazteak («*Gazte çoroya nyçan arren*» XII), eta ezkonduak, bederen anderetan.

Anderen aldetik, maitaria beti (salbu VIII-garrenean) «O(ihenar)t» baita alegia poetikoan, bada jende mota aberatsa 1657-ko bilduman. Izenen ezberdintasunarekin, badira bertzeak: ilen edo larruko kolorean (beltxaran, xuri, ile urreztatu), eta oraino gizarteko mailetan, edo auzotasunak onhartzen duen elhe ausartean. Hemen zenbait aldiz **no** erraiten da maiteari (II, IX, XI), eta eztakigu, Etxeparerekin bezala, **to**-rekin ordaintzen zenetz orduan (bertze moldekoa da Jainkoari, bekatoreari, handi ala ttipiari, literatura zaharraren moldean emaiten den **to**-a). Karbariak elgarri **no**-ka ari dira (XXVI): izan daiteke beraz baden **zu** eta **no**-ka mintzo diren edo zaien artean muga bat, edo adinekoa (gazteener **to-no** errexago eta gazteenen artean), edo gizartekoa. Maitasun «jentil eta kortesak» baldin badema oraino oiharzun bat edertasunaren laudorian, anderearen «*zerbitzu*» ordaingabea luzean (bada ere preziositateko «*moda*»), badiduri Oihenartek ezagutarazten dauzkula beheraxagoko «*nezkak*», eta menturaz hiriko (Donapaleu edo bertze) edo baserriko («*ezein nekazale gazte*», XVII) jende xoilak.

Bere buruaren goititze bat sendi daiteke Ioanaren betheginzarrea-n, dioelarik (XIII 73-78):

«Baletsa iaungoicoari
Har nenzan zerbitzari

.....

Ordüan pausu nuque
Eta nihaur neduque,

Handiago baninz ezi Baroin, Cont', edo Duke».

Joana Erdoikoarekin ezkonduz Oihenartek bazekien jauzi egingen zuela Zuberoko sortzezko burgesia ttipitik, Baxe-Nabarrako nobleziara; eta huna hemen zeharka erranik olerkian «zuzen» den bezala («*des choses dites de profil*», Saint John Perse) zerbait olerkariaren bizitik. Olerki eta neurtitz jokoak lekua utz baitezake ere egiazko sendimenduari. Hasteko Oihenarten maitalek erakusten dute elgarren artean, eta sendimenduetan, Etxeparerenean baino ezberdintasun gehiago.

Alde horretatik ohargarri da VIII-garren olerkia: hemen olerkariak elhea eman du andere bati, hau da mintzo buruan buru (erran da Oihenarten maitasunezko olerki bakotxa bakarriketa dela), oihuz erakusten duela maitasun

trabatu bat («*Maite dut, eta naiz maitatu, / Bana naiz hanbat dezdixatu...*»), eta goratik galdatzen maitasunaren libertatea, gizartearen eta, gehiago dena, aitamen kontra (izendatu gabe: «*Nihauren azkazi hurrenac...*»):

«Maitarien iaun erregueac
Higu ditu borxa-legeac,
Eta haren resuman libertatea
Da gobernari...»

Ez ote da jadanik hemen karbari gaztek (XXVI) erakutsiko duten hogengabetasun hartarik? Etzen gauza arrotza XVII-garren mendean (nahi ezpada igan Aro Zaharreko *Sapho* ala bertzetara...): aitzineko mendeko «poetesak» (Lyoneko Louise Labbé...), hurbilago Molières-en komediek goraiapatzen zuten neskato gazteak, emazteak maitasunerateko duen dretxoa. Oihenarten ausartzia, beti bere gogo-argitasunean, ezta hortakotz ttipiago, bereziki euskal literaturan. Etxepareren andere beldurtuetarik bagaramatza aski urrun, beharbezalakotasunari hitzetan eta gauzetan laidorik gabe.

Baionako liburuko olerkietan, 1664-koak eta «zaharrarokoak» baldin badira, Egiuateguy-k entzutera uzten duenaz, Oihenarten gogo maitaria berriz bidean zabilan; eta, «gaztaroko» gaineratekoetarik badira, berant bilduak eta urteak iraganik bururatuak (ainizetan gertatu dena), gogo arina argi da karbarien eresian, bertze nonbait erakutsi dugun bezala. Egia da orduan zuhurtzia ohituaz kampo zebilala, eta jakinean (ikus 25-garren atsotitza: «*Amoratzea, gaztearentzat loratzea, zahararentzat da zoratzea*»). Baina erakutsia zuen aitzinetik maitasuna, handi ala ez («arrazoinetzko» ezkontza egina bazuen Joanarekin), atxikimendua-ren beteginera hel zaitekeela, eta ez Etxeparek zion «traizionera». Hortakotz, berantagoko olerkien gogo arintasunean, ezin ahantzia da XVII-garrenean zehar (luzetasunez bigarren olerkia: 128 neurtitz) zabaldua zuen «*ezkontidearen*» laudorioa, 61 urtetan, zaharraroko lana jadanik: «*gaztaroan egina ez izanagati...*».

IV. BIDE BERRI BATZUK

Biziaren eta erlisionekeo moralaren arteko loturan aski urruntzen dira elgarretarik Etxepare eta Oihenart: arrazoin bakarra ezta hastetik aitzinatu dudana, aroen eta gizartearen, erlisionearen ere ezberdintasuna. Gehitu behar zaie ere alde batetik bizi-molde, ingurumen eta gertakarien eragina, bertzetik bakoitzaren jitea, nortasuna, ezpadugu ere nahasirik baizik senditzen olerkietako alegiatasunaren irazkian gaindi.

Oihenartek ekarri du olerkiari haren aitzinekoak egin etzezakeena: gogo klasikoa. Ezin berex daitezke hemen egitura formalerateko arta eta jakitatea, eta Aro Zaharreko mitologia zinezko, beharrezko literatura klasikoaren apaindura, eta ja berpiztetarrarena, hau lehenbiziko klasikotasun bat den neurrian.

Etxeparek baldin bazakien ere hortaz zerbait (olerki-jantzek azpi-entzun dezakate menturaz), etzuen lekurik «doktrina» zabalduz hasia zelakotz, eta oro edo abantzu hari buruz moldaturik, mitologiaren ekartzeko euskal literaturaraino.

Oihenart da izan egiazki Museen «izena herri hautan hospatu» eta entzun-arazi duena (XVII). Hitza bi erran-nahietan hartu behar da: zeihar eta sinbolikoan, olerkiaren arau edo erregela zuzenak; labur eta zuzenean, Museak berak, eta haiekin mitologiako jainko («*Febus, Temis*»), leku («*Parnason*») eta ere jakitate sinboliko guzia (neurri hau azpimarratu dut karbarien «*piko*» eta «*pikotzean*»). Gaia zabalago da (ikus «*sorzaina*» XIII 17), bereziki azken olerkietan, Zalgizen sonetoan edo Arrainen ilharhitzean. Ezaguna da mitologiako gogo klasikoaren apaindura literarioari erran-arazten zirela behar zenean egia modernoak, eta erlisione girixtinoaren gogamena bera: jansenismoko gogoak ikusi da, arrazoinekin, Racine baten tragedietan.

Urrunago ote doa Oihenart karbariek pikotzeari egiten dakoten otoitz bitxian, bekoz beko ezarriz baratzeko pikotzea eta Edengo sagartzea, eta bere buru moralaz arinak «*Eua amaso*»-rekin, eta girixtino sineste guziaren oinarria den «bekatu orijinalarekin»? Bide berriak, ohi-gabeak, egiazko sineslen etsaiak: Racine, «jansenisten *haur-bazia*» egotzi zuten Port-Royaleko «bakartuek», eta antzokia, antzertia eta mitologia utzi behar ukan zituen berriz onhartua izaiteko.

Oihenart zendu eta urte guti barne, haren aipamena handi zaitkeenean oraino (XVIII-garren mendean goraiatzzen da bai Euskaldun bai jakintsun arrotzen artean), izan zen euskal literatura bide hortarik baztertu nahi izan zuena, Gazteluçar jesuista eta olerkaria, Pauen 1686-an agertarazi zituen *Eguia Catolicoac*-etan. Nahi zituen Muse «profanoak» baztertu, eta olerkariak erlisione zintzoan geldi arazi:

«Urrun adi, Parnaseko Musa zahar profanoa;
Eta zu, zato, zeruko Musa berri dibinoa.

(Ikus P. Lafitte, *Literaturaz*, P. Urkizuk bildu artikuluak, Klasikoak 35.zenb., 129. orr.). Dakigularik bizkitartean Parisen Jesuiten ikastetxetan emaiten zirela gai mitologikoekilako tragediak. Egia da mendea atzintzen ari zela orduko, erlisione katolikoa hesten (Frantzian «*Edit de Nantes*»-en haustea da).

Onartuko zuena Oihenartek mitologiaren debekatzeko hori? Hasteko olerkariak ez, eta elizatiarrek berek, mende bat berantago Monhok («*Apolonen kontra*», «*Bacchusec ez du triompharik...*») eta Camousarrik (Virgiliuz-en *Bukolikoak* itzuliz).

Bide berri horietan ezarriko dugu ere jadanik aipatu den «errealismoa», ez bakarrik bere baitan, baina gehiago Oihenartek nahasi duelakotz jakitate klasikoarekin eta bereziki mitologiarekin. Berriz itzuli gabe hemen XVII-garrean, XXVI-garrean eta bertze olerkietan (manamenduetako «*albor, idi*» eta bertze) direnetara, irudi edo itzuli bakar bat emanen da bururapen

gisa: Zalgizen buruan eta han, jainko zaharren «*Parnason gainean*», emaiten den «*erramu-boneta*».

Azken-hitz

Nola atera eskolastika zaharreko «paraleloetarik»? Uste dut hortik iragan behar dela, nahitez, bi idazle edo edergile elgarren ondoan edo aitzinean ezarri nahi badira. Baina ikusi dateke ezte la lerrokatzean, paralelo ala ez, ikermen honen helburua, baizik eta bilatzean zer izan daitezkeen bi olerkari zaharretan dudarik gabe handienen arteko harreman eta loturak. Mende bat iraganik, hamaseigarrena, bere istripu, bortizkeria eta aldaketa guziekin, biziari, jendakiari, jakitateari esker, bada lokarri bat baino gehiago olerkari eta olerkaritza ezin ezberdinago bi hauen artean. Ezberdintasunak berak, ene iduriz, eztira oro ustegabekoak, baina zenbaitetan argiak eta ezagunak, erran nahi da Oihenartek berak nahi eta ezagun izan dituenak, bere gogo-argitasun zorrotzean.

Eztut erran nahi ere, osotasun guzian, ez ere menturaz gehienez eta xeheki, aitzineko «olerkari jendetiarrak» duela mugatu («determinismo» hutsa lizateke) Oihenarten gogo poetikoa. Bi neurri sartzen dira, bakoitzaren jite berezia baztertuz, honen eragina ageri eta ezagunegia baita, literaturako edozein lanetan, eta bereziki Oihenartenean: aitzinekoen ezagutza eta ondorioa, nahi bada «tradizionea», eta hau Etxepareren euskal olerkiek, herriko iraganak eta biziak dute mugatzen, eta aro bateko gogo orokorrak, europatarrak. Bien arteko harian, hegian ikusten dut Oihenarten liburua.

OIHENARTEREN ERAGINA EGIATEGIRENGAN (Oihenarteren itzala Egiategiren obran)

Txomin PEILLEN
euskaltzaina

NONDIK NORAT

Denek ziozüe e'nizala zuberotarra, eta arrazuekin ezpeniz herri hontan sortü. Hanitxek ziozüe eztüdala egiazko xiberotar üskaraz idazten, hor ere arrazu dizüe. Eztait. Egün eüskalki hontan mintzatzen baniz, gure jeialdietan behin entzün dadin, gure aitzinekoen erresetüz egiten düt, ez orai entzüten dütüdan ükülkerier behatzez. Non eta noiz dago egiazko ziberotarra? Behin ene familiako frantzimant bat Maulen bazkaitan ari zen eta ondoan, berek sekülan deusereEuskaraz idatzi ez düenak, ari ziren, frantsesez prefosta eta goratik erraiten «il nous embête avec son basque, le vrai souletin, c'est le nôtre» pastoral idazle batez mintzo zirelarik. Arauz, züberotarrek ere entelegatüko näüela uste düt, bardin ezpaniz egiazkoan mintzatzen.

GURE AITZINEKOEN ETSENPLÜ EDERRAK

Lehen, bederen, gure idazle arranoak goragotik hegaltaz ibilten ziren, hortakoz egün zer ispiritü zabala züen Tartas, Oihenart, Egiategi, Intxauspe, Lhande eta besteek, erakutsi nahi neizüeke, amorekatik eta jakin dezazüen Ziberotar zaharren arrenküra handi bat izan dela, beste eüskaldünek entelega detzen, eüskaldün güziek alkar entelega dezen, eüskara bat, eüskara bakotx bat egitez ta gure xokoko eüskaratik gorago hegaltatzez.

Ene xedeak eman ondoan, ene häütüak ezarriz geroz, ene ikerbideak ikus ditzagün. Mintzatzeko emanik zaitan denbora llabürrarekin ene bürüari zedarria ezarri behar deitzot: eztütüt aipatüko, nahiz eüskararen erabilpenaren hobetzen zerbait egin düen, ez Tartas, ez Belapeyre, ez Oihenarte sobera, besteek geia hartü beitüe. Oihenarteren ondokoak eta orozgain Jüsef Egiategi, Oihenarteren ondokoetarik bat izan beita, ikusirenko dütügü.

Aitzinago joan gabe, hona nor zen Egiategi: Joana Felipe de Bela Suediako erregeren kapitainarekin Polonian soldado egonik, Zuberoara erretiratü beittzen, lehenik parropia eskola batetan errejent izateko eta azkenik kolejioko erakasle. Züetarik batzük dakizüen bezala, eüskaraz *Leben libürüa* izeneko filosofia lana egin züan düala berrehün ta hamar urte, sekülan agertü ez zena bere denboran; erdia argitaratü dü Eüskaltzaindiak, bena bere bigerren libürüa Oihenarteri egiten deitzen goresmen ta aipamenekin hasten da eta haren bidea jarraikiz, Egiategiren bigerren libürüa, orano agertü eztena Oihenarteren obrak beno hanitzez lodiago eta nasaiago da

Zer dioen Oihenartez, Egiategik bere *Leben Libürüan*.

Bere Lehen libürü delakoaren «hitzaurrean» hona zer dioen Eüskal literatüraraz idaztean:

Mosde Arnalde Oihenartek dereikü ere ützi liburuñibat *Atsotitzak edo refranak*, izen diana, Parisen moldizkidatia, 1657 urthian. Jarraikiz dereikü beraren *Gaztaroa neurthitzetan* ta azkenekoz *Zaharzaroa neurthitzetan* eman, Pauen moldizkidatia, 1664.urthian Beherago obra harez zerbait dügü erranen (25.orr.)

Hona zer dioen gure idazleak. Zati honetan jakiten dügü ihon ediren ez den Zaharzaroa neurthitzetan Pauen agertü zela, olerki bildüma zela. Nere lehen libürüan Egiategik hitzamaiten dü bere libürüaren azkenean Oihenarteren erran zaharrak emanen ditüala, bena bere Bigerren libürüan hatsarrean düüt ediren, eta bigerren libürü hortan Egiategik bere bürüa Oihenarten ikasle bezala emaiten dü, lehenik erakasleari goresmen lüzeak eginaz:

«Mosde Arlande Oihenarten obretarik dago bata Atsotitzak. Zübe-roan sorthü den ethorki ederrenaren gozamenetarik da *Notitia Utriusque Uasconiae*, hüskaldun herrien iracasaldia dereizküna erakhusten; dena ere bere bilakinda (deskubripen) ederretzaz egiazki miragarria ezi gutik dirade obrak, fama halakoaz Iracasdian (fr. dans la République des Lettres) gozatzen diradianak; haren landan ezkiribazalerik batere, haren laidoriak aipatü eztütianik, ezetare haren mendekoer ber gaian sarpetü eztenik.»

Bizi zeno obra gangiraz (fr. excellent) bi ekhantza zütian eragin hen agortziaz ere zen gozatü. Hantik haren izena hilezindatürük (fr. immortalisé) fama zian bezain jakintsüen eretzian edertü; dü ere haren libürüak alabantza sekülakoa onkaitü, dagoelakoz errana bakantetarik dela bakhantena «inter rariores rarissimus existimatus»

Goraipamen lüze horren ondotik Oihenarten eskü-ezkiribü irakurgaitzak aipatzen dütü:

«Aitoren seme jakintsü haren eskietarik jalki diradian gauza guziek moldekai berä daude düda bagerik. Ezkiribü hanitz zütian

ützi, irakurtü ezinak dütianak arrotzer igaran erazi,damü handia herriri die egin galtzapen halakoa delakoz osoki galgarri.»

Ondotik errepikatzen deikü bi olerki bildüma eginarazi zütiala:

«Haren obretarik dago llibürünibat oraino Parisen parthe, berzia Pauen moldizkidatia, hartan da bidantza erranetzaz mintzo dirade ere han bi berezita, batan bere Gaztezarroaz, berzian bere Zaharzarroaz dütianak sothatzen (?) Mira zian bi obretan erakhustia hüskararen manüa , haren lüma bezalakoaren pian»

Jarraikian atsotitzez mintzo zaikü eta badaki ez direla oro Oihenartek bildürük izan:

«Diradian atsotitzak, hek Kantabriako alortekoak edo Mosde Oihenartenak, hen kokatziak ta gozaldiak (application et explication, fr.)dütü eman; dialakoz, hüskarak berze mintzoen gaintik erran gaberik doatzanaren nabastarria, bakhoizki berboetzaz pairatzian»

Heben Egiategik eüskararen abantailak, bere moztarzüna,bere tinktarzüna goresten dütü, Larramendiren hitzaurre famatü hura eüskaraz emanaz, eta lehen libürüaren hitzaurrean egin düan gisa.

OIHENART, EGIATEGIREN MODELA FILOSOFIAZ IDAZTEKO?

«Urrhün girelarik gizon halakoari pare izan nahiaz, haren obrari jarraiki bat emaitian, gogatü dügü filosofotsü bizipenaren gatik etzagoela baizik:haren gogomenak ere hartakoz dütügü barnerentü

Bi mintzajetan beita Egiategiren *Bigerren libürüa*(lehena filosofiazkoa euskaraz baizik etzelarik)gure idazleak zergatik hala egin düan argitzen deikü, bi arrazu emanez:

«ta dütialakoz frantzesez bihurtü gurietan ber gerthaldia (etsenplua) dügü jarraiki, hüskaldüner frantzesia ikhasi nahi lükienner lana auher(alfer) e'laitekiala ere gogatü.»

Zorigaitzez, bere eüskararen hobetzeko Egiategik Larramendiren hiztegi bihürria baliatü züan zer zepotan erorten zen jakin gabe eta guri haren irakurtzea zailtüz. Ideian aldetik aldiz Oihenarte beno hanitzez hürrünago joan zaikü - agian gogoan zütian eta irakurri zütükian ehün urte lehenago Jakes Belakoak frantsesez eman zütüan «Tablettes» delakoak -ezen, ideiaz bestelako balinbada ber plana segitzen dü, alfabetoaren herrokan euskal hitzak emanez eta «Aberats» hitzarekin hasiz. Oihenartek eman ez dütian eta latinetik, frantsesetik, espanioletik ützüli erran zahar hanitx emaiten dütü bere bigerren libürü lodian, bena beti ondotik etsenplüz eta esplikapenez aberastürük: ageri da azkentan kolejio erakasle izan dela ezen bere eskolarako oharrak beitütü

hola bildü. Ordüan,horrek erran nahi dü bere libürüa agertü ezpazen ere ikasleak üken zütüala Egiategik, hona zer dion... Oihenarteri zor diona berriz aitortzen düalarik:

«Obra hau hirur parthetan erthailtürik dagoena. Lehenak Mosde Oihenartenak, bigerrenak ta hirurgerrenak harenaren üdü-
rialala direnak ez izanik ere irakurtetik gogomenak parropiazko errejent mehe batenak.»

Obraren erditan, bazter batean idatzirik jakiten dügü kolejioko errejent ere izan dela eta düda gabe Oihenarteren diszipülü hau günian Maulen «herriko kolejioan» «Maitre d'Humanité»tarik bat, frantses iraultzaren mezperan, 1785 etik 1792 artino hor nonbait. Hain xüxen Zuberoako Estaduen kondairatik idoki ahal izan dügüna, apür da, bena badakigü eztabaida izan zela Leskarreko Barnabitekin, Mauletarren filosofia erakasle bat jarri nahi zutelako. Maulen kolejio baten ezartzeko eginahalak aspaldikoak ziren, XVI gerren mente azkenean, XVII.mentean eta XVIII.an gorabehera hanitx hortarako, heben llabürki kontatüko dütügünak.

Hamazazpigerren mente hatsarrean Arlande Maitia Lehena Oloruen, ber izeneko hirur apezküpitan lehenak Jesuister Maulen kolejio baten jarrea,gogoan sartü zien eta 1614.an erregeren baimen gütüna üken züan; nontik nahi den ondoan dügün jauregi eder hori aisago egin zen eta eztaizkigün estakürüen gatik asmü hori baztertü zen. Ondoko mente azkena, Frantses Iraültza handia beno lehen,egürüki behar beita beste parada baten ezagützeko, Bela Lasalle baten, Joanes batek urteko hamar mila libera emaiten baitzügen, neskatila ta motikoentako bi kolejioren eraikitzeko eta joanarazteko. Barnabitei egin esken-tza ezta бүрүтzen, 1776.an Züberotarrek filosofia erakasle bat nahi beitzügen kolejio hortarako eta hain xüxen Egiategi filosofoa dügü. Azkenik Iraültza beno bospasei urte lehen Züberoako Estatüek bozkatzen düe, hirur erakasle bakotxa 600 libera urtean ordaintürik hitzartzea, biga «Humanité» delakoen erakasteko eta besteak idazten erakasteko. Kolejio zahar hori,segürrik Egiategi-
ren erakaslekü azken urteetan Domenikar seroren komentüan egin zen: orain aldiz «centro comercial» hor dago,beste bizitasun eta beste bide bat hartürrik.

Ideietan, bederen, Egiategik Oihenarte segitü nahi dü, bena ehün urte igaranik, eta XVIII.menxeko helbürü eta xede handiagoeekin,eskola euskaldüntü nahi beitü, ber denboran arrotz mintzajeak eskola horietan sarrerazi, bigerren libürüan erraiten beitü:

«Arrotzak hüskararen khoi eztiradila dakigü, ezetare hüskal-
dunak arrotzetaz egarri handirik»

Hor, bere filosofia libürüan erran badü «Aspaldian dago errana, gizona dela hanbatetan gizon nola mintzo suerte beitaki» arrazu arruntagoa ekarten deikü orai hitz horietan:

«Ezkiridünak berze althe eztiradialakoz frantsesian baizik ari
mintzo, haren ikastian hüskaldünak behardün dirade»

Heben diona argi da administrazioeak eta legekotarzünak bortxatzen dütüala eüskaldünak frantsesaren ikastera. Oihenarteren urteetan etzen holakorik Lextarreko parlamentüan epaileek eüskara jakin behar beitzüan, eta beste herriko gehienek ere bai., bortxaz, Bordelera joan beharrak Züberoa frantsesten dü.

Bi mintzajetan beita Egiategiren *Bigarren libürüa*(lehen eüskaraz baizik etzelarik), gure idazleak zergatik hala egin düan argitzen deikü: bi arrazu emaiten deizkü:

Ta dütialakoz frantzeses (Oihenartek) bihurtü, gurietan ber gerthaldia dügü jarraiki, hüskaldüner, frantzes a ikhasi nahi lükiener lana auher e'laitekiala ere gogatü.

Larramendiren hiztegi bühürriaz ahal bezala baliatzez, Egiategik dio, nola Oihenarte baino hürrünago joan den ezen Jakes Belakoak ehün urte lehenago frantsesez Tablettes-etan egin bezala, gure eüskaltzaleak, erran zaharrak, etsenplü, esplikapen, eta ixtoriaz argitüko dütü, Egiategi - Oihenarte izan ezten gisa, eskola emaile izan beita eta erran zaharra beita bere erakaspenaren abia püntü bat.

OIHENART EZTA EGIATEGIREN MINTZAJE MODELA

Lehen begi kaldütik ikusten da Egiategi ezte la Oihenarteren aditz trinko sisteman sartü, bena haleikere ordüko trajedia ta astolasterretan agertzen diren formak erabilten dütü, nago, dago, nabila dabila, narama, darama ta holakoak irakurtzen beitera.

Hiztegia zen Egiategiren arrenküra nausia, alde batetik ezpeitzüan filosofia eta historiaz idazteko eüskaldün modelarik hanitx eta etzüalakoz altxarabia edo murduilla erdi frantses batetan idatzi nahi; bestalte eüskara batü baten egiiteko asmüa ageri dü. Hona zer dion filosofia libürüaren, hitzaurrean:

«Ehünetan entzünik gaude, hüskaratik lankei honik sorth'ez-taitekiala: badaite othoitze libürü txar zonbaitek diela sinheste hori sorthü ta gogortü; bena izanik ere botxia beno gogorrigo mardotüko dügüla dü sinhestia: hartakoz mintzo haren ohoriaren gatik lümari niz heben lothü(Lehen libürüa, 25 orr)

Hitz horietan agertzen da Züberoatik kanpo eüskaldün berritü anitxen arrazua: gure mintzajearen ohorea. Ohore horrek eraman dütü Aita Lhande, Jon Mirande, Allande Boutin ta beste eüskararen ikastera, eta eüskaldün zahar zonbait hala nola Intxauspe, Casenave ta beste eüskararen hobetzera, garbizale bidetik.

Egiategik bere metodoa argitzen deikü, ezpeita gure gizona hitzetan baratü ez eta ibili eüskararen alte erdaraz idazten beste hanitxek egin düen gisa, eta bere xedea züzen da:

«Egiari zor dūdan eginbidiaz dūt lan hau besarkatū, fidantzān dūdala jarriren, hūskara zertan nahi hitz arrotzetaz paira datekiala. Gauza berrietan ere berze mintzoez bezala, beraren izai-riatik hūskaldūn ūnkhūdian izenak arozta litirola» (Aip lib 25 orr.)

Lehen aitorten gisa dio eūskarari etzaiola hitzen sortzea, bere ūnkūdean lantzea ūkatū behar eta eūskara garbiago baten eskeintza egiten deikū, nahiz dakian ez dela lan aisa izanenko. Neke hortzaz, orrialde berean, ber plaman mintzatzen zaikū:

«Llabūr ta argitsū izatia ezta lankhei arhina, ezetare hitz motzetan hanitz erraitia. Orozbat ederki mintzatzia ezta erraile gūzien arraiña: bena erakutsi badūt hūskara xahūki (garbiki) jar daitekiala probatūrik dago hala ere mintza ahal daitekiala (aip. lib.26.orr.)

Hitz horietan Egiategi erakaslearen xedea nabaritzen da, ez da aski ontsa idaztea, ontsa mintzatū, behar beita ere. Egiategik hūrrūntxeago, gogorki mintzatzen eta zūberotar hanitxen gisa, eūskara maite dūen hanitxen gisa diolarik:

«beren ama mintzoa dieno mespretzatzen herriari traidore dirade» (lib.aip.27.orr.)

Eūskara txarraren fama, libūrū zonbaitetarik horra dela azpimarratzen deikū gure filosofoak, hitzaurrean:

«Berze libūrū zonbaitez, erdi latiz, erdi frantzesez josirik direnetarik heben mintzo ezpakirade, hobeki egin ahal lūtūkienez derekie balima barkatūko» (lib.aip.28.orr.)

Azken horiek, libūrū txar egileek, haleikere Egiategiren begietan lekū hobia dūe, ezi erraiten beitū:

«eztereiet aharrarik borondadian eginen..bena egar ta paira eztirot hen hūskara txarra»

Ondotik eūskararen goraipamena ta apologia egiten deikū, bena gure mintzajea erabiliz; nahiz ezten eūskararen hūtser eta nokūer ez ūtsū, ez gor, eūskalkiak aipatzean, Oihenarteren gisa baitio:

«nekez ere beren artian dialarik aditzia ohore beno ogen gehiago dereie (lib.aip.29.orr.)

Bai arrenkūra gaitza eūskaldūnek eūskaraz ari eztūgūla alkar entelegatzen, baina Egiategik hortarako Eūskara batū baten asmūa aipatzen deikū

«zeren eta herri batian galdū dūtian hitzak, berzian beitūtū edirenen, hala hūskara bere osoan dagoelarik haren ohoriari enjogi diradianek, dian hazteriaz sendotūrik ta sekūlan bezain eder agerreraziten beitū (lib.aip.29.orr.)

Oritzen niz nola kexatzen zen Jon Mirande, Parisen sortua, euskaldün berria norbaitek erraiten züanean, «hori ezta ene eskuara» bere herri zokoko mintzaira etzelarik eta orozgain norbait hori eskolatürük zelarik alemana anglesa eta zernahi mintzaje arraheinki ikasirik, erraiten züana «ikas beze gük eztügüa ikasi eta euskaldün zaharrek beno nekezago». Bai mintzajeak oro, eta frantsesa ere egon balite etxeko heinean elitazke hon etxetik kanpo erabilteko. Egiategiren euskara batu horrek nahi zütüan euskara osoaren hontarzünak bildü, euskara aberats eta xahü baten egiteko: alemanak eta errusiarrak bide hortatik franko ibili dira, kanpotik sobera hartzez beren mintzajeak bere nortarzüna gal zezan lotsaz.

ZÜBEROTARREK EÜSKARAREN ERETZEAN DÜTÜEN EKARDÜRA, ETA EKARPENEZ

Lehendanik eta Tartasekin Oihenartekin ikusten da, euskara batü baten egiteko asmürük etzüenean ere, beste euskara süberte baten erabilteko ahalkerik etzüela, ez eta beste euskalkietako hitzen jesaiteko; bestalte eztüe züberoarrek, beste zonbaiten gisa, ust'üken beren euskara hoberena zela, aisenik entelegatzen züena baizik; hortakoz Euskara batura igaran beno lehen Iparraldean gipuzkeraz eseiatü diren bakotxak Mirande ta Peillen izan direla badakit, eta Aita Lhanderen eleberri edo roman bakotxa Gipuzkoako euskaran dela Yolanda izenarekin ezagüna. Egiategirekin ikusten dügü Euskara baten egiteko asmüa aspaldikoa dela Züberoan, eta delako nafar-lapurdiera egin zenean züberotar euskara bazter ützi beitzen, ez da harrigarri züberotar edo haien atzerriko semeek euskara batuaren bideetan ibili badira.

Bigerren arrenküra larria Oihenarten, Egiategiren, Intxauspereen, Mirandereen, Casenave-Harigilen eta oraiko züberotar batzüren idazlanetan ikusten da hots, euskara garbiaren mintzatzan eginahalak egin behar direla eta hobeki idazten ere. Egiategiren kasüan bere libürüa nekez irakurriko dela badaki, ezpeita züberotar hiztegi honik, bena orai, Aita Joanesen biak dütükegularik badakikegü nontik ibili. Egiategik dio:

«Obra dago heben hüskaldün güzier eskentürük, batzü arrotz bazereitze zonbaiti, holako eztirateke hüskara dakiener, berzek aldiz hitz ezezagütiak, Latin Frantzes edo Kastellano ezpazereitze, hüskaratik diradiala, bortxaz aithortü behar dükie.»

Bai gure Egiategi Larramendiren hiztegiak inganatürük uste üken züan — gük latiari hartü hitzak— mintzaje hari eman geneitzola eta Egiategi bere eüskararen garbitü beharrez Larramendin hartü espaniol hitzak ezarten dütü, züberotar eta euskaldün direnen leküan. Eztezagün erri egin hartzaz, zeren gure jakitate oroekin - holako nahaspulak egiten beitütügü.

Azkenik eüskararen garbitarzünaz, xahütarzünaz hainbeste irakurri ondoan erran niro, gük Züberoan bederen kartak agerian ezari dütügüla, bearnesari

jesan hitzen bildüma bat egin berri beitüt eta kastellanoari hartü hitzena egin zahar; bena nonbait, norbaitek erakatsirik Zuberoako euskara gaskoinez kozatüena dela dioie «manexek», ez hegoaldekoek, ezpeitüe aitortü nahi hek gük bezain beste gaskoin hitz badüela eta ez berak. Hori beita besteen küküsoaren ikustea bere bürüko lepozorriari so egin gabe. Nolanahi ere gure Zuberoako eüskaran aüzoer hartü hitz hanitxek beren leküa eta egitekoa badüe, eüskaldüntü beitütügü, bena beharrik gabe aüzoari jesaitea ezta etxeko probetxü, nahiz hitzak eztiren hartüz geroztik bertzak bezala ützültzen.

Eztakit zer datekean Zuberoako eüskararen geroa, aspaldian hilik behar zükean izan Reclus, Vinson eta beste holakoen aztikerien ustez; ez ginirio erran osagarri ederregian dela, ezen ederki idazten den denboran, ezpeita mintzatzenegi. Arrazu züan hortan Egiategik bi hizkuntzetako eskola nahi züanean, bena Züberoan, orozgain eskola püblikoan, eztüe sistema hori honhartü nahi eta jarraitzen dire —jesto zonbaitez kanpo— gure mintzajearen etsai izaten, holakoak zütüan Egiategik, «traidore izenez» aipatzen, mihian bilorik gabe zorigaitzez berrehün urteren bürüan, ber gaüza erran behar, gük Eüskaltzaleek etsitü gabe ama mintzoaren alte aitzina goazalarik, gure artean dütügüla gure mintzajearen ohorea non den eztakienak.

LABURPENA

Hamazazpigarren mendean da, ederkienik eta lehenbizikorik euskaldunen arteko, ezin ulertzea aztertu; euskararen ugaritasun larriegia, gure hizkuntzaren aldakortasun nahaspilatua euskal idazle zaharrek, gehien bat Iparraldean, prediku luzez baino praktikaz gauditü nahi izan dute: Oihenartek, adibidez, bere neurtitzetan koinê bat darabil, zuberera kutsuko nafar-lapurdiera erabiliz eta botituz., halaber Tartasek garai berean. Hamazortzigarren mendean Egiategik, mauletarrari zor diona aitortzen du, gure lana erraztuz. Egiategik, ordea, ikuspegi zabalagoa du eta euskalki guztiak sartu nahi ditu gure koinean; gero garbizale nahiz, Larramendiren hiztegi zepodunean sartzten da eta konfidantza osoz artean trabatzen.

Egiategik ez du, Oihenarten gisa, aditz trinko naharoen eta oparoen erabiltzeko joerarik, nahiz gaurko zubereratik erabat galdu diren «egon» ta «ibil» en holakoak, nasaiki agertzen diren. Batzutan elipsiaren et'esaldi motzaren bidetik doa.

Gehienetan, ordea, Oihenarten funtsa du gehienik hartzen, lehenik bere lehen liburuan (argitaratu ez diren eta eman ez zituen) atsotitzak hitzemaiten baititu, hirugarrenean idazlearen goraipamen batekin agertzen direnak; bestalde Oihenart baino urrunago joanez, bere hirugarren liburua *Mosde Etxeberriren gogomenak* atsotitz, sententzia motz eta oharrez alfabetoaren ordenean emana baita, baina atsotitz bakoitzak, bere garrantziaren arabera, irauzkin luze edo

laburra baitu. Egiategik kolegioko irakasle bezala erabilitako oharrek dira denetara, eta sententziak filosofia orokorreko, psikologiazko, eskubidezko, kondairazko gaiak ukitzen ditu, beraz Oihenartez eman bildumatik harat, beste bilduma baten egiteko gaia legoke, argitaratu etzen hirugarren liburu zirriborro pottolo horretan. Geroztik Oihenarten edo Egiategiren joerak pastoral «itzultzaileetan» izan ezik, zuberotar idazle gehienetan emango dira.

RÉSUMÉ

C'est au cours du XVIIème siècle que, pour la première fois et de manière remarquable se posent et s'analysent les difficultés d'inter-compréhension en langue basque; l'excès de variabilité inextricable des dialectes entraîna les écrivains du Pays Basque nord —plus par la pratique que par la théorisation— à dépasser cette situation: Ainsi Arnaud d'Oihenart, dans ses vers, emploie une koine navarro-labourdine teintée de souletin., de même en prose Tartas. Au XVIIIème siècle Jüsef Egiategi reconnaît sa dette envers l'écrivain mauléonais précédent; toutefois Egiategi a une vision plus vaste et veut introduire dans notre koine tous les dialectes de la langue. Cependant il tombe dans le piège du purisme tendu par Larramendi et utilise en toute confiance le dictionnaire de ce dernier, destiné à l'opinion savante espagnole, plutôt qu'aux écrivains basques, dictionnaire bourré de neologismes mal construits.

Egiategi n'a pas, au contraire d'Oihenart, de tendances à utiliser des formes verbales synthétiques abondantes et variées, cependant dans ses textes les formes fortes de «egon» et d'«ibil» sont fréquentes, bien que dans le souletin parlé contemporain elles aient totalement disparu. Parfois à l'instar d'Oihenart il emploie des formules concises, des ellipses et davantage de métaphores, de métonymies, de comparaisons que le poète.

Le plus souvent ce sont les idées d'Oihenart qui l'inspirent, en effet ayant annoncé qu'il donnerait ces proverbes à la fin de son premier livre, mais c'est dans son troisième livre (inédit, manuscrit I54 fond.celt.basq. de la Bibliothèque Nationale de Paris) que nous retrouvons cette copie et dans ce dernier livre après un éloge d'Oihenart, il va plus loin que celui-ci puisque chaque proverbe est le départ d'un développement philosophique, psychologique, éthique ou moral: il y aurait en ordonnant ce livre, ce brouillon de livre, de quoi réaliser l'édition du troisième livre d'Egiategi qui serait en basque le pendant catholique des «Tablettes» protestantes de Jacques de Bela, écrites en français.

Ces tendances linguistiques et pédagogiques d'Oihenart et d'Egiategi se retrouveront chez les auteurs souletins de la littérature savante jusqu'à nos jours, à l'exclusion des «adaptateurs -traducteurs» des textes des pastorales anciennes.

RESUMEN

Por primera vez y de manera rotunda, durante el siglo XVII se plantea el problema de la dificultad de entenderse los vascos en su propio idioma; el exceso de variabilidad de los dialectos, lleva —por lo menos en el escrito— a los escritores del País Vasco Norte en superar esta situación, más por la práctica que por la teoría: así Oihenart en sus versos utiliza una koine navarro-labortana con mezcla de suletino también Tartas... En el siglo XVIII Egiategi reconoce la deuda que tiene con el escritor suletino antes citado; pero Egiategi tiene una visión más ancha, más abierta que Oihenart porque quiere incluir en nuestra koine todos los dialectos del euskara. Sin embargo en su idea de mejorar la calidad del idioma, cae en la trampa del diccionario de Larramendi, escrito con destino a los eruditos españoles y no para el uso de los escritores vascos, así que emplea los neologismos mal compuestos del erudito de Andoain.

Al contrario de Oihenart, Egiategi no utiliza con frecuencia las formas sintéticas del verbo, aunque aparezcan las de «egon» (estar) y «ibil» (andar) que ya no existen en el euskara coloquial de Zuberoa. En la manera de Oihenart abunda en fórmulas cortas, elipsis, pero lleva las metáforas, las metonimias y comparaciones quizá más allá que el poeta, sin haber escrito poesía, con exclusión de dos dedicatorias en versos.

Por lo común son las ideas y el fondo «filosófico» de Oihenart que le inspiran. En su tercer libro inédito (B.N. de París, del fondo celt.basq.n°154) empieza con un homenaje a Oihenart y una copia de sus refranes; pero en aquel libro va más allá que Oihenart, siendo cada refrán el punto de partida de una reflexión filosófica, ética, psicológica, moral: escardando y escarbando su borron sería el tercer libro de Egiategi, el correspondiente católico (en euskara) de las «Tablettes» protestantes (en francés) de Jacques de Bela, otro suletino. Estas tendencias puristas de unificación del euskara, de pedagogía, se encuentran hasta nuestros días, en muchos escritores suletinos en euskara, no tanto entre los «traductores-adaptadores» del teatro de las pastorales de la tradición (siglo XVIII -XIX)

LAPURTARRAK OIHENARTEKIN HASERRE?

Patxi ALTUNA

Galde zeinua du azkenean txosten honen tituluak. Ez daukat esan beharrik zergatik: ez dudalako batere segurantzarik —diodan hobeto, oso segurantza txikia dudalako— txosten honetan defenditzen dudan tesia egia dela. Aldeko arrazoiak badira, kontrakoak ere bai. Egia gertatzeko nere susmo askotxok egiazkoak gertatu beharko lukete eta ez da sarritan gertatzen inoren susmoak, askotxo direnean, egia ateratzea guziak. Aski nuke tesiak egiantza baduela esango bazenute, agian hala dela, ez dela guztiz ezina. Gainera segurantzarik ez denean arriskatzea on eta beharrezkoa da, non ez den arriskatze arras burugabea, ezen arriskatu gabe ezin daiteke askotan egia aurkitu.

Euskal literatur historiako arazo baten aurrean gaude. Lauzpabost testu ditugu gauza bertsua diotenak; badakigu axalean zer dioten, baina ez nortaz ari diren ez eta inor konkretuaz ari diren ere. Seguruak diren puntu batzuetan oinarriturik testu horiei interpretazio bat ematen zaie txostenean eta izen bat benturatzen testu horien egileek agian gogoan zutena halako hitzak idaztean.

Puntu seguruak hauek dira. Oihenartek kupida gabe zehatu eta zigortu zuen bera baino lehenagoko euskal poeten —Etxepareren eta Ziburuko Etxeberriren, batez ere— bertso gintza. Bere *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae* liburu famatuaren bigarren edizioan (1656), lehenari eranstean dizkion ataletatik batean, —*De syllabarum quantitate* deituan¹—, «Lauda, Sion, Salvatorem» eliz kantuaren lehen ahapaldiaren berak eginiko itzulpena ipini ondoren bertso emez eta irristakorrez osaturiko ahapaldiaren eredu bezala, «vulgares versificatores» —«koblariak»— baino ez omen direnak gaitzesten ditu, berez eme omen diren hitzez, azentua bortxatu eta, harrak balira bezala baliatzen omen direlako bertso harrak egiteko, «Vitium non ferendum», ezin jasaniko makurra, omen da hori. Horrez gain, baita elisio-sinalefak beti egiten

---

¹ Oihenart, Arnaud, *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*, 2. ed., 1656, 73. or.

ez omen dituztelako ere, ezpada gogoak ematen dienean eta komeni zaienean bakarrik.

Hurrengo urtean (1657) eman zituen argitara «Les proverbes basques recueillis par le Sr d'Oihenart, plus les poésies basques du mesme auteur». Euskal olerkiak direlako hauek liburuaren bigarren zatia dira eta zati honi titulu eta hitzaurretxo bereziak ipini zizkion. Hona titulua: «Oten gastaroa neurthizetan». Hitzaurreak berrogeitamar lerro baino gutxiago ditu eta guri dagokigun punturako ez du berrikuntza handirik.

Euskaldunok poesiari oso emanak omen gara, baina aldi berean poesiaren legeak betetzeko eta are ezagutzeko hain ganoragabeak, non argitaraturik edo argitara gabe euskaraz eginak diren bertso-lan guzietan oso gutxi omen baitira («il y a fort peu de vers») bertso zuzenak. Zergatik? Lehen emandako bi arrazoi berberetatik: haien egileek azentua bortxatu eta, berez eme omen diren hitzez harrak balira bezala baliatzen omen direlako bertso harrak egiteko, eta elisio-sinalefak gogoak ematen dienean bakarrik egiten dituztelako. Akats horiek gabeko bertsoak euskaraz ere moldatzen zenbaitek uste bezain zaila ez dela agertu nahiak eragin omen dio, lehen beste obra batean lege horietaz mintzatu ondoren («apres auoir parlé de ces regles en un autre ouvrage»), gaztetan egin zituen neurtitz hauek argitara ematera.

Hirugarren obran, *L'Art poétique basque* deituan, xeheki mintzo da Oihenart bi poetez, Etxeparez eta Etxeberriz, lehen ez bezala, izen, deitura eta guzti. Liburuki honek badu bere istoria. Ez genuen ezagutzen, harik eta 1967an aita Lafittek, bestek eskuraturik, *Gure Herria* aldizkarian lehenik eta separata gisa gerorxeago² argitara eman zuen arte. Laburra da, hogeitalau orrialde danera. Hasieran titulu gisa honela dio: «L'Art poétique basque, indiquee dans une lettre escrite a un cure du pays de Labourt au moys de mai 1665». Euskal poesigintza, alegia, 1665eko maiatzean Lapurdiko apaiz bati eginiko kartan azaldua.

Guri axola zaizkigun orrialdeak gutunaren azken azkenak dira. Hona laburki aurrekoen edukia. Lapurdiko apaiz batek galdegin omen dio zein metodoz baliatzen den euskal bertsoak tolestatzean. Eta, gaztetan aritu zela horretan, baina geroztik ez dituela gehiago tolestatu: Europan bertsogintzan aritzen zirenek erabiltzen zutenaz baliatzen zela. «Ziur naiz», esaten dio gero apaiz ezjakinari, «ez dakizula zer diren bertso harrak eta emeak», eta bi orrialdetan barrena ematen dio horien berri. Badirela ordea bertso irristakorrek ere, nahiz eta frantsesez ez, eta ondoko hamar orrialdeetan zer diren irakasten dio eta nola nahas daitezkeen bertso emeekin, doinu ederreko zenbait ahapaldi desberdin sortuz. Euskarazko kanta zahar berezi xamarra omen den bateko ahapaldi bat aipatzen dio; lau bertsotatik hirugarrenak punturik ez eta beste hiru bertsoek puntu bera omen dute. Hiru orrialdetan elisio-sinalefen dotrina

² Oihenart, Arnaud, *L'Art poétique basque*, tirage à part de *Gure Herria*, 1967.

ematen dio, beste hirutan hitz irristakor eta zalantzazkoak euskaraz zein diren irakasten eta azkenik sartzen da guri dagokigun puntuan: Etxeberriz esaten dituen kontuetan.

Haren bertsogintzari aurkitzen dizkion akatsak hauek dira: a. inoiz ezin hizkuntzatan, are gutxiago latinez, egin ez diren bertsoak, hamabost silabakoak, egin omen ditu, Etxeparek bezalaxe; b) bertso harrak egiteko lehen ere bitan egotzi dion hitzen azentuaren bortxa leporatzen dio; c) pota egiteko kupidarik ez duela; d) hori guzia *Manual*-ean bakarrik ez, hiru obretan egiten duela: *Manual*-ean, *Noel*-etan eta *Eliçara erabiltcecoa*-n; e) «Et il se donne», dio gainera, «en plusiers lieux d'autres licences exorbitantes», bere buruari albaina luzea ematen diola, alegia, potoa egiteaz gainera izenez eta izenlagunez osaturiko sintagmetan biei itsasten omen dizkielako laguntzailea eta kasu marka; esate baterako *Enea galdea* edota *pensamenduetaric gaxtoetaric* idaztean. Bukaeran bi laudorio egiten dizkio, haatik: euskara ongi menderatzen zuela eta hitz lauz idatzi balu, idazle bipila izango zela; eta gainera apaiz ona zela.

Ez da hau puntu bakoitzari erantzuteko lekua, baina bakarra hautatzeko, a)ri buruz diodan hauxe: Latinezko hainbeste bertsoen ezagupidea agertzen du Oihenartek eta, ez al zituen honako hauek ezagutzen?:

Tantum vini habet nemo quantum fudit sanguinis

eta

*Apparebit repentina dies magna Domini,
Fur obscura velut nocte improvisos occupans.*

Eta horrelako beste asko. Hamabost silabakoak dira eta antzinakoak. Ezin esan, beraz, latinez sekula halakorik izan ez zenik.

Txostenaren lehen puntu hau azkentzeko, hauek izango liriateke Oihenartek gehiagoren artean Etxeberriri edo Etxeberriren bertsogintzari eginiko irainak: bat, poeta ez baina koblarari izatea; bi, bertso zuzenik ia batere ez egin izatea; hiru, bertso harrak egitearren hitzen azentua bortxatzea.

Irain hauek garai hartako eta geroagoko lapurtarrei eman ahal izan zien zastada neurtzeko, nik hemen Etxeberri nor zen eta nolako gizona zen kontatu beharko nuke. Ohartzin zarete ezin dezakedala. Hona zertzelada batzuk pixka bat jabe zaitetzten. Lafittek dio: «Eskualdunen bihotzetan ez luke sekulan hil behar»³. Michelena «escritor de primera clase» deitzen du⁴. Villasantek: «Personaje de alta calidad, culto y humanista»⁵. Bere garaikoek «Doktor Teologo» deitzen zuten, hala baitzen, garai hartan gutxi eta euskal idazleen artean beste inor ez bezala. Lagun batek, gero ikusiko dugunez, «Euskal Herriko seme kutun» («patriae gloria prima tuae») izenda zedin eskatu zuen

³ Lafitte, Pierre, *Eskualdunen Loretegia*, 1931, 22. or.

⁴ Michelena, Luis, *Historia de la literatura vasca*, 1960, 71. or.

⁵ Villasante, Luis, *Historia de la literatura vasca*, 2. ed., 1979, 70. or.

olerki batean. Beste batek idatzi, poesi lanean ere estimatzen zuela, baina gehiago itsasontziak egiteko artean; hori zela eta, Lapurdiko itsasgizonak zordun zitzaizkiola betiko. Oihenartek ere entzun duzue nola zioen prosaz egin balu lana, «il auroit reussy indubitablement»⁶ eta hurkoaren ardura zuen apaiza zela. Nahitaez maitatu behar bihotzez orduko lapurtarrek Etxeberri eta nahitaez gelditu behar lazki minduak Oihenarten hitz ziztagarriekin.

Bai al da inon mindura horren aztarnarik? Ene ustez bai, norbaitek norbaiti eginiko irainaren mindura ezin argiago aditzera emana dago; nork, ez jakin; nori, Ziburuko Etxeberriri itxura guzieren arabera. Minduraren oihartzun samina eta mingotsa entzuten da. Mindura hori ez da behin edo bitan bakarrik aipatzen, ezpada gehiagotan, han eta hemen. Aipatzen duten pasarteak ez dira ilunak, ulertezinak, esangura askotakoak, ezpada egunargia bezain distiratsuak. Lagun baten (batzuen?) jokaera gaiztoa ez da zehar-esanez eta itzul-inguruka aditzera ematen, baizik bere izen gordinez salatzen: *bekaizkoa*, *inbidia* omen da. Lagunaren izena eman ez, gainerako guzia dago esana. Nor da lagun hori? Ikus dezagun astiro eta banaka lekukotasun bakoitza, ea minduraren zergatikoaz, min emaleaz nahiz min hartzaileaz zerbait argibide ematen diguten.

Liburua eskuztatu dutenek badakite Ziburuko Etxeberririk 1627an bere *Manual devotioezcoa* lehen aldiz argitara ematerakoan, Axularrek eta Guillente-nak «gendea progotcha daitequela eta hartaracotz imprimaturic arguitara illkhi daitequela» fede emateaz gainera, hiru lagunek olerki bana egin ziotela liburuagatik zorionak emanez, batek euskaraz eta beste biek latinez. Olerki horiek liburuaren lehen orrialdeetan agertu ziren eta han irakur daitezke.

(Larramendik handik ehun urte baino gehiagora Mendibururi egin gutuna eta honek bere liburuan argitara emana datorkit burura. Ez dute imitatzaile asko izan. Euskaldunok urriak izan gara beti inori zorionak ematen agerian). Latinezko hauetatik lehena beste inondik ezagutzen ez dugun I. de Heguy delako batek ondua da. Hiru lehen distikoetan esaten diolarik berak zeruko laguntzaz burutan atera duen katexima dela euskaraz sekula santan egin den lehena, olerkia bururatzen duen laugarrenean honako galdera hau egiten du poetak:

*Quidni igitur, rumpente iecur livore, per orbem
Diceris oh patriae gloria prima tuae?*

«Nolatan ez zaitu, bada, mundu osoak Euskal Herriko seme kuttun aldarrikatzen, nahiz bekaizkoak norbaiti gibela hautsi?».

Bertsoaren azken hau zinez harrigarria da eta, orain esan ohi den bezala, normahi «destokitzeko» modukoa. On da poetak, zorionak bakarrik ematea gutxi zela pentsatu eta, Etxeberrirantzat beste titulu handi hori ere eskatzea: horrenbestez bere lagun eta maisuarekiko miresmena agertu baino ez du egin.

⁶ Oihenart, Arnaud, *L'Art...*, 39. or.

Baina hori eskatu eta gainera olerki berean, berak txarki susmatu ez ezik, irakurle guziei ere txarki susmarazi, alegia, norbaiti horregatik gibela hautsiko zaiola inbidiaz: esan egin behar al zen hori? Liburuaren egileari gaizki nahi diotenak badirela lau haizeetara aldarrikatzea gehiegixko irudi dakioke norbaiti eta Etxeberrirentzat berarentzat ez mesedegarri.

Hala iruditu edo ez iruditu, ordea, hor dago betiko esana eta guri ez dagokigu hori erabakitzea, baizik horren esangura luze-sakon eta misterioso samarra ahalean atzematea. Nori hautsi behar dio bekaizkoak gibela horregatik? Ez jakin; ez zaigu esaten nori, baina dena dela, gauden seguru ez dela izango «sembait bezain edo ilhaguin besain sarpasu» (2. Neurtitza, 28-30 bertsoak) horietako bat, ezeta alproja bat; sona handiko pertsona eta arras ezaguna behar du izan nahitaez. Bestela ez zukeen inork haren bekaizkoa aintzat hartuko, ez zukeen hark halako sona aterako, ez liburu baten buruan aipamenik mereziko. Eta zergatik bekaizkoa? Zergatik hautsi behar dio horrek inori gibela? Dirudienez, lehen euskal katexima moldatu duela eta, Etxeberrirentzat sari hori, titulu hori eskatzen delako. Baina zer du inork Ziburuko Etxeberriren kontra, halako ohorea ez opa izateko? Autorearen kontra inork ezer duenik ez dakigu, baina haren obraren kontra Oihenartek zerbait duela bai, zerbait baino gehiago ere bai, entzun dugunez. Eta hala balitz ere, autoreari zorionak emateko eginiko olerkia leku egokia al da, hari ez dakit nork omen dion ezin ikusia gogorazteko?

Minduraren bigarren intziria Esteban Hirigoiti midikuak eginiko beste latinezko olerkian dago. Poliki zekien latinez, midikua izanagatik, Etxeberri beraren beste anaia zen bezalaxe, eta muinez bai edukiz asko eramaten dio olerki honek ene ustez Heguy-k eginari. Honela diotsa: Poeta den aldetik erramu-boneta berriki jantzia duela, bai, baina itsasontziak egiteko zedroa erramuaren aldean tantaia den bezala, hala merezimendu handiagoak irabazi dituela itsas ontzigintzan, zeren ontzi berriak asmatuak omen baititu itsastarientzat eta hauek oso zordun omen baitzaizkio. Berriak eta ez nonbait nolanhikoak asmatu dituen ontziak, zeren, diotsa, «ez itsas jainkoa den Neptunoren herrak, ez eta lur-itsasoek bere kolkoan dituzten kemen ankerrek, ez eta *gizonen bekaizko miztoak* —«*hominum livor mordax*»— ez ditu haiek suntsituko».

Horra berriz ere «bekaizkoa», hemen ere norena den esan gabe eta gainera pluralean, gizonena, poetikoki emana, Etxeberrik egin dituen ontziak porrokatzeko gai izango ez omen dena. Hemen ere ez zaigu esaten nork duen edo dion bekaizkoa, ezeta zergatik dion, eta zernahi gisaz hori gogorazteko baliatzen den parada lehengoa bezalakoxea da, zorionak emateko eginiko olerkia.

Minduraren beste bi intziri euskaraz eginak daude eta bi pasarte horietan «inbidia» hitza Etxeberriren beraren lumatik jalki da. Nahi dena esango da, baina «inbidia» askotxo iruditzen zait liburu baterako eta, gizonen makurrik nagusienetako bat dela aitorturik ere, ez dut ikusten hemen adina aipatua beste euskal liburuetan. Zergatik hemen hainbeste bider?

Liburuaren, *Manual*-aren, lehenbiziko zatia Claudius de Rueil Baionako apezpikuari eskaintzen dio poetak. Orduan ere «sponsor» bila ibili behar euskal idazleek: «patroin çaitut hautetsi» (77. bertsoa). Horrek ez dio, ordea, apezpikuari bekoz beko esatea galarazten euskaraz ez zekiela, nahiz lauzpabost hizkuntza frantsesaz gain zekizkien: «Iongoicoac nahi luen, Iaun Prelata, escara çinaquien» (49. bertsoa); halaz ere ohore izango zela harentzat hizkuntza arrotzez mintzo zena entzutea, hala omen zioelako errefrauk: Erregeren ohorea da hanitz mihitako suietak izatea. Har zezala beraz ohoretzat. Eta puntu horretara iristean, egin duen hautespena iragartzen dio eta obra eskaintzen honela:

*Hartaracotz obra hunen patroin çaitut hautetsi
Gaisqui errailleac ceren baititutçu gaitcetsi.
Çuri escaintcen darotçut othoi guarda eçaçun
Invidiosen mihiac liçun eztieçaçun.*

Hor ditugu batetik «gaisqui errailleac» eta bestetik «invidios-» hitza, lehengo latinezko «livor» hura gogorazten diguna. Batzuk eta besteak «obra hunen»-ak dira, esan nahi baita, obra hunen gaizki erraileak eta obra hau lizun dezakeen invidiosen mihi. Halaz eta guztiz ere, aitortu beharrean naiz testu inguruak pasarte honi beste interpretazio bat ematera lerrarazten nauela, oraintsu arte ez bezala, eta ez dudala garbi ikusten bekaizko hau nahitaez txosten honetako ene hipotesiari dagokionik. Nahiago nuke bestek besterik sinestazariko balit, baina hemen, oker ez banago, euskararen, eta ez beraren, etsaiak eta gaizki esaleak eta horien euskararekiko inbidia ditu poetak goagan. Azken distikoak narama beste interpretazio hau hobestera. Honela dio:

*Erregueac behar ditu defendatu gendeac,
Hitzcuntça batecoac hain ungui nola berceac.*

Aldiz liburuaren bigarren zatiko *Itsassoco biayetaco othoitcen araldea* deritzan sorta Miguel Oiharart Bikario Generalari eskaintzen dio, hura omen delako herrialde bateko itsasturien artzaina eta Jaunak utzitako ordaina, aitzinatu omen duelako ahalean haien ongia eta beti izan omen delako aldian aldiko otoitzak errezatzearen aldeko. Halakoak egin omen ditu itsasturientzat — «Hemen bada formatutut othoitz batçuc ureco»— eta hauek otoitz horietaz baliatuko omen dira, baldin hark bere itzalaz gerizatzen baditu. Horregatik aurkezten omen dizkio eta eskatzen har ditzan bere gomendioan. Eta honako distiko eder honekin bukatzen du eskaintza:

*Prestutassun eçaçunac hauts deçan invidia
Eta ahoco hitz batec ichill hitzquin mihia.*

«Inbidia» eta «mihi hizkina» ditugu hemen. Aurreko bertsoek diotenari lotzen zailago dira, ene ustez, bi kontzeptu horiek. Ez da ageri itsasgizonentzat otoitz egiteko bertsoak apailatu dituelako inork poetagatik marmarrean aritu behar duenik eta inbidia izan. Testutik kanpo gelditzen den beste mundu bati egiten diote segurki erreferentzia bertso horietako marmarrek eta inbidiak. Zein munduri?

1627ko *Manual*-ean aurkitzen ditugun «inbidia»-ren lau alditako aipamen horiek alde batera utzi eta gogora dezagun orain nola, lehen esan bezala, duela 25 urte juxtu-juxtu, 1967ko urrian, aita Lafittek argitara eman zuen inoiz argitara gabeko eta zenik ere jakin gabeko gutun bat —«une lettre»—, lehen orrialdearen buru-buruan honela zioena: *L'Art poétique basque, indiquée dans une lettre écrite a un cure du pays de Labourt au mois de mai 1665*. Har ditzagun bi puntu horiek gogoan: Lapurdiko apaiz bati eta 1665ean. Ez zaigu axola egiazki Lapurditik gutunik etxeratu zitzaion ala idazleak fikziozko gutun bat asmatu zuen, berak beste (?) bat idazteko aitzakia izan zezan. Besterik axola zaigu guri: hots, Oihenartek nori, eta Lapurdiko apaiz bati; zertaz, eta euskal bertsoak eihotzeko bera baliatzen zen metodoaz, gutun bat egin izatea zahartzaroan —beste bi urte bizi izan zen gehienez—, bere poesigintza zertan zetzan argituz, Etxeberriren bertsozintzak berekin zituen hutsegite larriak azalduz eta hondarraren hondarrean bere burua zurituz. Halabehar hutsa izan ote zen?

Egin dezagun orain ehun urteko saltoa, jar gaitezen XVIIIgarren mendearen haste-hasteen eta eman diezaiogun begiratu bat beste Etxeberriren obrari. Hau ez da apaiza, midikua da. Saran jaioa, lapurtar amorratua. biziki maite du Axular, eta ez gutxiago Materre eta gure Etxeberri. Oso ongi ezagutzen ditu hauen euskal lanak eta ezin gorakiago handiesten horiek eta horien egileak, Oihenart eta honen zenbait iritzi erdeinatzen eta muzintzen dituen bezanbat. Zuzen onez ala ez, ez zaigu hemen axola. Axola zaiguna da Oihenartekiko erakusten duen herra eta grina huskeria batzuek gatik.

Batean irakatsi omen zuelako *Lapurdi* izena hitz arrunt *lapur*-etik eratorria zela, bestean euskal izen guzien azkeneko —*a* mugatzailea zela eta beste batean idatzi omen zuelako Jainkoak eman digula hizkuntza bat «tratuaren edo merccatalgoaren eguiteco eta mugaquideequin batasunaren conservatceco eta iraurarazteco jeusic balio eztuena», asto beltzarenak esan zituen Oihenarten kontra, euskararen arbuizatzaileen eta euskara «ossoqui iraunguia eta ehortcia» ikusi nahiago omen luketenen artean sartzen duelarik hitz hauetaz: «hautaric bat içatu da Oihenarto gure escualduna». Zergatik horrelako sumindura eta erretxinkeria Oihenarten kontra?

Bada uste duenik Euskal Herriarekiko bien iritzi politiko desberdinak direla horren kausa. Hala ziostan lehengoan neure adiskide Beñat Oihartzabalek. Badaiteke. Nik besterik uste dut, halere, eta hauxe da, hain zuzen, txosten honetako ene hipotesia: Ziburuko Etxeberriri Oihenartek egin zizkion kritika latzek eta irainek lapurtarren artean bizturiko haserrearen azken txinpartak direla horiek, aurreko gainerako guziak bezalaxe.

Ene aldetik txosten honen eta arrazoinamenduaren kabua datekeen puntu honetara iristean, atera dakidake norbait esanez: hori ezina da. Azken bi argudio hauek alde batera utzirik, alegia *L'Art* deritzan gutuna juxtuki Lapurdiko apaiz bati idatzia egotea eta Sarako Etxeberriren suminduraren arrazoia

hau edo hura izatea, hasierako lau testu haiek, Ziburuko Etxeberriren *Manual*-eko «livor» eta «inbidia» eta «gaizki erraile» eta abar direlako haiek, ezin dagozkioke inondik ere Oihenarti arrazoi honegatik: *Manual*-aren lehen edizioa 1627koa delako eta Oihenarten testurik zaharrenak, non iraintzen omen baititu Etxepare, Etxeberri eta abar, ez direlako 1656. urtea baino lehenagokoak. Zer esan jazarpen honen aurrean? Bai al da irtenbiderik?

Ene ustez, bai. Hona zein: *Manual*-a egia, 1627koa da, baina orduko Oihenartek 35 urte zituen, ezin esan gazte zenik. Neurtitzak, aldiz, gaztarokoak dira, gehienak bederen eta berari sinetsi behar badiogu bederen; esan nahi baita gaztaroan onduak, nahiz eta berandu arte ez argitaratuak. Diogun beraz 1627. urtea baino lehen eihoak daudela gehienak, eta horiek tolestatu dituenak badakiela iadanik nolako poesia maite duen eta nolakoa higuin duen. Eta alferrik esango zaigu hogeitamar urte handiz Oihenartek isilik eduki zuela, inori aditzera eman gabe, zein zen berak maite zuen euskal poesia eta zein higuin zuena, eta bestalde zer zeukan Etxeberrik-eta onduriko bertso gintzaren kontra.

Areago, ez litzateke harritzeko Etxeberriri berari, beste gehiagoren artean, esana bazion hori. Badakigu, izan ere, Etxeberri ezagutu zuela. Badakigu harekin solasaldiak izanak zituela. «Je lui ay ouy dire au temps qu'il composoit ses vers...»⁷. Ez zuen beraz Etxeberri aguretua, ia hiltzeko zorian zegoenean ezagutu, «bere bertsoak tolestatu zituen garaian» baizik. Harekin eta besterekin euskaraz bertsoak egiteko tankeraz kalapitarik eta etiketarik izan ez zuela sinesteak lanak ditu.

Areena, ez dirudi itxuragabea Oihenarten obra bat galdu zelako susmoa. Ezen «apres auoir parlé de ces regles en un autre ouvrage» esan digu 1657ko Neurtitzen hitzaurretzoan, eta gaur da eguna oraindik inork argitu ez duena zein den «beste obra» delako hori, non Oihenart mintzatu omen baitzen urte hura baino lehenago bere gogoko poesiaren arauetz. Zeren kritikak ez baitu sinesten urtebete lehenagoko *Notitia*-ren bigarren edizioa duenik buruan hori idaztean, han ez baita arauetz mintzo, esaterako; ez eta, Lafittek nahi bezala, berak argitara emaniko *L'Art* denik, nahiz eta hori frogatzeko ahaleginak egiten dituen, arrakasta handirik gabe ene uste apalez.

Zernahi gisaz uste dugu Ziburuko Etxeberriren kontrako Oihenarten kritikak ez zirela sekretu Lapurdin 1627. urtea baino lehen, aitzitik ahoz edo izkribuz edota bietara Oihenartek aldarrikatuak zituela lau haizeetara kupida gabe eta haiek lapurtarrei eman zieten minaren eta nahigabearen garraxiak direla txosten honetan aztertu ditugun testuetan entzun ahal izan ditugunak. Hori da ene iritzi apala, ez oso sendoa, harik eta bestek besterik frogatzen dueino.

⁷ Hor berean, 39. or.

LE LIVRE I DE LA NOTITIA UTRISQUE VASCONIAE: LA METHODE HISTORIQUE D'OIHENART

Renée GOULARD

Au commencement de l'année 1638 parut, à Paris, un ouvrage signé Arnaud d'Oihénart, de Mauléon. Le titre de ce livre, comme il est d'usage en ce temps, est fort long et présente l'essentiel de son contenu. Nous l'appelons communément le *Notitia Utriusque Vasconiae*¹.

L'auteur affirme, d'entrée de jeu, qu'il cherche à situer, décrire la région qui fait l'objet de son livre, d'ajouter ce qui est digne d'être dit², puis de présenter les successions royales de Navarre et les généalogies des familles les plus importantes, en s'appuyant sur les bons auteurs et les textes anciens. Une démarche qui, somme toute, lui laisse une certaine liberté de propos.

L'ouvrage écrit en un latin bien manié, parfois longuement poli, fut soutenu par privilège du roi Louis XIII et adressé à Henri de Loménie, gouverneur du roi de France et de Navarre. Cette oeuvre savante valut à Oihénart une place parmi les bons historiens français de son temps. Il n'en est pas moins, par son goût pour les généalogies, un historien du monde précis de la *Vasconia*, terre où naquirent les plus précoces généalogies médiévales connues, aux xe et xie siècles³.

Le texte de la dédicace souligne l'intention de l'auteur: le service du roi et de ses administrateurs. Cela le conduit à présenter au roi Louis tout le poids dont est revêtu le titre de roi de Navarre, titre qu'il porte depuis son déjà lointain avènement, mais qu'il s'apprête à transmettre⁴. Il faut donc que

---

¹ *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae qua, prater situm regionis et alia scitu digna, Navarrae Regum caeterarumque, in ii, insignium vetustate et dignitate familiarum stemmata ex probatis authoribus et vetustis monumentis exhibentur.*

² *Ibidem: alia scitu digna*

³ *Codex généalogique de Roda, Meya, Auch, Lescar, Condom etc.. cf. L'auteur, Les Princes de Gascogne, Lectoure 1982 pp. 16-20 et passim.*

⁴ Louis XIV naquit le 5 Septembre 1638 à Saint-Germain. cf. J.P.Labatut: *Louis XIV, roi de gloire*, Imprimerie Nationale, Paris 1984. Dès le mois de Janvier 1638 toute la France attendait cette naissance et le voeu de Louis XIII est du 10 Juin de la même année.

le roi, comme ses successeurs visitent grâce à ce livre les terres d'un royaume ancien, et qu'il soient pénétrés de la dignité que ce titre leur confère. La puissance et l'ancienneté des familles accrochées à ces terres seront présentées dans la *Notitia*, faute de pouvoir l'être au Louvre. Tout cela sera, le temps venu, profitable au lignage royal, comme la bonne connaissance des peuples, des coutumes, des traditions de ces régions.

L'intérêt pour le royaume de Navarre entraîne l'auteur sur un autre terrain: celui de la *Vasconia* liée à l'histoire de ce royaume. De là, le titre.

La matière de l'ouvrage, qui compte 558 pages et un index, se répartit en trois livres d'inégale ampleur. Les livres II et III, où sont exposées, entre autres, les généalogies, sont les plus volumineux et groupent chacun plus de deux cents pages. Dans ces importantes études, la méthode historique d'Oihénart est fort proche des méthodes classiques de l'Histoire: utilisation des documents contemporains des événements étudiés, cartulaires, chroniques, diplômes etc.. Le livre I est de loin le plus court (72 pages), c'est aussi celui qui présente le plus de difficultés par le sujet même qu'il traite. Plus que des difficultés, des écueils. Il s'agit en effet de définir la *Vasconia* dont le nom apparaît dans le titre, devant un public qui, bien que cultivé, est peu averti et de surcroît volontiers sceptique sur ce sujet. On connaît un peu en France, et notamment dans les milieux militaires où s'apprécient les fines lames, la province de Gascogne féconde en héros. Mais ce n'est pas seulement de cette Gascogne qu'il s'agit. Le terme de *Vasconia*, parfaitement authentique, depuis longtemps, selon les sources carolingiennes, n'est guère compris au delà du cercle des savants⁵. Son image est des plus floues, ses rapports mal connus avec la *Guasconia* et la *Basconia*, même si l'on n'ose plus avouer, comme l'avait fait Guibert de Nogent que l'on ne sait guère où placer l'une et l'autre⁶.

Dans ce contexte intellectuel, on comprend combien la démarche d'Oihénart est nécessaire, décisive. Il est allé à la rencontre des *Vascones*. Ce fut la naissance du Livre I dans lequel se succèdent le projet, l'enquête, l'analyse comparative des auteurs et des documents. Ainsi s'établit, avec méthode, une science historique. C'est précisément la méthode historique d'Oihénart, au Livre I de sa *Notitia* qui retient aujourd'hui notre attention.

⁵ Par exemple: Chronique dite de Frédégaire, ed. B. Krusch, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum merovingicarum*, t2, 1. IV, ch 37: «Totam Wasconiam cum exercitu superans, sue ditone redigit».

⁶ Guibert de Nogent, *Gesta Dei per Francos*, année 1099 «Gasto, vir illuster atque ditissimus, utrum de Guasconia an Basconia foret, non integre memini, qui tamen de alterutro esset ad certum tenui...».

I. LA PISTE CANTABRE

L'auteur ouvre son livre par une enquête sur les Cantabres. Cette direction d'étude, si elle étonne, n'en démontre pas moins qu'Oihénart ne tombe pas dans le piège d'une recherche sans espoir des origines. Au xviie siècle, cela ne pouvait être qu'un leurre.

Sur le choix de son discours cantabre, il s'explique immédiatement⁷. Ses prédécesseurs ont affirmé que les *Vascones* avaient été appelés Cantabres. Il fournit une liste d'auteurs qui en témoignent. Ils l'ont immédiatement précédé et l'hommage qu'il leur rend ne manque pas d'une certaine retenue. Ce faisant il résume l'état de la question: bonne méthode qui lui laisse par ailleurs toute liberté de pensée. Tout à la suite, il tente de corriger les auteurs récents en alléguant Ptolémée et Pline, sans références précises il est vrai. Mais il poursuit la piste cantabre et, au long des six premiers chapitres de son livre, ajoutant tour à tour d'autres auteurs anciens et d'autres, encore, modernes, il se perd dans un dédale d'étroites localisations dont le lecteur moyen — et sans doute, aussi, le roi jadis — sort quelque peu étourdi. Il a fait entrer dans le jeu, au gré des chapitres, des auteurs de toutes époques: Orose voisine avec Ptolémée, la chronique de Juan de Biclar avec Florus⁸. En toute chose, ce qui le préoccupe est la localisation de tel événement, l'appartenance, sans précision de date, de tel ou tel peuple au monde des Cantabres. La *Cantabria* lui paraît incertaine dans ses limites: il propose les siennes. Mais a-t-elle véritablement existé et quand?⁹.

Oihénart préfère se diriger vers des terrains plus assurés et chanter les hauts faits des Cantabres depuis les temps puniques. Dans son récit des guerres de César et des conflits avec les Goths, il retrouve son éternel souci de recherche des lieux. C'est cependant dans le chapitre relatif aux malheurs des temps gothiques qu'apparaissent enfin, pour disparaître très vite, les *Vascones* attendus¹⁰. Il n'en est pas moins évident que, dès le chapitre VI, la conviction «cantabre» d'Oihénart s'essouffle tandis que sa méthode progresse. Il n'est pas loin d'aborder l'essentiel de son sujet qui est la *Vasconia*.

Le choix du thème cantabre est sans nul doute surprenant dans une enquête sur la *Vasconia*. On ne peut cependant condamner en bloc le procédé.

⁷ Oihénart, *Notitia...* L.1.ch 1 p.2.: «*Vasconum nomine hic comprehendimus etiam nos, quos vulgo Cantabros vocant; jam enim obtinuit usus, non in scholis solum inter grammaticos, sed etiam in publicis literarum (sic) monumentis apud celeberrimos nostrae et superioris aetatis scriptores...*».

⁸ Orose, ve siècle; Ptolémée, iie siècle; Chronique de Juan de Biclar, fin du vi^e siècle; Florus, i^{er} siècle.

⁹ *Notitia...*L.1.ch.2.p.4.: «*Cantabria a recentioribus varie describitur aliis alios fines eis assignantibus.*».

La proposition d'Oihénart:L.1.ch.2.p.8: «*qui a Villafranca montium de Oca dicta ad portum Laredo nomine in Oceani Cantabrici litore positum excurrit statuamus...*».

¹⁰ *Notitia*, L.1.ch.5.p.17: «*expeditionem contra Vascones.*».

Il faut se demander pourquoi Oihénart a fait ce choix au premier temps de son enquête.

D'abord, et il le dit vigoureusement, il reprend une tradition chère aux savants qui l'ont précédé, écrivains espagnols pour la plupart. Leur autorité ne peut être écartée sans examen. Et, en effet, en quelques points cette autorité semblerait fondée. En tout premier lieu, Polybe, l'auteur grec le plus ancien qui ait parlé de l'Occident européen (208-126 av. J.-C.), ne connaît pas les *Vascones*, mais il indique, en revanche, l'existence des Cantabres. Est-ce suffisant pour mêler les deux notions? Assurément non puisque Polybe lui-même, au livre II, chapitre 38 de son ouvrage nous dit ignorer tout de ces régions lointaines. Son témoignage, par ailleurs bien fugace, ne suffit donc pas, mais l'absence des *Vascones* dans son oeuvre a sans doute été remarquée. Dans les ouvrages un peu plus récents, mais toujours antiques, alors même que le nom des *Vascones* était largement utilisé, on trouve encore, parfois, la collusion des deux vocables. Il semblerait qu'ils soient, en certains cas, et en partie, superposables, et qu'un *Vasco* puisse être appelé *Cantaber*. C'est qu'il ne s'agit point du même registre. Le *Vasco* appartient à un groupe ethnique, le *Cantaber* se définit par son genre de vie en milieu montagnard. Strabon, dont le célèbre portrait du montagnard est bien connu, applique les us et coutumes dont il vient de donner la liste aux habitants des monts cantabriques et aux *Vascones* des Pyrénées¹¹. Au IIe siècle, Juvénal, autre source connue d'Oihénart désigne l'état rustique des *Vascones* qui sont en partie les héros de sa quinzième satire et souligne que l'on ne peut exiger d'un antique Cantabre la connaissance du stoïcisme et des préceptes de Zénon¹². Sur tous ces à-peu-près, on ne pouvait malgré tout établir une rigoureuse équivalence. Ce qui enleva l'adhésion temporaire d'Oihénart, c'est l'assertion d'Isidore de Séville qui, volontairement, confond les *Vascones* et les *Vaccei* proches des Cantabres¹³. Cela suffisait à Oihénart. Il n'a d'abord pas remis ces auteurs en question. Mais il étouffa bien vite dans le carcan cantabre. On a déjà signalé la timide apparition des *Vascones* au chapitre VI. Il s'apprête à un revirement complet.

II. CALAGURRIS VASCONUM

Laissant de côté les opinions peu convaincantes de ses prédécesseurs immédiats, Oihénart fait totalement volte-face et ouvre le chapitre VII par une nouvelle et personnelle affirmation: la *Vasconia* se trouvait sur l'emplace-

¹¹ Ibidem, L.I.ch.10.pp.32-34.

¹² Ibidem, L.II.ch.7.p.141.

¹³ Isidore de Séville, *Etymologiarum Libri*, ed. *Patrologie Latine*, t. 81, Livre X, paragraphe 107: «Idem et Vascones quasi Vaccones...» c'est-à-dire de Vacca, oppidum des Vaccei.

¹⁴ *Notitia* L.I.ch.7.p.22: «*Vasconia olim sita erat ubi nunc Navarra*».

ment de la Navarre de son temps¹⁴. Ainsi s'expliquent à la fois le titre de l'ouvrage et la préoccupation surtout navarraise de son auteur.

Aussitôt il s'attache au nom de deux villes indiquées par Pline et Ptolémée comme cités ou *oppida* des *Vascones*: Calagurris et Graccuris. Son souci de localisation l'emporte et lui fait négliger toute autre démarche. Il agit de même lorsqu'il présente, toujours à travers ces deux auteurs antiques, les villes des *Vascones*. Il ne fait cependant aucune différence entre le témoignage géographique de Ptolémée et celui de Pline, reflet de l'administration, non plus qu'entre les époques où vécurent ces auteurs¹⁵.

Pour la ville la plus importante, Calagurris, Oihénart ajoute encore la référence à Strabon qui écrivait au début du premier siècle, mais dont il sait bien qu'il s'inspirait d'un auteur plus ancien, vivant au 1er siècle avant notre ère; Poseidonios d'Apamée¹⁶. Il ne poursuit cependant pas la recherche et glisse très vite sur le très-beau texte de Strabon, auquel il reconnaît cependant le mérite d'avoir défini une *Vasconia* comprise comme l'ensemble des peuples réputés *Vascones*. La description du chemin que parcourt le géographe «de Tarragone aux derniers peuples des *Vascones* riverains de l'Océan» situe ces peuples autour de Pampelune, c'est à dire d'Oyarzun d'un côté jusqu'au pays des *Cerretani* de l'autre. *Vasconia* constituée de peuples à forte originalité, de cités, mais que l'on ne saurait étroitement limiter à telle vallée ou à telle montagne. La *Vasconia* d'Oihénart est composée d'hommes. Ils ont une culture, une identité. Cela le conduit au chapitre XI dans lequel il s'engage, un peu rapidement, sur la question de la langue, ce qui échappe à notre propos.

Le texte de Strabon fournissait cependant un autre renseignement: il mentionne l'attachement de la ville de Calagurris au parti du général Sertorius pendant la guerre civile, une Calagurris située chez les *Οὐάσκωνοι*. Oihénart ne profite pas de cette information. En est-ce donc fini avec Calagurris?

Au livre II, chapitre 7, faisant le tour des peuples navarraises et circonvoisins de la Navarre, les Calagurritains reparaissent¹⁷. Bien que consacré à la *Vasconia* d'Ibérie, le livre II de la *Notitia* s'ouvre sur la liste de tous les peuples qui doivent être considérés comme les descendants des antiques *Vascones*, de quelque côté des montagnes qu'ils se trouvent. Il retient ainsi les noms des *Navarri*, *Jaccenses*, *Alavenses*, (*Gu*)*ipuscuates*, *Biscaini*, et, de l'autre côté des Pyrénées, c'est à dire dans son propre royaume de France, les *Gascones* et les *Vasci*. Première mention, qui doit être soulignée de la parenté entre Gascons

¹⁵ Auteurs cités *passim* par Oihénart. On peut préciser cependant: Strabon: *Géographie*, ed. Lasserre, L.III;4-5-9. où se trouvent les *Οὐάσκωνοι*, le *Οὐάσκωνων* *Εἶθνος*. Pline, *Histoire Naturelle*, ed. Loebb.LIII. paragraphe 24. Ptolémée, *Géographie* ed. Firmin Didot, L.II ch.6., paragraphe 10: *Οὐάκωνων* *πολις* et surtout paragraphe 66, liste des cités continentales.

¹⁶ Poseidonios a été contemporain des événements survenus à Calagurris. Il est mort en 59 av. J.C.

¹⁷ *Notitia*.. L.II.ch.VIII, p.132 et sq.

et Basques¹⁸. Or, dans ce livre II, tout dédié à la Navarre et à ses rois, il reprend la question calagurritaine. Il montre alors qu'il a fait une rapide recherche au sujet de cette cité qui fut, selon les auteurs antiques et quelle que soit leur langue, ville des *Vascones*¹⁹. Ce paragraphe n'est qu'un développement parmi tous ceux qui touchent les villes. Jaca l'a retenu auparavant, et il juxtapose les deux cités²⁰. La somme bibliographique qu'il présente sur le sujet est presque complète. Sa lecture de Valère-Maxime (1er siècle) et de Juvénal (2e siècle) ne lui permet pas d'ignorer le drame qui s'y déroula lorsque Calagurris soutint le parti de Sertorius contre une Rome trop centralisatrice. Mais il glisse rapidement sur ce sujet qui le gêne peut-être, pour se livrer une fois de plus au jeu de la localisation.

Dans ce domaine, il a bien repéré l'existence de deux villes du même nom dans les listes évoquées²¹. Des deux, il choisit celle qui eut la plus grande renommée et conservait encore au début du 17e siècle une certaine importance: Calahorra de l'Ebre, qui elle aussi reçut sans coup férir les armées de Sertorius en campagne. L'évocation de cette ville permettait d'offrir au roi la brillante image d'une cité bien romanisée, aux célèbres écoles latines, jouissant du statut privilégié de colonie, patrie du poète Prudence. Ville de forte chrétienté aussi, vénérant de nombreux martyrs. Couronne de lauriers et de fleurs qui ne pouvait que rendre plus glorieux le titre navarrais du roi de France.

En regardant de plus près les textes, il n'est pas certain qu'Oihénart ait fait le bon choix. Calahorra de l'Ebre est une ville de vallée. La Calagurris des *Vascones* était, comme ces peuples, située en région montagneuse: c'est la leçon selon Strabon, et aussi selon Ptolémée²². Si Pline indique la présence de ses représentants à l'assemblée des peuples qui se réunissait sur l'Ebre à la fin du 1er siècle, c'est parcequ'un édit interdisait alors de tenir les assemblées montagnardes ailleurs qu'en plaine²³. Au 1er siècle, lorsque le souvenir des événements qui se déroulèrent à Calagurris n'était pas encore perdu, Paulin de Nole et Ausone la disent, eux aussi, montagnarde et accrochée à ses

¹⁸ Ibidem, p. 73. Oihénart se place du côté ibérique des Pyrénées. «*Vasconum populi, alii citra Pyrenaeum in Iberia, alii ultra Pyrenaeum in Aquitania sedes habent. Citra Pyrenaeum sunt Navarri, Jaccenses Alavenses Ipuscuates et Biscaini. Ultra Pyrenaeum Gascones et Vasci. De prioribus hoc libro, de aliis vero in sequenta agetur.*»

¹⁹ *Notitia...* p. 137-142.

²⁰ Ibidem, p. 137: «*Calagurritanos hic Jaccetibus jungimus*»...

²¹ Ibidem. Il se retranche derrière deux auteurs parmi ses contemporains pour fixer son choix sur Calahorra au Sud de l'Ebre.

²² Strabon, *Géographie*, ed. cit. L.II: Les *Vascones* sont décrits comme des habitants de montagne ou de piémont. Ils sont placés «vers l'intérieur». Ptolémée, *Géographie*, ed. cit. L.II ch.6. Plus loin, le paragraphe 64 énumère les peuples situés entre l'Ebre et les Pyrénées. Partant des *Autricones* qui sont sur le fleuve, il dénombre encore deux autres peuples avant d'arriver à la montagne et aux *Vascones*.

²³ Lucius Annaeus Florus, *Tableau de l'Histoire du peuple romain de Romulus à Auguste*, ed. Budé, 1967, L.II ch.233, pp.28-29: «En 25 av J.C., la pacification (de l'Espagne) était faite. (César) les obligea à tenir leur assemblée, non dans les montagnes mais dans les plaines.

rochers²⁴. La *Calagurris Vasconum* est à chercher dans les régions pyrénéennes, vraisemblablement plus près de Jaca. Elle ne fut jamais colonie, et pour cause. Ses habitants, rebelles, ne laissèrent après eux que des ruines que Paulin de Nole vit encore quelques siècles plus tard. Les Romains, vainqueurs privés de leur victoire, ne laissèrent à cette cité-fantôme et aux quelques paysans voisins qui s'y réfugièrent que le statut de stipendiaires²⁵.

Sur cette question, Oihénart ne veut pas aller plus loin, et au chapitre X, il juge prudent de faire un retour sur les Cantabres et de reprendre le célèbre passage de Strabon sur les moeurs des peuples montagnards installés de la Lusitanie aux Pyrénées. C'est le retour à la piste cantabre.

Ainsi se clôt l'enquête d'Oihénart sur l'apparition des *Vascones* dans les textes. Chapitres laborieux où l'auteur retient par le mors un discours qui pourrait, s'il n'avait de contrainte, aller bien au-delà de ce qu'il nous livre. Il connaît les textes: pourquoi s'en détourne-t-il? Pourquoi cette prudence?

III. LES SILENCES D'OIHENART

Il n'est pas question de traiter ici, à nouveau et autrement le sujet de la *Vasconia*. Il faut rester dans le champ clos des références d'Oihénart pour bien peser l'usage qu'il a pu faire, ou qu'il a voulu faire, de ses sources.

On repère ainsi dans la *Notitia* des zones de silence qui ne correspondent pas toujours à des lacunes de documentation. Il faut dès lors, tenter de les expliquer. Il en est de même des choix, des thèmes retenus. C'est dire qu'Oihénart a pris un certain recul par rapport à des sources dont il a fait l'usage qu'il souhaitait, sans se laisser gouverner par elles.

L'entrée des *Vascones* dans l'Histoire est présentée de manière hésitante, car elle coïncide avec le drame de Calagurris. On sait qu'il a choisi l'échappatoire de la localisation de cette cité.

Or, les sources les plus importantes sont bien connues d'Oihénart, et notamment la plus ancienne qui prend naissance aux heures-mêmes du siège de *Calagurris Vasconum*, en 72 av. J.C. Il s'agit de l'*Histoire Romaine* de

²⁴ Paulin de Nole, *Epîtres*, Epître X, répond à une lettre de son ami Ausone qui lui reproche son voyage en Espagne du Nord, parmi les villes détruites: «...et deserta tuo legis oppida versu

Montanamque mihi Calagorim et Birbilum acutis
Pendentem scopulis collemque jacentis Hilarida...»

²⁵ Pline, *Histoire Naturelle*, ed. cit.t.2, Livre II ch.24. Au *conventus* de Saragosse se retrouvent 55 peuples. Pline n'en nomme que 31. Parmi ces peuples ont reconnait des Calagurritains qui reçurent le statut de colonie et les *Calagurritanos qui Fibularenses cognominantur* qui eurent celui de stipendiaires.

Tite-Live, dont le chapitre 91 reprenait un passage de l'*Histoire* de Salluste²⁶. Salluste avait quinze ans au moment de la chute de cet *oppidum* des *Vascones*, et il fut le premier à relater l'événement, le rôle des *Vascones* dans la guerre que Sertorius livra à Pompée²⁷. Le siège de Calagurris fut un des plus longs de l'Histoire. Les *Vascones* affamés, affaiblis, privés de munitions ne permirent pourtant pas aux Romains de prendre sur eux les dépouilles nécessaires à leur triomphe. Les soldats romains entrèrent dans une ville vide: les derniers défenseurs avaient péri sous leurs traits ou s'étaient donné la mort. Parmi eux, ni femmes, ni enfants, ni vieillards. Les Calagurritains avaient volé leur victoire aux Romains qui comparèrent la situation à celle de Scipion Emilien à Numance: les Calagurritains devaient s'être entre-dévorerés. Quelque soldat romain plus imaginaire que les autres prétendit même avoir trouvé des «restes en salaison»²⁸. Cette fable alimenta un courant littéraire à Rome et son dernier écho se trouve dans l'oeuvre d'Orose au début du vè siècle²⁹.

L'anecdote n'était sans doute pas digne d'être ajoutée au florilège que l'auteur offrait au roi, et l'on ne saurait le blâmer de cette retenue. Il est évident que cette malheureuse cité montagnarde ne pouvait être comparée à la glorieuse Calahorra de l'Ebre. Mais, en faisant ce choix, l'auteur se privait de tous les enseignements qu'il pouvait collecter. Aujourd'hui encore, bien au-delà de l'anecdote, *Calagurris Vasconum* ouvre une page d'Histoire toute neuve et féconde qu'il faudra bien écrire. Une société vivante, défendue par de tenaces guerriers, des silhouettes de jeunes gens instruits, une déesse protectrice, mère et chasserresse à la fois, une civilisation d'artisans habiles, se profilent derrière les textes que l'on peut rassembler. Oihénart, à l'entrée du chemin qu'il a su trouver, a détourné l'attention du lecteur vers d'autres curiosités. Mais il ne fut sans doute pas tout à fait dupe car il savait que Calagurris était une cité de montagne ou au moins de piémont.

Il n'hésite pas en effet à montrer l'expansion des *Vascones*, non à partir des vallées et des plaines, mais à partir des montagnes. Ainsi gagnèrent-ils,

²⁶ Oihénart ne parle pas du témoignage de Salluste, inspirateur de Tite-Live. Les deux documents, aujourd'hui perdus, ont alimenté la plume de plusieurs poètes, historiens et moralistes postérieurs. Ils sont confirmés par un fragment de palimpseste conservé à la Bibliothèque vaticane, découvert seulement il est vrai, au xviiè siècle. Vaticanus Palatinus Lat. 24.

²⁷ Le fragment de palimpseste Vat. Pal. Lat. 24 cité ci-dessus décrit une campagne de Sertorius et montre le soutien qu'il reçut des *Vascones*.

²⁸ Valère-Maxime, *Neuf Livres des faits et paroles mémorables*, ed. Nisard, 1864, LII, 6(3) p. 747: récit du drame comparé à celui de Numance puis le jugement: «Il n'est pas de serpent ni de bête féroce que lon puisse leur comparer». Cliché encore présent au ivè siècle chez Paulin de Nole, et, à la suite chez les auteurs qui se veulent classiques et aussi dans les *Annales Carolingiennes*. A l'opposé, et après le même récit, Juvénal, *Satires*, ed. de Labriolle et Villeneuve, Paris, 1980, p. 192, Satire XV: ««A des villes qui endurent ces atroces souffrances, quel mortel, quel dieu oserait refuser toute excuse?»».

Le courage: Tacite, *Histoire*, L.IV ch.33, ed. Budé t.2, p.243 Apparition des héros *vascones* et de leur tactique militaire.

²⁹ Paul Orose, *Historiarum Libri V*, ed. *Patrologie Latine* t.31, L.V.

du vè au viiè siècle, les régions que l'on appela plus tard, *Provincias Vascongadas* pour une part, et, d'autre part les collines et les plaines de la Novempopulanie qui devait prendre leur nom, au nord de la montagne.

Silence et contradiction sont le parti-pris d'Oihénart, gêné par une image, sur le thème très fort de l'apparition des *Vascones* comme tels dans l'Histoire. Leur tradition de courage, côté positif de la médaille, n'a pas vraiment retenu son attention. Il lui fallait parler de la *Vasconia*, mais les *Vascones*, perçus bien avant leur terre intimidèrent l'auteur. On ne peut que le regretter, mais aussi se demander si toute la gêne de l'auteur vient du drame de Calagurris. Il y a sans doute autre chose.

Le second silence d'Oihénart, lié au premier, se cache derrière le choix du discours sur les Cantabres. Pour ne point trop parler des *Vascones*, il lui fallait parler d'autres peuples.

Dans cette démarche, Oihénart s'incline en fait, non devant ses pré-décesseurs immédiats mais devant l'autorité d'un maître ancien et toujours écouté: Isidore de Séville. Cette référence fut sans doute fondamentale pour l'Historien de la *Vasconia*. C'est dans son oeuvre la plus célèbre, les *Etymologiarum Libri XVI*, répandue à travers toute la Chrétienté savante dès sa parution, qu'Isidore soulève et règle la question des *Vascones*. Cet esprit si attentif à tout ce qui l'entoure, en quête d'explication pour tout, n'accorde qu'une phrase aux *Vascones* qu'il écarte d'un coup de plume au profit des *Vaccei*, proches des Cantabres. Pour cela il se sert du subterfuge d'un changement de lettre. Il réduit ainsi à néant la spécificité des *Vascones*³⁰. A la suite d'Isidore toute une lignée d'Historiens ont aveuglément admis cette définition, jusqu'à notre temps.

Oihénart s'engagea dans la voie proposée par Isidore, la voie cantabre, par choix. Il ne s'est pas trompé sur le crédit qu'il fallait accorder à l'assertion isidorienne. Il le dit, plus loin, au livre III de sa *Notitia*, p. 393, de façon fugace et entre parenthèses³¹. Il a donc bien vu l'erreur mais n'en a pas tenu compte, et, ce faisant, renonçait à exploiter sa propre conviction.

Silence d'Oihénart, subterfuge d'Isidore aboutissent à faire des *Vascones* des Cantabres et à ne pas chercher plus loin leur identification. L'un et l'autre ont eu le désir, la volonté d'éviter de trop en dire. Pourquoi?

Isidore connaissait les *Vascones* comme tels. Son propre frère, Léandre, qui l'avait précédé sur le siège métropolitain de Tolède jusqu'en 601, avait vécu les souffrances infligées par le roi Léovigild aux Catholiques romains et aux *Vascones* tout à la fois. Léandre avait converti Herménégild, fils de Léovigild au christianisme romain, et avait pris sous sa protection l'épouse

³⁰ Oihénart, *Notitia...* L.III.p.389.

³¹ *Ibidem* p. 393 «*Hi (inquit de Vacceis quos cum Vasconibus confundit).*

et le fils de son disciple, dans la tourmente arienne déclenchée par le roi. Léovigild voulait appuyer sur le nom goth et sur la foi arienne la patrie espagnole naissante. Le second concile de Tolède rendit la conversion obligatoire³². Les évêques catholiques furent incarcérés, exilés ou mis à mort. Léovigild n'hésia pas à sacrifier son propre fils d'abord incarcéré (580) puis mis à mort (586). Au même moment, et pendant six années, la guerre fit rage, presque sans relâche contre les *Vascones* qui sont mentionnés pour la première fois sur le territoire franc en 581 et 587.

Ces années de persécution religieuse et de guerre prirent fin lorsque le successeur de Léovigild, frère d'Herménégild, nommé Réccarède se convertit à son tour au catholicisme. Il fallait oublier la période douloureuse qui venait de s'achever. On n'osa sanctifier trop vite Herménégild dont on retint seulement, pendant un temps, son esprit de révolte contre les décisions de son père, et son martyre fut occulté. Les *Vascones*, spectateurs et acteurs tout à la fois de ces années de déchirement, étaient gênants. On évita d'en parler avec une facilité accrue lorsque l'ancienne Novempopulanie, se retrouvant en eux, prit leur nom: la Novempopulanie appartenait au royaume des Francs et non à celui des Goths. L'Espagne catholique voulait panser ses plaies, et oublier ce temps où les *Vascones* avaient mis le pays en péril. C'était aussi laisser de côté une page importante de l'Histoire de ce peuple, embrouiller l'écheveau que l'Historien dénoue péniblement. Oihénart lui-même reconnaît, selon les chroniques du VIIe siècle, que les *Vascones* continuent à être redoutables. Et il les désigne comme fauteurs de troubles, issus du royaume espagnol-même, alors que les chroniques contemporaines ne les voient que descendre des Pyrénées, souvent accompagnés de troupes franques³³.

On conçoit bien le malaise d'Oihénart confronté à des questions qui peuvent réveiller, ici ou là, des antagonismes religieux ou politiques. Son temps n'est guère plus serein que celui d'Isidore chez qui il recherche finalement, le moyen le plus commode car bien accrédité de se sortir d'une situation embarrassante.

De Polybe qui les ignorait à Isidore qui prétendit les ignorer: Oihénart a eu beaucoup de mérite à entreprendre de présenter les *Vascones* et à rédiger le livre I de sa *Notitia*.

Au total, la méthode historique d'Oihénart, dans les premiers chapitres de son ouvrage consacré à la *Vasconia* est assez bien perceptible. Il enquête,

³² Chronique de Jean de Biclair ed. P. Alvarez Rubiano, *Analecta Sacra Tarraconensis*, Barcelona, 1943, Année 580: Tout Espagnol doit être baptisé dans la foi arienne par simple imposition des mains.

³³ Taionis Caesaraugustani episcopi sententiarum Libri V, ed. Migne, *Patrologie Latine*, t. 50, c. 727.

il sait, il trie la matière dont il veut faire usage, il la présente et ne cherche pas à expliquer ses silences. La méthode ne trompe pas le lecteur.

Ce faisant, il a obtenu, dans cette petite fraction d'ouvrage, d'importants résultats, même s'il n'a pas toujours été au bout de ses possibilités. Sa réflexion sur la *Vasconia* est un point de départ pour les chercheurs qui voudraient le suivre. Ce qu'il livre aux Historiens d'aujourd'hui n'est pas une synthèse, mais un ensemble de fiches. Accroché à un nom, une notion, une ville, il a rassemblé autour du concept choisi toute la documentation dont il pouvait disposer. Ses fiches mélangent les auteurs, la chronologie, et ne peuvent faire apparaître une évolution. Elles juxtaposent des images sans les relier dans le temps. Mais c'est déjà beaucoup.

Se science érudite, réfléchie, soucieuse de n'apporter aucun trouble aux hommes de son temps, a cerné quelques données fondamentales.

— D'abord l'assurance que les *Vascones* sont connus depuis le 1er siècle avant notre ère par les textes. Il présente aussi leur aire d'habitat mais ne parle pas de leur civilisation. Il est un initiateur dans ce domaine. Après lui, et pour plusieurs siècles, les Historiens ne pourront que se taire tant l'héritage était difficile et le maître habile.

— Ces mêmes *Vascones*, ont fait preuve d'une réelle énergie et n'ont pas craint d'affronter des royaumes établis et administrés selon l'héritage romain, dotés de grosses armées. Du 5e au 11e siècle, ils furent en mouvement. Les motifs et modalités de l'expansion restent encore à décrire. On ne peut les réduire au dénominateur commun des migrations de peuples au même moment. (Bretons, Saxons, Frisons, Normands dès le 11e siècle etc...).

Sa mission n'était pas de tout dire mais de présenter agréablement à l'entourage royal le poids historique du titre Navarrais. Il a été au-delà de la mission qu'il s'était attribué. Il a ouvert, avec méthode, une voie d'enquête historique à poursuivre.

* * *

Résumé de communication: La méthode historique d'Arnaud Oihénart dans le livre I de la *Notitia Utriusque Vasconiae*.

Dans sa *Notitia Utriusque Vasconiae*... Arnaud d'Oihénart voulut présenter au roi Louis XIII et à ses gouverneurs en la province, l'importance du titre de roi de Navarre. A cette occasion, l'auteur remonte aux origines de la Navarre où il trouve la *Vasconia*. C'est l'objet du livre I de son ouvrage.

La méthode historique adoptée par l'auteur dans ce premier livre montre qu'il a rassemblé la plus grande quantité des sources écrites disponibles, qu'il ne néglige pas les auteurs récents, qu'il choisit ce qu'il veut bien dire. Ainsi,

il préfère glisser des *Vascones* aux Cantabres. Ses prédécesseurs (xviè siècle) et le prestige d'Isidore de Séville (viiè siècle) l'y invitent. Mais il n'est pas dupe et le fait comprendee. Il a choisi de garder certains silences afin de ne pas troubler ses contemporains (tensions politiques et religieuses).

De la même manière il occulte le drame qui fit entrer les *Vascones* dans l'Histoire en 72 av. J. C., le siège de *Calagurris Vasconum*, et pour les mêmes raisons.

Son souci de l'exacititude semblerait céder devant d'impérieux motifs. Mais il suggère le chemin à suivre. Il fournit à ses futurs disciples des fiches sur les antiques *Vascones* dont il rappelle qu'ils ont au xviiè siècle une descendance multiple. Il a fait un point provisoire des connaissances et il invite à poursuivre l'enquête historique, peut-être autrement qu'il n'a pu le faire.

* * *

Arnaud Oihenart-en metodo historikoa *Notitia utriusque Vasconiae*-ren lehen liburuan

Notitia utriusque Vasconiae-n, Arnaud Oihenart-ek Louis XIII.erregeari eta probintziako gobernadoreei Nafarroako errege titularen garrantzia aurkeztu nahi izan zien. Parada hori baliatuz, idazlea Nafarroaren iturburuetar iragaiten da. Hor aurkitu zuen *Vasconia* da lehen liburuaren gaia.

Lehen liburu horretan idazleak hartu metodo historikoak erakusten du atxeman zitzakeen idatzizko irturburu guziak bildu dituela, idazle berriak ez dituela baztertzen eta erran nahi duena hautatzen duela. Hala nola *Vascones*-etarik Cantabre-etarat lerratu nahiago duela. Bere aitzinekoek (XVI. mendean) eta Isidoro Sevillakoaren itzalak (VII. mendean) horretarat daramate. Baina bera ohartzen zaio eta erakustera emaiten du. Batzuetan ixilik egon nahiago izan du, bere garaikideen ez nahasteko (orduko politika eta erlisione gataskengatik).

Halaber, eta ber arrazoiengatik, *Vascones* haiek 72 urte J.K. baino lehen Historian sararazi zituen izigarrikeria eta *Calagurris Vasconum*-en setioa aipatu gabe utzi zituen.

Iduri du bere zehaztasunaren axola arrazoin nagusien menpe dagoela. Baina bidea erakusten du. Geroko jarraikitzaileei *Vascones*-ez eskaintzen dizkie fitxak, orroitaraziz XVII. mendean ondoko ainitz badituztela. Orduan bazekite-naz bilduma egiten du eta ikerketa historikoari jarraikitzera deitzen gaitu, menturaz berak egin ahal izan ez zuen bezala.

A. D'OIHENART HISTORIEN: ASPECTS DE SON PROFIL SOCIAL, POLITIQUE, CULTUREL

Manex GOIHENETXE

Etudier une oeuvre historiographique consiste aussi à connaître l'historien dans tout son environnement humain, social. Le milieu humaniste, érudit, auquel a pu appartenir A. d'Oihenart peut éclairer certains aspects de la *Notitia* et de la démarche historiographique de son auteur. Nous avons tenté d'interroger les sources et les documents sur trois facettes de la vie et de l'oeuvre d'A. Oihenart perçue en tant que robin, navarriste et libertin.

1. LE ROBIN

Après la période d'instabilité de la fin du XVIe siècle, les guerres de religion, la crise dynastique suscitée par la mort de Henri III de France¹, les remous provoqués par l'Edit d'Union de 1620², A. d'Oihenart participe à la redéfinition de l'Etat et de la Monarchie.

Descendant de la bourgeoisie foncière et marchande de Mauléon qui accéda aux offices de la magistrature³, ayant obtenu par mariage avec Jeanne d'Erdoy, à défaut d'un réel titre nobiliaire, le droit de siéger aux Etats de

---

¹ Après la fin de la dynastie des Valois, les prétendants au trône de France ne manquent pas: Henri III de Navarre pouvait y prétendre de jure, mais avait l'hostilité des catholiques; Philippe II d'Espagne, depuis son mariage avec Elisabeth de France, aspirait à cette couronne pour sa fille; la Ligue essaya de faire du cardinal de Bourbon le roi Charles X.

² Depuis l'accession de Henri III de Navarre au trône de France, la question du statut juridique de la Navarre suscita une abondante polémique qui trouva sa conclusion dans un premier temps avec l'Edit d'Union de 1620 par lequel la Basse-Navarre, comme le Béarn d'ailleurs, était considérée par le droit public français comme domaine privé de Henri III de Navarre devenu Henri IV de France. Voir à la Bibliothèque nationale le Fonds français n° 16674, F° 9-16, 18-28, 30-34, 37-45, 46 53, 56, 62-74: ces documents nous permettent de suivre l'évolution des perspectives quant au statut juridique de la Navarre.

³ Pour la biographie, nous renvoyons à J. de Jaurgain, *Arnaud d'Oihenart et sa famille*, Paris, Champion, 1885 et J.M. Larre, «Arnaud d'Oihenart. Chronologie sommaire», *Bulletin du Musée Basque*, n° 133, 1er semestre 1992, p. 3-8.

Navarre sur le rang de la noblesse⁴, il fut chargé de nombreuses missions par le tiers état de Soule, les Etats de Navarre, mais aussi par le roi de France pour régler les litiges entre communautés riveraines le long de l'actuelle frontière franco-espagnole⁵.

Faisant partie de la génération montante des années 1600-1620⁶, A. d'Oihenart n'est pas une exception, mais représente la normalité, qui est celle des officiers et des magistrats issus du mouvement humaniste, celle de la nouvelle noblesse de robe chargée d'assurer la cohésion sociale, la pureté doctrinale et surtout la construction de l'Etat monarchique. De ce point de vue, toutes les cours souveraines en sont pourvues au XVIe siècle. Cette normalité est celle de l'élite nobiliaire que René Souriac, à propos du Comminges, définit comme «un groupe nombreux d'hommes de loi spécialisés dans les écritures»⁷ qui mit son talent et ses compétences au service des communautés —en Soule et Basse-Navarre pour A. d'Oihenart—, comme de l'administration monarchique. Cette noblesse, nouvelle⁸, disposait de moyens intellectuels pour infléchir le cours de l'histoire et pour exercer une influence sur le fonctionnement des institutions locales.

Certes, son activité scripturaire remarquable de polygraphe a été soulignée au cours de ce colloque. Mais elle n'est pas propre à l'auteur de la *Notitia* et des *Proverbes basques*, elle est le reflet de ce milieu robin, à la fois pénétré par les courants humanistes et armé par sa formation juridique. Ce n'est pas le fait du hasard si A. d'Oihenart fut au service du seigneur Antoine de Gramont que Jean Robert, dans la *Revue du XVIIe siècle*, définit comme un «grand seigneur cultivé»⁹. Serviteurs de la monarchie, les deux partageaient aussi le goût et la passion de la culture, des belles-lettres, de l'histoire.

⁴ Il est significatif que le titre le plus souvent porté par A. d'Oihenart aux Etats de Navarre fut «M. de Derdoy».

⁵ Voici quelques renseignements glanés dans les registres des Etats de Navarre: —1646, au sujet de l'érection du présidéal ou sénéchaussée de Navarre: «En la mesme assemblée les trois ordres desd. Estats chascun de son ordre ont depputé pour dresser lesd. Mémoires (...) et tous les ordres ont nommé pour les mesmes fins à Monsieur Doyhenart sieur de Gansoury» qui reçoit «en récompense des services faits au Royaume cens livres tournois» A. nat. K 1233, n° 84.

—1649: remboursement à «Doyhenart sieur de Gançoury (...) dix carraques pour voyages «aux frontières du Bastan dans le territoire de Baigorri» (...), «cinq carraques (...) pour lettres vers sa majesté». A. nat., K 1233, n° 86.

—1653: remboursement de «trente escus d'or», «pour les peines qu'il a prises pour les Estats depuis la dernière assemblée». A. nat., K 1234, n° 3.

⁶ Pour l'étude de sa période scolaire et universitaire, outre J. de Jaurgain et J.M. Larre (Op. cit.), on peut consulter aussi A. Communay, *Le Parlement de Bordeaux*, 1886.

⁷ René Souriac, *Le Comté de Comminges au milieu du XVIe siècle*, Paris, C.N.R.S., 1977, p. 220-221.

⁸ R. Souriac a défini (ibid.) avec précision les caractéristiques de cette noblesse nouvelle.

⁹ J. Robert, «La bibliothèque d'un grand seigneur en Gascogne au XVIIe siècle», *Revue du XVIIe e siècle*, n° 117, année 1977, p. 56-59.

Et comme la deuxième partie de ce colloque se déroule en Basse-Navarre, érigée en royaume jusqu'en 1789, j'ai tenu à mettre en exergue le rôle joué par A. d'Oihenart dans le fonctionnement des institutions navarraises et dans la compilation des textes législatifs des Etats de Navarre. Cette activité a été peu soulignée par les chercheurs pour une simple raison: depuis son mariage avec la riche et noble veuve Jeanne d'Erdoy, il faut chercher les traces d'A. Oihenart aux noms de «Sieur Derdoy», «Sieur de Gansoury», «Cibits», maisons nobles appartenant à Jeanne d'Erdoy. Pour la même raison, personne n'a mentionné son rôle dans la rédaction du Recueil des Règlements des Etats de Navarre. C'est un aspect très important de sa vie. Car derrière le terme de «Recueil des Règlements»¹⁰ se cache l'oeuvre législative et réglementaire élaborée par les Etats de Navarre. Pour être bref, disons que ceux-ci, au cours de leur session annuelle, rédigeaient des «appuntamens» (requêtes, remontrances) qui, par approbation du lieutenant du roi, devenaient «établissements», synonymes de règlements ayant force de loi¹¹. Au cours du XVIIe siècle, les Etats de Navarre se livrèrent à un travail de compilation de tous ces textes qui fut confié à A. d'Oihenart. Il mourut même à cette tâche si l'on se rapporte à l'intervention que fit son fils aux Etats de Navarre en 1668:

«Monsieur de la Salle de Cibits a représenté aux Estats qu'en leur tenue de l'année (illisible) ils prièrent feu Monsieur de Derdoy son père de faire un recueil de tous les règlements des Estats lequel accepta volontiers ceste commission, travailla avec un soin particulier jusques à son décès pour effectuer à cest ouvrage, mais que l'ayant peu pas faire, et led. Sieur de La Salle ayant donné cognoissance aux Estats ils le desputtèrent pour l'achèvement du recueil, ce qu'il auroit fait avecq toute l'assiduité à luy possible mais comme c'est un travail très important et très avantageux pour le public, qu'il importe aux Estats de commettre quelques-uns des plus éclairés de leur corps pour l'examiner et voir s'il y a quelque chose à augmenter et à refaire»¹².

---

¹⁰ Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques, C 1529 (Recueil de 1666), C 1532 (Recueil de 1691).

¹¹ Les actes officiels en Basse-Navarre étant rédigés en gascon jusqu'aux années 1620-1630, les termes «appuntamens», «établissements» étaient employés. Ces requêtes étaient présentées au lieutenant du roi. Les articles acceptés devenaient des «appuntamens obtenguts» ou «établissements», c'est-à-dire recevaient force de loi. Cette activité législative ou réglementaire des Etats fut supprimée en 1748: A. nat., K 1234, n 75: «Arrêt du conseil qui défend aux Etats de Navarre de faire des lois, statuts et réglemens».

¹² A. nat., K 1234, n 8, F 279-280. Le Recueil des Règlements de 1666 (A.D.P.A. C 1529) est d'ailleurs signé «Doihenart Lassalle, depputté desd. Estats». En 1666, A. d'Oihenart est encore vivant. Mais il semble que ce fut son fils Gabriel qui prit l'habitude de signer «Doihenart Lassalle». On peut donc avancer l'hypothèse que ce premier recueil fut commencé par A. d'Oihenart et achevé par son fils Gabriel. Celui-ci, dans la mesure où on se conforme aux indications des documents des A. nat. K 1234, non seulement poursuivit le travail de son père, mais entreprit la compilation d'un second recueil (A. nat. K 1234, n° 8, F° 285, 293):

2. LE NAVARRISTE

Dans le domaine de la pensée politique et historiographique, il prolonge le mouvement navarriste de ses prédécesseurs qui avaient pour nom Nicolas de Bordenave, Gabriel Chappuys, Pierre Olhagaray, André Favyn¹³.

A ce sujet, il faut souligner le contresens historique souvent commis par ce que nous pourrions appeler la littérature politique basque au sujet de l'historiographie navarriste. Celle-ci émergea dans les décennies qui suivirent l'annexion du royaume de Navarre par la Castille. Elle fut dominée par les prétentions des princes d'Albret détenteurs de la couronne de Navarre, puis par celles de la monarchie française à réclamer la Navarre contre la Castille. La nuance à saisir, pour éviter le contresens historique, c'est que, d'après cette historiographie navarriste, il y eut usurpation par la Castille à la double monarchie béarnaise puis française. A lire les auteurs précités, on s'aperçoit que leur champ de réflexion et surtout de démonstration, au-delà d'une chronique historique de la Navarre, répond au besoin d'une redéfinition étatique de la monarchie française, se transforme en apologie de cette même monarchie, en défense et illustration de la couronne de France. Le navarrisme, loin d'être un mouvement centrifuge à l'égard de la monarchie des Lys, rassemble autour de celle-ci, crée une dynamique de l'unité après les périodes de lutte et de controverses que connut le XVIe siècle. A. Duchesne, dont A. Oihenart fut l'ami et le correspondant, illustre cet état d'esprit dans *Les Antiquités et Recherches* en présentant l'oeuvre unificatrice et pacificatrice de Henri IV¹⁴:

«A fait toute la France Françoisise et tous les François un corps vidé de ses mauvaises humeurs et rempli des esprits de concorde et d'obéissance (...) a par sa vaillance relevé le Temple de la Pais» (14).

Les incantations et les exhortations à l'unité lancées par P. de Lhostal, vice-chancelier de Navarre, dans *La Navarre en deuil* —«A l'union, François,

---

– F^o 285: «Les Estats ont depputé Monsieur de La Salle de Cibits pour presanter led. recueil au parlement affin de le faire enregistrer» (séance du 12 octobre 1668).

F^o 293: versement au cours de cette même session à «Monsieur de Lasalle de Cibits pour la faction du Recuil des Reglemens des Estats trois cens cinquante livres».

¹³ Nicolas de Bordenave, *Histoire de Navarre et de Béarn*, le manuscrit de 487 folios est en A.D.P.A. IJ 1012. Une édition partielle a été faite par P. Raymond, Paris, Renouard, 1873. L'édition critique de la partie médiévale a été assurée par V. Dubern (T.E.R., Bordeaux III, 1987, dactylographiée).

Gabriel Chappuys, *L'histoire du royaume de Navarre*, Paris, Nicolas Gilles, 1596. Pierre Olhagaray, *Histoire de Foix, Béarn et Navarre*, Paris, David Douceur, 1609. André Favyn, *Histoire de Navarre*, Paris, L. Sonnius, 1612.

¹⁴ A. Duchesne, *Les Antiquités et recherches des villes, chasteaux et places plus remarquables de toute la France*, Paris, Daubin, 1609, p. 97-98.

à l'union»^{14bis} — ne sont que l'expression de cette dynamique d'unité à laquelle contribuèrent aussi les thèses navarristes, notamment sous le règne de Henri de Navarre devenu le «rendez-vous de tous les coeurs de ses peuples»^{14ter}.

A. d'Oihenart aussi mit ses compétences littéraires et historiques au service de ce qu'il appelle le «Droict du Roy au Royaume de Navarre», prolongeant au-delà des années 1620 le mouvement de l'historiographie navarriste qui connut son apogée fin XVIe siècle, tout début XVIIe siècle, c'est-à-dire sous le règne de Henri III de Navarre devenu Henri IV de France.

Les premiers essais historiques d'A. d'Oihenart sont consacrés effectivement à la thèse de l'appartenance de la Navarre à la monarchie française. La Bibliothèque nationale conserve trois versions différentes d'un petit précis historique attribué à Oihenart et concernant l'usurpation de la Navarre¹⁵. Les folios 123-126 de la collection Dupuy, volume 598, renferment un texte imprimé en français de huit pages avec un long titre: «Extrait d'un traité non encores imprimé intitulé Navarra injuste rea, ac sive de Navarrae regno, contra jus fasque occupato expostulatio A.O.M. (Arnaldi Oihenartii Mauleonensis). Le même texte est reproduit en manuscrit dans les folios 127 à 136 mais l'écriture est de la main de Paul Dupuy, connu pour la recherche des titres sur «La Catalogne française où il est traité du droit que le Roy a sur les comtes de Barcelone, et de Roussillon et sur le reste des terres qui composent la Principauté de Catalogne»¹⁶. P. Dupuy, juriste né à Agen, historiographe du roi, fut selon l'expression même d'A. d'Oihenart «ma grande aide dans mes études»¹⁷. Ces documents constituent aussi une précieuse indication sur le sens et la signification des recherches historiographiques entreprises par A. d'Oihenart. On retrouve trace de l'utilisation de ses compétences, toujours au service de la thèse navarriste, dans les manuscrits 16674 du Fonds français. Les folios 265-272 portant le titre général de «Droict du Roy au Royaume de Navarre» rédigés de la main de Galland fils, maître des requêtes de la Maison de Navarre, sont une reprise de «Arnaud d'Oyhenard en sa notice sur la Guyenne»¹⁸. Les folios 317-322, toujours de la main d'A. Galland, fils, ont pour titre «Mémoire touchant l'usurpation de la Navarre par Mr Doyenart». On peut donc supposer que les deux précédents manuscrits furent utilisés par A. Galland pour la rédaction de ses *Mémoires pour l'histoire de la Navarre et de Flandre*¹⁹.

Le volume 20157 du Fonds français contient aussi une copie du «discours concernant l'usurpation de la Navarre», par Arnaud d'Oihenart avocat en

^{14bis} P. de Lhostal, *La Navarre en deuil*, Orthez, Rouyer, 1610, p. 183- 184

^{14ter} Ibid., p. 145

¹⁵ B. nat., Fonds français 20157, collection Dupuy 598, F^o 123-126, F^o 127-136

¹⁶ B. nat., collection Dupuy 598, F^o 5 à 120

¹⁷ *Notitia utriusque vasconiae*, L. II, ch. 2

¹⁸ B. nat., Fonds français 16674, F^o 266

¹⁹ Paris, Guillemot, 1648

la cour de Parlement de Navarre»²⁰. Ce texte a été reproduit par V. Dubarat dans la *Revue d'histoire et d'archéologie du Béarn et du Pays Basque*²¹. Apparemment, c'est le premier manuscrit de précis historique rédigé par A. d'Oihenart et dont la version imprimée se trouve dans le volume 598 de la collection Dupuy, après avoir subi quelques changements et corrections.

La Réserve de la Bibliothèque nationale conserve aussi un opuscule intitulé la *Déclaration historique de l'injuste usurpation et rétention de la Navarre, faite par les Espagnols*²². Le catalogue de la Bibliothèque nationale attribue à A. d'Oihenart ce texte imprimé en-8°, monté par collage in-4°, de 24 pages, sans date et sans lieu d'imprimerie. Mais aucun élément matériel ne le corrobore. Au contraire, l'analyse interne suscite bien des remarques et des interrogations. Le procédé d'argumentation historique qui y est utilisé est très dissemblable de celui qu'utilise A. d'Oihenart dans sa *Notitia* ou dans les manuscrits de la collection Dupuy et du fonds français. On peut donc émettre une double hypothèse: ou A. d'Oihenart n'est pas l'auteur de cet opuscule, ou bien s'il l'est, il s'agit d'une oeuvre de jeunesse qui montre qu'il a une connaissance peu approfondie de l'histoire de la Navarre. De cette dernière hypothèse, il faudrait conclure qu'il s'est livré à une étude systématique des sources de l'histoire de la Navarre assez tardivement, sans doute dans les années 1625-1635, et peut-être au contact de Paul Dupuy et André Duchesne.

Constatons par ailleurs qu'A. d'Oihenart arrivait à un moment où l'historiographie navarriste était sur le déclin ou commençait à s'essouffler, mais pouvait être revigorée par l'actualité internationale: malgré l'échange des princesses entre la France et l'Espagne sur la Bidassoa le 9 novembre 1615, les années 1620 restaient dominées par la politique expansionniste et hégémonique de l'Espagne. La France, prise entre la Maison d'Autriche et la Maison d'Espagne, avait des frontières mal assurées le long des Pyrénées. La tension franco-espagnole s'accrut après la journée des Dupes en 1630, culmina en 1635 avec l'expédition à Valteline de 12 000 soldats. Les premiers travaux de l'historien souletin devenu navarrais par adoption, prolongent ce mouvement navarriste qui, à l'évidence, ne produisit plus d'oeuvre importante en Pays Basque à partir des années 1625-1640. Mais il est très possible aussi que sa recherche historiographique lui ait été inspirée lors de son voyage à la Cour entre 1620 et 1625 pour la présentation d'un rapport sur les agissements des protestants en Soule. Dans ce cas, A. d'Oihenart serait l'homme de Richelieu qui chercha à réduire tant l'influence protestante en Soule qu'à sensibiliser l'opinion publique dans la guerre contre l'Espagne.

²⁰ F° 272-276

²¹ Année 1910, P. 579-586

²² B. nat., réserve Fontanieu, volume 207, F° 151-181

Quoi qu'il en soit, l'apport d'A. d'Oihenart à l'historiographie navarriste fut d'une très grande qualité. A son avis, cette cause avait été mal desservie par ses contemporains ou ses prédécesseurs:

«Aucuns de nos écrivains François qui ont entrepris de le faire depuis, s'en sont acquités si mal que leurs escrits ont plus tost servy à établir la doctrine des adversaires qu'à la réfuter (...). Nos écrivains François ayant demeuré d'accord du fait avec les adversaires, se sont attachés simplement à la question du droit»²³.

Outre ses compétences de juriste, A. d'Oihenart apporta à la cause navarriste sa culture humaniste, une théorie et une pratique de la méthode historique. Les chapitres 6 à 10 du livre II contiennent un véritable exposé sur l'utilisation des sciences auxiliaires, le traitement des sources diplomatiques pour le dépistage des faux, l'établissement de l'authenticité, sur les règles de l'enquête documentaire:

– «Il faut être versé dans la lecture des textes historiques anciens et dans l'appréciation des anciens documents»²⁴.

«il faut que nous travaillions avec rigueur à l'examen diligent, à la recherche véridique (...) et ne rien explorer qui ne soit sous l'autorité des documents antiques ou conforme à l'appréciation des auteurs confirmés»²⁵.

– «il est bien connu et reconnu que les écrivains ont tendance à mentir lorsqu'ils recherchent les origines des anciens royaumes et états»²⁶.

Par rapport à la trame traditionnelle de ses prédécesseurs, historiens navarristes, A. d'Oihenart élargit son champ de vision historiographique à de nouveaux terrains d'observation comme l'ethnologie, les moeurs, la géographie, l'économie, les institutions. Dans ce sens, la *Notitia* correspond au genre des chorégraphies en vogue en XVIe siècle, c'est-à-dire une connaissance —c'est le sens du terme latin «notitia»— d'ordre historique, géographique, économique, social, non pas sur le Pays Basque, mais sur les deux Vasconies. De ce point de vue, il rompt avec les mythes traditionnels du tubalisme et du cantabrisme²⁷, libère l'historiographie navarriste accaparée par la personne du roi et de ses

---

²³ *Déclaration historique de l'injuste usurpation et rétenion de la Navarre par les Espagnols*, op. cit.

²⁴ *Notitia*, L. II, ch. 7, p. 134-135 (2e édition)

²⁵ *Ibid.*, L. II, ch. 9, p. 214-215

²⁶ *Ibid.*, L. II, ch. 10, p. 212-213

²⁷ Ces mythes avaient été largement répandus par Esteban Garibay. *Los XL libros del compendio historial de las chronicas y universal Historia de todos los reynos de España*, Anvers, C. Plautino, 1571. Andres de Poza, *De la antigua lengua, poblaciones, en que de paso se tocan algunas cosas de Cantabria*. Bilbao, Mathias Mares, 1587. Baltasar de Echave, *Discursos de la Antiguedad de la lengua cantabria*, Mexique 1607. A consulter aussi: J. de Urquijo, «Oihenart contra Garibay y Morales», *R.I.E.V.*, 1922, P. 448-454.

intérêts géostratégiques et, centrant son sujet sur les deux Vasconies, permet la détermination identitaire des Basques sur le plan de l'histoire et de la géographie. L'introduction du concept de «Vasconia» (lieu), «Vascones» (habitants) constitua donc un saut qualitatif dans l'historiographie du Pays Basque. Son souci linguistique et grammatical qui l'amena à aborder le champ historique de la langue basque, sa vaste culture gréco-latine, sa grande connaissance des auteurs gréco-latins, le renouvellement de la cartographie de Ptolémée à la fin du Moyen-Age²⁸, la publication des sources germaniques²⁹ qui utilisaient le double vocable «Wasconia citerior», «Wasconia ulterior»³⁰ constituèrent autant d'éléments permettant l'écriture d'une histoire centrée sur un pays et ses habitants aux traits semblables et dissemblables à la fois, de part et d'autre des Pyrénées et de la Bidassoa.

3. OIHENART ÉRUDIT LIBERTIN

La démarche historiographique d'A. d'Oihenart, même si elle répondait initialement à des motivations géostratégiques éventuellement inspirées par l'entourage de Richelieu, fut essentiellement scientifique. Il ne pouvait en être autrement, car une autre caractéristique d'A. d'Oihenart fut de participer au mouvement social et politique connu sous le nom de libertinage et qui renouvela la vie érudite du XVIIe siècle. L'étude de sa correspondance révèle qu'il entretenait d'étroites relations d'amitié, de travail avec les historiens, les juristes, les théoriciens des droits de la monarchie française.

Il est l'un des proches d'A. Duchesne, —«qui ejus consuetudine familiariter utuntur»—, géographe puis historiographe du roi, protégé du cardinal de Richelieu, et qui mit à la disposition de l'historien basque sa bibliothèque personnelle³². Il tient en haute estime Jean Descordes «théologien et chanoine de Limoges qui m'a aidé par sa contribution personnelle et sa bibliothèque»³³. P. Dupuy, historiographe de Sa Majesté, créa la célèbre académie Putéane.

²⁸ Il a pris soin de consulter à la Bibliothèque du roi à la fois les éditions latine et grecque (*Notitia*, L. I, ch. 3)

²⁹ A. d'Oihenart a su utiliser avec intelligence et compétence les collections diplomatiques publiées fin XVIe siècle, début XVIIe siècle: A. Duchesne, *Historiae Francorum Scriptores*, 1636-1649, P. Pithou, *Historiae Francorum*, 1596, M. Freher, *Germanicarum rerum scriptores*, 1600-1601, *Corpus Franciae historiae veteris*, 1613, R. Hoveden, *Annalium pars*, 1601, G. Nuenario (H. Neunar), *Annales germaniques*, Cl. Robert, *Gallia christiana*, 1627, A. Schott, *Hispaniae Illustratae Scriptores*, J. de Serres, *Inventaire général de l'histoire de France*, 1608.

³⁰ Notamment Annales Bertiniani, anno 836. A consulter sur cette question J. Clémens, «Hispania citerior et Vasconia citerior au IXe s.» dans *Le Sud Ouest et la péninsule ibérique*, Pau, 1987, p. 87-97.

³¹ *Notitia*, L. III, ch. 10

³² *Notitia*, L. II, ch. 17

³³ *Notitia*, L. II, ch. 13, 14, L. III, ch. 3

A. d'Oihenart le considère, dit-il, «ma grande aide dans mes études»³⁴. Ajoutons les frères Scévole et Louis de Ste Marthe et le fils de ce dernier, Pierre Gaucher, tous les trois historiographes du roi. La Bibliothèque nationale conserve une lettre de Pierre Gaucher qui était en outre conseiller, maître d'hôtel du roi:

«Nous avons fort parlé de votre Histoire de Navarre, que l'on attend de vous avec impatience. Vous êtes le seul et unique en France capable de cet ouvrage. On vous conjure de le mettre à jour»³⁵.

La lettre est du 12 janvier 1665. A. d'Oihenart n'écrivit jamais une telle histoire de Navarre. Pierre Gaucher était-il un nostalgique des temps révolus? Car, depuis le Traité des Pyrénées de 1659, les passions s'étaient adoucies entre la France et l'Espagne.

Ainsi, à considérer sa correspondance et ses relations, on peut cerner avec assez de précision le profil culturel et politique du cénacle autour duquel évoluait A. d'Oihenart. Jean Mesnard, au colloque de Limoges de 1976, a bien défini «ce milieu où se manifestent un catholicisme intransigeant et l'obsession de la lutte contre l'hérésie, milieu érudit, de juristes et historiens, conseillers écoutés de la monarchie et foncièrement gallican»³⁶. Constitués en réseaux de correspondance, organisés en assemblées de réflexion et de travail, réunis autour de la célèbre académie Putéane, ces érudits libertins s'illustrèrent par le refus du principe d'autorité et de tradition dans le domaine scientifique, par la dénonciation de l'ignorance et de la crédulité, par le développement de l'esprit de critique et d'interrogation: autant de principes et d'énoncés que l'on retrouve dans le discours et la pratique de la méthode historique de la *Notitia*. A l'adresse de l'historien aragonais Juan Briz Martinez, coupable à ses yeux de ne pas respecter les règles de la critique documentaire, son indignation d'érudit atteint le paroxysme: «qu'il aille régner parmi les gens inexpérimentés et crédules»³⁷. Dans le droit fil de ce que défendaient les libertins, il refuse de reconnaître comme fondement à l'histoire les affabulations et les croyances populaires, «l'argument de la tradition ancienne, de l'opinion populaire et du témoignage du grand nombre»³⁸. Il met en opposition le «vir eruditus» et le «vulgus populus»³⁹, signe de sa volonté d'affirmer une culture fondée sur la science, l'érudition. Les appréciations qu'il porte sur les historiens

³⁴ *Notitia*, L. II, ch. 2

³⁵ Lettre citée par Ph. Tamizey de Larroque, *Revue de Béarn*, T. X, année 1869 et J. de Jaugain, op. cit., p. 60-61

³⁶ Jean Mesnard, «La culture d'un chanoine de Limoges au début du XVIIe siècle: Jean Descordes» dans *Le limousin au XVIIe siècle, Actes du colloque pluridisciplinaire*, Limoges, 1976, p. 33 - 52

³⁷ *Notitia*, L. II, ch. 7, p. 135 (2e édition)

³⁸ *Notitia*, L. II, ch. 10, p. 212-213 (2e édition)

³⁹ Voir notamment les livres I et II

Zurita, Duchesne, Mariana, Morales, Dupuy, Scaliger⁴⁰ révèlent que son discours sur la méthode est un discours normatif: assuré de la prééminence de son savoir de «vir eruditus», il veut le transmettre à ses pairs ou le déployer devant les instances supérieures du pouvoir. La dédicace de la *Notitia* révèle l'aspiration du cadet de Mauléon à briller devant les hautes sphères du pouvoir par l'application de la méthode des «quaestiones disputae» face aux historiens aragonais, catalans, castillans sur la question de l'origine du royaume de Navarre et de son appartenance. L'arbitre ne peut être que le très puissant seigneur de Loménie, secrétaire d'Etat pour la Maison de Navarre: «Je défère ce procès à ton tribunal et si tu prononces une sentence qui m'est favorable, j'estime que j'aurai obtenu les fruits les plus précieux de mon travail».

Ainsi, on comprend que le souci des règles de la bonne versification basque, objet de la première partie de ce colloque, se retrouve au niveau de l'érudition scientifique et de la transmission du savoir historique, correspond au mouvement des libertins. On retrouve le même souci dans le domaine des normes de vie sociale et de morale. A part l'étude, non renouvelée, de Jaurgain, nous ne connaissons pas dans le détail le travail que réalisa Oihenart en tant que syndic du tiers état de Soule⁴¹. Mais si l'on suit ce que dit Jaurgain, il est significatif qu'en 1629, A. d'Oihenart présenta des propositions:

«contre ceux qui font assemblée de gens ou mènent suite aux messes nouvelles (...) aux convis, festives extraordinaires, largesses d'argent, et suite de gens qu'on a accoustumé pratiquer au fait des baptêmes des enfants et aux funérailles des morts, à la grande foule du peuple, et pareillement sur les démarches, profanations ou insolences qui se commettent aux veilles de Saint-Jean-de-Licharre, de la Magdeleine et autres»⁴².

Il est vrai qu'un document isolé ne suffit pas à faire une démonstration en histoire. Mais il indique dans quelle direction il faut rechercher le modèle culturel et social véhiculé par A. d'Oihenart. Méfiant, sinon hostile aux pratiques populaires jugées excessives, dans le domaine de la fête comme des célébrations liturgiques, A. d'Oihenart reprend l'héritage, aussi bien de l'Eglise du Concile de Trente, de l'Humanisme que des ordonnances de Jeanne d'Albret pour une morale publique normative et contenue, conformément au mouvement de convergence des autorités administratives comme des Eglises. C'est aussi un aspect de la culture des élites dans cette première partie du XVIIe siècle.

⁴⁰ *Notitia*, L. I, ch. 9, 11, 12, L. II, ch. 2, 5, 7, 9, 10

⁴¹ Il est dommage que pour approfondir cette question, je n'aie pas pu obtenir les autorisations nécessaires pour consulter le fonds XVIIe siècle des archives de l'actuel syndicat du Pays de Soule.

⁴² Cité sans donner la référence par J. de Jaurgain, op. cit., p. 19

CONCLUSION: LE GRAND HUMANISME DU PETIT PEUPLE D'ÉRUDITS

Les nombreuses citations, les références qu'il donne abondamment tout au long de la *Notitia* montrent qu'Oihenart possède une vaste érudition historiographique. Ayant une grande connaissance des auteurs anciens, médiévaux, modernes, il a su utiliser avec intelligence et compétence, conformément à l'esprit critique des libertins, la nouvelle production historiographique que proposait le marché du livre. Les 264 sources narratives et diplomatiques qu'il a utilisées et dont 168 sont des éditions des XVIe et XVIIe siècles, constituent la matérialisation d'un savoir vaste, renouvelé, moderne.

A. d'Oihenart fait partie de ce que P. Chaunu appelle, pour le XVIIe siècle, le «peuple d'érudits (...) petit peuple courageux et passionné»⁴³.

Il est assez anachronique de présenter A. Oihenart en opposition face au «pouvoir royal (qui) essaye de détruire les libertés de la Soule»⁴⁴. Opposer le pouvoir central monarchique et l'activité d'hommes comme A. d'Oihenart relève de ce que P. Vilar appelle les «effets rétro» d'une prise de conscience⁴⁵ mais ne correspond pas à la réalité du comportement social au XVIIe siècle, de part et d'autre de la Bidassoa. D'ailleurs, J. Azurmendi, dans son étude sur *L'histoire de la pensée et de l'enseignement basques*, a jeté un éclairage pertinent sur la longue liste des écrivains basques originaires de Navarre, Alava, Biscaye, Guipuzcoa, versés particulièrement dans l'histoire et le droit institutionnel, et qui mirent leur compétence au service de «l'idéologie impériale», la «dynamique impériale de la Maison d'Autriche»⁴⁶.

Après la mort d'A. d'Oihenart, son fils Gabriel confia les archives de son père à Colbert⁴⁷.

C'était une manière de prolonger en quelque sorte l'attachement de l'érudit à la monarchie des Lys.

«Monseigneur,

Persuadé par M. le Président Doat que les Recüeil de Mémoires de feu mon père sur les Antiquités de la Navarre et de la Gascogne à la recherche desquelles il a travaillé pendant vingt et cinq ou trente ans, et y a finy ses jours, pourroit estre agréable à vostre excellence. Je prends la hardiesse Monseigneur, de vous les envoyer, glorieux d'avoir le moyen de vous faire un présent très disproportionné à la vérité et à vostre mérite. Ces Recueils sont contenus en vingt et trois volumes in folio tous manuscrits lesquels j'ay fait mettre dans deux caisses de sapin dont je fais l'adresse par ordre de

⁴³ P. Chaunu, *Histoire et science sociale*, Paris, Sédés, 1974

⁴⁴ E. Goyheneche, *Notre Terre Basque*, P. 85-86

⁴⁵ P. Vilar, «Culture, nation, histoire», *R.I.E.V.*, 1983, n° 2, p. 251-260

⁴⁶ In *Euskal Herria, Historia y Sociedad*, 1985, p. 369 - 373

⁴⁷ B. nat., Fonds français, nouvelles acquisitions, n° 22765, F° 233.

mondict Sieur de Doat à M. Caracary, garde de la Bibliothèque Royale (par l'intermédiaire de M. l'abbé d'Eliceiry, depputé du clergé de Navarre). J'y joins aussy un traicté du mesme Auteurs sur l'usurpation de la Navarre, et un mémoire que j'ay dressé de mon cru sur un petit domaine de Sa Majesté en ce Pays (...).

«Monseigneur
A St-Pallais le 15 octobre 1675

Doihenar La Sale
Senneschal de Robbe
Longue en Navarre»⁴⁷.

OIHENART HISTORIGILE: BERE INGURUGIROAZ ZENBAIT APUNTE

Historiako lan baten ikertzeko, idazlearen obra aztertzea ez da aski. Nolako ingurugiroan bizi izan den lantzeak bere argitasun berezia ekartzen du.

Artxibategietako errautspean dauden eskuskribuak baliatuz, Oihenarten hiru itxura edo alde lantzen dira hemen.

Lehenik, goi mailara heldu nahi zuen noblezia berriko kidea izan zen Oihenart, bere talendua garai horretan birregituratu zen Monarkiaren alde emanez.

Bigarrenetik, bere historiografiaren norabidea mugimendu nabarristaren ildotik ulertu behar da, baina Baskonismo adigaiari behar zaion kokagunea emanez, tubalismoaren eta kantabrismoaren ustekeriak baztertuz.

Azkenik, jakituria haundiko gizona bada Oihenart, XVII. mendean errotu zen libertino deitu mugimendu sozio-politikoari esker izan da, sare horretan ere kokatu behar baita A. Oihenart.

ABREVIATIONS

A.D.P.A.: Archives départementales des Pyrénées-Atlantiques

A. nat.: Archives nationales

B. nat.: Bibliothèque nationale

UN APERÇU SUR UN HISTORIEN DU PAYS BASQUE, HISTORIOGRAPHE D'OIHENART: JEAN DE JAURGAIN

Renaud d'ELISSAGARAY DE JAURGAIN

Mesdames, Messieurs,

Laissez moi vous dire d'abord combien je ressens l'honneur inattendu qui m'échoit de m'adresser à vous, qui formez une assemblée d'historiens ou en tout cas de spécialistes reconnus dans des disciplines diverses —alors que je ne suis qu'un très modeste amateur d'histoire basque, dont le mieux qu'il puisse espérer, pas avant quelques années, est peut-être de devenir un «amateur éclairé». Je vous demande donc d'avance beaucoup d'indulgence si vos compétences vous faisaient repérer quelques erreurs dans mon exposé. Je crois d'ailleurs que Mr. Manex Goyenette voulait écrire un jour quelque chose sur Jaurgain, et je suis sûr qu'il aurait fait bien mieux que moi.

En fait, je suis ici un peu par hasard, parce que mon ami le professeur Cierbide a pensé que ce serait une bonne idée de parler un instant de Jean de Jaurgain au cours d'un colloque consacré à Oihenart, dans la mesure où *Jaurgain a été un des premiers à s'intéresser à celui-ci*, et ce d'une façon qui a longtemps fait autorité. Il me suffira de citer cette phrase du préambule de Jean Marie Larre à son article «A d'Oihenart, chronologie sommaire» paru dans le dernier n.º du Bulletin Basque: «quand l'historien de la littérature basque entreprend d'évoquer l'existence d'Oihenart, il en est inévitablement réduit à demarquer la monographie de Jaurgain *Arnaud d'Oihenart et sa famille*, les connaissances n'ayant guère progressé dans ce domaine».

Or il se trouve que Jean de Jaurgain n'ayant pas d'enfants et ne voulant pas que son nom s'éteigne, avait adopté dans ce but précis un autre Souletin auquel le liait une très forte amitié, malgré leurs 28 ans de différence d'âge. Et qu'il s'agissait de mon grand-père Renaud d'Elissagaray —lui-même d'ailleurs homme de très forte personnalité: journaliste politique à la plume féroce, ce

qui lui avait valu onze duels d'où il sortit toujours vainqueur, qui fut directeur de la revue *Euscalduna* vers le début de ce siècle, et dont j'ai vu des lettres dans lesquelles il exprimait à Mgr l'évêque de Bayonne son respectueux mais très ferme désaccord avec une directive qui allait interdire aux prêtres du diocèse d'enseigner le catéchisme en basque, au début de notre siècle.

Etant né moi-même largement après le décès de Jourgain, ce que je vais vous dire de lui se base sur ce qu'enfant j'ai entendu raconter par ce grand-père, et sur la correspondance et quelques souvenirs familiaux de Jourgain que je détiens.

Je compte essayer de vous situer brièvement *la famille* de Jean de Jourgain, puis *sa vie et l'homme qu'il était, son oeuvre enfin*.

La famille Jourgain

Jean Baptiste Eugène de Jourgain, qui naquit à Ossas le 16 novembre 1842 et mourut à Ciboure le 17 mars 1920, était d'une vieille famille de bonne noblesse souletine —cette noblesse qui d'ailleurs est toujours restée très près de la terre et a vécu en général sur un pied assez modeste, de sorte qu'il est bien erroné de la juger, comme on le fait trop souvent, à partir d'un élément aussi «allogène» que le fut le comte de Troisvilles...

La première trace prouvée des Jourgain remonte à Renaud Xans, marié en 1395; ensuite on retrouve cette famille à toutes les étapes bien connues des historiens de la Soule: liste des 66 maisons nobles de 1613 siégeant avec droit de juger aux Etats de Soule à Licharre, ou Mémoire de Froidour (1691), ou encore au 24° rang sur 51 familles nobles dans le rôle de capitation dressé par Berterèche en 1696, etc...

La famille Jourgain s'est alliée, souvent par le fait d'héritières dont le mari devait selon notre coutume reprendre le nom et les titres, à bien des familles nobles de Soule: en particulier aux Luxe puisqu'une Marie de Jourgain épousait en 1584 Charles de Luxe chef du parti catholique opposé à Jean d'Albret, mais aussi aux d'Aguerre (au milieu du 18ème siècle la famille se nommait en fait d'Aguerre Jourgain), aux Conget, aux d'Arhampé, aux d'Etchecopar à telle enseigne que les Jourgain furent «seigneurs d'Etchecopar et de Camou», etc...

En cherchant bien, mais comme vous le savez en Soule tout le monde est parent de tout le monde, on trouve une parenté avec la famille d'Arnaud d'Oihenart qui nous occupe. Cependant cette parenté, par les femmes via la famille Conget, est bien indirecte, même si elle apparaît de deux côtés. Et il me paraît donc un peu excessif d'employer le terme «d'ancêtre de Jean de Jourgain», à propos d'Oihenart.

Le nom Jaurgain, dérivant de «*gaineko jauregia*» d'après Ph. Oyamburu, renvoie en effet à un château (en réalité une belle maison noble) un peu sur la hauteur, au milieu d'Ossas. Ce fut je crois un véritable drame dans la vie de J. de Jaurgain, comme pour tout Souletin en pareil cas, lorsque en proie à un manque chronique de ressources il ne put éviter de vendre cette maison familiale à une famille d'agriculteurs d'Ossas. On peut noter qu'il était pourtant si attaché à ses origines qu'il signait ses premières oeuvres «Jean de Jaurgain d'Ossas»...

La vie et le caractère de Jean de Jaurgain

Jaurgain avait eu une vocation d'historien, et d'historien régional, dès son adolescence en poursuivant des études avec l'abbé Larramendy curé de Garris. Mas l'histoire ne faisait pas vivre son homme, la fortune familiale était plus que limitée, et pour subsister —assez mal car il faut savoir qu'il tira vraiment le diable par la queue toute sa vie durant—, il lui fallut être journaliste, et surtout généalogiste.

C'était un spécialiste de la généalogie et de l'héraldisme de très haut niveau, dont la bibliothèque contient tout ce qui existait sur ce plan de son temps. Cela lui permettait d'obtenir des commandes de certaines grandes familles qui désiraient une rédaction impeccable et tout à fait complète de leur généalogie, ou de familles de noblesse plus moyenne qui estimaient avoir besoin de «preuves» indiscutables de cette noblesse (chose qui comptait encore assez au siècle dernier). On lui commandait aussi souvent la création ou la vérification de blasons. Ce qui explique la part relativement importante dans son oeuvre de cette branche un peu particulière de l'Histoire qu'est la généalogie.

A ce propos de l'héraldisme, peut être ignorez-vous que *J. de Jaurgain fut le créateur de l'écusson du Pays Basque que vous connaissez tous*, par réunion des blasons des sept provinces —si j'en crois l'ouvrage de Jean Meurgey (1918) intitulé justement *Les armoiries du Pays Basque*—, cela à la demande de A. Goyeneche maire de St. Jean de Luz, pour les fêtes de la Tradition Basque en 1897.

Au plan du journalisme, Jaurgain fut gérant de 1886 à 1887, de la *Revue des Basses Pyrénées et des Landes* (revue soeur de la *Revue historique du Béarn, Pays Basque et Lannes* que vous connaissez certainement). Vers 1904-1905 il fut également codirecteur de la *Revue du Béarn et du Pays Basque*. Bien entendu il collabora de façon plus ponctuelle à un grand nombre d'autres revues régionales, en particulier à la *Revue Internationale d'Etudes Basques*.

A Paris il écrivait régulièrement, mais sous un pseudonyme je crois, pour la rubrique «Généalogie et Héraldisme» d'une revue appelée le *Triboulet*, qui était une sorte de Canard Enchaîné royaliste de l'époque. Il fut également

rédacteur à la *Gazette de France*, et correspondant de presse à Pampelune pendant la guerre carliste.

Son activité d'historien, c'est-à-dire toute une vie de recherches, s'est traduite par de nombreux ouvrages mais aussi par des réponses à de multiples consultations: ainsi ai-je une lettre de Garat, maire de Bayonne, de mai 1919, dans laquelle celui-ci lui demande, plus qu'à tout autre membre de la commission créée ad hoc, son opinion sur la controverse qui s'était élevée à propos des armes de Bayonne et donc de l'histoire de Bayonne.

Cette activité s'est traduite également par des relations suivies et amicales avec tous ses pairs que vous connaissez bien, les Urquijo, Campion, Lacombe, Labrousse, Planté, Poydenot, Webster, Dubarat, d'Abbadie, Daranatz, etc..., ou encore avec le P. Lhande qui se trouvait être son cousin.

J'ajoute qu'en juin 1907, il avait été élu membre correspondant de la Real Acadèmia de Historia de Madrid (aussi bien ses recherches l'amenaient-elles très souvent à Pampelune, Jaca ou Huesca), et c'était là un titre auquel il tenait manifestement beaucoup.

Quelle sorte d'homme était Jourgain?

Une forte personnalité qui fut à la fois: *un scientifique, un artiste aimant la vie, et un homme de convictions:*

— *Un scientifique:* j'y reviendrai tout à l'heure à propos de *La Vasconie*, aussi je me contenterai de dire ici qu'ayant reçu moi-même une formation relativement scientifique (Polytechnique), je crois pouvoir affirmer qu'il y a dans son oeuvre historique une méthode toute de rigueur, qui est de nature proprement scientifique.

— *Mais aussi un artiste aimant la vie:* une des rares photos qu'on ait de lui en donne l'image de l'artiste fin XIXème, lavallière, petit chapeau rond à la Rimbaud, l'air attendri et un peu rêveur, bohème charmeur pour tout dire.

Et de fait ce Basque pur sang a passé sa vie d'adulte à Paris avant de revenir finir ses jours à Ciboure. Il aimait la vie de bohème de l'intelligentsia parisienne littéraire et artistique, les cercles de discussion, les grands boulevards, les spectacles.

Il avait également une forte capacité de séduction, et je crois qu'auprès des femmes il eut de nombreux succès. Ce sont là des sujets que jadis on évoquait peu devant les enfants comme moi, mais je me rappelle en particulier avoir entendu dire qu'il avait eu des relations très... amicales avec la célèbre actrice Hortense Schneider.

Sans vouloir tomber dans la psychologie de bazar, je me suis toujours demandé si ce côté artiste n'était pas chez lui une sorte de compensation, d'antidote, à la rigueur totale nécessaire à l'historien. Cela expliquerait ce caractère un peu de Janus, en tout cas.

— Enfin Jourgain était *un homme de fortes convictions*, appuyées sur un caractère incisif et parfois même redoutable. Ce trait de caractère s'est manifesté dans de nombreux domaines:

* Lorsqu'éclata la guerre de 1870 il contracta un engagement volontaire dans les tirailleurs algériens, et participa courageusement à plusieurs batailles, dont Wissenbourg.

* dans son domaine, l'Histoire, Jourgain soutint plusieurs controverses avec disons... beaucoup de fermeté. Il pourfendait ceux de ses collègues qui lui paraissaient donner foi trop facilement à des informations non recoupées. En particulier ceux d'entre vous qui avez lu *La Vasconie*, savez qu'il s'en prend à de multiples reprises (pages 18,29,30,140,148,179,191,423, entre autres) au malheureux Bladé, en des termes qui disent bien ce qu'ils veulent dire. Par exemple: «la démonstration complémentaire de Mr Bladé ne supporte pas l'examen», «c'est par une évidente exagération du patriotisme local que Mr Bladé en est arrivé à nier la domination des Vascons dans la Novempopulanie» (il me semble d'ailleurs que Jourgain suspecte implicitement Bladé ici et là d'un certain chauvinisme gascon «anti-basque»), etc...etc...

Il faut cependant souligner que cette critique ne dépasse jamais les bornes de la courtoisie, que Jourgain rend souvent hommage à l'érudition de son «adversaire», et qu'il lui arrive de souligner certaines avancées dues à ce dernier (page 49 par exemple). Et aussi que Bladé lui-même avait précédemment «éreiné» certains auteurs que Jourgain tenait en grande estime.

J'ajoute, à l'honneur de Bladé, que celui-ci fut beau joueur et déclara que «*La Vasconie* avait prouvé que Jean de Jourgain était un grand historien».

Cela dit notre homme savait aussi reconnaître ses propres erreurs le cas échéant. Ainsi page 435, 436 de *La Vasconie*, il indique que «son savant ami» (le chamoine Dubarat) a raison, et lui même tort, à propos de l'emplacement de la croix de Charlemagne près de Roncevaux d'après le Codex de Compostelle.

* au plan religieux, Jourgain fut toujours un catholique convaincu. Au plan politique, il était sans contexte un homme de droite. A certains indices je le soupçonne d'avoir été très proche du royalisme, mais de façon très discrète.

Il me semble certain par contre qu'il fut *toujours très attaché à tout ce qui était basque, à l'identité basque, au maintien de la culture basque*. Sans vouloir entrer moi-même dans un quelconque débat politique, je pense que cela ne vous surprendra pas: vous savez en effet qu'à l'époque c'était plutôt, sauf exceptions évidemment, parmi les «sensibilités» de droite que l'on trouvait les partisans des identités régionales, tels qu'un Pierre Broussain par exemple, alors qu'aujourd'hui (et toujours sauf exceptions) ce serait plutôt l'inverse je simplifie bien sûr. Jourgain n'était certes pas un «militant» de tous les instants, au sens actuel du terme. Je constate cependant que non seulement il consacra toute son oeuvre historique au seul Pays Basque (certains ouvrages généalogiques de caractère assez «alimentaire» exceptés), mais que:

a) s'il ne se sentait pas tout à fait assez euskaldun pour publier en basque, il le parlait bien suffisamment pour traduire souvent du basque en français.

b) différents compte rendu de presse relatifs à *La Vasconie* soulignent en détail «comment les Basques y sont montrés aussi vaillants conquérants (du Midi presque entier de la Gaule) que bons organisateurs après la victoire» — et ceci «avec une rigueur historique que n'avait pas un Chaho, par exemple». Un article du *Journal de Saint Palais* termine à ce même sujet par «l'hommage de ses plus patriotiques félicitations», et une lettre d'un lecteur en estimant que «tout Basque tant soit peu patriote voudra acquérir ce monument peut-être unique de l'espèce qu'est *La Vasconie*...». De même un commentateur, parisien cette fois, J. Flach, conclut-il: «...il étudiait tout cela avec la ferveur d'un érudit et l'amour profond de sa terre natale, c'est le meilleur éloge que je puisse faire de son oeuvre».

c) de 1907 à 1912 je crois, il fut Président d'Euskalzaleen Biltzarra, succédant à Arturo Campión puis Julio de Urquijo et précédant Georges Lacombe. Il dut y croiser Sabino Arana qui en était vice-président en 1905.

d) il prit une part très active à l'organisation des fêtes de la Tradition Basque en 1897, dont vous savez l'importance qu'elles ont eue à l'époque.

e) entre autres éléments de sa correspondance, je possède une lettre curieuse de mai 1912 émanant d'un organisme biscayen appelé Euskal Erki Batzordia où on lui demandait, je cite, «d'écrire quelque chose sur la perte de l'indépendance basque à destination de nos correspondants au Chili, désireux de publier dans les journaux locaux des articles de propagande nationaliste»; et l'auteur de la lettre terminait en «comptant sur votre patriotisme basque à cet effet».

Pour terminer ce rapide portrait j'aimerais souligner l'aura dont bénéficiait J. de Jaurgain de son vivant, auprès de ceux qui le connaissaient.

Les compte rendus de presse relatifs à ses principaux ouvrages, sont en règle générale extrêmement élogieux, et des termes comme «éminent historien», «plus grand spécialiste de notre histoire locale» etc... etc...s'y retrouvent très fréquemment. Son livre *Troisvilles, d'Artagnan et les Trois Mousquetaires* semble avoir fait beaucoup d'effet quand il parut, et j'ai des coupures de journaux anglais, allemand, italien, espagnol, et même mexicain à ce sujet. *La Vasconie* fut aussi accueillie avec énormément d'intérêt (rappelons d'ailleurs qu'elle a fait l'objet ces dernières années de rééditions, non seulement en français mais en espagnol).

Mais ce qui m'a surtout frappé c'est le ton des lettres qui lui furent adressées, émanant souvent d'illustres collègues tels que J. de Urquijo, A. Campión, C. de Echeagaray, etc... On y lit toujours *le respect*, souvent l'admiration et dans quelques cas je dirais presque la vénération — et toujours,

la chaleur de *l'amitié*, ou encore la reconnaissance pour d'innombrables services qu'il rendait, bénévolement, dans son domaine d'érudition.

Aussi bien à son décès se créa-t-il une Association des Amis de J. de Jaurgain, qui prit à sa charge la construction de la tombe où il repose aujourd'hui — tout en haut du plus beau cimetière marin du monde par le paysage qu'on y découvre, celui de Ciboure.

Passons à l'oeuvre de J. de Jaurgain

Rassurez-vous, je ne vais pas commenter ses ouvrages un par un, cela nous mènerait beaucoup trop loin.

J'ai établi pour ce colloque *une bibliographie des oeuvres de Jaurgain que je crois à peu près complète*: à 100 % pour les livres, peut-être à 95 % pour les simples articles de revues — en n'y comprenant cependant pas les études généalogiques de caractère privé. Cette bibliographie devrait vous être distribuée aujourd'hui, et je vous prie de bien vouloir vous y reporter. En quasi totalité ces ouvrages peuvent être consultés aux bibliothèques du Musée Basque ou de la Ville de Bayonne.

Je m'attarderai cependant un peu plus loin sur *La Vasconie*, mais je voudrais d'abord vous dire un mot d'un *essai de typologie* que j'ai cru pouvoir faire des oeuvres de Jaurgain.

Ce genre d'exercice a toujours un caractère un peu artificiel et pouvant prêter à critique. Aussi bien les 4 catégories que j'ai cru discerner s'interpénètrent-elles, c'est-à-dire que les frontières entre elles ne sont pas très précises.

Quoique qu'il en soit, il me semble qu'on peut distinguer (et je l'ai précisé dans la bibliographie dont je viens de parler):

1) des oeuvres à caractère essentiellement *historique*, la majorité d'ailleurs, telles que: *La Vasconie* (au premier chef), *Episodes de la Guerre Civile de Navarre*, *Le Journal de Pierris de Casalivetry*, *l'Evêché de Bayonne et les Légendes de Saint Léon*, *Les Capitaines — Chatelains de Mauleón*, et (inachevé) *Les Baillis du Pays du Labourd*, etc...

Naturellement ces ouvrages s'inscrivent dans ce qu'était l'Histoire à la fin du XIXème et au début du XXème siècle, c'est à dire une histoire essentiellement factuelle, événementielle: à tel moment, tel souverain issu de telle lignée a pris telle décision, déclenché tel conflit pour telles et telles raisons, et il s'est produit ceci ou cela. Elle diffèrait donc largement de la conception actuelle de l'histoire, qui s'attache beaucoup plus au contexte sociologique, au cadre de vie, aux hommes et aux femmes de l'époque visée. Cela, on ne le trouve pas beaucoup chez Jaurgain (sous réserve de la 3ème catégorie de ses ouvrages, proposée plus loin). Cependant R. Ritter a estimé à propos de *La Vasconie*, dans sa préface à *La Maison de Gramont*, je cite,

«qu'à partir du XVème siècle, Jaurgain puise largement dans les Chroniques et les Mémoires pour faire entrevoir dans leur réalité vivante les personnages, dont il n'avait jamais entendu se contenter d'établir la filiation et les alliances».

2) Des oeuvres de *généalogie*, c'est-à-dire relatives à l'histoire, au sens restreint, de familles bien déterminées (étant noté qu'une oeuvre historique comme *La Vasconie* comprend elle aussi une bonne dose de généalogie de dynasties royales ou ducales).

Ce sont par exemple: *L'Histoire de la Maison d'Espeleta*, la *Notice sur la Maison de Talleyrand Périgord*, celle sur les *Maisons de Galard et de Béarn*, le *Nobiliaire de Béarn*, les *Beaumont-Navarre*, etc...

3) Ce que j'appellerai des «*Profils*»: ici Jaurgain s'est attaché à telle ou telle personne de notre pays, en général peu connue, et à raconter sa vie ou une partie de sa vie. Je n'irai pas jusqu'à dire qu'il s'agit d'études psychosociologiques de type moderne, les faits y restent au premier plan et la généalogie n'y est jamais oubliée — mais enfin à travers les faits et gestes de l'intéressé, on sent assez souvent se profiler en filigrane le caractère de l'homme ou de la femme dont il s'agit.

Je citerai à cet égard: *Arnaud d'Oihenart et sa famille*, la *Notice sur le Chevalier de Bela, Troisvilles d'Artagnan et les Trois Mousquetaires, Corisande d'Andoins, Deux Comtes de Comminges au XVème siècle* (Jean de Lescun, Odet d'Aydie), la série des «*Profils Basques*»: *Menaud et Gratian d'Aguerre* surtout, et jusqu'à un certain point: *Jean d'Amezqueta, Gratian de Garro, Augerot de Saint Pée*, etc...

4) Enfin quelques ouvrages touchant plus spécifiquement le *Pays Basque* lui-même, autrement qu'à travers son histoire au sens traditionnel du terme (comme pour ceux déjà cités). Je pense là à: *Toponymie Basque*, et à *Quelques Légendes Poétiques du Pays de Soule*.

Pour terminer sur les oeuvres de Jaurgain, je voudrais revenir un peu sur *La Vasconie*, qui parut en 1898 (1er tome) et en 1902 (2ème tome), mais en ayant en quelque sorte été précédée en 1897 par *l'Etude historique et critique sur les origines du Royaume de Navarre, du Duché de Gascogne et de la Vicomté de Béarn*.

La Vasconie est le pilier central de l'oeuvre historique de Jaurgain, la clé de sa réputation. Elle reste encore aujourd'hui, je crois, un ouvrage de référence pour l'Histoire moderne de la Novempopulanie et des origines de la Navarre — étant entendu naturellement que les progrès de la science historique que vous, Messieurs, réalisez tous les jours, vont inévitablement y faire déceler quelques erreurs, ou la compléter. C'est le sort de toute oeuvre de ce genre, depuis que le monde est monde...

Il faut savoir, d'abord, que *La Vasconie n'était pas conçue comme une fin en soi*. J'ai retrouvé un document peu connu, à savoir le Bulletin de

souscription pour un ouvrage que projetait Jaugain très tôt dans sa carrière, en 1875 déjà, et qui devait s'intituler *Notes historiques et généalogiques sur la Soule, la Basse Navarre et le Labourd*.

D'après le plan prévu, il devait s'agir d'une véritable *Histoire du Pays Basque Nord* (notamment sous l'angle des coutumes), en 7 parties— et il importe de noter que *La Vasconie* devait en constituer l'*Introduction, c'est-à-dire en être la première partie seulement*. Jaugain l'a d'ailleurs rappelé à plusieurs reprises, plus tard.

Faute sans doute de moyens financiers à la hauteur, c'est-à-dire de souscriptions suffisantes, cet ambitieux projet ne fut cependant jamais réalisé, à l'exception de *La Vasconie* quelques 25 ans après (et aussi de *Capitaines-Chatelains de Mauléon*, qui devait former un chapitre de la deuxième partie). Sans doute doit-on le regretter.

J'ai lu dans le dernier *Bulletin du Musée Basque* l'article de J.M. Larre intitulé «Arnaud d'Oihenart et la *Notitia Utriusque Vasconiae*» —et ce avec un immense intérêt (égal à celui avec lequel j'attends la traduction de cet ouvrage par Mr. Larre, car mes talents de latiniste qui étaient convenables il y a 45 ans se sont estompés depuis, et j'en trouve la lecture dans le texte un peu ardue).

Dans les premières lignes de cet article, passionnant je le répète, J.M. Larre dit ceci en parlant d'Oihenart: «considéré à bon droit comme le père de l'histoire de la Navarre et de la Gascogne, utilisé, parfois pillé, imité de près par Jaugain qui a voulu, dans *La Vasconie*, réécrire l'ouvrage de son ancêtre, il (Oihenart) n'est plus connu que des spécialistes...etc...».

Eh bien je vous le dis comme je le pense, je crois que ces expressions de J.M. Larre: «imité par Jaugain, réécrire l'ouvrage de son ancêtre» — on n'est pas bien loin du mot «plagiat»...—ne sont pas justifiées, même si elles peuvent s'expliquer par un attachement pour Oihenart bien compréhensible mais poussé un peu trop loin.

Je le crois pour de nombreuses raisons:

—J'ai comparé point par point les plans de la *Notitia* et de *La Vasconie* et ils sont relativement différents, ce qui n'est pas surprenant puisque pour Jaugain *La Vasconie* n'était donc qu'une introduction à un ensemble plus vaste. Ceci sauf pour ce qui concerne les chapitres IX et suivants du livre II et les chapitres V et suivants du livre III d'Oihenart, dont l'articulation est voisine de celle de *La Vasconie*: rien d'étonnant là non plus, puisque leur objet est le même que celui de *La Vasconie* —et je dirais presque que cette logique dans l'articulation est à l'honneur d'un historien du XVIIème siècle tel qu'Oihenart...

De façon générale, qu'y-a-t'il d'anormal à ce que 250 ans après, un historien reprenne l'oeuvre d'un auteur qui a été sans conteste un précurseur

génial —et qu'avec l'accès à de nouvelles sources et grâce à des méthodes modernes plus systématiques (j'y reviendrai), il la complète, l'enrichisse, la rectifie si nécessaire? Je vais certes forcer largement ma pensée pour être bien compris, mais taxerait-on les éminents spécialistes actuels des civilisations méditerranéennes anciennes «d'imiter» Xénophon, Hérodote ou Tite Live, parce que par la force des choses l'objet de leurs études recoupe celui de ces historiens d'une autre époque?

— Par ailleurs j'observe que dès la page 3 de *La Vasconie*, Jourgain rappelle les noms de 7 érudits particulièrement compétents, selon lui, à propos de l'antique Aquitaine et des Vascons (Bladé n'y figure pas!). Oihenart y est cité le premier. Et l'on retrouve des appréciations très louangeuses à son égard, et des citations de la *Notitia*, en de nombreux passages de *La Vasconie*: en fait Jourgain lui attribue un rôle sensiblement plus éminent qu'aux 6 autres érudits, à l'exception probablement de Marca et du P. Moret qu'il cite beaucoup aussi. Est-ce là l'attitude qu'aurait une sorte de plagiaire?

A contrario, Jourgain ne se prive pas non plus de relever des erreurs chez Oihenart: ainsi en pages 107, 136 (en y écrivant d'ailleurs: «Oihenart, d'un jugement si sûr d'ordinaire...») ou encore 147, 148 et 149, et dans tout le chapitre VI à propos de la filiation de Garcia Sanche le Courbé Duc de Gascogne (pour laquelle l'erreur d'Oihenart est partagée par Marca et Moret). Là encore, serait-ce logiquement l'attitude d'un imitateur?

On notera au passage qu'en ce chapitre, page 179, Jourgain déclare «avoir longuement étudié l'oeuvre d'Oihenart, et que personne n'a plus que lui-même de gratitude à son égard». C'est dire qu'il y a filiation de la pensée, mais certes pas identité...

— Enfin et surtout, je le disais en commençant, je crois que tout observateur impartial ne peut être que très frappé par le côté réellement scientifique et rigoureux de la «méthode Jourgain». Les principaux textes sur lesquels il s'appuie sont reproduits, avec ses commentaires. Des notes et notules de références foisonnent absolument partout. Dès qu'une source paraît un tant soit peu discutable, ell est systématiquement recoupée avec d'autres, et il y a exégèse critique de leurs textes. Les dates de tels ou tels événements d'après ces sources sont elles mêmes recoupées, l'impossibilité d'une séquence de dates admise jusque là est éventuellement démontrée. Parfois il suffit de l'apparition d'un seul mot paraissant anachronique dans un texte, pour que la fiabilité de ce texte soit soumise à critique serrée.

Bref il y a là une méthode de «doute scientifique» qui ne se trouve pas, et ne pouvait pas se trouver, telle quelle dans Oihenart —car elle n'était pas, ou pas à ce point, présente dans les esprits du milieu du XVIIème siècle. Ceci n'est nullement une critique à l'égard d'Oihenart, et n'enlève rien à ses mérites d'extraordinaire précurseur de l'histoire de la Navarre et des Vascons. Non seulement Oihenart a eu le mérite de retrouver, de mettre en lumière, d'ordonner

de nombreuses sources très précieuses, mais lui-même appliquait certes à ces sources un certain esprit de doute raisonné, en même temps que de synthèse. Simplement on ne pouvait pas, culturellement parlant, aller aussi loin dans ce sens de son temps qu'a pu le faire un bon historien comme Jaurgain vers 1900 — pas plus, par exemple, que le modèle de vaisseau de ligne le plus performant et le mieux au point du XVIIème siècle n'aurait pu offrir les performances d'un croiseur du XXème.

Parallèlement enfin, d'un simple point de vue de présentation *La Vasconie* comporte-t-elle un grand nombre de tables généalogiques claires, complètes, précises, bien plus faciles à lire que le fil d'un texte — et dont l'équivalent exact ne pouvait se trouver dans la *Notitia*, pas plus que dans d'autres livres de cette époque.

Pour toutes ces raisons, il me semble peu justifié de dire que Jaurgain a «imité de près» ou «réécrit» l'oeuvre d'Oihenart. Il a complété et rénové cette oeuvre en s'appuyant sur elle (ainsi que sur d'autres), comme cela est normal deux siècles et demi plus tard.

Enfin je laisse brièvement la parole à cet égard à deux critiques de l'époque, parmi beaucoup d'autres de la même veine mais dont il serait trop long de citer l'ensemble ici :

* pour Louis Batcave, dans les *Annales de bibliographie critique* d'avril 1903: «... après les grands annalistes Marca et Oihenart, Jaurgain a entrepris d'écrire l'histoire de la Vasconie en ajoutant aux travaux de ses prédécesseurs l'apport de recherches modernes. Il a dépouillé de nombreuses pièces, coordonné la série un peu confuse des seigneurs, et complété ainsi fort utilement les historiens qui l'ont précédé.»

* pour le bibliographe spécialisé de la *Gazette de France* du 12 mars 1903: «... utilisant des sources d'information dont ne disposaient ni Oihenart ni Marca, Mr. de Jaurgain a pu apporter quelques lumières sur des origines et des périodes restées obscures malgré les estimables travaux de ces deux historiens. Il a réalisé ainsi une oeuvre de haut intérêt et de grand mérite qui a sa place marquée, au premier rang, dans la bibliothèque de tous ceux qui s'intéressent à l'histoire de nos origines.»

En conclusion générale, je dirai que Jean de Jaurgain figure assurément, avec d'autres comme P. Labrousse par exemple, en première ligne de la poignée d'hommes qui ont «refondé», il y a une centaine d'années, sur des bases modernes, l'histoire du Pays Basque —et cela en se situant dans le droit fil de ce en quoi des précurseurs d'immense talent: Oihenart au premier chef, Marca, Moret, Yanguas, avaient eux-mêmes été à la pointe du progrès de leur temps, il y a trois siècles et demi.

Naturellement, comme pour ceux-ci, le passage du temps a déjà fait ou fera apparaître quelques erreurs dans ses ouvrages, ou en tout cas il les démode

et les démodera inéluctablement. Ainsi R. Ritter estimait-il y a quelques années, dans sa préface à *La Maison de Gramont*, «que dans la filiation des Ducs de Gascogne donnée dans *La Vasconie*, Jurgain aurait introduit trop de conjectures, ou de références à des chartes de fiabilité limitée»...

Cependant une large partie de son oeuvre, et en particulier de La Vasconie, reste encore valable aujourd'hui parce que bâtie sur la riqueur.

Mais il faut aussi retenir de Jean de Jurgain qu'il était *un homme de coeur autant qu'un homme de science*, j'espère vous l'avoir fait comprendre. J'espère aussi que vous m'excuserez, moi qui ne parle hélas pas basque, d'oser vous proposer à son sujet un néologisme basque: Jurgain était à mon sens un *Hixtorio gizon* (comme on dit un plaza gizon), c'était un Basque qui a fait honneur au Pays Basque. Et c'est le souvenir que je souhaite de tout coeur à tous les éminents historiens qui sont ici de laisser eux-mêmes, plus tard, à leur tour.

P.S.: Un détail à destination des très rares spécialistes que cela pourrait intéresser: je possède l'exemplaire personnel de Jurgain de *Arnaud d'Oihenart et sa famille*, et, dans la seconde partie purement généalogique, il y a porté de sa main quelques modifications ou ajouts, à vrai dire bien mineurs, que je puis communiquer si besoin.

BIBLIOGRAPHIE de JEAN DE JAURGAIN

Anée parution	Titre	Editeur, ou Revue	Tirage	Nature	Type
Projet, non réali- sé (1864 env)	Notes historiques et généalogiques sur la Soule, la Basse-Navarre et le Labourd (4 volumes). Voir Nota in fine.	Souscription lancée en 1875	300	ouvrage	Histoire
1870	Chants populaires du pays basque (serie de longs articles bibliographiques sur l'ouvrage de J. Salaberry)	Le Courrier de Bayonne juillet 1970	ns	articles	Pays Basque
1876	Histoire et Généalogie de la Maison d'Ezpeleta	Paris, éditeur non indiqué	100	ouvrage	Généalogie
1879	Nobiliaire de Béarn	Paris, impr. Charles Blot	100	ouvrage	Généalogie
1881	Notice sur la Maison de Talleyrand-Périgord	Paris, Gaston Née	?	ouvrage	Généalogie
?	Saint Antoine de Musculdy	Bayonne, impr. Lamaignère	?	plaquette	Histoire
1883 à 86	Gravures héraldiques diverses	Revue des Basses Pyrénées et des Landes	ns	article	Généalogie
1884 et 85	Les Capitaines-Châtelains de Mauléon, gouverneurs de la vicomté de Soule	Revue historique de Béarn, Navarre et Lannes, 1884 et 85 Projet d'ouvrage (réalisation ?)	ns	articles	Histoire
1885	Arnaud d'Oihenart et sa famille	Revue hist. de B.N. el L., avril et mai 85 Paris, Honoré Champion	ns 100	articles ouvrage	Profils
1886	Notice héraldique sur les Maisons de Galard et de Béarn	Paris, impr. C. Motteroz	125	ouvrage	Généalogie
1886 et 87	«Profils basques»: Menaud et Gratien d'Aguerre Jean et Claude d'Aguerre	Revue des BP. et des L., juin 86, fev. 87	ns	articles	Profils
1887	Notice généalogique sur la Maison de Tana ou Tane	?	?	plaquette	Généalogie

522	1889 1er t. 1893 2° t.	Armorial de Béarn 1696-1701 extrait du recueil dressé p. ordre de Louis XIV. (en collaboration A. de Dufau de Maluquer et Jean de Jourgain)	Revue hist. de B.N. et L., 1887 Paris, Honoré Champion 1889 et 93 Rééd. Marseille, Laffite Reprints, 1976	ns 300 ? ? ?	articles ouvrage ouvrage ouvrage	Généalogie Généalogie Généalogie Profils
	1895	Notice biographique sur le Chevalier de Bela par Jean de Jourgain, en introduction à: Les Mémoires militaires du Chevalier de Bela publiées par Edouard Ducéré	Bayonne, Lamoignon	?		
	1896	Châteaux basques: Urtubie	Bulletin SSLA Bayonne, 1896 Bayonne, Lamoignon	ns ?	article plaquette	Histoire Histoire
	1897	Etude historique et critique sur les origines du Royaume de Navarre, du Duché de Gascogne et de la Vicomté de Béarn ¹	Bulletin SSLA Pau, t. XXV 1895-96 Pau, Ribaut	ns ?	articles ouvrage	Histoire Histoire
	1898 1er t. 1902 2° t.	<i>La Vasconie</i> , étude historique et critique sur les origines du Royaume de Navarre, du Duché de Gascogne, des comtés de Comminges, d'Aragon, de Foix, de Bigorre, d'Alava et de Biscaye, de la Vicomté de Béarn et des grands fiefs du duché de Gascogne	Pau, impr. Garet Rééd. Marseille, Laffite Reprints, 1979 Rééd. San Sebastián, Auñamendi, 1978	? ? ?	ouvrage ouvrage	Histoire Histoire Histoire
	1899	Quelques légendes poétiques du Pays de Soule	in «La Tradition au Pays Basque» Ligugé, impr. Saint-Martin	?	ouvrage coll.	Pays Basque
	1904	Cartulaire du Prieuré de St. Mont, ordre de Cluny (avec introduction de J. Maumus)	Archives hist. de la Gascogne, 15° année 1er et 2° trim. Paris, Honoré Champion; Auch, L. Cocharaux	ns ?	collection de fascicules ouvrage	Histoire Histoire
	1904	«Profils basques»: Gratian de Garro / Jean d'Amezqueta / Un gentilhomme basque prisonnier chez les Turcs au 17° siècle	Revue de Bayonne et du Pays Basque (sur 3 Numéros)	ns	articles	Profils
	1905	«Profils basques»: Augerot de Saint Pée «Profils béarnais»: Henric d'Albret, baron de Miossens	idem (sur 2 Numéros)	ns	articles	Profils

[15]	1907	Corisande d'Andoins, comtesse de Guiche et dame de Gramont	Revue Internationale d'Etudes Basques (R.I.E.B.), mars et mai 1907	ns	articles	Profils
			Bayonne, Lamoignonère	?	ouvrage	Profils
	1907	Archives d'Oihenart: documents sur les Gramont d'Asté	Impr. Cohuré, Tarbes	?	ouvrage	Histoire
	1907 à 1913	Divers courts articles sur: Jean de Tartas, l'abbé Liçarrague, etc...	R.I.E.B., 1907, 1908, 1913	ns	articles	Histoire
	1908	Episodes de la guerre civile de Navarre, d'après un compte-rendu de Pedro Periz de Jassu, 1451-1455	R.I.E.B. 1908	ms	articles	Histoire
			Bayonne, Lamoignonère	?	ouvrage	Histoire
	1908	Journal de Pierris de Casalivetry, notaire royal de Mauléon de Soule	Archives historiques de la Gascogne 18° année 3° trimestre	ns	collection de fascicules	Histoire
	1909	A propos de Los Refranes Vascos de Sauguis ²	R.I.E.B., 1909	ns	article	Histoire et Généalogie
			Bayonne, Lamoignonère, Foltzer successeur			
	1909	Les Beaumont-Navarre, notes historiques et généalogiques	R.I.E.B., 1909 (sur 3 N°s)	ns	article	Généalogie
			Paris, Honoré Champion	?	ouvrage	Généalogie
	1909	Sur l'époque du mariage de Béatrix 1er, comtesse de Bigorre, avec Centulle de Béarn	Bull. de la Sté Académique, 62° fasc. Déc. 1909	ns	article	Histoire
	? 1ère éd	Troisvilles, d'Artagnan, et les Trois Mousquetaires	Paris, Honoré Champion	100	ouvrage	Profils
	1910 2° éd.		Paris, Honoré Champion	25	ouvrage	Profils
	1912	La Maison de Caumont la Force	Paris, Honoré Champion	300	ouvrage	Généalogie
	1912	Toponymie basque	R.I.E.B., 1912, 1912, et 1914	ns	articles	Pays Basque
	1916	Le Saint Michel de Cize du Codex de Compostelle et du Guide des Pèlerins	Revue des Etudes Anciennes, tome XVIII Janvier 1916	ns	article	Histoire
	1917	L'évêché de Bayonne et les Légendes de Saint Léon, étude critique	St. Jean de Luz, Lib. Nouvelle Mlle Biguet	300	ouvrage	Histoire
	1919	Deux comtes de Comminges béarnais au xv° siècle: Jean de Lescun, Odet d'Aydie	Bull. Sté Archéologique du Gers	ns	article	Profils
			Paris, Honoré Champion	100	ouvrage	Profils

1919 inachevé ³	Les Baillis du Pays de Labourd	Bull. SSLA Bayonne, 1919 N ^o s 3 et 4 Tirés à part	ns ?	articles	Histoire Histoire
1968 post mortem	Les grands lignages vascons, Histoire de la Maison de Gramont en France et en Navarre - repris ⁴ par R. Ritter sous le titre: «La Maison de Gramont 1040-1967» par J. de Jaugain et R. Ritter (ceci pour le tome 1)	Lourdes, Les amis du Musée Pyrénéen	1100	ouvrage	Généalogie

Nota: Le projet (non réalisé) d'ouvrage indiqué en tête de la présente Bibliographie, à savoir «Notes historiques et généalogiques sur la Soule, la Basse-Navarre et le Labourd», devait contenir «La Vasconie» en tant que volume d'introduction, ainsi que Les capitaines-Châtellains de Mauléon» et «Les Baillis du Pays de Labourd», qui devaient en être des chapitres.

¹ Identique à La Vasconie avant «Appendices et Tableaux Généalogiques», c.a.d. à une partie du tome 1

² Suite à des articles sous ce titre de J. de Urquijo dans RIEB 1908 et 1909. Contient l'origine de la chanson «Maitia, nun zira?»

³ Voir article nécrologique J. de Jaugain, in Bull. SSLA Bayonne 1920

⁴ Avec une probité et une élégance auxquelles il convient de rendre hommage

DONAPALEUKO AUZAPEZAREN MINTZALDIA 1992ko irailaren 24ean, Oihenart karrikaren estrenatzekari

Bernard LASSALLE

Mesdames et Messieurs les membres de l'Académie Basque,
Mesdames, Mesdemoiselles, Messieurs,

C'est un grand honneur pour la commune de Saint-Palais d'accueillir l'Académie basque aujourd'hui. Avec joie, mais aussi avec très grand intérêt, j'ai accepté de vous recevoir à l'occasion du 400ème anniversaire de la naissance d'Arnaud Oihenart et à l'occasion de votre congrès de cette année, que vous avez eu la gentillesse de faire à Mauléon et à Saint-Palais.

Cette manifestation est importante pour le témoignage vivant qu'elle porte au maintien et au développement de la langue basque. Dans ce pays où la pratique de la langue a été longtemps en régression, de tels moments sont une impulsion pour donner de l'énergie à son usage et de la considération à sa reconnaissance. L'homme qui parle basque peut être fier de posséder ce langage car il est le naturel fondement de sa foi en ce pays. Pour ce choix de Saint-Palais et pour votre présence ici, au nom de la Municipalité, au nom des habitants de Saint-Palais, je vous remercie.

Arnaud Oihenart vécut à Saint-Palais plus de la moitié de sa vie, après son mariage avec Jeanne d'Erdoï. Je salue d'ailleurs parmi nous ses descendants de Saint-Palais et leurs familles et je remercie les familles Barbaste, Péria, Morbieu d'être présents à cette manifestation. Arnaud Oihenart naquit à Mauléon le 7 août 1592 et s'engagea en politique dès la fin de ses études. En 1616 il est déjà syndic de Soule et défend farouchement les Souletins. Depuis 1627 jusqu'à sa mort, en 1668, à Saint-Palais, il eut une activité débordante; très souvent en déplacement à Toulouse, Pampelune, Pau, Auch, Périgueux, Paris et de multiples autres cités, il fait des recherches, écrit des lettres, des poèmes, et travaille beaucoup. Il a une vigoureuse personnalité et,

à ce titre, il prend position, défend ses opinions. Il s'engage et sait prendre ses responsabilités, et peut ainsi étaler ses qualités, ses sentiments nobles et faire état de son indépendance d'esprit. Son patriotisme basque le pousse à s'intéresser passionnément à la géographie et à l'histoire de ce pays, plus particulièrement à la Navarre, au Pays Basque et à la Gascogne, qui l'inspirent au point d'écrire son importante oeuvre, la *Notitia utriusque Vasconiae*.

Depuis quelques temps, nous faisons l'effort pour avoir vraiment une renaissance culturelle même si, pendant longtemps, les efforts de Saint-Palais se sont dirigés vers les productions agricoles, vers des intérêts plus matériels. Maintenant, et depuis quelques années, nous avons une commission culturelle au conseil municipal; actuellement, elle est présidée par Mme Astabie que je remercie pour toute sa disponibilité, en particulier dans l'organisation d'aujourd'hui. Par ailleurs, nous avons aussi, dans le même sens, au sein du SIVOM, créé récemment une école de musique. Mais, d'une manière plus présente et plus constante, nous sommes tout à fait impressionnés par le travail du Docteur Urrutibéhéty et des Amis du Musée de la Basse-Navarre. Nous faisons un effort et nous encourageons effectivement ces initiatives. Elles sont remarquables et un très grand enrichissement pour la commune de Saint-Palais.

Nous n'avons pas su, à Saint-Palais, jusqu'à maintenant, reconnaître l'écrivain Arnaud Oihenart et le poète basque. Sur votre proposition, Monsieur le Président de l'Académie, le conseil municipal a décidé de débaptiser le boulevard des Acacias. Cette rue fut sans doute le site d'un casernement détruit au moment de la création de la nouvelle église et mon prédécesseur de l'époque, qui devait s'appeler M. Thomas, a dû avoir bien du souci au moment où il a réalisé cette opération. Cette rue se trouve en plein centre et ce fait montre bien toute l'importance que nous attachons au souvenir du poète. Elle est également tout près de sa maison, où il vécut. Le nouveau nom de cette rue sera donc «rue Arnaud Oihenart».

En outre, une plaque commémorative est apposée aujourd'hui sur la maison où il vécut et, dans un instant, après que vous ayez pris la parole, Monsieur le Président, je vous inviterai à venir la découvrir avec moi.

DONAPALEUKO MINTZALDIA

Jean HARITSCHELHAR
euskaltzainburua

Donapaleuko Jaun mera,
Jaunak eta Andereak

Euskara baita Euskaltzaindian erabiltzen dugun hizkuntza, euskaraz beraz mintzatuko naiz, lehenik eskerren bihurtzeko zuri Jaun mera eta kontseiluko jaun-andere guziei gaur egiten diguzuen ongi etorriarentzat, duela hiru egun Maulen ukan dugun idurikoa.

Poztu naiz ere entzun dudalarik euskaraz egin diguzun agurra Herriko Etxean. Senditu dut orduan Detxepare-ren neurtitz baten oihartzuna, neurtitz horrek diola:

«Euskaldun den gizon orok altxa beza buruia»

Bai, altxatu behar dugu burua eta goraki erran euskaraz bizi nahi dugula; haxe da, hain zuzen, Euskaltzaindiaren helburua: euskaraz bizi, euskaraz ikasi eta, beraz, *euskara bizi dadin, ez bakarrik orain baina orain* eta beti.

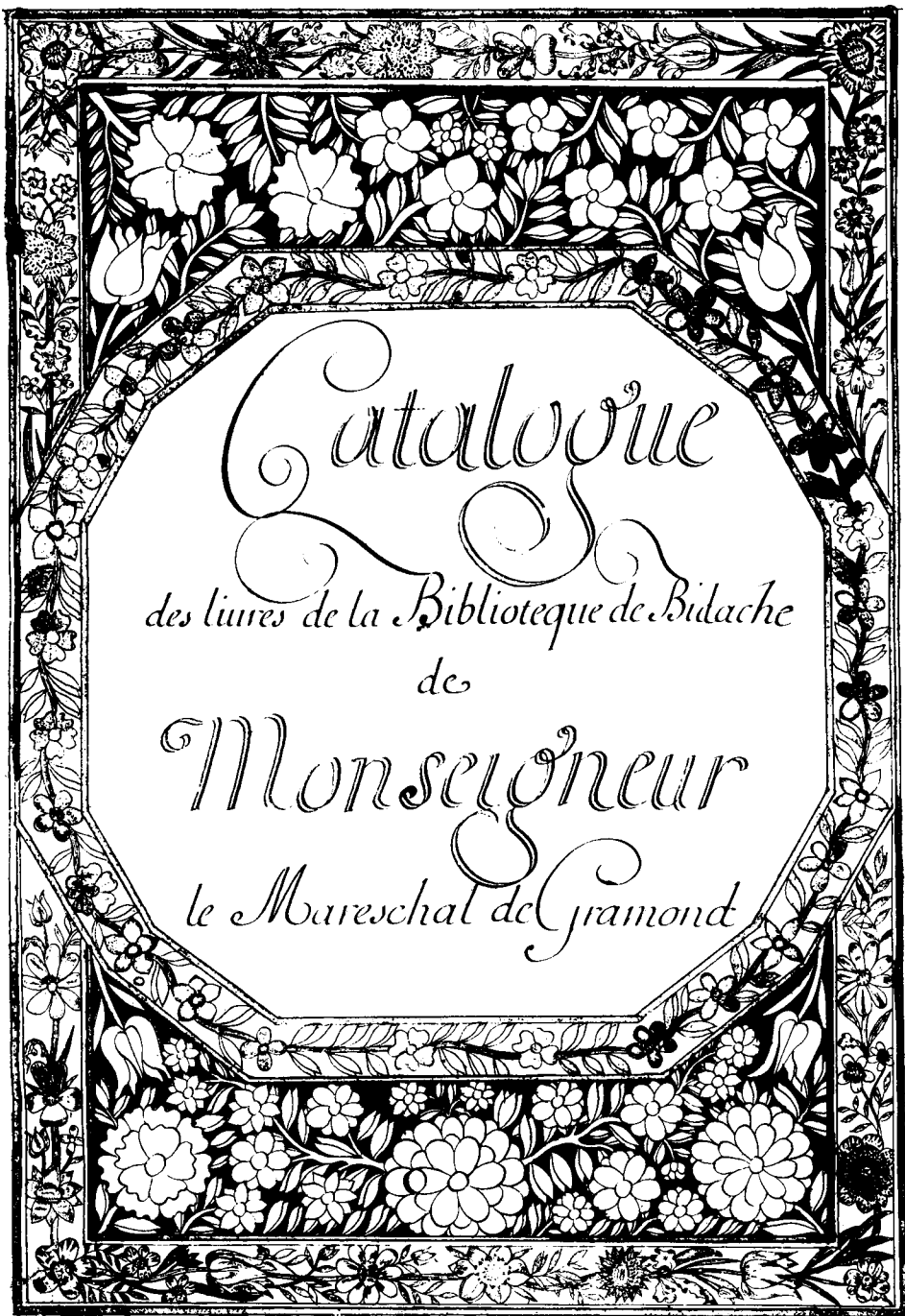
Monsieur le Maire,
Mesdames et Messieurs,

J'ai beaucoup de remerciements à vous adresser pour l'accueil qui nous est réservé dans cette cité de Saint-Palais, cité, nous le savons, chargée d'histoire, ville dont le passé administratif est à l'origine d'archives privées. C'est ainsi que, grâce à la famille Barbaste, nous avons pu, il y a maintenant un quart de siècle, prendre connaissance d'un document d'Oihenart extrêmement important, cette lettre qu'il adressa en mai 1665 à un curé du Labourd sur la manière de versifier en basque, lettre reproduite et commentée par le regretté chanoine Pierre Lafitte dans un numéro de la revue *Gure Herria* en 1967. La famille Barbaste dispose d'autres documents qui sont exposés ces jours-ci au Musée de Basse-Navarre.

Comment ne pas me souvenir aussi qu'il y a plus de trente ans, au moment où je préparais ma thèse, j'ai fait dans cette maison, à côté, la connaissance de Madame Péria. Grâce à elle, j'ai pu accéder aux seuls manuscrits existants du poète sur lequel je travaillais, Etxahun de Barcus. Grâce à Madame Péria, j'ai pu exhumer des poèmes d'Etxahun totalement inconnus qui, depuis, sont entrés dans les collections du Musée Basque car elle et sa famille en ont fait le don très généreux alors que j'en assumais la direction. Je tiens à en apporter le témoignage public, ici-même, à Saint-Palais.

Monsieur le Maire, vous avez aussi rappelé que, sur l'initiative de l'Académie, et après vote positif du Conseil municipal, Saint-Palais sera dotée d'une rue Oihenart car cet homme, né à Mauléon mais qui s'est marié et a vécu pendant de nombreuses années dans cette maison qui nous fait face, est un personnage important dans l'historiographie du Pays Basque. Par la *Notitia Utriusque Vasconiae*, il s'est affirmé comme grand historien de son époque, ce qui a été parfaitement mis en relief ce matin-même, grâce aux conférences faites, soit par Madame Mussot-Goulard, soit par Manex Goyhenetche. Pendant les deux journées précédentes qui se sont déroulées à Mauléon, car Euskaltzaindia a voulu partager son Congrès entre les deux villes où vécut Oihenart, nous avons évoqué et étudié l'oeuvre de cet «honnête homme» au sens du xviie siècle, en tant que grammairien, poète et parémiologue, puisqu'il nous a légué une trentaine de poèmes et 706 proverbes qui sont un trésor inestimable. Je crois qu'avec ce congrès, la figure d'Arnaud d'Oihenart apparaîtra comme une des figures majeures de ce xviie siècle culturel basque puisque, en la même personne, se trouvent réunis l'homme public, l'historien, le grammairien, le poète et le parémiologue, un esprit d'une très grande ouverture, capable d'écrire dans la langue noble de l'époque, la latin, sans jamais oublier sa propre langue maternelle, le basque.

Alors, une nouvelle fois merci, Monsieur le Maire, de l'accueil que nous fait Saint-Palais. Euskaltzaindia est honorée de cet accueil et ne l'oubliera pas. Cela se retrouvera par écrit lorsque nous publierons les actes de ce congrès qui, j'en suis sûr, marqueront une étape importante dans la recherche scientifique basque. Merci encore, de tout coeur.

Catalogue
des livres de la Bibliothèque de Bidache
de
Monseigneur
le Maréchal de Gramond

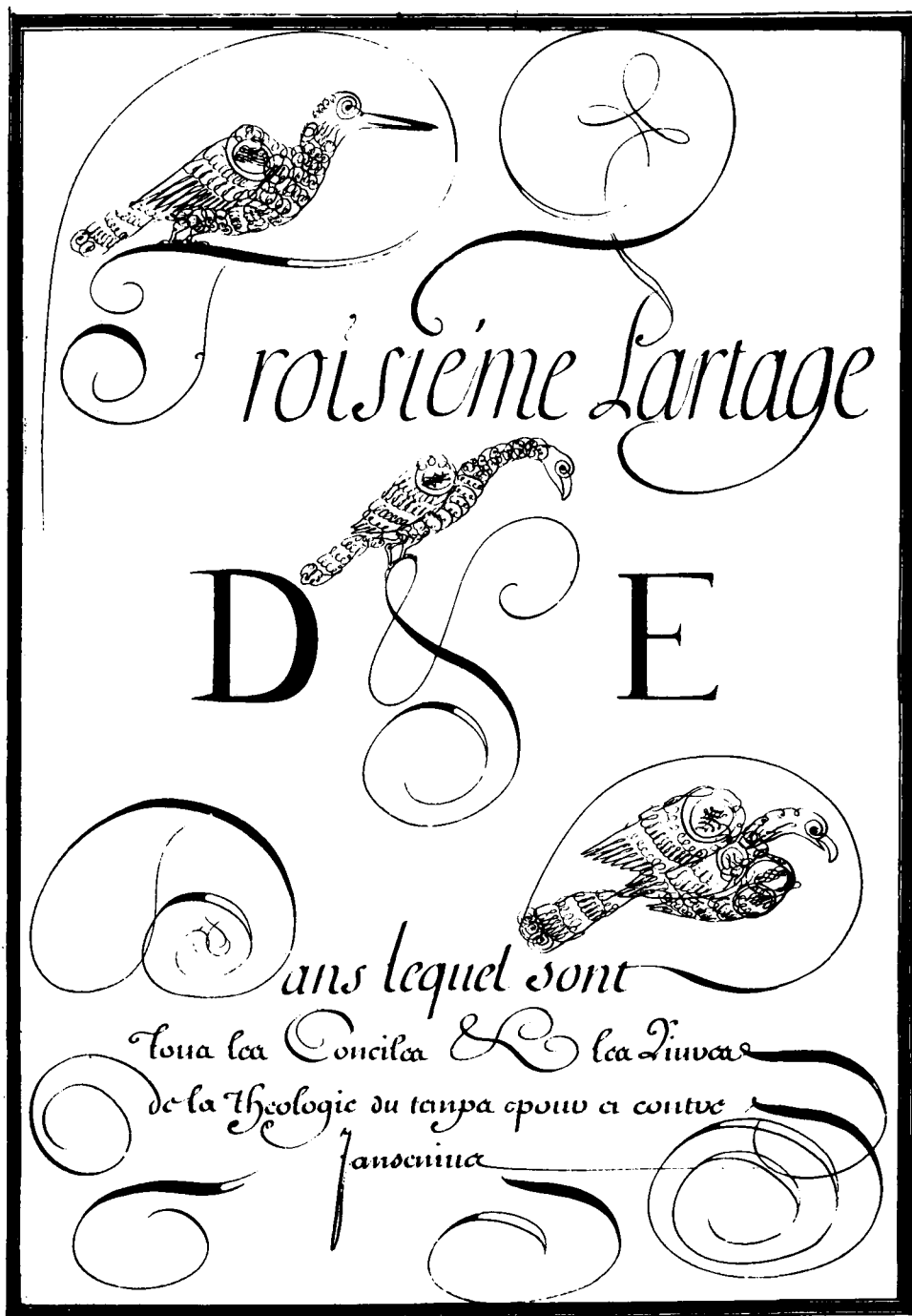
A			
1.	<i>Hieronimi pradi et joannis Baptistæ Villalpandi apparatus urbis ac templi Hierosolomitani.....</i>	<i>vol. 3.</i>	<i>in folio</i>
2.	<i>La sainte Bible en françois avec des Figures.....</i>	<i>vol. 3.</i>	<i>in fol.</i>
3.	<i>Biblia sacra vulgar editionis cū notis cronolog. et geogr. ....</i>	<i>vol. 1.</i>	<i>in fol</i>
4.	<i>Biblia sacra cum commentarijs Jacobi gordany.....</i>	<i>vol. 2.</i>	<i>in fol.</i>
5.	<i>Les Actes des Apotrs et l'Apocalypse en vers françois.....</i>	<i>vol. 1.</i>	<i>in fol.</i>
6.	<i>xviij. volum. in 8.º qui comprennent toute la Bible.....</i>	<i>vol. 10.</i>	<i>in 4.º</i>
7.	<i>l'Epitre aux Corinthiens, aux Thessalonisiens, Hebreux, et la Canonique de S. Paul.....</i>	<i>vol. 4.</i>	<i>in 8.º</i>
8.	<i>Les Prouèrbes de Salomon Isayc, l'Ecclesiaste et la Sagesse traduits en françois, avec une explication tirée des Peres et des auteurs Ecclesiastiques.....</i>	<i>vol. 3.</i>	<i>in 4.º</i>

B			
1.	<i>La Bibliothèque des Pères</i>	vol. 6.	in fol.
2.	<i>Saint Gregoire</i>	vol. 2	in fol.
3.	<i>Cornelius à Sápide in cetera Apos.</i>	vol. 1.	in fol.
4.	<i>Saint Augustin</i>	vol. 7.	in fol.
5.	<i>Saint Hieróme</i>	vol. 4	in fol.
6.	<i>Les Opuscules de Saint Bonaventure.</i>	vol. 1.	in fol.
7.	<i>Saint Basile</i>	vol. 2.	in fol.
8.	<i>Saint Athanase</i>	vol. 2.	in fol.
9.	<i>Saint Cyrille</i>	vol. 7.	in fol.
10.	<i>Saint Bernard</i>	vol. 2.	in fol.
11.	<i>Saint Theodore</i>	vol. 1.	in fol.
12.	<i>Saint Gregoire de Nazianze</i>	vol. 1.	in fol.
13.	<i>Tertulien</i>	vol. 1.	in fol.
14.	<i>Clement Alexandrin</i>	vol. 1.	in fol.
15.	<i>Origene</i>	vol. 2	in fol.
16.	<i>l'Abc Rupert</i>	vol. 2	in fol.
17.	<i>La somme de saint Thomas</i>	vol. 2.	in fol.
18.	<i>Saint Ambroise</i>	vol. 2.	in fol.
19.	<i>Saint Gregoire</i>	vol. 1.	in fol.
20.	<i>saint Cyprien</i>	vol. 1.	in fol.
21.	<i>Traité de controverse du Cardinal de Richelieu.</i>	vol. 1.	in fol.
22.	<i>Lactance</i>	vol. 1.	in fol.
23.	<i>Romanum calendarium a petro Gassendo.</i>	vol. 1.	in 4 ^o

C			
1.	<i>Socrate Chrétien</i>	vol. 1.	in 6 ^o
2.	<i>La science du Chrétien</i>	vol. 1.	in 4 ^o
3.	<i>Nucleus catholicae deuotionis</i>	vol.	
4.	<i>Les oeuvres d'Avila</i>	vol. 1.	in fol.
5.	<i>Les oeuvres de Ste Therese</i>	vol. 1.	in fol.
6.	<i>La cour sainte</i>	vol. 1.	in fol.
7.	<i>Les oeuvres de Grenade en Espagnol</i>	vol. 1.	in 6 ^o
8.	<i>La vie de saint Bernard</i>	vol. 1.	in 6 ^o
9.	<i>L'Homme chrétien</i>	vol. 1.	in 4 ^o
10.	<i>Les vies des Saints Pères du desert</i>	vol. 2.	in 4 ^o
11.	<i>Dissertationes sacrae et ecclesiasticae patris de Marco Archiepiscopi parisiensis</i>	vol. 2.	in 4 ^o
12.	<i>Del Retrato del Hombre feliz y humana felicidad á pate thoma de Monzabel</i>	vol. 1.	in 4 ^o
13.	<i>Aluarés de la Sylua Espiritual</i>	vol. 1.	in 4 ^o
14.	<i>Lopes de Vueda de flores Diuinas</i>	vol. 1.	
15.	<i>Diuinae fidei Analysis auctore Henrico Holden</i>	vol. 1.	in 6 ^o
16.	<i>Contemptus mundi</i>	vol. 1.	in 8 ^o
17.	<i>Lopes Rosario de Nuestra Señora</i>	vol. 1.	
18.	<i>La theologie naturelle du pere Yves</i>	vol. 1.	in 4 ^o
19.	<i>Moteta et deuotionis de Mre Dumont</i>	vol. 1.	in 8 ^o
20.	<i>L'amour de Dieu de Mre de Sales</i>	vol. 1.	in 4 ^o
21.	<i>Meditationes de los Misterios de nuestra sancta sy</i>	vol. 2.	in 4 ^o

C			
22.	<i>Les Pseaumes de Dauid</i>	vol. 1.	in 6 ^o
23.	<i>La Regle de la Ste Foy</i>	vol. 1.	in 4 ^o
24.	<i>Le Directeur spirituel</i>	vol. 1.	in 4 ^o
25.	<i>La theologie familiere de Vergier abe de S. Cyran</i>	vol. 1.	in 6 ^o
26.	<i>Traduction des ouurages de S. Bernard</i>	vol. 1.	in 6 ^o
27.	<i>Le sacerdoce de S. Jean Chrisostome</i>	vol. 1.	in 6 ^o
28.	<i>Les oeuvres de Senegue</i>	vol. 14.	in 6 ^o
29.	<i>Institutionum sacrarum peripateticis inædificatarum a Thoma Anglo</i>	vol. 1.	in 6 ^o
30.	<i>L'office de la Semaine sainte</i>	vol. 1.	in 4 ^o
31.	<i>Dialogos del Reyno de Dios</i>	vol. 1.	in 4 ^o
32.	<i>Tratado de la Alabanca de la Castidad</i>	vol. 1.	in 4 ^o
33.	<i>Commentaria joannis Cochlæi Lutheri</i>	vat. 2.	in fol.

D			
	<i>Tous les Conciles</i>		<i>872 in fol.</i>

E			
1.	Requête présentée au Roy par l'Archeueq. d'Anbrun	vol. 1.	in 8 ^o
2.	Saint Augustin de l'ouurage des Moines par Camus	vol. 1.	in 4 ^o
3.	La deffense des PP. Iesuites	vol. 1.	in 4 ^o
4.	Traducōn du liur de S. Augus. des mœurs de l'Eglise Catholique par M ^r . Arnaud	vol. 1.	in 4 ^o
5.	Réponse au liu. de M ^r . l'ueque de Lauaur	vol. 1.	in 4 ^o
6.	De l'autorité de S. Pierre et de S. Paul	vol. 1.	in 4 ^o
7.	Apologie pour M ^r . Arnaud	vol. 1.	in 4 ^o
8.	Deffense de Messeigneurs les Prelats	vol. 1.	in 4 ^o
9.	Les Entretienx curieux d'Hermodore	vol. 1.	in 4 ^o
10.	Lettres Chrétiennes de S. Cyrin	vol. 2.	in 4 ^o
11.	Saint Augustin victorieux de Caluin et de Molina	vol. 1.	in 4 ^o
12.	Apologie de M ^r . Jansenius Eueque Dipro	vol. 1.	in 4 ^o
13.	Apologie po ^r les SS. Peres de l'Eglise	vol. 1.	in 4 ^o
14.	Recueil de diuers ouurages touchant la grace	vol. 1.	in 4 ^o
15.	Oeuures Chrétiennes de M ^r . Arnaud	vol. 1.	in 4 ^o
16.	René de la Valée	vol. 1.	in 6 ^o
18.	Lettres de Polemarque	vol. 1.	in 6 ^o
19.	Exposition de la Doctrine de l'Eglise par M ^r . Bossuet	vol. 1.	in 6 ^o
20.	Critique sacr ^e contre la traduction du nouueau testament de Mons par Desistes	vol. 1.	in 6 ^o

*Quatrième partage
cinquième et sixième.*

F.

*Disont les Livres de
Mathématique, Géographie, Cos-
mographie, Topographie, Astrolo-
gie, Militaire, Optique, Architec-
ture, Musique, Blason et autres
appartenans de ces sciences.*

F.

1.	<i>Eriastostenea Batavia de terræ ambitus vera quantitate</i>	vol. 1.	in 6 ^o
2.	<i>Le Ingenose sorti composte per Francesco Marcolini da Sorti institutate giardino di pensieri</i>	vol. 1	in fol.
3.	<i>Arataea siue signa caelestia caesaris germanicis</i>	vol. 1.	in fol.
4.	<i>Peregrinationea de pinto</i>	vol. 2	in fol.
5.	<i>Les seaux des Comtes de Flandrea par Olivier de Vure</i>	vol. 1	in fol.
6.	<i>Joannea Keppleri harmonicis mundi</i>	vol. 1	in fol.
7.	<i>Teatro geneologico di Sicilia</i>	vol. 1	in fol.
8.	<i>Tabula motuum caelestium perpetua philippi Sans- bergii</i>	vol. 1	in fol.
9.	<i>Description des judes occidentales</i>	vol. 1	in fol.
10.	<i>De la navigation des judes orientales de Linschoot</i>	vol. 1	in fol.
11.	<i>Opera Mathematica schoneri</i>	vol. 1	in fol.
12.	<i>Vera descriptio Regni Africani</i>	vol. 2	in fol.
13.	<i>Kirgherua Ara magna consoni</i>	vol. 1	in fol.
14.	<i>Albohazen de judiciis astrorum</i>	vol. 1	in fol.
15.	<i>Mathematica Vicæ</i>	vol. 1.	in fol.
16.	<i>Junctini Astrologia</i>	vol. 2	in fol.
17.	<i>Diffesa a offerta della Siarra</i>	vol. 1	in fol.
18.	<i>Appolonij Pergæ conicorum libri</i>	vol. 1	in fol.
19.	<i>Martini Leillen itinerarium italica</i>	vol. 1	in fol.
20.	<i>Topographia Vuesphalia Mathæo Merian.</i>	vol. 1.	in fol.

F.

21.	<i>Topographia superioris Saxoniae Thuringiae - Misiae Lusatiae</i>	vol. 1	in fol.
22.	<i>Topographia provinciarum Austriacarum Austriae Styriae Carinthiae Cariniae Tyroni</i>	vol. 1	in fol.
23.	<i>Topographia Alsaciae</i>	vol. 1	in fol.
24.	<i>Topographia Sueviae</i>	vol. 1	in fol.
25.	<i>Topographia Franconiae</i>	vol. 1	in fol.
26.	<i>Topographia Archiepiscopatum Moguntinensis - Treuirensis et Colonienis</i>	vol. 1	in fol.
27.	<i>Topographia Hassiae & regionum Vicinarum</i>	vol. 1	in fol.
28.	<i>Topographia Bavariae</i>	vol. 1	in fol.
29.	<i>Trattato della pithera da Vinci</i>	vol. 1	in fol.
30.	<i>La science Heroïque de la Colombiere</i>	vol. 1	in fol.
31.	<i>Astronomia Almagesti noui</i>	vol. 2	in fol.
32.	<i>Mundua Mathematicua Milliet de chales.</i>	vol. 3	in fol.
33.	<i>Vptoni de militia militari</i>	vol. 1	in fol.
34.	<i>Perspectiua Horaria Maignan</i>	vol. 1	in fol.
35.	<i>Syncelli Cronologia</i>	vol. 1	in fol.
36.	<i>Aquiloni Optica</i>	vol. 1	in fol.
37.	<i>De militia Equestri</i>	vol. 1	in fol.
38.	<i>Dictionnaire de Duell.</i>	vol. 2	in 4 ^o
39.	<i>Recueil des Edits des Roys Henry 4. Louis 13 et Louis 14.</i>	vol. 1	in 4 ^o

E

40.	Guidon de la Langue Françoise	vol. 1.	in 6 ^o
41.	Les Principes de l'Art militaire	vol. 1.	in 6 ^o
42.	Les plans des principales villes de France	vol. 2.	in 6 ^o
43.	Geometria Descartes	vol. 2.	in 6 ^o
44.	Philosophie Descartes	vol. 3.	in 6 ^o
45.	De vero Telescopij inuentione	vol. 1.	in 6 ^o
46.	Cronologia mathematicorum Vossij	vol. 1.	in 6 ^o
47.	Excercitationum mathematicarum Schooten	vol. 1.	in 6 ^o
48.	Les travaux de Mer	vol. 2.	in 6 ^o
49.	Enchiridion orthodoxon	vol. 1.	in 6 ^o
50.	De humana physionomia Lortæ	vol. 1.	in 6 ^o
51.	Recueil des places frontieres de Flandre, de picardie, par Cleruelle	vol. 1.	in fol.
52.	Planæ de la Catalogne par Beautieu	vol. 1.	in fol.
53.	Planæ des Places qui sont sur la Moselle et le Rhin par Cleruelle	vol. 1.	in fol.
54.	Planæ de diuersa paya le long de la Muse	vol. 1.	in fol.
55.	Planæ de diuerses Batailles	vol. 1.	in fol.
56.	Panuinij de Ludis Circusibus	vol. 1.	in fol.
57.	De Læe Atlas	vol. 2.	in fol.
58.	L'Architecture de Virruue	vol. 1.	in fol.
59.	L'Architecture par le sieur de Chambray	vol. 1.	in fol.
60.	Theatrum Europe	vol. 1.	in fol.

F

61.	<i>Harmonicorum liber. A. P. Mercenno</i>	vol. 1.	in fol.
62.	<i>Prosperiua de Vignola</i>	vol. 1.	in fol.
63.	<i>L'art militaire de Valthansen</i>	vol. 1.	in fol.
64.	<i>Topographia panuinij</i>	vol. 1.	in fol.
65.	<i>Arithmetica Diophanti</i>	vol. 1.	in fol.
66.	<i>Le siege de la ville de Breda</i>	vol. 1.	in fol.
67.	<i>Boissardua antiquitatum romanorum</i>	vol. 1.	in fol.
68.	<i>Description de MScorial</i>	vol. 1.	in fol.
69.	<i>Le siege de Bolduc</i>	vol. 1.	in fol.
70.	<i>Tychonia Brahe Astronomix mechanica</i>	vol. 1.	in fol.
71.	<i>Descriptio Antiquitatum quæ Romæ videntur in marmoribus à Jacobo reuensiino</i>	vol. 1.	in fol.
72.	<i>Institutiona Astronomiques</i>	vol. 1.	in fol.
73.	<i>Cosmographia Orontij. finis</i>	vol. 1.	in fol.
74.	<i>Architectura de Vignola</i>	vol. 1.	in fol.
75.	<i>Usage des Longitudes</i>	vol. 1.	in fol.
76.	<i>Düreti Ephemerides</i>	vol. 1.	in fol.
77.	<i>Voyages D'ocariies en Moscovie, tartarie & perse.</i>	vol. 3.	in 4.º
78.	<i>Voyages de Biet en l'Isle de Cayennes</i>	vol. 1.	in 4.º
79.	<i>Tichonia Brahei à Cassendo vita</i>	vol. 1.	in 4.º
80.	<i>Argoli Ephemerides</i>	vol. 2.	in 4.º
81.	<i>Protomeua parua argoli</i>	vol. 1.	in 4.º
82.	<i>Theories des planctes par Durret</i>	vol. 1.	in 4.º

F.

82.	<i>Ephemerides Mogini</i>	vol. 1	in 4°
84.	<i>Adriani Metij opera Astronomica</i>	vol. 1	in 4°
85.	<i>Cordani opuscula Astrologia</i>	vol. 2	in 4°
86.	<i>Discours du mouvement local</i>	vol. 1	in 6°
87.	<i>Livre Alemand ou sont les Blasons des lieux d'Allemagne</i>	vol. 2	in 4°
89.	<i>Tractato de la Sphera</i>	vol. 1	in 8°
89.	<i>Articles faits à J. Germain en Lays</i>	vol. 1	in 4°
100.	<i>Vitellionia optica et perpectiva</i>	vol. 1	in 4°
101.	<i>Recueil des Temples et des Sepulchres de Baitan montano</i>	vol. 1	in fol.
102.	<i>Geometria Aryncom</i>	vol. 1	in fol.
103.	<i>U caualerio Metro</i>	vol. 1	in fol.
104.	<i>Fortificationa de Goldmen</i>	vol. 1	in fol.
105.	<i>J Carichi militari Difra telio Bruncaio</i>	vol. 1	in 4°
106.	<i>Moteta a deux Voix</i>	vol. 2	in 4°
107.	<i>Artifice de feux par Hanzatet</i>	vol. 1	in 4°
108.	<i>Idée de la perfection et de la peinture</i>	vol. 1	in 4°
109.	<i>Directorium generale vranometricum caualerij</i>	vol. 2	in 4°
110.	<i>Voyage de Dublane</i>	vol. 1	in 4°
111.	<i>Voyages de la Boutage</i>	vol. 1	in 4°
112.	<i>Toricellio de Sphera</i>	vol. 1	in 4°
113.	<i>Musica Quintilliani</i>	vol. 1	in 4°
114.	<i>Meibomius de Musica</i>	vol. 1	in 4°

F

115.	<i>Perspectiva Maurolyci</i>	vol. 1	in 4 ^o
116.	<i>Mathematica Renaldini</i>	vol. 1	in 4 ^o
117.	<i>Mathematica Galilaei</i>	vol. 2	in 4 ^o
118.	<i>Voyages de Mongu</i>	vol. 3	in 4 ^o
119.	<i>Exercitationes Geometricae</i>	vol. 1	in 4 ^o
120.	<i>Mareschal de Bataille</i>	vol. 1	in fol.
121.	<i>Diuerse plana de villes</i>	vol. 1	in fol.
122.	<i>Baptista ferraro</i>	vol. 1	in fol.
123.	<i>Obeliscus pamphilius</i>	vol. 1	in fol.
124.	<i>Candae in Euclidis Elementa</i>	vol. 1	in fol.
125.	<i>Selctariua in Euclidis Elementa</i>	vol. 1	in fol.
126.	<i>Voyage de l'art Militaire</i>	vol. 1	in fol.
127.	<i>Ara magna lucis & ombrae</i>	vol. 1	in fol.
128.	<i>Sensuua de Architectura</i>	vol. 1	in fol.
129.	<i>Vitruuiua de Architectura</i>	vol. 1	in fol.
130.	<i>Nauigations & Voyages d'Affrique de la mer Rouge et autres pays</i>	vol. 1	in fol.
131.	<i>Nauigationa et voyages de la nouvelle France</i>	vol. 1	in fol.
132.	<i>Architecturc de Dogen</i>	vol. 1	in fol.
133.	<i>Nauigationa et voyages de Samu^o 110</i>	vol. 1	in fol.
134.	<i>Oeuurea de Maroloia</i>	vol. 1	in fol.
135.	<i>Geographia Tolomaei</i>	vol. 1	in fol.
136.	<i>Discoura politiques</i>	vol. 1	in 4 ^o

F

137.	Les Essais de M ^o Bagnes	vol. 1.	in 4 ^o
138.	Le caractere des passiona	vol. 1.	in 4 ^o
139.	Le debordement du Nil	vol. 1.	in 4 ^o
140.	Recueil des Etats tenua a paria	vol. 1.	in 4 ^o
141.	Descartes Metaphisique	vol. 1.	in 4 ^o
142.	Le Ministre d'Etat par Silhon	vol. 1.	in 4 ^o
143.	Bibliotheca Chalcographica	vol. 1.	in 4 ^o
144.	Iconum Virorum Illustrium	vol. 2.	in 4 ^o
145.	Lucien de la traduction de Ablancourt	vol. 3.	in 4 ^o
146.	Arbor scientia Raymundi Lully	vol. 1.	in 4 ^o
147.	Reponse de Girac a Voiture	vol. 1.	in 4 ^o
148.	Theophilacti interprete possino	vol. 1.	in 4 ^o
149.	Edita et arretra de l'auberuc des Marschaux de franco	vol. 1.	in 4 ^o
150.	Recueil sur les Etats tenuz sur les Roys Charles vij Charles viij Charles ix Henry iij. et Louis xij	vol. 1.	in 4 ^o
151.	Les oeuvres Morales de septuarque	vol. 2.	in 4 ^o
152.	Mercure jenuite	vol. 2.	in 4 ^o
153.	Sicilia de Immortalitate animarum	vol. 1.	in 4 ^o
154.	Cartas de piers	vol. 1.	in 4 ^o
155.	Trigonometria Britannica	vol. 1.	in fol.
156.	Mathematica patauni	vol. 1.	in fol.
157.	Mathematica g'etaldi	vol. 1.	in fol.
158.	Funerali Anicchi	vol. 1.	in fol.

F

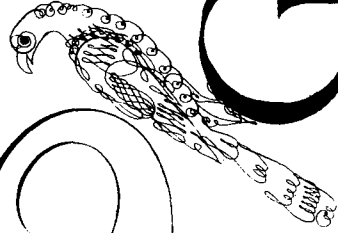
159.	Pratiques de Sabre pour régler, fortifier, et garder, attaquer et deffendre les places	vol. 1.	in fol.
160.	Don Gonzalo Sernandes de Cordoua llamado de Re- militari	vol. 1.	in 4 ^o
161.	Relation de L'Islande	vol. 1.	in 4 ^o
162.	Thesaurus philopoliticus	vol. 10.	in 4 ^o
163.	Sphera de sacrobosco	vol. 1.	in 6 ^o
164.	De Arte graphica fresney	vol. 1.	in 8 ^o
165.	Astronomia geometrica	vol. 1.	in 6 ^o
166.	Prognosticon astrologicum	vol. 1.	in 6 ^o
167.	Descriptio omnium Regnorum	vol. 51.	in 8 ^o
168.	Hieroglyphica joannis pierrii Viterbani. 2. let. 1. Fran.	vol. 2.	in fol.
169.	Rosa Virina	vol. 1.	in fol.
170.	Les Mathematiques de Steuin	vol. 1.	in fol.
171.	Primum mobile Antoni magini patavini	vol. 1.	in fol.
172.	De Arte magnetica Kircheri et alia opera	vol. 5.	in fol.
173.	Description de l'Afrique	vol. 1.	in fol.
174.	Nauigation des Isles indes orientales des Hollandois	vol. 1.	in fol.
175.	La France metallique de Bic	vol. 1.	in fol.
176.	Theatro de Impresedi Giovanni seruall	vol. 1.	in fol.
177.	Theatrum Europeo	vol. 4.	in fol.
178.	Les Quadriles de Louys xiiij.	vol. 1.	in fol.
179.	Catologue des Cheualiers de l'Annonciade	vol. 1.	in fol.

F

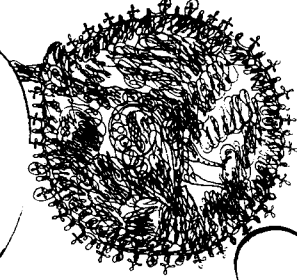
180.	Le theatre d'Honneur	vol. 2.	in fol.
181.	L'ambassade de la Compagnie orient. des provinces unies	vol. 1.	in fol.
182.	Hevelij Selenographia	vol. 2.	in fol.
183.	Petri Cassendi opera	vol. 6.	in fol.
184.	Iconologic de Casar Ripa	vol. 1.	in fol.
185.	Casparia Partei de gestis Brasilica	vol. 1.	in fol.
186.	Flandria illustrata Sandari	vol. 2.	in fol.
187.	Nouum Theatrum Belgicae regiae et Belgicae federatae	vol. 2.	in fol.
188.	Le Theatro du paais de Holsiein	vol. 1.	in fol.
189.	Le grand Atlas	vol. 7.	in fol.
190.	Les voyages de Jean Stuyt	vol. 2.	in 4 ^o .
191.	Index tabularum italicae	vol. 1.	in 8 ^o .
192.	La Geometria di Piero Cospiavottura Cavallois melano	vol. 1.	in 8 ^o .

Septième Lettre

SO

G

Dana Sequel sont

Lea Oratoire, Poëtae dicitur, Politiqua

Jurisconsultus à autra de discentia

Matione

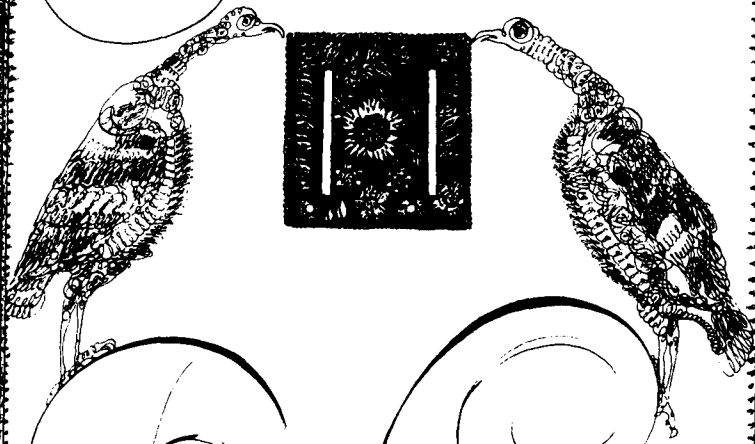
G			
1.	<i>Le Recueil des Ecrits que l'Ambs du Duc de Mantouë a represençé a Mr de Lyonne</i>	vol. 1.	in fol
2.	<i>L'Adonis, poëme du Cheualier marin</i>	vol. 1.	in fol
3.	<i>De animalibus insectis Fran. Mariam</i>	vol. 1.	in fol.
4.	<i>Aldobrandua de Quadrupedibus</i>	vol. 3.	in fol.
5.	<i>Opera poetica Mambruni</i>	vol. 1.	in fol.
6.	<i>Collectio constitutionum jnperi</i>	vol. 2.	in fol.
7.	<i>Le songe du Verger q' parle de la dispu. du deroç du C</i>	vol. 1.	in fol
8.	<i>Les oeuvres de Melin de S.^t gelais en vera</i>	vol. 1.	in fol.
9.	<i>Stanislai lubienski Historopolitica</i>	vol. 1.	in fol
10.	<i>La gerusalemme di Torquato tasso</i>	vol. 1.	in fol.
11.	<i>Planti Comediæ</i>	vol. 1.	in fol.
12.	<i>Terentii comedie</i>	vol. 1.	in fol
13.	<i>Orlando furioso di Ariasto</i>	vol. 1.	in fol.
14.	<i>Virgili Maronis opera</i>	vol. 1.	in fol.
15.	<i>L'eneide de Virgile en Francois</i>	vol. 3.	in fol.
16.	<i>Traitté de la maiorité de nos Roys par Dupuy</i>	vol. 1.	in fol.
17.	<i>Parallcla pluarchi</i>	vol. 1.	in fol.
18.	<i>Reginæ christianis. jura in Ducatum Brabantice</i>	vol. 1.	in fol.
19.	<i>Antiqui Nouique lati orthographia a claudio clausque</i>	vol. 1.	in fol.
20.	<i>Rançorrique de Louie xiiij.</i>	vol. 1.	in fol.
21.	<i>Quarta decada de asia de joan de Barux</i>	vol. 1.	in fol.
22.	<i>Le ministre d'Etat</i>	vol. 2.	in fol.

G			
23.	<i>Florum cultura</i>	vol. 1.	in 4°
24.	<i>Athanasii Kircheri prodromus</i>	vol. 1.	in 4°
25.	<i>Les oeuvres de Balsac</i>	vol. 1.	in 4°
26.	<i>Dessence des oeuvres de Mr Voiture</i>	vol. 2.	in
27.	<i>La philosophie des danches</i>	vol. 1.	in 4°
28.	<i>Les entziens de Voiture et de Costar</i>	vol. 1.	in 4°
29.	<i>Le philosophie indifferent de Dubosc</i>	vol. 2.	in 4°
30.	<i>Armonia politica</i>	vol. 1.	in 4°
31.	<i>Les oeuvres de Lamothe Vayer</i>	vol. 2.	in fol
32.	<i>Les Harangues de M^r le Maitre</i>	vol. 1.	in fol
33.	<i>opera Casaubonni</i>	vol	
34.	<i>Historia vlypsis aldobrändi quadrapedum omnium</i>	vol. 1.	in fol
35.	<i>Catullii albij Tibuli propriety</i>	vol. 1.	in fol
36.	<i>Les oeuvres de girard</i>	vol. 2.	in fol
37.	<i>Les statuta des Baliaiges de France</i>	vol. 1.	in fol
38.	<i>Commentarii homeri a Spondano</i>	vol. 1.	in fol
39.	<i>Calepin</i>	vol. 2.	in fol
40.	<i>Horatii opera</i>	vol. 1.	in fol
41.	<i>Virgilii opera</i>	vol. 1.	in fol
42.	<i>Les oeuvres de Balsac</i>	vol. 2.	in fol
43.	<i>Encyclopediä scientiar. omnium Alstedii</i>	vol. 2.	in fol
44.	<i>Les hommes illustres de plutarque</i>	vol. 2.	in fol
45.	<i>La vie des grands Capitaines manuscrite</i>	vol. 2.	in fol

G			
46	Les oeuvres Dubartea	vol. 1.	in fol.
47	Le portrait des hommes illustres	vol. 1.	in fol.
48	Platonis opera	vol. 2.	in fol.
49	Demosthenæ opera	vol. 1.	in fol.
50	Aristotelis opera	vol. 2.	in fol.
51	Les oeuvres de Senèque par M ^{re} Chalicot	vol. 1.	in fol.
52	Les oeuvres de pline	vol. 2.	in fol.
53	Historia nature	vol. 1.	in fol.
54	Les oeuvres de Ronsard	vol. 1.	in fol.
55	Les oeuvres de M ^{re} du Vair	vol. 1.	inf
56	Cicconis opera.	vol. 2.	in fol.
57	Harangues de béthegrest	vol. 1.	in fol.

Huitième Partie
Et Neuvième

Dans laquelle sont
Les Historiens de tout Laya

FFFD

H			
+	1.	<i>De vita et moribus aduersus Turcas</i>	vol. 1. in 4. ^o
+	2.	<i>Ioannis meussii historica danica et belgica</i>	vol. 1. in 4. ^o
7	3.	<i>La historia de Bologna</i>	vol. 1. in 4. ^o
-	4.	<i>Los cinco libros primeros de la chronica general d'Espag</i>	vol. 1. in 4. ^o
	5.	<i>Las coronicas generala de Espagna</i>	vol. 2. in 4. ^o
	6.	<i>Les quinze livres de Martial traduite en vers</i>	vol. 1. in 4. ^o
	7.	<i>La vie du Cardinal jean francois Commendom</i>	vol. 1. in 4. ^o
	8.	<i>Histoire de ^{Cherrie} des jconoclastes</i>	vol. 1. in 4. ^o
	9.	<i>Les six voyages de jean-baptiste La-vernier</i>	vol. 2. in 4. ^o
	10.	<i>L'histoire des indes Orientales et Occidentales par le pere- jean-pierre mafice</i>	vol. 1. in 4. ^o
	11.	<i>Les commentaires de Cesar</i>	vol. 1. in 4. ^o
	12.	<i>Lanæus florus</i>	vol. 1. in 4. ^o
	13.	<i>Salustius</i>	vol. 1. in 4. ^o
	14.	<i>Liber vellei parterculij</i>	vol. 1. in 4. ^o
	15.	<i>Histoire generale des antilles</i>	vol. 2. in 4. ^o
	16.	<i>Histoire nouvelle des Royaumes de Surinam et de Lao</i>	vol. 1. in 4. ^o
	17.	<i>Historia delle guerre ciuile del conte macolino biscationi</i>	vol. 1. in 4. ^o
	18.	<i>Portrait du grand lamertan</i>	vol. 1. in 4. ^o
	19.	<i>Sudone de la vie de douze Césars</i>	vol. 1. in 4. ^o
	20.	<i>L'istoria delle guerre ciuile Dinglierre</i>	vol. 1. in 4. ^o
	21.	<i>Annales de Tacite</i>	vol. 2. in 4. ^o
	22.	<i>De la guerra di Flandra dal Cardinal bentiuoglio</i>	vol. 3. in 4. ^o

H		
23.	<i>Historia del mercurio sur</i>	vol. 1. in 4. ^o
24.	<i>Historia di paolo gioiio</i>	vol. 2. in 4. ^o
25.	<i>Giurandi diario</i>	vol. 2. in 4. ^o
26.	<i>Historia motuum et bellorum</i>	vol. 1. in 4. ^o
27.	<i>Historia della sacra real maesta</i>	vol. 1. in 4. ^o
28.	<i>l'Histoire de Quintecurse</i>	vol. 1. in 4. ^o
29.	<i>l'Ambassade de granian de silua en perse</i>	vol. 1. in 4. ^o
30.	<i>Petra Lothie</i>	vol. 2. in 6. ^o
31.	<i>Act. bell. cerm. sub carol quint</i>	vol. 4. in fol.
32.	<i>Historia georgij Archopostij</i>	vol. 1. in fol.
33.	<i>Corpus Byzantinae historiae</i>	vol. 1. in fol.
34.	<i>Historia nicetae a cominiati chiniatae</i>	vol. 1. in fol.
35.	<i>Alexias annae comnenae porphirogenitae caesaristae</i>	vol. 1. in fol.
36.	<i>Historia Laonici characondytæ</i>	vol. 1. in fol.
37.	<i>Compendium historiarum georgii cedreni</i>	vol. 2. in fol.
38.	<i>Historia joannis cantacuzeni</i>	vol. 3. in fol.
39.	<i>Della famiglia nobili napoletane discipione ammirato</i>	vol. 1. in fol.
40.	<i>Historia naturalis brasiliae</i>	vol. 1. in fol.
41.	<i>Tristore des troubles de la grande Bretagne</i>	vol. 1. in fol.
42.	<i>Compendio historial de todas los Reynos d'España</i>	vol. 1. in 4. ^o
43.	<i>Inuestigaciones historicas del Reyno de Nauarre</i>	vol. 1. in fol.
44.	<i>Historia general de los Leoa de maroccano</i>	vol. 1. in 4. ^o
45.	<i>Compen. histor. de todas los Reynos d'España et las vidas de los reyes de Nauarre</i>	vol. 1. in 4. ^o

H			
46.	Plusieurs observations de Grece, Asie et autres pays.....	vol. 1.	in 4 ^o
47.	historia rerum scoticarum.....	vol. 1.	in 4 ^o
48.	Relations de pedro Teixeira.....	vol. 1.	in 4 ^o
49.	La chronica del peru.....	vol. 1.	in 4 ^o
50.	L'Histoire de l'acite.....	vol. 1.	in 4 ^o
51.	Dialogo de la torre de Dauid.....	vol. 1.	in 4 ^o
52.	Relation del Cardinal Ventuoglio.....	vol. 1.	in 4 ^o
53.	Notitia dignitatum impetii romani.....	vol. 1.	in 4 ^o
54.	Histoire africaine.....	vol. 1.	in 4 ^o
55.	Memorie oucro diario del Card. Ventuoglio.....	vol. 1.	in 4 ^o
56.	Relacions de la vida del escudero marcoa.....	vol. 1.	in 4 ^o
57.	Diverses conuersations sur la Peinture.....	vol. 1.	in 4 ^o
58.	Declaration du sommaire du fait de la ville de Valencienne.....	vol. 1.	in 4 ^o
59.	L'Alcoran de Mahomet.....	vol. 1.	in 4 ^o
60.	Elogio de el que tenido en Francia en el bastismo de moncenorail delfin.....	vol. 1.	in 4 ^o
61.	Constitutiones regionis Anglitane.....	vol. 1.	in 4 ^o
62.	Joannis incuri misceliane.....	vol. 1.	in 4 ^o
63.	Epistolas familiares del senor Antonio de queuard obispo.....	vol. 1.	in 4 ^o
64.	Phisognomonica, io. baptista portae.....	vol. 1.	in 4 ^o
65.	De Vita et moribus epicuria.....	vol. 1.	in 4 ^o
66.	Les oeuvres de Plutarque.....	vol. 2.	in 4 ^o
67.	Les Sondemens de la politique.....	vol. 1.	in 4 ^o

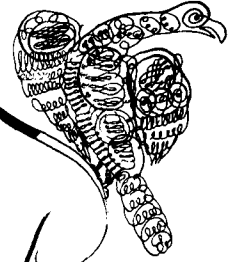
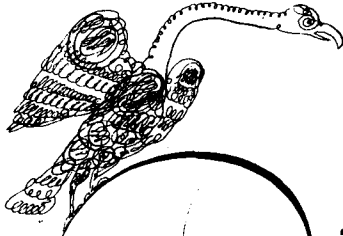
H			
68.	Oeuvres de Mons ^r de la Chambre.....	vol. 1.	in 4 ^o
69.	Le Mars françois	vol. 1.	in 4 ^o
70.	Les Vies des hommes illustres Grecs et Romains	vol. 1.	in 4 ^o
71.	Varias antiguedades d'España y otras provincias	vol. 1.	in 4 ^o
72.	Clouis ou la France chrétienne.....	vol. 1.	in 4 ^o
73.	Traitté touchant les Droits du Roy de France.....	vol. 1.	in fol
74.	Le ceremonial françois	vol. 2.	in fol
75.	Historia rerum danicarum.....	vol. 1.	in fol
76.	Opera Mathæi parviensis.....	vol. 1.	in fol
77.	Historia getrica pontani	vol. 1.	in fol
78.	Histoire d'Angleterre, d'Ecosse et d'Irlande.....	vol. 1.	in fol
79.	Traitté de paix entre les Couronnes de Fran. et d'Esp.....	vol. 1.	in 4 ^o
80.	Les memoires de Messire philippe de Commines.....	vol. 1.	in 4 ^o
81.	La genealogie des Comtes de Flandres.....	vol. 2.	in 4 ^o
82.	historiæ comitum Flandriæ.....	vol. 1.	in 4 ^o
83.	Les memoires de Jean du Tillet.....	vol. 1.	in 4 ^o
84.	Procopii cesariensis.....	vol. 1.	in 4 ^o
85.	Historia domini Antonini.....	vol. 3.	in 4 ^o
86.	Historia apologetica del Reyno de Nauarre.....	vol. 1.	in 4 ^o
87.	Notitia Vasconia.....	vol. 1.	in 4 ^o
88.	Enguerra. de monstre	vol. 2.	in 4 ^o
89.	Lettres d'affaires Ecclesiastiques écrites au Pape.....	vol. 1.	in 4 ^o
90.	Cornelius nepos de vita Imperitorum	vol. 1.	in 4 ^o

H			
91.	<i>L'affrique de Marmol</i>	vol. 6.	in 4 ^o
92.	<i>Histoire de la Reine Elisabeth</i>	vol. 1.	in 4 ^o
93.	<i>Refutatio clenchii</i>	vol. 1.	in 4 ^o
94.	<i>le vray Chil-debran</i>	vol. 1.	in 4 ^o
95.	<i>Le monde chrétien</i>	vol. 2.	in 4 ^o
96.	<i>Les memoires de messire Olivier de la marche</i>	vol. 1.	in 4 ^o
97.	<i>Histoire du grand Mogol</i>	vol. 2.	in 4 ^o
98.	<i>Memoires du Sr Breuier sur l'Empire du grand mogol</i>	vol. 1.	in 4 ^o
99.	<i>La Conestablie de France</i>	vol. 1.	in fol.
100.	<i>Historia Hispania</i>	vol. 4.	in fol.
101.	<i>Histoire Romaine</i>	vol. 3.	in fol.
102.	<i>Histoire de Malthe</i>	vol. 1.	in fol.
103.	<i>Histoire des Turcs</i>	vol. 2.	in fol.
104.	<i>Histoire des Indes</i>	vol. 1.	in fol.
105.	<i>Histoire de Naples et de Sicile</i>	vol. 1.	in fol.
106.	<i>Historia America</i>	vol. 2.	in fol.
107.	<i>Rerum Ungaricarum</i>	vol. 1.	in fol.
108.	<i>Histoire de Barbarie</i>	vol. 1.	in fol.
109.	<i>Les tombeaux des personnes illustres</i>	vol. 1.	in 4 ^o
110.	<i>La pucelle ou la France dediurée</i>	vol. 1.	in 4 ^o
111.	<i>Les hommes illustres</i>	vol. 1.	in fol.
112.	<i>Histoire de Joseph</i>	vol. 1.	in fol.
113.	<i>Les essais de montagne</i>	vol. 1.	in fol.

H			
114.	<i>Histoire de la guerre de Flandres</i>	vol. 2.	in 4 ^o
115.	<i>Histoire des hommes illustres de M^r de</i>	vol. 2.	in fol
116.	<i>Les Dames illustres</i>	vol. 1.	in 4 ^o
117.	<i>Discours divers des dames de la Cour</i>	vol. 1.	in 4 ^o
118.	<i>Les Oeuvres de Xenophon</i>	vol. 1.	in 4 ^o
119.	<i>Delle Famiglia nobili Napoletane</i>	vol. 1.	in 4 ^o
120.	<i>Guilielmi, bellendini</i>	vol. 1.	in 4 ^o
121.	<i>Histoire des Comptes de Poitou</i>	vol. 1.	in fol
122.	<i>Opera philonis Judæi</i>	vol. 1.	in fol
123.	<i>Mythologie des Sables</i>	vol. 1.	in fol
124.	<i>Histoire de la guerre des Juifs</i>	vol. 1.	in 4 ^o
125.	<i>Martyrologium Romanum</i>	vol. 1.	in 4 ^o
126.	<i>Anastasi historia</i>	vol. 1.	in fol
127.	<i>Codinis de officiis</i>	vol. 1.	in fol
128.	<i>Bardas in bullam cruciatæ</i>	vol. 1.	in 4 ^o
129.	<i>Theatrum terre sanctæ</i>	vol. 1.	in 4 ^o
130.	<i>Histoire de Bertrand de Guesclin</i>	vol. 1.	in fol
131.	<i>Histoire des ministres d'Etat</i>	vol. 1.	in fol
132.	<i>Histoires de Polibe</i>	vol. 1.	in fol
133.	<i>Ambassade extraordin. de Messrs les Ducs d'Angou. et Château neuf</i>	vol. 1.	in fol
134.	<i>Les Histoires d'Herodote</i>	vol. 1.	in fol
135.	<i>Memoires de Comines</i>	vol. 1.	in fol

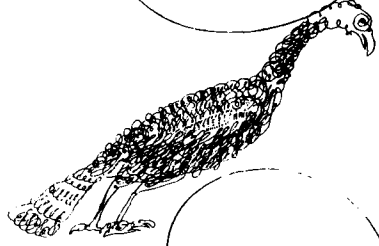
H			
136.	<i>Historia polibii megalopolitani</i>	vol. 2.	in fol.
137.	<i>Titia Liviua</i>	vol. 1.	in fol.
138.	<i>Les histoires & Chroniques du monde</i>	vol. 1.	in fol.
139.	<i>Les recherches de la France</i>	vol. 1.	in fol.
140.	<i>Histoire de Thulydide</i>	vol. 1.	in fol.
141.	<i>Opua Josephi scaligeri</i>	vol. 1.	in 4°
142.	<i>Histoire de Louia le Juste</i>	vol. 1.	in fol.
143.	<i>La veritable origine de la maon Royale de France</i>	vol. 1.	in 4°
144.	<i>Mèr des histoires</i>	vol. 1.	in fol.
145.	<i>Miroir Historial</i>	vol. 2.	in fol.
146.	<i>Mèmours du Mareschal de Montur</i>	vol. 1.	in fol.
147.	<i>L'embassadeur et les fonctions par m^r vauquefort</i>	vol. 3.	in 4°
148.	<i>L'histoire de bouigoigne et de la franche conte</i>	vol. 1.	in fol.
149.	<i>Lucretius de Aerum natura</i>	vol. 1.	in 4°

Dixième Partie

I

Dans lequel sont

Les Histoires Ecclesiastiques, et
de L'Histoire de France

I			
1.	<i>Histoire du Ministre de Richelieu</i>	vol. 1.	in fol.
2.	<i>Lettres du Cardinal D'osiat</i>	vol. 1.	in fol.
3.	<i>Memoires de Mr de Bejhune</i>	vol. 2.	in fol.
4.	<i>L'Histoire des Expeditons des Francois en Jerusalem</i>	vol. 1.	in fol.
5.	<i>Actes du Clerge de France</i>	vol. 2.	in fol.
6.	<i>Les annales d'Aquitaine</i>	vol. 1.	in 8 ^o
7.	<i>Les Croniques françoises de Froissard</i>	vol. 3.	in fol.
8.	<i>Histoire de la maison Royale de France</i>	vol. 2.	in fol.
9.	<i>Thesaurua Sepulcratis</i>	vol. 1.	in 4 ^o
10.	<i>La condamnation des Complices de Dupuy</i>	vol. 1.	in 4 ^o
11.	<i>Histoire de la Ville de Melun</i>	vol. 1.	in 4 ^o
12.	<i>Histoire de Louis xi^e et xii^e</i>	vol. 2.	in 4 ^o
13.	<i>Historia peritoli de rebua gallicia</i>	vol. 1.	in 4 ^o
14.	<i>Memoires du Duc de Rohan</i>	vol. 1.	in 4 ^o
15.	<i>Notitia Virusque vasconia D'oyfionard</i>	vol. 1.	in 4 ^o
16.	<i>Les oeuvres de maitre Chartier</i>	vol. 1.	in 4 ^o
17.	<i>Histoire de Bouchicau</i>	vol. 1.	in 4 ^o
18.	<i>Historia francorum Duchesne</i>	vol. 5.	in fol.
19.	<i>Histoire de France de Serres</i>	vol. 2.	in fol.
20.	<i>Histoire de Mr de Thou</i>	vol. 2.	in fol.
21.	<i>Histoire des Cardinaux françois</i>	vol. 2.	in fol.
22.	<i>Historia Gallica Belcurij</i>	vol. 1.	in fol.
23.	<i>Histoire genealogique de la maison de France par J. marthe</i>	vol. 2.	in fol.

I.			
24.	Les memoires de Caselneau	vol. 2.	in fol.
25.	Ambassade du Cardinal du Perron	vol. 1.	in fol.
26.	Chronicon orientale	vol. 1.	in fol.
27.	Instructiona du concile de Trente	vol. 1.	in fol.
28.	Bullarium multorum pontificum	vol. 2.	in fol.
29.	Historia Concilij Tridentini	vol. 3.	in fol.
30.	Epitome Baronij Spondai	vol. 2.	in fol.
31.	Ulcidatio litterarum sanctae Luarsmi	vol. 2.	in fol.
32.	Epitome Saliani	vol. 1.	in fol.
33.	De Hierarchia Ecclesiastica	vol. 1.	in fol.
34.	Gallia Christiana scevole	vol. 4.	in fol.
35.	Chronica sanctorum & sanctarum philippi Labbe	vol. 1.	in fol.
36.	L'histoire de l'Ancien Testame ^t de Dandely	vol. 1.	in fol.
37.	La legende des flamens	vol. 1.	in 6 ^o
38.	Memoires de l'Etat de France	vol. 4.	in 6 ^o
39.	Memoires de la guerre civile de France	vol. 1.	in 6 ^o
40.	Recueil de ce qui s'est passé sous la ligue	vol. 6.	in 6 ^o
41.	Recueil de Chindonax prince de Tacica	vol. 1.	in 4 ^o
42.	Deffense po ^r le Roy crea-Christien	vol. 1.	in 4 ^o
43.	Histoire du Chevalier Bayard	vol. 1.	in 4 ^o
44.	Histoire de la Croisade	vol. 2.	in fol.
45.	Martyrologium Gallicanum	vol. 2.	in fol.
46.	L'ambassade du seigneur de Fresno	vol. 2.	in fol.

I			
47.	Memoires de Mr de Bellay	vol. 2	in fol.
48.	Negociationa du president Jeamin	vol. 1.	in fol.
49.	Histoire du differenc entre le pape Boniface viij et plüt. le bel.	vol. 1.	in fol.
50.	L' Histoire Ecclesiastique de la reuolution d'Angleterre	vol. 1.	in 4 ^o
51.	Lat. obras de Francisco de Queuedo	vol. 1.	in 4 ^o
52.	Commentaire de l'estat de la Religion sous Hen. et françois Charles	vol. 1.	in 4 ^o
53.	Petri Molinæ Monarchia	vol. 1.	in 4 ^o
54.	Le chemin de l'Eglise	vol. 1.	in 6 ^o
55.	Auertissem. des Catholiques Anglois. aux françois Catholiques	vol. 1.	in 6 ^o
56.	Rabadaneira des vertus q. doit auoir vn prince	vol. 1.	in 6 ^o
57.	Paradoxca de Galax	vol. 1.	in 6 ^o
58.	Dialogue de Gabriel Simconi	vol. 1.	in 6 ^o
59.	Le gouuernador Christiano	vol. 1.	in 6 ^o
60.	Histoire de saint Louis	vol. 1.	in fol.
61.	Histoire des Cardinaux	vol. 2.	in fol.
62.	Le monde Chrécien par Labarre	vol. 1.	in fol.
63.	Effigies pontificum Romanorum	vol. 1.	in 6 ^o
64.	Recueil des choses memorables du prince de Condes	vol. 1.	in 6 ^o
65.	Memoires de la Reine Marguerite	vol. 1.	in 6 ^o
	<i>Attache de vie de m. de la Reine Marguerite</i>		

Onsieme Lartaoe.

K

ana. Lequel sont
Les Romans, Comedies, et autres Poësies
De galanterie.

K			
1.	Oeuures de Corneille	vol. 4.	in 4 ^o
2.	Romanço generale	vol. 1.	in 4 ^o
3.	Commedias de differents authors	vol. 1.	in 4 ^o
4.	El Phenix d'Espagne de Vega	vol. 1.	in 4 ^o
5.	Comedias de Don Pedro Calderon de la Barca	vol. 1.	in 4 ^o
6.	Fabula Aesopi	vol. 1.	in 4 ^o
7.	Flagello de principi	vol. 1.	in 4 ^o
8.	Mercur galand	vol. 2.	in 6 ^o
9.	Journal amoureux	vol. 2.	in 6 ^o
10.	Avis au Roy touchant les jesuites	vol. 1.	in 6 ^o
11.	Institutionum sacrarum peripateticis praedificatarum	vol. 1.	in 6 ^o
12.	Nouvelles en vers de la fontaine	vol. 1.	in 6 ^o
13.	Les amours des grande de lauladieu	vol. 1.	in 6 ^o
14.	Pierre de touche du pais bas	vol. 1.	in 6 ^o
15.	Recueil des lettres ecrites au Cardinal Ventigotio	vol. 1.	in 6 ^o
16.	Amadis des Gaules	vol. 14.	in 8 ^o
17.	L'expedition de Cyprus contre Artaxerces	vol. 1.	in 6 ^o
18.	Saint Augustin de l'ouurage des Moines par Camus	vol. 1.	in 6 ^o
19.	Poesies de Scudery	vol. 1.	in 4 ^o
20.	Obrexillas sobre diuerses sujetos Dirigidas	vol. 3.	in 4 ^o
21.	Poesies melces du sieur de pinchesne	vol. 5.	in 4 ^o
22.	Aegidij mengij poemata	vol. 1.	in 4 ^o
23.	Il Cronucle sigegetiu	vol. 1.	in 4 ^o

Amadis
7 Tomes
de 800
pages
par 100
pages
de 100
pages
de 100
pages

K.			
24.	<i>Academias morales de las Musas</i>	vol. 1.	in 4 ^o
25.	<i>Oeuures de Mr Sarrasin</i>	vol. 1.	in 4 ^o
26.	<i>Fabulae Aesopi de Dunct</i>	vol. 1.	in 4 ^o
27.	<i>Hester pocimo Henrique</i>	vol. 1.	in 4 ^o
28.	<i>Entretien du sarnasse de M^r Le Vasseur</i>	vol. 1.	in 4 ^o
29.	<i>Comediae Terentij</i>	vol. 1.	in 4 ^o
30.	<i>Les oeuvres de virgile en vera François</i>	vol. 2.	in 4 ^o
31.	<i>Mitridate</i>	vol. 4.	in 6 ^o
32.	<i>Fables nouvelles de la Fontaines</i>	vol. 2.	in 6 ^o
33.	<i>Les oeuvres de Scarron</i>	vol. 1.	in 6 ^o
34.	<i>Annales galantes</i>	vol. 1.	in 6 ^o
35.	<i>Le Courier desualise par Spironcini</i>	vol. 1.	in 6 ^o
36.	<i>Gabrielia Madeteneti carminum</i>	vol. 1.	in 6 ^o
37.	<i>Opera scetesti di palauicino</i>	vol. 1.	in 8 ^o
38.	<i>La Murtolaide fischiate del caualicromiarino</i>	vol. 1.	in 8 ^o
39.	<i>Janua Linguarum</i>	vol. 1.	in 8 ^o
40.	<i>Il mundo dy grand Duca</i>	vol. 1.	in 4 ^o
41.	<i>Vite de Cinque huomini jllustri</i>	vol. 1.	in 4 ^o
42.	<i>Ode la sagesse par Charro</i>	vol. 1.	in 6 ^o
43.	<i>July Caesaris Scaliger</i>	vol. 1.	in 8 ^o
44.	<i>La Salade de la belle Cybille</i>	vol. 1.	in 4 ^o
45.	<i>Histoire des Empereurs</i>	vol. 1.	in fol.
46.	<i>Amadis des Gauls en Espagnol</i>	vol. 1.	in fol.

K		
47.	De orlando d Enamorado	vol. 1. in fol
48.	De Lunctor du lac	vol. 3. in fol
49.	Histoire de Jperesforei Roy de la grande Bretag	vol. 3. in fol.
50.	Chroniques d Angleterre	vol.
51.	Machinè du Patai Royal	vol. 1. in fol.
52.	Les vigiles de la more du feu Roy Charles vij	vol. 2. in fol.
53.	Carmina Batracij	vol. 1. in 4 ^o
54.	Fabula centum	vol. 1. in 4 ^o
55.	Offensio regia Caroli	vol. 1. in 4 ^o
56.	Epitres en vers de Boinsobere	vol. 1. in 6 ^o
57.	Ménage sur la langue française	vol. 1. in 6 ^o
58.	Leuzi Camoes princeps dy pœtiaz Carugates	vol. 1. in 6 ^o
59.	Charvatia Lucani	vol. 1. in 6 ^o
60.	La fortune de la Cour	vol. 1. in 6 ^o
61.	Recueil de plusieurs ~~pieces~~	vol. 1. in 6 ^o
62.	Considerations politiques p ^o entreprendre la guerre	vol.
63.	contre l'Espagne	vol. 1. in 6 ^o
63.	Hæcidi Asenai opera	vol. 1. in 6 ^o
64.	Roman des Aspaux	vol. 1. in 6 ^o
65.	Epistola selectæ Chætrac	vol. 1. in 8 ^o
66.	La Gigantomachia de Scarron	vol. 1. in 8 ^o
67.	Virgula Fraucsty	vol. 1. in 8 ^o
68.	Plusieurs comedies et Romans Espagnols	vol. 15. in 4 ^o
69.	Properce	vol. 4. in 4 ^o

Par rapport aux nouvelles lettres a bidache, les dix septiemees octobres mil six cent
Septante deux

[Handwritten signature]

K

Catalogue des livres que madame
marie charlotte De castelnau
Duchesse de Gramont a fait mettre
dans la Bibliothèque de Bidache en
l'année 1689

	Cyrus	10	J.
	Cassandre	10	J.
+	Alexandre	5	J.
	Clélie	10	J.
	Charamon	12	J.
	Astree	5	J.
H ²	Cleopatre. en 41 vol qui font 12 parties	12	J.
deux	la Vie de s. ^{te} Theres	1	J.
	Devoir de la vie monastique	2	J.
	Histoire de Cherezie	1	J.
histoire	la Vie de s. ^t Louis	2	J.
	francois jesuied	1	J.
	Histoire de Philippe de Valois ^{le} Roi Jean	1	J.
	Louis Onke	2	J.
	Louis douze	3	J.
	Charles neuze	2	J.
	la vie de l'admiral de coligny	1	J.
	la vie de M ^{re} de Turenne	1	J.
	Le Testament Politique du cardinal de Richelieu	1	J.
	Le caractere de Theophraste	1	J.
	Les conquerans de la chine	1	J.
-	l'alcoran de mahomet	1	J.

K			
En l'année 1691 a été mis dans la			
Bibliothèque par madite dame			
la vie de M ^r Deperron.....	3	T	
Ceremonies & coutumes des Juifs.....	1	T	
Relation du voyage d'Espagne.....	3	T	
la conquete d'Espagne par les mores	2	T	
marc Antonin.....	2	T	
Histoire des Empereurs.....	2	T	
Satire de Boete Et de Juvenal.....	1	T	
Abregé de la fable.....	2	T	
memoires de la cour d'Espagne.....	1	T	
Virgile de la traduction de M ^r Maestrius.....	1	T	
l'apocalipse de M ^r de Meaux.....	1	T	
Charles Quintieme.....	1	T	
Charles cinq.....	1	T	
Ministre d'Etat.....			
Les memoires de M ^r de Guise.....	1	T	
Les commentaires du marchal de Montuc.....	1	T	
S ^t Evremont.....	1	T	
la vie de Cromwel.....	1	T	

~~Livres sur différentes matières mis dans la Bibliothèque par Madame la Duchesse avec ses armes gravées sur tous et sur un même corps de tablettes d'ivoire.~~

~~1~~	~~Les mémoires de feu M. de Guise~~	~~1 Vol. in 4°~~
~~2~~	~~histoire de St. Louis imprimée en 1655~~	~~12 Vol. in 4°~~
~~3~~	~~histoire de philippe de Valois par l'abbé de Choisi~~	~~1 Vol. in 4°~~
~~4~~	~~histoire de Charles huit par Varitas~~	~~1 Vol. in 4°~~
~~5~~	~~histoire de Charles V par l'abbé de Choisi~~	~~1 Vol. in 4°~~
~~6~~	~~histoire de Louis XI par Varitas~~	~~2 Vol. in 4°~~
~~7~~	~~histoire de Louis XII par le même~~	~~3 Vol. in 4°~~
~~8~~	~~histoire des révolutions arrivées en Europe par l'histoire~~	~~6 Vol. in 4°~~
~~9~~	~~histoire de Charles IX par Varitas~~	~~2 Vol. in 4°~~
~~10~~	~~histoire de François premier par le même manuscrit~~	~~1 Vol. in 4°~~

Catalogue de livres choisis dans la Bibliothèque de Château de Bidache le quatorze octobre mil sept cent cinquante quatre par Monsieur le Comte de Gramont Brigadier des armées du Roy, et plusieurs autres ont été remis à Monsieur de Labat Intendant de Monsieur le Duc de Gramont, et son directeur au Bureau de la Coutume à Bayonne pour par lui les envoyer à Paris à Mon dit Seigneur le Comte de Gramont, Les dits livres consistent.

- 1° Le Theatre du monde, ou nouvel atlas, mis en lumiere par guillaume et Jean Blaeu seconde partie in folio n° 189.
- 2° Novum ac magnum Theatrum orbium Belgicae foederatae, ad praesentis temporis faciem expressum à Joanne Blaeu in folio n° 187.
- 3° autre novum ac magnum Theatrum orbium Belgicae ad praesentis temporis faciem expressum à Joanne Blaeu in folio aussi n° 187.
- 4° autre Theatre du monde, ou nouvel atlas mis en lumiere par guillaume et Jean Blaeu, troisième partie in folio aussi n° 189.
- 5° autre Theatre du monde, ou nouvel atlas, mis en lumiere par le D^g Guillaume et Jean Blaeu quatrième partie in folio aussi n° 189.
- 6° Le Theatre du monde, ou nouvel atlas, contenant les cartes et descriptions de tout les pays de la Terre, mis en lumiere par le D^g Blaeu in folio aussi n° 189.
- 7° La cinquième partie d'un atlas, contenant une nouvelle description du monde moderne, six dix graphie générale de toute la Terre, enrichie des particularités de la navigation tant ancienne que moderne, avec un excellent et curieux Tableau du monde des anciens accompagné des Parallelles de l'antique et nouvelle grec &c in folio aussi n° 189.

MONSIEUR le MARESCHAL de GRAMOND

- 8° is arboribus...
 9° Cœli cosmographiam, generalium, et novorum orbibus & in foliis n.º 189
 10° India Celestium jacta in folio n.º 191.
 11° Duxit atlas de maribus Arab, recolonibus alle de Sea Kusan vobat bukera de
 Des arts & beaux arts met son general des chrysin q'van d'ing et d'infirmité, 189-
 12° De recueil des golons des golons frontal de London et Sicard de Sicard
 a M. onsigneur le mareschal de Gramont par M. de Chevillon, in folio n.º 151.
 13° Plans curies et Profiles des villes Chateaux, et cotes de mer de la prin cip aute
 de Catalogne Roussillon et Savignone, et les ports, noms et armes des
 villes de la mer et de la terre qui ont Commande sous Louis XIII
 et Louis XIII, apresant lequand, 1653, in folio n.º 52.
 14° De recueil de Plans des golons assises sur les rivieres de Westphalie et
 de la mer, a D'Arques, in folio 53.
 15° Louis de Bourbon, Duc d'Orleans, Duc de Bourgogne, Duc de Bretagne, General des
 armées du Roy en Champagne & a l'entourant les golons et descriptions des rivieres
 de la France, in folio 55.
 16° Onuphrii Sancti vicentini de ludis circensibus libri II, de Europæis,
 liber unus, quibus universona feci Roma novum veterum cetera ritum
 de la France au dequis anciens illustrant & in folio 56.
 17° Des portraits de hommes illustres Francois, qui sont peints dans la galerie
 du Cardinal de Richelieu, avec leurs principales actions, in folio 57.
 18° Parallelle de l'architecture antique, de la moderne avec un recueil des
 prin cipales auteurs, qui ont écrit, des cinq ordres d'architectures, de Chambrey mes 59.
 19° Plans de villes de la France, de la longueur de la mer, in folio n.º 58.
 20° antiquitatum Romanarum civi III. tomus Inscriptionum et monumentorum,
 que summa in Saxia et maribus et Egypta existunt, vobis in folio n.º 71.
 21° historia General de los hechos de los Castellanos, en las flas, y tierra firme
 del marrocano, in quarto n.º 74.
 22° Dictionnaire curieux, utile, monde & géographique, dans des Etats, generaux et particuliers
 du Pail, et de la Terre, divisé tant en ces quatre principales parties, que par
 Etats et provinces, et vna par des golons et descriptions des villes
 Capitales et prin cipales, Tom. I. et cote n.º 73.
 23° autres mathematiques, Traitans de geometrie, Perspective, architecture
 et de la construction par Samuel marolois, in folio n.º 73 b.
 24° autres livres des hommes illustres et grands Capitaines aussi en manus crit,
 de M. de la Roche, in folio n.º 75.
 25° Relation de mon voyage de pologne, cote voyage de pologne, en
 manus crit, in quarto portant n.º 79.

Les quele sus cete vingt cinq livres, ont été remis à Monsieur
 de la Bat, par my Comierge du Chateau sous signé ad d'au
 le vingt novembre mil sept cent cinquante quatre

J. Jure

Je Declare avoir lue du M. de la Bat Comierge les livres
 mentionnés au Catalogue de dessus et les avoir lue par le Comierge de la Bat
 a Paris le 15 de Mars 1705. Le Duc de Gramont, a Comierge le 15 de Mars 1705.
 Le Duc de Gramont

100
 Catalogue des Livres choisis dans la bibliothèque
 du Château de la souveraineté de Bidache, le quatrième
 octobre mil sept cent cinquante quatre, par Monsieur
 Le Comte de Gramont, Brigadier des Armées du Roy, et
 de quelques Livres qui ont été remis à Monsieur de Labar, Intendant
 de Monsieur Le Duc de Gramont, et souvenu au
 Bureau de la coutume de Bayonne, pour par lui les envoyer
 à Paris à Monsieur de Gramont, Comte de Gramont, de nos
 Livres Consignés.

- 1.° Le Theatre du monde, ou Nouvel atlas, mis en lumiere par
 Guillaume et Jean Blaeu second, paris. in folio n.° 189.
- 2.° Novus ac magnus Theatrum urbium Belgicae foederatae,
 ad praesentis temporis faciem expressum a Joanne Blaeu, in
 folio aumy n.° 187.
- 3.° Atlas, Novum ac magnus Theatrum urbium Belgicae ad
 praesentis temporis faciem expressum a Joanne Blaeu. in folio
 aumy n.° 185.
- 4.° autre Theatre du monde, ou Nouvel atlas, mis en lumiere
 par Guillaume et Jean Blaeu. troisieme paris. in folio aumy n.° 189.
- 5.° autre Theatre du monde, ou Nouvel atlas, mis en lumiere
 par Louis Guillaume et Jean Blaeu, quatrieme paris. in folio
 aumy no. 189.
- 6.° Le Theatre du monde ou nouvel atlas, contenant les Costez
 et Description de tous les pays de la terre, mis en lumiere
 par Louis Blaeu. in folio aumy no. 189.
- 7.° La Cinquieme partie du grand atlas, contenant une parfaite
 Description du monde maritime, hydrographie generale de toutes
 Latitudes curieuses des particularitez de la navigation, tant ancienne
 que moderne, avec un excellent et curieux tableau du monde
 des anciens, accompagné des Parallèles de l'antique et nouvelle
 grecs &c. in folio aumy n.° 189.
- 8.° Harmonia Macrocosmica seu orbis, universalis et Novus, totius
 universi creati Cosmographiam, generalem, et Novam exhibens
 &c. in folio aumy n.° 189.

2. 01
 9. Indica Tabularum Italia, in folio n.º 198

10. De Zee-atlas, of de Water-Wazele, verloopende alle de Zee-kust en Banke bekende des Noord-bodems, met een generale beschryvinge van dien en. in folio n.º 189.

11. Le Recueil des Plans, des places frontières de Flandre et Picardie, dédié à Monsieur le maréchal de Gramont, par le Sr. de Clerville, in folio n.º 51.

12. Plans, Cartes et Profils des Villes, Châteaux et Côtes de mer, de la principauté de Catalogne, Roussillon en Sardaigne, et les provinces, noms et armées des Vices-Rois et Lieutenans généraux qui ont commandé sous Louis XIII et Louis XIV. après son règne (1655) in folio n.º 52.

13. Recueil des Plans, des places armées, sur les rivières de Monelle et Rhin et pays adjacents, in folio 53.

14. Louis de Bourbon, Duc d'Anguin Prince du sang, pair de France, Général des armées du Roy en Champagne &c. contenant les plans et description de diverses batailles et sièges, in folio 55.

15. Onuphrii Panvinii Veronensis, de Ludis Arcensibus libri II. de triumphis, Liber unus, quibus universa fœdera romanorum veterum fœdera ritibusq. declarantur, ac figuris aeneis illustrantur &c. in folio 56.

16. Les Portraits des hommes Illustres Français, qui sont peints sur la Galerie du Palais Cardinal de Richelieu, avec leurs principales actions &c. in folio n.º 57.

17. Parallèle de l'architecture, antique, de la moderne avec un recueil des dix principaux auteurs, qui ont écrit, de cinq ordres, par le Sr. de Châubrun, in folio n.º 59.

18. Plans de Divers Pays, le donj de la Meuse, in folio, n.º 58.

- 19.º Antiquitatum Romanarum sive III. Tomus Inscriptionum
et Monumentorum, quae Roma in sacris et marmoribus et
caetera artificib. veto etc. in folio n. 71.
- 20.º Historia General de los Reinos de los Castellanos, en las
Islas, y Tierra firme del Marrocano, in quarto. n. 44.
- 21.º Les Atlas Curieux, ou le monde representé, dans des Cartes
generales et particulieres, du ciel et de la terre divisé totum en
les quatre principales parties, que par Etats et provinces, et
enme par des plans et descriptions, des Villes Capitales et principales,
Tom. 1. et cote' n. 133.
- 22.º Oeuvres Mathematiques, traitans de Geometrie, Descriptives,
Architecture et fortification, par samuel Marolois, in folio —
n. 134
- 23.º Hommes illustres et grands Capitaines, manuscrit, recueillis
en forme d'histoire, in folio n. 45.
- 24.º autre d'ice, de Hommes illustres et grands Capitaines, aussi
en manuscrit de sur Beantome, in folio, ausy n. 45.
- 25.º Relation de mon Voyage de Bologne, cote', Voyage
de Bologne, en manuscrit, in quarto, portans n. 49

Lesquels susdits vingt cinq Livres, ont été remis à
Monsieur de Labat, par moy Concierge du Chateau
Bismique a Bidache le 24. Novembre 1770
Comme cinquante et quatre.

D. J. J. J.

Jay receu du Sr. J. J. J. Concierge du Chateau de Bidache
les Vingt Cinq Volumes mentionnez dans l'Etat cy desus
et des autres parts et declarer ausir Envoyez a Paris
au Mrs de Comte de Gramont prestant l'ordre et
Mad^{ms} de la Rochette de Gramont, sur le dit Etat En
transmet avec le present Livre sur le Catalogue
General destines a la Bibliothequ de Bidache
a Bruyenne le 12. X^{mo} 1758 Labat

FUENTES HISTORICO DOCUMENTALES DE LA NOTITIA UTRISQUE VASCONIAE Y PAPELES INÉDITOS DE ARNAUD D'OIHENART

Ricardo CIERBIDE

Examinando la vida¹ y obra² de Oihenart³ no cabe la menor duda de que lo mejor de su existencia lo consagró a la labor jurídica, la compilación ordenada de materiales para la redacción de su *Notitia utriusque Vasconiae* y la prolongación de la misma, de tal modo que se puede pensar con acierto que el esfuerzo dedicado a la composición de sus *Atsotizac edo Refraüac* y *Oihenarten gastaroa neurthizetan*, así como de su *Oeuvre poétique*⁴, no pasó de ser para él sino una ocupación secundaria, propia de un intelectual de la época.

Por su condición de síndico del tercer estado de Xübero-Soule a partir del 30 de abril de 1618, se familiarizó con la legislación del referido territorio, como se observa en la labor realizada en Mauleón al ser nombrado por la Corte de Lixarre, miembro de la comisión que debía ocuparse de los desmanes causados en Soule por los hugonotes, así como en 1625 cuando acude a París para tratar de los derechos de la Cour de Lixarre, permaneciendo en esta ciudad varios meses, etc.

---

¹ Cf. J.B.E. de Jaurgain, *Arnaud d'Oihénart et sa famille*, Paris, H. Champion 1885, publicada en *Revue de Gascongne*, t. XXVII. Auch 1886.

² Cf. R. Cierbide. «Estudio preliminar» de la reedición de la 2a. edición de la *Notitia utrisque Vasconiae*, Parlamento Vasco, Vitoria 1992, pp. 22-25, donde se hace la relación de las obras impresas de Oihénart, así como de sus proyectos y de las opiniones de sus contemporáneos sobre su obra.

³ Adopto la grafía Oihénart, siguiendo a J.B.E. de Jaurgain, el cual advierte en la pág. 36, nota 6 de su citada biografía: «Il s'écrit généralement Oyhénart, mais dans cette notice, nous avons cru devoir préférer l'orthographe adoptée par l'historien et ses descendants.»

⁴ Para cuanto se refiere a la reimpresión de la colección de los proverbios y obra poética llevada a cabo por Francisque Michel en Berlin (1857), y M. Gustave Brunet en París (1859), J. de Urquijo (1967), René Lafont (1955), Alfonso Irigoyen (1981) y J.B. Orpustan, cf. R. Cierbide, «Estudio preliminar», cit. p. 24, nota 25.

Cabe reseñar con especial interés su prolongado trabajo en la compilación de las leyes promulgadas por el Parlamento de Navarra en Pau, a partir de su afincamiento en St. Palais/Donapaleu al casar con la noble bajonavarra Jeanne d'Erdoy en marzo de 1627⁵, así como la actividad desplegada en pro de los suletinos que sufrían los ataques de los calvinistas bearneses, en el Parlamento de Burdeos, y la labor desplegada los años 1628 y 1629 en la Cour de Lixarre⁶.

Destaca por su importancia la labor realizada por Arnaud d'Oihenart en pro de la impartición de la justicia en euskera gracias a la creación de la Senescalía de Saint-Palais/Donapaleu por Luis XIII de Francia⁷, mediante el decreto real de 1639, nombrando a Oihenart primer Senescal con derecho a sucesión, como así tuvo lugar después en la persona de su hijo mayor Gabriel, en atención a que: «fº232a ... Toutesfois/ l'experiance ayant depuis fait voir que nos sujets/ dudit Royaume recevoient beaucoup de preiudice de cé/ qu'ils ne sont assistes de l'autorite de nos officiers residents/ sur les lieux, qui soit assez forte et capable de contenir/ chacun de son devoir, et que particulièrement les pauvres/ gens qui ne scavent ni entendent que leur langue langue basque/ souffrent de grands frais et incommodité estant obligues/ aller a Pau et se faire assister d'interpretes pour/ instruire leurs advocats et procureurs et poursuivre leurs/ causes contre les nobles et autres personnes privilegiees/ qui pretendent n'estre tenus plaider en premiere instance/ que pardevant nostredite Cour et Parlement, duquel/ privilege les Infançons de Baigorry pretendent aussy/ se servir en matiere civile, et les habitans d'Ostabares en / fº 232b matiere criminelle.»

CONCEPCION HISTORICA DE ARNAUD D'OIHÉNART

Como advierto en la introducción a la reedición de la *Notitia utriusque Vasconiae*⁸, Oihénart fue sin duda el primer historiador con una sólida formación histórica, jurídica y humanística de Euskal Herria y uno de sus mayores méritos fue, como muy bien señala J. M. Larre⁹, el haber concebido

⁵ Cf. Bibliothèque Nationale. Section de mss. Mss. Français, n° 14.541: «Edits, Actes du Parlement de Navarre relatifs à l'office de Sénéchal, créé en 1639 en faveur de M. Oihenart».

⁶ Cf. Léonce Couture, reseña a la biografía de *Arnaud d'Oihénart et sa famille* de J.B.E. de Jaurgain, *Revue de Gascogne*, t. XXVII, p. 335.

⁷ Cf. Anexo 1 de la presente aportación a las *Actas del XII Congreso de Euskaltzaindia en honor de Arnaud d'Oihénart* 21-24 de septiembre 1992. Maule-Donapaleu.

El edicto lleva la fecha de julio de 1639 y fue dado y redactado en Abbeville. La senescalía de Saint-Palais estaba formada por un senescal en robe longue, de un vicecanciller y cuatro consejeros «versés en la langue basque» con la particularidad de que uno de ellos podía no saberla. A. d'Oihenart figura como procurador («et advocat demandeur») el 21 de julio de 1641. Cf. Bibliothèque Nationale, *Manuscrits Français*, n° 16674, fols. 232-242 y 246v.

⁸ Cf. R. Cierbide, «Estudio preliminar» op. cit., págs 29 y ss.

⁹ Cf. «Arnaud d'Oihenart et la *Notitia utriusque Vasconiae*» en *Bulletin du Musée Basque*, Bayona 1992, p. 10.

una obra histórica sólidamente documentada englobando a todos los vascos y demostrando el origen común de todos ellos a ambos lados de la cordillera pirenaica, así como de Navarros y Gascones¹⁰, y en la cual se consideraban lengua, geografía, etnografía, instituciones e historia crítica.

Para ello se fundamentó en el examen de las fuentes documentales grecoromanas, inscripciones latinas y la lectura de fuentes documentales de la Alta y Baja Edad Media, gracias a la consulta directa de los mismos en los Archivos catedralicios y abaciales, así como de las Cámaras de Comptos de París, Pamplona, de las casas condales de Agramont, Albret, Armagnac, Foix, Toulouse, etc., así como de Auch, Dax, Bearn, Bayonne, Bordeaux, Gascogne, Comminges, Labastide-Clairance, S. Juan de Pié de Puerto, Soule, Guipuzcoa, Vizcaya y Alava, Leyre, Fitero, Hirache, Roncesvalles y muy particularmente de Navarra (genealogías, crónicas y documentos), así como de obras impresas¹¹.

Se preocupó especialmente de todo lo tocante a la conquista del reino de Navarra: crónicas (como la de Théodore Godefroy - cf. B.N., Ms. Français, n° 16.674, fols. 275-316-), las luchas entre Carlos príncipe de Viana y Juan II de Aragón, su padre, y la conquista misma, como se precisa pormenorizadamente en la relación de extractos y documentos, unos de su puño y letra, otros de copias que le fueron remitidas.

La elaboración de la *Notitia*, como observa J. M. Larre¹², estaría relacionada con una serie de hechos, entre los que cabría señalar: 1-. La acción militar llevada a cabo por Luis XIII en Bearne contra los protestantes y que motivó la progresiva anexión de bearneses y bajo-navarros a la corona francesa; 2-. La demostración militar realizada por el duque de Epernon en Bearne y la actividad desplegada por el abad de Ste. Engrace y el propio Oihénart en 1625 ante el consejo del rey, en calidad de delegados nombrados por los Estados de Soule. A estas razones habría que añadir la tensión internacional provocada por la Guerra de los Treinta años, la ambición hegemónica, política y económica de España y especialmente la defensa de los legítimos derechos de los herederos de la Casa de Albret al reino de Navarra, conquistado violentamente por las tropas de los Reyes Católicos en 1512.

Pero por encima de todo actuó en él su profundo conocimiento de la historia de ambas Vasconias y su amor por Euskal Herria, cuya máxima

---

¹⁰ Al comienzo del libro segundo - cf. *Notitia*, 2a. edic., pág. 73 -, nos advierte Oihénart que Vasconia comprendía en Iberia a los navarros, jaqueses, alaveses, guipuzcoanos y vizcaínos y en Aquitania a los gascones y a los vascos.

¹¹ Cf. la relación de Archivos consultados por Oihénart entre 1632 y 1657 que nos refiere J.B. de Jurgain, op. cit., nota 2, págs. 23-24, citada en el «Estudio preliminar» de R. Cierbide, op. cit., p. 20, nota 13. Así mismo J.M. Larre, art. cit., p. 13.

Referente a las obras impresas citadas y no citadas en la *Notitia* consultadas por Oihénart, cf. R. Cierbide, «Estudio preliminar», cit., pp. 51-99.

¹² Cf. art. cit., págs. 10-11.

representación fue a lo largo de los siglos la Navarra histórica¹³, heredera de los antiguos vascones.

Todas estas razones y otras más pudieron estimular a A. de Oihenart a emprender su labor de recopilación de materiales con vistas a la composición de su obra histórica con la ayuda de los consejos, orientaciones y facilidad de consulta de documentos facilitados por los hermanos Dupuy, bibliotecarios del rey Luis XIII, Sainte-Marthe, los Duchesne, geógrafos del rey, etc., que le procuraron informes puntuales sobre datos, genealogías, obras, etc.¹⁴.

Participó en las tertulias eruditas de «l'Académie Putéane» dirigida por los hermanos Pierre y Jacques Dupuy, a la que acudían sabios para tratar de sus investigaciones. Sabemos igualmente que eruditos de la talla de Jean Besly, Aubert Le Mire, Jean Bigot y Peiresc le facilitaron datos correspondientes a Poitou, Hainaut, Normandía y el Midi; así como de informantes de ambos lados de la Cordillera¹⁵ que le enviaban informaciones sobre lengua, costumbres, régimen administrativo, etc. de las diferentes regiones de Euskal Herria.

A decir verdad Oihénart no fue el primero que se interesó por la historia de Aquitania o del norte peninsular, ya que antes que él Belleforest con su *Cosmographie Universelle* (1575)¹⁶, Paul Merula con su *Cosmographia Generalis* (1605)¹⁷, etc., le habían precedido, si bien muy parcialmente por lo que a Vasconia se refiere.

Respecto de Navarra, Gabriel Chapuy y André Favyn habían dado a conocer sendas *Historias de Navarra* en 1596 y 1612 respectivamente, de escaso valor crítico. A su vez Zurita en sus *Anales de la Corona de Aragón* (Zaragoza 1610)¹⁸, Gerónimo Blancas en sus *Aragonensium rerum commentarii* (Zaragoza 1588) y Briz Martínez en la *Historia de la fundación y antigüedades de San Juan de la Peña...* (Zaragoza 1620), y otros, se habían ocupado de manera fragmentaria de Navarra en relación con Aragón.

¹³ Cf. *Notitia*, reedición del Parlamento Vasco, cit., pág. 590, donde declara: «Initium fiat a Navarris, quibus potissimum Vasconum nomen convenit, inde enim ad omnes alios populos, quotquot huiusmodi appellatione censentur, manavit».

¹⁴ Cf. R. Cierbide, «Estudio introductorio» a la *Notitia*, op. cit., págs. 25-27 y J.M. Larre, art. cit., pp. 11-12.

¹⁵ Cf. R. Cierbide, «Estudio introductorio», op. cit., p. 26, nota 35. En el prólogo a su obra *Proverbes basques recueillis par Sr. d'Oihenart*, en RIE, 1935, dice a propósito de los contactos habidos con fuentes de Guipuzcoa, Vizcaya y Alava: «... Les basques de là les monts-Pyrénées, avec lesquels je n'ay pas eu que fort peu de communication...» Tomado de J.M. Larre, art. cit., pg. 21, nota 17.

¹⁶ Oihenart en su *Notitia*, p. 404, dice de él: «Belleforest (a quien algún embaucador muy bien se lo hizo creer) afirma...»

¹⁷ Oihenart consultó la II parte, lib. 3, cap. 34 de la *Cosmographia*, rechazando sus opiniones compartidas por A. Favyn y Scaligero, respecto de que Bayona procediera de un supuesto Boiona - cf. R. Cierbide, «Estudio preliminar» cit., pág. 86.

¹⁸ Para los temas de los *Anales* que interesaron a Oihenart cf. R. Cierbide, «Estudio preliminar», cit., pág. 99, nota 300.

Por su parte Esteban de Garibay y Zamalloa, en sus tres obras, *Los XL Libros del Compendio Historial...* (Amberes 1571, Barcelona 1571), *Ilustraciones genealógicas de los Catholicos Reyes de España...* (Madrid 1596) y *la Recopilación de las Cosas de Guipuzcoa*¹⁹ se había ocupado de España en general, así como de Navarra, Guipúzcoa, Vizcaya y Alava en particular, ignorando el País Vasco Norte y Gascuña.

Todos estos autores y otros más incurrieron en el error de hacer a los vascos descendientes de los cántabros, planteando equivocadamente el origen del reino de Navarra.

Otros autores como Fr. Gauberto Fabricio, Jerónimo Gudiel, Lope García de Salazar, Juan de Mariana, Pedro Mártir de Anglería, Miguel Molinos, Ambrosio de Morales, Luis Núñez, Florián de Ocampo, Fernando Pinciano, Fr. Juan de la Puente, Martín del Río, Ambrosio de Salazar, J. Scaliger etc.²⁰. que habían dedicado notas fragmentarias sobre los vascos, carecieron de una visión global de los mismos.

Sólo Arnaud d'Oihénart tuvo el propósito de comprender las dos vasconias en su conjunto como una historia unitaria. Ignoramos la fecha exacta en que nuestro historiador concibió su plan general asociando a los vascos euskaldunes de ambas vertientes, así como a gascones y navarros meridionales dentro de un mismo núcleo originario. Sólo las referencias manuscritas en los márgenes de sus notas nos arrojan parcialmente luz sobre el particular.

Así sabemos que ya en el mes de marzo de 1631 estaba consultando los fondos de Aire, en 1632 los de Bayona y Pau. Entre 1633 y 1636 le vemos en Toulouse, Pamplona, Tarbes, Lescar, Auch, Paris, Périgueux, Perigord, etc.²¹.

Con objeto de arrojar más luz sobre la consulta de los fondos documentales realizada por A. d'Oihenart he considerado oportuno ofrecer al lector mi modesta aportación, señalando sino exhaustivamente, sí muy representativamente la relación de los mismos, que se conservan en la Sección de Manuscritos de la Bibliothéque Nationale de Paris²² formando parte de distintas colecciones:

¹⁹ Cf. R. Cierbide, «Estudio introductorio», cit., págs. 81-82, donde se citan múltiples referencias de dichas obras de Garibay con las correspondientes correcciones propuestas por Oihenart y sus opiniones al respecto.

²⁰ Cf. R. Cierbide, «Estudio introductorio», cit. págs. 73-99, donde se citan las obras de dichos autores, citas de los mismos tomadas por Oihenart y sus opiniones al respecto.

²¹ Cf. J.M. Larre, art. cit., p. 13.

²² Para el conocimiento de su correspondencia y sus manuscritos, cf. R. Cierbide, «Estudio introductorio», cit., págs. 25-29. Fueron objeto de mis investigaciones en 1991 (del 23 al 28 de septiembre), 1992 (del 22 al 25 de enero) y 1993 (del 11 al 14 de enero). Deseo expresar mi profundo agradecimiento al Departamento de Estudios del Parlamento vasco en la persona del Letrado del mismo, D.J. Carlos da Silva Ochoa y al Servicio Exterior del Gobierno Vasco por la ayuda que me proporcionaron para llevar a cabo dicha investigación. Igualmente al eficiente servicio de la Section de Ms. de la Bibliothéque Nationale de Paris por las facilidades que otorgaron para la consulta de dichos fondos, que han sido en buena parte microfilmados gracias a la ayuda del Parlamento Vasco. Espero que en un futuro próximo pueda ofrecer la transcripción de parte de los mismo.

1. Collection Duchesne, n° 30, 46, 75, 88, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 117, 118 y 119.
2. Collection Baluze, n° 14, 16, 31, 33, 60 y 275.
3. Collection Dupuy, n° 590
4. Ms. Français, n° 20210, 20222, 22197 y 22215.
5. Fonds Français, n° 16674, 18754 y 20157.
6. Nouvelles Acquisitions, n° 5532.
7. Collection Clairambault, n° 499, f° 369 contiene la «Table des principales matières contenues dans les 23 volumes du ms. de M. d'Oihénart, juge de la Seneschausée de St.-Palais»²³

Relación de la documentación consultada y extractada por Arnaud d'Oihenart y recogida en los citados volúmenes ordenada temáticamente

I VASCONIA AQUITANA

I.1 Senescalia de Saint-Palais 1639

M. Français n° 16674. ff. 232-235 Luis rey de Francia y de Navarra crea la Senescalía de Saint-Palais en julio de 1639 de acuerdo con los edictos de octubre de 1620 y junio de 1624.

---

²³ En la Coll. Baluze, n° 100, f° 76 se advierte sobre los gastos motivados por el traslado de los manuscritos de A. d'Oihenart desde Saint-Palais a la Biblioteca de Colbert en París. Es interesante también al respecto, lo que se dice en dicha colección, n° 102, f°75.

Referente al ms. Juvencel que tuvo Oihenart, cf. «Mémoires de l'Académie des Inscriptions», t. XXVI. pág. 721.

El vol. n° 14 de la Col. Baluze, fols. 134-157, contiene las copias del contrato de matrimonio entre Gascón de Foix y Eleonor de Navarra (22 de septiembre de 1434). El vol. n° 275, f° 244: «Notes sur les évêques de Couserans et de Comminges, parmi lesquelles un fragment de la main d'Oihénart...», y el n° 60, f° 129: «Un extrait de l'histoire ms. de Gaston, comte de Foix, par Guillaume Le Seur, communiqué par M. D'Oihenart qui en a l'original.»

Respecto al cuaderno de mano con extractos de Oihenart, conservado en los Archivos departamentales de Hautes Pyrénées (Tarbes), los posibles manuscritos oihenartianos del Archivo del Seminario de Auch y el volumen propiedad de M. Henri de Corsalade, cf. R. Cierbide, «Estudio introductorio», cit., págs. 28-29, notas 43 y 45.

En cuanto al fondo de Mme. de Brancion que Mlle. Jeanne de Mendiry, su sobrina, entregó a Paul Labrousse a fines del s. XIX, cf. R. Cierbide, op. cit., pág. 29, nota 45.

M. Barbaste, sucesor de la familia Oihenart y residente en St.-Palais, tuvo la gentileza de mostrar al público participante en el Congreso en honor de A. d'Oihenart, en el Museo de Baja Navarra creado por el Dr. Clement Urrutibeheti en la Alcaldía de dicha localidad, varias piezas documentales de dicho fondo, relacionadas con el codicilo de su testamento, donde se dispone de su biblioteca particular, que al parecer contaba con más de 2.000 volúmenes (no se conocen ni los títulos ni los autores de las obras). El resto está disperso e imposible de consultar.

Entre las razones que se dan para el establecimiento de esta Senescalía se dice: «... nos sujets/ dudit Royaume recevoient beaucoup de preiudice de cé/ qu'ils ne sont assistes de l'autorite de nos officiers residents/ sur les lieux, qui soit assez forte et capable de contenir/ chacun de son devoir, et que particulièrement les pauvres/ gens qui ne scavent ni entendent que leur langue basque/ souffrent de grands frais et incommodité estant obliges/ aller a Pau et se faire assister d'interpretes pour/ instruire leurs advocats et procureurs et poursuivre leurs/ causes contre les nobles et autres personnes privilegiees/ qui pretendent n'estre tenus plaider en premiere instance/ que pardovant nostredite Cour et Parlement, duquel/ privilege les infançons de Baigorry pretendent aussy/ se servir en matiere civile, et les habitans d'Ostabares en/ (f° 232v) matiere criminelle...»

id. ff. 235r-236v «Extraict des Registres de la Chambre des Comptes de Navarre sur la Requête pusee par Me. François D'Oyhénart advocat demandeur en verification et/ enregistrement de l'Edict du Roy en datte a Abbeuille/ au mois de juillet mil six cens trente neuf portant/ creation d'un Siege du Senneschaussée en la ville de/ St. Palais...» Al margen, de mano de Oyhénart: «21 avril 1641/ Arrest du/ verification de la/ Chambre des/ Comptes de Navarre/».

I.2 Casas condales

I.2.1 Agramont

Col. Duchesne n°110. ff. 86r-94v Acuerdo entre Carlos II (y no el Noble como dice Duchesne) y Arnaud Arremon, señor de Gramont para que se ponga fin a las discordias entre los linajes de Lucxa, Domezain y Agramont.

El original en pergamino queda en poder de Joan de Millet, procurador de Mr. el Conde de Gramont. «Vidimus hecho en San Juan del Pie del Puerto el 29 oct. 1640».

Se citan muchos testigos de Bajanavarra: «Esto fue fecho en presencia/ del dicho Señor rey en la Iglesia de Santa Maria Cabo la puente/ de la villa de san Juan del Pie del Puerto, dentro en la capiella que/ el dicho Sancho López d'Uriz a fecho fazer sepultura; segundo dia/ del mes de abril anno domini Mil CCC° LXXX quarto.»

Col. Duchesne n° 114. f° 120 Títulos de la casa de Gramont. (gasc.)
id. ff. 205-210 Sobre los Gramont.

MS. Français n° 20210 (sin indicación de f°). Extractos de documentos sobre la casa de Agramont.

MS. Français n° 20222. f° 169 Extracto de documentos sobre la casa de los Agramont.

id. ff. 176r-178r Extractos de documentos sobre los Agramont y sobre los Albret de Navarra.

I.2.2 *Albret*

Col. Duchesne n° 98. p. 481 Tratado de paz acordado entre Carlos VIII y Alain d'Albret (marzo de 1490), (fr., de mano de Oyhenart).

Col. Duchesne n° 99. f° 134r Traslado de documentos procedentes del Archivo del Roncal, relacionados con D. Enrique, príncipe de Viana y lugarteniente de D. Joan de Albret (2 de noviembre de 1505) (esp.).

Col. Duchesne n° 104. ff. 297-298r Maison d'Albret. (Con un índice de mano de Oyhenart).

id. ff. 299r-397v Extrait du Thrésor d'Albret.

Col. Duchesne n° 108. Charles VI ordena la restitución de feudos al Sr. de Albret (10 de marzo de 1490).

Col. Duchesne n° 119. f° 154r Instrucciones dadas por Carlos V a Martín de Salinas para recabar información sobre el señor de Albret, rey legítimo de Navarra, el 21 de marzo de 1583 (esp., no de mano de Oyhenart).

id. ff. 227r-229r Memorandum del Santo Oficio contra Juana de Albret (28 de septiembre de 1563), copiado por mano de Oyhenart.

Fonds Français n° 18754. ff. 2r-48v Maison d'Albret.
id. ff. 118r-122v «Généalogie des seigneurs/ d'Albret dressée sur tiltres/ par Mr. Doyenart». (1050-1643)

«Mémoires et généalogie de la maison d'Albret-Lebret-Lebretensis-Leporeto».

Comienza con la relación de Condes de Albret desde 1170 hasta Enrique IV. De gran interés para el conocimiento de la casa de Albret y todo lo relacionado con Navarra (alta y baja), Béarn, Foix, Albret, Tartas, Armagnac etc.

Lectura excelente, letra de finales del XVII-XVIII, en magnífico estado de conservación. Ofrece cuadros genealógicos aunque es más importante con entidad de auténtica crónica. Redactado en gascón reproduce textos latinos.

Fonds Français n°16794. (sin indicación de f°) «Mémoires et Généalogie de la Maison d'Albret-Lebret-Labrit-Lebretensis-Leporeto».

Ex Bibliotheca Mss. Coislinaiana, olim Segueriana, quam Illust. Henricus du Cambout, Dux de Coislin. Par Franciae, Episcopus Metensis etc. Monasterio S. Germani à Pratis legavit. An. M.DCC.XXII.

Más antiguo que el anterior, conteniéndolo en parte, pero siendo menos completo.

Termina con Henry de Bourbon, Prince de Condé, Duc d'Albret 1643.

Redactado en francés con letra clara y cuidada, documento en excelente estado.

1.2.3 Armagnac

Fonds Français n° 18754. ff. 49r-117v «Mémoires et Généalogie/ de la maison d'Armagnac/ justifiez par tiltres depuis/ l'an 1224 jusques a present».

Col. Duchesne n° 102. ff. 43r-47v «Généalogie des comtes de Rhodéz et d'Armagnac»(Lat., fr.) (Oyhenart)

Col. Duchesne n° 103. ff. 118r-138r Copia del testamento de Gerard d'Armagnac vizconde de Fezensaguet (21 abril 1339) (lat., no de mano de Oyhenart). Contiene una larga serie de donaciones.

id. ff. 139-140 libres.

id. f° 140v prosigue de mano de Oyhenart.

Col. Duchesne n° 104. ff. 0r-v Indice del fondo de mano de Oyhenart.

id. ff. 1r-64v Contienen copias procedentes de la fuente citada e interesa a la historia de Gascuña, Sres. de la Barthe, Condes de Armagnac, Senescal de Guyenne, Condes de Perigord, Foix, Bearn, Lautrec, pactos matrimoniales, Comminges, alianzas entre Carlos príncipe de Viana y el conde de Armagnac (1451) etc. También da cuenta de las guerras entre los condes de Armagnac y de Foix (1371), sucesos ocurridos durante la guerra de los cien años en Gascuña, sobre L'Isle Jourdain... En el fol. 62r se cuenta cómo el conde de Armagnac mandó buscar un tesoro escondido en Gravan, cerca de Aure, el 6 de enero de 1331.

id. f° 63r Dispensa otorgada al Conde de Armagnac por los excesos cometidos durante la guerra de 1376, facultándole para que rece en su lugar.

id. ff. 64-84 Sobre L'Isle Jourdain.

id. ff. 84r-119r Extractos de los títulos de los Condes de Armagnac.

id. ff. 122r-149r Diversos extractos sobre L'Isle Jourdain.

Col. Duchesne n° 107. ff. 176r-182v Luis XI perdona a Jean conde de Armagnac por sus agravios. (fr., el original data de 24 octubre de 1461, copia de mano distinta a Oyhenart).

id. ff. 224r-236v Documentos en los que se rehabilita a Charles d'Armagnac (3 abril de 1483) (fr.). A partir de fol.225v copia Oyhenart.

id. ff. 287v-290r Prosigue Oyhenart los extractos de documentos dados en 1278 y 1324, y traza la genealogía de los Condes de Armagnac.

id. ff. 295r-303r Testamentos de Gerard conde de Armagnac y señor de Fleurance datado el 1 de septiembre de 1285.

id. ff. 315r-373v Extractos de documentos procedentes de la Chambre des Comptes de Paris sobre Bigorre y Armagnac.

Col. Duchesne n° 109. ff. (30-56) Copia de extractos tomados de la Chambre de Comptes de Paris, sobre Bezier, la guerra de Gascuña en 1284, ordenanzas del rey Philippe le Bel (1302), y documentos datados en 1345.

id. f° (57r) Descripción de bienes de la casa de los Condes de Armagnac en Béarn (valor de los tributos, número de vasallos etc.)

id. ff. (57-58) Informes sobre la casa de Armagnac.

id. ff. (59-60 y ss.) Interesa a la historia de Armagnac, Albret, Toulouse. Prácticamente todo de la mano de Oyhenart.

Col. Duchesne n° 114. ff. 221-226v Extractos de documentos sobre los Condes de Armagnac.

1.2.4 Foix

Col. Duchesne n° 98. p. 147-157 Tratado de Paz entre Juan II de Navarra y Gastón IV, conde de Foix, esposo de Eleonor de Navarra, fechado en Barcelona a 3 de diciembre de 1445 escrito en romance de Navarra. Documento importante para conocer la guerra entre Juan II y su hijo Carlos, príncipe de Viana. Comprende XI capítulos.

«...como los dichos principe/ e princesa naturalmente fuessen muertos, como por vigor/ de la dicha sentencia contra ellos promulgadera, e civilment/ devan seyer banidos e reputados por muertos e assi como / miembros abersos de la Casa Real de Navarra por tanta/ yngratitud e desobediencia por ellos cometida...»

id. p. 158-200 (prosigue el documento anterior, cap. IX) Se estipula la cantidad de 12000 florines por año pagaderos a Gastón IV y Eleonor en función del cargo de lugarteniente del rey Juan II, sobre las rentas de Navarra «para la expenssa de su plato e messa».

id. p. 201 Copia de un documento gascón sobre la sucesión al condado de Foix (1492).

id. p. 204 Copia por mano de Oyhenart de un documento sobre el condado de Foix .

id. p. 229-238 Testamento de François Phebus (gascón): « mosseigneur Frances Phebus/ par la gracie de Diu Rey de Navarre, duc de Nemours,/ de Monblanc, de Gandie et de Penefiel et per la medixe/ gracy Comte de Foix, seigneur de Bearn, Comte de Begorre et de Revigorce, vescomte de Castelbon, de Marsan, de Nebouzan, de Gabardey, seynour de la / Ciutat de Balaguer,... lo vint et nau jour de janv. l'an mille quoaatre centz veytante et dus.»

id. p. 239-253 Copia por mano de Oyhenart de documentos referentes al condado de Foix. (occitano)

Col. Duchesne n° 99. ff. 57r-89r Confirmación por Charles IV le Bel del acuerdo hecho entre Gastón II Conde de Foix y Jeanne d'Artois. (latín, junio 1324)

«Confirmatio/ litterarum in quibus/ Dominus Rex/ suplet minorem aeta-tem/ Gastonis Comi/ tus Fuxi. Item quali/ ter confirmat quoddam/ accordamen-tum factum/ inter Dominam Johannam de Atrabato/ comitissam Fuxi/ et Dominum comitem pro se/ fratribus et/ sororibus suis.»

id. f° 196r Privilegio otorgado por Catalina de Foix, reina de Navarra, en favor del mariscal Felipe de Navarra. (rom. de Navarra).

«Dado en nuestra villa de Ortez a VII dias del mes de junio del año mil quatro/ cientos e ochenta e quatro». Se alude en él a la tensión en que vivía el reino.

Col. Duchesne n° 102. ff. 227-243 Historia y genealogía de los Condes de Foix. En occitano y de mano de Oyhenart a partir del 236v hasta el final, relata hechos comprendidos entre los años 1094-1418, bajo el encabezamiento: «Commencement de l'histoire et/ généalogie du Comtes de Foix».

Col. Duchesne n° 103. ff. 180r-257r Copia de textos latinos por mano de Oyhenart. Da cuenta de los títulos de los condes de Foix (ss. XII-XV).

Col. Duchesne n° 107. ff. 172r-175v Documento francés datado el 17 de mayo de 1462: «Traite fait entre le Roy Louys XI et Jean de Foix comte de Candale».

Col. Duchesne n° 108. ff. 95r-99r Procedente de la Chambre de Comptes de Paris copia Oyhenart en 1651 un documento sobre la concesión de una renta de 1500 libras tornesas a Gaston, Conde de Foix el 5 de junio de 1338 y julio de 1341.

id. ff. 101r-105r Copia de un documento fechado el 9 de enero de 1256 : «Pariage entre l'Abbe de Bolbone/ et Mr. le Comte de Foix Roger».

id. f° 107r Concesión de Felipe IV rey de Francia a Roger-Bernard, Conde de Foix de la villa de Pamiers (sept. 1285).(fr., no por mano de Oyhenart).

id. ff. 108r-109v Toma de posesión de la villa de Pamiers por Gastón (14 dic. 1332) (lat.)

id. ff. 11r-115r Acuerdo entre Charles VI y Archambaut de Grailly, conde de Foix. (10 marzo, 1400) (fr.)

Todos estos textos fueron compulsados por Oyhenart, habiendole sido enviados por amigos o colaboradores para sus trabajos.

Col. Duchesne n° 109. ff. 22r-27 Extractos tomados de la Chambre des Comptes de Paris y del Thrésor de Chartes du Roy sobre el acuerdo entre Jaime, rey de Mallorca y Gastón, conde de Foix (1304).

id. ff. 28r-30r Contrato de matrimonio de Gaston, hijo del Conde de Foix y de Maria, hija de Charles de Bourbon (30 mayo 1429).

Col. Duchesne n° 111. f° 17r «Traité entre Jeanne d'Artois, comtesse de Foix et les habitants de la valle d'Ossau» (1319). Copia de mano de Oyhenart. (gasc.)

id. f° 20r «Repertoire et inventaire du domaine de Gaston, comte de Foix et de Bigorre» (6 sept. 1445) (gasc.) Contiene la genealogía de los Condes de Foix id. de los títulos del Tesoro de Gastón de Foix (1445) (gasc.).

id. f° 22 Contiene un poema en gascón sobre la batalla que tuvo lugar en 1362, en el que figuran los señores que participaron. La batalla se libró en dicho año entre el conde de Foix y el de Armagnac.

id. ff. 56r-62v Descripción del condado de Foix. (gasc.)

id. f° 63r Descripción de Savardun. (gasc.)
id. f° 65r Descripción de la Abadía de Lerat. (gasc.)
id. f° 67r Homenajes presentados por los condes de Foix (ss. XIII-XIV)
id. f° 165 Testamentos de los condes de Foix: Marguerite de Béarn (1318);
Marthe condesa de Bigorre (1270); Homenaje del conde de Foix al conde de
Toulouse (1241); Homenaje del conde de Foix al rey de Francia (1242) (gasc.).
id. f° 177 Testamento de Gastón de Béarn, rechazado por su hija Martha
(1390) y otros documentos relativos a los vizcondes de Béarn y condado de
Armagnac. (gasc.)

id. f° 193 Límites del condado de Foix.

Col. Baluze n°14. f° 134 «Contrat de mariage entre Gaston de Foix et
Léonore de Navarre» (22 sept. 1434).

id. ff. 148-157 «Contrat de mariage entre Henri, roi de Navarre et
Marguerite de France, duchesse d'Alençon (3 janvier 1526)»

id. f° 149 «Accord entre Catherine, reine de Navarre et Jacques de Foix,
enfant de Navarre (30 mars 1509);original du quadruple expédition».

Col. Baluze n° 60. f°129 «Extrait de l'histoire ms. de Gaston, compte de
Foix/ par Guillaume le Soeur/ Communiqué par Mr. Doihenard qui en a
l'original.

Chap. XI Joustes et armes faites au pas du Rocher Perillieux/ tenu pres de
Chinon par Mr. le Compte de Foix, Mr. de Toucarville/ l'an 1446». Id. cap.
XII, XIII, XIV-XV.

Relata otros hechos en el cap. XVI (1456) sobre la guerra de Navarra.
Refiere hechos acontecidos en la guerra declarada por Juan II de Aragón a
su hijo Carlos, Príncipe de Viana por el gobierno de Navarra.

Cita a Leonor, Dña. Magdalena de Foix, Dña. Juana de Foix, Maria, condesa
de Foix y Catalina. Trata de la descendencia de la casa de Foix. Refiere
hechos acontecidos hasta 1471: «Lo compte de Foix mourat 1472 et est enterré
à Orthes en l'Eglise de Saint..»

Col. Nouv. Acquis. Fond Duchesne n° 5532. ff. 35r-36r (53) «Volume
contenant des extraits de l'inventaire/ des titres du chateau de Foix/ et du
tresor de Pau et de Navarre».

Fonds Français n° 18754. ff. 218r-265v «Généalogie des Comtes/ de Foix
qui est transcrite/ dans l'histoire des Comtes de Toulouse».

id. fol. 293v-294r «Généalogie de la maison/ de Foix-Rabat».

I.2.5 Condado de Toulouse

Col. Duchesne n° 103. ff. 157r-158v. Extractos de documentos que versan
sobre hechos acaecidos en Toulouse a partir de 1441.

id. ff. 159-160 libres.

id. ff. 161r-173v Prosigue la copia de extractos sobre los Condes de
Toulouse (siglos XIII-XV).

id. fº 174 libre.

id. ff. 175r-176v Ex Libro Albo domus Comitum Tolosae.

id. ff. 177-178 libres.

Col. Duchesne nº 105. ff. 282r-v De un ms. de San Andrés de Toulouse copia pasajes sobre los milagros de Sta. Fausta.

Col. Duchesne nº 108. ff. 1r-2v Copia de documentos relacionados con la casa de Toulouse: Odon-Eudes, Conde de Tolosa; Raimond...

id. ff. 3r-v Acuerdo entre Guillermo Conde de Tolosa y Raimond Conde de Barcelona, copiado de mano de Oyhenart.

I.3 Ciudades y regiones

I.3.1 Auch, Dax, Bearn

Col. Duchesne nº 98. ff. 3r-94v Copia de mano de Oyhenart de documentos relativos a contratos matrimoniales y testamentos de los vizcondes de Béarn (ss. XIII-XV). (gasc., lat.).

Col. Duchesne nº 103. ff. 300-303v Copia de mano de Oyhenart de documentos relativos a Béarn.

id. ff. 304-329r Prosigue la copia de fragmentos y extractos de documentos latinos relacionados con el Béarn y Gascuña.

Col. Duchesne nº 104. ff. 224r-236v (72-84) Ordenanzas de Auch. Se recogen 104 disposiciones.

id. ff. 237r-254r (85-102) Extractos de ordenanzas de Basso-Lasso dadas por Amanien, arzobispo de Auch, y recogidas «ex Libro Rubro Capituli» de dicha diócesis.

Col. Duchesne nº 106. ff. 135r-139r «Estatz de Bearn» Listado de Barones y Gentilhombres, villas, valles, lugares...

Tras el epígrafe general: «Ceux qui ont accoustumé d'estre appellés aux estatz Generaux de la Bassa Navarre...» se citan al obispo de Bayona o su vicario general, al de Dax, el Prior de Saint-Palais etc. Entre los Barones se nombra al señor de Luxe, al de Gramont, al vizconde de Etchaux...; entre los gentilhombres los «juratz» de St. Jean, St. Palay, Labastide, Pays de Mixe, Pays de Cise, «Les gentilhomes juratz de Comunautat du Pays d'Osses, du Baigorry...deux locqs d'Ihoidi, Armendans e Irisarri, d'Arberoue...»

«...Estatz de la biconté de Marsan qui son appellés avec ceux de Bearn...Estatz de la biconté de Nebousan...Estatz de la conté de Foix... Estat z de la conté de Bigorre...»

Col. Duchesne nº 107. ff. 184r-185v Copia de documentos datados en 1312 hecha por Oihenart el 9 de agosto de 1644 relacionados con Béarn.

Col. Duchesne nº 114. fº 2r «De pace et tregua ex parte/ dei et domini papa pour/ la province d'Auch» (lat.)

id. f° 13r Copia de mano distinta a la de Oyhenart de un documento latino de Alfonso de Castilla: «Aldephosus dei gratia rex Castelle et Toleti dominus Gasconiae cum uxore mea Alienor

regina.. Era MCCLX secunda Apud Sanctum Sebastianum» El documento trata sobre Dax.

Fonds Français Nouv. Acquis. n° 5532. f° 40 (98) «Suite des recherches et extraits de / M. Oyhenart particulièrement sur le Pays/ de Pau, Bearn, etc. La première partie du volume/ contient 137 feuillets et la seconde 207».

Fonds Français n° 18754. ff. 184r-189r «Souveranité de Béarn».

id. ff.189v-193v Extractos sobre Béarn.

id. ff. 200r-202v Relaciones entre Béarn y Navarra (Carlos II de Evreux y Gaston Febus).

id. ff. 239v-242r Banquete dado por Gaston de Béarn y Eleonor al rey de Hungría.

id. ff. 266r-272v Observations sur la genealogie des Vicontes de Bearn, dressées par M. Doyennart.

M. Français n° 22215. ff.22r-30r «Memoire concernant Le Bearn et la Basse Navarre. Dressée par M. Pinon (1698)»

«Chapitre 2, concernant la Basse Navarre».

I.3.2 Bayonne

Col. Duchesne n° 108. ff. 9r-v Copia de la Coutume de Bayona. (gasc., de mano distinta a la de Oyhenart).

id. ff. 54r-55r «Lo que parece es necesario para la conservación del ducado/ de Gujanna y goarda de la ciudat de Vayona y del/ dinero que en cada mes es necesario para ello.» (esp.). Parece copiado en San Juan de Pie de Puerto por Loiteguy. Interesante por lo que toca a relaciones con Navarra, Guipuzcoa y Vizcaya.

Col. Duchesne n° 110. f° 1 Comienza con un índice de materias de mano de Oyhénart al que sigue: «Registre de Bayonne appartenant a Mr. d’Hablero», en el que se refieren hechos de 1339 (gasc.).

id. f° 20r Extrait d’un vieux libre en papier manuscrit de monsieur du Luc (lat. y gasc.). Oyhenart copia noticias en torno al año 1403, el 20 de marzo de 1631 en Bayona.

id. f° 11r Copia de Oyhenart igualmente, comenzando en el artículo 6-95° el «Statuts de la Commune de Bayonne» (gasc.).

id. f° 59r «Ex libro veteri/ membranaceo civitatis Baionnensis» «Aquest es l’ahnazainh de la viela de Baione qui/ es en la torrete de Tarride...» (1289-1485) (gasc.) Letra de Oyhenart.

id. f° 78r Acuerdo entre la iglesia de Bayona y el señor de Barda.

Col. Duchesne n° 114. f° 2r «Du Cartulaire du Chapitre de Baione. Carte sans date de Arsius Eveque de Bayonne, le quel vivoit vers l’an 980, par

laquelle il fait la description de son Diocèse et il en règle les limites. La dite carte faite sous le pontificat de Beurise, regnant Hugues le Grand, roy de France et Sance Duc de Gascogne».

id. f° 105 Consulta entre los «Juratz» de San Juan de Pie de Puerto y los de Bayona sobre las taille de 1279 (gasc.).

id. f° 107 «Ordonance d'Edouard Roy d'Angleterre/ contre ceux de Bayonne».

id. f° 169 Diputados de la villa de San Juan de Pié de Puerto se dirigen a Don Juan, rey de Navarra e infante de Aragón. (Letra de Oyhenart, esp.) (1428)

Col. Duchesne n° 119. ff. 230r-232v Breve de Pio V sobre las ciudades que debía tener el obispado de Bayona en Navarra y Guipuzcoa para el gobierno de su Iglesia (30, abril 1566) (lat., no de mano de Oyhenart).

Col. Baluze n° 14. f° 159 «Bref du pape Pio V, distrayant la province de Guipuzcoa du diocèse de Bayona (30 abril 1516)».

id. f° 173v Notes et extraits des Archives de Lesparre; privilèges de Bayonne.

1.3.3 Bordeaux

M. Français n° 22215. ff.1r-95r «Memoire concernant La Generalite Bordeaux. Dressée par M. de Besons (1698)».

Col. Duchesne n° 102. ff. 89r-113v Copia de cartularios procedentes de la región de Bordeaux, de mano de Oyhenart.

id. ff. 258-260 Copia de un documento que refiere la paz firmada entre los burgueses de Burdeos (1252) (lat., de mano de Oyhenart).

Col. Duchesne n° 103. ff. 1r-117r Registros varios de la «Connetable» de Burdeos, de mano de Oyhenart.

Col. Duchesne n° 107. ff. 1-7v Extractos tomados por Oyhenart del Thresor du Roy en Paris, mayo de 1642, referidos a documentos que tratan sobre Burdeos, Bigorre, Lourdes.(s. XIV)

Col. Duchesne n° 108. ff. 31r-33r Acuerdo entre Roger, señor de Camoys y la ciudad de Burdeos (1453)

id. ff. 45r-49r Perdón concedido por Charles VII a los habitantes de Burdeos (9 de octubre de 1453), (fr., no de mano de Oyhenart).

id. ff. 51r-53v Memoria sobre el estado y gobierno de la ciudad de Burdeos. En f° 53r al final: «Qui fera choses susdites/ Gascoine coustera guerres/ de garder. / Cetera suppleat consilium et voluntas/ principis adimpleatur.»

Col. Duchesne n° 110. f° 206r Relación de los abades de Sainte-Croix de Bordeaux, Eyssex, Lezat etc; igualmente de los obispos de Condom. (De mano de Oyhenart).

I.3.4 *Gascuña-Bearn. Comminges*

Col. Duchesne n° 96. (sin indicación de f°) «En Guillem, vezconte de Lomangat/ a ramon de Pis, senhor de Talharbor/ garda...» (gasc.)

Col. Duchesne n° 98. pp. 257 Copia de documentos sobre Bearn-Bigorre (ss. XIV-XV) en gascón, de mano de Oyhenart.

id. pp. 519-564 Copia de documentos sobre Bigorre, hecha el 19 de julio de 1633 por Oyhenart.

id. pp. 565-671 Acuerdos entre Louis de Sancerre, condestable de Francia y Archimbaud captal de Buch (1399), copiados por Oyhenart. (gasc.)

Col. Duchesne n° 103. ff. 151r-152 Noticias sobre Trie (fr.); en el fol. 152 prosigue el texto de mano de Oyhenart.

Col. Duchesne n° 106. ff. 15-39v Extractos de documentos referentes a Gascuña (s. XV), tomadas por Oyhenart de los registros del Parlamento de París, coincidiendo con su estancia en la Corte en 1636.

id. ff. 83r-84r Se transcriben documentos tocantes a Bigorre, Soule, Iranço, tomados de Liber Principum de la Chambre de Comptes de París.

id. ff. 87r-88 Notas sobre genealogías de los Condes de Astarac. (fr., letra distinta a la de Oyhenart.)

id. ff. 89r-109v Relación de intereses de los reyes de Navarra en el condado de Bigorre.

id. ff. 118r-133v Copia de documentos correspondientes a Gascuña.

id. ff. 113r-117v Copia de Homenaje del vizconde de Lomagne al Abad de Moissac. (1238)

id. ff. 142r-165 Genealogía de los Condes de Gascuña.

id. ff. 166-170 libres.

id. ff. 171r-172 Memoria dirigida al Conde de Turenne sobre la casa de L'Isle Jourdain. (fr., de otra mano distinta a la de Oyhenart). Sigue copia de textos en latín sobre dicha casa.

id. ff. 173 libre.

id. ff. 174-190v Testamento de Martha de L'Isle, condesa de Comminges (dic., 1352) y de Bernard, conde de Comminges (1335).

Col. Duchesne n° 107. ff. 285r-287v Copia de mano distinta de la de Oyhenart de la Confirmación hecha por Luis XI a Juan de Albret, vizconde de Tartas del condado de Gaure y de la villa de Fleurance en octubre de 1466.

id. ff. 414r-420r Extractos referentes a los Comptes de Bartholemy le Drac, datados los años 1338, 1339 y 1348.

Concluye el volumen con un índice de materias de mano de Oyhenart.

Col. Duchesne n° 108. ff. 17r-19r Copia del acuerdo entre Jean, duque de Guyena y de Lancaster y Raimond de Montaut, datado el 13 de marzo de 1394.

id. ff. 22r-25v Acuerdo entre Charles VII y el Conde de Comminges datado el 9 de marzo de 1442. (lat.)

id. ff. 35r-42r Encuesta hecha por Guillaume Juvenal des Ursins y Jean d'Estonville, acerca de la toma de Castillon. (fr., 22 de julio de 1453, de mano distinta a la de Oyhenart).

id. ff. 56r-57v Juramentos prestados al rey de Francia por el duque de Nemours, conde de Armagnac y señor de Albret. (nov.,1465)

id. ff. 58-59 libres

id. ff. 60r-v id. por el duque de Guyenne (19, agosto, 1469).

id. fº 62 libre.

id. fº 63r Disposiciones en torno al proceso del duque de Nemours. (fr.)

id. ff. 78r-79v Instrucciones dadas al conde de Comminges, Gobernador de Guyenne (4, abril, 1486) (fr.)

id. ff. 118r-129v Extractos hechos por Oyhenart de los Registros de la Cámara de Comptos de París que se refieren al País de Gaure.

id. ff. 130r-159r. Documentos relacionados con la cesión del condado de Gaure al señor de Albret (1492-1494), (fr., no de mano de Oyhenart pero compulsados y anotados por él)

id. ff. 160r-165r Listado de los feudos pertenecientes a François de Lomagne, señor de Montagnac. (24, febrero, 1501).

Col. Duchesne nº 110. ff. 186r-189r Copia del proceso de los habitantes de Sauveterre contra los habitantes de Mongarten, (7 de noviembre 1450), (gasc.)

id. fº 202r Copia Oyhenart en 1634 extractos sobre los Condes de Fronsac.

id. fº 228r Alfredus aquitanorum dux et comes Arverniae. (Crónica latina).

Col. Duchesne nº 111. fº 49r Descripción de la villa de Dax (gasc., de mano de Oyhenart)

id. fº 50v Descripción del castillo de Montalio y de sus costumbres. (gasc.)

id. fº 51r Descripción del castillo de Lordat y sus aldeas y de la inexpugnabilidad del mismo, (gasc., de mano de Oyhenart).

id. fº 51v Descripción de la Baronía de Castelverdun.

id. fº 52v Descripción de Tarascon.

id. fº 53r Descripción del castillo de Quier.

id. fº 54r Descripción de la Baronía de Milglos.

id. fº 54v Descripción del señorío de Rabat.

id. fº 55r Descripción de la villa de Sauvat.

id. fº 55v Descripción del castillo de Montgaillard y del castillo de Saint-Paul de Garrat.

id. fº150r «Hommage du chateu de Monbrun». (gasc.)

id. fº150v Venta de Saverdun, hecha por el conde de Toulouse. (gasc.)

Col. Duchesne nº 114. fº 80 «Extraits du Censuel de Luc».

id. ff. 84-95 Documentos sobre Bigorre.

id. fº 102 Copia de documentos sobre Blaye de mano de Oyhenart; la tinta ha traspasado el papel.

id. f° 104 Donation du chateau de Blanquefort.(id.) id. f° 106 «Homenaje de Domena Lora soeur ou veuve du Jeu noble home Esquivat de Chavane Comte de Bigorre.» (1283)

Fonds Français n° 18754. ff. 273r-293r «Généalogie des anciens/ vicomtes de Lautrec des/ cendants des comtes de/ Toulouze».

I.3.5 *Labastide-Clairance, S. Jean, Soule*

Col. Duchesne n° 99. ff. 21r-25v «Enquete faite à La Bastide-Clairance contre Jean de Frecho, dit Joambert, drapier de la dite bille/ contre Jean Frecho son petit fils, aussi drapier de la dite ville..» (27 novembre 16-7) «... dans la maison de Vidoz, par ma Gratia de Menthot greffier/ au Seneschal de Navarra..» (gasc.)

Col. Duchesne n° 104. ff. 398-401r (100-103) «Ordonances ou Coutumes vieilles de Tartas» (gasc.).

id. f° 403v (106) «Nouvelle coutume de Tartas».

Col. Duchesne n° 106. ff. 191r-192r Acuerdo entre los habitantes de Soule y los de Josbaig (2 marzo 1297) : «In nomine P. et F. et SS. Amen. Conegude cause sia a totz/ que cum contentie et tribaile fossan e sian estant loucadament entre los homis/ besiaument dela terra de Soule de la una part et los homis besiaumentz de la / terra de Josbat de l'autra part...» (gasc.) De mano distinta a la de Oyhenart.

Col. Duchesne n° 110. f° 2r Extrait d'un vieux livre de Mr. du Luc (1403) (lat. y gasc.) Copia de noticias en torno al año 1403 realizada en Bayona el 20 de marzo de 1631.

id. f° 96r Privilegios otorgados a San Juan de Pie de Puerto por Teobaldo I (junio 1234, 1253, 1268 en gasc., 10 de mayo 1329). Se alude a ataques e incendio de la villa. Copia hecha en 1640 por el secretario B. de Loytetegui.

id. ff. 165r-177r Relata hechos acontecidos en Hendaya, Laburdi (cast., fr.) Copia hecha en agosto de 1643.

id. ff. 196r-197r Copia Oyhenart pasajes sobre los habitantes de Mauleon (lat.).

Col. Duchesne n° 114. f° 172 Cartas reales del rey de Navarra en favor de los habitantes de S. Juan de Pie de Puerto eximiéndoles de ciertos impuestos (1364) (gasc.) Copia Oyhenart.

id. f°186 «Extraits relatifs à la Bastide-Clairance, par Oyhénart».

Nouv. Acquis. Fonds Duchesne n° 5532. f° 35r (52) «Recueil de pièces et d'extraits tirez/ des Registres de Bayonne ex vita Sancti/ Leonis. Testament du Cardinal Rodet/ Union des bonnes villes de Navarre pour/ la conservation de leurs privileges du 27/ Août 1274».

II VASCONIA IBERICA

II.1 Alava, Guipúzcoa y Vizcaya

Col. Duchesne n° 96. ff. 219r-228v Extraits de loyx de d./ Alfonso XI. (rom. cast.)

id. ff. Relación de hechos acontecidos en Zaragoza desde su toma (1119) hasta 1285 (lat.).

Col. Duchesne n° 99. ff. 90r-92v Privilegio otorgado a la ciudad de Vitoria por Alfonso XI. Comprende el Pacto de Arriaga (2 abril 1332) (cast.).

id. ff. 93r-95v Copia del acuerdo tomado entre D. Enrique III, rey de Castilla y los procuradores de Carlos II y Doña Juana, reyes de Navarra, según el cual se deben entregar las villas de Logroño, Vitoria y Salvatierra en manos del Papa y del rey de Francia (diciembre 1371) (cast.).

Col. Duchesne n° 106. ff. 193r-200v Relaciones comerciales entre los aragoneses y el País de Comminges. Se reproducen documentos reales franceses y ordenanzas (gasc.) dictadas para regular dichas relaciones. Dada el 31 de enero de 1512 en París, las ordenanzas en francés son del 22 de abril de 1513. Hace relación de las villas pirenaicas de Bigorre.

Col. Duchesne n° 107. ff. 197r-201v Copia del registro de M. de Lomenie, en lo tocante a los reinos de Castilla y de Aragón, hecha por Oyhenart en abril y agosto de 1644 en París.

id. (sin indicación de f°) Diferencias habidas en la frontera con Guipuzcoa y los señores de Oynnaz y Navarra (1307).

Col. Duchesne n° 112. f° 173 Epítome de los señores de Vizcaya recogida por Antonio Navarro de Larrategui (Duchesne p. 121 dice Larreategui), secretario de la magestad del Rey d. Phelipe Tercero y del Sr. príncipe Carlos. Dirigida al mismo Catolico Rey Phelipe, Turín 1620.

Col. Duchesne n° 113. ff. 1r-23v Fragmentos de la Coronica General de Alfonso X referidos a Vizcaya, recogidos por mano distinta de la de Oyhenart.

«Esto se sacó de un viejo cartapacio donde ay papeles sin orden/ ni nombre de author. Ay pedaço de la Coronica de Vizcaya y/ parece que es el language de la Coronica General que escrivio/ el rey d. Alonso el Sabio. (...) Si fueron por la era de novecientos, que fue de la encarnacion/ el año 862, dos omes esforçados de las montañas de Cantabria que/ se mostraron con esfuerço en muchas lides con los moros e/ avian por nome Eylon e otro si Zenon...»

id. ff. 89r-101v De los patronazgos de Vizcaya (cast.).

id. f° 102v De las muertes y omeçidos/ fechos en Labort de Gascuña y en Guipuzcoa y Vizcaya. Copia del original de los ss. XIV-XV.

id. ff. 104r-120r De las discordias entre Juan Lopez de Lazcano y Lope Garcia de Loyola y Juan Lopez de Yarza.

II.2 Fuenterrabia

Col. Duchesne n° 99. ff. 99r-107v Capitulación de Fuenterrabia 1524. «El diez y nueve de febrero de 1524 entre el Condestable de/ Castilla en nombre de su Magestad y el Capitan Valentin de Jaso/ y Bartol del Bayo, por virtud de una carta de crehe... de Don/ Pedro de Navarra, que traxeron para el dicho Condestable, se hizo/ cierta capitulación cuya cabeça y capitulos 2,7,15,16,17/ se pone a la letra, para que todo se entienda mejor...»

id. f° 108r Confirmación del perdón, privilegios, etc. concedidos al Condestable Pedro de Navarra tras la rendición de Fuenterravía dada por Carlos V, emperador, a 26 de agosto, año 1523. «El Conde de Miranda/ por mandato de sus magestades, el Virrey en su nombre, con acuerdo del Real consejo. Martin de Echayde.»

Col. Duchesne n° 119. ff. 74r-74v Memorial del lugar de Yrun y en respuesta del de Fuenterrabia. (al margen: 1629). Interesante para conocer las relaciones de rencor y envidia entre ambas poblaciones. Narra hechos acontecidos en 1521 cuando fue ocupada Fuenterrabia por los franceses (18 de octubre). El escrito original es del 6 de mayo de 1524 y fue redactado en Burgos. Se habla de Don Sancho Mez de Leyva, gobernador de Fuenterrabia.

II.3 Leyre, Fitero, San Pedro

Col. Duchesne n° 99. f° 111r Copia de una donación hecha por Sancho IV de Navarra el 7 de diciembre de 1071 en favor de San Salvador de Ibañieta, propiedad del Monasterio de San Salvador de Legor.

id. f°112r «Relación de la antigüedad y fundación del conbento de San Pedro extramuros de Pamplona» (cast.).

Col. Duchesne n° 119. ff. 160-170 Confirmación de privilegios acordados por los reyes de Navarra y Castilla al Monasterio de Fitero hasta 1560. Copia hecha de mano distinta a la de Oyhenart, contiene noticias interesantes; aparece equivocado en el Catálogo.

id. ff. 171r-176 Prosiguen las copias de documentos en que se otorgan privilegios reales a Fitero. (esp., incompleto).

id. f° 178r-184v Relación de la fundación del Monasterio de Sancta María la Real de Fitero y de quien lo fundo. Da cuenta de su fundación por los monjes de Scala Dei de Gascuña en 1139. La relación se interrumpe en f° 184v y faltan fragmentos. En español, de mano distinta a la de Oyhenart copia de documentos latinos y romances de los siglos XII-XIII hasta 1299 (1140-1299).

II.4 Roncesvalles

Col. Duchesne n° 97. ff11r-31v Extractos de documentos de la Colegiata de Roncesvalles copiados por Oyhenart (esp.)

id. ff. 32r-95v «Principio y privilegios del Santuario/ Orden y ospital General de peregrinos/ de la casa de Dios de/ Roncesvalles..»

Col. Duchesne n° 99. ff. 114r-118r Extractos hechos por Oyhenart sobre la fundación del Hospital de Roncesvalles (lat.). Recoge la tradición de la fundación de S. Salvador de Ibañieta y el Hospital de Roncesvalles hecha por Carlomagno.

id. f° 124r Escrito de CarlosV referente a los daños causados al Hospital de Roncesvalles con motivo de la Guerra de Navarra, cuyo valor asciende a 305.445 maravedíes (esp.)

id. f° 127r Compulsa de un documento de Teobaldo II (7 de enero 1276) hecha en Pamplona en 1641, en el que se prohíbe acoger más de una vez a gentes en Roncesvalles, Val de Erro, Aezkoa, Cisse y Baztan (rom. de nav.).

id. f° 128r Copia de documentos de Leyre relacionados con Roncesvalles (lat.).

id. f° 140r Copia de documentos relacionados con Roncesvalles hecha en Pamplona el 27 de febrero de 1621 (cast.).

id. f° 144r Traslado fiel sacado el 24 de mayo de 1641, de un documento sellado del Protonotario apostólico de la iglesia episcopal de Pamplona Sr. D. Lançarote (1410) (cast.).

id. ff. 149v-150r Relación de las indulgencias concedidas por los S. Pontífices y preladados a la Colegiata de Roncesvalles (cast.).

id. f° 150r De como los ángeles cantaron la Salve Regina a la milagrosa santa imagen de Ntra. Sra. de Roncesvalles. (cast.).

id. ff. 153r-155v Copia de documentos dados por los reyes de Aragón otorgando privilegios a la Colegiata de Roncesvalles. (cast.).

– «Confirmación de los privilegios/ que se perdieron por/ el incendio de Roncesvalles: Y que Roncesvalles no pague tabla ni peaje/ a la entrada ni salida de Aragón/ y que ninguno ponga impedimento/ para traer de Aragón lo necesario para/ el Hospital».

id. f° 156r Copia de Bulas Pontificias en favor de Roncesvalles.

id. f° 161r Escritos del Ldo. don Martin Burges de Elizondo a Fray Gerónimo de Alava sobre las grandezas, milagros, leyendas de Roncesvalles.

id. f° 166r Noticias fabulosas sobre Roncesvalles. Se cita incluso el año 638 (!).

id. f° 168r Escritos de Oyhenart sobre el Dr. Burges.

Col. Duchesne n° 113. ff. 246r-246v Historia de la Abbadia y Monasterio de Sancta Maria de Roncesvalles que es en Navarra. (cast.).

id. f° 246v-247v Informe de Martin de Azpilcueta hecho el 30 de septiembre de 1556 en Valladolid sobre las propiedades del Hospital de Roncesvalles, la administración de éstas en los distintos reinos (Portugal, Castilla, Navarra, Aragón, Francia, Italia, Alemania e Inglaterra), sobre la pérdida de dichas propiedades en Italia e Inglaterra (247v al final) y sobre la insignia del Hospital (247r).

«...como son la de/ Luimil en Portugal y la del Villar en castilla que es/ (247r) en tierra de Campos que possède el ysigue doctor/ Martin de Azpilcueta cathedratico de prima jubilado/ en la Universidad de Coymbra en el reino de Portugal...»

Sobre la insignia del Hospital: «... y para que tuviessen alguna insignia escogieron un baculo/ con que communmente en tiempo de nieves y lodos solían los/ peregrinos passar aquellos puertos recios de los montes/ pirineos el qual traen todos los canonigos y no es F como/ algunos o los mas piensan; es verde que significa esperança/ de passar los trabaxos de aquel puerto; supe todo esto del dicho doctor navarro en Valladolid en 25 de septiembre de 1556 años».

Al fin de f° 247v: «Despues de aver tratado lo de arriba con el Doctor/ navarro dixo me que los bienes que tenian en Portugal/ los encomendavan a uno y los de Castilla a otro y los/ de Navarra a otros y los de Aragon a otro y los de Francia/ a otro y los de Italia a otro y los de Alemania a otro/ 247r De suerte que eran ocho las encomiendas de las/ quales oy dia tienen. Las menos en Navarra tienen/ la de Cuevas, en Castilla la del Villar, en Portugal/ la de Luimill, en Francia la de San Matan y la de/ Italia que la llamavan la encomienda de boloña/ se perdió. Y tambien la de Inglaterra que me dixo/ que valia dos mil ducados.»

II.5 Navarra

II.5.1 Navarra (ss. XIII-XVI)

Col. Duchesne n° 99. ff. 31r-56v Copia de la : «Confirmatio/ absolutionis pro domino/ Ponce de Montagne/ quondam guber-/ natore Navarrae con-/ tra habitatores plurium/ villarum.» (24 julio 1323) «Carolus Dei Gratia/ Franciae et navarrae rex...» continuando el documento en francés. Al final: «Actum apud Marcellum/ anno domini millessimo trecen-/tessimo vicessimo tertio mense/ febrerii facta est collatio.»

id. f° 188r Notas diversas sobre Navarra, de mano de Oyhenart.

Col. Duchesne n° 107. ff. 13r-v Documentos varios, entre ellos un escrito de los jurados de los burgos de S. Cernin y de S. Nicolás a Felipe y Juana reyes de Navarra y Francia.

Otros documentos datados entre 1279-1291 tienen que ver con la guerra de las Navarrerías.

id. ff. 30r-38v Copia en latín y romance de Navarra del juramento prestado por Felipe el Largo a los Estados de Navarra (1307) de respeto a sus fueros y costumbres y juramentos de fidelidad de los mismos a los dichos reyes. Los reyes declaran que una vez que su hijo haya llegado a la mayoría de edad de 21 años, heredará la corona de Navarra y que al frente de los castillos y fortalezas estarán los hijosdalgo naturales de Navarra. Confirmación

datada en 1319. La respuesta de los reyes se redacta en latín. La copia del documento data del 2 de junio de 1506.

id. ff. 40r-43v Entre otros documentos copiados por mano de Oyhenart figura una copia no de su mano, en latín de registros de la Chancillería de Francia, nº 66, datados el 1 de abril de 1300.

id. ff. 43v-45r Copia de un documento redactado en Francés en el que el rey Felipe de Evreux dispone una serie de ordenanzas sobre los malhechores que fueran aprehendidos por el alcalde y prevoste de S. Juan de Pie de Puerto, dadas en París a julio de 1330.

id. ff. 45v-48v Tratado entre Felipe de Evreux y Ricardo de Inglaterra, duque de Normandía, conde de Aquitania etc. (lat., 1332)

Le sigue la confirmación del rey de Francia en francés.).

A continuación una disposición dada en el Bois de Vincennes en diciembre de 1334 (lat.,fr.)

id. ff. 51v-56r Cuatro documentos más de Felipe de Evreux sobre relaciones con los reyes de Inglaterra y en torno a Normandía datadas en 1332.

id. ff. 291r-294r Copia del tratado de Juana de Navarra con Pedro el Ceremonioso, rey de Aragón (1349) (lat.).

id. (sin indicación de fº:

- Documento datado en 1269 del rey Teobaldo.

- «sobre Sancho de Monteagudo, Gobernador de Navarra.

- García de Almoravid presta juramentos de fidelidad a la reina Juana. (1275-1284).

- Sobre E. de Beaumarchais.

- Sobre Blanca de Navarra.

- Confirmación del papa Bonifacio VIII de un contrato firmado por Teobaldo II y la iglesia de Pamplona en 1291.

- Procuración hecha por los vecinos de Uranzu a Johan Martinez de Medrano para que defienda sus derechos ante el Gobernador de Navarra en 1299.

- Acta del duelo declarado entre Martín de Aibar y Fortún Almoravid, alférez de Navarra en 1300; alude a una asamblea habida en Pamplona por Eustache de Beaumarchais a propósito de la guerra de los burgos.

- Oger de Mauleon promete al Rey de Francia la entrega de su castillo de Mauleon a cambio de la concesión del Señorío de Rada y 600 florines torneses de renta, la tierra de Marinsin etc., con motivo de la guerra de Gascuña.

Col. Duchesne nº 110. fº 200r Copia de un juramento hecho por D. Felipe y doña Juana reyes de Francia y de Navarra de no llevar a cabo acciones en Navarra que pudieran perjudicar al reino de Francia. (Duchesne: «Note sur l'hommage de la Navarre au roi de France au début du XIVe. s.».)

Col. Duchesne nº 113. fº 175r Sobre historia del reino de Navarra se copian fragmentos procedentes del Libro viejo del Rey de Armas.

id. ff. 244r-246r «Item coppia del poder de la seynnora Reyna que/ fue logarteniente del Sr. Rey el quoyal partio por yr/ en francia en el mes de noviembre del año MCCCCIII.»

Col. Duchesne n° 114. f° 161r Traslado de documentos sobre la casa de Lucxe, Ostabat.

id. f° 162 Copia Oyhenart un documento de San Juan de Pie de Puerto el 4 de noviembre de 1629 sobre la lista de los Reyes de Navarra (cast.).

Col. Duchesne n° 119. f° 39r Extractos de los Archivos Generales de Navarra copiados por Oyhenart, en estado lamentable (lat., cast. y rom. de nav.).

id. f° 157r Copia hecha en Pamplona el 7 de junio de 1521 por J. de Boneta , secretario del rey, de la cesión de Guipuzcoa a Carlos II de Navarra, mandada por el rey de Castilla d. Pedro el 23 de septiembre de 1366 (no de mano de Oyhenart), Documento procedente de la Cámara de Comptos de Navarra.

id. f° 260 «Relacion de la cassa y familia de los Enrique de Lacarra y Navarra Sor. de/ Ablitas y Mariscales de Nabarra/ Señã de los que an sido tronco de esta descendencia/ Señã de los que an sido Sres. de Ablitas aunque no procedio descendencia de ellos.»

Contiene datos hasta 1636 en relación con la toma de Fuenterrabia.

Nouv. Acqui. F. Duchesne n° 5532. ff. 19r-v «A l'egard des extraits faits par/ M. Oyenart la plus grande partie regarde le/ Royaume de Navarre et le Pays de Pau/ Et on voit par le livre qu'a publié ce/ savant auteur combien il avait fait de/ recherches sur notre histoire, et en particulier/ sur celle de tous les Pays qu'on vient de/ marquer...»

id. f° 33r (45) Recueil concernant l'histoire du Villes/ de Navarre, etc., presque tous les extraits de/ ce volume sont de la main de M. d'Oyéart, et il contient 390 feuillets.

id. (46) Suite des memes extraits concernant/ l'histoire des villes de Navarre, Gascogne etc.

id. f° 38r (61) Volume fort endommagé de pourriture/ concernant plusieurs pieces touchant le Royaume de Navarre, d'Aragon etc./ pluspart des dites pieces fort endommagées./ Le volume est chifré jusqu'au folio 242./ Le reste non chifré est fort defectueux.

II.5.2 *Cronicas sobre la conquista de Navarra*

M. Français n° 16674. ff. 265r-273r «Droict du Roy au Royaume de Navarre». Se copian los capítulos I, II y III. No se menciona a su autor T. Godefroy. Se ocupa preferentemente de impugnar la conquista de Navarra por Fernando el Católico de quien escribe:

f° 268v «Ferdinand qui constamment a esté un des/ plus grands et advisés Princes de son temps/ et auquel les Roys d'Espagne ses successeurs/ ont

obligation de leur grandeur, avait deslors son/ dessein formé de prendre cette occasion pour envahir la/ Navarre»

id. f° 275r Continua el escrito de Théodore Godefroy: «Genealogie des divers Roys de Navarre/ pour servir à justifier le droit du Roy de Navarre contre/ l'usurpation et pretextes allegués par/ le Roy d'Espagne».

id. f° 289 y ss. «Le droit du Roy au royaume de Navarre contre les prétentions des Espagnols, 1629, par Théodore Godefroy, historiographe de France».

id. f° 317 «Mémoire touchant l'usurpation du royaume de Navarre, par Mr. Doyennart».

M. Français n° 20157. ff. 272r-276v «Discours concernant l'usurpation/ de la Navarre./ Par Arnaud D'Oihenart advocat en la Cour de/ Parlement de Navarre/».

Comienza: «L'usurpation du Royaume de Navarre faite l'année/ 1512 par Ferdinand Roy d'Aragon et de Castille, sur/ le Roy Jean d'Albret et la Roynne Catherine de Navarre/ est une des mauvaises et insignes oppressions que jamais/ Prince ait fait a un autre; Et neanmoins les Espagnols/ sont si iniustes, qu'ils la veulent faire passer pour un acte/ de iustice (...) Et de plus ne se contenant point d'avoir rendu ces Princes mal-/heureux pendant leur vie, ils veulent rendre leur memoire infame/ a la posterité, les publiants pour heretiques, schismatiques/ ce que leurs ennemis ont avance, contre leur conscience et sans aucun fondement ni aparence de/ verite...»

II.5.3 *Principe de Viana, Luis de Beaumont, conquista de Navarra*

Col. Duchesne n° 98. p. 501 Noticias relacionadas con Juan II de Aragón, fechadas el 15 de julio de 1440 copiadas, de mano de Oyhenart.

Col. Duchesne n° 99. f° 96r Concesión hecha por Carlos, príncipe de Viana a Juan de Beaumont del vizcondado de Arberoue (rom. de nav.), el documento data del 8 de junio de 1445.

Col. Duchesne n° 107. (sin indicación de f°) 1311 Felipe de Evreux y 3 documentos más sin fecha a los que siguen otros datados en 1316, 1342, 1402, 1512.

- Tratado entre los reyes de Francia y de Navarra según el cual se comprometen a ayudarse en caso de guerra, no permitiendo el paso de gentes de armas.

- El 25 de mayo de 1515 en Pau se confirma lo dispuesto en otro documento anterior, de 1514, relacionado con las ayudas pactadas en caso de guerra.

- Documento fechado el 25 de septiembre de 1523 que da cuenta de un compromiso entre Francisco I y Enrique de Navarra y ratificado por el rey de Navarra en octubre de 1523.

Col. Duchesne n° 110. f° 80v Orden dada por la reina de Navarra al Capitán General del reino (1 de abril de 1531) comunicándole que Pedro de Armendáriz baile de San Juan de Pie de Puerto había sido gratificado por Carlos V con 5600 maravedís por sus servicios prestados al rechazar a Enrique de Labrit en su intento por recuperar su reino.

«Dice P. de Armendáriz que por servicio a la reina andaba fuera de su naturaleza y abia desado de lado su mujer he hijos en tierra de bascos y le rogaba a la reina se sirviera dar la orden de pago de dicha cantidad sobre las rentas del reino./ La reina por mandato de su majestad/ Juan Bazquez secretario.»

Sigue otro escrito del 1 de septiembre de 1531 redactado en Pamplona en la Cámara de Comptos, según el cual se procede a pagar a P. de Armendáriz 94 libras (5640 maravedís) devolviendo el original a P. de Armendáriz. Firmado: Lope de Echeoz.

Col. Duchesne n° 111. ff. 183r-191 Cartas de Louis XI, rey de Francia (1463), en las que se relata el levantamiento de las gentes de Barcelona, Cataluña y Aragón contra Juan II.

id. f° 204 « Libro del Controlle de la casa del Señor princep» (1460) (Carlos, príncipe de Viana).

Col. Duchesne n° 113. ff. 248r-249v Pérdida de Navarra. «Relación de como el Rey de Castilla d./ Fernando el Catholico gano a Navarra.» De mano de Oyhenart. (251 ff.)

Col. Duchesne n° 119. ff. 149-153 Copia de la capitulación de Pamplona ante las tropas de Alba. El documento fue redactado en Burgos el 4 de agosto de 1512 por Michael Perez d'Almaçan (secretario del rey). «Don fernando por la gracia de Dios Rey de Aragón, de las dos Sicilias, de Jerusalem etc. depositario de la Corona y Reyno de Navarra y del Señorío y mando del...» (cast.) Copia de mano distinta a la de Oyhenart, faltan fragmentos. (En Simancas, sección de Estado, leg. 344., id. en Patrimonio Real).

id. ff. 191r-211r Documentos relacionados con d. Luis de Beaumont: tratado firmado por Fernando e Isabel y los reyes de Navarra sobre Luis de Beaumont.

id. ff. 212r-214r en blanco.

id. ff. 215r-216r continúa el tratado anterior. Copia de mano distinta de Oyhenart; faltan fragmentos; comprende la década de 1485-1495.

id. ff. 233r-248r Memoria sobre los Beaumonteses. Constituye un fuerte alegato contra Luis de Beaumont y su traición a Navarra. Importantísimo para conocer la historia de Navarra en lo referente a su conquista por Fernando el Católico y conducta seguida por Luis de Beaumont.

id. ff.253r-257 Documento dado en Zaragoza el 18 de septiembra 1475 con confirmación de doña Leonor. De gran interés para conocer cómo pensaba la Corte de Juan II, luchas en la frontera con Guipúzcoa, acuerdos con Gastón de Bearne y Leonor de Navarra.

Por el documento se otorga a Juan de Atondo oidor de comptos reales, vecino y habitante de Pamplona la renta de 120 «florines d'or» de Aragón. Se menciona en el f° 253r al « noble y bien amado nuestro Pedro de Navarra marichal... que quedo en la torre de la Puerta Real de la muralla de Pamplona donde fue sitiado por los Beaumonteses, fue muerto don Pedro...».

Igualmente se concede escudo de armas a Juan de Atondo y se le describe. Copia hecha por J. Boneta en Estella a 24 agosto de 1573.

En f° 257 explica cómo llegó la copia del documento a manos de Oyhenart: «El Sr. de Ablitas me dio el pliego que ba con esta/ para que la pusiera en manos de/ VM. ay ba por mano del Sr. Bicarío de/ balcarlos que...me ara VM. en yn/ biarme su respuesta man/ dandome en su serbiçio...» (9 de octubre de 1636) Fdo. Martin de Aldasoro.

II.5.4 *Genealogías y crónicas de Navarra*

Col. Duchesne n° 113. f° 122r-133v «Genealogia y derecho de/ sucesion de los Reyes de Navarra y cavalleros que de ellos descien den./ Sacada del verdadero original y fueros del Reino».

Concluye con Francisco Phebo y la sucesión de Catalina su hermana, casada con d. Joan de Labrit. Copia de mano distinta de la de Oyhenart.

id. ff. 137a-137d «Genealogía y descendencia de los muy altos e/ ynclitos Reyes de Navarra y Duques de Cantabria/ sacada de las Chronicas antiguas por Sancho/ de Alvear, Capitan de su Magestad,/ dirigida al muy ILLe. señor el/ señor Marchal. Don/ Pedro de Navarra.» Hacia el final : «... de un libro an-/ tigo manuscrito que se alla en poder de Feliz/ de Otazu Secret° del Tribunal eclesiastico de la Catedral/ de Pamplona y su obispado intitulado/

Coronicas diferen-/tes del reyno de Nabarra y echos de sus Reyes/ Y como se denota al principio del traslado se saco de/ la Coronica y genealoxia que huvo el capitan San-/ cho de Albear en cuya costa fueron firmé/ e sigue como acostumbro./ En testimonio de verdad.»/ Fdo. (ilegible) de Irureta.

id. ff. 138v-145v Genealogía de los reyes de Navarra, copia del original en el archivo de San Juan de Pie de Puerto hecha el 7 de noviembre de 1629.

«Siguiese los nombres de los Reyes/ de inclitissima memoria que an/ sido en navarra. Comenzando/ en el primero hasta su Magestad/ Don Antonio de Borbon».

«Don Antonio de Borbon 30°/ Rey de Navarra marido de Dña. Joana/ Reyna propietaria hija de don/ Henrique, comenzo a reinar año/ 1555, y Reyno ocho años. Murio/ en el año 62. Esta enterrada/ en Vandozena fue bien quisto (tachado por)/ de sus subditos.» Se trata de un listado redactado a principios del s. XVII.

«Dada por copia sacada de su original/ que queda en el archivo de la villa.» . Y en el f° 142r « De San Joan del pie del puerto por/ mano agena corregido por my el/ Segretario de la dicha villa. A los siete/ dias del mes

de nobiembre año mil/ seisçientos beynte y nuebe y firme/ Be. Loiteguy Segretario.»

id. fº 147v Se trata de una carta dirigida tal vez al Mariscal Pedro de Navarra, firmada por Sancho Albear.

(Cabecera ilegible por humedades) « De Vra. muy Ille. señoria/ muy cierto servidor que sus/ Illes. manos vesa.»

id. fº 148r y ss. Coronica de Navarra/ del Capitan Sancho/ Albear Roncalez....dirigida al muy Illustre Señor el Señor/ Marichal d. Pedro de Navarra.

id. ff. 149r-v Copiado por Oyhenart con notas suyas.

id. fº 150 roto, falta casi la mitad.

id. fº 169 la tinta ha traspasado el papel.

Texto servilmente partidario de la conquista que se deshace en elogios de Fernando el católico, su hija Juana, Carlos V, Felipe II y termina con la muerte de Carlos (1560).

id. ff. 217r-226v «Relación de la descendencia de los Reyes de Navarra. Y de las demas casas principales del dicho Reyno». (cast.).Copia del secretario B. Loytegui. «Sacado de su original que esta en los Archivos de la villa de S. Juan por el segretario de la dicha villa a los beynte y ocho dias del mes de octubre año mil seiscientos y quarenta. (Frdo.): Be. Loitegy Sgretº.»

Fonds Français nº 18754. ff. 299r-399r «Histoire genealogique/ de la maison de Bourbon/ et autres qui sont entrées/ dans icelle; dressée sur les/ originaux par Mr. Jean Jac-/ques de Mesmes, seigneur/ de Roissy Conseiller du Roy/ en ses Conseils, Maistre de requestes, ordinaire de son hostel et surintendant/ de la maison de Navarre». Estado excelente; comprende XLIX capítulos. Tiene que ver con la fusión del reino de Navarra en la corona de Francia despues de la muerte de Enrique IV, fundiéndose con la casa de Borbón.

Col. Duchesne nº 102. ff. 48r-52v Genealogía de los reyes de Francia (fr., de mano de Oyhenart).

III OTROS EXTRACTOS

III.1 Extractos diversos

Col. Duchesne nº 96. ff. 214r-218v Copia de documentos referentes al Castel del Puig de la Roca, otorgados por el marqués de Proensa «fils de la reina Johana» (occit.)

Col. Duchesne nº 99. ff. 1r-4v «Testaments des comptes de Cerdagne et de Roussillon (1035-1351)», copiados por Oyhenart.

ff. 5r-v «Donation faite par Louis IX à Nuño Sancho, compte de Roussillon, de vicompté de Fenouillet (18 de octubre de 1233)».

Col. Duchesne n° 101. ff. 14-21 Copia de la bula Pastor ille coelestis de Julio II hecha el 21 de julio de 1552.

Col. Duchesne n° 103. ff. 280r-281v Testamento de Bernard Anton, vizconde de Carcasona (1118)(lat.), copiado por Oyhenart.

id. ff. 283r-287r Extractos de Registrum curiae Franciae, procedentes de los Archivos de Carcasona, copiados por Oyhenart.

Col. Duchesne n° 105. ff. 295-302r Copia de mano de Oyhenart, de documentos sobre la casa de Anjou.

id. ff. 302v-306v Copia de documentos de Carlos V (lat.).

Col. Duchesne n° 106. ff. 77r-81v Copia Oyhenart un manuscrito propiedad de M. Pithou.

Col. Duchesne n° 107. ff. 283r-284v Copia de Oyhenart «Des papiers de Mr. Bouchet», el 23 de julio de 1651. Se trata de documentos fechados en 1325 y años sucesivos.

id. ff. 380r-391v Tratado entre Luis XI y el duque de Nemours datado en marzo de 1468. A partir de f° 383v copia Oyhenart.

id. ff. 392r-399r «Testament de Jean de Xentrailles, marichal de France. (1461)»

Col. Duchesne n° 108. ff. 61r-v «Instructions a Mr. Pierre Noir secretaire du Roy nostre souverain a nostre Saint Pere de part ledit Sieur».

id. ff. 66r-72r Extracto del proceso verbal de Me. Couchinot relacionado con el Cardenal Balue, hecho por Oyhenart.

id. ff. 74r-75v Instrucciones dadas por el rey a M. Olivier le Roux y a Loys de Nyvart. (fr.) Copia de mano distinta de la de Oyhenart.

III.2 Privilegios

Col. Duchesne n° 96. ff. 27r-51r «Privileges et ordonances octroyées par Louis, roi de France a la ville et chastellanie de Monçut» (gasc.-lang.).

id. ff. 52r-55v id. par Henry, roy de France (confirmation) (fr.)

id. ff. 54r-58v id. par François I (1560) (fr.).

id. ff. 59r-63r id. par Henry IV (1594) (fr.)

id. ff. 68r-87v «Privileges de la ville de Hastuigen (1584)» (fr.-gasc.)

id. ff. 88r-101r «Coustumes et privileges/ deu loc e vielle de Sorde ainsi qui an/ acostumat de viure» (gasc.)

id. ff. 109r-113v «Coppie de privileges octroyes/ a ceux de Montory par/ les seneschal et lieutenant/ General du Roy d'Angleterre/ et du Guyenne.» (gasc.) «...Faut le collationer et completer/ avec son original. Par le/ moyen du Mr. Bordenave».

id. ff. 229r-274v «Aqui comença lo for de Iaqua/ Com deven ayudar al Sor. Rey...» (occit.) Concluye con un índice de materias.

id. ff. 344r-385v For d'Aragon. «Libro dos Fueros que Sire el/ Rey don Jayme a establecido ...» (arag.)

id. ff. 410r-426r «Ameyoramiento del Rey dom/ Carlos». (rom, de nav.)
Se copian XIV capítulos.

Col. Duchesne n° 99. f° 125r Copia de los privilegios del valle de Baztán (1441).

id. ff. 171r-172r Sentencia executoria de idal-/ guía de la valle de Baztán. (6 de octubre de 1441) Traslado hecho el 13 de junio de 1629.

id. f° 173r Privilegios de la tierra de Aezcoa concedidos por Juan II el 25 de junio de 1462.

Col. Duchesne n° 107. (sin indicación de f°) -«Carta de patz de la val de Asun de l'an 1544». (gasc.)

Col. Duchesne n° 110. (sin indicación de f°) -Privilegios de tres ciudades de Foix.

id. - Privilegios otorgados a la villa de Acs.

id. - Privilegios otorgados a la villa de Carlas (1299)

Col. Duchesne n° 111. f° 78r Privilegios de Beziers (ss. XII-XIII).

id. f° 150 «Privilèges octroyés a la ville de Carlas (1299)» (gasc.)

id. f° 150 «Coutumes du Pays de Foix. Privilèges des trois Etats de Foix» (gasc.). «Privilèges octroyés a la ville de Acs» (gasc.).

Col. Duchesne n° 119. ff. 84r-94v Confirmación de sus privilegios a los vecinos del valle de Roncal por el Emperador Carlos V. «En la ciudad de Pamplona a doze del mes de diziembre año del nacimiento/ de nuestro Sr. Xto. de mil y quinientos y veynte dos» Frdo. : Francisco de los Cobos, secretario de su Catolica Magestad.

Sacó copia en 1628 Juan Martin Hualde.

id. ff. 109-141r Privilegios confirmados por el emperador Carlos V a los habitantes de Roncal (1330-1527). Copia sacada por Juan Martin Hualde escribano real en todo el reino de Navarra del original que se encontraba en el Archivo del Valle de Roncal en 1634.

id. f° 162r Copia de la confirmación de los privilegios acordados por lod reyes de Navarra a Leyre, de Catalina de Foix, Pamplona a 12 de marzo de 1483. Fdo.: Juan de Jasso. (rom. de nav.)

III.3 Actas y cámaras de comptos

Col. Baluze n° 31. p. 49 «Extraits des Actes du Concile de Bale, d'après un ms. du Collège de Navarre (ms. lat., 1548) auxquels sont joints quelques extraits faits d'après un ms. de Brunet (f° 222) et un ms. d'A. Fauve (f° 226). 615 feuillets; en partie de la main de Baluze.»

Col. Baluze n° 33. id. «Suite des extraits du ms. du Collège de Navarre (lat., 1548), avec quelques extraits d'un autre ms. du même collège (f. 359), 495 feuillets.»

Col. Duchesne n° 99. ff. 6r-20v Extractos de registros de la Cámara de Comptos de Navarra, de mano de Oyhenart.

id. ff. 26r-28v «Extraits faits par M. d'Oyhenart à la Chambre des Comptes de Paris sur la Navarre» (s. XIV).

Col. Duchesne n° 107. ff. 167r-169r Extractos de los Registros de la Chambre de Comptes de París.

id. ff. 187r-190v Extractos hechos por Oyhenart en París en 1642, procedentes de la Chambre des Comptes.

ff. 205r-210v Copia del Registro de la Chambre des Comptes de Dijon, hecha por Oyhenart en Dijon a 14 de octubre de 1642.

id. ff. 211-212 libres.

id. ff. 215-218v Prosigue la copia del Registro de la Chambre des Comptes de Dijon por Oyhenart.

id. ff. 304v-314v Extractos de la Chambre de Comptes de París que datan del 15 de julio de 1651, comunicados a Oyhenart por Yvon d'Hérouval, auditor de dichos Comptos.

Col. Duchesne n° 108. ff. 13r-v Extractos de documentos de la Cámara de Comptos reales de París.

id. ff. 15r-v Copia hecha por Oyhenart del Registro de Jean, duque de Bourbon (1486).

Novv. Acquis. Fonds Français n° 5532. f° 32r «Plusieurs extraits des livres de la/ Chambre des comptes de Pau: Deux/ sentences des reformateurs souvre le nom de/ sententia absolutionis pro Domina Pons de/ Morlagne quondam Governatore Navarrae/ contra labotatores plurium villarum./

Le meme volume contient plusieurs autres/ copies de pieces anciennes du meme Mr./ ouyhenart, donc quelques unes regardent/ l'Eglise de Pampelune.»

III.4 Archivos privados, públicos y monasteriales

Col. Duchesne n° 97. Extractos tomados del Registrum curiae Franciae.

id. ff. 1r-9v Copia Oyhenart registros de documentos de Inocencio VI.

Col. Duchesne n° 98. p. 213 Copia de documentos procedentes del Thrésor de Pau, de mano de Oyhenart.

Col. Duchesne n° 101. f° 8 Cartas de Inocencio III.

Col. Duchesne n° 102. f° 4 Registros de Clemente IV copiados por Oyhenart (lat.).

id. ff. 31r-42v Del Registro del papa Juan XXII toma Oyhenart varios extractos.

Col. Duchesne n° 103. ff. 258r-277v Extractos del Obituario de la iglesia de Tarbes y de diferentes registros de dicha villa hechos por Oyhenart (gasc.).

id. ff. 283r-287r Extractos tomados de Registrum curiae Franciae, procedentes de los Archivos de Carcasona, por Oyhenart.

Col. Duchesne n° 104. f° 220r (68-82) Extractos tomados de los Archivos de Montesquieu.

id. ff. 284r-v (30r-v) Extractos del Livre Rouge del obispado de Ayre.

id. ff. 285-299 (31-44) Extractos de los papeles del Sr. De Faur, procurador del rey en Eauze.

id. ff. 1-64v Extractos tomados del Thrésor de Chartes de Lectoure.

Col. Duchesne n° 106. ff. 223r-v Ex Archivis Monasterii S. Savini. Y en nota en f° 223v: «A monsieur Dohienart advocat/ au Parlement de Bordeaux/ estant de present. A Pau.» (letra de Duchesne).

id. ff. 224-225 «Ex veteri Notitia Provinciarum et Civitatum Galliae/ que est in Bibl. Thucena», (letra de Duchesne).

Col. Duchesne n° 107. ff. 104r-109r Extractos de los Registros del Monasterio de Puy, tomados en agosto de 1643, en lo referente a los años comprendidos entre 1267-1512.

id. ff. 59r-76r Extractos tomados del Thrésor de Chartes du roy de Paris.

id. ff. 110r-166r Continúan los extractos tomados del Thrésor de Chartes du roy de Paris de mano de Oyhenart.

Col. Duchesne n° 110. f° 224r Extractos de documentos de Saint-Julien de Brionde tomados por Oyhenart en 1644.

id. f° 220r Copia de un diploma de Louis VII en honor de Notre-Dame de Saintes. (Cf. Luchaire, Actes de Louis VII, n° 76)

Col. Duchesne n° 111. ff. 111r-141 Inventario del Tesoro de Pau (Thrésor des Chartes)

Col. Duchesne n° 114. f° 68 Documentos de Scala Dei. Descripción de sus propiedades (diócesis de Tarbes).

id. f° 47r Obituario d'Artous. En el índice final: «Donation en faveur de Frères ou Religieux d'Arthous l'an 1360 par B.S. vicomte de Soule.»

id. f° 70r Extractos procedentes de la Casa de Deus hechos el 30-31 de octubre de 1634.

id. ff. 73-74 Extractos del Martirologio de la misma abadía.

Col. Duchesne n° 119. ff. 97r-99v «Capitulo de la Hermandad de Tudela/ Dada en la ciudad de Toledo a XV del mes de mayo ayngo mil CCCC LXXX VIII». Copia hecha en 1629 el 7 de noviembre en S. Joan de Pie de Puerto «por mano ajena en diez ojas y corregido por my el segretario de la dicha villa bien y fielmente» Firmado: Be. Loitoguy segr. El Catálogo aparece de nuevo equivocado, su referencia indica el f° 90 pero los ff. 91-92 están en blanco.

Col. Baluze n° 275. f° 244-247v «Ex tabellario Ecclesiae Couseranensis (Couserant) Ms. apud Illustriss. Petrum de Marca Archiepiscopum Tolosarium».

Se trata de un listado de obispos de Couserant desde 1176, y condes desde 1296; de mano de Baluze pero a partir de 1314 sigue la serie de mano de Oyhenart hasta 1394 (ff. 247r-v).

III.5 Cartularios y censales

Col. Duchesne n° 80. ff. 79r-80r Extrait des vieux Cartulaire Du Chapitre d'Acs. cap. II, III, IV, V.

Col. Duchesne n° 98. ff. 95r-108v Censales de Bigorre copiados por Oyhenart, (f° 95r en lat., f° 95v y ss. en gasc.).

id. ff. 109r-112v Censales de Lavoda. (lat.)

id. ff. 113r-141 Censos de Bigorre (gasc.). La tinta ha traspasado el papel cf. ff. 139-141.

Col. Duchesne n° 99. f° 174r Derechos del Deán de Tudela, tomados del «Summarium iurium Di. Decani de Tudela. Ex libro censuum excomptarum/ in Vaticano descriptum.»

Col. Duchesne n° 104. f° 152 «Ex Cartulario minori Capituli Beatae/Mariae Auxilanensis»; copiado por Oyhenart en febrero de 1635.

id. ff. 152-119v Extractos hechos por Oyhenart del Cartulario de la Iglesia de Sta. Maria de Auch que tienen que ver con los Condes de Armagnac, de Auch etc.

id. ff. 255r-283r (1-29) Extractos del Cartulario del obispado de Condom.

Col. Duchesne n° 105. ff. 292r-294v Muestras del Cartulaire du Champagne tomado de la Biblioteca de M. Thou, de mano de Oyhenart.

Col. Duchesne n° 106. ff. 204-222 Extractos del Cartulario de Champagne

Col. Duchesne n° 107. ff. 190v-193r «Cartulaire de Bigorre», copiado en 1642 por Oyhenart.

id. f° 76v «Extraits du petit cartulaire du Conde Alfonso à Paris.»

id. 78r-103r «Extraits du Grand Cartulaire du Conde Alfonso.»

id. ff. 219r-223r Copia del Cartulario del Conde D. Alfonso hecha de mano de Oyhenart.

Col. Duchesne n° 114. f° 21r Cartulario de Lescar.

id. f° 27 Extraits du Censuel du Chapitre d'Oloron.

id. 32r Cartulario de Sorde.

id. f° 36r Cartulario de Sauvelade junto con extractos del Censal de Sauvelade (s. XII).

id. ff. 52-57v Extractos de la Censal de Saint Pe.

id. f° 60 Cartulario de la abadía de La Reoule (Réole).

III.6 Copia de obras impresas

Col. Duchesne n° 96. f° 145r «Comiença la vida y historia del Illustrisimo Emperador don Carlos que uso despues nombre Rey de España...» por Pedro Mexia su cronista. Se ha copiado el lib. I, cap. 8.

id. f°163r Crónica del rey Enrique IV. (252 ff. X 2=504 pp.).

id. «Chronique de Bernard Gui» (extractos diversos hechos por Oyhenart).

Col. Duchesne n° 97. ff. 10r-11r Crónica de Bernard Gui de la que Oyhenart copia algunos extractos.

id.- Liber Crucis o Registro de la Cruz, llamado así por estar marcado con una cruz; copia de documentos depositados en la Cámara de Comptos de París (rom. de nav.)

Col. Duchesne n° 99. ff. 29r-30v «Extraits de diverses chroniques, faits par Oyhenart.»(lat.)

Col. Duchesne n° 101. f° 174r «Nobiliario de D. Pedro Conde de Barcelos hijo del Rey don Dinis, ordenado e ilustrado con notas y juicios por Juan Bautista Lanaña, Cronista mayor del Reyno de Portugal. Roma, Estevan Paolino, 1640.»

id. f° 206 «Vita et processus Sancti Thomae Cantuariensis. Paris, 1495.»

id. f° 215r Nostradamus, parte I.

id. f° 221r «Memoires Sequanois de Gollut. Dole, 1592.»

id. f° 235 «Bref discours de la maison de Lorraine, de l'abbé Bruand. Lyon 1591.»

id. f° 261 «Historia de la fundación y discurso de la provincia de Santiago de Mexico de la orden de los Predicadores por el Maestro Fray Agustin Davila Padilla. Bruselas, Jan van Meerbeeck, 1625.»

id. - Extractos de las obras de Pedro Martir de Angleria. 1533.

id.- «Chrónica del inclito emperador de España D. Alfonso VII rey de Castilla y León, hijo de D. Ramón de Borgoña y de Hurraca, reina propietaria de Castilla. Pamplona 1600».

Col. Duchesne n° 102. ff. 19r-30r «Crónica de Saint-Benigne de Dijon» (1642), anotada en los márgenes izquierdos por Oyhenart.

id. ff. 119r-123v «Cronica de Mathieu de Paris» (lat.), copiada y anotada profusamente por Oyhenart.

id. ff. 124r-149v «Ex codice manuscripto Domini/ Ademari de Chabannes Ademaro autore seu collatore». Copia Oyhenart el lib. I, cap. XI.

id. ff. 150r-174v «Extraits du Royre, olim...» (lat.). Copia Oyhenart relatos a partir de 1257.

id. ff. 175r-205v «Continuatio Nangis». Copia Oyhenart fragmentos correspondientes a los capítulos 213-282 sobre sucesos de los años 1273-1380.

id. ff. 206r-226 «Chronica/ Sancti Victoris/Parisis» de Jean de Thoulouse, copiada y anotada abundantemente por Oyhenart en relación a los años 712-1285.

id. ff. 244-257 Crónica de los Condes de Anjou copiada y anotada por Oyhénart. (lat.)

id. ff. 261-333 Historia de los Condes de Rhodéz escrita por Bonal copiada y anotada por Oyhénart. (lat.).

Col. Duchesne n° 105. f° 255 Copia de extractos de la Crónica de Burdeos, tomada de un manuscrito propiedad de M. Dupuy (desde 1318).

id. ff. 257r-281v Copia Oyhénart una memoria perteneciente a M. Pithou.

id. ff. 283r-291v Testamentos de Alfonso el Sabio. (letra de Oyhénart)

Col. Duchesne n° 106. ff. 224-225 «Ex veteri Notitia Provinciarum et Civitatum Gallicae que est in Bibl. Thucena». (Letra de Duchesne).

id. ff. 241r-248 Crónica de Ademaro de Chabennes.

id. ff. 249r-252v Extractos de la «Gesta Pontificatum et Comitatum Engolismesium» tomados por Oyhénart.

id. ff. 253r-258r Extractos tomados de la «Gesta Francorum» por Oyhénart.

id. ff. 260r-263v Extractos de la Crónica de Geoffroi de Vigeois.

id. ff. 266-275 Extractos de diversas crónicas.

Col. Duchesne n° 107. f° 213r Le envían a Oyhénart «Extrait des memoires dressées par le Sieur Gerard Me. des Comptes/ a Dijon pour servir a l'Histoire de Bourgogne» (1420-1448-1452)

id. ff. 236r-282v Copia de Oyhénart del «Liber Principum».

Col. Duchesne n° 109. ff. 330-331v «Registrum curiae Francia. Liber Crucis» o Registro de la Cruz. (rom. de nav.). Documentos de Artajona.

Col. Duchesne n° 110. f° 190r Notas sobre la familia de Caumont tomadas por mano de Oyhénart.

Col. Duchesne n° 112. ff. 2r-6r «Description de la Imperial Ciudad de Toledo i historia de sus antigüedades i grandezas i cosas memorables con la historia desta ciudad compuesta por el doctor fray Pedro de Alcocer. Toledo, Diego Rodriguez, 1617».

id. f° 7r «Historia del Apostol de Jesus Xto. Santiago nombrado patron y capitan general de las Españas. Dedícasela d. Mauro Castella Ferrez. Madrid, Alonso Martin de Balboa, 1610».

id. (sin indicación de f°) «Nobiliario del Conde Barcelos, don Pedro hijo del rey D. Dinís de Portugal. Traducción y notas de ilustraciones de Manuel de Faria y Souza. Madrid, Alonso Paredes, 1646.»

id. (sin indicación de f°) «Epítome de los señores de Vizcaya. Antonio Navarro de Larreategui. Turín, 1620».

Col. Duchesne n° 113. ff. 135r-136. Texto latino de mano de Oyhénart, redactado en 1644. «Ex codice Pom-/ pelonensis»

id. f° 173r Sacado de los Archivos de Bidaxe con notas de Oyhénart, texto en castellano relacionado con la historia de Navarra.

id. fº 175r «Assi mismo en el libro viejo del Rey d'armas deste Reyno estan primero los de Agramont/ y despues en siguiente las de su hijo./ Extraida de mot a mot des vielles privileges». Enero de 1630.

id. fº 181r-215v «Este... de la Coronica/ de D. Pedro de Valencia monje de Najera, lo he sacado de un ms. que es de d./ Hyeronimo Rada, vicario de la Yglesia de Pamplona 15, julio, 1698 (sic.)»

Saca copia de los XII primeros capítulos, tratando el último sobre el rey García el Tembloroso.

En fº 191r : «Coronica del monje de Najera en el/ Libro de Bernardo Alcuilla (?) de donde he sacado/ estos anuarios falsos los XI primeros capitulos...», «Del rey Gracia el Tembloroso 4º Rey de Navarra de los ungidos...»

id. ff. 227r-246r «Chronica de Garcy Lopez de/ Roncesvalles./ Clausula del Fuero». (rom. de nav.) En el borde superior izquierdo: «Esta Historia y capitulos/ que estan en ella se saco/ de un caderno de pergamino/ grande que dio Juan de/ Rada teniente de el thesorero/ Valles en Pamplona.»

Comprende también en fº 243v: «Copia de la letra del Rey (Carlos III) como el thesorero fue instituido» (Se refiere a Garcia Loppis de Roncesvalles).

Col. Duchesne nº 115. ff. Extracto de la obra *Corpus franciae historiae veteris*, impresa en 1613, copiado por Oyhenart.

id. ff. 66v-69v id. de la *Ex Chronica Fredegariis Scholastici*, igualmente de mano de Oyhenart y no citado en el catálogo de Duchesne.

id. ff. 148-167 «Histoire de Louis XI a Paris». Extractos muy diversos de autores franceses tomados por Oyhenart.

id. ff. 167v-168v Traza árboles genealógicos de reyes franceses.

id. ff. 357r-359v Copia Oyhenart en 1621 fragmentos de la *Historia Sancti Huberti principis* (lat.) y aclara: «...Eveque de Liège, d'après un ms. de la Chartreuse de Liège...»

id. ff. 424v-425v Extractos del *Livre de Navarre* sobre armas y escudos de los reyes y señores de los reinos cristianos tomados por Oyhenart (fr.). No lo recoge el Catálogo de Duchesne.

id. ff. 466r-483r Crónica de la batalla de Miramamolín «... fue/ destruido a IV de julio 1202».

Col. Duchesne nº 119. ff. 45r-51v «Fundacion y antiguedad de España/ y continuacion de la Nobleza de Cantabria/ Al illustre Señor mi Señor Juan Perez de/ Lyçalde/ En Milan por Pablo Gottardo y Leonardo el año 1586.» En el fº 47v copia otra mano muy legible, el fº 49r es copia de Oyhenart.

id. ff. 74v-78r Copia Oyhenart escritos de Fray Domingo de Sto. Tomás prior de la Comunidad de Ecija de los Carmelitas Descalzos (1625)

Fonds Français nº 18754. ff. 123r-143v «Tiltres et Memoires/ de la maison de/ Caumont».

id. ff. 144r-183v «Memoires de la/ maison de Longueville».

Col. Baluze n° 33. p. 49 «Suite des extraits du ms. du Collège de Navarre (lat., 1548) avec quelques extraits d'un autre ms. du meme collège (f° 359), 495 feuillets».

IV CORRESPONDENCIA

Col. Duchesne n° 30: f° 181 M. A. d' Oyhénart escribe a M. Duchesne agradeciéndole el envío del primer tomo de L'Histoire de France, y le ruega le haga llegar el 3° , así como la Historia Romensis Ecclesiae, asegurándole que se la remitirá «demain Dieu aydant» Firmado: «Votre très humble et obligé Doihenart.»

id. f° 243 Con fecha de 15 mayo 1636 escribe Oyhénart a la atención de M. Duchesne en París desde St. Palais pidiéndole le haga llegar cuanta información pudiera tener respecto a los Condes de Albret.

Col. Duchesne n° 46. f° 157 Desde St. Palais, el 12 o 28 octubre 1666 se dirige Oyhénart a Duchesne (hijo) en nombre de las casas nobles de Bajanavarra que se quejaban de las cargas tributarias a que eran obligadas en beneficio de la Cámara de Comptos de Pau, y que según ellos no tenían obligación de satisfacer. Oyhénart recaba información sobre el contencioso y alude a un documento de Felipe el Atrevido, quien a través de su representante en Navarra dispuso la exención de impuestos a la nobleza de Ultrapuertos.

En P.D. responde a una interpelación previa de M. Duchesne : «L'auteur de cette histoire/ de Navarre est Gabriel Chapuis tourangais, comme/ l'atteste Monsieur votre père/ en la Biblioteque des Historiens/ français.»

Col. Duchesne n° 75. f°1 Carta de M. Oyhénart dirigida a «M. A. Duchesne, Geographe du roy/ A Paris» fechada el 12 de marzo de 1635 en Saint-Palais, mediante la que le comunica sus investigaciones sobre los condes de Bigorre y le envía una copia de un diploma de Carlos el Simple, llamado «Mundeburdeem», datado en L'Isle Jourdain el 2 de junio del 899 en favor del monasterio de Aurillac. Firma como: «Vostre tres humble/ et affectioné serviteur/ Doihenart.»

Col. Duchesne n° 80. f° 77r-v Carta autógrafa de Oyhénart a M. Duchesne fechada el 27 de octubre (no diciembre como dice René Poupardin en Coll. Duchesne, p. 94) de 1634, en Saint-Palais. Le comunica que a su vuelta de la Corte ha podido consultar datos del cartulario de Lectoure, así como datos sobre los Condes de Gascuña gracias a su servicio, y que de otro modo le hubiera sido imposible consultar. Le informa sobre la Crónica manuscrita de Gastón. Firma: «Vtre tres humble et/ tres affectueux serviteur/ Doihenart».

Siguen extractos del Cartulario de la iglesia Catedral de Lescar en Béarn (latín) en respuesta a Duchesne. Se conserva el sello de lacre de Oyhénart.

Col. Duchesne n° 99. f° 121r Carta en español del Ldo. Don Martín Burges de Elizondo a Oyhénart fechada el 18 de octubre de 1650 comunicándole que el Ldo. Huarte remite libros a Oyhénart.

Col. Duchesne n° 103. ff. 148r-149 Contiene una carta que M. Payen escribe desde París a Oyhénart comunicándole la vuelta a sus estados de M. el marqués de Poyaune, y que los Estados de Holanda habían propuesto al Conde de Guiche el mando de 4000 hombres, previa la autorización del rey de Francia. La carta está fechada el 18 de octubre de 1665

id. ff. 298-299 Carta de M. Portan fechada el 10 de octubre de 1665 en Sauvaterre y dirigida a M. Oyhénart, a la sazón en Saint-Palais. «J'ay reçu le papier qu'il vous a/ plu m'envoyer. Je ne manqueray pas/ de prendre le temps pour m'en/ servir./ Mr. votre humble et/ obeissant serviteur/ Portan».

Col. Duchesne n° 108. ff. 6r-7r Carta de Besly fechada el 1 de agosto de 1642 en Fontenay dirigida «A Monsieur d'Oihenart/ de presant a Paris». En P.D. le comunica más datos sobre los vizcondes de Lomagne y al final: «Vous me ferez grand faveur d'assurer Mr. La Marca/ que je suys son humble serviteur et suy derechef. Vostre B.» Siguen una serie de informes sobre los señores de Mauleon en Poitou, de la mano de Besly.

CREACION DE LA SENESCALIA DE SAINT-PALAIS 1639

Ricardo CIERBIDE

INTRODUCCION

La Bibliothèque Nationale de Paris en su sección de manuscritos conserva dos volúmenes, Ms. Français n° 16674 (fols. 232-242) y Ms. Français n°14541, que contienen una rica documentación relacionada con la creación de la Senescalía o Tribunal de Primera Instancia en la villa bajonavarra de St. Palais o Donapaleu, por decreto real de Luis XIII en julio de 1639, de acuerdo con los edictos de octubre de 1620 y junio de 1624.

El primero de los dos volúmenes contiene la copia de la creación de la citada Senescalía (fols. 232-235); un extracto del Registro del Parlamento de Navarra de Pau sobre el particular (fols. 235-236), donde se dice al margen de mano de Oihénart: «30 mars 1640. Arrest de verification du Parlement de Navarre»; otro extracto del Registro de la Cámara de Comptos de Navarra (fols. 236-242), en el que Oihénart anotó de su puño y letra: «21 avril 1641. Arrest de varification de la Chambre des Comptes de Navarre».

Dado el interés jurídico y lingüístico del mismo, he considerado oportuno ofrecer al lector su transcripción íntegra para dar a conocer la singularidad de este hecho jurídico, ya que de acuerdo con el rey Luis XIII de Francia, considerando que el pueblo o tercer estado de la Navarra de Ultrapuertos era euskaldun monolingüe —«... les pauvres gens qui ne scavent ni entendent que leur langue basque, souffrent de grands frais et incommodité estant obligés aller a Pau et se faire assister d'interprètes...»— ordena la creación de una Senescalía dotada de un Senescal de «robe longue» con el rango de Consejero y Senescal de Navarra, dos consejeros asesores del citado Senescal, un abogado, un procurador con su correspondiente sustituto, un escribano civil y criminal del sello de la Senescalía, un notario guardasello hereditario, un portero y un receptor de los derechos.

El edicto real puntualiza cuáles debían ser sus obligaciones y remuneraciones señalando que la función de la dicha Senescalía era la de juzgar en primera instancia todos los procesos civiles y criminales de los nobles y cualquier otra persona en las causas incoadas. Advierte sobre la necesidad del conocimiento y práctica de la lengua vasca por parte de los funcionarios que formaban dicho Tribunal.

El segundo manuscrito, redactado al parecer en el s. XVIII contiene 122 folios y su título dice: *Edicts et Actes du Parlement de Navarre relatifs à l'office de Séneschal, créé en 1639 en faveur de François d'Oihénart (1624-1672)*.

Contiene 13 apartados. Espero en breve publicar la transcripción completa del texto, ya que podrá ser de gran interés para el conocimiento del funcionamiento del Parlamento de Pau y de su actividad jurídica por lo que a Baja Navarra se refiere a lo largo del s. XVII.

Création du Seneschal de Saint-Palais. 1639

fol. 232 Louis par la grace de Dieu Roy de / France et de Navarre a tous presens et advenir / Salut ayant par nos edicts des mois d'octobre 1620 / et de juin 1624 uuj la Chancellerie Justice Souverain / de Navarre cy devant establee en notre ville de Saint Palais / avec notre Conseil Souverain de Bearn et des deux compagnies / composé notre parlement de Navarre sceant a Pau, / Nous aurions aussi ordonné par ledit Edict de juin 1624 / l'establissement dit siege de Seneschal en notre / dicte ville de Saint Palais au lieu de ladite Chancellerie que / nous ostions; Mais nous ayant esté dit lors remonstré, / que le dit siege pouvoit apporter quelque preiudice en / l'establissement de notre dit parlement, nous l'aurions / revoqué par l'arrest de notre Conseil du dixieme decembre / de la mesme année en 1624. Toutesfois / l'experiance ayant depuis fait voir que nos sujets / dudit Royaume recevoient beaucoup de preiudice de cé / qu'ils ne sont assistes de l'authorite de nos officiers residents / sur les lieux, qui soit assez forte et capable de contenir / chacun de son devoir, et que particulièrement les pauvres / gens qui ne scavent ni entendent que leur langue basque / souffrent de grands frais et incommodité estant obliges / aller a Pau et se faire assister d'interpretes pour / instruire leurs advocats et procureurs et poursuivre leurs / causes contre les nobles et autres personnes privilegiees / qui pretendent n'estre tenus plaider en premiere instance / que pardevant nostredite Cour et Parlement, duquel / privilege les Infançons de Baigorry pretendent aussy / se servir en matiere civile, et les habitans d'Ostabares en /

fol.232 b matiere criminelle. Et desirant sur cé apporter le / soulagement necessaire a nos sujets. A ces causes / ayant fait mettre cette affaire en deliberation en nostre / conseil ou estoient aucuns princes et officiers de notre / couronne notables personnages de notredit Conseil De L'avis / dicelluy et de nos certaine science, plaine puissance, et / autorité Royale: Nous avons, par celluy notre present / Edict perpetuel et irrevocablement,

crée erigé et establí, creons/ erigeons et établissons un Siege de Senneschausée en / notre dite Ville de St. Palais composé d'un Senneschal / de Robbe longue, qui prendra le tiltre et qualité de / nostre Conseiller et Senneschal de Navarre, deux nos / Conseillers assesseurs en ladite Senneschaussée, un notre advocat / et un notre procureur, un substitut de notre dict procureur, / un Greffier civil et criminel hereditaire garde du petit / sceal de ladite Senneschaussée, un notaire gardesacq hereditaire / un huissier et un receveur de consignations aussi hereditaires / que nous avons crée et erigé, creons et erigeons en chef / et en tiltre d'office franc pour jouÿr par ceux, qui / en seront pourvus, chacun a leur esgard des mesmes / honneurs, autorite, prerogatives, préeminances, franchises, / libertes, droicts, et fonctions dont jouissent les pourvus / de pareils offices en nos autres sièges de Senneschaussées / de notre royaume de France. Et voulans regler le pouvoir denosdits officiers nous voulons, et / ordonnons que lesdits Senneschal et Conseillers assesseurs / connosent et iugent en premiere instance tous proces / civils et criminels des nobles et autres personnes en causes / privilégiées de Navarre et toutes autres causes par /

fol. 233 prevention, et des appellations de tous les Juges de la / Basse Navarre ainsi que soit ladite Chancillerie cy devant / établie audit St. Palais, fors et excepté les appellations / en matieres criminelles ou il y aura condamnations de / peine for perill qui ressortiront de Juges inferieurs / immediatement en nostredite Cour de Parlement pourront / neantmoins les officiers dudit Siège user du mandement / de Navarre appellé Alsa tant auxdites matieres, qu'en / tous autres proces civils et criminels qui seront pendant / aux Jurisdiccions inferieures auxquelles il n'y aura nombre / suffisant de gens lettres, sans preiudice de l'appel de leurs / jugements en nostredit Cour du Parlement en causes, qui / excederont le valeur de douze liures, iusques à laquelle / somme de douze liures donnons pouvoir auxdits officiers / en nombre de trois, de juger en dernier ressort sans / appel et a nosdit advocat procureur et substitut leur / attribuons la mesme fonction que les pourvus de / pareils offices en nos autres Senneschaussées avec la / jouissance du droit de taxations de leurs conclusions à la / proportion des espices de l'un de nosdits Juges suivant l'usage / practiqué en Navarre et le pouvoir d'informer des crimes / et delicts par toute l'estendue du ressort dudit siege, / ainsi que se soient nos advocat et procureur en ladite / Chancillerie. Et particulièrement auxdits advocat et procureur / dudit Siege de faire en icelluy la fonction de juger en cas / de besoing, absence, maladie, ou recusation dudit Senneschal / ou Conseillers assesseurs, ou aucuns d'eux ex causes ou le publicq /

fol. 233b et nous n'aurons interest. Ledit Greffier gardesceal par / expedier et sceller les actes de Justice dudit Siège et jouir / en heredite, ses (.....), heritiers, ou ayant causes des mesmes / emoluments et droits de scel, dont jouissent les greffiers / et gardesceal des autres Senneschaussées avec pouvoir / d'executer conjointement ou separéement lesdites charges de / greffier et gardesceal, ou de disposer du l'une d'jcelles / ainsi que bon luy semblera.

Ledit Notaire et gardesacq / pour faire les mesmes fonctions que les autres notaires / de Navarre et avoir la garde des Registres, Sacq / et productions dudit Siege. Et après en faire les extraicts / et les expéditions qu'il en sera besoing. Et ledit huissier / pour mettre à execution toutes les sentences, jugements, et autres actes dudit Siege avec pouvoir d'exploiter / par tout notre Royaume et mettre à execution tous / arrests, jugements et actes de justice du quelques cours / et Juges qu'ils soient emanés. Auxquels officiers / presentement créés nous avons attribué et attribuons / des gaiges par chacun en sçavoir audit Seneschal / cent liures a chacun desdits Conseillers assesseurs soixante / liures et a chacun desdits advocat et procureur pareille / somme de soixante liures revenans lesdits gaiges à la / somme de trois cens quarante liures et que nous / avons assigné pour les avoir et prendre doresnavant / et à tousjours sur le revenu et esmollements du Greffier / dudit Siège de Seneschal apporter audit payement, que / nous voulons leur estre fait par le propriétaire, ou / possesseur dudit Greffe demeurant le surplus desdits emoluments pour /

fol. 234 pour luy, ses hoirs, successeurs, et ayant ceux et auxdits / substitut gardesacq et huissier à chacun par an cinquante / liures à prendre sur les amendes qui seront adiugées / audit Siège que nous avons pareillement apportées au payement desdits gaiges. Et encores sj besoing est, elles pourront / estre specialement à ci affectées par les iugements des / condamnations. Et en outre avons aussy crée en / nostre ville de Saint Joan du pied de port un Baillif / pour presider et faire la fonction avec les Jurats de / ladit ville et en cette de qualité iuger et decider avec lesdits / jurats et en leur absence sans eux, toutes matieres civiles, / et criminelles de l'estendue de leur jurisdiction tout ainsi / que font les Baillifs de Saint-palais et Garris, / plus un substitut de notre procureur en ladite ville / et en ladite ville de St. Joan avec mesmes droits et fonctions que les autres substituts de Navarre et aux gaiges de / cinquante liures a prendre par chacun an sur les / amendes, qui seront iugées audit siege de Seneschaussée / comme dessus et un Maistre des chemins hereditaire, qui / aura la qualité de patrimonial de Navarre, pour / en icelle faire les mesmes fonctions et iouir des / mesmes droits et privileges que saient en Bearn celluy / qui y est establ. Pour estre par nous presentement / pourveu a tous lesdits offices, et cy-aprés lors que / vacation y eschera de personnes capables qui iouÿront / ceux qui seront casuels de la dispence de quarante / jours pour le reste de la presente année et les deux / suivantes et après seront admis à ladite dispence en vertu de /

fol. 234 b de cet Edict sans qu'il leur soit pour cé besoing de / prendre autre ordre plus particulier en payant seulement / le courant du droit annuel sur le pied de la nouvelle / evaluation faite par nostre declaration du mois / d'octobre dernier, dont la taxe sera moderément / faite sans aucun prest ny advance, en attendant que / lesdits offices soient remplis. Voulons que le / porteur des quittances du tresorier de nos parties / casuelles iouÿsse des

gaiges et droicts attribues à iceux. / Et qu'il soit commis par nous, ou par celluy a / qui nous en donnerons le pouvoir, de personnes / suffisantes et capables pour faire la mesme fonction / et exercice desdits offices, que seroient les pourvus / d'iceux en vertu de nos lettres de provision. Cy / donnons en mandement a nos ames et / franx Conseillers les gens tenant notre Cour de parlement / de Navarre et Chambre des Comptes chacun en droict / soit comme il appartient, que celluy nostre present Edict / ils fassent lire et publier et registrer pour estre icelluy / executé de point en point selon sa forme et teneur. / Et faire jouyr plainement ceux qui seront pourvus / des ditsoffices chacun a leur esgard du contenu en nostre / Edict sans souffrir ny permettre qu'il leur soit fait / mis ou donné aucun trouble ny empeschement. Car / tel est notre plaisir nonobstant tous edicts, / ordonnances, arrests, reglements, fors ou coustumes du / pais et toutes autres choses à ce contraires auxquelles / nous avons desrogé et desrogeons par notre present Edict /

fol. 235 Et a fin que cé soit chose ferme et establi à / tousjours nous avons fait mettre nostre scel a cesdits / presents, sauf en autres choses nostre droict, et l'autants / en toutes. Donné a Abbeuille *au mois de / juillet l'an de grace mil six cens trente neuf*¹ et de / nostre regne le trentiesme. Signé Louis en plus bas / par le Roy de Lomenie, a costé Visa, et scellé du / grand sceau de cire verte en lacq de soye rouge et verte et contrescellé./

Extrait des Registres Du Parlement de Navarre

Veü par la Cour, Chambres assemblées l'Edict du² / Roy pourtant creation et établissement en la ville de / Saint Palais d'un Senneschal de Robe Longue, deux / assesseurs, un advocat, et un procureur du Roy avec / attribution du jurisdiction sur les habitans de Navarre, / de deux substituts du procureur general du Roy, un / greffier, un baillif à St. Joan et un maistre de Chemins / et autres ainsi que le tout est contenu dans ledit Edict / en datte a Abbeuille du mois de juillet 1639. Ouy / et ce requerant le procureur general du Roy Dict / a esté que la Cour a ordonné et ordonne que / ledit Edict sera liu et publié, et enregistré pour jouÿr / par lesdits Senneschal et assesseurs dela mesme / jurisdiction civile que font les officiers du Senneschal / de Bearn et de la criminelle tout ainsi que les baillifs / et Juges de Navarre par devant lequel tous les appellations / des sentences et ordonnances en matieres civiles dedits /

fol. 235 b baillifs, juges et autres officiers ordinaires (.....) / ensemble de celluy qui se donneront en matiere / criminelle et ou il n'y aura

¹ Subrayado en el documento por mano de D'Oihenart.

² Al margen y por mano de D'Oihenart: «30 mars 1640 / Arrest de verification / du parlement / de Navarre /»

point de peine inflictive / qui se releveront (.....) en la Cour *pourront neantmoins / les parties en tous lesdits cas relever leurs appel en ladite Cour / obiusso*³ medio si bon leur semble sauf des causes ou / il ne sagira que de douze liures de principal, lesquelles / lesdits officiers du Seneschal jugeront souverainement et / sans appel comme aussi en premiere instance privativement / aux autres Juges de toutes matieres privilegiées et par / prevention seulement de toutes autres civiles et crimineles. / A la charge de l'appel en ladite Cour de toutes causes, qui / excederont douze liures et qu'ils ne pourront prendre / d'espices que des sentences definitives seulement les quelles / ils taxeront avec moderation et mettront la taxe qui est / et sera faicte sur les actes des proces. Et à ordonné, et ordonne / que l'advocat et procureur du Roy créés par / ledit Edict auront suivant icelluy le tiers des espices que / les Juges prendront ex proces ou ils bailleront leurs / conclusions. Et pourront estre juges en cas de recusation, / maladie, ou absence du Seneschal et assesseurs ex / proces ou le Roy et le publicq n'auront nul interest *sans qu'ils puissent informer en aucune maniere, ny / condition que ce soit.* Et a déclaré et declare ladite Cour / ny avoir lieu de verifier, ny recevoir les offices / de *Substitut du Procureur general du Roy créés par / ledit Edict, ainsi a maintenu et maintient les substitués / de Saint Joan et de moy et autres nommes par le /*

fol. 236 *procureur general du Roy en leurs charges, et ceux qui / vacation advenant seront par luy nommes et commis / avec l'avis des'advocats generaux suivant le reglement / du (.....) fevrier 1628 et au droict, et pouvoir / d'informer a la charge de rapporter par devant ledit / Seneschal les informations, qui se feront de son / mandement et celles qu'ils feront d'office par devant les / Baillifs et Juges ordinaires. Et en la Cour celle qui / se feront par commision d'icelle. Faict inhibitions / et deffences auxdits officiers dudit Seneschal, ny autres / de se servir en aucune maniere, ni façon que ce soit / du pretendu mandement, sans preiudice aux / parties, lors qu'il y aura lieu d'evocation des proces pendants / par devant les juges ordinaires de presente requête à cés fins par devant ledit Seneschal ou en la Cour pour les / causes excedants douze liures ainsi qu'ils verront estre / à faire. Les qu'ils officiers du Seneschal seront examinés / recents, et presteront le serment en ladite Cour a peine / de nullite de leurs receptions et en ce qui conerne le / greffe et sceau dudit Seneschal, ladite Cour a ordonné / ey ordonne que ledit greffier ne pourra prendre pour / acte ny sentence interlocutoire ny pour le droict dudit Sceau que six liards pour chaque acte, sentence, ou / droict de Sceau. Et pour la defitive la somme de neuf sols tournois et tout ainsj qu'au Seneschal de / Bearn faict inhibitions en deffences aux greffiers / d'y prendre davantage a peine de concussion, ny de / faire aucuns actes*

³ Subrayado en el documento.

inutiles, ny superflus. Enjoient / aux officiers dudit Senneschal de taxer le nombre des /

fol. 236 b actes et de punir les contrevenants a peine d'en respondre / en leur privé voir et au surplus ordonne que ledit Edict sortira son plein et entier effort *a la charge que les / Baillifs et Maistre des Chemins créés par icelluy presteront le service en la Cour* et aux fins de l'execution d'icelluy / a commis et commet le sieur de Brosser Conseiller du Roy en icelle, Desguille advocat general du Roy / ou en cas de son absence le premier substitut à cé / requis prononcé au parlement de Navarre seant / à Pau le *trentiesme mars* mil six cens quarante / Collationné, signé . Et assi /

Extrait des Registres de la Chambre des Comptes de Navarre

Sur la Requeste pausee par Me. François D'Oyhenart advocat demandeur en verification et⁴ / enregistrement de l'Edict du Roy en datte a Abbeuille / au mois de juillet mil six cens trente neuf portant / creation d'un Siege du Senneschaussée en la ville de / St. Palais en Basse Navarre composé d'un Senneschal / de Robe longue aux gages de cent liures, deux Conseillers / assesseurs aux gages de soixante liures chacun, un advocat / un procureur du Roy a semblables gaiges de soixante / liures chacun a prendre tous les dits gaiges sur le / revenu et esmoluments du Greffe dudit Siege de Senn. / un substitut dudit procureur aux gaiges de cinquante / liures a prendre sur les amandes, qui seront adiugées / audit Siege, un greffier civil et criminel hereditaire / auqu'il sont attribues en heredité tous les emoluments /

fol. 237 dudit greffe. Un garde du petit sceal de ladite Senneschaussée, / un notaire garde sacq hereditaire, un huissier aux gaiges / chacun de cinquante liures a prendre sur lesdites amandes, / un receveur de consignations aussy hereditaire, crees en chef et / en tiltre d'offices francs. Et en outre un bailif en la ville / de Saint Jean de pied de port pour presider et faire / la fonction avec les Jurats de ladite ville, un substitut de / procureur du Roy en ladite ville et Chastelenie de St. Jean / aux gaiges de cinquante liures à prendre sur lesdites / amandes, un maistre des Chemins hereditaire. Et en ladite / Requeste, l'apointement dela Chambre au pied du vingtcinquesme Juing mil six cens quarante, contenant / quelle seroit monstrée au procureur gral. du Roy, le droict / dudit procureur gral. du Roy du vingseptiesme dudit mois / requerant et en l'arrest de la Chambre du vingtuniesme / May dernier que par en prealable ladit Requeste faite / signifiées au Sr. Darone procureur des trois ordres du / Royaume de Navarre, autre Requeste dudit Sieur / Doyhenart demandant comme par la precedante l'apointement / dela Chambre du

⁴ Al margen de la línea 14, por mano de Oihénart: «21 avril 1641 / Arrest du / verification de la / Chambre des / Comptes de Navarre /»

vingteuniesme Juin portant que lesdites requestes seroient monstrées audit Sr. Darone pour y / dire pendant trois iours après l'exploict, l'exploict de / signification faict au domicile dudit Sr. Darone du / sixiesme septembre dernier au pied de ladite requeste, ledit / Edict en datte que dessus. Signe Louys, par le Roy / de Lomenie avec le Visa et grand sceau des armes de / Sa Maiesté en cire vert en laqcs de soye rouge et verte, les / causes d'opposition dudit sieur D'arone du dixseptiesme Janvier /

fol. 237 b mil six cens quarante un en la susdite qualité de Deputé / des trois ordres de Navarre, et particulièrement tant de / qualité d'alcade Darberonne que comme procureur des / sieurs Viscomte de Belsunce et Baron du gard contenant que l'Edicxt susdit a esté obtenu par une manifeste surprise / et qu'il est très preiudiciable tant à Sa Majesté, au / general du Royaume, que auxdits sieurs gentilhommes mesmes / en particulier, comme la Chambre avoit reconnu sur les / raisons deduites tant par luy que ledit Sieur procureur / gral. ayant baillé son dit arrest dudit jour vingtuniesme / May dernier au preiudice duquel ledit sieur Doyhenart / ne peut pas demander ladite verification demandant le / declarer non recevable sans prejudice de se pourvoir contre / ladite arrest. L'arrest dela Cour du Parlement du / trentiesme May mil six cens quarante sur la verification / et Enregistrement dudit Edict contenant plusieurs / modifications avec l'acte d'opposition au pied faict en / l'audience par l'advocat dudit / Sr. Darone lors dela / publication dudit Edict, et autre arrest de la Cour / ordonnant que acte seroit faict tant de ladite publication / et Enregistrement que de ladite opposition, que ledit sieur / Darone auroit communication dudit Edict par coppie / pour bailler ses causes d'opposition, et que neantmoins / nonobstant ladite opposition et sans preiudice d'jcelle, qu'il / seroit procedé a l'execution dudit Edict conformement audit / arrest par les Commissaires deutes par icelluy, l'arrest susdit de la Chambre dudit jour vingtuniesme May mil six cens / quarante par lequel ladite Chambre sans s'arrester

fol. 238 sans s'arrester⁵ a l'execution dudit Edict du / mois de Juillet fait par le Commissaire de la Cour du / Parlement, à faict deffences audit Sieur Doyhenart, et / autres pretendus officiers dudit siege de s'aider de ladite / execution sur l'establissement d'jcelluy iusques à cé que ledit / Edict ayt esté présenté et verifié en la Chambre, et un / Commis establj pour exercer ledit greffe de faire aucune / levee des droicts d'jcelluy a peine de concussion, ledit procureur / gral. ayant representé que l'affaire appartenoit particulièrement / à la Chambre pour plusieurs raisons et nommement / a cause de l'alienation dudit greffe dont les emoluments / se prendroient inevitablement sur le revenu des autres / greffes de Basse Navarre, qui diminueroient infalliblement, / et que la Chambre devoit emposcher; l'adionstenent dudit / Sr. Darone du

⁵ Aparecen tachadas en el documento las tres primeras líneas del fol. 238; el copista maquinalemente ha repetido las líneas precedentes y las tacha al percatarse de ello.

dixneufniesme fevrier mil six cens quarante en demandant comme dessus. Extraict du / verbal dressé sur les declarations et opinions des trois / ordres des Estats du Royaume de Navarre en la ville de / La Bastide de Clarence de moys du novembre mil six cens quarante contenant entre autres choses qu'elle y / fust arreste qu'il ne seroit point fait par leur cayer / aucune demande de n'eriger, aucun Seneschal, ou / presidial audit royaume : au contraire que sj auparavant /il avoit esté resolu en quelque jointe par pluralité de voir / que l'en supposeroit à l'establissement dudit Seneschal, que / lesdits actes d'opposition faits pour le regard dudit Seneschal /

fol. 238 b sont revoques et seront pour nos advenus et voulant / que la volonté du Roy soit executée. Acte des deutes / du tiers ordre de la jointe du dixhuitiesme Avril mil / six cens quarante, duquel resulte qu' ils consentiront à / l'establissement dudit Seneschal contre l'advis des ordres de / l'Eglise et de la Noblesse et protesterent de ne contribuer / a aucuns frais qui si feront pour s'y opposer. Coppie / des lettres de Sa Maiesté en datte A Saint Germain / du vingtquatriesme Decembre mil six cens trente neuf, / par les quelles ledit Sieur Doyhenart á esté commis pour / faire la fonction et exercice dudit office de Seneschal / du Robe Longue audit Siege et iouir des mesmes honneurs / droits, et profits spécifiés en l'Edict tout ainsj que s'il / en estoit pourveu. Autre copie de lettres en datte du / mesme jour par lesquelles est attribué pouvoir audit sieur / Doyhenart de commettre et establir personnes suffisantes et / capables pour faire l'exercice et fonction des autres offices / crees par ledit Edict. Autre arrest du Parlement / dudit jour trentiesme Mars mil six cens quarante / concernant l'enregistrement desdites deux commissions. La / responce dudit Sieur Doyhenart du septiesme Mars mil / six cens quarante un et dans laquelle les cinq actes precedents sont / produits, disant que la crainte dudit Sieur procureur / general touchant la diminution des autres greffes de / Navarre est a present levée. Par cé qu'aux derniers / (.....) faits pour quatre années lesdits greffes ont hausse / nonobstant l'establissement du greffe dudit Seneschal, et / autrement comme par ladite responce demandant adjudication / de ses fins. Extraict dela deliberation du dixhuitiesme /

fol. 239 Avril mil six cens quarante prise par les trois ordres / dudit Royaume en jointe générale au lieu appellé / la Chaussé, duquel resulte avoir esté arrêté par pluralité de / voix que les oppositions faictes tant par devant le Parlement / lors de la publication, que par devant ses commissaires sur / l'execution d'jcelluy seroient poursuivie ou audit Parlement / ou par devant le Roy ainsj que seroit advisé, et que / pour cet effect les sieurs prieurs de Harembels, de Belsunçe / Duhard, D'Arroue, de Haremboure et du Harriet / seroient deutes. Acte du vingtroisiesme d'avril 1640 / par lequel lesdits sieurs Deutes ont constitué / procureur ledit Sieur Darone pour faire lesdites poursuites. / La responce dudit Sr. Darone contenant lesdits deux / procurations, et notamment que l'arrest susdit dela Chambre / ayant esté baillé avec mure

deliberation, et poursuiuj / par ledit Sieur Darone avec beaucoup de despens causes par la contumace dudit Sr. Doyhenart. Il ne peut / estre escouté qu'en demandant par en prealable sa / restitution, contre ledit arrest. Et fisant la reffusion / des despens faits en consequence d'jcelluy. Et pour le regard / du susdit haussement des autres greffes de Navarre ça / esté faict par artifice (.....) de couvrir cet interest / manifeste du Roy, et autrement comme par ladite responce / persistent en ses fins et conclusions precedentes. L'acte / du dixhuitiesme Mars 1641 faict aux actes / du proces par ledit Sieur Doyhenart demandant arrest, et employant pour responce sa precedente responce et production / y contenne, l'exploict du signification faict dudite acte à / l'advocat dudit Sr. D'Arroue. Les conclusions du procureur /

fol. 239 b gral. contenant que la seule consideration du droict / des autres Greffes de Basse Navarre, quj sembloit / inevitable devoit arrester la Chambre; Mais qu'a present / il n'y a plus à craindre puis que par les derniers baulx / faits pour quatre années lesdits greffes n'ont pas diminué / de prix et qu'il faut croire qu'il en sera des mesmes à / l'advenir. Consentant au registrement requis sans / preiudice audit Sr. D'Arroue et consorts de son pourvoir / ainsi que bon leur semblera pour leur interest. Et sur / cé une deliberation. La Chambre en declarant / ledit Edict pour verifié a ordonné et ordonne qu'il / sera enregistré en registres dela Chambre pour sortir son / effort et estre executé depuis le jour present tant seulement / sans rien pourtant desroger aux modifications portées par / l'arrest susdit du Parlement du trentiesme Mars mil / six cens quarante et a la charge que le Commis du Greffe dudit Seneschal quj a pris et perceu les / emoluments d'jcelluy se presentera par devant la Chambre / dans le mois pour en rendre compte insques audit iour / present et que ladite somme de trois cens quarante / liures a quoy montent les susdits gaiges assignes sur / les esmoluments dudit Greffe du Seneschal et attribuis / par ledit Edict a aucuns des officiers créés par icelluy / sera mis en mains du tresorier du domaine de / Navarre chacune année en deux termes et semestres / esgaux par ledit Commis ou Greffier pour estre lesdits / gaiges payés aussy par semestres par les mains dudit / Thresorier auxdits officiers⁶ chacune année, sçavoir au / Seneschal de Robe Longue cent liures, à chacun des /

fol. 240 deux conseillers assesseurs soixante liures, aux advocat / et procureur du Roy a chacun pareille somme de / soixante liures dont ledit thresorier rendra compte en / la Chambre par chapitres separez tant en recepte que / despence en son compte dudit domaine. Et pour le / regard des gaiges attribués aux autres officiers, et quj / sont assignes sur les amandes quj seront adiugées audit / siege du Seneschal ordonne que ledit thresorier recouvrera / lesdits amandes et que de cé quj en proviendra il payera / par chacun et

⁶ Subrayado en el documento original.

par semestres lesdits gaiges auxdits officiers autres / que les deux substitués susprimés par l'arrest susdite du / Parlement, renouvant lesdits gaiges a cent cinquante liures / scavoir au garde du petit sceal cinquante liures, au Notaire garde sacq et a un huissier a chacun cinquante liures dont / ledit thresorier rendra aussy compte en la Chambre chacune / année par chapitres separees tant de reception que despence en les comptes des deniers du fiscq et en attendant que lesdits / offices soient remplis ledit Doihenart iouira des gaiges / des non remplis conformement audit Edict de son traicté. / Et à ces fins le present arrest sera signifié audit Thresorier / à la diligence du procureur general, sans preiudice audit / Daroue et consorts de son pourvoir, ainsi qu'ils verront estre / a faire pour leur interest pretendu condamnant ledit / Doyhenart aux despences du susdite arrest dela Chambre du / vingtuniesme May mil six cens quarante (.....) ledit Daroue / moderés a trente liures et sans despence de cette instance sauf / les iudiciaires quj seront payés par ledit Doyhenart. Faict à Pau en la Chambre des Comptes de Navarre le vingtuniesme / jour du mois d'avril mil six cens quarante un. Collationé / et signé A.Bordenave /

fol. 240 b⁷ Nouvelle creation et taxes des offices suivant la declaration du mois d'octobre 1638./ L'office de Conseiler du Roy et Seneschal de Navarre / nouvelement crée par l'Edict du mois de Juillet 1630 aux / honneurs, autorites, prerogatives, preeminances, franchises, libertes⁸ / fonctions, droits et emoluments portes par ledit Edict, et autres / dont jouissent les pourvoirs de pareils offices en sieges des / Seneschaussees de France et aux gaiges de cent liures par / chacun an a prendre sur le revenu du Greffe du siege dudit / Seneschal. / Les deux offices de Conseiler du Roy et assesseurs en ladite / Seneschaussée de Navarre nouvelement créés par ledit Edict aux⁹ / honneurs, autorites, prerogatives, préeminances, franchises, libertes, / droits et fonctions portees par ledit Edict, et autres dont jouissent / les pourvus etc. et aux gaiges de soixante liures chacun / a prendre sur ledit revenu du Greffe. / Les offices d'advocat et procureur du Roy de ladite Seneschaussée / de Navarre nouvelement crée etc. aux honneurs etc. et / avec pouvoir d'informer des crimes et delicts par toute¹⁰ / l'estendue du ressort dudit Siège, taxations de leurs conclusions / à la proportion des espices delors des Juges dudit Siege et / autres droicts et fonctions portées par ledit Edict aux gaiges / de soixante liures chacun a prendre comme dessus. / L'office de substitut dudit procureur du Roy en ladite Seneschaussée nouvelement crée aux honneurs etc. et aux

⁷ Al margen y de mano de A. d'Oihenart: «20 Fevrier 1640 / Jure des offices du / Seneschal de Navarre.»

⁸ Al margen de la línea 5 y por letra el copista se ha añadido: «Deux mil / quatre cens liures.»

⁹ Al margen de la línea 12 y añadido por mano del mismo copista: «Seize cens liures chacun /»

¹⁰ En el margen de la línea 19, de mano del copista: «quinze cens liures chacun /»

droits / tels que les autres substituts de Navarre ont accoustume iouir¹¹ / et en autre avec pareils pouvoirs et fonctions, taxations et droits / que lesdits advocat et procureur du Roy en leur absence aux gaiges de / cinquante liures a prendre sur les amandes quj seront iugées audit / Siège. /

fol. 241 Autre office de substitut de procureur du Roy en la ville¹² / et Chastellenie de St. Joan de pied de port aux mesmes honneurs / autorite etc. droits, / et fonctions que les autres substituts de / Navarre aux gaiges de cinquante liures sur lesdits amandes. / L'office de Baillif nouvellement crée en la ville de St. Joan /de pied de port aux honneurs etc. et pour presider et / faire ses fonctions avec les Jurats dela dite ville, Juger et¹³ / decider avec eux, et en leur absence sans eux toutes matieres / civiles et criminelles en l'estendue de leur jurisdiction tout ainsj que font les Baillifs de St. Palais et Garris./ L'office hereditaire du Greffier civil et criminel garde / du petit sceal de ladite Seneschaussée pour expedier et sceller¹⁴ / les actes dudit Siege et jouir en heredité par celuy qui en sera / pourveu, ses (....), heritiers, en ayant cause des mesmes emoluments / du Greffe et droits du sceal dont jouissent les Greffiers, et / Garde sceal des autres Seneschaussées avec pouvoir d'exercer / conjointement ou separement lesdits charges de greffier et / garde sceal, ou de disposer de l'un djelluy ainsi que bon / luy semblera. / L'office hereditaire de Notaire garde sacq aux mesmes/ honneurs et pour faire les mesmes fonctions que les autres¹⁵ / Notaires de Navarre, et avoir la garde des registres, sacqs, / et productions dudit Siege et faire toutes autres fonctions / appartenantes à ledit charge aux gaiges de cinquante liures sur / lesdites amandes. / L'office hereditaire d'huissier audiencier audit siege aux¹⁶ / mesmes honneurs et pour mettre à execution tous iugements / sentences et autres actes de Justice dudit siege avec pouvoir /

fol. 241 b d'exploicter par tout le royaume et mettre à execution / tous arrests, Jugements et autres actes de Justice des quels Jugements / qu'ils soient amandes, aux gaiges de cinquante liures et sur lesdits amandes. / L'office hereditaire de Receveur des Consignations dudit¹⁷ / siege aux mesmes honneurs etc. fonctions et droits que les / pourvus de pareils offices en autres sieges de Seneschaussée. / L'office hereditaire de Maistre des Chemins patrimonial de¹⁸ / Navarre nouvellement crée aux mesmes honneurs, fonctions, / droits et privileges dont jouir celuy quj est pourveu de pareil / office en Bearn. / Faict au Conseil du Roy tenu pour ses finances a Paris le / dixneufniesme

¹¹ En la línea 26, igualmente al margen y de la misma mano: «Mil liures /»

¹² Al margen de la primera línea: «Neuf cens liures /»

¹³ Al margen de la línea 7 y de la misma mano: «sept cens liures /»

¹⁴ Al margen de la línea 12: «Quinze mil huit liures /»

¹⁵ Al margen de la línea 21 y de mano del mismo copista: «douze cens liures /»

¹⁶ Al margen de la línea 26: «Sept cens cinquante liures /»

¹⁷ Al margen de la línea 5 e igualmente de mano del copista: «Six cens liures /»

¹⁸ Al margen de la línea 8: «quatre cens liures /»

Jour d'octobre mil six cens trente neuf / ainsi signe. Le Ragois./ Je Gaspard de Fienber Conseiler du Roy en son Conseil / d'Etat et Thresorier de son Espargne confirme avoir receu / comptant en la ville de Paris du Me. François Sabathier / aussy Conseiler du Roy et Thresorier de ses parties casuelles / la somme de trente mil liures en pieces de vingt sols / quatre mil liures reaux d'Espagne a cinquante huict sols / pieces, dix sept mil liures en douzains neuf mil liures dis / deniers de sa charge provenants des offices de la Seneschaussée / de Saint Palais en Navarre nouvelement crée ladite / somme de trente mil liures à moy ordonnée par le Roy / notre seigneur pour convertir et employer au fait / de mon dit office, et laquelle icy me tiens comptant de / bien payé en quitte ledit Sieur Sabbatier en tous / autres tesmoing mon cemain manuel cy mis a Paris /

fol. 242 le quattresme jour d'aoust mil six cens trente neuf. / Quittance du thresorier de l'Espargne année, mil / six cens trente neuf signé a l'original de Fienber. / Enregistré au controlle general des finances par moy / sousigné en Paris le vingtuniesme Janvier mil six cens quarante signé particielle. /

Soulement par moj en fonction / du Roy, et de sa fonction.

* * *

Resumen de la ponencia presentada por D. Ricardo Cierbide en el XII Congreso de Euskaltzaindia

La figura y obra de Arnaud d'Oihenart adquieren una auténtica dimensión, por la calidad humana de su autor como jurista, historiador, poeta y paremiólogo y sobre todo por haber sido el primer autor vasco que concibió una Cosmografía de toda Euskal Herria con la publicación de su *Notitia utriusque Vasconiae* (1a. ed. 1638, 2a. ed. 1656) en la que engloba a los vascos de ambas vertientes del Pirineo junto con los gascones.

En su concepción histórica el reino de Navarra, heredero legítimo de los antiguos vascones, representa el núcleo de la Historia de Euskal Herria, siendo los demás territorios una prolongación de Navarra, que se fue diversificando y diferenciando con el correr de los siglos por la presión de los reinos vecinos.

Destacan en su *Notitia* el conocimiento profundo de la estructura de la lengua vasca que describe en la primera parte, superior a cuanto se había escrito hasta entonces, y el rigor de sus juicios sobre la historia de los diversos componentes de Euskal Herria, basados en una concienzuda consulta de las fuentes y Crónicas publicadas y de los documentos originales.

En el presente trabajo se ofrece una relación casi exhaustiva de los Archivos y fuentes documentales consultados.

ARNAUD D'OYHENART, SA FAMILLE ET LES NOUVELLES ELITES DE SON TEMPS

Josette PONTET

La Soule et la Basse-Navarre font partie toutes deux de ce qu'il est convenu d'appeler les provinces périphériques du royaume: elles ne lui ont été rattachées qu'assez tardivement: la Soule appartient au royaume mais, longtemps disputée par le Béarn, elle n'y entre de façon définitive qu'en 1512¹. Quant à la Navarre, dernier vestige du royaume perdu par les Albret à cette même date, elle n'a jamais été réunie officiellement à la France (elle conserva ses états généraux)², mais sa chancellerie fut cependant unie au conseil souverain du Béarn en 1620 pour former avec lui le parlement de Pau et par là, elle fut implicitement rattachée au royaume: le roi y créa une sénéchaussée à Saint-Palais en 1639. Or, malgré leurs fortes spécificités dues à leur histoire, leurs institutions, leur langue ou leur culture, elles suivent, en fait, le même processus d'intégration à l'Etat que l'ensemble des provinces françaises, avec l'appui, ici comme ailleurs, de l'élite de la marchandise des villes qui passe au service de cet Etat³. Arnaud d'Oyhenart appartient à l'une de ces nombreuses familles en voie d'ascension sociale depuis le XVIe siècle qui constituent les nouvelles élites du royaume, fondées sur le savoir et l'argent, qui sont à la fois des auxiliaires du pouvoir central et, d'une certaine manière, des bénéficiaires de celui-ci. Il y aurait selon l'historien William Beck une sorte de programme commun de l'absolutisme dans lequel se reconnaissent les élites périphériques et le pouvoir central, un des premiers points de ce programme commun étant la lutte contre les hérétiques, l'aversion des habitants contre les huguenots étant bien prise en compte par le pouvoir royal⁴. Cette aversion est très forte

---

¹ Sur les péripéties antérieures voir J-M Régnier, *Histoire de la Soule*, t 1, Ekaina Hilzak, 1991, 281 p.

² Chr. Desplat, art. Navarre, *Dictionnaire du Grand Siècle*, ss direct. F. Bluche, Fayard, 1990, p. 1082.

³ P. Chaunu, *La civilisation de l'Europe classique*, Arthaud, 1970, pp. 57-58.

⁴ E. Le Roy Ladurie, *L'Ancien Régime, 1610-1670*, Histoire de la France, Hachette, 1991, p. 133.

en Soule et est-ce un hasard si l'une des premières tâches dont est chargé d'Oyhenart est d'engager une action contre les protestants?⁵

Le processus d'ascension sociale de la famille d'Oyhenart paraît tout à fait exemplaire, de son intégration aux élites sociales à son accession à la noblesse, but de toutes les couches en voie d'ascension. Celle-ci fait passer de la marchandise à l'office, par le monde des auxiliaires de justice, notamment celui des avocats, en s'appuyant sur une stratégie matrimoniale adaptée ainsi que sur un jeu d'alliances familiales fort resserrées au moins au départ et nouées dans la parentèle.

Le grand-père d'Arnaud d'Oyhenart, en effet, est bourgeois et marchand de Mauléon; de son mariage, célébré en 1555, avec Domengine d'Idron, sur laquelle on sait fort peu de choses⁶, naissent au moins trois enfants dont on connaît plus ou moins le destin: l'aîné, héritier de la maison, Pierre, sieur de Mouchette, est sans doute demeuré bourgeois, on le dit entré au service du Roi et l'un des nombreux valets de chambre d'Henri IV et de Louis XIII. Le second, Arnaud, fait des études puisqu'il est avocat, présenté comme le plus ancien de la cour de Licharre en 1589, avant d'être procureur du roi en 1591, c'est-à-dire officier assurant les fonctions du ministère public. La troisième, Arnaudine, épouse elle-même, en premières noces, un avocat au parlement de Bordeaux, Jean d'Iriatzity.

Arnaud, le père de notre érudit, a sans nul doute renforcé sa position sociale par son mariage tardif, en 1589, avec Jeanne d'Etchart. Celle-ci est héritière, comme il se doit⁷, mais elle est aussi la fille d'un bourgeois et jurat de Mauléon, un notable de la ville donc, de surcroît avocat et greffier à la cour de Licharre; quant à sa mère, Claire d'Arraing, elle est la soeur de Menaud d'Arraing, lieutenant général de robe longue à Mauléon, cette charge étant dans la famille depuis 1568 et y restant, à une interruption près, jusqu'en 1596⁸. Du mariage d'Arnaud d'Oyhenart et de Jeanne d'Etchart, assez rapidement rompu par la mort de l'époux en 1593, naissent deux enfants Jacques et Arnaud, le premier, né en février 1590, le second en août 1592.

⁵ J-M. Larre, Arnaud d'Oyhenart, Chronologie sommaire, *Bulletin du Musée Basque*, n° 133, 1992, p. 4.

⁶ J-B-E de Jaurgain, *Arnaud d'Oyhenart et sa famille*, Paris, Champion, 1885, 86p. Cet ouvrage nous a fourni la plupart des indications concernant la parenté et les alliances d'Arnaud d'Oyhenart.

⁷ Dans cette société pyrénéenne où la maison est l'entité fondamentale, il est de règle que l'héritier ou l'héritière d'une maison épousent une ou un cadet, afin de garantir la pérennité du système, souvent encore renforcé par des mariages croisés ou doubles, deux frères épousant par exemple deux soeurs.

⁸ Jean de Belsunce devenu le nouveau chatelain de Mauléon avait fait obtenir cette charge à Gérard de Bela; celui-ci accepta cependant une entente avec Menaud d'Arraing qui resta lieutenant de robe longue, alors que Bela devenait bailli royal (J-M Régner, *Histoire de la Soule*, p. 236).

Le processus d'ascension sociale se poursuit avec cette nouvelle génération et particulièrement avec l'aîné Jacques. Après des études de droit à Bordeaux, celui-ci embrasse, comme son père, la carrière d'avocat; il se marie en 1612, alors qu'il n'a que vingt-deux ans⁹, avec Jeanne de Vidart; celle-ci est la fille d'un conseiller du roi en la chancellerie de Navarre¹⁰ qui avait acquis à pacte de réméré, le 29 mai 1598, la salle noble d'Elicetche d'Arraute pour 8200 livres, dont Jeanne de Vidart est titulaire¹¹. Jacques d'Oyhenart est sorti du cercle étroit de Mauléon pour trouver un parti fort avantageux. Sa carrière va être rapide : il n'a pas 23 ans lorsque son beau-père résigne sa charge de conseiller du Roi en sa faveur. Sa fortune est loin d'être négligeable. En 1612, son apport au mariage est constitué par la maison de Pey Adam, venant de sa mère, et par le Baster, un enclos composé de vignes, de terres labourables et d'un verger, en un seul tenant derrière deux maisons, exemple de rassemblement des propriétés qu'opèrent les bourgeois citadins dans les villes, à Mauléon comme ailleurs; il reçoit encore la moitié de la dîme de Chéraute qu'avait acquise son grand-père Jacques d'Etchart du comte de Gramont¹². Jacques d'Oyhenart choisit de revendre celle-ci à Isaac de Bela-Chéraute pour acquérir, avec son produit, la salle et les biens nobles d'Oneix que lui vend le seigneur de Salha pour 6000 francs, le 17 mai 1619, acquisition qui lui donne notabilité et noblesse. A cette date, alors qu'il n'a pas trente ans, il est déjà conseiller du Roi¹³, seigneur d'Oneix et d'Elicetche d'Arraute par sa femme, propriétaire de divers biens en Soule et à Mauléon. Son ascension ne s'arrête pas là : alors que la sénéchaussée de Navarre est créée à Saint-Palais en 1639, et cette création renouvelée en 1640, il achète l'office de sénéchal de robe longue. Il est installé dans sa charge par le conseiller du Roi, commissaire délégué à l'exécution de l'édit, Etienne de Brosser et est confirmé dans cette charge par arrêt du conseil privé en date du 8 juin 1642¹⁴. L'aîné des d'Oyhénart s'est hissé au sommet des élites de la province.

⁹ La précocité de l'âge au mariage est sans nul doute favorisée par le fait qu'il est orphelin de père, et, en tant qu'aîné, héritier des biens familiaux. Voir le contraste par exemple avec son frère ou son père qui, à l'évidence, s'était marié alors qu'il était déjà âgé.

¹⁰ Henri d'Albret après la partition du royaume de Navarre installe une nouvelle administration en Basse-Navarre, et notamment la chancellerie entre 1524-1527. Le conseil de la chancellerie est le détenteur du pouvoir judiciaire royal et l'incarnation du pouvoir central, voir J. Goyhenetche, «Réglementation et pratiques sociales en Pays de Mixe à l'aube des Temps modernes», *Bulletin du Musée Basque*, 1990, n° 130, p. 181-204.

¹¹ Jacques d'Oyhenart acquerra le rachat de cette maison moyennant 600 livres en 1653 (J-B-E de Jaurgain, *Arnaud d'Oyhenart et sa famille*, p. 42, note 4).

¹² Son grand-père l'avait institué son héritier avec Jeanne d'Etchart sa mère. D'après l'inventaire du trésor de Bidache de 1623 cité dans l'ouvrage de J de Jaurgain et R. Ritter, *La maison de Gramont*, t. 1, Les Amis du Musée, 1968, le comte de Gramont aurait vendu la salle de Chéraute avec la dîme du même nom en 1605 (p. 372). Il faudrait penser qu'il avait déjà aliéné la moitié de cette dîme antérieurement.

¹³ Une charge de conseiller rapporte à peu près trois cents livres par an, à Pau, au XVIIe siècle (Arch dép PA G 348).

¹⁴ J-B de Jaurgain, *op. cit.*, p. 42.

La carrière d'Arnaud, amorcée de même manière par des études de droit et la profession d'avocat, a été un peu différente ne serait-ce que parce qu'il était un cadet, si les stratégies n'ont pas été très éloignées et l'intégration dans les élites du pouvoir et de la justice finalement très bien réalisée.

Après des études secondaires à Bordeaux, peut-être au collège des Jésuites de la Madeleine, puis à l'université de cette ville, il en sort bachelier et licencié en droit civil en 1612; il est, au plus tard en 1618, avocat au parlement de Bordeaux¹⁵. Cependant, étant le cadet, ses biens sont extrêmement réduits : il lui faut assurer sa subsistance et, à la différence de son frère aîné, mieux nanti, il ne se mariera que tardivement, à près de 35 ans. Il est probable qu'il est entré très tôt au service des Gramont¹⁶, mais dès 1623, en tout cas, il est élu syndic du Tiers Etat de Soule, grâce, en partie au moins, à la solidarité familiale des d'Etchart. (Sa mère s'est, en effet, remariée après son veuvage avec son cousin Gabriel d'Etchart). Cette charge de syndic lui donne des fonctions importantes tant à Mauléon qu'en Soule. Toutefois son mariage, en 1627, lui ouvre les portes d'une autre notabilité. Comme son frère, il épouse une saint-palésienne, mais une veuve âgée d'une quarantaine d'années. Elle appartient à une famille d'avocats entrée dans la chancellerie de Navarre; c'est une héritière, et l'héritière d'une maison noble, la salle d'Erdoy et par sa mère, Jeanne de Gaincury, de la salle de Cibits. Ce mariage fait entrer Arnaud d'Oyhenart dans les élites saint-palésiennes et lui ouvre la porte des états de Navarre. Il accède complètement à la notabilité urbaine de sa ville d'adoption en devenant, en 1647, jurat de Saint-Palais, mais il a déjà 55 ans. Sa carrière a été moins rapide que celle de son frère et elle s'élève moins haut, puisque Jacques est déjà, depuis plusieurs années, lieutenant général de la sénéchaussée de Navarre. On ne peut néanmoins que constater la très belle ascension sociale des deux frères, avec leur fusion dans les élites bas-navarraises. Elle allait se poursuivre par les enfants.

Etant donné l'âge tardif de Jeanne d'Erdoy à son remariage, alors qu'elle était précédemment restée mariée un peu moins de huit ans avec Jean de Lostal sans avoir eu d'enfants, on ne sera guère surpris de ne compter que peu de descendants issus du couple, Jeanne de Vidart et Jacques d'Oyhenart, mariés jeunes, en comptant, quant à eux, au moins sept. Gabriel, l'aîné, fils d'Arnaud, emprunte la voie déjà tracée dans la famille : après des études de droit à Toulouse, il est bachelier en droit civil en 1650 puis avocat au parlement de Navarre. Il acquiert ensuite une charge de conseiller du Roi, puis de procureur au sénéchal de Navarre, avant de devenir, à son tour, en 1672, lieutenant général de la sénéchaussée, après la mort de son cousin, François d'Oyhenart, qui avait hérité de la charge de son père.

¹⁵ Voir J-M Larre, *art. cit.*, p. 4.

¹⁶ Il se rendait auprès du comte de Gramont qui l'avait demandé, lorsqu'il a été arrêté à Saint-Palais, au printemps 1627 (de Jaurgain, *op. cit.*, p. 15).

Cette acquisition ne se fit pas sans contestation : une transaction dut avoir lieu avec Jeanne de Vidart et ses enfants qui y prétendaient : la charge de conseiller procureur du Roi du sénéchal de Gabriel irait à Félicien d'Arhets, le mari de la fille aînée de Jacques d'Oyhenart, Marie Angélique, moyennant 4000 livres payables en dix ans, Gabriel pourrait occuper celle de lieutenant général de la sénéchaussée. Il s'était allié avec Gracy de Sartillon, issue d'une famille de riches bourgeois de Barcus : le père, marchand et jurat du lieu, avait amassé dans son commerce, mené en association avec un de ses frères et un marchand d'Oloron, une solide fortune qui lui avait permis d'acquérir, en 1640, la maison noble et la potestaterie du domec de Lacarry et de laisser à sa mort 15000 écus soit 45000 livres de biens. Ce mariage, célébré le 17 septembre 1653, avait apporté à Gabriel d'Oyhenart une certaine considération, son beau-frère était allié par son mariage au seigneur d'Athaguy d'Alcay -et à la famille de Maytie-, mais aussi une fort jolie dot : Gracy de Sartillon avait reçu, pour son mariage, 9000 livres payables la moitié la veille de ses noces, et le reste, l'année suivante avec un intérêt au denier 15¹⁷ et «des meubles selon sa qualité». Cela constituait un apport tout à fait important. Si son père et son oncle souletins d'origine avaient pris épouse à Saint-Palais, lui-même Gabriel, issu des élites bas-navarraises, avait noué alliance avec une riche souletine. L'étroitesse des élites locales amenait à rompre l'endogamie et à prendre femme dans les villes ou bourgs voisins.

De ce mariage devait naître au moins neuf enfants, dont trois fils que Gabriel d'Oyhenart fit reconnaître, en 1687, comme gentilshommes pouvant siéger aux Etats de Navarre en tant que possesseurs de maisons nobles¹⁸, lui-même s'étant déclaré noble lors de l'enquête faite en 1667¹⁹. Jean, l'héritier après la mort de l'aîné Arnaud Félicien et celle d'Arnaud Ignace, lieutenant au régiment de Navarre, voulut, plus tard, ancrer sa noblesse dans le passé, l'ancienneté des titres étant garante de la vraie gentilhommerie, en rattachant sa famille aux Oyhenart d'Etcharry-Tartas. Cette usurpation dénoncée lui valut de longs et coûteux procès qu'il estimait, dans son testament, à plus de 7000 livres²⁰. Il avait épousé, quant à, lui successivement une fille puis une veuve d'avocat.

La famille d'Oyhenart est ainsi bien représentative de ces dizaines de familles citadines provinciales qui ont réalisé d'abord leur ascension sociale

¹⁷ Soit un intérêt assez élevé (6,30%), supérieur au taux généralement pratiqué dans le royaume où les souverains s'efforçaient de le limiter au denier 18 ou 20 (soit 5%).

¹⁸ La stratégie originale de Gabriel a été de donner à chacun de ses fils une des maisons nobles qu'il possédait ou qu'il avait reçues en héritage, par exemple celle de Trousecailou qui lui venait d'un cousin germain de son père, le fils de Gabriel d'Etchart et d'Arnaudine d'Oyhenart, sa grand tante.

¹⁹ Arch dép P A, B 5994. Rôle dressé par Tristan d'Aïçaguir, notaire à Saint-Palais des personnes qui ont pris la qualité de nobles.

²⁰ Renseignement aimablement communiqué par J-B Orpustan.

par les études et l'exercice de la profession d'avocat. Celle-ci n'était pas érigée en office et était ouverte à la méritocratie : tout candidat d'au moins dix-sept ans, licencié de l'un ou l'autre droit pouvait accéder au barreau, moyennant prestation d'un serment. Exercer cette profession alors que l'on était instruit, doté d'un grade universitaire ne faisait pas déroger et valait même, çà et là, la qualification de « noble homme »²¹. Par le mariage ensuite : on ne peut qu'être frappé par la remarquable homogamie sociale du groupe: elle est générale, les milieux de la robe, de la petite robe, des offices de justice détenant le plus fort taux de mariages dans la même profession ou dans le même milieu²². Les d'Oyhenart, leurs descendants ou leurs alliés, se marient, entre le milieu du XVIe siècle et le milieu du XVIIIe siècle, à plus de 80% dans le cercle des avocats, procureurs du roi, conseillers, officiers de la chancellerie, avec à chaque fois une tendance à l'hypergamie qui leur permet de gravir un échelon dans la notabilité et dans la fortune, ces mariages alliant la notoriété dans les élites urbaines et l'entrée dans la noblesse au moins à titre temporaire²³. Arnaud d'Oyhenart, par son mariage avec Jeanne d'Erdoy héritière de la maison noble d'Erdoy, peut siéger aux états de Navarre comme député de la noblesse²⁴ ou comme juge et conseiller dans les cours mixtes de Mixe ou de Navarre²⁵.

Les d'Oyhenart ont privilégié les alliances dans leur parentèle. Avec les Etchart d'abord. Arnaud père avait épousé Jeanne d'Etchart qui n'est restée mariée que quatre ans avec lui, de 1589 à 1593, le temps d'en avoir cependant au moins deux enfants. Elle s'est remariée assez vite (en 1595) avec Gabriel d'Etchart qui a sans doute joué le rôle d'un père pour ses enfants et notamment pour Arnaud qui est encore nourrisson au décès du sien et qui a moins de trois ans lorsque sa mère se remarie. On voit ici un célibataire épouser une veuve chargée de deux enfants mais qui lui a permis sans doute d'acquérir la charge de procureur du roi en Soule que détenait son défunt mari. De ce mariage naissent deux enfants, Charles qui héritera de la charge de procureur du roi et une fille Claire-Jeanne. Veuf à son tour, Gabriel d'Etchart se remarie avec Arnaudine d'Oyhenart, la propre belle-soeur de Jeanne, après avoir

²¹ Sur les avocats au XVIIe siècle, on pourra consulter utilement *le Dictionnaire du Grand Siècle*, op. cit, art Auxiliaires de justice, p. 142-144.

²² Voir par exemple M. Gresset, *Gens de justice à Besançon, 1674-1789*, Paris, 1978, 2 vol ou encore J-P Bardet, *Rouen aux XVIIe et XVIIIe siècles. Les mutations d'un espace social*. Paris, 1983.

²³ La noblesse est réelle, rattachée à la maison et se transmet par la femme à son mari, permettant à celui-ci l'entrée aux états de la province ou aux fonctions de juge-jugeant dans les cours locales, cour de Licharre ou de Mixe ici.

²⁴ Ainsi y siège-t-il en 1640, alors que les états sont réunis à propos de la création de la sénéchaussée de Navarre qu'ils contestent (J-M Larre, *art. cit.*, p. 6).

²⁵ Il participe notamment en décembre 1632 à la réformation du règlement des droits de justice de Navarre (*ibid*, p. 5).

obtenu vraisemblablement une nouvelle dispense canonique²⁶. Il a ainsi épousé successivement deux veuves, la veuve d'Arnaud d'Oyhenart et la soeur de celui-ci. De ce dernier mariage, est né un fils, un des rares qui ait échappé à la reproduction sociale à l'identique : il a, en effet, embrassé la carrière militaire, a été anobli personnellement en 1655 et eut un fils naturel; il a cependant testé, en faveur de son cousin, Gabriel d'Oyhenart, lui léguant la salle de Sucos en Mixe autrement appelée maison noble de Troussecaillou qu'il avait acquise en 1652.

Les alliances se sont faites ainsi, à la première génération, dans un cercle vraiment fermé et ont soudé étroitement les d'Oyhenart et les d'Etchart²⁷. Mariages dans la famille des Vidart ensuite, pour Jacques d'Oyhenart et son demi-frère Charles d'Etchart : ils épousent les deux filles de Pierre Vidart, conseiller à la chancellerie, l'aînée pour Jacques, la cadette pour Charles qu'il épouse le 6 avril 1625. Il est probable que c'est par leur entremise qu'Arnaud a connu Jeanne d'Erdoy fille et veuve de conseillers à la chancellerie de Navarre, milieu que connaissaient bien les Vidart et leurs gendres.

Mais un des moyens privilégiés pour s'élever dans la société a été, pour ses nouvelles élites, la recherche de charges, de fonctions publiques qu'offrait l'administration royale, que ce soit d'abord la chancellerie du royaume de Navarre comme pour les d'Erdoy ou les Vidart, que ce soit les charges de conseillers du roi de France et de Navarre et surtout celles créées autour des sénéchaussées royales, l'office le plus prestigieux étant celui de lieutenant du sénéchal. Cette quête faisait des nouveaux officiers les auxiliaires du pouvoir central contre les pouvoirs locaux et les détenteurs traditionnels de ceux-ci. L'enjeu n'était pas mince puisqu'il s'agissait de faire triompher la justice royale. Cette redistribution des pouvoirs et la montée des nouvelles élites ne se sont pas faites cependant sans tensions, voire sans conflits.

La percée des avocats poussa ceux-ci à vouloir dominer les juges traditionnels qui siégeaient, ici, plus en fonction de leur statut social qu'en raison de leur savoir. Une première tentative avait eu lieu dans les années 1580 à la cour de Licharre. Les avocats avaient émis la prétention de rendre la justice en l'absence du lieutenant de robe longue qui présidait la cour depuis 1550; déboutés de leurs prétentions par le parlement de Bordeaux en 1581, ils revinrent à l'attaque, à nouveau, en 1614, dressant un sévère réquisitoire contre les gentilshommes du pays «qui ne savent loy ni ordonnance et sont ignorants en droit et pratique; ils ne savent ny écrire ny entendre le langage français». Il est probable que les d'Oyhenart et les d'Etchart avaient pris part au premier

²⁶ L'Eglise prohibe les mariages entre parents jusqu'au 4e degré de consanguinité ainsi que les parents spirituels ou les affins, mais dispense peut être obtenue devant l'officialité pour de tels mariages.

²⁷ Il est probable que l'alliance avec les Etchart se retrouve également dans la branche aînée de la famille, celle de Pierre d'Oyhenart, sieur de Mouchette.

mouvement. En revanche, au début du XVIIe siècle, les avocats s'opposèrent également aux prétentions du procureur du roi, Gabriel d'Etchart qui voulait se substituer lui-même au lieutenant de robe longue en son absence et entendre toutes les causes civiles et criminelles, sans entendre les avocats. Les prétentions du procureur allaient à l'encontre des prérogatives traditionnelles des nobles du pays de Soule qui étaient juges-jugeants. Un procès fut introduit au parlement de Bordeaux par le potestat de Bimein, lui-même avocat gradué. Par deux arrêts, l'un en 1602, l'autre en 1611, le parlement donna d'abord raison au procureur du roi. Mais un nouveau procès fut introduit en 1612 par Arnaud de Casenave, le nouveau potestat de Bimein. Malgré ses arguments, Gabriel d'Etchart fut débouté par le Conseil d'Etat le 30 septembre 1614 et fut suspendu de sa charge. Pour retrouver le siège de juge-jugeant qu'il occupait depuis vingt ans en vertu de sa charge de procureur, il fut obligé d'acquérir une maison noble et potestaterie, ce qu'il fit en 1615 avec l'achat de la potestaterie d'Amichalgun d'Etcharry²⁸. L'opposition de la gentilhommerie souletine l'avait emporté, avec le soutien du roi qui n'avait pas hésité à conforter la justice locale traditionnelle, ce qui fut souvent le cas : le roi y voyait le moyen de maintenir la paix sociale, sans que cela nuise pour l'instant à son pouvoir, ni les procureurs, ni les avocats n'ayant vocation à rendre la justice.

De son côté, Jacques d'Oyhenart rencontra à peu près simultanément des obstacles dans la progression de sa carrière en Basse-Navarre, les états s'opposant à sa réception à la charge de conseiller du roi en la chancellerie de Navarre qu'avait résignée en sa faveur son beau-père, Pierre de Vidart. L'argument avancé reposait sur le trop jeune âge du récipiendaire. Il n'avait que 23 ans alors que l'âge requis était théoriquement de 33 ans²⁹. Les états soutiennent le syndic général du royaume et demandent annulation de l'élection; la réception doit être reportée mais le roi Louis XIII, alerté de l'affaire, ordonne sa réception immédiate : Jacques d'Oyhenart est finalement reçu conseiller au parlement de Navarre en 1614.

De son côté, Arnaud d'Oyhenart s'est trouvé en butte à l'hostilité d'un clan de la noblesse souletine, mené par Isaac de Béla Chéraute, syndic de la noblesse, hostile au cercle des d'Etchart, groupe qui se sentait menacé dans ses prérogatives par l'élection par les membres du tiers, d'Arnaud d'Oyhenart comme syndic du pays. Le fait que ce dernier soit avocat, allié des d'Etchart dont les ambitions s'étaient manifestées au grand jour dans le domaine de la

²⁸ Sur cette affaire, voir J-B de Jaurgain, *op. cit.*, p. 9-10.

²⁹ Jean de Lostal, le premier mari de Jeanne d'Erdoy était dans la même situation, son père ayant résigné sa charge en sa faveur alors qu'il n'aurait eu que vingt-trois ans selon le syndic, mais trente selon lui. Voir J-B de Jaurgain, *op. cit.*, p. 22.

justice, n'était sans doute pas pour plaider en sa faveur. Son élection contestée dut être confirmée par le parlement de Bordeaux, le 3 mai 1625³⁰.

Bien qu'élu par les dégans de Soule comme syndic, Arnaud d'Oyhenart ne paraît pas contester la direction centraliste qu'exerce le gouvernement. S'il assiste comme député de la noblesse de Navarre à la session des états de Navarre qui se tient en 1640, à Saint-Palais, pour s'opposer à la création de la sénéchaussée de Navarre, il ne cautionne pas l'opposition de la noblesse menée par le bailli royal de Mixe et les différents baillis du pays, et les nobles qui se sentaient dépossédés de leurs fonctions judiciaires par le nouveau tribunal royal, et cela d'autant moins que son propre frère postulait à la charge essentielle de lieutenant général. Il est probable aussi qu'Arnaud d'Oyhenart pensait que le fonctionnement de la justice traditionnel le était défectueux et qu'il fallait au moins le réformer³¹. Le sénéchal offrait sur place des charges d'auxiliaires de justice ou de magistrats, il connaissait de toutes les sentences rendues par les juges inférieurs de son ressort, mais il se surimposait aux anciennes juridictions et ne les supprimait pas.

Les nouvelles élites, nous l'avons déjà dit, se rencontraient notamment dans les provinces périphériques avec le pouvoir royal dans la lutte contre les hérétiques. Ces élites avaient été le plus souvent formées dans les collèges des jésuites, mais elles trouvaient appui dans l'aversion populaire contre les huguenots, alors que la noblesse avait souvent opté pour la réforme : c'est tout à fait évident en Soule; le gouverneur Jean de Belsunce, le fils du bailli royal Jacques de Béla sont, par exemple, protestants. La première intervention connue d'Arnaud d'Oyhenart est sa participation à une délégation envoyée auprès du gouverneur pour protester contre une interprétation trop large de l'édit de Nantes qui fait que les huguenots tiennent leur prêche dans les maisons de la ville. Cette hostilité assez générale contre les Réformés est d'autant plus vive en Soule que celle-ci, proche du Béarn, a été assez largement pénétrée par le protestantisme et qu'elle s'y double d'une hostilité plus générale au Béarn³². Depuis 1617 a été décidé le rétablissement du culte catholique dans ce pays, rattaché au royaume en 1620. Mais ces années sont aussi celles du retour des guerres contre les protestants dans le Midi de la France, guerres limitées territorialement qui ont pour but de réduire les protestants à la situation commune sans toutefois les éteindre. Dans ce climat général de la Contre-Réforme, menée avec efficacité par l'évêque Arnaud de Maytie et ses successeurs, la tension est grande à Mauléon, d'autant qu'un édit de 1620

³⁰ Son élection était contestée parce qu'elle n'avait été faite que par les dégans du Tiers et non par les états assemblés (J-B de Jurgain, *op. cit.*, p. 8).

³¹ Il était convaincu qu'il fallait remettre de l'ordre dans la cour d'ordre de Soule et dans la cour de Licharre (cf demande de réglemens en 1629) et a participé au projet de réforme de la justice en Basse-Navarre en 1632.

³² J-M Regnier, *Histoire de la Soule*, p. 173.

avait détaché la Soule du parlement de Bordeaux dont elle ressortissait pour la rattacher au parlement de Pau, ce que ne veulent à aucun prix les Souletins³³. Ce parlement était très largement peuplé de protestants et même la garantie donnée par le roi que les procès seraient jugés par des juges catholiques et protestants en nombre égal ne les rassurait pas. Le roi dut faire machine arrière mais cela ne diminua pas les tensions dans la ville. Sans doute Arnaud d'Oyhenart fut-il choisi en partie par le tiers comme syndic par les garanties religieuses qu'il donnait. En tous les cas il fut député auprès du roi, avec l'abbé de Saint-Engrâce pour l'alerter sur la question protestante en Soule, en juillet 1625. L'hostilité aux huguenots, profonde et populaire, justifiera ainsi au moins partiellement les excès à venir et explique que le roi ne rencontrera pas beaucoup de résistance lorsque sera décidée la suppression de l'édit de Nantes en 1685³⁴. En attendant, le 13 mai 1626, la Soule est officiellement réintégrée dans le ressort du parlement de Bordeaux à la satisfaction des Souletins. Pas à celle des Navarrais bien évidemment et les tensions débouchent sur un véritable conflit ouvert entre le Béarn et la Navarre. Les cibles privilégiées sont naturellement Arnaud d'Oyhenart et le procureur du roi d'Etchart qui avaient joué un rôle déterminant dans toute cette affaire. On sait que d'Oyhenart fut arrêté et emprisonné à Saint-Palais en 1627 en vertu d'un arrêt qui l'avait décrété de prise de corps, en décembre 1626. Il était difficile, alors, de penser qu'il deviendrait un notable de cette ville. Il faut une supplique du parlement au roi pour obtenir sa libération³⁵.

Les d'Oyhenart étaient sans doute profondément gagnés à la Contre-Réforme catholique : leurs descendants ont, en tous cas, constitué une pépinière de prêtres et de religieux, selon un modèle maintes fois rencontré, mais assez remarquable ici. Le choix presque exclusif de la fonction ecclésiastique chez les descendants mâles de Jacques d'Oyhenart contribua, sans nul doute, à l'extinction de cette branche. La progression de la carrière religieuse dans les membres de la famille d'Oyhenart est tout à fait intéressante. A la première génération, pas de prêtre ou de religieuse dans la descendance d'Arnaud d'Oyhenart et de Domengine d'Idron. A la génération suivante, il semble qu'il y ait eu un moine, Arnaud, parmi les fils de Pierre, sieur de Mouchette, il serait mort en 1648. Par la suite les choses changent remarquablement : parmi les cinq fils de Jacques et de Jeanne de Vidart, quatre embrassent l'état ecclésiastique et sont pourvus d'une ou plusieurs cures, deux des trois fils d'Arnaud entrent dans les ordres, l'un, Pierre est curé, l'autre Jacques, sur lequel on sait fort peu de choses, jésuite³⁶. A son tour, Gabriel, le fils aîné

³³ Ibid., p. 174.

³⁴ E. Le Roy Ladurie, *op. cit.*, p. 134.

³⁵ J-M Larre, *art. cit.*, p. 7 et 8.

³⁶ Il n'est apparemment pas mentionné dans le testament d'Arnaud d'Oyhenart de 1667, sans qu'il soit mort à cette date puisqu'il vivait encore en 1699 (J-B de Jaurgain, *op. cit.*, p. 46). Sans doute respecte-t-il encore la règle initiale qui empêchait les jésuites de recevoir des biens et qui est tombée peu à peu en désuétude.

d'Arnaud, a au moins neuf enfants, cinq garçons et quatre filles : sur les cinq garçons, trois ont été destinés à l'état ecclésiastique, deux l'ont finalement embrassé, parmi les filles, une seule cependant est religieuse. Dans la branche aînée des Mouchette, deux enfants d'un Arnaud maître chirurgien sont également dans les ordres.

Il y a là indiscutablement le signe d'une adhésion à l'idéal de la Contre-Réforme et à son souci de pastorale et d'évangélisation; mais on ne peut aussi s'empêcher d'y voir une stratégie familiale; ici, comme partout, ce sont les cadets qui sont destinés à l'Eglise et la perspective d'obtenir un bénéfice ecclésiastique n'était pas à négliger dans les familles nombreuses où fonctionne à plein, en principe, la transmission de l'héritage à l'aîné. La position sociale relativement importante était sans nul doute un atout pour l'obtention des cures qui font l'objet d'une véritable «O.P.A» de la part des d'Oyhenart: ils se passent les cures de l'un à l'autre, sans répugner totalement au cumul des bénéfices. Pierre d'Oyhenart est curé d'Arraute en octobre 1643 et le reste jusqu'en 1655 alors qu'il est pourvu de la cure de Beguios en 1651, sans doute par erreur; il est curé d'Anharp en 1657, date à laquelle il reçoit la cure de Sucos dont il se démet en faveur de son frère Charles qui s'en démet à son tour préférant rester curé d'Arberats et Sillègue, alors qu'un dernier frère, Jean-Pierre, avait été pourvu de la cure d'Arraute après le départ de son frère aîné en 1655.

Pierre d'Oyhenart d'Erdoy, le fils d'Arnaud, paraît avoir eu plus de mal à obtenir en bénéfice la cure de Béguios, fort convoitée et disputée manu militari entre plusieurs candidats. Arnaud d'Oyhenart a fait jouer ses relations dans la maison de Gramont pour faire pourvoir son fils de cette cure qui était à la présentation des Montmorency : il s'est adressé à la duchesse douairière de Gramont, Claude de Montmorency ainsi qu'à Elisabeth de Vienne, veuve de François de Montmorency, comte de Luxe et de Bouteville. Cette dernière l'assura de sa protection à la seule condition que le sujet fut digne car «la gloire de Dieu doit être en toute chose la première». Le candidat à la cure avait tout juste 21 ans. François-Henri de Montmorency ratifia la présentation faite par sa tante, la douairière de Gramont en la personne de Pierre d'Oyhenart mais d'Elicetche et non d'Erdoy! Celui-ci, déjà curé d'Arraute, démissionna le 11 avril 1652 et le fils d'Arnaud reçut alors la cure; mais il n'était pas au bout de ses peines, un autre homonyme Pierre d'Oyhenart, chanoine de Montpezat en fut pourvu en cour de Rome le 15 mars 1653; à peine débarrassé de celui-ci, Pierre d'Erdoy se trouva en concurrence avec Nicolas d'Oyhenart clerc du diocèse d'Oloron qui fait prendre possession de la cure le 13 mars 1654. Cela déclencha une véritable émotion dans la ville; il fallut un procès, gagné devant le parlement de Navarre, pour que Pierre d'Erdoy fût enfin reconnu curé de Beguios en juillet 1654; il devait le rester jusqu'à sa mort en 1672³⁷. Ses deux derniers concurrents étaient, selon toute vraisemblance, ses cousins, issus de la branche des Mouchette.

³⁷ J-B-E de Jaurgain, *op. cit.*, p. 45-46.

Cette mainmise sur les cures par la bourgeoisie urbaine ou la noblesse urbaine est générale et fort importante. L'encadrement religieux des campagnes s'est fait par des curés citadins, même si la distance entre Mauléon ou Saint-Palais avec les paroisses rurales n'était peut-être pas incommensurable. Mais, même petites, les villes, avec leurs fonctions judiciaires essentielles, leur monde de praticiens, d'avocats, étaient déjà très éloignées des horizons purement ruraux des paroisses environnantes et bénéficiaient d'un pouvoir indéniable sur les campagnes.

Les d'Oyhenart adhèrent sans nul doute à la Contre-Réforme catholique. L'étude des testaments permettrait de préciser les degrés de cette adhésion. Pour Arnaud d'Oyhenart, nous ne connaissons malheureusement que le testament du 8 avril 1667 qui modifie celui du 3 août 1653 rédigé à la suite du décès de son épouse qui instituait son fils Gabriel son héritier universel; dans son dernier testament, il fonde une rente annuelle de 200 livres pour les pauvres, mais on ignore, pour l'instant, si d'autres donations ou fondations figuraient dans le premier ou si un nombre important de messes y était demandé. Il est possible qu'Arnaud s'en soit remis pour cela à son héritier, légataire universel, Gabriel. Son comportement charitable peut être pris en défaut à l'égard de son fils Pierre, le curé qu'il avait déshérité en raison de son ingratitude en 1653 (sans doute pour les efforts qu'il avait faits pour lui faire obtenir la cure de Beguios, nous sommes alors en plein dans l'affaire) mais à qui il laisse trois cents livres en 1667; il rend grâce, en revanche, à sa belle-fille, Gracy, pour son dévouement à son égard, alors qu'il est vieux et malade, et n'oublie pas de laisser une somme d'argent pour doter sa petite fille Thérèse afin qu'elle trouve un bon parti. Le testament de son beau-père Gabriel d'Etchart, rédigé en 1624 énumérait, quant à lui, plusieurs legs aux institutions religieuses et charitables (fabrique de l'église de Mauléon et hôpitaux, chapelles, oratoires) pour un montant total de 54 livres³⁸. Il s'y ajoutait des demandes de messes hautes et basses et notamment une messe haute annuelle pour le repos de l'âme de sa première femme Jeanne d'Etchart. Quant à Gabriel, il avait respecté les volontés de son père de colloquer aux pauvres 900 livres sur sa bibliothèque estimée par celui-ci à 3000 livres. Son héritier, Jean d'Oyhenart, quant à lui, dans son testament rédigé en 1725, finançait 200 messes pour être dites après sa mort, «cent dans le dit an les autres cent dans la deuxième année»³⁹. Sans doute faut-il voir la progression de la courbe des demandes de messe, alors que Gabriel d'Oyhenart demandait pour sa pompe funèbre une cérémonie simple.

³⁸ C. Urrutibehety. *Casas ospitalia diez siglos de historia en ultrapuertos*. Pamplona, 1982.

³⁹ Nous n'avons pu malheureusement examiner personnellement ces différents testaments, les renseignements ci-dessus nous ont été aimablement communiqués par le professeur J-B Orpustan.

Les comportements personnels sont difficiles à saisir dans le domaine des sentiments ou des croyances; néanmoins la morale chrétienne et les enseignements de l'Eglise paraissent avoir été respectés chez les d'Oyhenart. Arnaud a sans doute été fidèle à sa femme aimée en tous cas à travers ses poèmes. Certes le mariage n'impliquait pas nécessairement l'amour; s'il ne l'excluait pas, il n'était pas la base même de l'alliance qui répondait avant tout à des intérêts familiaux et personnels. Tel pouvait justement apparaître le mariage d'Arnaud d'Oyhenart avec Jeanne d'Erdoy : épouser à 35 ans une veuve fortunée et socialement plus élevée, de cinq ans son aînée, semble s'inscrire dans le schéma d'un mariage d'intérêt plus que d'amour. Pourtant, sauf à penser à une grande duplicité ou à une idéalisation uniquement littéraire⁴⁰, il ne semble pas que ce fût exactement le cas : paraissent en témoigner ses poésies de jeunesse ou son chagrin à la mort de Jeanne dans l'élégie composée à cette occasion, même si celle-ci répond à des canons littéraires⁴¹. Il est déjà âgé mais ne se remarie pas; on ne lui connaît pas de bâtard pas plus que l'on en connaît chez ses enfants (un de ses petits-fils en aura cependant deux). Si lui-même n'a eu que trois enfants, cela était dû uniquement à l'âge de sa femme au mariage, 40 ans, et donc au faible temps passé par celle-ci en période féconde dans le mariage; son fils Gabriel a, en revanche, au moins neuf enfants dont trois donnés à l'Eglise. L'appartenance de celui-ci à une confrérie, la multiplication des dons aux pauvres, son souci d'équité dont atteste son testament montrent qu'il a été élevé dans la foi catholique et qu'il est bien intégré à la Contre-Réforme. Arnaud lui-même manifeste un comportement charitable à l'égard des pauvres, des exclus (les cagots)⁴² et est animé à l'évidence du souci d'améliorer la morale publique en condamnant plus sévèrement les crimes d'adultères ou de paillardise, rencontrant en cela, d'une manière générale, le vœu des élites bourgeoises⁴³.

Mais appartenant aux élites sociales urbaines de Soule et plus encore de Navarre, Oyhenart appartient plus encore aux élites intellectuelles et culturelles de son temps, élites qui se recrutent très largement, comme lui, dans le cercle des avocats, des magistrats, des juristes, qui par leur formation, ont acquis méthode, savoir et réflexion. Ces élites engagées dans la recherche historique sont insérées dans un réseau de correspondance tout à fait remarquable, échangeant livres, informations, copies de manuscrits, etc...Arnaud d'Oyhenart est pleinement reconnu par ses pairs, qu'ils soient plus âgés que lui comme Jean Besly, de vingt ans son aîné, comme lui avocat, auteur de deux ouvrages sur les comtes et évêques de Poitou, qui lui écrit en 1642 pour lui dire l'intérêt qu'il a pris à la lecture de sa *Notitia* «sans lui épargner toutefois

⁴⁰ Voir J-B de Jaurgain, p. 20-21.

⁴¹ *Ibid.*, p. 27.

⁴² Il juge notamment injuste le sort fait aux cagots. Voir J-M Regnier, *op. cit.*, p 226.

⁴³ Voir J. Goyhenetche, *loc. cit.*, p. 200-204.

quelques critiques sur son érudition jugée insuffisante (l'appareil des sources n'est pas cité), ou plus jeune que lui, comme Pierre Gaucher de Sainte-Marthe, né en 1618, qui le remercie en 1665 de l'envoi du deuxième livre de la Chronique bayonnaise et lui fait part de l'attente dans les milieux savants d'une histoire de la Navarre qu'il doit publier.

Mais à côté des informations scientifiques, l'historiographe du roi lui apprend l'existence du nouveau «Journal des savants» dont il lui adresse un exemplaire. Il reçoit ainsi des informations sur la vie politique, la vie de la cour, la carrière des Grands que connaît d'Oyhenart : ainsi est-il informé par ses correspondants du retour en grâce du marquis de Poyanne, dû au maréchal duc de Gramont, de celui du comte de Guiche, comme des préparatifs de la guerre et de l'aide à la Hollande décidée en 1662⁴⁴. C'est qu'il est aussi un avocat international, impliqué dans les négociations frontalières. Ainsi a-t-il été chargé en 1665 de faire exécuter les clauses du traité de Figueras relatives aux restitutions des dîmes ecclésiastiques indûment perçues d'un côté par Ronceveaux de l'autre par l'évêque de Bayonne; il prend part à la conférence d'Arneguy sur ces problèmes en décembre de la même année⁴⁵. Sa formation de juriste mais aussi sa connaissance de l'histoire de toutes ces régions lui donnent un poids indéniable.

D'Oyhenart appartient bien aux différentes élites du royaume qui se mettent alors en place; il appartient à la France des héraldistes et des généalogistes (voir son travail dans les archives de Gramont), à la France des intellectuels, celle des hommes de loi, des historiens, des écrivains et des poètes. Il est au carrefour de toutes ces élites C'est un homme multidimensionnel mais un homme de son temps; il est intégré tout à la fois aux réseaux de sociabilité locale, nationale, voire internationale, appartenant aux élites urbaines locales, avocat, syndic, jurat, siégeant aux états, détenteur de pouvoirs locaux, mais aussi un homme appartenant aux cercles du pouvoir central, par sa famille, par ses relations savantes, intellectuelles et politiques. C'est un homme public mais aussi un homme au service des Gramont depuis sa jeunesse, à la fois leur héraldiste, leur généalogiste, mais aussi l'intendant de leurs biens, fonction qui n'a pas été sans être lucrative. Il appartient à une famille en ascension sociale, ascension sociale à laquelle il a lui-même contribué par sa notoriété personnelle, mais aussi par la stratégie familiale mise en action par lui-même ou ses descendants. Arnaud d'Oyhenart est un homme qui a épousé son temps et a agi en homme de son temps.

⁴⁴ Voir quelques exemples de cette correspondance dans J-B de Jaurgain, *op. cit.*, p. 59-63.

⁴⁵ J-M Larre, *op. cit.*, p. 7.

RÉSUMÉ

Arnaud d'Oyhenart appartient à l'une des nombreuses familles provinciales en voie d'ascension sociale depuis le XVIe siècle qui constituent les nouvelles élites du royaume, fondées sur le savoir et l'argent et qui adhèrent à la Contre-Réforme catholique. Elites locales, elles sont aussi des auxiliaires du pouvoir central. Leur ascension sociale est renforcée par leur stratégie d'alliances matrimoniales qui renforce la cohésion du groupe tout en lui permettant de s'élever dans la notabilité et passer de la bourgeoisie à la noblesse. De Mauléon à Saint-Palais, les d'Oyhenart ont suivi cette trajectoire, Arnaud y ajoutant celle liée à son propre talent qui l'a intégré aux élites culturelles de son temps.

* * *

LABURPENA

Arnaud d'Oihenart, XVI. mendetik gizarte mailak igaiten dituzten herrialdeko familia ugari horietarikoa da, jakitatean eta aberastasunean bermatu den erresumako jauneria berria, kontra erreforma katolikoaren alde, jokatzen duena. Tokiko gorenak badira ere, denbora berean Pariseko boterearen laguntzaile dira. Ezkontza antolatuei esker, gizarte-igaitea indartzen dute, taldea azkartuz, burgesiatik aitonen semeetara iraganez. Mauletik Donapaleura, oihenartarrek beti bide bera segitzen dute; gainera. Arnaud, bere talendu propioari esker, bere denborako jendarte kulturadunean sartu da.

A. OIHENARTEN *NOTITIA UTRISQUE* *VASCONIAE*: BERRIKUNTZA ETA ERAGINA EUSKAL HISTORIOGRAFIAN

Joseba AGIRREAZKUENAGA ZIGORRAGA
Eusko Ikaskuntzako lehendakariordea
E.H.U./U.P.V.ko irakaslea

Azken zazpi urteotan, Eusko Ikaskuntzaren Historia saileko sailburu izan naizen ezkeror, Oihenarteri buruz halako ikerketa planteatzekotan ibili gara, jakina esparru historiografikoari atxikituz. Horrela Eusko Ikaskuntzako Historia sailak urte honetako ohizko bileran, urtarrilan Tuteran hain zuzen ere buruturikoan, proiektu zehatzak erabaki zituen eta laster Oihenarteri buruzko mintegi monografikoaren egitasmoa kaleratuko dugu. *Notitia Utriusque Vasconiaeren* edizio kritikoaren prestaketaren asmoa eta kezka ere aurkeztua izan zen.

Euskaltzaindiak antolatu duen ihardunaldi eder honen goraipamena egin nahi dut, zinez zorionduz eta esker onean bere gomiteari, ahalik eta zuzenen erantzuten saiatuko naiz.

Euskaldunon esparruak gorabehera asko jasan, beste hainbat herriren esparruak bezalaxe eta delako inguruaren definizioa euskaraz, Euskal Herria izenez hartua, orohar euskaldun guztiei buruz mintzatzerakoan, inolako eztabaidarik gabe XVI mendez geroztik iritxi bazaigu, erdarazko izendapenetan ostera ez da antzekorik jazo. Oraindik orain edozein foro edo plaza publikoan ezinbesteko eztabaida iturri bihurtzen zaigu. Historian barrena abiatzea, beste arlo askotan bezala, argigarria bihur daiteke eta horretan saiatuko naiz. Hala ere, aurretik esaten dut, txosten honetan agertuko ditugun gogoetak, etorkizuneko ikerketa luze bati begira egiten ditugun lehendabiziko abiapuntuak baino ez direla.

Aldez aurretik adierazi behar dut, Hego Euskal Herrian, bere historiografia ia ezezaguna izan dela. Nire kasuan, A. Oihenarten berri, A. Mañarikuaren eskoletan eta bere historiografiako liburuaren bidez jaso nuen lehendabizikoz, Deustuko Unibertsitatean Historiazko ikasketak egiten ari nintzenez, bere

eskola gaia Bizkaiko historiografiarena baitzen. Bizkaitarra izan ez arren, Bizkaiko historiari buruz iritzi jakingarriak idatzi zituen kritika historikoaren barrena abiatuz. Adibidez, Bizkaiko Jaunen jatorriari buruz ohizko ipuinen bidez esandakoak arbuia egin zituen. Baina A. Mañarikuak berak idatzi zuen legez, «las palabras del historiador suletino no causaron mella en la creencia popular vizcaína, ni en sus escritores»¹

Oihenarten heriotzearen ondotik, haren obraren eragina, Euskal Herriko jakitunen artean, badirudi Oihenart literatoa eta errefracu biltzailea baino ez duela irauten. Baina ez bairik gabe, idatzi zuen *Bi Euskal Herrien berria*, *bai Iberiako eta bai Aquitaniakorena*, izeneko ikerlan historikoa dugu bere lanik arduratsuen eta arretatsuen². Izenburua, K. Mitxelenak aspaldian latinetik euskarara itzuli zuen erara kopiatzen dugu. Oihenarten lanen barruan, ez bairik gabe, bere *Bi Euskal Herrien berri* dugu ezagunena. Beretzat Vasconia Ebro eta Garonaren arteko lurraldea zen, bereiztuz Iberiako, Nafarroa gunea zelarik, Bizkaia, Gipuzkoa Araba eta Akitaniako Garona ibairaino (honetan bereizten du barrualdea gaurko Iparraldea eta gainontzekoa Garona ibairainokoa).

Gure galderak hauek: Vasconia kategoria eta ikuspegi «baskonikoaren» nundik nora agertzen da iraganean; zergatik Oihenartek eskuratzen eta erabiltzen du, ikuspegi «kantabrikoa» erabat arbuia? Oihenarten ondoren zer nolako eragina izan du ikuspegi «baskonikoa» euskal intelektualen baitan bereziki historialarien artean.

Euskaldun, «vasco» «navarro» izentapenek gogoetak sortu dituzte. Horra adibidez B. Etxegarai³, J.M. Lacarra, K. Mitxelenaren⁴ gogoetak, besteak beste.

Vasconia era pluralean jadanik V. mendean agiri da eta VI. mendean Tourseko San Gregoriok ere erabili zuen⁵. VII. mendean hain zuzen ere, Ravenako Kosmografoak bereizten ditu *Spanogwasconia* eta *Gwasconia*. Erromatarren garaian Estrabonek deskribatu zituen *gens*-ak: Karistiarrak eta ez Karistia, Varduloak eta ez Vardulia, baskoiak eta ez Baskonia eta abar. Baina inperio erromatarraren ondamendiaren ostean, bereziki *vascones* izeneko *gens*-a, jadanik lurralde jakin batean finkaturik zegoela nabari da eta lurraldeak denifinitzen edo izendatzen du bertan dirauen jenderia, lurralde hori Baskoniako izanik⁶.

Baina Erdi Aroan beste kontzeptu nabarmenduko zen, Nafarroarena. 'Navarra' kontzeptuaren gorakada Erdi Aroan agertzen zaigu eta XIV. mendean,

¹ Mañaricua, A.E., *Historiografía de Vizcaya. (Desde Lope García de Salazar a Labayru)*. Bilbao, 1973, 175. orr.

² K. Mitxelenak asmatu zuen itzulpena erabili dut. Ikus «Arnaut Oihenart» In *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País*. San Sebastián, 1953.

³ Etxegaray, B.: «Vascos y Vascongados», In *Bulletin Hispanique*, Vol XL V, nº 2, 1943, 105-116 orr.

⁴ Mitxelenak, L. aipatua: «Los vascos y su nombre» In, RIEV, 1984, 11-29.

⁵ Larrañaga K., De «vasco» a «Wasconia» y «Vascongadas». Disquisiciones sobre ciertos corrimientos onomásticos en la alta edad media» In *Languaiak*, 89. Pamplona 1985. 59-78 orr. ikus 21 oharra.

⁶ Caro Baroja J., *Los pueblos del norte de la península ibérica*. San Sebastián, 1973, 131 orr.

Navarra eta Vasconia kontrajartzen dira A. Campionek transkribatzen dituen garaiko dokumentu batzuetan⁷. Euskal lurraldearen barruan, Iruñaldea bertako jaun baten azpian zegoena, J.M. Lacarrak adierazten digunez, kronista frankoek nafartzat hartuko dute; Pirineo hegoaldean zeuden euskaldunak nafarrak izango ziren aurrerantzean. Hara bada, batzuetan populazioaren izena lurraldetasunari erantsirik dator baina beste batzuetan leinu buruak oraindik gai ziren baita ere lurraldeko jenderiari edo eskualde jakin batekoari jendetaldeari izena emateko.

Baina Erdi Aro bukaeran, modernitatean, lurraldetasunak definitzen du pertsona eta ez bere leinuak. *Natio gens-* tik *natio* lurraldera jauzia nabarmena izango zen.

Euskal Herriko lurraldeetan, erakundetze desberdinak sortuz joango ziren eta lurralde izen nagusiak agiri zaizkigu. Horietatik bi izango ziren nagusienak : 'Navarra' alde batetik, Bizkaia bestetik. Larramendik XVIII. mendean Bizkaia frantsesa ere aipatuko du; hara zer idatzi zuen: «Este error de llamar Vizcaya a todo el pais bascongado, ha pasado de España a Francia: pues ya modernamente los franceses llaman Vizcaya francesa a baja Navarra, Labort y Zuberoa, con ridícula acomodación, pensando que son equivalentes *Cantabria y Vizcaya*»⁹.

XVI. mendean esango genuke, euskaldunen artean argi eta garbi Euskal Herria kontzeptua erabiltzen zela, alde batetik esparru geografikoa definitzeko, bestalde komunitate linguistikoa-kulturala. Leizarragak 1571.an behintzat zentzu geografikoan eta herri bezala erabili zuen¹⁰: («Heuscaldunak berze natione guztien artea ez garela hain basa“...” Gainerakoaz den bezenbatean batbederak daki heuscal herria Kasi etxe batetik berzera ere mintzatzeko maneran zer diferentia eta dibersitatea den». Aipamen bi hauek 1571.an argitaraturiko *Testamentu Berriaren* sarreran. Bestalde *Kristinoen instrukzio*nean, 1571.an argitaratutakoan, «Heuskal- Herrian gaztetasunaren irakasteko kargua dutener... Berze natione guziek, zeinek bere lengoagean bezala, Heuscaldunak ere berean ...»).

Erdi Aroan historia unibertsalak asmatzen ziren eta tartean *gens* edo giza taldearenak lantzen hasi ziren. Baina behe ertaroan, ingurune fisiografiko jakin

⁷ Campion A. «Gacetilla de la Historia de Navarra» In *Euskariana*. 429. orr., B. Etxegaraik aipatua, 107 orrialdetan.

Al-Hymyari autore arabearen XIII. mendeko deskribapenak interesgarriak dira. Ikus, Gurrutzaga I., «Referencias a Ambas Vasconia en la Geografía de Al-Hymyari, autor arabe del siglo XIII», In, *Boletín del Instituto Americano de Estudios Vascos*, 1959, 120-126 orr., 162-166 orr., 1960, 9-13 orr.

⁸ «Los autores francos nos dicen que en el siglo VIII Pamplona era la fortaleza de los navarros, nombre éste que ahora suena por primera vez aplicado a los vascos de la vertiente sur» Lacarra J.M., *Historia del Reino de Navarra en la edad media*. Pamplona, 1976, 25 orr.

⁹ Larramendi M., *Diccionario trilingüe castellano, Bascuence y Latín*. San Sebastián, 1853, XXVII. or.

¹⁰ Leizarraga I., *Iesus Christ gure launaren Testamentu Berria othoitza ecclesiasticoen forma Catechismea. Kalendrea ABC edo Christinoen instruccio*nea. Bilbo, 1990.

batek, lurraldeak, eskatzen du historia partikularra burutzea. Espainian, Hispania penintsula bihurtzen da historia partikularren gunea eta beraz bertako lurraldeko biztanleak, *Hispani*, historiaren sujeto berriak. Lurraldetasunean finkaturiko herrialde eta nazioak agiri dira. Tokian tokian jaio, bizi hiltzen direnak kohesio zentzu finkoa hartzera iristen direla, uste ohi da. *Hispanian* jaio, bizi, hiltzen den heinean, idisiosinkrazia sortzen da eta homo *Hispanicus* delakoaren nabarmentasuna agiri-agirikoa bihurtzen da historiaren sujetua bihurtuz. Modu horretan historiografi nazional espainola gorpuzturik dago aro berriaren atarian eta XVI. mendean geroztik garrantzia irabaziz joango da. Diego Catalanek arazo hau ederki adierazten du, historiografi nazionalen sorreraren jatorria azaltzerakoan¹¹.

Kontestu honetan kokatu behar dugu A. Oihenarten lan nagusia: *Notitia Utriusque Vasconiae*. Ez da ez lan historiografiko soila. Berez, berak jauzia eman zuen bere lehen lana Nafarroako historiografian kokatu beharra dago eta¹². Bestalde Euskal Herri mendebaldea Cantabriaren nortasunez jabeturik agertzen zen, Vasconiari kontrajarririk.

Diskurtsu teoriko guztiak, lan historikoetan finkatzen dira eta historiatiak abiatzen dira, lege zaharreko garaian iragana baitzen orainari legitimitatea eransten zion elementu garrantzitsuena.

Errenazimiendu garaian, euskaldunak, frantziar eta espainiar inperio nagusien baitan agiri dira. Nafarroa, indarraren poderioz sarturik Espainiako erresuman eta Louis XIII.a Frantziako eta Nafarroako errege izanik, bere borondatez eta Donapaleun bildu ziren jaunak aurkako iritzia agertu arren, Behenafarroa Frantziako koroako parte bihurtu zuen. Kontestu horretan bizi zen A. Oihenart eta bere *Notitia Utriusque Vasconiae* historia lana, ikuspegi kritiko batez burutua zegoena, berez «hiritar» talde berri batentzat, erakunde desberdinetan banaturik zegoen jende multzoen amankomuntasun loturak azpimarratzen zituen eta beraz diskurtsu historiko berria asmatu; sujetoa, diskurtsu berrian, euskaldunak ziren, hau da Vasconiakoak, etnia ikuspegi batetik euskaldunak, eta aro berriaren modernitateak eskatzen zuen «hiritar status» batetara jauzia egiteko, bidea eta ikerlana urratu zuen. Inperio berrien baitan herri nortasuna azpimarratu zuen. Vasconia, lurralde kontzeptua, berriz, hasi zen erabiltzen,

¹¹ Menendez Pidal R., *Los españoles en la historia*. Sarrera Diego Catalan. Madrid, 1991. Catalan D., «Contribución de la Historiografía a la creación de los españoles», In *Langaiak*, 8-9. Pamplona 1985, pp. 45-57.

¹² *Déclaration historique de l'injuste usurpation et retention de la Navarre par les Espagnols*. Paris, 1625. Txosten frogak zuzentzen nagoela argitaratu berri du J. Goihenetxek: *Les Basques et leur histoire. Mythes et réalités*. Donostia-Baiona, 1993. Aipatzen dugun liburua, orain arte Oihenartena delakoan egon gara baina Goihenetxeren ustez, seguru asko, ez da Oihenartek idatzia edo beharbada gaztaroan egina.

Nafarroako historiaz, Oihenarten beste idazlan bat:
Extrait d'un traité non encores imprimé intitulé NAVARRA injuste rea, acsive de Navarrea regno, contra jus fasque occupato Expostulatio A.O.M. (Arnaldi Oihenartii Mauleosolensis)

horrek definitzen baitzuen euskaldun guztien batasun esparrua, ohizko besteak, dela Nafarroa, dela Bizkaia, gaindituz. Berak ukatu egingo ditu mito tradizionalak, kantabrismoa bereziki eta beste elementu objetiboetan oinarrituko da, hizkuntza eta kultura ohitura amankomunean.

Vasconia erromantze hizkuntzetan Euskal Herri kontzeptu euskaldunaren itzulpen zehatz eta egokia baino ez da eta objetiboki egokien definitzen duena gure lurraldea.

Zergatik latinez idatzia? Goi Ertaroan, historia guztiak unibertsalak ziren eta gerora unibertso horren «probintzien» historiak idazten hasi ziren. Vasconia-ren «notitia» berez unibertso horren probintzia da eta unibertsaltasun horrekin amankomuntasuna lotu nahian edo, latinez idatziko du, berez «probintzia» soil baten historia zena. Partikularitasuna eta unibertsaltasuna konbinatu nahi ditu modu horretan. Berez, Vasconiari, historiografian eta teoria politikoan esistentzia berria eransten zion eta lurralde horrek aurrerantzean bertakoak definitzeko gaitasuna eragingo zuen. Historia nazionalen sorrera garaian, A. Oihenart euskaldunen historia idazteko oinarritzko ikuspegia eta elementuak sortzen ditu. Ohizko mitogintzaz etendura ekarri zuen. Kritikoa zen, eta pentsakeraz XVII. mendeko libertinoen jokamoldea ere nabarmentzen zaio¹³ Froga positiboak behar ditu eta dokumentuen kritika zorrotza eragingo zuen. M. Montaigne eta F. Bacon izango dira gizarte zientzien arloan libertino erudituen eredu teoriko berriak.

Oihenarten lanaren eragina ondorengo euskal historiografian

Oihenarten lana, beharbada bere garaian ezaguna eta baloratua izan zen inoiz baino gehiago. Ondoko mendeetan eta euskal intelligentziaren baitan bere kontzeptualizazioak ez zuen izan arrakastarik. Moret historialari ospetsuak erudizio haundiko idazletzat jo zuen¹⁴.

Baina goian aipatu dugun bezala ez zuen arrakasta eta jarraitzalerik izan, ez historiografian ez eta teoria politiko berri baten asmaketan ere.

Larramendik ezagutu zuen Oihenarten lana, («Arnaldo Ohienarto eruditismo basco» aipatzen du)¹⁵. Baina Oihenartek defenditzen zuen tesi nagusi baten aurka azalduko zen Larramendi, ohizko tradizioiko pentsamentu politiko-ideologikoari eutsiz. Oihenartentzat Bizkaia, Gipuzkoa eta Araba ez dira

¹³ 1992.eko martxoan Bilbon, Foru Artxiboko hitzaldi aretoan M. Goihenetxek buruz eman zuen hitzaldian, Oihenart libertinoen giroan kokatzen zuen. Bertan entzun nuen lehenbizikoz ideia hau eta guztiz egokia da ikuspegi hori.

¹⁴ Moret J., *Anales del Reyno de Navarra*. Pamplona, 1766, t. I., 89.or. Koldo Larrañagari esker da aipaturiko ohar hau.

¹⁵ Larramendi M., *Diccionario trilingüe Castellano, Bascuence y Latín*. San Sebastián, 1853, LXXVI.or.

sartzen antzinako «Cantabria» lurraldean. Moret historialaria ere Oihenartekin bat zen. Baina «Cantabrisimo-aren» mitoak, dogma historiko gisa funtzionatu zuen Aro Berrian Euskal Herrian. Erresuma absolutisten boterea eta indarra sendotu hala, komunitate txikiek kontserbatzen zituzten autogobernatzeko eskubideak zalantzetan jarri ziren. Euskal komunitateek jatorrizko independen-ziaren teoriarik finkatzen zuten bere eskubidea eta kantabrisimoa erromatarren nagusitza erabat ez zela gertatu frogatzeko zegoen¹⁶. Beraz ez zen eztabaida historiografiko hutsa.

Oihenarten ikuspegia Euskal Herri osokoa zenez gero, bere ikerketa oinarri enpirikoetan gehiago finkatzen zuen, usteetan baino, intelektual libertino jator bati zegokion bezalaxe. Arazo honetan dago beharbada, Oihenarten historiografiaren eragin laburra. Bestalde, bere ikuspegi baskonikoak legitimazio historiko politikoen arazoa berbizteko zoria eta abiada irekitzen zuen. Oihenartek bere kontzeptu historiografikoa finkatzerakoan herri eta hizkuntz komunitateari garrantzi sakonagoa erantsi zion bestelako gertakizun historiko eta politikoei baino. Bere gogoetaren bidez espazio bat definitzen du eta espazio horretan bizi diren gizataldeetaz arduratzen da, bere nortasun eta erakundetze juridiko politikoak desberdinak izan arren. Horra bere orijinaltasuna eta ondorioz bere *homo vasconicus*-en sorrera inbetatu zuen.

Baina, XVIII. mendeko historialari eta pentsalari ilustratuetan ere ez zuen eraginik izan hain pentsakera arrazionalistaren jabe zen Oihenartek. Herri Adiskideen Elkartearen (Real Sociedad Bascongada de Amigos del País) hasieran gogoeta sozialak, historikoak eta politikoak egiten saiatu ziren baina aurrerantzean gai hauek bazterturik agiri dira, zientzi aplikatuen eta teknologi gaien mesederako. 1776.an *Historia Nacional Bascongada. Instrucciones para escribirla* «izeneko txostena Herri Adiskideen elkarteko idazkariak, M. Olasok, idatzi zuen. Giro berean beste txosten baten asmoa azaldu zen: *Plan del discurso previo a la Historia Nacional de las tres provincias bascongadas dividido en tres partes y un apéndice o suplemento*» Idatzi ere Landazurik idatzi zuen *Historia General del País Vascongado comprendido en sus tres Provincias, El Señorío de Vizcaya, Guipuzcoa y Alava* eta *Segunda parte de la Historia Nacional de las tres Provincias Vascongadas. Relación histórica de los sucesos ocurridos en esta región de Cantabria hasta la entrada de los moros*¹⁷». Egitasmo guztietan eta idatzi ziren testuetan, Euskal Herriko hiru probintzien esparruztat hartzen da «País Bascongado». Testuak irakurriz, badirudi beste Euskal Herririk ez zela agiri. Egia esateko eta bere garaian garaiko ikuspegiaren murgilduz gero, probintzia soila gaingitzea eta Irurac bat izeneko elkargueaz

¹⁶ Monreal G., «Larramendi: madurez y crisis del régimen foral». Foral, in, *Manuel Larramendi birugarren mendeurrena. 1690-1990*. Andoain, 1992, 106.or.

—: «Anotaciones sobre el pensamiento político tradicional vasco en el siglo XVI» In AHDE, 50, 1980, 971-1004 orr.

¹⁷ Arabako Artxibategi Probintziala, Prestamero saila, 11. kutxa.

Olabarri I., «Proyectos historiográficos de la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País» In, *I Seminario de Historia de la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País*. San Sebastián, 1986, 461-470 orr.

aritzeak, urrats nabarmen berria suposatzen zuen, ez baitugu ahaztu behar tokian tokiko aginteak probintzia mailakoak baino boteretsuagoak zirela. Hasieran X. Munibek bere Akademia proiektua Gipuzkoako Batzar nagusietan aurkeztu zuen¹⁸ Baina handik lasterrera hiru probintzien mailan planteatu zuen ondoren *baskongada* izendatuz. Harrezkero, hiru probintzien arteko harreman politiko instituzionalak indartu eta estutu egin ziren. Batez ere, 1793.eko urteaz geroztik, hiru «komunitate» jatorrizko kategoria erabiliz, hau da hiru probintzien arteko harremanak erakundetu egingo ziren Batzar iraunkorren bidez, «konferentzia » izenez ere ezagunak izango zirenak¹⁹.

Herri Adiskideen Elkartean, Kantabrismoa dogma nagusia izaten jarraituko da eta horretan Herri Adiskideak ez ziren bat ere berriztatu edo modernizatu. Kontraesana dirudi. J. H. Ozaeta et gero J. J. Landazuri izan ziren kantabrismoaren defentsan gehien saiatu zirenak Henrike Florez eta M. Riscoren aurka²⁰. Kantabrismoaren arazoa goitik eta behetik arakatu zuten hainbat dokumentazio sortuz. Ikasleen azterketetan adibidez galderatariko bat, hauxe zen: ¿Que entendemos hoy por Cantabria? Edo eta Ignacio Jose Olaso 17 urteko ikasleak, 1766. inguruan frogatu behar zuen «la cuestion de si las tres Provincias Bascongadas de Alava, Vizcaya y Guipuzcoa fueron o no comprendidas en la Antigua Cantabria»²¹.

Beraz Herri Adiskideen historiografi lanetan, ez da agiri etenik ez berriztapenik, ohizko historiografiaren jarraipena baizik.

Hala ere XIX. mendean euskaldunen historia eurrez burutzen hasi zen, batez ere Iparraldean. Euskaldunen jatorriaz kezkatzen zen historiografia mota berri hau, baina euskaldun guztietaz arduratzen zen, horra bada bere berezitasuna. Gogora ditzagun Zamakola, Chahok, Belzunze, Blade, Jaurgain. Hori da beharbada Iparraldeko historiografiaren konstantea, euskaldunetaz ari dela, Euskal Herria bere osotasun geografikoan hartuaz. Badirudi, Iparraldean, bertako ohizko erakundetze politiko eta juridiko propioa galdu zenean, intelligentsiaren joera hizkuntza eta herri berezitasunez arduratzea eta histori arloan herri euskalduna lantzea, bihurtu zela egitasmo berria.

Zamakolaren historia lana, Oihenarten ildo berriz ere hartzen duela dirudi, bere *Historia de las naciones vascas* izeneko liburuan²². A. Chahok,

¹⁸ *Plan de una Sociedad economica o academia de agricultura ciencias y artes utiles; y comercio, adaptado a las circunstancias y economia particular de la M.N. y M.L. Provincia de Guipuzcoa, 1763.* Donostia, Ed. J.I. Tellechea, 1985.

¹⁹ Gipuzkoako Artxibategi Nagusia. Lehen sekzioa, 13/47. 1793. eko urriak 31-azaroak 2.

²⁰ Mañaricua A.E., Op. cit, 242 orr.

²¹ Arabakako Artxibategi Probintziala, Prestamero saila, 9 kutxa.

²² Zamakola J.A., *Historia de las naciones vascas de una y otra parte del pirineo septentrional y costas del mar cantábrico desde sus primeros pobladores hasta nuestros días con la descripción, carácter, furos usos, costumbres y leyes de cada uno de los estados Bascos que hoy existen.* Auch. 1818. 4 Ale.

Oihenarten *Notice sur les deux Vasconies* aipatzen du, antzinako erromatar garaiko eta garaikideko Nafarroaren arteko harremanak aipatzerakoan. «Des sept peuplades qui composent aujourd'hui cette nation mystérieuse, dont l'origine a tant préoccupé les antiquaires, quatre- les labourdine, les guipuzkoans, les alavais, les biskaiens- appartiennent à la famille cantabre. «Les tribus de la Haute- Navarre espagnole et de la Basse-Navarre française représentent plus particulièrement les anciens Vascons». Baina agiri denez, kantrabrismoaren mitoarekin jarraitzen du erabat, Oihenarten lanari buruz goraiamenak egin arren²³.

Blade historialariak Oihenarten liburua autoritate haundikotzat hartuko zuen²⁴.

Dena dela ikuspegi historiografikoan, Jaurgain historialaria izan zen Oihenarten ideiak, lerroa eta azterketa ondoen egin zuena²⁵. Jaurgain, Iparraldeaz ikertzen ari zela, Vasconia osoaren ikerketa premia sortu zitzaion, bere aintzin solasean azaldu zuenez gero. Jaurgainek onartzen du, vascoiberismoa eta Iparraldearen inbazioa. Baina baita ere bere lehen liburukian, VI. kapitulan, Oihenarten eta Marcaren okerrak aztertzen ditu.

Laburbilduz esango genuke, XIX. mendean eta Iparraldean Oihenarten lan historiografikoa onartzen eta goraiatzen hasi zela Vasconia osoko ikuspegia historialarien artean finkatuz.

Hegoaldean aldiz, historiografia ohizko erakundetze politikoaren zerbitzuan eta defentsan burutzen zen, batez ere probintzia bakoitzekoa azpimarratuz. Nortasuna hizkuntza, herri edo etnia bereizkuntzetan oinarritu beharrean, egitura eta erakundetze politikoaren bidez hartzen zuten probintzia bakoitzeko

²³ «C'est ce que le docte Oihenart a eu soin de mettre en avant dès le premier chapitre de son excellente Notice sur les deux Vasconies» orr. 64: Nous comprenons ici sous le nom de Vascons ceus aussi qu'on appelle vulgairement Cantabres... langue cantabrique...» il ne donne nulle part le nom national et populaire, le nom véritablement ibérien, à cette langue qu'il appelle vasconne, vascongade, vascuence, biskaine, cantabrique, de tous ses noms latins, romans, français et castillans, à l'exclusion du nom ibérique *Eskuara*.»

Chaho Augustin, *Histoire primitive des Euskariens-Basques, langue, poésie, moeurs et caractère de ce peuple, introduction à sa histoire ancienne et moderne*. Madrid (Jaymebon editeur) - Bayonne (Jaymebon editeur) 1847, 1 or., 65.or.

«La cantabrie, la Vasconie, la tierra vascongada' dira bere garaiko zazpi probintziak.

Belsunce Le Vicomte de, *Histoire des Basques depuis leur établissement dans les Pyrénées occidentales jusqu'aux jours*. Bayonne, P. Lespes, 1847, T.II y 3.

²⁴ Blade M. Jean François, *Etudes sur l'origine des basques*. Paris, L.A. Franck, 1869, 21. orrialdean Vascons eta Cantabres arteko desberdintasunaren oinarria Oihenarten finkatu zuen.

M. Bladek bere L«histoire de la Gascogne goraiatzen du Oihenarten lana» Oihenart reste a la fois libre historien et fidèle sujet de son prince. C'est un brave homme, un bon chrétien, un bohuste et patient investigateur, dont l'érudition se vivifie sans cesse par les soucis du légiste, comme par la longue expérience du représentant des intérêts politiques de sa province» pag. 179, Jaurgainek aipatua, Bladen lanean, p. 61.

²⁵ Jaurgain Jean, *La Vasconie, étude historique et critique sur les origines du Royaume de Navarre, du Duché de Gascogne, des comtes de commisses, d'Aragon, de foix, de Bigorre d'Alava & de Biscaye de la vicomté de Béarn et des grands fiefs du duché de Gascogne*. Pau, Garet, 1898, 1902.

bizilagunek. Baina ohizko erakundetzeak porrot egin zuenean, 1876. urtez geroztik, Hegoaldean ere Euskal Herri izatearen gunea nabarmentzen hasi zen. Ikuspegi Euskal Herrikoa hedatzen hasi zen, Iruñeko Euskara elkarte eta beste euskal herrialdetan sortu zen literatura historikoa eta aldizkarietan, joera berdintsua nabari da.

Hala ere, Probintzia esparruan kokatzen dira historia lanak eta K. Etxegarai-
rek Euskal Herriko hiru probintzien Erdi Aroko historia, metodo positiboan oinarriturik honezkeror, burutzen du. A. Campion izango zen beharbada ikuspegi orokorrenak asmatzen zebilena.

XX. mendean hala ere Geografia del País Vasco-Navarro, B. Etxegarairen Vasconia atala *Enciclopedia Universal Europeo Americana*, Espasa izenez ezaguna dugun hiztegian eta Th. Lefebvreren, (*Les modes de vie dans les Pyrénées-Atlantiques orientales*, 1933) lanek aro berria agiri dute. Eusko Ikaskuntzaren sorrera eta Eusko Ikaskuntzako ikuspegia Oihenartianoa izan zen eta ez da A. Oihenarten lana kasualitate batez itzultzen eta zabaltzen.

Frankismo garaian, Vasconia kontzeptua zilegizkoa zen eta bukatzeko autore batzuk aipatu nahi nituzke, gizarte zientzien arloan ohizko kategoria hori erabili izan zutelako eta nolabait berpiztu: J.M.Lacarra, F. Krutwig, J.M. Azaola, A. Irigoien²⁶. F. Krutwigen kasuan, bere ikuspegia erabat identifikatzen da Oihenarten Vasconia zabalaren geografiaz.

Laburbilduz, esango genuke, Oihenarten ikuspegia erabat modernoa dela eta gaurko Euskal Herrirako abiapuntu jakingarria eta beharrezkoa, euskaldunon lurraldetasunaren definizio gaurkotu baterako erabat egokia.

²⁶ Lacarra J.M., *Vasconia medieval*. San Sebastián, 1957.

Krutwig F.: *Vasconia*. Buenos Aires, 1963.

Azaola J.M., *Vasconia y su destino*. Madrid, 1972.

Alfonso Irigoienek ere azken aldian bere *De re philologica linguae vasconicae* bilduman.

LA VIE EN SOULE AU TEMPS D'OIHÉNART

Anne ZINK

Oihénart a passé la plus grande partie de sa vie hors de Soule mais il y était né et il a été pendant plusieurs années responsable du pays. Parler de ce qu'était la vie en Soule à son époque est un peu marginal dans ce colloque consacré à son oeuvre, mais ce n'est pas tout à fait un hors sujet.

On ne peut pas parler de la Soule au XVIIe siècle sans dire ce qu'est la Soule en général ou du moins ce qu'elle était jusqu'au moment où les pays ont officiellement disparu. La Soule est une vallée pyrénéenne de soixante-neuf paroisses qui constituait seule un pays. Dans le Béarn, son voisin oriental, la principauté de piémont avait annexé, tout en leur laissant leur organisation et une large autonomie, de grandes vallées enfoncées entre les montagnes. La Navarre, sa voisine occidentale, constituait une fédération de petits pays et résultait aussi de l'association d'un piémont et de vallées : les petits pays du nord s'étendaient sur une zone de collines, sans direction dominante, alors que les plus méridionaux portaient le nom de vallées et présentaient une allure montagnarde. La Soule, entre les deux, semblait donc destinée à être rattachée à un piémont ou à l'autre. Le Saison, sa rivière, va se jeter en Béarn dans le Gave d'Oloron mais la Navarre est toute proche et le relief ne présente plus à cette latitude aucun obstacle sérieux. Or, la Soule est restée indépendante. L'histoire féodale et diplomatique qui a fait qu'elle a continué à dépendre de la couronne de France alors que le Béarn s'en détachait et que la Navarre appartenait à un autre espace¹, n'explique pas tout. Nous allons voir si la construction de ce pays sur la base d'une seule vallée peut s'expliquer par

---

¹ J.B.E. Jaurgain. «Les capitaines-châtelains de Mauléon, gouverneurs de la vicomté de Soule». *Revue de Béarn. Navarre et Lannes*, 1884, p. 113-141. Jean-Marie Régnier. *Histoire de la Soule, des origines à la révolution* Saint-Jean-de-Luz, Ekaina, 1991.

son originalité, et si cette originalité et ces institutions particulières ont permis à la Soule du temps d'Oihénart de vivre repliée sur elle-même et à l'abri du monde extérieur.

L'époque ne s'y prêtait pas. C'est le moment du rattachement par la force des Domaines héréditaires d'Henri IV à la couronne de France, de la guerre de Trente ans qui se prolonge avec l'Espagne jusqu'en 1659, de la montée de la fiscalité, de l'installation des intendants, des révoltes populaires et de la Fronde. Sans compter la dépression économique du XVIIe siècle qu'on ne sait pas exactement où ni quand situer mais qui existe, les années de mauvaises récoltes et, ici et là, les pestes.

Je ne prétends pas traiter de tous les aspects de cette actualité qui ont pu atteindre la Soule. Aussi bien dans la seconde partie de mon exposé où je montrerai la Soule aux prises avec l'histoire que dans la première partie où j'essaie de définir l'originalité du pays, j'ai préféré mettre en évidence les traits qui caractérisent la vie souletine plutôt que de rechercher des événements ponctuels. Je ne suis pas revenue à Louis de Froidour parce que j'estimais son apport assez connu². J'ai utilisé mes travaux antérieurs sur la coutume de Soule et les commentaires de Bela³, la structure des pays⁴ et la réforme des institutions au XVIIIe siècle qui permet de comprendre les usages antérieurs⁵. J'ai dépouillé systématiquement les minutes notariales, type de documents que les historiens connaissent bien et dont on ne dira jamais assez la richesse⁶. Les gens recouraient en effet au notaire non seulement pour des actes de la vie familiale et de la vie privée en général, mais dans toutes une série de circonstances - procès-verbaux d'assemblée⁷, afferme de boucherie ou de mayade, mandat de délégué, nomination d'agents du prélèvement fiscal ou

² H. de Coincy, *Louis de Froidour en Pays Basque*, Bayonne, Imprimerie du courrier, 1929.

³ Anne Zink, *L'héritier de la maison. Géographie coutumière de la France du Sud-Ouest*, Paris, EHESS, 1992.

⁴ Anne Zink, *Clochers et troupeaux. Communautés et pays dans la France du Sud-Ouest*. Bordeaux, Presses universitaires de Bordeaux à paraître

⁵ Michel Etcheverry, «A travers l'histoire anecdotique de Bayonne et des pays voisins». *Bulletin de la société des sciences lettres et arts de Bayonne*, 1937, p. 107-118.

⁶ La Soule du XVIIe siècle est malheureusement irrégulièrement couverte et la fin du XVIe siècle est à peine représentée. J'ai consulté toujours aux archives des Pyrénées-Atlantiques quatre liasses d'actes passés chez des notaires d'Ithorots: III E 1069, 1566-1599; III E 1070, 1608-1630; III E 1071, 1625-1660; III E 2405, 1636-1663. Deux liasses d'actes passés chez des notaires de Domezain: III E 1043, 1603-1635; III E 1044, 1636-1686. Une liasse d'actes passés chez un notaire d'Aroue: III E 1026, 1612-1618. Une liasse d'actes passés chez un notaire de Tardets: III E 1344, 1659-1666; un registre d'actes passés chez un notaire de Mauléon: III E 18, 1605; l'autre registre disponible, III E 17, 1590, était en si mauvais état que j'ai eu scrupule deux ans avant la naissance d'Oihénart à le rendre définitivement inutilisable en cherchant à le lire à tout prix. Quinze liasses passées chez un notaire de Barcus: III E 1857-1871, 1653-1667. Le registre de Mauléon et ces liasses qui n'étaient pourtant pas très grosses, m'ont convaincue que les autres qui ne contenaient pas toujours un acte par an étaient lacunaires. Le dépôt du notaire de Barcus continuait au-delà de 1667, mais j'avais décidé de m'en tenir au sujet et de m'arrêter à la mort d'Oihénart.

⁷ AD 64 III E 2405, 27/10/1661.

parafiscal - où l'on voit fonctionner les institutions communautaires et valléennes.

I Un pays original apparemment à l'épreuve des siècles

Bien que notre héros ait été engagé dans la vie publique souletine ou justement parce qu'il l'était et que je ne suis pas chargée de parler de lui, je ne m'étendrai pas sur les institutions. Directement ou par l'intermédiaire de représentants, les habitants, ou plus exactement les maîtres de maison, participaient à l'administration du pays. Bien que la Soule n'ait été constituée que d'une seule vallée, elle formait comme la Navarre une fédération de petits pays car les communautés constituaient à l'échelon intermédiaire des dégueries dont le responsable était le dégan⁸. Ce type d'entité n'est pas propre aux pays basques⁹. On trouve l'équivalent en Bigorre dans le Lavedan, qui se donne comme la fédération de sept entités intermédiaires qu'on appelle vallées mais dont la plupart ne sont comme les dégueries que des sections de la vallée principale, alors que Barèges la septième de ces vallées, et un monde à elle seule, était elle-même divisée en vics dont chacun regroupe quelques paroisses et qui ressemblent beaucoup aux dégueries souletines. On retrouve les vics dans les grandes vallées béarnaises. Cet emboîtement de communautés¹⁰: paroisses, vics et vallées, correspond à la gestion de pacages possédés par des groupes d'autant plus grands qu'ils sont plus éloignés des habitations. Les assemblées qui les gèrent sont, à l'origine, celles des pasteurs et leurs réunions sont à l'image de la convergence des troupeaux en direction de tel ou tel pacage. Là où elle a eu lieu, en Béarn et en Navarre mais aussi en Bigorre, l'intégration politique des vallées et du piémont a répondu à un besoin réciproque et alterné de pacages d'été et d'hiver. La Soule a pu échapper à ce type d'intégration parce que située dans une zone où les Pyrénées s'abaissent, elle descend assez bas vers le nord pour offrir les uns et les autres et pour la réaliser sur son seul territoire. Semblable dans ses structures et ses institutions aux pays voisins marqués par l'élevage, elle s'en distingue pourtant par la place particulièrement importante qu'il y occupe.

On le voit d'abord aux mentions relatives à l'élevage, très nombreuses dans sa coutume. La vie sociale dans les pays basques du nord, à l'époque moderne, est régie par les coutumes rédigées au XVIème ou au XVIIème siècle. Même dans le cas de la Navarre, dont le for moderne a été rédigé

⁸ Marcel Nussy Saint-Saens. *Contribution à un essai sur la coutume de Soule*, Bayonne, 1942, p. 36-37.

⁹ Anne Zink, *op. cit.* Bordeaux.

¹⁰ AD 64 III E 2405, 27/10/1661. On dit communauté de déguerie comme on dit communauté de paroisse.

arbitrairement sous Henri IV, en dépit du pays et sans consulter les habitants¹¹, les articles concernant l'élevage intéressent trop la tranquillité publique pour avoir dérogé aux usages et au droit traditionnels. Non seulement des rubriques entières envisagent systématiquement les conditions juridiques de l'élevage, mais on retrouve incidemment dans les chapitres les plus divers, des mentions qui prouvent la place qu'il occupait. Trente-sept articles dans la coutume de Labourd et quarante-trois dans celle de Navarre, soit respectivement 16,6% et 10,0% du total, concernent l'élevage. En Soule, le même comptage donne soixante-treize articles soit 21,1 % du total. L'originalité de la Soule est encore plus visible quand on défalque l'élevage porcin pratiqué dans les bois de chênes des barthes qui longent les rivières quand elles approchent de leur niveau de base, c'est-à-dire dans les parties les plus basses du piémont. L'élevage bovin et ovin n'occupe que 9% et 12% des articles en Navarre et en Labourd, alors qu'en Soule sa place monte encore à 19,4%. Ainsi, même si la Soule se prolonge davantage vers le piémont que d'autres grandes vallées pyrénéenne, elle est encore montagnarde et pastorale.

Chez le notaire, le prêt d'argent pour acheter du bétail se distingue nettement des prêts pour acheter du grain. Les sommes engagées sont plus importantes; le remboursement n'est pas prévu avant un an ou plus; l'intérêt sera calculé au taux légal. Comme dans presque tous les prêts, les partenaires ne sont pas égaux socialement: le prêteur est un noble, un officier royal ou un commerçant, et l'emprunteur est un paysan, mais le contrat donne l'impression d'avoir été négocié dans l'égalité. Les prêts de grains au contraire laissent entrevoir l'urgence, la faim et l'expédient. On promet de rembourser rapidement et en réalité on revient emprunter, on ne va chez le notaire qu'à l'occasion d'un nième petit emprunt. Il n'est pas ouvertement question d'intérêt car ce genre de prêts oscille entre la charité et l'usure. La différence s'explique. On cultive en Soule du froment et du millet mais la récolte, entièrement destinée à la consommation locale, ne lui suffit pas. C'est en bétail qu'ont lieu les investissements.

Comme dans toute la région, on remarque aussi que s'il est question de prendre du bois ou des épines pour dresser une clôture, c'est toujours pour enclore une terre cultivée ou un pré de fauche, ce n'est jamais pour enfermer le bétail. Tout ce qui n'est pas expressément et solidement clos lui appartient.

Dans les testaments, et c'est là une disposition caractéristique de la Soule, les grands-pères laissent une brebis à chacun de leurs petits enfants¹². L'aîné n'est pas nécessairement oublié mais en général, sans avoir procédé,

¹¹ J. Goyenette. *For et coutumes de Basse-Navarre*. Donostia-Baiona. Elkar, 1985, p. 46-58.

¹² AD 64 III E 1860, 04/10/1656.

sans pouvoir procéder à une reconstitution des familles, il semble qu'il s'agisse de legs destinés aux cadets. La caractéristique du droit familial et en Soule et dans toute une région qui inclut non seulement les pays basques et le Béarn mais une partie de la Bigorre et le sud des Landes, est en effet le droit d'aînesse. La maison et l'ensemble de ses biens anciens reviennent tout entiers à l'aîné des enfants ou des garçons selon le pays ou la maison¹³. La logique de ce système est celle d'un pays d'élevage où les pacages appartiennent à la communauté, que ce soit au niveau du village, de la déguerie ou de la vallée. La communauté ne veut pas voir se multiplier le nombre des maisons dont les troupeaux surchargeraient les pâturages et qui surtout seraient tentées de se tailler à leur dépens quelques parcelles à cultiver. Le nombre des maisons ne doit pas augmenter et chacune d'elle doit en principe survivre semblable à elle-même de siècle en siècle. L'aînesse n'est qu'un moyen. Le but recherché est la stabilité du nombre des maisons et la maison est la cheville ouvrière du système.

On n'y mariera que l'aîné. Statistiquement, seul un cadet par fratrie aura la chance de trouver un héritier pour se marier. Sa dot sera prise sur les acquêts et ne comprendra que des biens mobiliers: argent, trousseau, bêtes parfois. Il n'y aura pas à constituer de dot à ceux qui restent célibataires. Ils aideront l'aîné à élever ses enfants, ils seront disponibles pour accompagner les troupeaux dans leurs déplacements. Il est donc normal que le grand-père lègue des brebis aux cadets. En gardant avec les bêtes de la maison quelques bêtes à eux, ils pourront se constituer un petit pécule.

Je n'aime pas qu'on confonde ces pays avec les pays de droit écrit où le père dispose librement de ses biens. Il est vrai qu'il en profite souvent pour faire un héritier mais il ne le fait pas toujours et surtout il n'y est pas tenu. Dans nos pays, au contraire, l'héritier est désigné par la coutume, le père n'a rien à dire, il n'est que l'usufruitier des biens de la maison qu'il gère mais qu'il doit transmettre intacte à l'enfant que la coutume désigne pour lui succéder. Les pays basques se distinguent des autres pays de la région par leur adhésion absolue à ce principe. Les héritiers successifs sont tellement subordonnés à la maison et à ses intérêts que, non seulement l'enfant marié est associé sur un pied d'égalité à son père ou à sa mère, mais que les conjoints de l'un et de l'autre, bien qu'ils soient issus d'autres maisons, font eux aussi partie de cette codirection puisqu'il ne s'agit que de gérer et que toute aliénation ou disposition des biens de la maison sont interdites¹⁴. La maison est si bien protégée que les deux couples peuvent décider de se séparer et de vivre chacun sur une moitié des biens de la maison. Ce partage

¹³ Anne Zink, *op. cit.* 1992, p. 104, 334 et 357.

¹⁴ *Idem*, p. 180.

qui ne porte que sur la jouissance, ne met pas en cause sa pérennité et son unité¹⁵.

Ce système est propre aux pays basques. Il n'existe ni en Bigorre, ni en Béarn. Le mot «coseigneurie» qui le désigne, n'apparaît que dans la coutume de Navarre parce que les rédacteurs qui étaient là pour limiter les pouvoirs politiques du pays et non pour réformer le droit civil, même s'ils ont commis certaines maladresses, ont jugé utile de donner un titre à une institution aussi originale. Mais ses principales dispositions figurent dans les coutumes de Labourd et de Soule et elle apparaît souvent aux détours des actes de la pratique. Deux remarques permettent de considérer que la Soule est particulièrement attachée à la conception basque de la maison. D'une part, alors que sa coutume est rédigée en béarnais, qu'elle est limitrophe du Béarn et que Sauveterre fait parfois plus que Mauléon figure de capitale économique, la Soule a une coutume et une pratique purement basques. Le mot béarnais «majorie» qu'on emploie parfois en Navarre et très souvent en Soule pour désigner ce que le couple âgé se réserve en mariant l'héritier dans la maison, ne désigne pas, à la béarnaise, une quelconque supériorité du père de famille mais la gestion et l'usage de la moitié des biens, exactement ce que prévoit la coseigneurie. Employé parfois en Béarn, à proximité de la frontière avec la Soule, il témoigne d'un effort pour assurer au parent venu d'une autre maison une place de père telle que la lui assure les coutumes basques. S'il y a influence, elle va donc de Soule en Béarn et non l'inverse. D'autre part, seule des trois coutumes basques, celle de Soule fait état sous le nom d'«abelhaxacari», bijoux ou étrennes, des cadeaux fait lors du mariage à la maison ou à la personne qui l'incarne. Ces cadeaux, au contraire de la dot, ne devraient pas faire retour à la maison d'origine en cas de désavènement du mariage sans enfants. Pour éviter ce retour, ils sont, en Navarre et en Labourd, offerts au père ou à la mère qui marie son enfant héritier. En Soule la coutume les exemptait du retour sauf s'ils consistaient en bêtes dont une moitié, le cas échéant, devait être rendue. Seule une évolution que Béla déplore et qu'on constate dans les contrats du XVIIIe siècle, tendra ultérieurement à les assimiler à la dot. A l'époque qui nous intéresse, ils en sont bien distincts et visiblement destinés à la maison: quelques pièces de vaisselle d'étain, quelques dizaines de plants de pommiers du Labourd pour son verger¹⁶ et quelques milliers de bardeaux pour son toit. Pommiers et bardeaux seraient bien difficiles à rendre.

Les communautés mettent les grandes étendues de terres qui leur appartiennent à la disposition des maisons. Les communaux servent tout

¹⁵ *Idem*, p. 191.

¹⁶ H. de Coigny, *op. cit.*, p. 227. Selon Louis de Froidour, les Souletins n'ont pas de pépinières parce que les paysans du Labourd viennent leur vendre de jeunes entes bon marché.

naturellement de pacages. La coutume de Soule, qui est toujours précise et proche des réalités de la vie rustique, décrit l'organisation du pâturage estival autour des cayolars qui font l'objet d'une possession particulière, individuelle ou partagée, et dans la partie des pacages d'altitude qui sont à la disposition de tous. Sur les terres communes situées plus bas, les habitants peuvent couper la fougère qui servira de litière et d'engrais vert. Des familles, après s'être fait reconnaître l'usage exclusif de couper la fougère dans un certain secteur, passent à l'étape suivante qui consiste à construire une loge pour les bestiaux et, de là, à défricher un jardin. On trouve de telles emprises dans toute la région. Elles sont contraires à l'option dominante qui veut que les terrains communs soient réservés au bétail mais il est difficile de les éviter. La coutume de Soule, faisant toujours preuve d'esprit pratique, autorise, en les désignant sous le terme basque de «labaki» transcrit «labaquis», des défrichements assez étendus, à condition qu'ils soient provisoires. Ce faisant, elle précise un usage mais elle n'innove pas car on emploie aussi le mot «labaqui» dans les minutes notariales de Navarre pour désigner un défrichement qui est conforme aux usages, même si le for a négligé d'en parler. Qui dit défrichement suppose une borde pour entreposer outils et récoltes. Mais, à partir du moment où il y a un bâtiment, le provisoire risque bien de durer et le père de famille qui considère le labaquí comme un acquêt libre entre ses mains, y installe un cadet sans penser léser la maison d'origine. Le cadet n'y reste pas longtemps seul, il se trouve une cadette, ils se marient et voici qu'en dépit de l'esprit de la coutume et de l'équilibre pastoral, une nouvelle maison est née. Les biens patrimoniaux propres à la maison d'origine ne sont pas mis en cause, mais les droits sur les pacages qu'elle partageait avec le groupe entier des maisons anciennes et qui, dans ce pays d'élevage, représentent une part essentielle de leurs biens, de leurs droits et de leurs ressources, vont être concurrencés par le bétail de la nouvelle maison, sans compter que le défrichement consenti provisoirement va se pérenniser et subrepticement s'étendre au dépens du pâchage. Le manque à gagner réparti sur l'ensemble des maisons anciennes affecte peu la maison d'origine et n'est ressenti par la communauté que si ce genre d'entreprise se multiplie.

En dépit des usages, on trouve des ménages de cadets dans tous les pays d'aïnesse¹⁷. Alors que d'autres coutumes les ignorent, celles de Soule, de Navarre et de Barèges admettent¹⁸ l'existence de ces mariages et leur proposent un cadre juridique. Ce n'est pas seulement reconnaître ce qu'on ne peut éviter. Tant qu'ils ne sont pas trop nombreux, ces ménages dissidents jouent un rôle utile. La maison d'origine peut, en cas d'extinction de la branche aînée, trouver un héritier dans la borde. Le groupe des maisons anciennes dispose avec ces ménages intersticiels qui vivent pauvrement sur leur défrichement, d'une ré-

¹⁷ *Idem.* p. 144-159.

¹⁸ Soule XXIV 1 et 2. XXVII 22. Navarre XXV 4. Barèges 13, 14, 15.

serve demain-d'oeuvre à laquelle on peut s'adresser quand les cadets naturels qui devraient aider l'aîné, font défaut ou sont partis. C'est l'armée de réserve de cette économie, un gisement collectif de cadets. Quand ces ménages de cadets sont trop nombreux, ils s'appauvrissent, placent leurs enfants comme domestiques voués au célibat, vieillissent seuls ou partent ailleurs car la communauté ne leur doit rien. Labaquis et mariage de cadets ne sont donc pas en contradiction avec le système auquel ils assurent un volant de sécurité.

La Soule, à travers sa coutume confirmée par les actes notariés, nous apparait donc dans un premier temps comme un petit monde clos, pastoral, rustique, démocratique et plein de détails charmants. Son originalité le protège des influences extérieures et sa législation qui combine une logique implacable à quelques dérogations qui permettent à une réserve d'hommes de rechange de se constituer, assure dans tous les cas le maintien de l'équilibre traditionnel.

L'évocation de cette réserve doit pourtant nous mettre en garde contre l'interprétation par trop idyllique de la société traditionnelle. Les cadets qui épousent des cadettes vivent dans les interstices d'un système qui n'a pas besoin d'eux dans l'immédiat. Si la jurisprudence peut évoluer sur certains points, c'est que le système n'est pas stable. Toutes les maisons ne sont pas égales: les uns prêtent et les autres empruntent; certaines familles sont dans la misère et vont, semaine après semaine, implorer un prêt qu'elles ne peuvent pas rembourser. Nous allons donc voir maintenant dans une seconde partie la Soule à l'épreuve du siècle.

II La Soule à l'épreuve du siècle

Nous prenons le mot «siècle» dans ce titre à la fois au sens chronologique de période et au sens de monde non-clos que l'on trouve dans l'expression «vivre dans le siècle».

Dans les minutes notariales, les contrats de mariage entre cadet et cadette sont, au XVIIème siècle, plus nombreux relativement aux mariages normaux entre un héritier et un dotiste, qu'au XVIIIème siècle. On peut, il est vrai, penser que la source ne reflète pas la réalité. Les mariages d'aînés sont si classiques, si bien réglés par l'usage et par la coutume qui définit les droits de l'enfant, ceux du parent héritier, ceux du jeune couple et ceux du conjoint dotiste avec ou sans enfants, pendant le mariage et après, que les gens n'éprouvent pas toujours le besoin de faire un contrat écrit. Si tous les biens de la maison vont à l'héritier, inutile de le dire et, plus encore, de les énumérer. Puisque le seul point qui change d'un mariage à l'autre est le montant de la dot, il suffit d'une quittance au moment où elle est versée, pour prouver l'accord intervenu oralement entre les familles et établir la place du dotiste dans la maison où il entre et ses droits ou ceux de sa maison d'origine sur

la dot. En droit français comme en droit romain, le contrat doit précéder la consommation du mariage parce qu'on considère qu'une fois le mariage accompli, les contractants tenus par les liens du mariage et de l'alliance, ne seraient plus libres de leurs décisions et que l'absence de liberté invalide un contrat. Mais un contrat n'est pas invalide parce qu'il est oral ou parce qu'il a été passé sous seing-privé. L'important c'est que des querelles ne troublent pas la paix publique et le repos des familles. Le fait est que jusqu'à la Révolution dans les pays basques et en Bigorre coutumière¹⁹, des actes notariés, quittances de dot, pactes de réversion, contrats tardifs ou attestations, passés quelques jours ou plusieurs années après le mariage, font état d'un contrat oral conclu, lui, avant la noce²⁰. Il est vraisemblable que cette pratique, qui résiste à l'uniformisation des usages et de la jurisprudence, était plus courante au XVIIe siècle. On expliquerait ainsi le nombre relativement plus important de contrats de mariage de cadets car les familles, lorsqu'elles acceptent de risquer une dot sans la garantie d'une maison d'accueil, voudraient un acte écrit public et préalable.

Je pense pourtant qu'il y a une autre raison. Les parents se donnent réellement plus souvent la peine d'aider des enfants à se marier en dehors du cadre des maisons au XVIIe siècle qu'au siècle suivant. Au XVIIIe siècle, les cadets qui tentent l'aventure se contentent souvent de leurs pauvres économies²¹ alors qu'au XVIIe siècle, les familles leur cherchent un toit et un peu de terre. La différence pourrait s'expliquer par la pression démographique qui, au XVIIIe siècle, rendrait inutile et même impossible les mariages de cadets. Pour Louis de Froidour qui rédige son rapport sur la Soule en 1672, l'augmentation de population y est telle qu'on arrache les vergers pour cultiver des céréales²². Ça ne contredit pas mon impression que les installations de cadets sont particulièrement nombreuses de 1653 à 1667 car ce sont eux et leurs familles qui pèsent quelques années plus tard sur les équilibres traditionnels.

Je n'ai pas cherché à suivre les cadets qu'on marie dans les années 1660, ni les bordes dans lesquelles on les installait. Comme toute entreprise de

¹⁹ Jacques Poumarède. «Une rédaction coutumière avant la Révolution: les coutumes de Barèges et de Lavedan. 1768», in: *Coutumes et Libertés* Montpellier, université des sciences sociales de Toulouse 1988, p. 87-100.

²⁰ AD 64 III E 1344, 1663. Un fiancé abandonné dit qu'il avait fait confiance à un mariage oral pour ne pas chercher à se marier ailleurs. Ce qu'il appelle «mariage», c'est le contrat de mariage.

²¹ AD 64 III E 1857, 22/05/1653 et AD 64 III E 1344, 10/01/1664 montrent des cadets se mariant sans que le contrat parle d'une maison mais dans AD 64 III E 1857, 14/04/1653 le père du garçon le substitue pour racheter une borde; selon AD 64 III E 1858, n° 44, 1654 on les installe dans une maison dont l'héritier est un mineur et sur laquelle ils acquerront des droits en payant ses dettes: dans AD 64 III E 1344 28/05/1663 la famille de la fille lui donne une maison.

²² H. de Coigny, *op. cit.* p. 228.

micro-histoire, une telle recherche aurait exigé des fonds d'archives complets et un gros travail, sans avoir l'assurance d'arriver finalement à un résultat²³. Je pense pourtant que les bordes qu'on met à la disposition d'un couple de cadets dans un moment de basse pression démographique, alors qu'on peut extirper un ou deux arpents supplémentaires de communaux et trouver des journées à faire, ont permis à ces jeunes gens d'élever des enfants et de donner à la borde un statut de maison à part entière. Si c'est le père du cadet qui a acquis la borde, elle est encore acquêt, donc disponible entre les mains du jeune couple, mais à la troisième génération elle devient avitine et est dévolue à l'héritier coutumier. Ces bordes ne sont donc plus disponibles pour caser des cadets puisqu'elles sont elles-mêmes devenues des vraies maisons avec un héritier.

En employant le mot «borde», qui est celui qu'on trouve dans ces contrats de mariage, je n'ai pas pris position sur l'origine de ces bâtiments. Il peut s'agir de labaquis, mais ce n'est pas sûr. Si une récession démographique antérieure a fermé des maisons, on a pu les affecter au bétail et aux récoltes, prendre l'habitude de les appeler bordes et les rouvrir sous ce nom pour des cadets. Mais pour connaître leur statut antérieur au XVIIe siècle, nous n'avons aucuns document écrit.

Cette facilité qu'ont les cadets pour s'établir ne veut pas dire que le XVIIe siècle représente une période heureuse. Ces emprunts de grains que nous citons plus haut n'apparaissent pas chez les notaires tous les ans. On les trouve surtout, tant à Barcus qu'à Tardets²⁴, en 1661 et 1662. La disette qu'ils traduisent est connue. On l'appelle «crise de l'avènement» parce qu'elle est contemporaine de l'arrivée de Louis XIV au pouvoir personnel après la mort de Mazarin. La Soule est atteinte, comme l'ensemble du royaume, pour des raisons météorologiques. Mais c'est aussi en Soule l'année de la révole de Matalas²⁵. Nos minutes notariales n'ont aucune raison de rendre compte des événements, mais elles montrent l'année suivante la communauté de Tardets protester de son innocence: ses habitants n'ont pas pris part à la révolte, ils ont au contraire souffert d'avoir à loger les rebelles, ils ne demandent donc pas à être inclus dans l'amnistie, mais pour montrer qu'ils obéissent aux ordres, ils sont prêts à payer leur quote-part des 4500 livres demandées²⁶. Ma documentation est si lacunaire jusqu'au moment où commencent, en 1653,

---

²³ Il est vrai que le plus souvent une maison ne change pas de nom. Il arrive pourtant qu'on surprenne un changement quand un acte donne pour la même maison deux noms reliés par «ou» ou par «anciennement». Si on n'a gardé aucun acte de la période charnière, on court le risque de perdre sa trace et, avec elle, la peine qu'on avait prise pour la suivre jusque là. Or, les noms des bordes risquaient d'être de tous les plus instables.

²⁴ AD 64 III E 1344; AD 64 III E 1865-1866, 1661-1662.

²⁵ J.B.E. Jourgain, *op. cit.*, p. 279. Jean-Marie Régner, *op. cit.*, p. 213-219

²⁶ AD 64 III E 1344, 23/04/1662.

les liasses de Barcus, qu'elle ne m'a pas permis d'apporter quoique ce soit de nouveau sur les crises antérieures et en particulier sur celle de 1631²⁷.

En année normale, on est frappé par le manque de numéraire. On ne paye jamais comptant. On se libère d'une dette en cédant une créance, si bien qu'on arrive à des enchaînements d'une terrible complexité²⁸. Quand on emprunte pour acheter un attelage ou des marchandises à emporter en Espagne, on peut espérer, grâce à ce petit investissement, gagner de l'argent dans les mois qui suivent, rembourser l'emprunt et en retirer un petit bénéfice ou un petit capital désormais libre de dettes. Mais il arrive aussi que, pris de court, on emprunte sans espoir de gains pour payer un festin de noce, solder une dot ou rembourser une dette. Quand on emprunte la totalité de la somme nécessaire à l'achat ou au rachat d'une terre, on ne peut pas en attendre un revenu qui excède de beaucoup le taux de l'intérêt légal; on le fait pour la sécurité que donne la terre et pour rétablir l'assise ancienne de sa maison, sans envisager les aspects économiques de l'opération. Dans ce cas, il arrive qu'aucun argent n'apparaisse et que le vendeur semble prêt à se contenter pendant longtemps de toucher les intérêts de la somme stipulée. Un homme²⁹ visiblement aisé, qui laisse des dots très confortables à ses cadettes et une maison acquise par lui à sa deuxième femme, a plein de dettes, petites et moyennes, dont il donne la liste. On ne lui aurait pas prêté tant s'il n'était pas riche. Il est riche mais il n'a pas d'argent. Les minutes notariales sont pleines de reconnaissances de dettes, petites et moyenne, dont on ne donne pas la raison et qui ne correspondent peut-être qu'au manque de numéraire.

Ce manque de numéraire s'accompagne d'archaïsme et de maladresse. D'une part, on parle presque toujours en francs bordelais: soixante-quinze livres tournois font cent francs. S'exprimer en francs bordelais n'a pas une grande importance puisque toute la région les connaît, que la livre tournois elle-même n'est qu'une monnaie de compte et qu'il n'y a pas de pièces d'une livre. Il existe, il est vrai, des pièces de trois et de six livres mais nous venons de dire que la plupart des transactions font appel au crédit, qu'il y a très peu de pièces en circulation et qu'on peut aussi bien utiliser des pièces espagnoles. Je n'ai vu qu'une seule fois dans mes minutes notariales mentionner une pièce d'or française.

Les minutes notariales conservées ont un aspect assez rustique. Le papier n'est pas très bon, la plume non plus. Les lignes sont serrées et irrégulières, les actes sont brefs, exceptée la présentation des personnages, toujours identifiés par leur maison. Il arrive parfois que le notaire se lance dans un long récit

²⁷ Jean-Marie Régner, *op. cit.*, p. 204.

²⁸ AD 64 III E 1857 31/03/1653

²⁹ AD 64 III E 1071, 1657.

mais il est rarement clair car le début des incidents est supposé connu de tous³⁰. Je ne mets pas en cause l'écriture du XVIIe siècle, qui est ce qu'elle est, mais je constate que les actes rédigés à la même époque à Bayonne dans un contexte urbain ont une autre allure matérielle et même conceptuelle.

La Soule n'est pourtant ni uniformément rustique ni enclavée. Nous avons déjà noté l'existence de groupes sociaux qui sont toujours du côté des prêteurs alors que d'autres sont obligés de vendre ou de laisser saisir une parcelle ou même leur maison pour acquitter leurs dettes³¹. L'habitude de désigner chaque individu par le nom de sa maison, l'étroitesse de l'horizon et la conviction qu'il est inutile de préciser ce qui va de soi dissuadent souvent le notaire d'indiquer le groupe social des contractants et entretiennent l'illusion qu'un maître de maison en vaut un autre, ce qui n'est pas vrai du tout. A l'occasion, on sait qu'une maison ou un pré sont saisis par un marchand de Bayonne³² ou par un monnayeur de Saint-Palais³³, ce qui permet d'apercevoir le rôle d'une bourgeoisie extérieure alors, qu'on est plus mal renseigné sur la situation sociale des gens du lieu. Un prêteur dont le statut n'est pas déterminé, mais qui habite la même paroisse peut, être un paysan aisé ou un demi-bourgeois; on précise parfois qu'il est marchand. On trouve aussi dans ce rôle des habitants de petites villes, bourgeois ou veuves qui doivent vivre entièrement ou en partie de différents types de rentes³⁴.

Des écuyers ou des propriétaires de maisons nobles apparaissent souvent comme créanciers. A Barcus, c'est presque toujours le marquis de Monein³⁵ qui joue ce rôle. Il est absent pendant tout l'année 1659³⁶ mais en 1665³⁷, la plupart des prêts viennent de lui. La reconnaissance de dette ne dit pas

³⁰ AD 64 III E 2405, 1638, on ne comprend pas pourquoi les infançons de Mixe et de Cize en Navarre, ont emprunté en corps six cents livres. AD 64 III E 1859 11/12/1655, on ne comprend pas quel est le point de départ et le contenu de la sentence arbitrale qui intervient entre la Soule et madame de Domy ni le rôle joué dans l'affaire par les différents corps des Etats de Soule.

³¹ AD 64 III E 1070, 1611. III E 1071, 1655-1656. III E 1344, 1662.

³² AD 64 III E 1070, 1611.

³³ AD 64 III E 1071, 1656.

³⁴ Les jurats prêtent parfois de l'argent au nom de la communauté. AD 64 III E 1865, 1661. Deux cents francs à un particulier pour payer une partie du vin du festin de ses nocés; soixante-quinze francs la même année pour permettre à un autre de rembourser le meunier de grains achetés pour sa nourriture et celle de sa famille; cent francs toujours en 1661 aux députés de la communauté pour payer le présent au comte de Toulangeon. Ces trois prêts proviennent d'un légat destiné à être placé en faveur des pauvres de la commune, mais un prêt de cent francs consenti en 1637 n'a toujours par été remboursé trente ans plus tard, AD 64 III E 1871, 1667.

³⁵ Hubert Lamont-Duhart. *Armorial de Bayonne, pays basques et sud Gascogne*. Bayonne, Limarc. 1981-1984. tome I p. 301. La famille de Montreal Monein qui, par des mariages avec des héritières, a concentré les seigneuries ayant appartenues à plusieurs lignages, possède entre autres la terre de Barcus. Au début du XVIIIe siècle, elle héritera des biens des Peyré de Troisvilles qui s'éteignent sans descendants.

³⁶ AD 64 III E 1863.

³⁷ AD 64 III E 1869.

toujours pourquoi l'emprunteur a besoin d'argent. Quand la précision est donnée, il est rare que ce soit pour se nourrir³⁸, pour refaire la charpente d'une maison qui a brûlé³⁹, pour payer une dot⁴⁰ ou une légitime⁴¹. Le marquis semble préférer les placements plus sûrs. Il prête volontiers de l'argent aux communautés. Même s'il s'agit d'assez fortes sommes, il a plus de chance de rentrer dans ses fonds en prêtant à une institution durable qu'à un particulier⁴² et il est peut-être intéressé par les causes qu'elles défendent et en particulier par le procès de Barcus contre Lanne⁴³. A l'occasion, il leur avance l'argent destiné aux gages du marquis de Toulangeon⁴⁴ dont nous reparlerons plus bas. Le plus souvent, l'argent demandé au marquis est destiné à permettre un investissement: couvrir une maison⁴⁵, se procurer du cuir quand on est cordonnier⁴⁶, acheter une paire de boeufs⁴⁷, des pourceaux pour les faire engraisser⁴⁸, du tabac et des sonnettes pour aller les vendre en Espagne⁴⁹ ainsi qu'un mulet que le seigneur vend lui-même pour porter le tout⁵⁰. Dans tous les cas, le marquis demande à être remboursé dans un an avec l'intérêt au taux légal. Le zèle du marquis pour l'élevage des porcs, d'après les minutes dont nous disposons, n'aurait duré qu'un an mais l'ensemble de ces actes, sans compter tous les autres prêts dont nous ignorons la raison, montrent l'implication du marquis dans la vie économique du pays. Il n'est pas le seul dans ce milieu à savoir faire travailler son argent. J'ai trouvé par hasard, chez un notaire de Bayonne, qu'un écuyer de Mauléon louait à des

³⁸ AD 64 III E 1871, 1672. Vingt-cinq francs en grains

³⁹ AD 64 III E 1871, 1667 soixante-quinze francs.

⁴⁰ AD 64 III E 1871, 1667. Cent francs afin d'acheter étoffes et bijoux pour un mariage; id., cent cinquante francs pour payer une dot.

⁴¹ AD 64 III E 1864, 1660 quatre cents francs pour la légitime d'un frère.

⁴² AD 64 III E 1665, 1661. Quelques semaines après le premier prêt du marquis, une cotise est déjà en cours pour payer les frais du procès car un particulier emprunte deux cents francs à un voisin pour payer sa quote-part.

⁴³ AD 64 III E 2405, 27/10/1661 à l'origine des cinq mille deux cent sept livres que les cinq villages de la déguerie de Domezain reconnaissent devoir au marquis de Monein et au baron d'Esquiule, il doit y avoir une raison liée à la vie publique: amende, revendication repousée, gratification mal expliquée et que je n'ai pas su reconstituer. AD 64 III E 1865, 1661, Le marquis prête, à quelques jours de distance, trois cent soixante-quinze puis deux mille livres aux députés des quartiers de Barcus chargés de suivre l'interminable procès qui oppose la communauté à l'abbé laïque de Lanne en Béarn sur les limites des pays et surtout des communautés.

⁴⁴ AD 64 III E 1871, 1667. Cent trente-trois francs.

⁴⁵ AD 64 III E 1857, 20/04/1653. Quarante-six francs de bardeaux

⁴⁶ AD 64 III E 1857, 15/12/1653. Cent francs de cuir de vache

⁴⁷ AD 64 III E 1871, 1667. Cent francs.

⁴⁸ AD 64 III E 1858, 1654, n° 30, Trois cents francs; n° 31, Trois cents francs; n° 33 Cent francs.

⁴⁹ AD 64 III E 1859, 1655. Un forgeron a reçu cent francs du marquis pour acheter du tabac et des sonnettes et les transporter au royaume d'Espagne.

⁵⁰ AD 64 III E 1859, 1655. Un autre doit au seigneur cent vingt francs pour deux quintaux de tabac pour le transporter au royaume de Grenade en Espagne, quatre-vingt francs pour un mulet vendu par le seigneur et quarante francs pour ses frais de voyage.

commerçants qui voulaient y installer une savonnerie, un chai qu'il possédait à Bayonne⁵¹. Ma source ne me permettait pas de voir d'où ces personnages tiraient les revenus qu'ils investissaient ainsi, mais une partie provient sans doute du prélèvement féodal⁵², même s'il ne porte que sur la partie appropriée des terres.

La Soule, par ailleurs, contribuait au prélèvement féodal centralisé que la monarchie destinait à ses grands serviteurs. Il est possible que la Soule n'ait pas été obligée, comme d'autres collectivités locales de la région, d'offrir tous les ans un présent tarifé au duc de Gramont car Barcus n'emprunte de l'argent pour participer au cadeau qu'on lui destine⁵³ qu'en 1663, année de son élévation au titre de duc. Par contre, c'est tous les ans que la communauté doit participer aux gages ou aux présents versés à monsieur de Toulangeon⁵⁴, frère du duc de Gramont et gouverneur de la Soule pour le roi⁵⁵. La Soule devait, en compensation, être représentée et protégée auprès du roi et à la cour par ce personnage comme d'autres collectivités de la région le sont par le duc de Gramont lui-même⁵⁶. Ce n'est pas dans ma documentation qu'on peut apprécier son rôle. De même, le très grave épisode de néo-féodalisation dont est victime la Soule⁵⁷ avec l'instauration du comté de Troisvilles⁵⁸ n'apparaît pas. J'aperçois les officiers du comte mais rien ne laisse deviner la lutte du pays contre sa justice.

L'autorité civile ordinaire appartenait aux cours de justice. Or, la Soule, jusqu'en 1692, à l'exception de quelques années juste après la création du parlement de Navarre siégeant à Pau pendant lesquelles elle lui fut rattachée, a continué à dépendre du parlement de Bordeaux. Oihenart s'est battu pour que la Soule reste rattachée à Bordeaux. Ce n'était pourtant pas le plus commode. Comme il n'y avait pas de présidial à Mauléon, les causes de trop petite importance pour être portées en appel devant le parlement, allaient devant le présidial de Dax et parfois même devant celui de Guyenne⁵⁹. On voit tous les ans établir des procurations pour suivre un procès jugé à Bordeaux. Parce

⁵¹ AD 64 III E 4367 (1), 20/12/1652. Noble Jean Etchart l'écuyer est peut-être un parent maternel d'Oihenart.

⁵² Marcel Nussy Saint-Saens, *op. cit.*, p. 25.

⁵³ AD 64 III E 1344, 16/03/1663.

⁵⁴ J.B.E. Jaurgain, *op. cit.*, p. 277.

⁵⁵ AD 64 III E 1858, 1654. Les députés des six quartiers de Barcus empruntent à cet effet cent quatre-vingt-six francs. AD 64 III E 1863, 1659, Deux cents francs. AD 64 III E 1865, 1661. Cent francs prêtés cette année-la par les jurats grâce à un leg reçu par la communauté; AD 64 III E 1871. Cent trente-trois francs prêtés cette année-là, comme nous l'avons déjà vu, par le marquis de Monein.

⁵⁶ Anne Zink: «Les députés des villes en cour». *Journées internationales d'histoire du droit*, Saint-Sébastien, 1990, Saint Sébastien, 1992.

⁵⁷ J.B.E. Jaurgain, *op. cit.*, p. 279.

⁵⁸ J.B.E. Jaurgain. «Troisvilles, d'Artagnan et les trois mousquetaires. Esquisses bibliographiques et héraldiques». *Revue de Béarn, Navarre et Lannes*, 1883 p. 10-17, 55-56, 96-105, 145-151, 177-180, 257-262, 305-312, 353-356. Marcel Nussy Saint-Saens, *op. cit.*, p. 28-31.

⁵⁹ AD 64 III E 1859, 1655.

que la communauté de Barcus avait été la plaignante et l'abbé laïque de Lanne le défendeur, le procès qui les opposait devait être poursuivi au parlement de Toulouse s'il ne pouvait pas l'être au Conseil⁶⁰. C'étaient de gros frais pour une communauté située au fond de ses montagnes. Il est possible qu'une fois passé le stade de la rédaction de la coutume, l'influence normalisatrice du parlement de Bordeaux sur des coutumes si originales ait été moins à craindre que celle du parlement de Navarre prêt à répercuter sur toutes les autres coutumes de son ressort les avancées du droit romain admise par une d'entre elles. Ce n'est pourtant pas sur ces questions que s'est cristallisée l'opposition au nouveau parlement tant d'Oihénart que des Etats de Navarre, mais sur la définition des droits politiques.

Les intendants représentaient le conseil du roi en province mais mes liasses sont si minces jusqu'en 1653 et la Soule est si excentrique que je n'entends parler du personnage qu'en 1667. Même alors mes pauvres Souletins doivent se déplacer. L'administration ne peut pas encore faire l'économie de contacts personnels et se contenter de faire circuler questions, rapports et ordres par voie écrite comme elle le fera au XVIIIème siècle. Barcus doit donc emprunter trois cents francs au marquis pour payer sa quote-part et défrayer les députés qui sont allé trouver Monsieur Pellot intendant⁶¹.

Où qu'ait été à cette date Pellot, le déplacement faisait sortir nos Souletins de leur monde familial, ce qui ne veut pas dire de leur monde clos. De même qu'on trouve des Béarnais et des Navarrais dans l'étude des notaires souletins, des habitants de Soule viennent passer des actes quand leurs affaires les y appellent, devant les notaires de Saint-Palais⁶². Il y a en effet des relations quotidiennes avec les villages et les villes proches de Navarre⁶³ et des relations fréquentes avec le Béarn qui fournit en vin la Soule et la Navarre⁶⁴. C'est à Oloron que j'aurais pu trouver la trace des exportations souletines de laine. Quand elles arrivent à Bayonne, elles sont déjà passées par un intermédiaire. J'ai prononcé deux fois le nom de Bayonne; j'ai vu une fois faire appel à un fondeur de cloches d'Orthez⁶⁵ mais l'horizon de la Soule en direction du

⁶⁰ AD 64 III E 1865, 01/06/1661.

⁶¹ AD 64 III E 1871, 19/02/1667.

⁶² Aux archives départementales des Pyrénées-Atlantiques il ne reste aucune liasse de notaires ayant exercé à Sauveterre au XVIIème siècle et malheureusement une seule d'Oloron dont les marchands concentraient le trafic de toute la région. Par contre, même si aucune d'elles n'est très épaisse, on dispose de plusieurs liasses d'actes passés devant des notaires de Saint-Palais.

⁶³ La paroisse de Sillègue est partagé en deux: Sillègue en Mixe qui appartient à la Navarre et Sillègue les Domezain qui appartient à la Soule.

⁶⁴ AD 64 III E 1070, 1621. Un cabaretier de Larribar doit de l'argent à un Béarnais qui lui a livré du vin. AD 64 III E 1857, 07/12/1653. Un habitant de Castetnau-en-Béarn fournira en vin la communauté de Barcus. Il le vendra trente liards le pot. Il aura toujours huit barriques d'avance, de façon à ce que la lie ait le temps de retomber après le transport. Il aura monopole contre trois cents francs qu'il paiera annuellement à la communauté.

⁶⁵ AD 64 III E 1344, 08/10/1663.

nord, quand il ne s'agit pas de relations avec les autorités, ne dépasse guère Sauveterre et Saint-Palais.

Il s'étend beaucoup plus loin vers le sud. Quand les habitants de Soule veulent gagner de l'argent et rapporter ce numéraire qui manque dans la vallée, ils vont en Espagne. Ils partent y gagner leur vie⁶⁶, y vendre des marchandises⁶⁷, du tabac ou des clochettes⁶⁸. Avant de partir, ils laissent une procuration à leur épouse ou à celui de leurs parents qui veillera à leurs intérêts, ou ils acceptent au contraire de se charger d'une procuration pour récupérer les biens d'un voisin mort en Espagne⁶⁹. On parle souvent d'Espagne tout court; dans un cas, il est question de Saragosse et trois fois du royaume de Grenade, ce qui n'est pas la porte à coté. On part même, quand on a un métier et un peu de bien, et certains y restent sans doute plusieurs années. L'un de nos colporteurs s'est vu ôter en Espagne en 1655, sa monture et ses marchandises mais il ne dit pas⁷⁰ que la guerre entre la France et l'Espagne y soit pour quelque chose⁷¹. La Soule avait comme les autres pays pyrénéens des accords de lies et passeries avec des vallées au sud⁷². Les actes qui témoignent de la remise d'une somme en argent disent presque toujours de quelles pièces il s'agit. Les piastres, les carraques et les réaux sont mentionnés

⁶⁶ AD 64 III E 1858, 1654 n° 23. Il laisse une procuration avant de s'en aller en Espagne gagner sa vie pour que son parent retire sa part de ses métayers: Quatre conques de millet et trois conques de blé.

⁶⁷ AD 64 III E 1859, 1655. Un habitant de Barcus vend au seigneur qui veut y faire édifier une chapelle, une place de maison et un mur pour cinquante-deux francs qu'il va mettre dans un trafic de marchandises.

⁶⁸ AD 64 III E 1857, 12/10/1653. Il emprunte soixante-dix francs pour acheter des clochettes et les transporter au royaume de Grenade. AD 64 III E 1859, 1655. Le marquis de Monein prête cent francs à un forgeron pour acheter du tabac et des clochettes et les transporter au royaume d'Espagne. Quand notre colporteur s'est fait dépouiller, il repart avec d'autres marchandises.

⁶⁹ AD 64 III E 1863, 1659; Tout ce qui lui revient de son frère mort en Espagne. AD 64 III E 1859, 1655. Toucher l'héritage de sa soeur décédée à Saragosse au royaume d'Aragon en Espagne.

⁷⁰ AD 64 1859, 1655. Nous l'avions déjà vu partir mais comme le mulet et le tabac lui ont été ôtés, il doit réemprunter soixante francs au seigneur pour repartir.

⁷¹ F. Habasque «Les traités de bonne correspondance entre le Labourd, la Biscaye et le Guipuscoa» *Bulletin historique et philologique*. 1894, p. 560-574. En 1643, le roi autorise Saint-Jean-de-Luz et Ciboure à continuer, en dépit de l'interdiction globale, leur commerce avec l'Espagne, à condition que les villes et les provinces frontières d'Espagne observent la même neutralité. P. Yturbide «Les anciens traités de bonne correspondance entre les Basques de France et ceux d'Espagne» *Revue internationale des études basques*, 1922, p. 179-220. En 1653, un traité de ce type est signé entre les habitants de Bayonne, du Labourd et autres pays adjacents du gouvernement de Bayonne et ceux de Guipuscoa puis de Biscaye. Habasque, *op. cit.*. Ces traités n'empêchent pas toujours les bavures: en 1658 les jurats de Saint-Jean-de-Luz se plaignent à leurs homologues espagnols dont les corsaires attaquent leurs bateaux.

⁷² C. Desplat a trouvé dans les archives communales de Larrau des conventions entre les vallées de Soule et Salazar. «Lies et passeries à l'époque moderne en Soule et en Navarre», *Amis des Archives des Pyrénées-Atlantiques*, 1986, p. 8-34. V.R. Rivière-Chalan *La paxerie pyrénéenne dite facerie ou Passerie*. Paris, 1986, p. 19. Il cite une paix signée en 1614 à l'initiative du gouverneur qui voulait mettre fin à des violences entre la vallée de Roncal et celle de Soule. La Paxerie pyrénéenne dite Facerie ou Fasserie, Paris, 1986, p. 19.

dans un paiement sur cinq. Louis de Froidour dit que les salaires sont deux fois plus élevés qu'en France mais que les travailleurs sont payés en mauvaise monnaie locale qui n'a pas cours ailleurs et qu'ils perdent beaucoup au change quand ils veulent, avant leur retour, l'échanger contre des pièces d'or ou d'argent⁷³. Les bénéfices de cette émigration sont pourtant indispensables à la Soule.

La vie n'est sans doute pas plus dure en Soule que dans d'autres provinces. Les nouveaux conjoints qui entrent dans une maison apportent toujours quelques pièces de vaisselle d'étain. Les communautés afferment non seulement la boucherie, mais la fourniture du vin, ce qui veut dire que les Souletins boivent du vin alors qu'ils n'en produisent pas. Le pays, jusqu'à la création de la capitation, ne paye pas d'impôts, mais plusieurs ponctions financières très lourdes viennent en quelques années le frapper: démolition puis reconstruction du château de Mauléon, sommes gaspillées à tenter de racheter les droits acquis par le comte de Troisvilles⁷⁴, liquidation de la révolte de Matalas, mais il a gardé les institutions qui lui permettent de s'exprimer et d'élaborer démocratiquement sa réponse. Chaque décision est prise au cours d'assemblées qui le mobilisent depuis la communauté jusqu'aux Etats. Très peu de ces nombreuses réunions ont été enregistrées parce que les institutions fonctionnaient sans heurt et que les décisions étaient confiées à la mémoire générale et à la bonne foi, le cas échéant des mandataires. Quand on fait appel au notaire, c'est souvent parce qu'il y a dans le jeu social un dysfonctionnement ou un risque de dysfonctionnement. Il est remarquable que toutes les activités collectives liées à l'élevage se déroulent si bien qu'elles n'ont pas laissé de procès-verbaux.

La logique d'une coutume d'aïnesse qui fait succéder le même à l'identique, l'usage de la vente à pacte de rachat et l'identification de chacun par sa maison, donne l'impression d'un monde stable et égalitaire. Il y a pourtant des gens qui prêtent et d'autres qui empruntent. Des gens qui touchent les intérêts et d'autres qui les payent. Des gens qui font saisir des maisons et d'autres qui perdent tout. Les disponibilités qui permettent au premier groupe de s'enrichir viennent parfois du commerce ou de la rente foncière, mais souvent aussi du prélèvement féodal alourdi par les aliénations du Domaine royal et augmenté du prélèvement parafiscal qui revient à la haute noblesse sous forme de gages ou de gratifications. Les soubresauts du pays qui se défend contre les avancées politiques et administratives du pouvoir royal ne sont donc pas dues au seul patriotisme local. Ces problèmes nourrissent les fonds administratifs et judiciaires, davantage que les actes notariés mais, comme ils forment le contexte de la quotidienneté, je vois par de multiples détails que le pays n'échappe à aucun des intermédiaires du pouvoir monarchique:

⁷³ H. de Coigny, *op. cit.*, p. 232.

⁷⁴ J.E.B. Jaurgain, *op. cit.*, 1884, p. 277-280.

gouverneur, parlement et intendant. La Soule, comme les autres provinces apprend à vivre l'Ancien régime. Elle fait partie d'un royaume dans lequel il faut supporter à la fois l'uniformisation administrative et le poids financier de cette administration, de ses agents et d'une société où le travail rapporte moins que la proximité du pouvoir.

Dans les années 1653-1667, sur lesquelles nous avons rassemblé le plus de renseignements, le pays comme tout le royaume, semble moins peuplé qu'il ne le sera au XVIIIème siècle. C'est une chance pour les cadets qui veulent se marier. Ce n'est pas une preuve de richesse car il y a des maisons en ruine et des terres non-cultivées, mais c'est peut-être la condition malthusienne d'un redémarrage. Des emprunts de grains multipliés signalent la mauvaise récolte de 1661 mais la multiplicité des dettes et des créances témoigne pourtant davantage du manque de numéraire que de la misère. Je n'ai pas pu, à partir des minutes notariales, estimer les exportations de la Soule en laine et en bétail mais je vois la place que tiennent, dans son économie et la vie de ses habitants, les migrations vers l'Espagne. La Soule, là encore, ressemble aux autres provinces du royaume dont les habitants rivalisent de travail et d'imagination pour «joindre les deux bouts», mettant ainsi à la disposition du négoce des produits dont l'exportation fera rentrer des métaux précieux. Les Souletins, voisins de l'Espagne, vont y vendre eux-mêmes des bêtes, un peu de bimbeloterie et leur force de travail.

La Soule n'est pas un petit pays idyllique, égalitaire, protégé et clos sur lui-même. Les Souletins font partie du royaume de France au XVIIème siècle et ce n'est pas «un cadeau», mais ils se débrouillent et se défendent. Traditionnelle, privilégiée et migrante, la Soule aide à comprendre les activités d'Oihénart qui a défendu les privilèges du pays et servi sa culture mais qui n'y est pas resté.

* * *

RÉSUMÉ

La lecture des minutes notariales de Soule, du début du XVIIème siècle à la mort d'Oihénart, montre les deux visages du pays. D'une part sa vie est traditionnellement marquée par une coutume de type basque qui fait de la maison la vraie propriétaire des biens et une personne morale à qui on offre des cadeaux. Ce sont les maisons qui forment les communautés de paroisse, elles-mêmes regroupées en sept dégueries qui fédérées forment le pays. Des procès-verbaux d'assemblées témoignent de l'activité de la vie publique. D'autre part la Soule est une province du royaume de France et du parlement de Bordeaux. Elle est comme telle soumise à une juridiction lointaine et à un intendant qui réside ailleurs. Quelques grandes familles qui ont servi le roi

pendant un début de siècle troublé, recueillent le bénéfice de cette fidélité sous forme de gages que la province doit leur verser. La Soule est exempte d'impôts mais ces obligations de type néo-féodal provoquent des révoltes dont l'écho parvient jusque chez le notaire. Les années connues pour leurs mauvaises récoltes, se traduisent dans les minutes de Soule par de nombreux emprunts «pour acheter du grain». Les Souletins ne sont pas les seuls à aller travailler en Espagne, mais ils sont particulièrement nombreux à partir et ils vont jusque dans le royaume de Grenade chercher un complément de revenu qui apparaît lors des paiements sous forme de pièces espagnoles. Fidèle à ses institutions, la Soule n'est donc ni épargnée par le siècle, ni refermée sur elle-même.

* * *

LABURPENA

Ziberoako notarien paperek erakusten dizkigute XVII. mende hondarrean, hots, Oihenart hiltzen denean, probintziaren bi itxura ezberdinak: alde batetik, Oihenarten bizia markatzen du euskal ohitura zahar batek, honen arabera etxea bera baita ontasunen jabe egiazkoa, ukantzak ere hartzen dituen norbait. Etxe horiek elkartzearekin sortzen dira parropiak, eta parropiak batzen dira gero zazpi «degeriatan» zeinek osatzen baitute Ziberoako «herri» osoa. Herri biltzarren txostenek adierazten dute zer garrantzia zeukan herriko politika lanak.

Beste aldetik, Frantziako erreinuaren eta Bordeleko parlamentuaren menpe zegoen Ziberoako probintzia. Eta beraz urruneko jabe baten eta urruneko legegizon batzuen esku ere zegoen. Mende hasierako gertakari nahasien kariatara erregeren zerbitzuan ihardun zuten «familia handi» batzuk biltzen zituzten orain beren leialtasunaren sari, probintziak ixuri behar zizkien legar edo zergak.

Ziberoak izaitzez ez zuen zergarik ordaintzen baina feudalismo berri baten itxurako zor horiengatik, jazartzen ziren askotan Ziberotarrak eta jazartze horien oihartzuna heltzen zaigu notarien etxeraino.

Urte txarretan, hots uztarik ez den urteetan Ziberoako notarien paperetan badaude «bihia erosteko» egiten diren mailegu erreplikatuak hatzak.

Ziberotarrak ez dira bakarrak Espainiara joanak lanaren bila, baina haiek bereziki, ainitz dira eta Granadako erresumaraino doaz bizibidearen emendatzeko, espainol diruz egindako ordainketek eraskusterat emaiten duten bezala. Botere erakundeei atxikia, Ziberoak mende hartako gora-beherak bizi ditu, bere baitan bildurik egon gabe.

Annexe: Documents sur Arnaud d'Oyhénart et sa famille

Au nom des organisateurs et participants du colloque *Quatrième Centenaire d'Oihenart*, nous exprimons ici notre vive gratitude au Docteur Michel Barbaste, de Saint-Palais, descendant de l'écrivain et détenteur d'un certain nombre de documents hérités de sa famille, pour nous avoir communiqué ces pièces qui furent présentées lors du colloque au Musée de Navarre de Saint-Palais, et pour avoir très aimablement autorisé leur publication en annexe de ces *Actes* du colloque.

Bien des ombres persistent quant à la vie et à la personnalité de l'écrivain, ne serait-ce que la date exacte de son décès. Ces textes, pour certains inconnus, apporteront un certain nombre de renseignements aux biographes et historiens qui voudront mieux cerner l'environnement familial, les relations dans les milieux intellectuels et dans les plus hautes instances de l'Etat, et la figure même de l'historien et poète.

Ils sont présentés dans l'ordre chronologique. Le texte a été reproduit dans l'orthographe originale, parfois fantaisiste, variant selon le personnage, généralement notaire ou simple copiste, qui écrit et reproduit le plus souvent une version primitive qui ne nous est pas parvenue. Les segments entre parenthèses représentent les nombreuses abréviations du texte original.

Jean-Baptiste ORPUSTAN
Clément URRUTIBEHETY

1.8 décembre 1624: Testament de Gabriel d'Etchart, beau-père de l'historien.

Gabriel d'Etchart, procureur du roi en Soule, avait épousé en premières noces sa cousine issue de germain Jeanne d'Etchart, elle-même veuve de l'avocat Arnaud d'Oyhénart, ceux-ci étant la mère et le père de l'historien. Il nomme aussi dans le testament sa seconde femme «Arnaudine d'Oihenart demoiselle» (rappelons que «demoiselle» est un terme désignant les femmes mariées d'un certain rang au XVIIème siècle), décédée avant 1624, qui devait être également proche parente de l'écrivain. Le fils qu'il eut de celle-ci est appelé curieusement à la mode hispano-navarraise: «Donioan», encore «escolier» en 1624, tandis que ses trois enfants du premier mariage se nomment «à la française» Charles, l'aîné, Jean, lui aussi «écolier», et Jeanne-Claire sa fille mariée. Les enfants Oyhénart, du premier mariage de Jeanne d'Etchart, n'avaient pas à être nommés dans une succession de leur beau-père où ils n'avaient pas part. Gabriel d'Etchart avait encore un fils «naturel» au prénom très traditionnel de «Sans».

Avec le nom du procureur «Mr de Béhéty», protecteur et aussi parent de la famille, on voit se dessiner le réseau des alliances dans le cercle des officiers royaux.

Outre les maisons de Lurbés et Perguillem, le «clos et vigne de Grison», qui font partie des biens héréditaires, le testament cite les acquisitions: «disme» d'Oyhercq, et «fiefs d'Etcharry et d'Olhaiby», sans doute des maisons «fvatières» (ou nobles?) de ces lieux, à partir d'un «décret d'Amichalgun» (c'est le nom d'une maison de podestat à Etcharry) sur lequel il n'y a pas d'autre précision.

«In nomine patris, et filii, et Spiritus Sanctis amen, Je Gabriel Detchart, procur(eur) du Roy au p(rése)nt pays de soule reconnoissant et Considerant qu'il n'y a rien plus certain que la mort, n'y plus Incertain que l'heure d'Icelle, Je fais mon p(rese)nt testament, escrit et signé de ma main comme sensuit premierem(ent) je recommande mon ame a Dieu le pere tout puissant son createur, le supliant de tout son coeur, et entendem(ent) luy pardonner ses pechés par sa bonté, et misericorde infinie, et par la passion de son fils Jesus christ mon sauveur et redempteur, et par les merites de la glorieuse vierge Marie, et travaux de tous les Saints, et Saintes de paradis, lesquels Je prie vouloir Interceder pour mon salut afin qu'il plaise a la divine bonté me pardonner mes fautes, et pechés, et que Je puisse Jouir de la Joye, et felicité eternelle.

ITEM je desire que mon Corps soit ensevely dans l'Eglise St. Jean de Berraute de Mauleon, et en l'une des places des ma(is)ons de Lurbés, ou de perguillem qui sont joignantes, a l'oeuvre de laquelle Eglise, et hospital d'Icelle Je laisse, et legue trente liures, a celle de l'oratoire n(o)tre Dame de Mauleon deux Escus, a celle de St. Jean de licharre un Escu sol, a la chapelle de la magdeleine un Escu, a l'Eglise de l'hospital de St. palais deux Escus, a l'Eglise de St. paul dud. St palais deux Escus.

ITEM J'ordonne que mes honneurs funebres se fassent honestement selon ma qualité ez Jours de ma sepulture, neufaine, bout dan, et autres Jours suivant l'ordre ancien, et coutume observée, me remettant a la fidelité de mon heritier universel cy bas nommé.

ITEM J'ordonne que messe haute soit célébrée chacun an, diacre, et sousdiacre, et trois autres prestres s'ils se trouvent, et qui seront tenus Celebrer messes basses en lad. Eglise en semblable Jour de mon decez, Et leur sera distribué s'avoir dix sols tournois a celui qui celebrera le haute messe, et huit sols, tournois, aussy pareillem(ent) J'ordonne qu'autre messe haute soit celebree de Mesme en lad. Eglise annuellem(ent) pour l'ame de sa (sic) premiere femme Jeanne detchart dem(ois)elle a tel Jour qu'elle deceda questoit le sixi(esm)e doctobre qu'a ces fins autres quarante quatre sols sont distribués aux Celebrans, et pour la fonda(ti)on et assurance desd. quatre liures huit sols, J'assigne soixante quinze livres sur le clos et vigne de Grison.

ITEM Dabondant Jordonne que le Jour de Ma Sepulture, et de la en auant en chacune année, et semblable Jour il soit Donné, et distribué aux pauvres honteux dud: mauleon, et licharre tels que mond: heritier, et ses successeurs aduiseront quatre liures, et pour Semblable assurance J'assigne autres soixante liures sur lad: vigne et clos de Grison.

ITEM. Je laisse, et legue a Ma fille Jeanne claire femme de Monsieur gensane* la somme de quatre cens liuvres a prendre sur l'enclos de Cascuye, et lequel enclos m'a esté retrocedé par led. Sr. de gensane, pour les employer par mad: fille au mariage de sa premiere fille ma filleule lorsqu'elle sera en âge nubile, et se mariant avec l'adveu de ses pere, et mere, et cependant J'ordonne que les fruits dud: enclos, bois, et fugiere contenus au contrat ce concernant soient a la dispo(sition) entiere de mad: fille pour ses menues affaires, et necessités, Joint que le surplus dud: contrat de retrocession, qu'est Cinquante liures sont distribuées aux autres petites soeurs de mad: filleule a la discretion de Mad: fille leur mere, laquelle J'exhorte de viuvre touiours chrestienm(ent) et avec amour fraternel avec ses freres, ausquels J'exhorte paternellem(ent) de porter respectiue affection, et assistance fraternelle enuers leurd: soeur, et ses Enfans, ensemble led: Sr. de Gensane, lequel Je prie aussy de faire le semblable enuers mesd: Enfans, afin que Dieu soit serui, et nos actions fondées sur sa diuine bonté.

ITEM. Je laisse et legue a mon premier fils ad(voc)at tésstat, et office de procur(eur) du Roy au p(rese)nt pays de Soule l'exhortant d'aymer la Justice, veiller pour le service du Roy et proteger le bien public avec humilité, et douceur.

ITEM Je laisse et legue a mon second fils Jean Escolier la ma(is)on de perguillem avec son Jardin, ensemble les vingt conques de froment de fief

---

* *Gensane est le nom d'une maison noble d'Orsanco en Mixe.*

par moy acquis de garat detcharry pour mil francs bord: lorsqu'il aura vingt six ans, et se voudra separer de la compagnie de son frere aisé pour viure a part, cependant Je desire qu'il soit Continué en ses Ecoles, et Nourry a l'accoutumée lequel tegat(sic), (*alinéa dans le texte*) tout droit, part et legitime tant paternel que maternel l'exhortant de viure en homme de bien en la vaca(ti)on que Dieu l'appellera avec douceur, et humilité.

ITEM Je laisse et legue a mon troisieme fils Donioan escolier La somme de douze escus par moy employés au rachat de la disme Doyhercq, et fiefs possédés par le sr. utturiet, Ensemble la part, et portion que Je pourrais pretendre en l'heredité testamentaire, et Contractuelle D'arnaudine Doihenart dem(ois)elle ma seconde femme sa mere, et pour tout droit, part, portion, et legitime qu'il pourroit pretendre soit a ra(is)on de n(ot)re contrat de Mariage, soit pour raison de la declara(ti)on par moy faite en faveur de Mad: feüe femme sa mere durant et constant n(ot)re mariage, lad. declara(ti)on retenue par gastelu no(tai)re Royal, voulant, et entendant que mon fils Donioan aye l'entiere Jouissance delad: heredité, Ensemble des fruits delad: disme, et fiefs Doyhercq Jusques a ce que lesd: douze cens escus luy soient payés lorsqu'il aura l'âge de vingt six ans, reservant le decret Damichalgun avec les droits mentiones En Iceluy, comme sont les fiefs detcharry et olhayby, dont J'ay este mis en possession en vertu dud: decret, et cependant, et Jusqu'à l'âge susd: mond: fils donioan sera nourry et enseigné aux Ecoles a la diligence et soin fraternel de son frere aisé, lequel pour cet effet Jouira de l'usufruit, et revenus de la d: heredité, et disme, et fiefs susd; et en outre sera baillé amond: fils donioan la moitié des meubles de Ma Ma(is)on de Lurbés comme estans Iceux faits et acquis avec sad: mere, En quoy J'exhorte mesd: Enfans de proceder fraternellem(ent), et amiablem(ent) sans aucune division, ny dispute quelconque.

ITEM. Je laisse et legue a Sans mon fils naturel la somme de cent escus sol payables cinq(uan)te escus sol par son frere charles; vingt cinq Escus par Son frere Jean, et les autres vingt cinq escus restans par son frere donioan lorsque led: Sans aura l'age de vingt six ans, et cependant qu'il sera nourry a l'accoutumée par sond: héritier exhortant mesd: Enfans, et chacun d'eux porter faveur, et assistance fraternelle aud: Sans en viuant avec la crainte de Dieu, et en homme de bien, a quoy Je l'exhorte aussy.

Et qu'ant a mes debtes actifs, et passifs desquels mond: heritier cy bas nommé en a Connoissance pour luy avoir dit quelquefois, Et en peut avoir esté eclaircy par ses papiers, Je veux, et entens que le tout soit acquité doucem(ent), et amiablem(ent) au mieux qu'il sera possible, Et particulierem(ent) quatre Cens Escus par moy deus a Mr. de Behety par Contrats retenus de gastellu, outre ce qu'il a fourny pour la place du Collegiat de mond: fils Jean, auquel seigneur de Behety Je supplie tres humblem(ent) de vouloir Continuer ses faveurs accoutumées enuers mesd: Enfans, et leur estre pere

Commun Comme il a fait en toutes occasions a moy, et a ma feüe femme sa Cousine.

Et d'autant que Institu(ti)on hereditaire est le fondem(ent) d'un valable testament Institue, et nomme pour mon heritier uniuersel de tous, et chacuns mes biens, et droits led: me. charles detchart mon fils aisé, et en cas de decez d'Iceluy sans Enfans legitimes a Iceluy led: Jean son frere mon sencod fils, et par le decez dud: Jean sans heritiers legitimes, Je substitue aux biens auitins tant de la basse Navarre que de Soule lad: Jeanne claire ma fille, et aux autres biens dud: Soule, et basse Navarre led: Donioan mond: fils, Comme pareillem(ent) Je veux, et entends qu'en Cas de predecez dud: Donioan mond: fils led: charles son frere pour la moitié des biens, et pour l'autre moitié lesd: Jean, et Jeanne claire ses frere, et soeur, reseruant neantmoins aud: charles, et donjoan la dispo(siti)on de Cinq Cens escus a un chacun d'eux, Ensemble toute urgeante necessité nonobstant lad: substitu(ti)on Fait a Mauleon le Cinquiesme de decembre mil six cens vingt quatre, ainsy signé G. D'Etchart testateur susd: sauf a adiouter, et diminuer.

2.14 mai 1650: Décision du Conseil du Roi en faveur d'une requête adressée par Arnaud d'Oyhénart demandant qu'en matière de justice il continue à pouvoir s'adresser en première instance au Sénéchal des Lannes à Dax, et en appel au parlement de Bordeaux.

«Le Roi en son conseil», c'est à dire en 1650 le tout jeune Louis XIV, reprenant des arrêts renouvelés périodiquement depuis l'an 1627 (Louis XIII est mort en 1643), délibère en faveur d'une requête adressée par Oyhénart, peut-être en relation avec un procès que celui-ci intente, comme on le voit dans la pièce suivante, à un particulier de Saint-Palais pour non reconnaissance de dette.

Le texte a été «collationné à l'original» le...11 mai 1650, ce qui pose un curieux problème de datation. Ou bien la date du mandement royal est fautive, ou bien c'est celle de sa «collation» à Saint-Palais: le nom du mois de «mai» étant surchargé et peu lisible dans cette dernière (il recouvre un mot plus long, peut-être «aoust»), il est à supposer que, pour des raisons que nous ignorons, s'il ne s'agit d'une simple erreur matérielle, c'est cette dernière date qui a été modifiée.

«Extrait des regi(st)res du Con(sei)l privé du Roy

Sur la requeste p(rése)ntee au Roy en son Conseil par Me. Arnaud doyhenard aduocat en la Cour du parlement de Bourdeaux tendante a ce que pour les causes y contenus Il pleust a sa Ma(ie)ste luy acorder la Continua(ti)on et proroga(ti)on de l'euocation g(e)n(er)alle de tous ses proces Ciuils et Criminels Et ceux de sa fe(m)me Et enfans moeus et a mouuoir quy luy auroit esté cy deuant acordé du parle(ment) et des Juges resortissans en

Icelluy Et Iceux Renuoyés en premiere Instance au Sen(ech)al de Lannes au Siege dax et par appel au parlement de Bourdeaux Et ce pour le temps Et terme quil plaivra a sa d. Maiesté veu au Con(sei)l de sad. Ma(ie)ste lad. re(ques)te.

Signés Roux aduocat en Icelluy Coppie Imprimée d'un arrest du Con(sei)l du troisieme septembre milVI.c(ent) vingt et sept par lequel sa Maiesté auroit acorde aud. suppliant l'euocation du parle(ment) de Navarre Et Justices Inferieures quy y ressortissent de tous ses proces Ciuils et Criminels moeus Et a mouuoir ez pais de bearn Et basse Navarre esquels led. doyhennard sa fe(m)me et enfans seront parties principalles ou garends tant en demandant que deffendant Et Iceux Renuoyez par devant led. Sen(ech)al de Lannes ou son Lieutenant a dax et par appel en lad. Cour de parl(emen)t de Bourdeaux pour le temps de six ans. Extrait de casier p(rese)nté a Sa Ma(ie)ste par les officiers du parlement de Navarre.

Respondu le XXV Juillet 1640 dans le premier article duquel est la supplica(ti)on faite a sad. Maiesté a ce que Sans avoir esgard a certain arrest donné sur une requeste des officiers du parlement de Bourdeaux la Juridiction de Soule seroit Rendue aud. parlement de Navarre en suite duquel est exploit d'assignation donné au procureur g(e)n(er)al du parlement de Bourdeaux pour estre ouy sur le contenu aud. article du XXIXe. mars 1642 arrest du conseil du XXIXe. may 1646 par lequel Sa maiesté auroit proroge aud. doyhenard lad. Euoca(ti)on pour trois ans ledit de Sa Maiesté du mois de mars 1648 portant Union de la Sen(echauss)ee de Lannes Viconte de Soulle Et pais de labourt en ce quy est du territoire de la Riuiere de lador finissant a lemboucheure de la mer pres bayonne Jusques aux confins de bearn Et toute la comte et senechaussée de bigorre et Riuiere basse aud. parle(ment) de Navarre lesquelles Juridictions ressortz Villes Bourgs Vilages parroisses Et hameaux en despandans sad. Ma(ie)ste auroit distraitz et desseunis des parlementz de bourdeaux et tholose, declara(ti)on de sa Ma(ie)ste du dernier Juillet dud. an portant reuoca(ti)on dud. Edit d'Union Et suppression des officiers creez par Icelluy ouy le Rapport du Sr. de Bisseuil Com(issai)re a ce depputé et tout consideré LE ROY EN SON CONSEIL ayant esgard a la d. req(ues)te a continué Et continue aud. doyhenard son Euocation g(e)n(er)alle pour un an de tous ses proces Civils et criminels quy luy a esté acorde du parlement de Nauarre Et Iceux Renvoyez en premiere Instance au Sen(ech)al de Lannes au Siege dax Et par appel au parlement de Bourdeaux fait au Conseil priué du Roy tenu a parris (sic) le quatorzie(sme) Jour de May mil six Cens Cinquante Colla(ti)onné ainsy signé de Potel.

Louis par la Grace de dieu Roy de france et de Nauarre a nos amez Et feaux Con(seill)er les Gens (tenans) N(ot)re cour de parlem(ent) de Bourdeaux (senechal) de Lannes ou son lieutenant a dax (...) par larrest cy attache Sous le Contresel de N(ot)re Chan(celle)rie ce Jourdhuy donne en N(ot)re Conseil priué sur la req(ues)te a Nous p(rese)ntéé en Icellui par

arnaud doyhenard ad(voc)at aud. par(lement) Nous auons continué pour un an aud. doyhenard leuoca(ti)on g(e)n(er)alle de tous les proces ciuils et criminelz meus et a meouoir au parlement de Na(var)re a luy cy deuant acordé par auttre arrest de N(ot)re conseil du troisieme septembre 1627 Et ce faisant Renvoyé Iceux par deuers Vous pour y estre Jugez Et terminez ainsy quil appartiendra par Ra(is)on A CES CAUSES VOUS MANDONS et ordonnons faire ausd. parties bonne et briesue Justice vous en atribuant a ceste fin tant en premiere Instance que dappel toute Cour Jurisdiction et cognoissance Et Icelle Interdisons et deffandons tant a N(ot)red. parlement de Nauarre qu'a tous autres Juges COMANDONS au premier N(ot)re huissier ou sergent sur ce requis faire pour l'entiere Execution de N(ot)red. arrest toutes significa(ti)ons asigna(ti)ons comandements deffanses et au(tr)es acti(ons) et exploitz requis et Necessaires sans demander auttre permission Car tel est N(ot)re plaisir donne a paris le quatorzie(sme) Jour de may Lan de Grace mil six cenz Cinquante et de N(ot)re (sic: le mot *regne* a été oublié) le huictie(sme) ainsy signe par le Roy en son conseil Potel et sellé.

Colla(ti)onné a Loriginal quy a esté Rendu fait a St Pallais par Nous No(tai)res royaux en la seneschaussée de Nauarre soubz signes.

Le onzie(sme) Jour de may (mot barbouillé: voir la note liminaire pour ce document) mille VIc. cinquante

Daisaguer no(taire) Royal Duhasan notaire royal

3. Requête d'A. d'Oyhénart, non datée, adressée au Sénéchal des Lannes au sujet du prêt d'argent à Pierre de Casenave chirurgien à Saint-Palais, et réponse favorable datée du 18 avril 1651.

Comme il est très vraisemblable que la requête non datée d'Oyhénart est le début de ce procès, et malgré la date du 18 avril contenue dans la brève réponse signée qui accède à la requête, car il a fallu sans doute un intervalle de plusieurs mois, peut-être davantage, entre la requête et la réponse, nous mettons ici cette pièce. La comparaison du texte avec d'autres notes manuscrites d'Oyhénart permet de conclure qu'il s'agit probablement, quoique dans une graphie plus élaborée, en même temps ferme et capricieuse, d'un écrit de la main de l'écrivain.

«Monsieur le Seneschal des Lannes ou Monsieur son Lieutenant au Siege Dacqs

SUPPLIE humblement Arnaud D'oyhenart ad(voc)at en La cour Disant qu'en Lannée mil six cent quarante quatre estant en La Ville de paris Il bailla a pierre de Casenave Chirurgien de St. palais Certaine somme Dargent pour La porter a Monsieur Me. Jacques D'oyhenart Con(seill)er du Roy au Parlement de navarre frere du Suppliant affin de Lemployer Aux affaires dud. suppliant, Lequel argent Led. Casenave desnie davoit Receu du Supp(li)ant et parce que par arrest du Conseil Lesd. Causes du Suff(li)ant ont esté Euocquéés du

parlement de Nauarre et Renuoyées en premiere Instance par deuant Vous et que Led. Casenave sestant pourueu au parlement de nauarre contre Led.arrest du Con(se)il portant Euocqa(ti)on Lesd. parties plaident ap(res)ent aud. Conseilh et quil y a danger que auparauant que Le Conseilh nayt prononcé sur Leur differant Les temoins Dont Le Suppliant entend se seruir pour La preuue desd. faictz Viennent a mourir Il Desireroit Les faire ouir par forme Denquesté et future partie appellé CE CONSIDERE IL VOUS plaise de Vos Graces permettre au supp(li)ant De faire Lad. enquete a future Led. Casenave ace Voir faire Deuement appelé, et parce que une partie Desditz tesmoins sont ap(re)sent en La Ville de Bourdeaux octroyer aud. Suppliant Vos Lettres rogatoires adressantes a Monsieur le Seneschal de Lannes ou son Lieutenant pour Les faire ouir et ferez Bien.

(D'une autre écriture:)

Soyt fait Comme est requis
attendu la Matiere dont il est question
faict ce dix et huitie(sme) d'asuril

1651

(signatures illisibles)

4.16 juillet 1650: sentence du parlement de Navarre contre Oyhenart et en faveur d'une requête adressée contre ce dernier par Casenave.

Ce n'est qu'une pièce d'une affaire qui dut avoir davantage de péripéties, au sujet du prêt d'argent d'Oyhenart à Casenave. Cette sentence défavorable à l'écrivain peut expliquer les pièces précédentes: à la fois l'appel au conseil du roi pour que ses procès et ceux de sa famille (le procès, apprend-on ici, oppose Jeanne d'Erdoy, la femme de l'écrivain, en raison peut-être de l'absence de celui-ci, au chirurgien de Saint-Palais) ne soient pas jugés par le parlement de Navarre, précaution utile comme on le voit, mais dont on ne peut apprécier le résultat, et la requête au Sénéchal des Lannes pour faire une enquête préalable auprès des témoins.

«Veu par nous la requeste par Me. pierre de Casenave sr. de Capdeville de St. palais con(tenan)t quil a proces en la Cour Contre dam(ois)elle Jeanne dardoy femme a Me. arnaud doyhenard ad(voc)at en la Cour auquel toute parties ont Comparu et baillé par escript et ayant esté ordonne quelle se fairoit autoriser a sond. mary Et le supp(li)ant faire signiffier lord(re) led. Sr. doyhenard luy aurait fait signiffier deux arrets du Conseil dattes le premier du 3 sep(tem)bre 1627 pourtant Euocation pour six ans de toutes ses Causes Meues et a mouuoir de sa femme et Enfans tant Ciuilles que Criminelles et remise au Sen(ech)al dax Et en Cas d'appel au parlemant de bourdeaux Et lautre du 14 may dernier contenant prorrogation de lad. Euoca(ti)on pour un an Et En Vertu djceux et dun appointemant obtenu au parlem(ent) de bourdeaux par le nomme Jarpe soy disant sergent de Maulion lacquelle assinga(ti)on doit estre Cassee Comme Contraire au for reglem(ent) et arretes

de sa mayesté Sans Visa ny pariaties (*sic*) autre que lad. dardoy auroit recogneu La Competance de la Cour ayant baille par Escript et quy plus est levoca(ti)on pretenduee Nestant que pour six ans desya Il y a longs temps Esperree auquel Cas le fondé de lad. proroga(ti)on quy est prinse dud. arrest ne peut auoir aucune Execution de tant de plus que toutes Les euoca(ti)ons Generalles ont esté Reuoques par sad. mayeste partant deun.a (*mot peu lisible*) sans auoir esgard alad. proroguation et appointement randu par led. parlemant de bourdeaux Casser led. Exploit de significa(ti)on avecq Inhibitions aud. doyhenard desen seruir a peine de Cinq Cents liures et repara(ti)on de tous despens damage et Int(érets) et proceder atel decret quil appartiendra Contre led. de harpe (*sic*) led. Exploit attaché alad. req(ueste) aveq La Coppie dud. arrest du Conseil Lappointement respondu alad. req(ueste) du 14 du Courant portant que la partie Et le procureur g(e)n(er)al du Roy... (*un mot illisible*) La signiffica(ti)on faitte aud. Doyhenard par dejoan huissier appres de lexploit fait au pied de lad. req(ueste) Conclu(si)ons dud. procureur g(e)n(er)al autre req(ueste) dud. de Casenave DICT A ESTE sans auoir esgard a Levoca(ti)on obtenue par led. Doyhenard Comme Contraire au for reglement arrest et declara(ti)on de Sa Majesté que La Cour a Cassé et Casse Les Exploicts d'assigna(ti)on Donnés aud. de Casenave Faict Inhibitions et deffence aud. Doyhenard de sen seruir Contre led. de Casenave Ny autre a peyne de 500 l(ivres) Ny de se pouruoir ailleurs quen Icelle a peyne de Cassa(ti)on despense Dommages Et Interets des parties Et ordonne que Led. deHarpe Viendra de main Mize pour respondre aux demendes dud. procureur g(e)n(er)al du Roy et Jusques a CeLa Interdit en lexercice de sa charge a peyne de faux Condemne Led. Doyhenard aux despens prononcé au parlem(ent) de Na(var)re Seant a pau le 16e. Juillet 1650 Signe rondelle No(tai)re

Collationné a loriginal quj a esté Randu aud. Sieur Doyhenart par nous no(tai)res Royaux en la senechaussee de na(avar)re soubz signé

Daisaguer notaire Royal   Du Hasan notaire royal

5.2 septembre 1653. Articles du contrat de mariage du fils aîné d'Oyhénart, Gabriel d'Oyhénart La salle.

Le fils aîné d'Oyhénart et de Jeanne d'Erdoy (les documents la nomment le plus souvent d'Ardoys, mais c'est la forme Erdoy qui est attestée dans les listes de Saint-Palais dès le XIVème siècle), Gabriel, ajoute à son nom patronymique celui de la Salle ou maison seigneuriale (ce n'était pas la seule maison noble du lieu) de Cibits en Ostabarret, qui faisait partie de l'héritage de sa mère. Le mariage de Gabriel atteste la poursuite de l'ascension sociale de la famille des Oyhénart. C'est l'écrivain lui-même qui arrête les articles du mariage de son fils avec le frère de la mariée et ses oncles, le vicaire général et le commandeur d'Ordiarp.

Articles de Mariage Arrestés Entre Me. arnaud doyenhard aduocat en parlem(en)t faisant p(ou)r Me. gabriel de la salle son fils aysné Et avecq promesse de luy f(air)e Ratiffier, d'une part Et Messieurs Me. Arnaud de Congét Vicair general de Monseig(neu)r Levesque doloron Et dominique de Chabos Com(m)and(eu)r dordiarp Et Noble pierre de sartillon faisant p(ou)r dam(oise)lle gracy desartillon Niepce dud. Sr. de Conget et de Chabos Et soeur germaine dud. Sr. de sartillon dautre

Premierement led. doyenhard adict q(ue) led. de la salle Son fils est heritiér Universel de feue dam(oise)lle Jeanne dardoy sa mere Et que de son chef aussy en faueur dud. futur Mariage Il Institue led. de la salle son fils son heritiér Universel po(ur) apres sa mort a la reserve de l'usufruit Et administra(ti)on Sa vie durant Entretienant les futurs Conjoincts tant des biens paternels que Maternels, a la reserve aussy d'une legitime Moderée pour pierre doyenhard Son fils puisné Et la faculté de disposér de trois mil liures les sommes qu'il a Colloquees au pays dostabares et de sa biblioteque,

Secondement lesd. Srs. de Conget de Chabos Et de sartillon faisant po(ur) dam(oise)lle Marie de Congét mere et tutrice delad. dam(oise)lle de sartillon alaquelle Ils ont promis aussy de f(air)e Ratifier, Constituent En dot alad. dam(oise)lle la Somme de Neuf mille liures t(ournoise)s payables la Moytié la veille des nopces Et lautre Moy(ti)e dans un an apres sans Interets Et passe led. te(m)ps avecq l'interest au denier quinze, Et enoultre sera lad. dam(oise)lle de sartillon honnestem(en)t vestue Et Meublée Selon sa qualite, laquelle Somme dotalle sera Colloquée en fonds ou alInterest au profit des futurs Conjoincts Et en Cas dedissolution dud. Mariage Sans Enfent ce qu'adieu ne plaise, sera lad. Somme Restituée alad. da(moise)lle de Congét ou aux Siens a pareils termes et Condi(ti)ons que la payement aura Esté fait Ensemble avecq les Meubles quy se trouueront en leur Entiér Et Seront lesd. futurs conioincts Comuns aux acquets quils feront

Ffait a Mauleon le deuxiesme Jour du Moys de septembre mil six cent Cinquante trois p(rese)nts oultre les s(u)snommés Noble Jean dEtchart oncle dud. Sr. de la salle Me. Julian de vidart aduocat en parle(me)nt Et Pierre de Martin Sr. de la salle de Sebas parens Et alliés delad. dam(oise)lle gracy desartillon Et Chascun desd. parties cy dessus nomees a Retiré Une Coppie signée des p(rese)nts articles

a. conget		De chabos
Doihenart		Detchart
p. Sartillon		
Dumartin	Sybas	vidart

(Les signatures, toutes d'une écriture différente, sont originales. La note suivante est ajoutée en travers de la marge de gauche, d'une grande écriture penchée et régulière qui est celle de Gabriel d'Oyhénart:)

J'approuve et Ratifie les presens articles à St. palays le cinquiesme septembre mil six cent cinquante trois

Doihenart Lasale g.

6. Lettre de l'historien Scévole de Sainte-Marthe à Arnaud d'Oyhénart du 12 janvier 1666.

L'auteur remercie Oyhénart pour lui avoir envoyé des documents sur l'histoire de Bayonne et l'encourage à faire paraître l'histoire de Navarre à laquelle il travaille, ouvrage qui n'a jamais vu le jour. Par la même occasion il le tient au courant des nouvelles de la société intellectuelle parisienne, et lui fait parvenir un numéro du tout nouveau Journal des Savants.

Ce 12 Janvier 1665

Monsieur

Il fault que la lettre que Je vous ay écrite et adressée à l'adresse du Sr. Socarro pour vous faire tenir ait este perdue par Laquelle Je vous remerciais tant des 2 Liures de la Chronique Bayonnoise que vous m'aves envoyés que de la liste des Gouverneurs et Premiers Presidents dont Je vous veus de rechef tres humbles graces, Lors que mr. votre cousin m'est venu voir de vost(re) part, j'estois avec mr. Justel et autres personnes curieuses comme luy, nous auons fort parlé de votre Histoire de Nauarre que Lon attend de vous avec impatience vous estes Le Seul et unique en France capable de cet ouurage on vous coniure de la mettre au iour, Je vous dirai que Mr. Sale Conseiller de la Cour a entrepris soubz un nom Supposé de donner toutes les sepmaines une certaine gazette docte intitulee Le journal des Sçauans Je vous L'envoie et par sa lecture vous iugeres ce que cest Je vous prie de me croire touiours

Monsieur

Vostre tres humble et obeissant serviteur S. De Saintemarthé

7.8 avril 1667. Testament d'Arnaud d'Oyhénart.

On ne saura jamais sans doute quelle est la «maladie corporelle» qui «travaillait» Oyhénart et le décida à rédiger son testament. Il avait 75 ans, étant né en 1592, et devait décéder quelques mois plus tard. Sans commenter ici davantage ce texte, on notera d'une part les démêlés avec son second fils Pierre, qu'il avait fait nommer à la cure de Béguios en Mixe par une intervention auprès du seigneur de Luxe (un Montmorency) qui y nommait, et d'autre part le sort de sa bibliothèque personnelle, qui devait être vendue au bénéfice des pauvres de Saint-Palais, mais se trouvait encore dans la famille, comme on le verra, lorsque son fils aîné et héritier universel Gabriel fit à son tour, 29 ans plus tard, son propre testament.

Par deuant Moy Notaire Royal soubz(sig)ne p(re)sent Les tesmoins baz nommés a esté present En sa personne Me. arnaud d'oijenart ad(voc)at en

parlement Lequel Estant trauaillé de Maladie Corporelle, Et Neantmoins sein d'Entendement, à dit et déclaré qu'en L'année Mil six Cent Cinquante trois en Mariant Me. Gabriel d'oyhenart Lasalle son filz aîné avecq Damoiselle gracy de sartillon Il L'auoit Institué son heritier Uniuersel de tous et Chascuns ses biens, a la resserue de trois mil Liures, dont il s'estoit reserué de disposer, Et aussy ala reserue de la biblioteque dont il s'estoit reservé aussy La diposition, Et Tenant à presant à faire Lad. disposition Il declare qu'il Legue La somme de trois Cents Liures t(ournoise)s a Lad. damoiselle desartillon pour Les agreables seruices qu'il a receüs d'Elle Plus Legue à Marie fille aînée de sond. filz et de lad. dam(ois)elle Neuf Cents Liuvres pour Luy seruir à trouuer un partj de Mariage, et pour Les autres deniers Reuenants bons desd. mil Escus par Luy Resseruez à disposer, Il declare qu'il Veut Et Entend qu'ilz soint et appartiennent aux autres filles desd. de Lasalle et de lad. DE Sartillon Nommées agne, Marie, Thérèse et Catherine Selon que Leur pere Et Mere Le jugeront à Propos Voulant Et entendant Neantmoins que Lad. anne marie ayt deux portions Et que Le Reste soit partagé Entre Les deux autres Egallement; Led. testateur à déclaré que par un testament qu'il fit en l'année Mil six Cens Cinq(uan)te trois, Il exhereda Me. pierre d'oïhenart son filz puisné pour de (sic) Cas d'Ingratitude fort Notables, Neantmoins Led. d'oyhenart ayant tesmoigné quelque Repentir, Il s'est desparty de lad. Exhereda(ti)on Moyenant Ce que Led. d'oyhenart se Contentera de trois Cens Liuvres pour tout son partage Et sy Led. Sr. D'oyhenart Ne veut pas Se Contenter desd. trois Cens liures, Led. testateur declare qu'il veut que lad. Exhereda(ti)on par Luy faite sorte son plein Et Entier Effect; Led. testateur disposant de Sa Biblioteque declare qu'il veut quelle soit Vendüe Et que La somme de Neuf Cens Liures quy se tirera des premiers Deniers djcelle soit Employée pour la Colloca(ti)on et fondation dune Rente pour Les pauvres de st. palais Et que le Surplus soit aladisposition de son fils et heritier Et Cependant il Veut que Les pauvres de st. palais Jouissent de la Rente de La somme de deux Cens Liures quy est deüe au testateur par les hab(it)ans du lieu de Bunus, et Ce Jusques à ce que La Colloca(ti)on des Neuf Cens Liures que led. testateur ordonne pour lesd. pauvres sera faite Et Establie apres cella Il Entend que lesd. deux Cens liures à luy deües par lesd. hab(it)ans de bunus viennent a la disposition de sond. heritier, Le testateur Conformement au Contrat de Mariage d'Entre Led. Me. gabriel de la salle son fils et lad. dam(ois)elle de Sartillon à Institué et Institue sond. fils aîné son Heritier uniuersel a la reserue des choses dont il Vient de disposer, Voulant que le p(rese)nt testament soit Executé et gardé punctuellement Sauf qu'il Veut Et Entend que son testament orographe du troisie(me) Jour D'aoust mil Six Cent Cnquante trois subsiste à l'égard seulement des honneurs funebres et l'ordre qu'il a Estably par Icelluy pour Les Celebrer, Le reuoquant et annullant pour tout Le Surplus et pour Executeurs de sond. p(rese)nt testament à Nommé et Nomme Monsieur Me. arnaud de Costeres pro(cur)eur du Roj en pais de Soule son Nepueü

par alliance et Monsieur Noble Jean d'Etchart Cap(itai)ne son Cousin germain, Lesquels Il suplie tres humbblement d'y prendre La Charge Dequoj à Requis Luy Retenir acte que luy ay octroyé, fait en la Ville de St. palais et deuant le Lict dud. Sr. testateur Le huit(iem)e Jour du mois D'auril Mil Six Cents Soixante Sept auant midy, Ez pr(esenc)es de Me. Jacques de dauant app(otica)ire arnaud de Casalar no(tai)re rojal Jean Ricart me. Chapellier habitans Les tous en la p(rese)nte Ville Tesmoins Requis et appelléz à ce, Lesquels Et led. Sr. testateur ont Signé à l'orig(in)al auecq moy ainsy signé Lafaurie no(tai)re Royal.

8.8 septembre 1896: testament de Gabriel d'Oyhénart La Salle.

Le testament du fils aîné et héritier universel de l'écrivain, où l'on retrouve la bibliothèque de ce dernier encore invendue, donna lieu à une contestation entre sa veuve, la «damoiselle» de Sartillon, et son fils. Les péripéties en sont rapportées dans le long préambule daté du 26 décembre 1697, jour où l'épouse de Gabriel, Engrâce de Sartillon, fait présenter à François d'Oyhénart, notaire, un «petit paquet» et une enveloppe contenant le testament de son mari, et qui précède les articles du testament proprement dit. Celui-ci se réfère à plusieurs reprises au testament de l'écrivain que l'on vient de lire.

L'avocat François d'Oyhénart, par ailleurs seigneur de la salle d'Arbide, qui était la principale des 5 ou 6 maisons nobles de Juxue en Ostabarret, territoire où se trouvent aussi les biens hérités de Jeanne d'Erdoy, pourrait bien être, quoique ceci reste à vérifier, de la même famille. Il est de même probable que l'avocat Pierre de Lostal qui présente le document est apparenté au premier mari de Jeanne d'Erdoy, le Vice-Chancelier de Navarre Jean de Lostal.

Lan Mille six centz quatre vingtz dix et sept Et lé sedzie(me) du Moys de dexembre a deux heüres de Releué par deuant Nous françoys doyhenart Sr. de lasalle darbide de Jutzüe a Compareü dans le palais de la sennechausee de Nauarre Mr. pierre de lostal ad(voc)at En parlement faisant pour dame Engrace de sartillon veuue de feü Noble Gabriel doyhenart Lasalle viuant Lieutenant general de lad. sennechausée son espous, —l(e)quel Nous a expose que lad. dame de sartillon vient de Luy Mettre Es Mains un petit paquet Auecq une Enueloppe de papier Cachettée de Cire rouge En deux Endrois dans laquelle Enueloppe lad. dame Luy a déclaré Estre le Testement dud. feü sr. doyhenart Lasalle son mari escript et signé de sa Main Et comme Il jmporte tant a lad. dame qua ses Enfans quicelluy soyt Rendü publicq et Nothoire Lexposant Nous a Requis pour Elle et par son ordre Expres quil Nous plaise proceder a son ouerture et a son aueration Mesmes a son Enregistrement et conseruation affin que les Interesses puissent sen seruir et y Recourir lad. dame se Reseruant par exprés lesd. droits qui luy compettent sur les escus delaisés par led. feü sr. son Espous Et Nous ayant Mis en Main led. paquet Comme plus Entien ad(voc)at du siege et Juge En Cette partie a Cause de la suspition de Monsieur de goyeneche Con(seille)r du Roy

Et assesseur en ceste cour et a signé Et le (*mot illisible*) doyenart procedant En lad. qualité de plus Entien ad(voc)at du siege a Esté octroyé acte aud. sr. de lostal en la qualité quil procede de sa Requisition Et de la Remise dud. paquet Cachette Et auons ordonné quicelluy sera Incontinent ouuert.

Incontinent led. testément ayant Esté ouuert lu et publié Led. sr. doyenart Sr. de Lasale de Cibis a dit quil Ne desconuient pas que Ce ne soyt escriture de feü son pere Mais questant Enterieur a son contract de Mariage ou led. feü sr. pere la Institué son heritier uniuersel et dans lequel Il a fait des dispositions grandement Excedant et Contraires aud. contract de Mariage Il ne peut ny doit par la Consentir —au Contrayre proteste de le faire declarer sudgeré (sic) Nul et Inoperent a temps et Lieu Cependant proteste aussy de faire proceder Incessem(ent) à Lin(ventai)re de lheredité dud. deffunt par Me. Jean disteque No(tai)re Royal Co(missai)re a Ces fins par Noüs donné et assigné.

Led. Sr. de Lostal faisant Comme dessus a dabondance dit que led. feü sr. doyenart Lasalle fist quelque heure auant son Trepas des declarations verballes Contenant sa derniere volonté a Me. Jean de heguy prieur curé de ceste ville son Confesseur, Lesquelles declarations Il Et Necessaire de Joendre au testem(ent) dud. feü sr. doyenart soyt affin quelles soynt Executtées soyt affin quelles soynt Rendeües Nothoires protestant lad. dame de faire valoir led. testement Comme estant regulier et legitimé et partant Requierit soubz Ceste protesta(ti)on ordonner que led. sr. de heguy quj est icy preseant faire lexpression desd. declara(ti)ons Et a signé a loriginal.

Et par Nousd. doyenart arbide no(tai)re susd. auons octroyé acte aux parties de leurs direz et protesta(ti)ons Et que led. testem(ent) Restera au greffe En main du greffier escriuant soubz Nous pour les parties Interessées y auoir Recours quand besoin sera et En prendre les Coppies quelles verront Leur Estre necessaires, Et a legard des declarations dud. sr. de heguy prieur Curé Requises par lad. dame de sartillon ordonne que quand a Ce Elle se pouruoirra comme Elle Verra Estre a faire

Sensuit la teneur dud. testem(ent)

Au nom de dieu

Lan Mille six cens quatre vingt seize Et le huitiesme du Mois de sep(temb)re Jour et fette de la Natiuité de La glorieuse vierge Et à Ville de st. palais En la basse nauarre dans mon Cabinet je gabriel doyenart sachant que plusieurs ont Esté surpris par la Mort sans auoir peü declarer leur derniere volonté ay voulu dresser En t(ou)t sayne santé de Corps Et desprit Dieü Mercy La declara(ti)on de la Mienne Laquelle Jescris de Ma propre Main Et plume et la signe aü Bas de Chaque article

1. Premièrement lors quil plaira au Bon dieu Retirer Mon ame de ce Monde Laquelle Je luy Recomande de tout Mon Coeur Implorant humblement sa Misericorde pour la Remission de Mes peches dont je luy demande pardon

Je veux que Mon Corps soyt Enterré En l'Eglise de la Magdeléne Et En la tombe de Ma Mayson Natalle appellée Derdoy, En Laquelle tombe ont Esté Inhumés Mes pere et Mere et ayeul ainsi signé doyhenart Lasalle

2. Je veux que Mes funerailles se Fassent sans pompe Et sans Intermission avecq le plus grand Nombre de p(au)bres quon pourra assembler Et qu'on distribüe Aux Necessiteux de Ceste ville Cinq Carteaux de froment Le Jour de Mon Enterrement Autant a Celuy de Neufueine Et Encore autant a Celuj du Bout d'an Bien qu'on le fist consecutiement Et sans Interruption Et Je prie Ma femme d'En prendre le soein Et Ordonne a Mon fils Et Heritier de fournir lesd. quinze Carteaux de froment

3. Jé veux en outre que deux Centz Messes soynt Celebrees au plus tost dans une ou plusieurs Maysons Religieuses a la subuention de Mon Ame et de Celle de Mes pere Et Mere Et Enfant decedés Et au plus tart les Cens dans led. an Et Les autres deüx Centz dans La deuxiesme Année Et Jen Recomande le soein a Mad. femme Et Ordonne a Mond. fils de fornir a temps Les Aumones desd. Messes

4. Jé fait le dénombrement Et lesualuation de Mon Bien La plus Exacte Et la plus Juste que Jé peü a loysir Et Auecq Meüres deliberation Et Latache Icy suiuant laquelle eualuation Bien vaut quarante quatre Mille Cinq Centz quatre vintz Liures

5. Jé aussy dresse aü Bas dudit denombrement Et Eualua(ti)on de Mon Bien L'Estat Et le Calcul de Mes debtes passives Lesquelles Montent a sept Mille Cent soysante dix liures tournoises Neanmoeins parce que J'en ay contracté une partie pour soustenir des affaires facheuses particulieres Celles Contre les Srs. de Capdeuille Ste. Marie Et de gouaux Marchand que mon fils et héritier Bas Nommé sestoyt attirées et ausquelles Mes filles Nont Rien Contribué, Nestimant pas juste quelles En souffrent Jé ne distrayt point desd. quarante quatre mille cinq centz quatre vintz Liures de la valeur de Mon Bien que Cinq Mille six Centz dix liures au lieu de sept Mille Cent soysante dis a quoy Mes debtes Montent Cest a dire que J'en distrayt Mille Cinq centz liures Moeins

6. Distrayant de quarante quatre Mille Cinq centz quatre vintz Liures Cinq Mille six cents soysante dix liures Reste trente huict Mille Neuf Centz dix liures Et douze Mille Neuf Centz soysante dix Liures six sols

(A partir d'ici le texte est d'une autre écriture)

7. La Legitime du droit quand Il Ny à que quatre ou moeins Est le tiers de Lheredité lequel tiers doit Estre partagé à Esgalles portions Entre Les d. Enfans Lheritier Comprins Lequel Il prend autant que des autres sçauoir le quart dud. tiers

8. Leq(u)art de Douse Mille Neuf Centz soisante dix Liures six sols Est trois Mille deux Centz quarante deux liures dix sols, Et partant la part Et la Legitime de chascun de Mes Enfans quy Sont quatre En Nombre avecq

Lheritier Est trois Mille deux Centz quarante deux Liures dix sols Néantmoins considerant Que mes filles nont point causé de la deppence comme ont fait Mes fils, soit aux Estüdes soit a la guerre Et que Mon fils dojhenart d'erdoy Est pourvüeu de deux Chatelenies de La ma(is)on de Reueneü de Centz liures (*un mot illisible*) ausquelles Je le presente je luy lesse Et Legue pour sa part Et portion de Legitime parternelle et marternelle (*sic*) deux Mille six centz quarante deux liures six sols cest a dire six Centz liures Moiens de ce quil luy pouuoit competer luy retranchant Les d. six Centz liures pour augmenter D'jcelles Les legitimes de ses soeurs Me promettant quil ne sera poeint fache ny Mescontant de Ce Retranchement Et je lesse Et legue a Marie et Catherine dojhenart Mes filles à chacune trois Mille Cincq Centz quarante deux liures dix sols que je veux leur Estre pagées Lors quelles se Marieront ou sortiront de la presente Mayson Et ce outre led. legats a Elles faitz par Mon Deffunt pere dont je veux quelles Soient pagées Incessement Lesquels legats font partie de Mes debtes Et sont Mentionnees Au Susd. Estat

9. Je veux que mes d. deux filles des quelles sortiront de la d. Maison Natalle En Caas de Diligantz a Leur pager lesd. Legitimes de trois mille Cincq centz quarante deux liures dix sols chacune Juoissent jusques au pegem(ent) Effectif d'Icelle de la susd. disme de suctué (*sic*) du Bojs dalcia Et du pré dathor du susd. Beiguios Et de la Ma(is)on d'Iribarne et appartenences D'Icelle de Larsabau

10. Je Lesse et legue pour marque de Mon souvenir à agne Marie dojhenart ma fille Religieuse au Conuent des filles de Nostre dame apau trois liures tornoise de Rente par an pendant sa vie pejable à chasque Jour Et feste de la Circonsi(ti)on Pour sa bougie Et pour ses Epplingues

11. Suiuant la volonté de Mon deffunt pere declarée En son dernier testament Je veux que les liures quy sont En son grand Estude sojnt vendeux au plus tost Et que des premiers deniers de lur pris neuf Centz Liures tournoises sojnt Soudein Colloquées En Main ou pusse (*sic*) soluble et que les Reueneü En soit distribué annuellement aux peauures de ceste ville par Mon heritier En son temps Et apres son descés par Ses Successeurs Auecq lauis de Mon Sieur le prier Curé quy Est apres(en)t Et dessus quy sont apres luy Et jusques a la uente des d. liures Mon d. heritier distribue anuellement aux d. peauures le Reueneu de deux cens liures Comme Je le fait En mon temps par les Mains de ma femme despuis le descés de mon d. feu pere

12. Je lesse Et Legue du prix des susd. Liures sept Centz Cinquante Liures tournoises a Chacun de Mes deux filles Marie et catherine Dojhenart auecq faculté den disposer à Leur volonté Et declare debuoir à la d. Marie Ma fille aînée trois Centz Liures Tournoises En mon propre dont Elle a Mon Billet Et unse (*sic*) quelle En soit pagées Incessem(ent) Et que Jusques au pegem(ent) dicelles Et des neuf centz Liures a Elle leguées par mon deffunt

pere Elle Jouisse de ma part Et portion de la disme de Ceste ville Je Desclare pareillement que les Boeuf quy sont Entre les mains de pierre de nabailles nostre mestager sont à Elle Et Veus quelle les Restire quand Elle voudra Et que les vaches Bouuillons Et Veaus quy sont En main de d. de nabailles Sont aussy à Elle Et alad. Catherine sa soeur Et ma fille Et veux quelles les Retirent à Leur Volonté

Je veux aussy que mad. fille Catherine Jouisse Jusques au paiem(en)t de quatre centz cinquante liures tournoises a Elle Leguées par mond. feu pere dü Reueneü du grand pré de gainenchory (*sic: il s'agit sans doute de Gainzuri maison médiévale de Cibitz héritée de Jeanne d'Erdoy avec la «salle» ou «jauregi» du même lieu*) de six liures de la Rente de la Mesterée (*sic, pour «métairie» sans doute*) ou borde appelée Toyá sise au village de St. Jeust des Cinquante Sols de la Rente de La Sugièrre (*sic: l'original devait porter «fugsière», pour «fougeraie»*) d'arnaud handy Et des quarante Sols de Lafferme du Jardin de St. George dostabat (*)

(*) *La maison Saint Georges d'Ostabat, «sent urge» dans les recensements médiévaux, faisait partie de l'héritage de Jeanne d'Erdoy. A la fin du XVIème siècle, selon Jaurgain, elle appartenait au curé d'Ostabat Martin de Gainçury, sans doute un oncle de Jeanne d'Erdoy. Celle-ci et son mari Arnaud d'Oyhénart la vendirent en 1647, mais, comme nous l'apprend ce testament, en se réservant les revenus du jardin mis en location.*

Je Lesse et legue du mesme trois des susd. liures Sept Sentz Cinquante Liures a Bernard Et a gratianne dojhenart Enfans Naturels de feu arnaud dojhenart mon fils aîné partageable Egallement Et les substitué lun a lautre Et En Caas Il Restera Quelque Chose dud. prix je leur lesse Et legue aussy led. Restant Et Je prie Engrace de sartillon Ma chere femme de prendre le soin de vendre au plus tost lesd. liuvres Et Luy donne tout seulle (*sic*) pour cella

Finallement Je Confirme l'institu(ti)on hereditaire faiste ou Promesse En faueur de Jean dojhenart apres(ent) mon fils aîné par les articles du Mariage passé avecq les demoiselles devant Mere Et fille de la ville de Sauuatarre En Bearn lé duzie(me) du mois de May dernier soubz nos sçeins preuues a la Charge dacomplir tout ce dessus Et à la charge aussy avecq Deffaut ou defaillance de postericté Legitime de Mond. fils Et heritier Les Biens Comprince En Linstitution hereditaire Reuiendront En Entier alad. Marie doyhenart Surno(m)mée Derdoy ma fille aysnée sy Est lors viuante Et En Caas de sa mort a ses Enfans malles Suivant Lordre de primoginité Et En deffaut de

---

* *La maison Saint Georges d'Ostabat, «sent urge» dans les ecensements médiévaux, faisait partie de l'héritage de Jeanne d'Erdoy. A la fin du XVIème siècle, selon Jaurgain, elle appartenait au curé d'Ostabat Martin de Gainçury, sans doute un oncle de Jeanne d'Erdoy. Celle-ci et son mari Arnaud d'Oyhénart la vendirent en 1647, mais, comme nous l'apprend ce testament, en se réservant les revenus du jardin mis en location.*

Malles aux filles dans le mesme ordre Et a Deffaut Et defaillance de posterité de lad. marie Ma fille Esnée ala d. Catherine ma fillé puisnée Et En Caas de Son descés a ses Enfans malles Et a deffaut de malles aux filles dans lordre susd. a la Charge En dernier lieu de pager ala d. de Sartillon ma chere femme dix huit Centz soixante Liures quelle M'a prestees En diuers temps Et occurrances de Son propre bien Et parefarmal Et je Reuoque Les testamentz que ie pourrois aoiur faict sy deuant faict En la d. ville Et cabinet Les susd. jour moys Et an Signé a Loriginal doyhenart Lasalle y adjoutant ie nomme pour Executeur de ses biens (*sic*) testament messieurs de pinxun prier de Ceste ville doyhenart cure daroste de Costeres procureur du roy En soulle dojherc saindic de la noblesse dud. soulle

(en travers de la marge de gauche:)

lesquels ie Suple denprendre le soin Et la charge, faict le mesme jour tout Incontin(en)t au mesme cabinet Et ainsy signé dojhenart.

Transcription et notes par J.-B. ORPUSTAN

OIHENARTEN IV. MENDEURRENA IV CENTENARIO DE OIHENART IV-ème CENTENAIRE d'OYHENART

Euskaltzaindiaren XII. Biltzarra
Maule-Donapaleu, 1992.IX.20-25

ONDORIOAK

Oihenarten IV. mendeurrena ospatuz antolatutako XII. Biltzarraren amaieran, honako puntuok plazaratzen dira:

1. Herri Aginteei (Eusko Jaurlaritza, Nafarroako Gobernu eta Araba, Bizkaia eta Gipuzkoako foru diputazioei), Bordeleko Unibertsitateari (CNRS-URA 1055), Euskal Herriko Unibertsitateari, Pirineo Atlantikoetako Kontseilu Orokorrari, Maule eta Donapaleuko udalei, eskerrik beroenak agertzen dizkie Euskaltzaindiak eman duten babes edo laguntzagarrik.

2. Halaber, Biltzarrean partaide edo laguntzaile izan diren irakasle, ikerle, azpiegitura eta prentsa zerbitzuko ei eskerroneko aitormena egiten die. Ahantzi ezina da, puntu honetan, komunikabideek Oihenarten omenaldiari eta Biltzar honi eman dieten oihartzun eta zabalkundea, horregatik esker berezia zor zaielarik. Aipatzeko da hemen Muskildikoek eskainitako Oihenarten ikusgarria.

3. Zortzi unibertsitateetako ikerle eta irakasle bakoitzaren emaitza interesgarri pozgarri eta ugaria izan da: metodologia desberdinak agertu eta erabili dira gaiak eskatzen duenaren eta bakoitzaren espezialitatearen arabera. Aurrerapausu bat eman da Oihenarti buruzko ikuspegian, lehengo ikertzaile sonatuenetatik abiatuz eta urrats berriak markatuz; eta ikusi ere da areagotu egin dela Oihenartekiko atxekimena eta bere bidearekiko onarpena, —ikuspegi gaurkotu batetik—, nahiz eta bi gauza horiek, historian zehar, beti hala gertatu ez diren.

4. Oihenarti dagokion dokumentazioa duten artxibo pribatuetako altxorra eskurabidetzea onuragarria Akademiari deritzo. Hain zuzen ere, era horretara ikerleek gaur egun dauden teknikez baliatuz, omenduaren lana erraz aztertzeko aukera izan dezaten. Akademia mailan interesgarriztat jotzen dugu.

5. Biltzar honetako hitzaldi, txosten eta gainontzeko agiriak hainbat lasterren elkarkidetzan argitaratzeko asmoa agertzen du Euskaltzaindiak.

Donapaleun, 1992, irailak 25

CONCLUSIONES

Una vez concluido el XII Congreso de Euskaltzaindia dedicado a la conmemoración del IV centenario de Oihenart, se hacen públicas las siguientes conclusiones:

1. Euskaltzaindia manifiesta su agradecimiento a las instituciones públicas (Gobierno Vasco, Gobierno de Navarra, Diputaciones Forales de Alava, Bizkaia y Gipuzkoa), a la Universidad de Burdeos (CNRS-URA 1055), a la Universidad del País Vasco, al Consejo General de los Pirineos Atlánticos y a los ayuntamientos de Mauleon y Saint-Palais, tanto por su ayuda económica como por el apoyo prestado.

2. Del mismo modo, desea hacer patente su agradecimiento a los profesores, investigadores y colaboradores que han participado en el Congreso. No podemos olvidar en este punto la cobertura y difusión que los medios de comunicación han ofrecido al Congreso y al homenaje a Oihenart, por lo que deseáramos hacerles llegar nuestro expreso agradecimiento. Destacamos igualmente el espectáculo que los vecinos de Musculdy han dedicado a Oihenart.

3. Las aportaciones de cada uno de los investigadores y profesores de las ocho universidades que han estado presentes en este Congreso han resultado, además de destacables en número, interesantes y satisfactorias, en la medida en que se han utilizado diversas metodologías en función de los temas abordados y de las especialidades de cada uno de los ponentes. Se ha avanzado considerablemente en el conocimiento de Oihenart, partiendo de los más conocidos investigadores precedentes y marcando nuevas pautas. Se ha constatado igualmente que se ha intensificado el interés en torno a Oihenart y la aceptación de su concepción de la investigación, —desde un punto de vista actualizado—, a pesar de que estas circunstancias no siempre se han dado en el pasado.

4. La Academia considera del todo conveniente que se abra el acceso a los archivos privados que contengan documentación referida a Oihenart, para que por medio de las actuales técnicas, los investigadores tengan la oportunidad de estudiar en las mejores condiciones la obra del homenajeado.

Consideramos de gran interés académico que las Autoridades Político-Administrativas apoyen económicamente mediante ayudas dentro de las partidas destinadas a la investigación, la transcripción y por lo tanto la publicación de todos aquellos materiales de Arnaud d'Oihénart que se encuentran en sus papeles inéditos.

5. Euskaltzaindia manifiesta su deseo de editar cuanto antes, en colaboración con otras instituciones, las ponencias y comunicaciones de este Congreso.

Saint-Palais, 25 de septiembre de 1992